

CAMBIJEV ZBORNIK I

KONZERVATORSKI ODJEL – SPLIT
MINISTARSTVA KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE
I
KNJIŽEVNI KRUG SPLIT

Časopis utemeljio Cvito Fisković

Urednik:
Radoslav Bužančić

Uredništvo:
Sandi Bulimbašić, Miroslav Katić, Vanja Kovačić, Ambroz Tudor

Izdavački savjet:
Xavier Barral i Altet (Pariz, Venecija)
Joško Belamarić (Split)
Nenad Cambi (Split)
Andrea De Marchi (Firenca)
Jasna Jeličić-Radonić (Zagreb)
Anne Markham Schulz (Providence, U.S.A.)
Wolfgang Wolters (Berlin)

Tisak: Dalmacijapapir d.o.o. – Split

UDK 7 + 9027904 (05)

ISSN 0555-1145

CAMBIJEV ZBORNIK I

Zbornik radova posvećenih
osamdesetogodišnjici života
Nenada Cambija

Split
2019.

Mirsažad Čambi

ZBORNİK POSVEĆEN AKADEMIKU NENADU CAMBIJU U POVODU 80. OBLJETNICE ŽIVOTA

Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Splitu i Književni krug Split priredili su Zbornik u čast akademika Nenada Cambija u povodu 80. obljetnice života i 50. godišnjice znanstvenog rada okupivši njegove kolege, učenike, prijatelje i suradnike iz Hrvatske i inozemstva. Akademik Cambi gotovo je tri desetljeća na čelu Književnog kruga Split i promicatelj je niza kulturnih programa i izdavačkih pothvata na području umjetnosti i književnosti u ovoj sredini, sačuvavši gradu Splitu epitet istaknutog kulturnog žarišta u Hrvatskoj. Sadržaj Zbornika uvezan je u dva sveska časopisa *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, okupljajući vrijedne radove iz područja arheologije, povijesti umjetnosti i povijesti. Autori su izborom tema od protoantike do kasne antike dotakli znanstvene interese slavljениka, dok su mu drugi iskazali čast analizirajući refleksе antike na kasnija razdoblja.

Nenad Cambi rođen je 21. veljače 1937. godine u Splitu. Osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju završio je u rodnom gradu, a arheologiju je diplomirao 1962. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na istom je fakultetu magistrirao 1972. s temom *Kasnoantička nadgrobna plastika u Dalmaciji*, a 1975. doktorirao s tezom *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III-VII. st.)*. Nakon studija kratko radi kao konzervator za Salonu u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu. Dva glavna razdoblja vezana za istraživačku, znanstvenu i nastavničku karijeru akademika Cambija odvijaju se u krilu dviju uglednih institucija u Splitu i Zadru. U Arheološkom muzeju u Splitu zaposlio se 1965. i stekao naslov muzejskog savjetnika. Bio je kustos antičke zbirke, a od 1980. do 1982. godine direktor muzeja. Na Filozofskom fakultetu u Zadru već je od 1976. honorarni docent klasične arheologije, a od 1981. izvanredni profesor u stalnom radnom odnosu. Redoviti profesor postao je 1986., a u trajno zvanje biran je treći, zadnji put 1997. Nakon umirovljenja 2007. postigao je naslov *professor emeritus* klasičnih i starokršćanskih studija na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru, na kojem je predavao kolegije iz *Klasične arheologije*, *Starokršćanske arheologije*, *Poganske ikonografije* i *Kršćanske ikonografije*, dok je na Odjelu za povijest umjetnosti kao i na Klasičnoj filologiji predavao *Umjetnost antike*. Isti kolegij držao je na Umjetničkoj akademiji u Splitu. Na studiju Povijesti u sklopu Odjela humanističkih studija Sveučilišta u Splitu predaje izborni kolegij *Poganstvo i kršćanstvo na kraju antike*. Empirijsko poznavanje nastave u europskim arheološkim sveučilišnim središtima poticalo ga je na neprestano uvođenje modernih metoda rada. Znanstveni i profesorski ugled najbolje oslikavaju pozivi da nastupi kao gost-predavač na sveučilištima Marburg/Lahn (Njemačka), Macerata i Roma II (Italija), Bordeaux (Francuska) i Ljubljana (Slovenija). Predavao je različite predmete na poslijediplomskim studijima u zemlji i u inozemstvu: na Međunarodnom interdisciplinarnom studiju u

Dubrovniku, na Odsjeku za arheologiju i na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na doktorskom studiju kroatologije na Hrvatskim studijima u Zagrebu, na Studiju zaštite spomenika kulture u Splitu, na Studiju starokršćanske arheologije u Marburgu/Lahn, a u Zadru je sve do 2009. bio voditelj dokorskog studija Arheologija istočnog Jadrana.

Dugogodišnji je aktivni član Hrvatskog arheološkog društva gdje je obnašao razne dužnosti, sudionik je velikog broja godišnjih znanstvenih skupova HAD-a, a brojni su njegovi prinosi u *Obavijestima* i *Izdanjima* HAD-a. Član je Centra za balkanološka ispitivanja Akademije znanosti i umjetnosti Republike Bosne i Hercegovine (Sarajevo), od 1988. dopisni član Deutsches Archäologisches Instituta (Berlin), u kojem je suradnik najstarijeg projekta *Corpus der antiken Sarkophagreliefs*. Od 1989. dopisni je član Pontificia Commissione di Archeologia Sacra (Vatikan). Od 1992. je član suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a godine 2002. izabran je za redovitog člana HAZU u Prvom razredu. Bio je urednik *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, te prvog broja zadarskog časopisa *Archeologia Adriatica*. Glavni je urednik *Arheoloških radova i rasprava* (2004. – 2009.), *Radova za povijesne znanosti HAZU u Zadru* od 2017. godine i član Izdavačkog savjeta časopisa *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*.

Vodio je znanstveni projekt pri Ministarstvu znanosti i tehnologije pod naslovom »Istraživanja antičkog graditeljstva i umjetnosti u Dalmaciji« u kojem je sudjelovao niz istraživača, kao i projekt »Istraživanje antičke i kasnoantičke umjetnosti na istočnoj obali Jadrana«. Sudjelovao je kao suradnik i voditelj na brojnim terenskim istraživanjima od kojih treba istaknuti ona u Saloni, Naroni, Stobreču, Issi, Aseriji, Burnumu i Zmijavcima kod Imotskog. Pripada generaciji utemeljitelja podmorske arheologije u Hrvatskoj i autor je jednog od prvih priručnika u toj disciplini, a od istraživanja u jadranskom podmorju valja istaknuti ona u uvali Vela Svitnja na otoku Visu i u uvali Špinut u Splitu.

Područja znanstvenih interesa profesora Cambija u prvom su redu klasična arheologija (antička skulptura, sarkofazi, arhitektura i kultovi) i starokršćanska arheologija (arhitektura, skulptura i sitna umjetnička produkcija). Autor je više od dvadeset knjiga, a velik dio znanstvenih radova objavio je u inozemnim časopisima, knjigama i aktima skupova. Na taj je način predstavio spomenike hrvatske kulturne baštine uvrstivši ih u svjetsku literaturu. S druge strane, uveo je u domaću znanost teme koje su predmet međunarodnih znanstvenih rasprava, kao i suvremenu metodologiju i nove arheološke discipline.

Sudjelovao je na stotinjak domaćih i međunarodnih skupova, s priopćenjima od kojih je veći dio tiskan. I»nicirao je više međunarodnih znanstvenih skupova te bio urednikom njihovih zbornika: *Kulturna animalistika* (1995.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana* (1998.), *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja* (2005.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva* (2009.), *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu* (2012.), *Pomorski Split do početka XX. stoljeća* (2016.).

Sintezno djelo o antičkom portretu u Hrvatskoj, parafrazirajući Cicerona, nazvao je znakovitim imenom »Imago animi« jer portret zrcali duhovna i psihološka svojstva osobe. Kao vrstan poznavalac političkih i gospodarskih prili-

ka rimskih provincija na našem području, analizirao je ambijentalni i radionički kontekst njihova nastanka kao i dinamiku produkcije, naglašavajući da je portret prvenstveno fenomen urbanih ambijenata. Cambi jasno strukturira vrste portreta, ističe važnost numizmatike i gliptike u formiranju fizionomije carskih likova te analizira dominantne odlike carskih portreta u stvaranju tipologije privatnih portreta određenog vremenskog perioda. Jasno naglašava razliku između importirane mramorne skulpture i produkcije domaćih radionica koje se na njih ugledaju o lokalnom materijalu, te izdvaja primjere reutilizacije i priklesavanja starih kipova u dinastičkim mijenama. Polazeći od stilske analize naturalističkih republikanskih portreta do klasicističkih ostvarenja principata, u kasnoantoninskim i ranoseverskim portretima prepoznaje vještinu upotrebe svjetla i sjene kao i usitnjavanje modelacije u stvaranju kolorističkog efekta inkarnata. Donio je znanstvene prinos o radioničkom podrijetlu i atribuciji tih spomenika, rekonstruirao mehanizme unosa novih umjetničkih tendencija i stilskih retardacija, uz prijedlog funkcije i načina postavljanja skulpture u prostoru, suvereno primjenjujući formalnu i stilsku analizu svojstvenu povjesničaru umjetnosti. Profesorov opus na području figuralne skulpture po metodologiji i analitičkom aparatu je od temeljnog značenja za povijest umjetnosti antike na Jadranu, kao i u okviru europske znanstvene misli.

U sklopu velike produkcije antičkih radionica sarkofaga, obradio je brojne primjerke ove grupe koji stižu morskim putem u Dalmaciju, razvrstao ih sukladno općeprihvaćenoj periodizaciji, promišljajući istovremeno s raznih aspekata njihov nastanak, motive zagrobne simbolike i eshatološkog shvaćanja, topografsku rasprostranjenost te posebno suodnos između finalizacije reljefa i položaja sarkofaga na nekropolama. Sarkofage s mitološkim temama i prizore trojanskog ciklusa, koji ikonografski izvire iz klasične grčke umjetnosti, ali interpretirane prema novim stilskim odlikama skulpture antoninskog doba do sredine 3. st., Cambi je prikupio uzduž cijele jadranske obale i integrirao ih u svjetski korpus antičkih sarkofaga. U rimskoj Dalmaciji sistematizirao je i sarkofage lokalne produkcije od 2. do 4. st., utvrdivši jasne tipove, oblikovanje i kronologiju, te istaknuo kamenarska središta uz kamenolome i radionice u glavnom gradu provincije Saloni.

U komentarima Plinijeve »Povijesti antičke umjetnosti« vraća se temeljima klasične izobrazbe i kulture, kiparstvu, slikarstvu, arhitekturi i umjetničkom obrtu, brojnim poznatim umjetnicima Grčke i Rima, tehnikama izrade umjetničkih djela, opisima čuvenih spomenika u izvornom ambijentu, identificirajući ih u suvremenosti kroz čitanje tragova minulih stoljeća. Kao vrstan poznavalac antičke umjetnosti, analizirao je monumentalnu brončanu skulpturu pronađenu u podmorju blizu Lošinja. Na temelju komparativne analize dokazao je da se radi o figuri mladića koji čisti strigil, helenističkoj kopiji iz 2./1. st. pr. Krista koja odražava utjecaje Polikletove i Lizipove skulpture.

Bavio se prostornom organizacijom i pravilnošću antičkog urbanizma od Isse i Tragurija do Epidaura, Narone i Salone, tražeći razloge postanka naselja i razvitka gradova, ali i valorizacijom njihove pomorske orijentacije, posebno na funkcionalnoj povezanosti dviju luka, Salone i Splita. Početkom novog tisućljeća, njegov istraživački interes vodi ga u rimski vojni logor Burnum pored Krke gdje vodi sustavna iskopavanja.

Fascinacija carom Dioklecijanom i njegovom splitskom palačom ipak ostaje trajna odrednica Cambijeva djela, a tu tematiku razrađuje u raznim vidovima u svom zrelom razdoblju: od lika i личности cara Dioklecijana i njegova vladanja, tetrahijeske religijske politike i monetarnih reformi do Dioklecijanove palače kao svjetskog spomenika kasnoantičke arhitekture i njezina skulpturalnog ukrasa. U izdanju posvećenom 1700. obljetnici grada Splita, godine 2005., priređuje za tisak knjigu Lucija Cecilija Firmijana Laktancija, po rođenju Afrikanca, učitelja govorništa na Dioklecijanovu dvoru. Laktancijevo djelo, pod nazivom *De mortibus persecutorum*, uz Amiana Marcelina i kasnije Euzebija, najznačajniji je izvor za Dioklecijanovu biografiju. Taj je izdavački pothvat najavio čitav niz Cambijevih tekstova i knjiga posvećenih caru Dioklecijanu, tetrahiji i Splitu, koji su na koncu okrunjeni kapitalnom knjigom u izdanju Književnog kruga i splitskog Filozofskog fakulteta u lipnju 2016. Knjiga *Dioklecijan: vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme*, najcjelovitiji je znanstveni rad posvećen velikom rimskom caru, reformatoru i graditelju, čija je splitska palača, zbog iznimne sačuvanosti, temeljni svjetski spomenik za proučavanje kasnorimske carske arhitekture.

Jednako važna tema u Cambijevu opusu jest kristijanizacija Dalmacije, prisutnost kulta Marije i simbolika Krista, kao i starokršćanska sakralna arhitektura na području salonitanske metropolije i arhitektonska kamena plastika od početaka kršćanstva do Justinijanove rekonkviste. Posebno je razmatrao aktivnost biskupa na salonitanskim nekropolama i detaljno analizirao simboliku kriptomkršćanskih sarkofaga ranog 4. st., poput sarkofaga Dobrog pastira.

Sudjelovao je na više međunarodnih kongresa za starokršćansku arheologiju, a bio predsjednik Nacionalnog odbora XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju održanog u Splitu i Poreču 1994. godine. Od tada je član *Comitato promotore dei Congressi internazionali per l'archeologia Cristiana* sa sjedištem u Vatikanu, koji planira buduće kongrese za starokršćansku arheologiju.

Cambi je priredio niz knjiga o uglednim arheolozima i njihovim djelima (F. Bulić, E. Dyggve, D. Rendić-Miočević, B. Gabričević), a u odabiru i valorizaciji radova uvijek je izdvajao analize i tekstove kapitalne za antičku i starokršćansku arheologiju Salone i Dalmacije. Treba istaknuti da je knjigu *Izabrani spisi* priredio povodom 50 godina smrti don Frane Bulića, ali ona izlazi tek 1983. godine i prvo je izdanje pod imenom Književnog kruga Split. Plodno i bogato razdoblje Cambijevih kulturoloških djelatnosti započinje 1991. kao predsjednika Književnog kruga Split. U najboljoj tradiciji svojih prethodnika iz kruga splitskih intelektualaca okupljenih u udruzi Čakavski sabor i Književni krug, Nenad Cambi potiče nastavak izlazenja časopisa *Mogućnosti i Čakavska rič*, izdavanje sabranih djela Marka Marulića i Marulićeva latinskog rječnika, statuta dalmatinskih komuna, a Biblioteka znanstvenih djela doseže 192 naslova. U ediciji biblioteke Knjiga Mediterana priređuje se zbirka dokumenata *Zlatna knjiga grada Splita*, Kronika Tome Arhiđakona, kao i faksimilna i kritička izdanja *Trogirskog evanđelistara* i *Splitskog evangelijara*. Književni krug već niz godina održava i manifestacije i

znanstvene skupove »Marulićevi dani« i »Knjiga Mediterana«, a suorganizator je i »Dana Hvarškoga kazališta« s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti. U rasponu Cambijeva razdoblja na čelu Književnog kruga uređena je i izašla iz tiska respektabilna biblioteka od oko 550 knjiga i 170 brojeva časopisa. Svakako je doprinos ovog neumornog kulturnog pregoaca što je u splitskoj sredini održao, njegovao i sačuvao vitalnost humanističkog kulturnog kruga.

Kad kažemo da je profesor Nenad Cambi rodom Splitsanin, to ima posebnu težinu jer uključuje šeststoljetnu nazočnost obitelji Cambi u ovom gradu. Još početkom 15. stoljeća splitska je komuna primila Francesca, sina Bartola de Cambisa iz Firence, za svoga građanina. Članovi obitelji Cambi birani su u gradskom vijeću za prokurateore puka i pučke poslanike u Veneciji i stekli su bogate posjede u Dilatu na istoku Kaštelanskog polja gdje su podigli renesansni kaštel uz more kao refugij stanovnika obližnjih sela. Nakon Kandijskog rata, za zasluge u borbi s Turcima stječu imanja u Zagori te grade kaštel u Muću Donjem, a 1671. godine postaju plemići grada Splita i članovi Velikog vijeća. U nizu kuća na istočnoj strani Narodnog trga u Splitu, u prislonu na zid Dioklecijanove palače, a sučelice Staroj gradskoj vijećnici, ističe se gotička palača Cambi, nekada u posjedu Marulićeva roda. Zaslužan za njezinu obnovu u 19. st. bio je Jerolim Cambj, prvak Narodne stranke u Splitu i predsjednik Splitske općine, koji je u palači okupljao hrvatske intelektualce i nositelje preporodnih ideja.

Sve to čini dio bogate obiteljske tradicije koja je potakla Nenada Cambija da u svim vidovima svoga djelovanja, bilo izborom zvanja i pozivom, potvrđuje visoke znanstvene i stručne domete arheologa i sveučilišnog profesora ili, kao predsjednik udruge Književni krug Split, kulturnim poslanjem neumorno potiče brojne istraživačke i nakladničke projekte i kulturne manifestacije.

Za svoj rad primio je Godišnju nagradu Grada Splita za kulturu 1980. i Godišnju nagradu Grada Splita za znanost 1994. Također je dobitnik Godišnje nagrade za znanost »Kruno Prijatelj« lista Slobodna Dalmacija za godine 1988. i 2002. Primio je Godišnju nagradu »Oton Kučera« Matice hrvatske za godinu 2002., Nagradu za životno djelo »Don Frane Bulić« Hrvatskog arheološkog društva za 2009., Godišnju nagradu »Josip Brunšmid« Hrvatskog arheološkog društva za 2016., Nagradu »Josip Juraj Strossmayer« za najuspješnije znanstveno djelo s područja humanističkih znanosti god. 2005. Nagradu Grada Splita za životno djelo dobio je 2010., a 2013. dobitnik je Nagrade »Vicko Andrić« Ministarstva kulture za životno djelo i izvanredna postignuća na području zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj.

Radoslav Bužančić

ACADEMICIAN NENAD CAMBI: MISCELLANEA TO CELEBRATE HIS EIGHTIETH BIRTHDAY

The Conservation Department of the Ministry of Culture in Split and Književni krug Split have jointly commissioned these *Miscellanea* in honour of Academician Nenad Cambi, marking his eightieth birthday and the fifty years he has devoted to scholarship, uniting in the common effort his colleagues, pupils, friends and associates from Croatia and elsewhere in the world. For almost three decades, Academician Cambi has headed Književni krug Split and has promoted a series of cultural programmes and publishing undertakings in the area of art and literature, keeping for the city of Split its reputation as a leading cultural focal point in Croatia. The contents of the *Miscellanea* are bound in two volumes of the journal *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (Contributions to the History of Art in Dalmatia) and bring together valuable papers from archaeology, history and art history. The authors, by choosing topics from proto-Antiquity to Late Antiquity, have reflected the scholarly interests of the person whom we are celebrating, while others have done him honour by analysing the reflections of Antiquity on later periods.

Nenad Cambi was born on February 21, 1937, in Split. He attended elementary school and Classics High School in his native city, and took a bachelor's in archaeology at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. It was at this same faculty in which he took his master's in 1972 with a dissertation entitled »Late Antique Funerary Sculpture in Dalmatia«, while in 1975 he was awarded a doctorate on the basis of his thesis »Sarcophagi on the Eastern Adriatic Coast (3rd to 7th century)«. After his studies, he worked for a short time as conservator for Salona in the Institute for the Protection of Monuments of Culture in Split. Two main periods related to the research, scholarly and teaching careers of Academician Cambi unfolded under the aegis of two distinguished institutions in Split and Zadar. He was employed in the Archaeological Museum in Split in 1965 and achieved the rank of museum advisor. He was curator of the Antique Collection, and from 1980 to 1982 he was the museum's director. From 1976 he was on the teaching staff of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zadar, as part-time assistant professor of classical archaeology, while from 1981 he was a full-time associate professor. He became a full professor in 1986, and was given tenure the third and last time in 1997. After his retirement in 2007 he received the title of professor emeritus of Classical and Early Christian studies at the archaeology department of Zadar University, at which he taught the subjects of classical archaeology, Early Christian archaeology, pagan iconography and Christian iconography. At the history of art and classical philology departments he lectured on the art of Antiquity. And he taught the same subjects at Split Art Academy. In

the history course that was part of the department of humanist studies of Split University he lectured on the elective subject of paganism and Christianity at the end of Antiquity. His empirical knowledge of teaching in European university centres of archaeology spurred him constantly to introduce modern methods of work. His reputation as scholar and teacher are best shown by invitations to work as visiting lecturer at the universities of Marburg/Lahn (Germany), Macerata and Rome II (Italy), Bordeaux (France) and Ljubljana (Slovenia). He lectured on diverse subjects in post-graduate schools at home and abroad: at the International Interdisciplinary School in Dubrovnik, the archaeology department and the art history section of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, the doctoral course in Croatian studies at the Croatian Studies Centre in Zagreb, at the monuments of culture protection course in Split, the course in Early Christian archaeology in Marburg/Lahn, while until 2009 in Zadar he was head of the doctoral course of the archaeology of the eastern Adriatic.

For many years he has been an active member of the Croatian Archaeological Association, performing a number of duties, and participating in a large number of the annual conferences of the Croatian Archaeological Association. He has contributed numerous writings to the *Obavijesti* (Reports) and *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* (Editions of Croatian Archaeological Society). He is a member of the Centre for Balkan Studies Research of the Academy of Sciences and Arts of the Republic of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo), and since 1988 has been a corresponding member of the Deutsches Archäologisches Institut in which he is an associate on its oldest project, *Corpus der antiken Sarkophagreliefs*. Since 1989 he has been a corresponding member of the Pontificia Commissione di Archeologia Sacra of the Vatican. From 1992 he was an associate fellow of the Croatian Academy of Sciences and Arts, and in 2002 was elected a full fellow of the Croatian Academy of Sciences and Arts, First department. He was editor of the *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Journal for Dalmatian Archaeology and History) and of the first issue of the Zadar-issued journal *Archeologia Adriatica*. He was the principal editor of *Arheološki radovi i rasprave* (Archaeological Papers and Treatises) (2004 – 2009), *Radovi za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (Papers for the History of Science of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zadar) from 2017, and a member of the editorial board of the journal *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (*Contributions to Art History in Dalmatia*).

He was principal researcher in the Ministry of Science and Technology project entitled »Researches into Antique Architecture and Art in Dalmatia«, in which a large number of research scholars participated, as well as of the project »Research into Antique and Late Antique Art on the Eastern Adriatic Coast«. He also shared as associate and leader in numerous field researches, particularly needing to be mentioned those in Salona, Naron, Stobreč, Issa, Asseria, Burnum and Zmijavci by Imotski. He was a member of the founding generation of underwater archaeology in Croatia and author of one of the first manuals in this discipline. We should in particular refer to campaigns in the Bay of Vela Svitnja on Vis Island and in Špinut Bay in Split.

Professor Cambi's areas of scholarly interest comprise primarily classical archaeology (Antique sculpture, sarcophagi, architecture and cults) and Early Christian archaeology (architecture, sculpture and small scale artistic production). He has written more than twenty books, and has published a good part of his scholarly papers in foreign journals, books and proceedings. In this manner he has presented Croatian heritage monuments and made sure they are featured in world literature. On the other hand, he has brought themes that are the subjects of international scholarly discussions into Croatian scholarship as well as contemporary methodology and new archaeological disciplines.

Nenad Cambi has attended a hundred or so conferences and seminars, both Croatian and international, reading papers that have been, in large part, printed. He initiated several international conferences and edited the proceedings from them: *Kulturna animalistika* (1995); *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence on the East Adriatic Coast* (1998); *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja / Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence* (2005); *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire* (2009); *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu / Lucius Artorius Castus and the Legend of King Arthur* (2012); *Pomorski Split do početka XX. stoljeća* (2016).

Cambi's survey of the Antique portrait in Croatia was called, with a reference to Cicero, »Imago animi«, for the portrait mirrors the spiritual and psychological properties of the person. Outstandingly well versed in the political and economic conditions of the Roman provinces in this area, he analysed the ambiental and workshop contexts of their origins as well as the dynamics of production, pointing out that the portrait was primarily a phenomenon of urban settings. Cambi clearly structures the kinds of portraits, bringing out the importance of numismatics and glyptics in the formation of the physiognomy of imperial figures and analyses the dominant features of imperial portraits in creating the typology of the private portraits of a given period of time. He sharply emphasises the difference between imported marble sculpture and the production of the domestic workshops taking their cue from the imports but in local materials, and pays especial attention to examples of the re-utilisation and re-carving of old statues during changes of dynasties. Starting off from a stylistic analysis of naturalist republican portraits and the classicist productions of the Principate, he recognises in the late Antonine and early Severan portraits a skill in the use of light and shadow as well as the fineness of the modelling in the creation of colourist effects of the flesh tones. He made important contributions to scholarship with respect to the workshops of origin and the attribution of these monuments, reconstructed the mechanisms by which new trends in art were brought in or stylistic changes were slowed down. Suggesting the functions of sculptures in space and the manner in which they were placed, he made masterly use of the formal and stylistic analysis proper to the art historian. The professor's oeuvre in the area of figural sculpture is in terms of its methodology and analytical apparatus of fundamental importance for the his-

tory of Antique art in the Adriatic, as well as within the framework of European scholarly thinking.

In a consideration of the great production of Attic sarcophagus workshops, he studied numerous examples of this group that arrived in Dalmatia by sea, classifying them according to the generally acknowledged periodisation, reconsidering also the various aspects of their origins, the motifs of eschatological symbols and understanding, topographical distribution and in particular the interrelation between the finalising of the reliefs and the position of the sarcophagi in the necropolises. All along the Adriatic coast, Cambi collected examples of sarcophagi with mythological themes and scenes of the Trojan cycle, deriving iconographically from the art of Classical Greece and yet interpreted according to the new stylistic features of the sculpture of the Antonine period up to the mid-3rd century, integrating them into the global corpus of Attic sarcophagi. He systematised the locally produced sarcophagi in Roman Dalmatia from the 2nd to the 4th century, establishing clear types, formal treatment and chronology, focusing on the stone-working centres along with the quarries and the workshops in the capital of the province, Salona.

In commentaries on Pliny's *Povijest antičke umjetnosti* (History of Ancient Art) he went back to the foundations of classical education and culture, sculpture, painting, architecture and fine craft, to the many known artists of Greece and Rome, the techniques in which works of art were fabricated, to descriptions of famed monuments in their original setting, identifying them in contemporaneity through reading of the traces of past centuries. An outstanding connoisseur of ancient art, he analysed the monumental bronze sculpture found on the seabed off Lošinj island. Through a comparative analysis he showed that this was the figure of a young man scraping himself with a strigil, a Hellenistic copy from the 2nd or 1st century BC, reflecting the influences of the sculptures of Polykleitos and Lyssipos.

Cambi also took an interest in the spatial organisation and regularity of ancient town planning from Issa and Tragurion, to Epidaurum, Naron and Salona, seeking the reasons for the origins of the settlements and the development of the cities, as well as providing a realistic assessment of their maritime orientation, particularly on the functional linking of the two ports of Salona and Split. At the beginning of the new millennium, his research interests took him to the Roman military camp of Burnum by the Krka, where he headed systematic excavations.

Yet it was his fascination with Emperor Diocletian and his palace in Split that remained one of the permanent defining features of Cambi's work. He elaborated this theme in various forms in his prime – from the figure and personality of Emperor Diocletian and his rule, the religious policy and monetary reforms of the Tetrarchy, Diocletian's Palace as a world class monument of Late Antique architecture and its sculptural ornamentation. In an edition dedicated to the 17th centenary of the foundation of the city of Split, in 2005 he prepared for the press the book of Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, an African by birth, and teacher of rhetoric at the court of Diocletian. Lactantius' work called *De mortibus persecutorum*, along with the writings of Ammianus Marcellinus and the later

Eusebius, is the most important source for the biography of Diocletian. This publishing venture heralded a whole series of Cambi books and papers dedicated to Diocletian, the tetrarchy and to Split, which was ultimately crowned with a major book published by Književni krug and the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split in June 2016. The book *Diocletian: vir prudens, moratus callide et subtilis* or *inventor scelerum et machinator omnium malorum. Historical Controversies and Current Dilemmas* is the most complete scholarly work dedicated to the great Roman emperor, reformer and builder, whose palace in Split, because of its exceptional degree of preservation, is a fundamental world monument for the study of the imperial architecture of Rome in its later history.

An equally important theme in Cambi's oeuvre was the conversion of Dalmatia to Christianity, together with the Marian cult and Christological symbolism, as well as Early Christian sacred architecture in the area of the metropolis Salona and architectural ornamentation in stone from the beginnings of Christianity to the Justinian reconquista. In particular, he considered the activities of the bishops in the Salona necropolises and made a detailed analysis of the symbolism of crypto-Christian sarcophagi of the early 4th century, like that on the sarcophagus of the Good Shepherd.

Professor Cambi has taken part in a number of international conferences related to Early Christian archaeology, and was the president of the National committee of the 13th International Conference for Early Christian Archaeology held in Split and Poreč in 1994. Since that time he has been a member of the *Comitato promotore dei Congressi internazionali per l'archeologia Cristiana* the seat of which is in the Vatican, which plans future conferences on Early Christian archaeology.

Cambi has edited a number of books about distinguished archaeologists and their work (F. Bulić, E. Dyggve, D. Rendić-Miočević, B. Gabričević) and in his selection and evaluation of works has always highlighted analyses and texts of major importance for Antique and Early Christian archaeology in Salona and Dalmatia. It should be pointed out that he prepared the book *Selected Writings* for the 50th anniversary of the death of Don Frane Bulić, even though it did not come out until 1983, the first publication of Književni krug Split. A particularly prolific and productive period of Cambi's work in culture studies started in 1991, when he became president of Književni krug Split. In the best tradition of his predecessors from the association Čakavski sabor and Književni krug, Nenad Cambi was behind the continuation of the issue of the journals *Mogućnosti* and *Čakavska rič*, the issue of the collected works of Marko Marulić and Marulić's Latin dictionary, the Statutes of the Dalmatian Communes, and the scholarly works imprint has by now issued 192 titles. In the publications of the imprint »Knjiga Mediterana«, there are a collection of documents of the *Golden Book of the City of Split*, the Chronicles of Thomas the Archdeacon and facsimile and critical editions of the *Trogir Evangelistary* and the *Split Gospel Book*. For a number of years, Književni krug Split has kept up the events and conferences *Marulićevi dani* and *Knjiga Mediterana* and it shares the organisation of *Dani Hvarškoga kazališta* with the Croatian Academy of Sciences and Arts. During Cambi's period at the head of

Književni krug, an impressive library of about 550 books and 170 issues of journals have come off the press. One of the major contributions of this tireless tiller in the field of culture has been his maintenance and cultivation in the Split milieu of the vitality of the humanist cultural circle.

When we say that Professor Nenad Cambi is a born man of Split, this has a particular weight for it necessarily involves the six-hundred-year presence of the Cambi family in the city. At the beginning of the 15th century, the Split commune granted citizenship to Francesco, son of Bartolo de Cambis of Florence. Members of the Cambi family were in the council elected procurators for the commons and envoys of the citizenry to Venice; they acquired rich possessions in Dilat on the eastern part of the Kaštela plain, where they built a Renaissance castle by the sea as refuge for the inhabitants of the nearby villages. After the War of Candia, for their services in the fighting against the Ottomans, they acquired estates in Zagora and built a fortified country house in Muć Donji. In 1671 they became patricians of the city of Split and members of the Major Council. The Gothic Cambi Palace, once owned by the Marulić family, stands out in the series of houses on the eastern side of Narodni trg in Split, abutting onto the wall of Diocletian's Palace, vis-à-vis the Old City Council Chamber. In the 19th century, Jerolim Cambi, a leader of the National Party in Split and the president of the Split commune, undertook its renovation, using it to bring together Croatian intellectuals and bearers of the ideas of the National Revival.

All of this makes up a part of the rich family tradition that prompted Nenad Cambi in all the forms his life's work took, both in the choice of his calling and profession, to bear out the high scholarly and professional criteria of archaeologist and university teacher, and, as president of the association Književni krug Split, to make it his cultural mission energetically to further numerous research and publication projects and cultural events.

For his work he has received the Annual Prize of the City of Split for Culture (1980) and the Annual Prize of the City of Split for Science (1994). He has also won the Annual »Kruno Prijatelj« Prize for Science awarded by the paper *Slobodna Dalmacija* for the years 1988 and 2002. He received the Annual »Oton Kučera« Prize of Matica Hrvatska for 2002; the »Don Frane Bulić« Lifetime Achievement Award of the Croatian Archaeological Association (2009); the Annual »Josip Brunšmid« Prize of the Croatian Archaeological Association (2016); the »Josip Juraj Strossmayer« Prize for the best scholarly work in the humanist sciences in 2005; the City of Split Lifetime Achievement Prize in 2010; and in 2013 the »Vicko Andrić« Prize of the Ministry of Culture for Lifetime Achievement and outstanding achievements in the domain of the protection of the cultural heritage in Croatia.

Radoslav Bužančić

BIBLIOGRAFIJA RADOVA NENADA CAMBIJA (1967. – 2019.)

Tatijana Petrić

UDK: 902/904-05 Cambi, N. (01)

016:902/904

Stručni rad

Tatijana Petrić

Sveučilište u Zagrebu

Časopis *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* posvećuje akademiku Nenadu Cambiju ovaj broj, stoga objavljuje i bibliografiju svih njegovih radova. Bibliografija obuhvaća razdoblje od 1967. do 2019. godine. U navedenom razdoblju akademik Cambi objavio je 546 bibliografskih jedinica. Autorica objašnjava način navođenja građe kao i metodu istraživanja i prikupljanja podataka. Radovi su podijeljeni u grupe prema sadržaju i prema vrsti publikacija u kojima su tiskani. Unutar grupa, bibliografske jedinice poredane su kronološkim redom prema godini objavljivanja.

I. Uvod

Bibliografiju akademika Nenada Cambija autorica prvi put objavljuje u časopisu *Archaeologia Adriatica* vol. 2/2008. U tom radu nisu objašnjeni pojmovi bibliografije, autorske bibliografije, niti metode prikupljanja, način navođenja građe, opseg bibliografije, jer kao stručnjak iz informacijskih-komunikacijskih znanosti, model organizacije bibliografije autorici se podrazumijevao bez puno riječi.¹ No, model autorske bibliografije koji je objavljen u navedenom časopisu postao je „model“ časopisa Sveučilišta u Zadru te se kao takav objavljuje u časopisima *Ars Adriatica* 7/2017, *Croatica et Slavica Iadertina* 2009, 2011., kao i ponovno u *Archaeologia Adriatica* 9/2015. Autorske bibliografije objavljene u navedenim časopisima izradili su stručnjaci iz područja djelovanja samog autora koji uglavnom nisu stručnjaci iz područja informacijsko-komunikacijskih zna-

¹ Petrić, Tatijana. Bibliografija akademika Nenada Cambija: 1967. – 2007.// *Archaeologia Adriatica* 2 (2008.), 9-41.

nosti te nisu upoznati s međunarodnim standardima za bibliografsku djelatnost. Stoga smatram nužnim objasniti metodologiju organizacije bibliografije prema kriterijima i vrijednostima koje navodi William Katz: svrha, opseg, metodologija, organizacija, napomene, bibliografske jedinice i važeći dokumenti.²

Općenito, bibliografska djelatnost obuhvaća istraživanje, prikupljanje, odabir, vrednovanje, opis, klasificiranje i objavljivanje knjižne i neknjižne građe. Svrha je omogućavanje brzog pronalaženja bibliografskih zapisa koji su potrebni korisniku za bilo koju svrhu, npr. za znanstveni ili istraživački rad.³ Autorska bibliografija podrazumijeva popis djela pojedinog autora ili institucije, a osim informacijske, ima i dokumentacijsku vrijednost s obzirom na to da predstavlja temelj za proučavanje opusa određenog autora i tema kojima se bavio. Autorska bibliografija uglavnom čini neizostavan dio službenih životopisa kojima se znanstvenici i stručnjaci predstavljaju akademskoj zajednici i široj javnosti.⁴

Bibliografije se redovito publiciraju u određenim prigodama, prilikom obljetnice autorova života, primanja u istaknutu kulturno-znanstvenu instituciju ili dodjeljivanja nagrade, kao što je u ovom broju *Priloga za povijest umjetnosti Dalmacije*.

2. Opseg bibliografije i način navođenja građe

Opseg bibliografije proteže se od prvog tiskanog rada akademika Nenada Cambija koji je izašao u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62/1960., objavljen 1967., pa zaključno do radova objavljenih u 2019. godini. Akademik Cambi napisao je ukupno 546 bibliografskih jedinica – od toga 25 knjiga, 107 priloga u knjigama i zbornicima, 221 znanstveni rad, 54 znanstveno-popularna rada, 52 članka u novinama, 20 prikaza i recenzija, 8 terenskih izvještaja, 50 priloga u enciklopedijama i 9 radova u ostalim publikacijama. Stoga za ovu bibliografiju kažemo da je sveobuhvatna, a kriterij selekcije je kronološki, odnosno obuhvaća građu objavljenu u određenom periodu. Prema obuhvatu građe, bibliografija je uglavnom regionalna, što znači da je obuhvaćena građa tiskana na prostoru Republike Hrvatske, a manji dio jedinica građe objavljen je u inozemstvu. Bibliografija je retrospektivna i kumulativna istovremeno, s namjerom da se kontinuirano nadopunjava novim naslovima. Prema načinu navođenja, bibliografija je opisna što znači da su prikupljeni podaci o građi izloženi u određenom logičkom rasporedu.

Svrha je ove bibliografije dvojaka; akademiku Cambiju odaje se priznanje za dugogodišnji znanstveni rad, a ujedno postaje smjernica budućim kritičarima i istraživačima koji će biti zainteresirani za njegovo djelo i rad.

² Katz, William A. *Introduction to reference work*. Boston [etc.]: McGraw Hill, 2002., str. 80-81.

³ "Bibliografija" // *Hrvatska enciklopedija*. 2018. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7459>. 9 (2020-03-15).

⁴ Logar, Janez. *Uvod u bibliografiju: teorijski osnovi bibliografije*. Sarajevo 1973., str. 261.

3. Planiranje metoda istraživanja i prikupljanja podataka

S obzirom na velik broj bibliografskih jedinica i na njihovu raznovrsnost, građa nije raspoređena kronološki, kako je to uobičajeno, već je raspoređena u šest glavnih grupa i podgrupe prema sadržajima⁵ te vrsti publikacija u kojima je tiskana. Kako bi bilo olakšano služenje Bibliografijom, unutar sadržajnih grupa građa je poredana kronološki po godini objavljivanja, a unutar te podjele abecednim redom prema naslovu bibliografske jedinice. Podjela jedinica građe u skupine bila je nužna s obzirom na količinu građe, premda su se s tom podjelom javili i određeni problemi.

Bibliografske jedinice koje su svrstane u skupinu 6. jesu ostale publikacije s autorskim udjelom koje nisu do kraja razriješene, ali su u elektronskim katalozima knjižnica povezane uz ime akademika Nenada Cambija, te su stoga uvrštene u ovu bibliografiju.

Raspored grupa utvrđen je i prema Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji u koju znanstvenici upisuju većinu svojih radova:

1. Knjige – monografije
2. Prilozi u knjigama i zbornicima
3. Radovi u serijskim publikacijama
  - 3.1. *Znanstveni radovi*
  - 3.2. *Konferencijska priopćenja*
  - 3.3. *Znanstveno-popularni radovi*
  - 3.4. *Novinski članci*
  - 3.5. *Recenzije i prikazi*
4. Izvješća s terenskih istraživanja
5. Prilozi u enciklopedijama
6. Ostale publikacije s autorskim udjelom

Bibliografski opis građe izrađen je prema postojećim standardima, Pravilniku i priručniku za izradbu abecednih kataloga Eve Verone te Smjernicama za primjenu ISBD-a na opis sastavnica. Naslovi su radi preglednosti istaknuti kurzivom. Uz bibliografske podatke ponegdje se nalaze i napomene, primjerice ako rad sadrži bilješke ili sažetke, ako je objavljen samo fragmentarno ili pak pod naslovom različitim od izvornoga (za što su podaci dobiveni od samog autora), ako predmet rada nije automatski razumljiv iz naslova itd. Ime i prezime autora je izostavljeno jer se podrazumijeva da je autor navedene bibliografske jedinice.

⁵ Akademik Nenad Cambi dostavio je dio popisa za svoju bibliografiju koja je podijeljena prema sadržaju građe. Bibliografija je nadopunjena, provjerena i uređena prema bibliografskim pravilima. Bibliografske jedinice raspoređene su i prema vrsti građe tj. na omeđene publikacije (knjige i zbornici) i razne vrste članaka u serijskim publikacijama. Analizirale su se i uspoređivale već objavljene bibliografije: Akademik Nenad Cambi, Bibliografija. Dostupno na: http://www.hazu.hr/Akademici/NCambi_bibl.htm; Cambi, N., *Bibliografija radova nastavnika i suradnika Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar 1997., 42-55; Cambi, N., *Ljetopis HAZU za godinu 1992<1993>* knj. 96, 602-609; Cambi, N., *Ljetopis HAZU za godinu 2002<2003>* knj. 106, 413-417.

Bibliografske jedinice navedene su u sljedećim formama:

· Knjige

Prezime, ime autora. *Naslov, podnaslov*. Mjesto izdanja, nakladnik, godina izdanja. cm, str., ilustr. (Nakladnička cjelina, numeracija nakladničke cjeline)

Napomena

· Prilozi u knjigama i zbornicima

Prezime, ime autora. Naslov, podnaslov. U: *Naziv zbornika – podnaslov*. Mjesto izdanja, godina izdanja, str. početna-završna.

Napomena

· Radovi u serijskim publikacijama

Prezime, ime autora. Naslov, podnaslov. *Naziv serijske publikacije (naziv podlistka)*, oznaka godišta/sveska/godina izdanja, broj, str. početna-završna.

Napomena⁶

Za prikupljanje podataka koristile su se tri osnovne metode:

a) Primarni izvori, korištena je građa *de visu* najviše iz fonda Sveučilišne knjižnice Sveučilišta u Zadru, Knjižnice Arheološkog muzeja u Splitu, te privatne zbirke prof. dr. sc. Miroslava Glavičića. Ova metoda najviše se koristila za građu koja je starijeg datuma.

b) Sekundarni izvori, analiza knjižničnih kataloga za dio građe koja je objavljena u inozemstvu, stoga su se koristili podaci iz kataloga knjižnica Slovenije,⁷ Italije⁸ i Njemačke.⁹ Ova metoda podrazumijevala je pretraživanje kataloga te dodavanje prikupljenih podataka u bibliografski popis, što je značilo prilagodbu kataložnih pravila bibliografiji koja nema mjesni aspekt, poput kataloga, te jedinicu građe opisuje kao predstavnika cijele naklade, a ne na razini primjerka.

c) Analiza drugih sekundarnih izvora, usporedba objavljenih bibliografija institucija¹⁰ u kojima je autor radio, djelovao ili objavljivao i kataloga Nacionalne

⁶ ISBD: međunarodni standardni bibliografski opis / preporučila Skupina za pregled ISBD-a; odobrio Stalni odbor IFLA-ine Sekcije za katalogizaciju [s engleskog prevela i predgovor napisala Ana Barbarić]. Objedinjeno izd. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, 2014.; Smjernice za primjenu ISBD-a na opis sastavnica. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1989.; Verona, E., Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1973.-1980.

⁷ COBISS (Kooperativni online bibliografski sistem in servis). Dostupno na: <http://www.cobiss.si> (2020-03-19).

⁸ OPAC italiani. (AIB WEB). Dostupno na: <https://www.aib.it/progetti/opac-italiani/> (2020-03-12).

⁹ Universität Karlsruhe (TH). Universitätsbibliothek. Dostupno na: http://www.bibliothekportal-karlsruhe.de/?kataloge=BLB_OPAC&kataloge (2020-03-15).

¹⁰ Bibliografije: Anzulović, Neda. Bibliografija – Bibliographie. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 78/1985, str. 213-242; Anzulović, Neda. Bibliografija – Bibliographie. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 81/1988, str. 147-196; Duplančić, A. Bibliografija za 2017. // *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111/2018, 1, 383-413; Duplančić, A. Bibliografija za 2016. // *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*

i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. NSK nema u katalogu kompletnu bibliografiju serijskih publikacija i zbornika,¹¹ stoga je bilo potrebno poduzimati dodatna pretraživanja i analize te konzultirati druge bibliografije kako bi se došlo do potpunih podataka, kao i popisa samog autora. Problematičnost knjižničnih kataloga u izradi autorskih bibliografija vidljiva je iz analize pretrage. Pretragom po AUTORU unosom prezimena, imena autora u Katalog NSK¹² došlo se do odaziva 228 jedinica građe, u Skupni katalog CROLIST¹³ 152, a u Hrvatski nacionalni skupni katalog¹⁴ 403 jedinice građe.

Kombiniranje sve tri metode dovodi do sveobuhvatne, selektivne i potpune bibliografije autora Nenada Cambija.

S obzirom na to da je klasifikacija navedena slično kao u Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji, ali i na činjenicu da novi model bibliografske organizacije IFLA LRM upućuje na okupljanje informacija o djelu jednog autora, odnosno okupljanje informacija i izvora koji je predmet interesa korisnika,¹⁵ u zadnjem dijelu navedeni su doktorski i magistarski radovi u kojima je akademik Cambi bio mentor.

4. BIBLIOGRAFIJA

1. Knjige – monografije / Books – Monographs

1970.

1. *Priručnik za hidroarheološka istraživanja*: namijenjen ronionicima ronilačkih organizacija, predstavnicima organa unutrašnjih poslova i lučkih kapetanija. Zagreb, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1970., 29 cm [5], 75 str.

1972.

2. *Kasnoantička nadgrobna plastika u Dalmaciji: magistarski rad*. Zagreb, Filozofski fakultet, 1972.

Napomena: Nije bilo moguće doći do materijalnih podataka magistarskog rada.

110/2017, 2, 677-700; Duplančić, A. Bibliografija za 2015. // *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109/2016, 1, 339-370; Duplančić, A. Bibliografija za 2014. // *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108/2015, 1, 329-353.

¹¹ Ovu problematiku kataloga NSK pri izradi bibliografije navode i autorice I. Hebrang Grčić, A. Barbarić. Metodologija prikupljanja podataka i izrada retrospektivne bibliografije iseljeničkog tiska. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 62, 1(2019), 29-48.

¹² Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Dostupno na: <http://katalog.nsk.hr/F?RN=897521418> (2020-03-11).

¹³ CROLIST Skupni katalog hrvatskih knjižnica. Dostupno na: <http://opak.crolib.hr/> (2020-03-11).

¹⁴ Hrvatski nacionalni skupni katalog. Dostupno na: http://skupnikatalog.nsk.hr/?_ga=2.153235131.268170969.1585548081-896996225.1427134217 (2020-03-15).

¹⁵ IFLA Library reference model: a conceptual model for bibliographic information / Pat Riva, Patrick Le Boeuf, and Maja Žumer; Consolidation Editorial Group of the IFLA FRBR Review Group. 2017. Dostupno na: https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/fibr-lrm/ifla-lrm-august-2017_rev201712.pdf. (2020-03-19).

1974.

3. *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostan u Stobreču*. Split, Arheološki muzej u Splitu – Zavod za zaštitu spomenika kulture Split, 1974., 32 cm, 18 str., 8 tabl., 13 sl. (Dokumentacija graditeljskog nasljeđa).

1975.

4. *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III-VII st.n.e.): doktorska disertacija*. Zagreb, Filozofski fakultet, 1975., 31 cm, 5, XIII, 636 str.

1988.

5. *Atički sarkofazi u Dalmaciji*. Split, Književni krug, 1988., 24 cm, 201 str., 32 tab. (Biblioteka znanstvenih djela; 27).

1990.

6. *Antički portret u Dalmaciji i Istri: izložba*. Zadar, Arheološki muzej, 1990., 24 cm, 47 str. (Katalozi; 4).

Koautor Marija Kolega

1991.

7. *Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1991., 20 cm, 191 str., 126 sl. (Knjižnica Studije, monografije, kritike).

1994.

8. *Sarkofag Dobroga pastira iz Salone i njegova grupa = Good Shepherd and Its Group*. Split, Arheološki muzej, 1994., 29 cm, 107 str., 58 sl.

1997.

9. *Diocletian (the Person and Personality) and his Palace*. Zagreb-Split, Croatian P. E. N. centre, 1997., 20 cm, 83 str.

1999.

10. *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*. Split-Zmijavci, Zbornik Kačić – Poglavarstvo Općine, 1999., 25 cm, 156 str., ilustr. + 3 priloga (Knjižnica Zbornika Kačić: monografije, dokumenti, građa: 31).

Koautori: Anita Gamulin, Snježana Tonković.

2000.

11. *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*. Split, Književni krug, 2000., 23 cm, 441 str., ilustr. + 195 tabla (Biblioteka Knjiga Mediterana; 23).

2002.

12. *Antika*. Zagreb, Naklada Ljevak, 2002., 28 cm, 397 str., ilustr. (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj; 2).

2005.

13. *Lucije Cecilije Firmijan Laktancije. O smrtima progonitelja*. Proslov, predgovor, bilješke i kazalo Nenad Cambi. Prijevod Nenad Cambi i Bratislav Lučin. Split, Književni krug, 2005., 21 cm, 201 str., ilustr. (Biblioteka Knjiga Mediterana; 36).

14. *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split, Književni krug, 2005., 27 cm, 283 str., ilustr. (Biblioteka Knjiga Mediterana; 38).

2009.

15. *Je li Dioklecijan, utemeljitelj Splita, trebao bolje proći u projektu uređenja splitske rive godine 2006./2007.* Zagreb, HAZU, Razred za društvene znanosti, 2009., 20 cm, 72 str., 38 sl.

Napomena: Predavanja održana u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, dana 20. lipnja 2007. godine.

2010.

16. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji: (od II. do IV. stoljeća)* = *Die Sarkophage der lokalen Werkstätten im römischen Dalmatien: (2. bis 4. Jh. n. Chr.)*. Split, Književni krug, 2010., 26 cm, 327 str., ilustr. (Biblioteka Knjiga Mediterana; 60).

2012.

17. *Povijest antičke umjetnosti: odabrani ulomci iz XXXIII., XXXIV. i XXXVI iz knjige Prirodoslovlja*. Bilješke i objašnjenja Nenad Cambi. Prijevod Uroš Pasini i Ante Podrug. Knjige Prirodoslovlja. Split, Književni krug, 2012., 23 cm, 378 str., ilustr. (Biblioteka Knjiga Mediterana; 70).

2014.

18. *Arheološka zbirka Burnum*. Autori Igor Borzić [et al.]. Šibenik, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", 2014., 31 cm, 291 str., ilustr. (Burnum: katalogi i monografije; 6).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2015.

19. *Izbor iz djela*. Branimir Gabričević; priredio i uvodom popratio Nenad Cambi. Split, Književni krug, 2015., 24 cm, 666 str., ilustr. (Biblioteka Knjiga Mediterana; 83).

2016.

20. *Antička baština na novčanicama mediteranskih zemalja* = *The Legacy of Antiquity on the Banknotes of the Mediterranean Countries*. Autori Nenad Cambi [et al.]. Šibenik, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", 2016., 25x30 cm, 396 str., ilustr.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

21. *The Burnum: archaeological collection*. Autori Igor Borzić [et al.]. Drniš, City Museum; Šibenik, Publik Institution of Krka National Park, 2016., 31 cm, 304 str.; ilustr. (Burnum catalogues and monographs, 9).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

22. *Dioklecijan: vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator innum malorum: povijesne kontrovrze i današnje dileme* = *Diocletian: vir prudens, moratus callide et subtilis or inventor scelerum et machinator omnium malorum: historical controversies and current dilemmas*. Split, Književni krug; Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016., 24 cm, 315 str. [24 str. s tablama u bojama] (Biblioteka Knjiga Mediterana, 91).

2017.

23. *Archäologische sammlung Burnum*. [Autoren Igor Borzić ... [et al.]; Fotografien Stanko Ferić ... [et al.]; Zeichnungen Svjetlana Olujić Tomaić; Übersetzung Domagoj Tončinić]. Šibenik, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", 2017., 31 cm, 285 str., ilustr. (Burnum: Kataloge und Monographien; 6).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

24. *Dioklecijanov lik: između realnosti i transcendencije: artistički, ikono-*

grafski i sociološki aspekti = The image of Diocletian: between reality and transcendence: artistic, iconographic and sociological aspects. [Prijevod na engleski jezik Graham McMaster]. Split, Književni krug, 2017., 24 cm, 247 str. [72], str. s tablama (pretežno u bojama) (Biblioteka Knjiga Mediterana; 98).

2018.

25. *Arheologija u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti*. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2018., 21 cm, 75 str., ilustr. (Predavanja održana u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti; sv. 89).

2. Prilozi u knjigama i zbornicima / Contribution in books or proceedings

1972.

1. Lapidarij i vitrine. U: *Arheološki muzej u Splitu*. Vodič. Split 1972., str. 7-42.

1973.

2. Portico and cases. U: *Guide to the Archaeological Museum at Split*. Split 1973., str. 37-42.

1974.

3. Podmorsko arheološka istraživanja u svijetu. (Kratak pregled razvoja i rezultata). U: D. Vrsalović. *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*. Zagreb 1974., str. 211-245.

1977.

4. Jugoslawien. U: B. Brenk. *Spätantike und frühes Christentum P.o.: Propyläen Kunstgeschichte*. Supplementband I, Berlin 1977., str. 301-310, ilustr.

1979.

5. <Kataloške jedinice:> 13. Dionis – statua; 28. Silvan i Nimfe – reljef; 64. Portret grčkog dramatičara Eshila; 65. Portret grčkog dramatičara Euripida; 72. Mit o Hipolitu i Fedri na sarkofagu; 73. Prikaz mita o Hipolitu i Fedri – kameni reljef; 142. Ženske figure u igri – kameni reljef; 170. Antičko pozorište u Saloni; 171. Antičko pozorište na Visu; 188. Tragične maske na rimskom sarkofagu; 192. Tragična maska kao ukrasni element; 551-556. Urna gladijatora; 559-565. Urna gladijatora; 557. Kalup za izbivanje natpisa; 558. Natpis koji se odnosi na organizaciju igara; 607. Natpis koji se odnosi na organizaciju igara. U: *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad 1979., str. 81, 87, 101, 104, 125, 139, 140, 155, 156, 263-271, 289-290.

1980.

6. Antički izvori o Naroni. U: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*. Split 1980., str. 279-283 (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 5). Koautor: U. Pasini.

7. Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu. Summary. U: *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980., str. 43-50.

8. Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru. U: *Pomorstvo Lošinja i Cres: a u povodu sto dvadeset pete obljetnice uspostavljanja Pomorske škole u Malom Lošnju*. Mali Lošinj 1980., str. 151-155 (Otočki ljetopis Cres-Lošinj; 3).

1984.

9. Predgovor: Frane Bulić život i djelo. U: *Frane Bulić. Izabrani spisi*. Split, Književni krug, 1984., str. 7-52.

10. Pogovor. U: *Frane Bulić. Izabrani spisi*. Split, Književni krug, 1984., str. 629-642.

1987.

11. Rimski portret. U: *Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd 1987., str. 45-59.

12. Roman Portraiture. U: *Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd 1987., str. 61-78.

13. Rimski portret. U: *Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd 1987., str. 81-86.

Napomena: Sažetak na slovenskom.

14. Rimski portret. U: *Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd 1987., str. 89-92.

Napomena: Sažetak na makedonskom.

15. <Kataloške jedinice: > 9. Dio nadgrobnog reljefa = Part of a sepulchral relief; 34. Glava Oktavijana = Head of Octavianus; 36. Glava starijeg muškarca = Head of an elderly man; 46. Fragment stele s likom starijeg muškarca = Fragment of a stela with head of an elderly man Local limestone; 47. Fragment stele s likom starije žene = Fragment of a stela with the head of an elderly woman; 48. Glava – telamon Aleksandra Velikog = Head-telamon of Alexander the Great; 54. Glava Druza Mlađeg = Head of Drusus Junior; 55. Glava Nerona Julija Cezara = Head od Nero Julius Caesar; 57. Glava Druza Julija Cezara = Head of Drusus Julius Caesar; 61. Glava starijeg muškarca = Head of an elderly man; 62. Glava mlađeg muškarca = Head of a young man; 63. Glava mlađeg muškarca = Head of a young man; 66. Glava žene sa velom = Head of a woman with a veil; 68. Glava žene = Female head; 81. Glava Vespazijana = Head of Vespasianus; Glava starijeg pjesnika ili filozofa = Head of an elderly poet or philosopher; 105. Monumentalna glava Trajana = Monumental head of Trajan; 109. Glava – telamon = Head – telamon; 118. Fragment stele sa likom mladog muškarca = Fragment of a stela with the figure of a young man; 137. Bista cara = Bust of an emperor; 140. Glava mlađeg muškarca = Head of a young man; 141. Glava Eshila (?) = Head of Aeschylus; 148. Dvostruka herma = Double herm; 149. Fragment stele = Fragment of a stela; 151. Glava Faustine Mlađe = Head of Faustina Junior; 209. Fragment monumentalne glave = Fragment of a monumental head; 210. Glava žene = Female head; 211. Glava djevojke = Head of a girl; 227. Glava kasnoantičkog cara = Head of a late classical emperor; 230. Stela Julije Valerije = Stela of Julia Valeria; U: *Antički portret u Jugoslaviji*. Beograd 1987., str. 128, 140, 141, 146, 147, 151-153, 155, 156, 158-159, 164, 166, 176, 179, 184, 193-195, 198-200, 228, 229, 236, 237.

1988.

16. Zum römischen Porträt. U: *Antike Porträts aus Jugoslawien*. Frankfurt 1988., str. 21-31, ilustr.

17. <Kataloške jedinice:> 9. Teil eines Grabreliefs (nicht ausgestellt); 34. Kopf Oktavians; 36. Kopf eines älteren Mannes; 46. Fragment einer Grabstele

mit dem Kopf eines älteren Mannes; 47. Fragment einer Grabstele mit dem Kopf einer älteren Frau; 48. Kopf – Telamon Alexanders d. Gr.; 54. Kopf von Drusus dem Jüngeren; 55. Kopf des jungen Nero Iulius Caesar; 57. Kopf von Drusus Iulius Caesar; 61. Kopf eines älteren Mannes; 62. Kopf eines jungen Mannes; 63. Kopf eines jungen Mannes; 66. Kopf einer Frau mit Schleier; 67. Stelenfragment mit Frauenkopf; 68. Kopf einer Frau; 81. Kopf Vespasians; 86. Kopf eines Dichters oder Philosophen in fortgeschrittenem Alter; 105. Überlebensgrosser Kopf Traians; 109. Kopf-Telamon; 118. Fragment einer Grabstele mit dem Bildnis eines Jünglings; 137. Büste eines römischen Kaisers; 140. Kopf eines jungen Mannes; 141. Kopf des Aischylos(?); 148. Doppelherme; 149. Fragment einer Grabstele; 151. Kopf Faustinas der Jüngeren; 209. Fragment eines überlebensgrossen Kopfes; 210. Kopf einer Frau; 211. Kopf eines Mädchens; 227. Kopf eines kaisers der spätclassischen Zeit; 230. Grabstele der Iulia Valeria; U: *Antike Porträts aus Jugoslawien*. Frankfurt 1988., str. 44, 58, 59, 64, 65, 66, 71, 72, 73, 76-78, 81-83, 89, 92, 106, 111, 119, 130, 133, 134, 138-142, 183, 184, 194, 198.

1989.

18. El retrat Roma. U: *Retrats antics a Jugoslavia*. Barcelona 1989., str. 27-59, ilustr.

19. <Kataloške jedinice:> 9. Fragment d'un relleu funerari; 150. Cap d'Octavià; 152. Cap d'un home gran; 153. Fragment d'una estela amb el cap d'un ancià; 154. Cap de dona amb vel; 155. Cap de Drus Júnior; 156. Cap de Neró Jul Cèsar; 158. Cap de Drus Jul Cèsar; 159. Fragment d'una estela amb el cap d'una anciana; 161. Fragment d'una estela amb un cap femení; 163. Cap femení; 166. Cap d'un ancià; 167. Cap d'un home jove; 168. Cap d'un Jove; 169. Retrat de Vespasià; 172. Cap monumental de Trajà; 175. Fragment d'una estela amb la figura d'un jove; 177. Cap – Telamó d'Alexandre Magne; 178. Cap – Telamó; 182. Cap d'un jove; 184. Fragment d'una estela; 186. Herma doble; 188. Cap de Faustina la Jove; 191. Cap d'Èsquil (?); 195. Cap femení; 196. Fragment d'un cap monumental; 197. Cap d'una jove; 200. Estela de Júlia Valèria; 201. Cap d'un emperador de l'antiguitat tardana U: *Retrats antics a Jugoslavia*. Barcelona 1989., str. 78, 120-129, 131-134, 136-138.

20. El retrato romano. U: *Retratos antiguos en Yugoslavia*. Barcelona 1989., str. 27-59, ilustr.

21. <Kataloške jedinice:> U: 9. Fragmento de un relieve funerario; 150. Cabeza de Octaviano; 152. Cabeza de un hombre mayor; 153. Fragmento de una estela con la cabeza de un anciano; 154. Cabeza de mujer con un velo; 155. Cabeza de Druso junior; 156. Cabeza de Nerón Julio César; 158. Cabeza de Druso Julio César; 159. Fragmento de una estela con la cabeza de una anciana; 161. Fragmento de una estela con una cabeza femenina; 163. Cabeza femenina; 166. Cabeza de un anciano; 167. Cabeza de un joven; 168. Cabeza de un joven; 169. Retrato de Vespasiano; 172. Cabeza monumental de Trajano; 175. Fragmento de una estela con la figura de un joven; 177. Cabeza – Telamón de Alejandro Magno; 178. Cabeza – Telamón; 182. Cabeza de un joven; 184. Fragmento de una estela; 186. Herma doble; 188. Cabeza de Faustina la Joven; 191. Cabeza de Esquilo (?);

195. Cabeza femenina; 196. Fragmento de una cabeza monumental; 197. Cabeza de una joven; 200. Estela de Julia Valeria; 201. Cabeza de un emperador de la antigüedad tardía. U: *Retratos antiguos en Yugoslavia*. Barcelona 1989., str. 78, 120-129, 131-134, 136-138.

22. Odabrali i uredili Nenad Cambi i T. Marasović. U: Eynar Dyggve. *Izabrani spisi*. Split 1989., str. 191.

23. Pauzanija i klasična arheologija. U: *Pauzanija. Vodič po Heladi* (prijevod U. Pasini). Split 1989., str. 655-662.

1990.

24. Lapidarium an Vitrinen. U: *Archaeologisches Museum Split: FÜEHRER*. Split 1990., str. 37-42.

25. Školovanje u antičkoj Dalmaciji. U: <Dvjestodevedeset> *290 godina Klasične gimnazije u Splitu 1700-1990*. Split 1990., str. 401-415.

1991.

26. Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji. U: *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*. Sarajevo 1991., str. 55-65.

27. Uvod. U: *Antička Salona* (Ur. Nenad Cambi). Split 1991., str. 7-36.

28. Pogovor. U: *Antička Salona* (Ur. Nenad Cambi). Split 1991., str. 445-507.

1992.

29. Frammento di sarcofago paleocristiano nel convento dei francescani "in ripa maris" a Split. U: *Memoriam Sanctorum venerantes. Miscellanea in onore di monsignor Victor Saxer*. Roma 1992., str. 97-109, ilustr.

30. Rekonstrukcija antičkog sarkofaga s prikazom lova. Budimpešta-Split. U: *Der attische Jagdsarkophag = Antički sarkofag s prikazom lova*. Budapest-Split. Split 1992., str. 51-60.

1993.

31. Riječ na otvorenju pete Knjige Mediterana. U: *Knjiga Mediterana 1993.: predavanja*. Split 1993., str. 3-5.

1994.

32. Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost). U: *Dioklecijanova palača: katalog izložbe*. Split 1994., str. 11-27.

33. Il motivo di Giona gettato nel mare. U: *Historiam pictura refert. Miscellanea in onore di padre Alejandro Recio Vegazonas O.F.M.* Roma 1994., str. 81-96, ilustr.

34. Izbor literature o Dioklecijanovoj palači u Splitu. U: *Dioklecijanova palača: katalog izložbe*. Split 1994., str. 69-71.

35. Dodatak knjizi. Stjepan Antoljak. *Pregled hrvatske povijesti*. 2. izd. Split 1994., str. 192-203.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

1995.

36. On the Dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split. U: *Orbis romanus christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium: Travaux sur l'Antichité Tardive rassembles autour des recherches de Noel Duval*, Paris 1995., str. 253-264, ilustr.

1996.

37. Od Salone do Splita. U: *Živjeti u Splitu*. Split 1996., str. 14-16.

38. Pogovor. U: Eynar Dyggve. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split 1996., str. 135-166.

1997.

39. Umjesto predgovora. U: Emilio Marin. *Ave Narona*. Zagreb 1997., str. 5-9.

40. Pogovor. U: Mate Suić. *Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske*. Zadar 1997., str. 835-848.

1998.

41. Lov kao ΜΕΓΑ ΗΘΟΣ I ΜΕΓΕΘΣ (Virtus et Dignitas) antičke carske i sepulkralne ikonografije. U: *Kulturna animalistika*, Split 1998., str. 85-103, ilustr.

1999.

42. Pretkršćanska Salona. Ime, položaj i povijest Salone. U: *Na kršćanskim i hrvatskim korijenima: prigodom posjeta Svetog Oca Ivana Pavla II Splitu i Solinu*, 4. listopada 1998. Split 1999., str. 13-18.

43. Zwei Vespasians Porträts aus Dalmatien. U: *Narona (ed. E. Marin)*. Zagreb-Opuzen 1999., str. 85-93.

44. Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici. U: *Narona (ed. E. Marin)*. Zagreb-Opuzen 1999., str. 103-120.

45. Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici. U: *Narona (ed. E. Marin)*. Zagreb-Opuzen 1999., str. 149-177.

46. Antički izvori o Naroni i Neretvi. U: *Narona (ed. E. Marin)*. Zagreb-Opuzen 1999., str. 255-269.

2000.

47. Les sarcophages de Manastirine. Sarcophages décorés et typologie. U: *Salona III, Recherches archéologiques franco-croates à Salone, Rome. Manastirine: Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne*. Rome-Split 2000., str. 227-257.

48. Nadgrobna stela s Drvenika. U: *Zbornik otoka Drvenika I*, Drvenik 2000., str. 449-453.

49. A Strange Sarcophagus Fragment in the Archaeological Museum Split. U: *Munus: Festschrift für Hans Wiegartz*. Münster 2000., str. 67-70.

2001.

50. Dugopolje u antici. U: *Dugopolje: zbornik radova općine Dugopolje*, Dugopolje 2001., str. 89-108.

2002.

51. Kiparstvo. U: *Longae Salonae I*. Split 2002., str. 115-174, II. tab. 45-98.

52. O "bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni. U: *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002., str. 144-152.

2003.

53. Meštrovićev sarkofag Ante Trumbića u samostanu Konventualaca u Splitu. U: *Zbornik Ivana Mimice u povodu 70. rođendana*, Split 2003., str. 203-209.

54. Zmajeva pećina kod Murvice na otoku Braču. U: Nenad Cambi, Hein-

rich i Ingrid Kusch, Ivan Mužić. *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. Split 2003., 37-45.

2004.

55. Un ritratto tardoatrico da Salona. U: *Studi di archeologia in onore di Gustavo Traversari. Parte I*. Roma 2004., str. 179-183.

2005.

56. Dioklecijanova palača i Dioklecijan: lik i ličnost. U: Frane Bulić, Nenad Cambi, Ivo Babić. *Dioklecijan i Split*. Split 2005., str. 145-177.

57. Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu. U: *Veli Varoš: povodom 1700 godina grada Splita*, Split 2005., str. 363-365, ilustr.

58. Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji. Summary. U: *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*. Šibenik 2005., str. 55-70.

59. Zlatko Gunjača (1939.-1994.). In memoriam. U: *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*. Šibenik 2005., str. 285-299.

2006.

60. *Amfiteatar u Burnumu: Stanje istraživanja 2003.-2005*. Drniš-Šibenik-Zadar 2006., 32 str., ilustr. (Burnum: katalozi i monografije; 1).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

61. *Amphitheatre at Burnum: excavation: 2003-2005*. Drniš-Šibenik-Zadar 2006., 32 str., ilustr. (Burnum: catalogues and monographs; 1).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

62. The Athlete Cleaninig a Strygil. U: *The Athlete of Croatia. Apoxyomenos*. Milano-Firenze 2006., str. 21- 33.

63. L'Atleta che pulisce lo strigile. U: *L'Atleta della Croazia. Apoxyomenos*. Milano-Firenze 2006., str. 21-33.

64. Il mare come deposito naturale. U: *Archaeologia subacquea in Croazia*. Venezia 2006., str. 105-116, ilustr.

2007.

65. Urbanisierung. U: *Kroatien in der Antike* (hersg. M. Sanader). Mainz 2007., str. 82-110, ilustr.

66. Das Frühe Christentum, U: *Kroatien in der Antike* (hersg. M. Sanader). Mainz 2007., str. 121-138, ilustr.

67. *Rimska vojska u Burnumu = L'esercito romano a Burnum*. Drniš-Šibenik-Zadar 2007., 64 str., ilustr. (Burnum: katalozi i monografije Burnum; 2).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

68. Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost. U: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*. Zagreb 2007., str. 77-93, ilustr.

2008.

69. Amfiteatar u Burnumu – preliminarno izvješće o istraživanjima. U: [Deseta] 10. *obljetnica «Oluje» (1995.-2005): zbornik radova sa Znanstvenog skupa 10. obljetnica «Oluje»*, Kninski muzej, 4. kolovoza, 2005. Knin 2008., str. 397-408.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

70. Antički kameni spomenici s područja Hilejskog poluotoka (Bosoljina). U: *Vinišarski zbornik sv. 2. Vinišća* 2008., str. 55-73.

71. Bilješke o skulpturalnoj baštini. U: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF-AM*. Sinj 2008., str. 73-89.

2009.

72. Aktivnost biskupa na salonitanskim nekropolama. U: *Humanitas et Litterae: zbornik u čast Franje Šanjeka*. Zagreb 2009., str. 723-733.

73. Antička arheologija. U: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*: zbornik tekstova sa znanstvenog skupa održanog u Matici hrvatskoj od 24. do 26. svibnja 2007., str. 469-495.

74. Bilješke o podmorsko-arheološkim nalazima na Jadranu. U: *Jurišićev zbornik: zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*. Zagreb 2009., str. 134-142.

75. Frane Bulić. U: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*: zbornik tekstova sa znanstvenog skupa održanog u Matici hrvatskoj od 24. do 26. svibnja 2007., str. 201-222.

76. Frane Carrara. U: *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*: zbornik tekstova sa znanstvenog skupa održanog u Matici hrvatskoj od 24. do 26. svibnja 2007., str. 223-234.

77. Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja. U: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja = Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's palace on the 1700th anniversary of existence*: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu [uredili, editors: Nenad Cambi et al.]. Split 2009., str. 5-10.

2010.

78. Antika i rano kršćanstvo. U: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*. Zagreb 2010., str. 31-65.

79. Dalmatinski gradovi na Trajanovom stupu u Rimu. U: *Scripta Branimiro Gabričević Dicata*. Split 2010., str. 135-158.

80. Grci i Iliri u međusobnome civilizacijskom dodiru. U: *Izložba Antički Grci na tlu Hrvatske*. Zagreb 2010., str. 29-35, ilustr.

81. Istočna obala Jadrana i grčka mitologija. U: *Izložba Antički Grci na tlu Hrvatske*. Zagreb 2010., str. 183-186, ilustr.

82. Notes on the Sulptural Legacy. U: *The Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj*. Sinj 2010., str. 73-111, sa sl.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2011.

83. Priredio i predgovor napisao Nenad Cambi. Kazala priredio Nenad Cambi. U: *Duje Rendić-Miočević: Dalmatia christiana – Opera omnia*. Zagreb-Split 2011., str. 9-19, 467-485.

84. Arheološki muzej na dnu mora. U: *Dalmacija hrvatska ruža svjetova*. Split 2011., str. 633-638, ilustr.

86. Burnum: arheologija kao prednost na zaštićenom prostoru. Šibenik 2011., 59 str. (Burnum: katalozi i monografije; 3).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

86. Burnum: L'archeologia come vantaggio nel territorio protetto. Šibenik 2011., 59 str. (Burnum: Cataloghi e Monografie; 3).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

87. Burnum: archeology as an advantage in a protected area. Šibenik 2011., 59 str. (Burnum: Catalogues and Monographs; 3).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

88. Kako su izgledali Dalmatinci prije 2000 godina: face s antičke pjace. U: *Dalmacija hrvatska ruža svijetova*. Split 2011., str. 284-292.

2012.

89. Predgovor. U: V. Paškvalin. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 2012., str. 9-13.

90. Akroteriji sarkofaga Valerija Dinensa iz Salone. U: *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Ljubljana 2012., str. 83-87.

91. Inicijali u Splitskom evanđeljaru kao mogući kronološki oslonac. U: *Munuscula in Honorem Željko Rapanić: zbornik povodom osamdesetog rođendana* = Festschrift on the occasion of his 80th birthday. Zagreb-Motovun 2012., str. 181-188.

92. Un sarcofago crittocristiano dell'isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia. U: *Le plaisir de l'art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l'œuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*. Paris 2012., str. 90-93.

2013.

93. *Burnum: arheologija kao prednost na zaštićenom prostoru*. 2. izmijenjeno izd. Šibenik, Javna ustanova „Nacionalni park „Krka“, 2013., 59 str., ilustr. (Burnum: katalozi i monografije; 3).

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

94. Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici. U: *Zbornik projekta „Mythos-cultus-imagines deorum“: od obreda do vjere = de ritv ad religionem*. Zagreb 2013., str. 133-153 sa sl. (Znakovi i riječi 4).

2014.

95. *Burnum. Imperatores militesque*. Šibenik, Javna ustanova „Nacionalni park „Krka“, 2014., 60 str., ilustr.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora. Publikacija objavljena na talijanskom jeziku. U 2015. objavljena na njemačkom i engleskom jeziku.

96. Dioklecijanova palača. U: *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam skulptura*: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 27. ožujka – 25. svibnja 2014., Zagreb 2014., str. 125-131.

97. Kairos trogirskih benediktinki. U: *Benediktinski samostan sv Nikole u Trogiru: duhovnost i kultura u okrilju Virgines Dei*: zbornik radova prigodom 950. obljetnice utemeljenja. Trogir 2014., str. 65-74 sa [2] sl.

98. Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valerija na tzv. Malom slavluku u Galerijevoj palači u Solunu. U: *Spalatumque dedit ortum*: zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Split 2014., str. 135-148.

99. Skulptura. U: *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*: Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 27. ožujka – 25. svibnja 2014., Zagreb 2014., str. 144-172.

2016.

100. Nadvratnik prezesa provincije Dalmacije Sermencija Rufina u čast cara Konstancija II. iz Salone. U: *Finis coronat opus*: zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života. Zagreb 2016., str. 45-51 sa sl.

101. Uvod u punu slobodu kršćanstva. Galerijev edikt o slobodi kršćanstva od 30. travnja 311. U: *Liber amicorum: zbornik radova posvećen Antunu Cvitačiću*. Split 2016., str. 43-52.

2017.

102. Arheologija u provinciji. U: *Gospodin vam dao mir*. Split, Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja, 2017., str. 346-359.

103. Carevi Prob i Dioklecijan, Panonac i Dalmatinac, sreli su se u Splitu. U: *Kuća od knjiga: zbornik radova u povodu 70. rođendana Pavla Pavličića*. Zagreb 2017., str. 9-16.

104. Prisca in the Frieze of Diocletian's Mausoleum in Split, Bonae Gratiae. U: *Essays on Roman Sculpture in honour of professor Theodosia Stefanidou-Tiveriou*. Thessalonike 2017., str. 197-204.

105. Štovanje Silvana na području između Svilaje i Moseća. U: *Župa Ogorje: Putovima života i vjere između Svilaje i Moseća: zbornik radova*. Split 2017., str. 613-618.

2019.

106. Inicijali u Splitskom evangelijaru kao mogući kronološki oslonac. U: *Studije o Splitskom evangelijaru* [glavni urednik Nenad Cambi; kazala sastavio Zvonimir Forker]. Split 2019., str. 257-263.

107. Salona i Spalatum, dvije funkcionalne povezane luke. U: *Pomorski Split do početka XX. stoljeća: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016.* [glavni urednik Nenad Cambi]. Split 2019., str. 55-76.

3. Radovi u serijskim publikacijama / Articles in serials

3.1. Znanstveni radovi / Scientific papers

1967.

1. Personifikacije godišnjih doba na spomenicima u Saloni. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62/1960, str. 55-78, ilustr. + table IX-XIX.

1968.

2. Nekoliko neobjavljenih natpisa iz fonda nekadašnjeg društva Bihać u Institutu za nacionalnu arheologiju u Splitu. Résumé. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. serija, 10/1968, str. 63-69.

3. Silvan-Atis. Primjer kultnog sinkretizma. Summary. *Diadora* 4/1968, str. 131-140.

1969.

4. Amfore kao građevinski materijal u bedemima Salone. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63-64/1961-62, str. 145-150, ilustr. + table XXII-XXIII.

5. Sarkofag Gaja Albucija Menipa. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63-64/1961-62, str. 99-111, + table IX-X.

1971.

6. Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67/1963-65, str. 85-112.

7. Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67/1963-65, str. 55-71. **1974.**

8. Kult Marije u Solinu i Splitu (IV-XI st.) u svjetlu arheološke evidencije. *Bogoslovska smotra* 44/1974, 2-3, str. 273-292.

1975.

9. Dvije antičke glave iz Dubrovnika. Résumé. *Zbornik Narodnog muzeja Beograd* 8/1975, str. 153-162 + II table.

1976.

10. Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split. *Archaeologica Jugoslavica* 17/1976, Beograd 1977., str. 23-38, sa sl.

1977.

11. Dvije antičke glave telamona iz Salone. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 16, *Razdio društvenih djelatnosti* (7), 1977., str. 183-192.

12. Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji. Résumé. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70-71/1968-69, str. 57-106.

1978.

13. A new portrait of Vespasian from Naron. *Archaeologia Jugoslavica* 18/1977, str. 37-40.

14. Dvije glave tetrarhijskog doba iz Dioklecijanove palače u Splitu. *Kulturna baština* 5/1978, 7-8, str. 17-27, sa 2 sl.

1979.

15. Glava Eshila u Arheološkom muzeju u Splitu. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 18, *Razdio društvenih znanosti* (8), 1978-79, str. 127-136.

16. Jedna starokršćanska lucerna iz Salone. Résumé. *Zbornik Narodnog muzeja Beograd* 9-10/1979, str. 81-86.

17. Ara Lucija Granija Proclina iz Smrdečca kod Splita. Summary *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72-73/1979, str. 93-107.

Napomena: Koautor Željko Rapanić.

1980.

18. Enonska Venera Anzotica. Résumé. *Diadora* 9/1980, str. 273-283.

19. Dvije skulpture iz antičkog Aequuma. Summary. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74/1980, str. 27-46.

20. Excavations at Issa. Island of Vis, Yugoslavia (1976-1979). Preliminary Repert. *Rivista di archeologia* 4/1980, str. 81-94.

Napomena: Koautori Branko Kirigin i Emilio Marin.

21. Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska iz Arheološkog muzeja u Splitu. Résumé. *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije* 21/1980, str. 91-95 (Fiskovićev zbornik I).

22. Trogir u antici. *Mogućnosti* 27/1980, 10-11, str. 950-963.

1981.

23. Križ nad zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu. *Kulturna baština* 7/1981, br. 11-12, str. 6-14, ilustr.

24. Zaštitna arheološka iskapanja helenističke nekropole Isse (1976-1979). Preliminarni izvještaj. Summary. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75/1981, str. 63-83, sa 8 sl. + <1>plan + table:VII-XVIII.

Napomena: Koautori Branko Kirigin i Emilio Marin.

1982.

25. Kairos. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 20, *Razdio društvenih znanosti* (9), 1980.-81., str. 6-14, ilustr.

26. Sarkofag iz Šipova. Résumé. *Godišnjak ANUBiH* 20, *Centra za balkanološka ispitivanja* 18, str. 91-109, ilustr.

27. Ranokršćanske krstionice – Istraživanje starokršćanske crkve u Crkvini u selu Zmijavcima. *Grad na gori* 4/1982, 2(9), str. 14-15, ilustr.

1984.

28. Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23, *Razdio društvenih znanosti* (10), 1983.-84., str. 29-40, ilustr.

29. Zwei Vespasians Porträts aus Dalmatien. *Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie* 7/1984, str. 82-88, ilustr.

30. Frane Bulić. *Mogućnosti* 31/1984, 8-9, str. 736-763, ilustr.

31. Salonitan „piscinae“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77/1984, str. 227-241, ilustr. + table (Disputation Salonitanae II).

1985.

32. Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 24, *Razdio povijesnih znanosti* (11), 1984.-85., str. 33-59, ilustr.

33. Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Zusammenfassung. *Zbornik Kačić* 17/1985, str. 415-433, ilustr.

34. Glava Euripida iz Solina. *Kulturna baština* 11/1985, 16, str. 80-85.

1986.

35. Salona i njezine nekropole. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25, *Razdio povijesnih znanosti* (12), 1985.-86., str. 61-109.

36. Antički kameni spomenici iz Prološca. *Proložac* 5/1986, 1 (11), str. 10-13, ilustr.

1987.

37. Portret bradatog muškarca u Arheološkom muzeju u Zadru. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26, *Razdio povijesnih znanosti* (13), 1986.-87., str. 113-123 + table XXXVIII-XLI.

38. Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu i okolici (II). Reljef u južnom zidu crkve Sv. Duha. *Kulturna baština* 12/1987, 17, str. 7-18, ilustr.

1988.

39. Dva ranocarska dječaćka portreta iz Salone. Summary. *Arheološki radovi i rasprave* 11/1988, str. 115-132 + <4> table.

40. Ikonografija pomorskih zanimanja na antičkim nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije. Summary. *Adrias* 2/1988, str. 21-35, + table.

41. Nadgrobna stela s čitavim ljudskim likom na istočnom Jadranu. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27, *Razdio povijesnih znanosti* (14), 1987.-88., str. 92-114, sa sl. + V tabli.

42. Obranimo ono što je ostalo. Dossier Salona. *Mogućnosti* 36/1988, 3-4, str. 343-349.

43. Razmišljanja o antičkom portretu djevojke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Résumé. *Godišnjak ANUBiH* 26, *Centra za balkanološka ispitivanja* 24, 1988., str. 101-111, + I tabla.

1989.

44. Bilješke uz dvije panonske stele. Summary. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. serija, 22/1989, str. 59-73.

45. Ilirska Salona. Summary. *Obavijesti* HAD-a 21/1989, 3, str. 37-42.

46. Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu. Summary. *Kulturna baština* 14/1989, 19, str. 12-22, ilustr.

47. Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, *Razdio povijesnih znanosti* (15), 1988.-89., str. 33-48, + 5 tabl.

1990.

48. Dvije antičke glave iz Plomina (Flanona). *Histria Archaeologica* 20-21/1989-90, <1990>, str. 91-108, ilustr.

49. Emonski mešćan i vrijeme njegova nastanka. Zusammenfassung. *Arheološki vestnik* 41/1990, str. 283-296.

50. Nadgrobne stele s portretima podrijetlom s otoka Šolte i Drvenika. Summary. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 23/1990, str. 111-124.

51. Portret kao ukras koštanih kutijica. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29, *Razdio povijesnih znanosti* (16), 1989.-90., str. 155-162.

52. Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III). Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu. Zusammenfassung. *Kulturna baština* 15/1990, 20, str. 57-68.

1991.

53. Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana. Summary. *Diadora* 13/1991, str. 103-138.

54. Two Soldier's Stelai from Salona. *Römisches Österreich: Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 17-18/1989-90, str. 61-72, ilustr.

1992.

55. Dvije nove akvizicije arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju. Summary. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 24-25/1991-92, str. 121-136, sa 2 sl.

56. O danu Kristova rođenja i svečanosti Božića. *Mogućnosti* 40/1992, 8-10, str. 674-682.

57. O uzoru za glavu lijevog egzekutora u motivu bičevanja na sarkofagu Sv. Staša u splitskoj katedrali. Riassunto. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32/1992, str. 459-479. (Prijeteljev zbornik I).

1993.

58. Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstruk-

cije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32, *Razdio povijesnih znanosti* (19), 1992.-93., str. 37-60.

59. Bilješke uz kipove Kibebe (Magna Mater) iz Senja. Zusammenfassung. *Senjski zbornik* 20/1993, str. 33-44.

60. Fragment antičke nadgrobne stele iz Salone. Zusammenfassung. *Zbornik Kačić* 25/1993, str. 351-359. (Zbornik u čast fra Karla Jurišića).

61. Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31, *Razdio povijesnih znanosti* (18), 1991.-92., str. 25-51.

62. Tri brazde grčkog nasljeđa. *Mogućnosti* 41/1993, 1-2, str. 224-226.

1994.

63. Don Frane Bulić i kongresi za starokršćansku arheologiju (1894.-1994). Summary. *Kulturna baština* 18/1994, 24-25, str. 1-6.

64. Kasnoantička ženska glava iz Konjica i fenomen fizionomijskih karakteristika kao izraza određenog vremena. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 33, *Razdio povijesnih znanosti* (20), 1993.-94., str. 83-92, ilustr.

65. Međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju Split-Poreč 1994. godine i starokršćanska arheologija na području Hrvatske. Summary. *Diadora* 15/1993, str. 11-28.

66. Stele kasnoantičke grobnice u Dugopolju. Zusammenfassung. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86/1994, str. 147-181, ilustr.

1995.

67. Još jedanput o Lizipovim djelima u Dalmaciji. U povodu izložbe u Rimu. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34, *Razdio povijesnih znanosti* (21), 1994.-95., str. 1-10.

68. O Dioklecijanu u povodu jedne nove knjige. Summary. *Kulturna baština* 19/1995, 26-27, str. 1-12.

69. Reljef na stupu sramote na forumu u Zadru. Summary. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35/1995, str. 285-291 (Petriciolijev zbornik I).

1996.

70. Novi portret cara Trajana s otoka Cresa. Summary. *Arheološki radovi i rasprave* 12/1995, str. 71-81, ilustr.

1997.

71. Studije o spomenicima uzidanima u kuće Splita i okolice (IV). Reljef Ivana Evanđelista u crkvi sv. Jere na Marjanu. Summary. *Kulturna baština* 20/1997, 28-29, str. 25-36.

72. Svetište (Augusteum) u Oneu (Oneum)? Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35, *Razdio povijesnih znanosti* (22), 1995.-96., str. 71-82.

1998.

73. Ideo in honore duplicatus est locus. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 36, *Razdio povijesnih znanosti* (23), 1997., str. 79-88.

1999.

74. Posveta prostilnoga hrama u Dioklecijanovoj palači. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 36, *Razdio povijesnih znanosti* (24), 1998., str. 27-39.

2000.

75. Kip Afrodizijske Afrodite iz Dalmacije. Summary. *Opuscula archaeologica* 23-24/1999-2000, str. 127-133. (Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata).

76. Bilješke uz ikonografski program apsidalnih mozaika Eufrazijeve bazilike u Poreču. Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 38, *Razdio povijesnih znanosti* (25), 1999., str. 101-112.

77. O svetištima Silvana u Dalmaciji. Summary. *Adrias* 8-10/1998-2000, str. 99-112.

78. Fragment ženske glave u Trogiru i njezino mjesto u rimskoj skulpturi. Summary. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1999-2000, str. 5-18, sa sl.

2001.

79. Marginalije uz *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium* (35, 1-107). Summary. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 39, *Razdio povijesnih znanosti* (26), 2001., str. 49-59.

2002.

80. Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica. Zusammenfassung. *Godišnjak ANUBiH* 32, *Centar za balkanološka ispitivanja* 30, 2002., str. 439-445.

81. Bilješke uz reljef Epone iz Koprna. Summary. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, 35/2002, str. 205-214.

82. Dioklecijanova i Konstantinova "politika" odabira imena. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 485, *Društvene znanosti* 40, 2002., str. 31-55.

2003.

83. Bilješka o japodskim urnama i sarkofazima. Summary. Zusammenfassung. *Senjski zbornik* 30/2003, str. 97-108.

84. Bilješke o ikonografiji rimske paradne knemide iz Slavenskog Broda. Summary. *Opuscula archaeologica* 27/2003, str. 489-497. (Nives Majnarić Pandžić uz 65. obljetnicu).

85. La civiltà dei Greci nell'Adriatico orientale. *Hesperia: Studi sulla grecità di occidente* 17/2003, str. 11-40.

86. Ograda na aserijatskom forumu. Summary. *Asseria* 1/2003, str. 45-69.

87. Stela iz župne crkve u Bjelovaru. Summary. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 27/2003, str. 19-25. (Ivanki Reberski u čast).

88. Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača. Summary. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. serija, 30/2003, str. 103-112. (Zbornik Dušan Jelovina)

2004.

89. Dioklecijanova žena Prisca i kćerka Valeria. Summary. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 489, *Razred za društvene znanosti knjiga* 42, 2004., str. 1-18.

90. Kiparstvo na Braču u antičko doba. Summary. *Brački zbornik* 21/2004, str. 239-272.

91. Stropni reljef iz Aserije. Summary. *Asseria* 2/2004, str. 23-39.

2005.

92. Antička baština samostana Sv. Frane u Splitu. Summary. *Adrias* 12/2005, str. 135-159.

93. Mitrički Aion iz Jadera. Summary. *Diadora* 21/2003, str. 101-117.
94. Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone (Trogir, Vrt Gagnin-Fanfogna). *Radovan* 3/2005, str. 31-33, sa sl.
Napomena: Ovo je pretisak dijela rada koji je objavljen pod istim naslovom u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62/1960.
- 2006.**
95. Antički Epidaur. *Dubrovnik*, n.s. 17/2006, 3, str. 185-217.
96. The Relief on the Architrave of the Western Gate of Diocletian's Palace in Split. *Assaph: studies in art history* 10-11/2005-2006, str. 143-154, ilustr. (Kalthos. Studies in honour of Asher Ovadiah).
- 2007.**
97. Antička spolija na Lučcu: spomenici ugrađeni u kuće Splita. Summary. *Arheološki radovi i rasprave* 15/2007, str. 15-41.
98. Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja. Summary. *Archaeologia Adriatica* 1/2007, str. 85-109, ilustr.
Napomena: Članak je prijevod rada objavljen u skupini 2. pod rednim brojem 63. i 64.
99. Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja. *Mogućnosti* 54/2007, 7-9, str. 1-18, ilustr.
Napomena: Članak je prijevod rada objavljen u skupini 2. pod rednim brojem 63. i 64.
100. Bilješke o kasnoj antici otoka Brača. *Brački zbornik*, 22/2007, str. 87-126. (75. obljetnica života Petra Šimunovića).
101. Dvije brončane figurice iz Muzeja Franjevačkog samostana u Sinju. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24/2007, str. 185-192.
- 2008.**
102. Atički sarkofazi u zbirci Matijević. *Tusculum: časopis za solinske teme*, 1/2008, str. 61-68.
- 2009.**
103. Fragmenti atičkog sarkofaga iz Pule = Fragments of an Attic Sarcophagus from Pula. *Histria Antiqua*, 18/2009, 1, str. 305-308.
104. Rimska glava iz zbirke Grčić. *Arheološki radovi i rasprave* 16/2009, str. 17-27, ilustr.
- 2010.**
105. Nekoliko novih akvizicija u zbirci Matijević. *Tusculum: časopis za solinske teme*, 3/2010, str. 21-29.
106. Rimski vojni tropeji u Dalmaciji. *Adrias: zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU* 17/2010, str. 125-150.
- 2011.**
107. Glava Atene/Minerve iz Kaštel Lukšića. *Kaštelanski zbornik* 9/2011, str. 97-107.
108. Glava Sokrata iz zbirke Brangwyn u Arheološkom muzeju u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104/2011, str. 209-226, ilustr.
109. Natpisi za spas cara Valerijana iz Splita? P.o.: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 510. *Knjiga III. Razred za društvene znanosti* 48, 2011, str. 1-10.

2012.

110. Fragment stele s likom mladića Konstantinova doba. *Tusculum: časopis za solinske teme* 5/2012, str. 83-87.

111. Kipić Lara iz Panonije. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3 s., 45/2012, str. 173-179.

112. O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanomovom Građanskom ratu: bilješke uz Lukanov Građanski rat (Pharsalia) IV, 402-581, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 512. Razred za društvene znanosti 49, 2012., str. 1-28.

2013.

113. Herkul na Braču. *Klesarstvo i graditeljstvo* 24/2013, 1-2, str. 4-19.

114. Per hortvm seplvcri. *Tusculum: časopis za solinske teme* 6/2013, str. 35-55, sa sl.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

115. Razvoj nadgrobnih spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana. *Diadora* 26-27/2012-2013, str. 395-419, sa sl.

Napomena: Tema broja: Batovićev zbornik.

116. Škrip na otoku Braču: nerealizirani grad. *Arheološki radovi i rasprave* 17/2013, str. 55-84, sa sl.

2014.

117. Neobjavljeni fragment tropeja iz Salone. *Tusculum: časopis za solinske teme* 7/2014, str. 75-79.

118. Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt. *ADRS: zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU* 20/2014, str. 119-128.

2015.

119. Ocjena Dioklecijanova vladanja. *Mogućnosti* 62/2015, 4-6, str. 1-17.

2016.

120. Četiri neobjavljena portreta iz Salone. *Tusculum: časopis za solinske teme* 9/2016, str. 61-68, ilustr.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

121. Dva natpisa otkrivena u neposrednoj blizini Dioklecijanove palače = Two inscriptions discovered in the immediate vicinity of Diocletian's Palace. *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 3/2016, str. 139-156.

122. O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 109/2016, 1, str. 305-337.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2017.

123. Ausonius comes sacrii consistorii, vir spectabiis. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 529. Razred za društvene znanosti 52, 2017., str. 157-167, sa sl.

124. Glava Augusta iz Brinja u svom historijskom i arheološkom kontekstu. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar* 59/2017, str. 1-19, sa sl.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

125. Lik mladića na aversu novca Korkire Melanie: stilistička pitanja. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 110/2017, 1, str. 67-76, sa sl.

126. Sarajevski medaljon „Tračkog konjanika“. *Arheološki radovi i rasprave* 18/2017, str. 145-162.

127. Ženski kasnoantoninski portret otkriven na trasi plinovoda u Solinu. *Tusculum: časopis za solinske teme* 10/2017, 1, str. 19-28.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2018.

128. Konstancijev natpis u kući Tavilić u Trogiru. *Tusculum: časopis za solinske teme* 11/2018, str. 183-191.

2019.

129. Ženska glava u kući u Paraćevim dvorima u Saloni. *Tusculum: časopis za solinske teme* 12/2019, str. 29-33.

3.2. Konferencijska priopćenja / Conference papers

1969.

1. Tipološka i kronološka razmatranja o antičkim nalazištima na dnu srednjeg Jadrana. U: *Pomorska djelatnost sa gledišta medicinskih i društvenih nauka*. Beograd 1969., str. 145-150.

1970.

2. Brodolom rimskog broda s teretom španjolskih amfora u Splitu. U: *Pitanja zaštite hidroarheoloških lokaliteta na području SR Hrvatske*. Pula 1970., str. 40 (sažetak izlaganja).

1971.

3. Neki problemi dokumentacije hidroarheoloških lokaliteta. U: *Zaštita hidroarheoloških spomenika na području SR Hrvatske*. Rijeka 1971., str. 65-72.

4. The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the Fourth till the Eleventh Century in the Light of Archaeological Evidence. U: *Acta Congressus Mariologici Mariani Internationalis in Croatia Anno 1971 Celebrati*. Vol. 5. Roma 1972., str. 43-71, ilustr.

1973.

5. Problemi smještaja i zaštite amfora. Iskustva nakon novih podmorsko arheoloških istraživanja na otoku Visu. U: *Pitanja zaštite hidroarheoloških spomenika na području istočne obale Jadrana*. Dubrovnik 1973., str. 106-110.

1975.

6. Antički sarkofazi iz Like. Résumé. U: *Arheološka problematika Like*. Split 1975., str. 75-83 (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 1).

7. Le figure du Christ sur les monuments paléochrétiens de Dalmatie. U: *Međunarodni simpozij "Disputationes Salonitanae" I*, Split 1971., Split 1975., str. 51-68.

8. Problematika istraživanja, dokumentacije i zaštite opljačkanih hidroarheoloških spomenika na području istočne obale Jadrana. U: *Pitanje zaštite hidroarheoloških spomenika na području istočne obale Jadrana*, Split 1975., str. 144-152.

1976.

9. Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu. *Arheološki vestnik* 25/1974, str. 139-157.

10. Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali. Summary. *Materijali* 12/1972, str. 239-282, sa 26 sl. (IX Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1972.).

11. Spanish Amphorae Found near Split. Sažetak. Međunarodni kongres „Rei Cretariae Romanae Fautorum Congressus“. *Arheološki vestnik* 26/1975, str. 115-124, sa 14 sl.

1977.

12. Die stadtrömische Sarkophage in Dalmatien. *Archaeologischer Anzeiger*, 1977., str. 444-459, ilustr.

1978.

13. Antička Naron. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima. Summary. U: *Naseljavanje i naselja u antici*. Beograd 1978., str. 57-66, ilustr. (Materijali; 15).

14. Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropole. Summary. Međunarodni skup „Zaton antike“, Ljubljana 1976. *Arheološki vestnik* 29/1978, str. 606-626., ilustr.

15. Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia. U: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma 21-27 settembre 1975. Vol. 2*. Roma 1978., str. 141-156, ilustr.

1980.

16. Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije. Summary. U: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zadar 1976*. Zagreb 1980., str. 173-80, ilustr.

17. Antička Naron – urbanistička topografija i kulturni profil grada. U: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*. Split 1980., str. 127-153 (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 5).

1981.

18. Bilješka o antičkom teatru u Naroni. Summary. U: *Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa 14.-17. aprila 1980*. Novi Sad 1981., str. 111-117, + table.

19. Frane Bulić – utemeljitelj Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Spljetu – „Bihać“. Zusammenfassung. U: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*. Zagreb 1981., str. 51-62, ilustr. (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 6).

20. Portreti grčkih tragika i scena iz grčkih tragedija u antičkoj likovnoj umjetnosti u Dalmaciji. Summary. U: *Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa 14.-17. aprila 1980*. Novi Sad 1981., str. 131-146, + table.

1982.

21. Tri carska portreta iz Osora. Zusammenfassun. U: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*. Zagreb 1982., str. 85-98, ilustr. (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 7).

22. The Imperial Portraits from Dalmatia. Their Significance in the Light of Drusus Minor Head. *Wissenschaftliche Zeitschrift* 31/1982, 2-3, str. 169-171.

1983.

23. Le anfore Dressel 20 nella Jugoslavia. U: *Produccion y comercio del aceite en la antiguedad, segundo congreso internacional Sevilla 1982*. Madrid 1983., str. 363-389, ilustr.

24. I rapporti tra le due sponde adriatiche nell'età paleocristiana. *Abruzzo* 21/1983, 1-3, str. 145-157, ilustr.

25. Una città dell'altra sponda: Naron e il suo territorio nella tarda antichità. *Studi romagnoli* 34/1983, str. 675-707, ilustr. (Studi in ricordo di Mons. Mario Mazzotti).**1984.**

26. Gardunski tropej. Summary. U: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*. Split 1984., str. 77-92 (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 8).

27. Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia. U: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo, Pisa 5-12 sept. 1982*. Marburg 1984., str. 75-92, ilustr. (Marburger Winckelmann-Programm 1983).

28. Die Rekonstruktion des attischen Jagdsarkophages Budapest-Salona. U: *Symposion über die antiken Sarkophage, Pisa 5-12 Sept. 1982*, Marburg 1984., str. 185-196 (Marburger Winckelmann-Programm 1984).

29. Triconch Churches on the Eastern Adriatic. U: *Actes du Xe Congres International d'archéologie chrétienne 1980, vol. II*, Roma-Thesalonique 1984., str. 45-54, sa sl.

30. Sepulkralni spomenici antropomorfno karaktera kod Ilira. Résumé. U: *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*. Sarajevo 1984., str. 105-117.

1986.

31. Frane Bulić kao arheolog. Summary. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 79/1986, str. 35-55 (Disputationes Salonitanae III).

1987.

32. Prilozi poznavanju antičke medicine u Dalmaciji. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, medicinae veterinariae* 27/1987, str. 5-21.

33. Salona und seine Nekropolen. U: *Römische Gräberstrassen*. München 1987., str. 251-279, + 4 table.

34. Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu. Zusammenfassung. U: *Rapski zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984*. Zagreb 1987., str. 175-182, ilustr.

1988.

35. Un contributo alla ritrattistica dell'imperatrice Plautilla. *Quaderni della ricerca scientifica* no. 116/1988, str. 221-227.

36. Conclusioni. *Quaderni della ricerca scientifica* no. 116/1988, str. 569-570.

37. Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu. Summary. U: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*. Zagreb 1988., str. 129-137, ilustr. (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; 12).

38. The Relief of Kairos from Trogir (Dalmatia). U: *Praktika tou XII Dietnou sinedriou klasikes arhaiologias*. Athenai 1988., str. 37-41.

1989.

39. Anfore romane in Dalmazia. U: *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche*. Rome 1989., str. 311-337, ilustr.

40. Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. Zusammenfassung. U: *Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*: Sarajevo, 6-7. oktobar 1988. Sarajevo 1989., str. 39-56, ilustr.

41. Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia. U: *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve et Aoste (21-28 septembre 1986)* vol. 3. Roma 1989., str. 2389-2440, ilustr.

1990.

42. Collezione Danieli-Pellegrini (Zara-Padova) e i monumenti antichi della Dalmazia a Venezia. *Rivista di archeologia. Supplementi* 7/1990, str. 100-104.

1992.

43. Sućurac u antici. U: *Kaštel Sućurac: 600. obljetnica*. Split 1992. str. 49-59, ilustr.

1993.

44. New Attic Sarcophagi from Dalmatia. U: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*. Mainz am Rhein 1993., str. 77-90, + table.

1994.

45. Klasična arheologija u provinciji. *Opuscula archaeologica* 17/1994, str. 37-47.

46. Truhelka i starokršćanska arheologija. U: *Ćiro Truhelka: zbornik*. Zagreb 1994., str. 33-49, ilustr.

1998.

47. Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten. U: *Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus" Marburg, 4.-7. Oktober 1995*. Mainz am Rhein 1998., str. 169-181, ilustr. + table.

48. L'âge de Justinien en Dalmatie et en Istrie. U: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*: Split-Poreč, 25. IX – 1. X. 1994. Dio 2. Split-Roma 1998., str. 933-958.

49. Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji. Summary. *Histria Antiqua* 4/1998, str. 45-61.

1999.

50. Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek. *Historijski zbornik* 52/1999, str. 107-116.

2000.

51. Važnost Klisa u antici, Oslobođenje Klisa godine 1596. *Mogućnosti* 48/2000, 4-6, str. 83-91, ilustr.

2001.

52. I porti della Dalmazia. U: *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana. Antichità Altoadriatiche* 46. Iza ide Trieste-Roma 2001., str. 137-160.

53. Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba. U: *Sedam stoljeća šibenske biskupije: zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.*, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998. Šibenik 2001., str. 9-21, ilustr.

2002.

54. Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis). Summary. U: *Grčki utjecaj na istoč-*

noj obali Jadrana: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu. Split 2002., str. 303-310, ilustr.

55. Sarkofagi con la croce nel centro della cassa. U: *Akten des Symposiums Frühchristliche Sarkophage*, Sarkophag-Studien 2, Marburg 30. 6. – 4. 7. 1999. Mainz 2002., str. 47-56.

56. Urbanistica e architettura del IV a.C. ad oriente dell'Adriatico. U: *La Sicilia dei due Dionisi*: atti della settimana di studio, Agrigento, 24-28 febbraio 1999. Roma 2002., str. 47-75, ilustr.

2003.

57. Attis or Someone else on Funerary Monuments from Dalmatia? U: *Akten des VII. Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*. Mainz 2003., str. 511-520.

2004.

58. I sarcofagi della tarda antichità in Istria e Dalmazia. U: *Sarcofagi tardo-antichi, paleocristiani e altomedievali*: atti della Giornata tematica dei seminari di archeologia cristiana, Città del Vaticano 2004., str. 75-96.

59. Tetrarchic Practice in name giving. U: *Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitwende*. Berlin-New York 2004., str. 38-46.

2005.

60. Funerary Monuments from Dalmatia, Istria and the Croatian part of Pannonia. A Comparative Study. U: *Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*. Zagreb 2005., str. 13-30, ilustr.

61. Greek Amphora in Kaštel Sućurac. Sažetak. U: *Illyrica antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević*. Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6. – 8. XI. 2003., Zagreb 2005., str. 155-162, ilustr.

2006.

62. Prilog ikonografiji oltarne pregrade sjeverne bazilike u Zenici (Bilimišće). *Hrvatska misao* 10/2006, 39-40, str. 22-39, ilustr.

2007.

63. Kiparstvo rimskog legijskog logora i kasnijeg municipija Burnum. Summary. U: *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka“: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*. Šibenik 2007., str. 23-48, ilustr.

64. Neue attische Sarkophag-Fragmente aus Dalmatien. U: *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001*, Marburg, 2. – 7. Jul 2001. Mainz am Rhein 2007., str. 165-171, ilustr. + table.

2008.

65. La cristianizzazione della Dalmazia: aspetto archeologico. U: *La cristianizzazione dell'Adriatico*. Antichità Altoadriatiche 66. Trieste-Roma 2008., str. 263-299.

66. Franjevci, fra Josip Ante Soldo i njihov arheološko-muzeološki rad. U: *Fra Josip Ante Soldo (1922.-2005.): život i djelo*: zbornik radova. Sinj 2008., str. 149-157.

67. Le raffigurazioni di Cristo nell'arte paleocristiana in Dalmazia. *Ikon: časopis za ikonografske studije*. 1/2008, str. 3-19.

68. Uz poglavlje „De sancto Domnio et sancto Domnionie“ kronike Tome Arhidakona. U: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*: zbornik međunarodnog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma. Split, 14. – 15. svibnja 2004. Split 2008., str. 67-80.

2009.

69. Apostol Pavao na moru. U: *Brodolom sv. Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*: zbornik radova znanstvenog skupa Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta. Dubrovnik-Mljet, 10. – 13. studenoga 2008. Dubrovnik 2009., str. 207-229.

70. Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 47, 2009. = knj. 505, str. 63-79, ilustr.

2010.

71. Dioklecijan u Splitu. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42/2010, str. 169-194.

72. Numen Hippi Fluminis i riječna božanstva u rimskoj Dalmaciji. U: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1*: zbornik radova sa Znanstvenog skupa “Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština”: u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split, 3. – 6. studenoga 2009. Split 2010., str. 115-125, ilustr.

73. Paul the Apostle at Sea. U: *Biblija knjiga Mediterana par excellence*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 24. – 26. rujna 2007. Split 2010., str. 471-491, ilustr.

74. Počeci kršćanstva u Dalmaciji s posebnim obzirom na Jader. U: *Sedamnaest stoljeća Zadarske crkve*: zbornik radova sa znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije), 16. – 18. studenoga 2004. Zadar 2010., str. 9-22, ilustr.

2012.

75. Lošinjski kip u svjetlu Plinija Starijeg i Pauzanije. U: *Podvodna arheologija i nalaz brončane statue atlete Apoksiomena*: zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. svibnja 2011. Mali Lošinj 2012., str. 41-55, sa sl.

2013.

76. Kulni kipovi iz Senja. *Senjski zbornik* 40/2013, str. 195-208, sa sl.

77. Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji = A Review of the Development of the Funerary Monuments in Dalmatia. U: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva* = Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. u Splitu. Split 2013., str. 17-37, sa sl.

78. Roman Military Tropaea from Dalmatia. U: *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu: radovi XVII. ROMEC-a* = Weapons and military equipment in a funerary context: proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference. Zagreb 2013., str. 9-21.

79. Religija Silvana u rimskoj Dalmaciji. U: *Kultovi, mitovi i vjerovanja*

u Zagori: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću. Split 2013., str. 15-41.

80. Romanization of the western Illyricum from religious point of view. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 42/2013, str. 71-88.

2014.

81. Lucije Artorije Kast: njegovi grobišni areal i sarkofag u Podstrani (Sv. Martin) kod Splita. U: *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012. Split 2014., str. 29-40, + table.

82. Maurilius (Illyricum Sacrum I, 414) = Marcus Aurelius Iulius V(ir) V(larissimus) praeses provinciae Dalmatiae (CIL III 8569). U: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. Split 2014., 185-193, + [1] tabla.

83. Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia nad Istria). Import and Local Production: a survey. U: *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*: datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije, Pula 23. – 28. svibnja 2011. Pula 2014., str. 14-39, sa sl.

2015.

84. Splitski Statut, Salona, Lukan, Toma Arhidakon. U: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo*: povodom 700. obljetnice: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. u Splitu. Split 2015., str. 91-98.

2016.

85. Sarkophag-Deckel aus prokonesischen mramor im „gemischten“ Typus, U: *Akten des Symposiums „Römische Sarkophage“ Marbure 2.-8.Juli 2006*. Archäologisches Seminar der Philips Universität Marburg. Marburger Beiträge zur Archäologie 3. Marburg 2016., str. 89-94, sa sl.

2017.

86. Burnum – nove znanstvene spoznaje i predvidive perspektive razvoja (2003.-2015.). U: *Vizija i izazovi upravljanja zaštićenim područjima prirode u Republici Hrvatskoj: stručno-znanstveni skup*: aktivna zaštita i održivo upravljanje u Nacionalnom parku „Krka“: zbornik radova 28. rujna – 3. listopada 2015., Šibenik. Šibenik 2017., str. 21-32.

87. Duje Rendić-Miočević i Književni krug Split. U: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje RENCIC-Miočević*: proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013. Zagreb 2017., str. 19-27.

88. Grci, Etrušćani i Rimljani. Tri različita naroda srodne kulture na Apeninskom poluotoku. *Simpozij X. Mediteranski korijeni filozofije*, Split 7. – 9. travnja 2016. *Filozofska istraživanja* 37/2017, 2(146), str. 253-256.

89. Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji. Znanstveni kolokvij Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića. Muza ne dopušta da umre muž vrijedan hvale (Hor., Carm. IV, 8, 28), 29. lipnja 2016. *Tusculum: časopis za solinske teme* 10/2017, 2, str. 23-36.

2018.

90. „Epona“ iz Koprna u Muzeju grada Šibenika. U: *Šibenik od prvog spomena: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 950 godina od prvog spomena Šibenika*. Šibenik 2018., str. 37-42.

91. Funerary Monuments and Quarry management in Middle Dalmatia. U: *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA*, Split, 18. – 22. May 2015. Split 2018., str. 827-838.

2019.

92. Salona – kratka povijest grada od nastanka do propasti = Salona – A brief history of the city from its founding to the fall. U: Međunarodni znanstveni skup *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*. 31. Split 2019., str. 11-22, ilustr.

3.3. Znanstveno-popularni radovi/ Popular-science papers

1984.

1. Importirani antički sarkofazi s otoka Koločepa. Summary. *Obavijesti HAD-a* 16/1984, 2, str. 20-21.

1985.

2. Prijedlog za raspravu o radu starokršćanske sekcije SADJ. *Informator Savez arheoloških društava Jugoslavije* 50/1985, str. 19-20.

1986.

3. Međunarodni kolokvij Rimske amfore i gospodarska povijest: jedno desetljeće istraživanja u Sieni. *Obavijesti HAD-a* 18/1986, 3, str. 22-23.

1990.

4. <Jedanaesti> XI. Međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju. *Obavijesti HAD-a* 22/1990, 3, str. 26-28.

5. Julijan Medini – vrsni istraživač antičke religije (1939-1990). *Zadarska revija* 39/1990, 5-6, str. 645-650.

6. Povodom 75. obljetnice života Branimira Gabričevića. *Obavijesti HAD-a* 22/1990, 3, str. 61-63.

7. Uz 75. obljetnicu života akademika Mate Suića. *Obavijesti HAD-a* 22/1990, 3, str. 63-64.

1991.

8. Dr. Julijan Medini, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30, *Razdio povijesnih znanosti* 17/ 1990-91, str. 291-301.

Napomena: Nekrolog.

9. <Dvanaesti> XII. Međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju u Bonnu. *Obavijesti HAD-a* 23/1991, 3, str. 39-41.

1995.

10. Uz 1700. obljetnicu grada Splita. *AMCA: bulletin de liaison des anciens étudiants des universités de Croatie* = glasnik povezivanja bivših studenata hrvatskih sveučilišta 3/1995, 5, str. 2-3.

1996.

11. Branimir Gabričević (1915.-1996.). *Obavijesti HAD-a* 28/1996, 3, str. 147-149.

12. Stoppedeseta obljetnica rođenja don Frane Bulića (1846.-1934.). *Obavijesti HAD-a* 28/1996, 2, str. 55-56.

1997.

13. Dr. Branimir Gabričević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u.m. (in memoriam). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35, *Razdio povijesnih znanosti* 22/1995-96, str. 361-371.

14. Poslije Čakavskoga sabora Književni krug. *Mogućnosti* 45/1997, 7/9, str. 13-15.

15. U spomen. Arheolog Mladen Nikolanci (1916-1997). *Hrvatska obzorja* 3/1997, str. 707-709.

1998.

16. La civilisation antique IV siècle avant J.C. – VI siècle apres J.-C. U: *Les arts en Croatie*. L Oeil, Paris 1998., str. 8-17.

17. Gentili signore e signori, care colleghe e colleghi. U: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae I*, Città del Vaticano-Split 1998., str. 74-76.

18. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. *Obavijesti HAD-a* 30/1998, 1, str. 26-27.

19. Kruno Prijatelj kao arheolog. *Mogućnosti* 46/1998, 7/9, str. 211-214.

2000.

20. Ulomci antičkih sarkofaga s Koločepa. U: *Oltarna ograda s Koločepa*, Split 2000., str. 5-8.

2002.

21. Mate Suić (1915.-2002). *Ljetopis hrvatske akademije za godinu 2002.*, knj. 106, str. 656-660.

2003.

22. Dasen Vrsalović, U: D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*. 2. izd., Zagreb 2003., str. 406-408.

2004.

23. Bulić i Liburnija. Uz 70. obljetnicu smrti. *Zadarska smotra* 53/2004, 1-4, str. 65-76.

24. Mate Suić, akademik (1915-2002). In memoriam. U: *Spomenica preminulim academicima* – svezak 122, Zagreb 2004., str. 9-14.

25. Poštovani profesore, ražalošćena rodbino! Tužni skupe! U: *Spomenica preminulim academicima* – svezak 122, Zagreb 2004., str. 34-35.

Napomena: Komemoracija akademiku Mati Suiću.

2005.

26. Tromeđa: povijest, kultura i tradicija. *Školski vjesnik* 54/2005, 1-2, str. 129-131.

27. <Uvodna riječ i prijevod na engleski> U: *Međunarodni znanstveni skup „Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača: o 1700. obljetnici postojanja*, 18. – 22. rujna 2005., Split 2005., str. 7, 57-59.

Napomena: Publikacija je programska knjižica navedenog skupa.

28. Predgovor. U: *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*. Šibenik 2005., str. 5.

2006.

29. Don Frani Buliću s ljubavlju u povodu 160. obljetnice rođenja. *Obavijest HAD-a* 38/2006, 3, str. 130-131.

30. Fra Josip Ante Soldo i njegov arheološko-muzeološki rad. *Cetinska vrila* 1/2006, 28, str. 10-14, sa sl.

2007.

31. Kojim se športom bavio Čistač strigila. *Olimp* 25. prosinca 2007., str. 6-7.

32. U početku bijaše luka. *More, More*, 13/2007, 144, travanj/april, str. 72-76.

33. Vasku Lipovcu u počast, godinu dana poslije smrti. *Mogućnosti* 54/2007, 4/6, str. 208-209.

34. U splitskom susjedstvu. Antički duh Mediterana. *Welcome to Split: časopis za turizam i kulturu* 10, zima 2007./08., str. 17-21.

2008.

35. The Croatian Archaeological Heritage: some Introductory Remarks. U: *Archaea: case studies on research planning, Characterisation, Conservation and Management of Archaeological Sites BAR International Series 1877*. Oxford 2008., str. 399.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

36. Urbanizacija; Ranokršćanska civilizacija. U: *Nagrada INE za promicanje hrvatske kulture u svijetu za 2007 = Ina-Preis 2007 fuer die Foerderung der Kroatischen Kultur im Ausland*. Zagreb 2008., str. 60-64, 67-70.

37. Plemenitost suživota Mediterana i zaleđa. *Visit Split: welcome magazine*, winter 2008/2009, 12, str. 17-21.

2009.

38. Tri antičke glave iz Dubrovnika. U: *Tri antičke glave = Three antique heads*. Dubrovnik 2009. str. [12]

Napomena: Katalog izložbe predstavljen u Arheološkom muzeju Dubrovnik.

2010.

39. Amfiteatar u Burnumu: stanje istraživanja 2003.-2005. *Buk (Šibenik)* 1/2010, 1, str. 50-61.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

40. Projekt Burnum: mogući zamašnjak razvoja gornjeg porječja Krke (Pokrčje). *Godišnjak Titius* 3 /2010, 3, str. 83-91.

2011.

41. [Prikaz.] Međunarodni znanstveni skup Lucius Artorius Castus i Podstrana u antici. *Podstranska revija* 10/2011, 22, str. 39-40.

2012.

42. Burnum: arheologija kao prednost na zaštićenom prostoru. *Buk (Šibenik)* 3/2012, 5, str. 52-59.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2013.

43. [Proslov.] U: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva* = Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. u Splitu. Split 2013., str. 5-16.

Napomena: u koautorstvu s G. Kochom.

2014.

44. Ivo Petrinović: 1929.-2003. In memoriam. U: *Spomenica preminulim akademikima* – svezak 191, Zagreb 2014., str. 31-35.

45. Proslov. U: *Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012. Split 2014., str. 5-10.

2015.

46. [Sažetak.] Production of Local Limestone Statuary and Sarcophagi in Dalmatia. U: *ASMOSIA, Assosiation for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity*, XI International conference, Split, 18-22 May 2015., str. 90-91.

47. Burnum – nove znanstvene spoznaje i predvidive perspektive. U: *Knjiga sažetaka* znanstveno-stručnog skupa Vizija i izazovi upravljanja zaštićenim područjima prirode u Republici Hrvatskoj. Aktivna zaštita i održivo upravljanje u Nacionalnom parku „Krka“, Šibenik, 28. rujna – 3. listopada 2015., str. 28-29.

2016.

48. [Recenzija.] U: *Hrvatski brevijar* 1. Zagreb 2016., str. 13-14.

2017.

49. O reviziji povijesti: (Antička egzemplja). *Forum: časopis Razreda za književnost HAZU* 56/2017,10-12, str. 1287-1299.

2018.

50. Otac splitske povijesti: Toma Arhiđakon – povjesničar splitskog temperamenta. *Visit Split: welcome magazine*, summer 2018, 23, str. 8-16.

51. Jerolim Cambj. U: *Spomenica povodom 135. obljetnice pohrvaćenja splitske općine*. Split 2018., str. 67-72.

52. [Pogovor.] U: *Zbornik Zavičajna baština. Problemi i perspektive u upravljanju baštinom*. Split 2018., str. 239-240.

53. Predgovor. U: *Plemstvo Kraljevine Dalmacije: 1814. – 1918*. Zadar-Split 2018., str. 7.

2019.

54. Uvod. U: *Pomorski Split do početka XX. stoljeća*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu, 26. i 27. rujna 2016. [glavni urednik Nenad Cambj]. Split 2019., str. 5-6.

3.4. Novinski članci / Newspaper articles

1967.

1. Ljudska toplina u kamenu. *Telegram*, 14. IV. 1967., str. 5.

1971.

2. Opljačkana nalazišta – podmorsko-arheološka ispitivanja na Jadranu. *Slobodna Dalmacija* 26/1971, 24. X. 1971.

1972.

3. Brodolom rimske lađe s teretom hispanskih amfora u Splitu. *Nedjeljna Dalmacija* 2/1972, 23. I. 1972, sa <1>sl.

4. Oživjela antika. *Nedjeljna Dalmacija* 2/1972, 24. IX. 1972., str. 17.

1974.

5. Arheologija pod morem – nema mjesta za amfore. *Večernji list*, 23. i 24. II. 1974., str. 11.

1976.

6. Radionice antičkih sarkofaga u Dalmaciji. *Slobodna Dalmacija* 32/1976, 3. IV. 1976., str. 8.

1977.

7. Međunarodni skup arheologa. *Slobodna Dalmacija* 33/1977, 23. VII. 1977.

8. Parametri gradogradnje. Značajno djelo Mate Suića, Antički grad na istočnom Jadranu, *Vjesnik* 25. I. 1977., br. 10570, str. 12.

9. Nalaz u antičkoj Naroni. *Slobodna Dalmacija* 33/1977, 23. VII. 1977.

10. Antički teatar u Dalmaciji. *Slobodna Dalmacija* 34/1977, 11. II. 1978.

11. Značajna saznanja o Naroni. *Slobodna Dalmacija* 34/1977, 26. VIII. 1978.

12. Novi značajni nalazi u Saloni. *Slobodna Dalmacija* 34/1977, 23. XII. 1978.

1988.

13. Salona 86/87. Strojevi i spomenici. *Slobodna Dalmacija*, 3. III.1988., str. 8.

1991.

14. Zadar – povijesni stradalnik. Eksplozija prahistorijske savjesti. *Večernji list*, 10. XI. 1991., str. 20-21.

1994.

15. Kada je utemeljen Split. Godišnjica duga desetljeće. *Slobodna Dalmacija* 50/1994, 26. VII. 1994., str. 17.

16. Antički portret u Hrvatskoj. Krug razvoja. *Jet-Set magazin*, 12, str. 146-148.

1995.

17. 1700 godina Splita. Slavimo li prerano? Na čemu osnivati starost grada. *Dan* 1/1995, 1, 10. XII. 1995., str. 22.

1998.

18. Ime, položaj i povijest Salone. Papa na korijenima kršćanstva. *Slobodna Dalmacija* 55/1998, 23. IX 1998., str. 9.

19. Osvrt na knjigu Maria-Nepe Kuzmanića „Splitski plemići, prezime i etnos“. *Glasnik Hrvatskog plemićkog zbora* 1/1998, 1, XII. 1998., str. 23-24.

20. La storia dell'antica città romana. *L'Osservatore romano, mercoledì* 30. X. 1998., str. 14.

1999.

21. Maruliću je mjesto u središtu grada. *Vijenac* 7/1999, 133, 8. IV. 1999., str. 7.

22. Šetnja muzejima. Nova lica stare slave. *Vijenac* 7/1999, 134, 22. IV. 1999., str. 31.

23. Knjiga Mediterana. Iscrpi nas borba neprekidna. *Vijenac* 7/1999, 146, 7. X. 1999., str. 6.

2000.

24. Otkriće koje će tek postati senzacija. Čuvajte se lešinara. *Slobodna Dalmacija* 57/2000, 13. VI. 2000. Forum, str. 1.

2001.

25. Špinutsko nalazište okruglih amfora tek treba istražiti i adekvatno zaštititi. *Slobodna Dalmacija* 58/2001, 8. IX. 2001.

26. Bog se rodio sa svjetlom. *Slobodna Dalmacija* 58/2001, 24-26. XII. 2001., str. 16.

2002.

27. Da nije bilo splitske luke ne bi bilo ni Splita. *Vijenac* 10/2002, 213, 2. V. 2002., str. 36.

28. Memorija Kristova rođenja u Betlehemu i Dioklecijanov mauzolej u Splitu. Veza arhitekture mauzoleja i krstionice. *Slobodna Dalmacija* 59/2002, 24-26. XII. 2002. Božić.

2005.

29. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 1. Dragovoljan odlazak u privatnost. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 30. IV. 2005., 1. V. 2005., str. 85.

30. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 2. Jupiterova zemaljska emanacija. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 2. V. 2005., str. 62.

31. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 3. Odakle je zapravo Dioklecijan? *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 3. V. 2005., str. 62.

32. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 4. Splitski poluotok prije Dioklecijana. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 4. V. 2005., str. 70.

33. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 5. Od čega je ostarjeli car bolovao? *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 5. V. 2005., str. 94.

34. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 6. Dioklecijanov autoritet i Galerijevi planovi. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 6. V. 2005., str. 70.

35. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 7. Dva nelegalna augusta i jedan cesar. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 7. V. 2005., str. 86.

36. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 8. Carsko zasjedanje u Karnuntumu. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 8. V. 2005., str. 48.

37. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 9. Edikt o ukinuću progona kršćanstva. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 9. V. 2005., str. 62.

38. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 10. Dioklecijan i Milanski edikt. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 10. V. 2005., str. 78.

39. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 11. Stradanje po Valeriji i Priski. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 11. V. 2005., str. 62.

40. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 12. Kako je umro nekad moćni imperator? *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 12. V. 2005., str. 85.

41. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 13. Diviniziran i uvršten među bogove. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 13. V. 2005., str. 78.

42. Uz 1700 godina Splita. Dioklecijan u Splitu (od abdikacije do smrti) 14. Dvorska spletki i krađa grimiznog vela. *Slobodna Dalmacija* 62/2005, 14. V. 2005., str. 78.

2006.

43. Opet nas zove splitska Riva. *Vijenac* 14/2006, 9. XI. 2006., str. 17-18.

44. Kip je vrlo vjerojatno autentičan. *DOM* Valpovo-Belišće 89, VI. 2006.

45. Cista Velika u „Mimari“. Što skrivaju Crkvine. *Hrvatsko slovo* 12/2006, 15. XII. 2006., str. 26, sa sl.

2007.

46. Bogatstvo u riječnoj brani. *Solinska kronika* 14/2007, 154, 15. VII. 2007., str. 12-13.

2009.

47. Pola vijeka s Peristilom. *Slobodna Dalmacija* 66/2009, 1. VIII. 2009., str. 27.

2012.

48. Obitelji Cambi još ne prijete izumiranje. *Slobodna Dalmacija* 70/2012, 29. III. 2012., str. 48.

49. Prema otkrivanju Plinija Starijeg. *Universitas* 4/2012, 36, 5. XI. A.D. 2012., str. 9.

2014.

50. Višestoljetna prožetost Dioklecijana i Splita. *Hrvatsko slovo* 20/2014, 5. IX. 2014., 1011, str. 7.

2015.

51. Prvi Splicićanin gotovo nepoznat, Dioklecijan. Hommage prvom Splicićaninu. *Slobodna Dalmacija*, Prilog povodom izrade spomenika rimskom caru, utemeljitelju Splita 73/2015, 22. VI. 2015., str. 4-5.

2016.

52. Problematičan početak, vrstan završetak. Ah, kako li počinje moje školovanje. *Školske novine: tjednik za odgoj i obrazovanje* 67/2016, 7, 23. II. 2016., str. 28.

3.5. Recenzije i prikazi / Book reviews and reviews

1972.

1. Antika na pariškoj izložbi. *Život umjetnosti* 18/1972, str. 11-17.

1975.

2. H. Gabelmann, Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage. Beihefte der Bonner Jahrbücher 34, Bonn 1973. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 9/1975, str. 175-183.

1980.

3. H. Stern. Recueil general des mosaïques de la Gaule I-IV. X Supplement à Gallia, Paris 1957-1980. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 71/1980, str. 241-242.

1983.

4. M. Robertson. A History of Greek Art. Cambridge University Press 1975. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74/1983, str. 113-115.

1984.

5. Uz izložbu "Issa – otok Vis u helenističko doba". *Mogućnosti* 31/1984, 4-5, str. 448-453.

1988.

6. Branimir Gabričević. Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta. *Obavijesti HAD-a* 20/1988, 1, str. 33-36.

1990.

7. Duje Rendić-Miočević, Iliri i antički svijet. *Obavijesti HAD-a* 22/1990, 2, str. 57-60.

1997.

8. R. Adam. Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia. *Obavijesti HAD-a* 29/1997, 1, str. 41-43.

1998.

9. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. *Obavijesti HAD-a* 30/1998, 2, str. 26-27.

10. Znanstveni skup Traianus Optimus Princeps Rim, 19. – 21. studenoga 1998. *Obavijesti HAD-a* 30/1998, 3, str. 37-39.

1999.

11. Signori Ambasciatori, Monsignori, Colleghi, Allievi e Signori. U: *Presentazione degli Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* (Roma, Split, Zadar 12, 23 e 26 aprile 1999), Città del Vaticano 1999., str. 27-30.

2005.

12. Lipovčev Marul. U: *Izložba Vasko Lipovac Studije za Marulića*. Split 2005. (otvorenje 22. travnja 2005.).

2006.

13. Od svetišta Mitre do Crkve sv. Mihovila. Rezultati istraživanja u Prološču Donjem – Postranju (godine 1986. – 1997.). *Obavijesti HAD-a* 38/2006, 2, str. 153-155.

Napomena: Nenad Cambi jedan od koautora.

2009.

14. Recenzija. U: *Neda Messmer-Grisogono (1919.-2006.)*. Split 2009., str. 95-96.

15. Povijesnost i suvremenost znanstvenog promišljanja porječja Krke. *Godišnjak Titius* 2/2009, 2, str. 325-327.

16. Prikaz. Godišnjak Titius. *Školski vjesnik* 58/2009, 3, str. 355-357.

2011.

17. Početak lajonizma u Splitu: osobne uspomene jednog člana utemeljitelja. U: *LC Split 1991*. Split 2011., str. 7-10.

2013.

18. Uz posljednju izložbu Mile Skračića (1933.-2013.). *Mogućnosti* 5-6/2013, str. 159-161.

2014.

19. Recenzija. U: I. Goleš. *Zaboravljena Dalmacija na starim razglednicama*. Split-Zagreb 2014., str. 11-12.

20. Recenzija. U: A. Duplančić, *Gaius Aurelius Valerius Diocletianus: život u carskoj palači*. Split 2014., str. 6-7.

4) Izvješća s terenskih istraživanja / Excavation report

1970.

1. Naronā – rimski grad. *Arheološki pregled* 12/1970, str. 103-105.

2. Salona – antički grad. *Arheološki pregled* 12/1970, str. 106-111.

Napomena: Koautor Željko Rapanić.

1971.

3. Naronā – selo Vid kod Metkovića. *Arheološki pregled* 13/1971, str. 67-70.

1972.

4. Salona – Solin, radovi u 1972. godini. I) Kompleks civilne arhitekture na Hincu. *Arheološki pregled* 14/1972, str. 55-58.

Napomena: Koautor Željko Rapanić.

5. Naronā, Vid, Metković – antički bedemi i starokršćanska bazilika. *Arheološki pregled* 14/1972, str. 62-64, + 1 tabla.

6. Vis – uvala Vela Svitnja – brodolom antičkog broda. *Arheološki pregled* 14/1972, str. 80-82.

7. Stobreč, Split, crkva sv. Lovre – starokršćanska bazilika, antički i kasniji tragovi. *Arheološki pregled* 14/1972, str. 102-104.

1993.

8. Dikovača ranokršćanski sklop. *Konzervatorski bilten* br. 16, studeni 1993.

5) Prilozi u enciklopedijama / Contribute articles in encyclopaedia

1981.

1. Arheologija i more. *Pomorska enciklopedija* I (2. izdanje). Zagreb, JLZ, 1981., str. 149-50.

2. More i arheologija. *Pomorska enciklopedija* V. (2. izdanje). Zagreb, JLZ, 1981., str. 104-105.

1983.

3. Dalmazia. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* I. Casa editrice Marietti-Casale. Monferato 1983., str. 880-882.

4. Norico, II archeologia. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 2419-2420.

5. Pannonia, II archeologia. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 2600-2601.

6. Salona. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 3068-3070.

7. Savia. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 3108-3109.

8. Sirmium. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 3239-3240.

9. Valeria. *Dizionario patristico e di antichita cristiane* II. Monferato 1983., str. 3545-3546.

1989.

10. Bulić, Frane. *Hrvatski biografski leksikon* II, Zagreb, JLZ, 1989., str. 478-481.

Napomena: Koautor Anđelka Stipčević-Despotović.

11. Bulić, Ivan st. *Hrvatski biografski leksikon* II, Zagreb, JLZ, 1989., str. 482.

12. Bulić, Ivan ml. *Hrvatski biografski leksikon* II, Zagreb, JLZ, 1989., str. 82.

Napomena: Koautor Zdravko Mužinić.

1994.

13. Neptunus-Bindus. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 7.1. Zürich-München, Artemis, 1994., str. 500.

14. Salona. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 7. 2. Zürich-München, Artemis, 1994., str. 655-656.

1995.

15. Amfiteatar. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 5.

16. Antika. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., 14-20.

17. Ara. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 26.

18. Baćina. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 42.

19. Bulić, Frane. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 136-137.

20. Carrara, Frano. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 144.

21. Colnago, Antun. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 153.

22. Čitluk. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 168.
23. Dikovača. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 187.
24. Egger, Rudolf. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 234.
25. Gardun. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 273.
26. Glavinić, Mihovil. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 280.
27. Jelić, Luka. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 281.
28. Kapitolij. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 401-402.
29. Lanza, Frano. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 504.
30. Mauzolej. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 554.
31. Mozaik. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* I. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1995., str. 595-597.
32. Domnius (Domnio, Domno). *Lexicon für Theologie und Kirche* T. 4. Freiburg im Breisgau 1995., str. 329.
- 1996.**
33. Illyrien II. (Kirchengeschichte). *Lexicon für Theologie und Kirche* T. 5. Freiburg im Breisgau 1996., str. 425-426.
34. Starokršćanska (ranokršćanska) umjetnost. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* II. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1996., str. 271-275.
35. Stela. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* II. Zagreb, LZ Miroslav Krleža, 1996., str. 277-278.
- 1997.**
36. Salona. *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. Secondo supplemento 1971-1994. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1997., str. 72-73.
37. Spalato. *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. Secondo Supplemento 1971-1994. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1997., str. 333-334.
38. Šipovo. *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. Secondo Supplemento 1971-1994. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1997., str. 271.
39. Maurus. *Lexicon für Theologie und Kirchengeschichte* 6. Freiburg im Breisgau 1997., str. 1503.
40. Latra. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 8.1. Zürich-Düsseldorf, Artemis, 1997., str. 770.
41. Medaurus. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 8.1. Zürich-Düsseldorf, Artemis, 1997., str. 819.
42. Venus Anzotica. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 8.1.2. Zürich-Düsseldorf, Artemis, 1997., str. 233.

1998.

43. Bulić, Frane (1846-1934). *Suvremena katolička enciklopedija*. Split, Laus, 1998., str. 123-124.

2006.

44. Ivoševci kraj Kistanja. *Stotinu arheoloških nalazišta*. Zagreb 2006., str. 140-141.

45. Split antika i Split rano kršćanstvo. *Stotinu arheoloških nalazišta*. Zagreb 2006., str. 250-253.

2014.

46. Antika i Ranokršćanska umjetnost. *Likovni leksikon*. LZ Miroslav Krleža Zagreb 2014., str. 38-40, 780-781.

2018.

47. La dea da Issa, Nel mare dell'intimità. *L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*. Trieste, ex Pescheria – Salone dei Incanti 17 dicembre 2017 – 1. Maggio 2018, str. 63.

48. Ercole di Salone, Nel mare dell'intimità. *L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*. Trieste, ex Pescheria – Salone dei Incanti 17 dicembre 2017 – 1. Maggio 2018, str. 156.

49. L'Amzone di Poreč/Parenzo, Nel mare dell'intimità. *L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*. Trieste, ex Pescheria – Salone dei Incanti 17 dicembre 2017 – 1. Maggio 2018, str. 156.

50. Le teste imperiali dal mare di Cres/Cherso, Nel mare dell'intimità. *L'archeologia subacquea racconta l'Adriatico*. Trieste, ex Pescheria – Salone dei Incanti 17 dicembre 2017 – 1. Maggio 2018, str. 159.

6) Ostale publikacije s autorskim udjelom

1. *Provenat du musée archéologique = from the archaeological museum = Iz arheološkog muzeja*. Split, Arheološki muzej, 1979., 20 cm [8], str.

Koautor Željko Rapanić.

2. Croatie. [traduction Mauricette Begić-Sullerot... [et al.]; illustrations Jean Chevallier... et al.], Paris 1999.

3. Croazia. [illustrazioni Jean Chevallier... [et al.]; traduzione Alessandra Costa], Milano 2000.

4. Hrvatska. [autori Stanko Andrić... [et al.]; ilustracije Jean Chevallier... [et al.]; fotografije Ivo Pervan... [et al.]; prijevod Sonja Pintar, Danijela Bašić, Martina Domines], Zagreb 2000.

5. Croatie. [traduction Mauricette Begić-Sullerot ... [et al.]; illustrations Jean Chevallier ... et al.], Paris 2005.

6. Andrija Matijaš-Pauk ... da se ne zaboravi. Nada Matijaš; [predgovori Damir Krstičević, Josip Pečarić, Nenad Cambi; pogovor Ivo Šimunović; likovno uredio Josip Botteri-Dini], Split 2005.

7. Župa sv. Petra Apostola Muć Gornji. [odgovara Pavao Pavić]. Muć Gornji 2011. Napomena: Nenad Cambi navodi se kao jedan od autora.

8. Pomorski Split do početka XX. stoljeća: znanstveni skup: Split, 26. i 27. rujna 2016.: [u okviru priredbe] Knjiga Mediterana 2016. (Split, 25. rujna – 1. listopada) / organizatori Književni krug Split, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu; [organizacijski odbor Nenad Cambi ... et al.]. Split, Književni krug, 2016.

9. Lucius Artorius Castus, čimbenik u stvaranju mita o kralju Arturu i Podstrana u antici: međunarodni znanstveni skup (Podstrana, 31. ožujka – 1. travnja [2012.]) / organizatori Općina Podstrana ... [et al.]; [prijevod na engleski Nenad Cambi [i. e. Cambi]]. Podstrana 2012.

5. Mentorstvo Nenada Cambija pri izradi magistarskih i doktorskih radova

Budući da se u Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji, kao i u katalogu knjižnica navodi mentor doktorskog ili magistarskog rada, na ovom mjestu držim značajnim navesti i mentorstva akademika Cambija. Naime, profesorski i znanstveni doprinos akademika Cambija razvidan je iz njegova mentorskog rada kod izrade 20 doktorskih i 14 magistarskih radova, čime je doprinio razvoju arheologije kao znanosti. Jasno je da dolje navedene jedinice nisu dio bibliografije Nenada Cambija no značajne su kao doprinos razvoju znanosti i osobnom razvoju znanstvenika koji su nekada i sami bili na početku znanstvene karijere. Magisterije i doktorate vodio je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu i na Sveučilištu u Zadru.

Doktorski radovi:

1. Miletić, Željko. Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 1996.

2. Škegro, Ante. Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije u vrijeme principata: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zagreb 1997.

3. Buzov, Marija. Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine: disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2000.

4. Kirigin, Branko. Faros, parska naseobina: prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Split 2000.

5. Matulić, Branko. Mozaici rimske provincije Dalmacije i Istre (X region Italiae): doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2000.

6. Fadić, Ivo. Antičko staklo u Liburniji: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi, Zadar 2001.

7. Glavičić, Miroslav. Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2002.

8. Maršić, Dražen. Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2002.

9. Kolega, Marija. Antička kamena plastika u Liburniji od 1. do 4. st.: disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2003.

10. Ilkić, Mato. Cornacum: sotinski proctor i njegovo mjesto u organizaciji južnog dijela provincije Panonije: disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2004.

11. Gluščević, Smiljan. Zadarske nekropole od 1. do 4. stoljeća: organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika: disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2005.

12. Busuladžić, Adnan. Rimske vile u Bosni i Hercegovini: doktorska disertacija; mentor Mirjana Sanader; komentor Nenad Cambi. Zagreb 2008.

13. Katić, Miroslav. Urbanistički i kulturni profil antičke Isse: doktorski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2009.

14. Borzić, Igor. Keramički nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum-Amfiteatar: doktorski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2010.

15. Brajčić, Marija. Arheološki parkovi i spomenici: doprinos očuvanju kulturne baštine: (stanje i perspective): doktorski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2011.

16. Giunio, Kornelija A. Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji: doktorski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2011.

17. Jović Gazić, Vedrana. Razvoj urbanizma na prostoru rimske provincije Dalmacije na prijelazu iz antike u srednji vijek: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2015.

18. Jukić Buća, Vendi. Kasnoantička i ranosrednjovjekovna arhitektura i skulptura na lokalitetu sv. Teodor u Puli u kontekstu istodobnih nalaza u Puli i širem području Istre: doktorski rad; mentori, supervisors Nenad Cambi, Mirja Jarak. Zagreb 2015.

19. Periša, Darko. Arheološka svjedočanstva o rimsko-delmatskim ratovima: doktorska disertacija; mentor Nenad Cambi. Zadar 2015.

20. Uroda, Nikolina. Arheološka baština pustinjaka i redovničkih zajednica u srednjoj Dalmaciji od njihovih početaka do 12. stoljeća: doktorski rad; mentor, supervisor Nenad Cambi. Zagreb 2019.

Magistarski radovi:

21. Glučina, Toni. Prikaz Artemide/Dijane u antičkoj Dalmaciji: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2011.

22. Čargo, Boris. Martvilo, zapadna isejska nekropola: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 2009.

23. Štefanac, Berislav. Starokršćanska arhitektura između Zrmanje i Nerevte na temelju recentnih istraživanja: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2008.

24. Dodig, Radoslav. Ljubuški kraj u antičko doba: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 2007.

25. Borzić, Igor. Otok Korčula – primjer romanizacije dalmatinskog otoka: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zadar 2007.

26. Uroda, Nikolina. Biograd i njegova okolica u antici na temelju neobjavljenog arheološkog materijala: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 2005.

27. Borovac, Tonči. Starokršćanske freske i žbuke u prostoru od Zadra do Dubrovnika - poznavanje i očuvanje: magistarski rad; mentor Nenad Cambi, Zagreb 2004.

28. Kilić-Matić, Ana. Rimske vilae rusticate na istočnoj jadranskoj obali: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 2002.
29. Giunio, Kornelija A. Tipologija rimskih hramova carskog doba i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 1997.
30. Maršić, Dražen. Antički Epetij: magistarska radnja; mentor Nenad Cambi. Zagreb 1995.
32. Radić Rossi, Irena. Amfore tipa Lamboglia 2 i Dressel 6 na istočnoj obali Jadrana u svjetlu podmorskih nalaza: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Zagreb 1993.
32. Schönauer, Srđana. Analiza odjevnih predmeta i nakita na antičkim spomenicima u Dalmaciji: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Dubrovnik 1993.
33. Kolega, Marija. Rimska portretna plastika u Arheološkom muzeju u Zadru: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Dubrovnik 1986.
34. Migotti, Branka. Topografija starokršćanskih kulturnih gradnji na području između Krke i Cetine: magistarski rad; mentor Nenad Cambi. Dubrovnik 1985.

**KORIJENI I ODJECI PLINIJEVA NAVODA
... ET CAPRIS LAUDATA BRATTIA...
U ANTIČKOJ OSTAVŠTINI BRAČA***

Ante Rendić–Miočević

UDK: 904(210.7Brač)“652”

Izvorni znanstveni rad
Ante Rendić-Miočević
Zagreb

Autor se osvrće na grčke i rimske literarne izvore, u kojima je razmjerno rijetko u različitim oblicima navedeno ime otoka Brača, poglavito zbog činjenice što na njemu nije bilo autonomne grčke naseobine, a niti rimskih urbanih središta s municipalnim uređenjem. Na osnovi Plinijeva navoda o Braču koji je bio poznat (hvaljen) zbog koza (*.. capris laudata Brattia ...*) pisac nastoji otkriti tragove mogućih ishodišta navedenog zapažanja, kao i kasnije odjeke u sačuvanoj spomeničkoj ostavštini. Nagovještaje Plinijeva navoda čini se da je moguće naslutiti u nalazima različitog podrijetla, od grčkih staklenih vitreja (gema-pečatnjaka) iz Vičje luke, do prikaza koza (jaraca) na rijetkim kamenim spomenicima, s naglaskom na prikaze Silvana i njemu bliska božanstva.

Otok Brač s različitim se nazivima pojavljuje u grčkim i rimskim literarnim izvorima.¹ Prvi put ime najvećeg srednjodalmatinskog otoka, prema nekim se tumačenjima, ponekad osporavanim, pojavljuje u periegetičkoj literaturi, poglavito

* Prilog posvećujem akademiku Nenadu Cambiju povodom obilježavanja 80. godišnjice života. Priopćenje sličnog naslova prethodno sam održao na XII. znanstvenom skupu »Dani Cvita Fiskovića«, koje je bilo naslovljeno *Metamorfoze mita. Mitologija u umjetnosti od srednjeg vijeka do moderne*, održanom od 30. rujna do 3. listopada 2010. god. u Pomeni na otoku Mljetu, u organizaciji Odsjeka za povijest umjetnosti zagrebačkog Filozofskog fakulteta i Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu. Tekst održanog priopćenja nije objelodanjen, a u međuvremenu je bilo i novih nalaza i objelodanjenih osvrti, a neki spomenici smatrani nestalima od nedavno su dostupni stručnoj javnosti. Zbog toga su u tekstu načinjene znatne promjene i nužne nadopune, što bi, nadam se, rad trebalo učiniti sadržajnijim, a zaključke vjerodostojnijim i bolje utemeljenim.

¹ Više o literarnim vrelima o povijesti Brača u antici cf. Z. Stančić, N. Vujnović, B. Kirigin, S. Čače, T. Podobnikar, J. Burmaz, »Arheološka baština otoka Brača«, *Brački zbornik* 21, Supetar 2004., 31-45.

u »Periplu« (*Periplous* – »Oplovba«, »Opis plovidbe«), »Oplovba uz napučene obale Europe, Azije i Libije«),² djelu nastalom nakon sredine 4. st. pr. Kr., svojevršnom plovidbenom putopisu po Sredozemlju, a ujedno i najstarijem literarnom izvoru s opisom plovidbe uzduž istočnojadranske obale.³ Djelo je pripisano anonimnom grčkom periegetu Pseudo-Skilaku,⁴ nazvanom prema poznatijemu pret hodniku, logografu iz 6. st. pr. Kr. Skilaku iz Karijande u Maloj Aziji, kojemu je prvotno pripisivano autorstvo Peripla, premda on sadrži podatke koji se odnose i na kasnija razdoblja, što znači da su potekli iz kasnijih izvora.⁵ U Periplu je opisan plovidbeni put od Istre na sjeveru do Narone na jugu. Potrebno je ipak upozoriti da su podaci iz »Peripla« bili različito interpretirani i pod znakom je pitanja jesu li uopće u tekstu spomenuti Brač i Šolta. U poglavlju o Nestima (*Nestoi*), uz otoke Manijskog zaljeva, u blizini Fara (*Pharos*) i Ise (*Issa*) – na tim su otocima na izmaku klasičnog doba bile osnovane istoimene grčke nasebine – navedeni su Protera (*Proteràs* – upitno je, međutim, na što se taj naziv odnosi, na ime otoka, ili ima drugačije značenje), kao i Olinta (*Olýnta* – neki su bili mišljenja da bi mogla biti riječ o Šolti?), dok je treći u nizu toponim Krateji (*Krateiai*): za njega je bilo pretpostavljano da bi se mogao odnositi na ime otoka Brača,⁶ što je, čini se s razlogom, osporio M. Nikolanci, navodeći da nije riječ o toponimu grčkog, a niti ilirskog podrijetla te da se najvjerojatnije ne može odnositi na Brač, već, po svemu sudeći, na Kornatsko otočje.⁷ U »Periplu« nije zabilježeno da je na navedenom otoku bila grčka nasebina.

Dvojbeno je, također, na što je u »Argonautici« aludirao Apolonije Rođanin, helenistički pjesnik iz 3. st. pr. Kr., navodeći otoke Pitijeju (*Pityeia*, Hvar?), odnosno *Dyskelados* (Brač?), a slično je i s podacima rimskog zemljopisca iz prve polovice 1. st. Pomponija Mele, koji u djelu *De chorographia* (*De situ orbis*) ne navodi neku od poznatih inačica imena Brača (Bratija i dr.), ali poput Apolonija Rođanina i on spominje otok *Dyscelados* (*Dysceladus*).

U Pseudo-Skimnovoju »Periegezi« (*Periegesis*, »Vodič«), djelu putopisnog karaktera, riječ je o zemljopisnom priručniku-vodiču iz kraja 2. st. pr. Kr., napisanom u stihovima, netočno pripisanom putopiscu Skimnu s otoka Hija – Brač

² Cf. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb 2003., 398-399.

³ Dijelovi teksta što se odnose na srednjodalmatinske otoke umetnuti su kasnije, po svemu sudeći u 3. st., vjerojatno prema Eratostenovim napucima. Više o tomu cf. S. Čače, »3. Pisana vrela za povijest Brača u antici«, u: Z. Stančić i dr., *op. cit.* (1), 42-45.

⁴ Ps. Scylaci (tzv. Skilak) *Periplous*: Scylacis Caryandensis Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Lybiae, *Geographi Graeci minores* I, C. Muller, Paris 1855., 15-96.

⁵ M. Suić, »Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu«, *Rad JAZU* 306, Zagreb 1955., 121-186; *idem* 2003., 29.

⁶ Cf. Ps. Scylaci *Periplous*: s.v. *Nestoi*, 23 (... *nésoi Proteràs, Krateiai, Olýnta...*) 61; cf. D. Vrsalović, »Bilješke sa reambulacije nekih arheoloških spomenika otoka Brača«, *Brački zbornik* 3, Split 1957., 88 i 96, bilj. 2 (ne dvojeći o vjerodostojnosti navedenog podatka, pisac ističe da: »... Skilaks iz Karijande... među otocima nabraja i otok Brač, nazivajući ga imenom Krateiai...«, a također navodi, citirajući Farlatijev *Ilyricum Sacrum*, da isti otok Polibije naziva Brectijom (*Brectia*); *idem*, *Povijest otoka Brača*, Zagreb 2003., 6.

⁷ Više o tomu cf. M. Nikolanci, »Crateae-Celadussae«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (=VAHD) 90-91, 1997-1998, Split 1999., 89-99.

također nije naveden, što nije slučaj i sa srednjojadranskim otocima s osnovanim grčkim naseobinama, sirakuškom Isom i parskim Farom, ali također i Korčulom (Crna Korkira, *Córkyra Mélaena*), otokom na kojem je, sudeći prema literarnim izvorima, bila osnovana naseobina maloazijskih Knidana.⁸

U »Zemljopisu« (*Geographike, Geographica enarratio*, »Zemljopis«, »Zemljopisni prikaz«) Klaudija Ptolemeja (*Klaudios Ptolemaios*), aleksandrijskog zemljopisca, matematičara, astronoma, astrologa i glazbenog teoretičara iz 2. st., iz vremena vladavine careva Hadrijana, Antonina Pija i Marka Aurelija, navedena je *Dalmatía*, kao i otoci Isa (*Issa, Vis*) i Farija (*Faria, Far*) s tamošnjim grčkim gradovima, zatim Crna Korkira (*Kórkyra he mélaina*, Korčula), kao i otok Mljet (*Melíte nēsos*): naveden je, međutim, i »Tragurij s gradom«, a među nabrojanim otocima Brač je izostavljen.⁹ Slično je i sa Strabonom »Zemljopisom« (*Geographica*), djelu iz Augustova doba, odnosno iz vremena prijelaza iz stare u novu eru. Poznati zemljopisac i povjesničar osvrnuo se, naime, na sirakušku naseobinu na Visu (*Issa*), zatim na Trogir (*Tragourion, Tragurium*), grčku naseobinu na priobalju, a zatim i na Far (*Pharos*) s naseobinom (*polis*) grčkih Parana i domovinu Demetrija Faranina,¹⁰ kao i na Crnu Korkiru (Korčulu), otok s knidskom naseobinom nepoznata imena i neutvrđene lokacije. Zanimljivo je, međutim, da je u Strabonovu »Zemljopisu« naveden *Salon*, luka (pristanište) uz obalu ilirskih Delmata.¹¹ Iz svega navedenog proizlazi da su Strabonu, kao i njegovim prethodnicima, bili zanimljivi samo otoci i krajevi s autonomnim grčkim naseobinama, a pozornost nije obraćao na područja na kojima nisu bile osnovane grčke naseobine.

Za razliku od navedenih literarno-povijesnih i geografsko-kartografskih djela, u djelu »Prirodoslovlje« (*Naturalis Historia*), koje je iz 77. god., a autor mu je poznati zemljopisac, enciklopedist i povjesničar Plinije Stariji (23./24. – 79.), u 3. knjizi opisano je obalno područje Ilirika s njegovih »više od tisuću otoka«.¹² Među tim je otocima i Brač (*Brattia, Bratija*), kao i Čiovo (*Bavo*),¹³ otok koji je

⁸ Cf. Ps. Scymni (tzv. Skimno) *Periegesis*: Anonymni, Scymni Chii, ut fertur, Orbis Descriptio, Geographi Graeci minores I, C. Mullerus, Paris 1885., 196-237.

⁹ Claudii Ptolemaei *Geographia (Geographica enarratio)*, Pogl. XVI: Položaj Ilirika ili Liburnije i Dalmacije (Otoci koji leže uz Dalmaciju) II, Paris 1883., 16, 9.

¹⁰ Strabo, *Geographica*, VII 5. 5, C 315, u: The Geography of Strabo, T. III., Loeb Classical Library, London, Cambridge Mass. 1983; cf. također M. Šašel Kos, »Peoples on the northern fringes of the Greek world: Illyria as seen by Strabo«, u: *Illyrie méridionale et L'Épire dans l'antiquité*, Actes du colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2008), V, vol. II, Grenoble 2010., 627.

¹¹ ... *tôn Dalmatéon paralia kai tó epineion autōn Sálon*... (cf. Strabo, o.c. 1983., 258-261); cf. također M. Suić 2003., 412-413.

¹² f 3 Plin. *Nat. hist.* (Cai Plinii Secundi *Naturalis historia*), III 151-152 (Pliny, Natural History in ten Volumes, Vol II: Libri III-VII, Loeb Classical Library, London – Cambridge Mass. 1969, 352 (4)); »... Obala Ilirika ima više od tisuću otoka s od prirode plitkim morem, a struje morske plime se uvlače u uska korita (rijeka)...«: cf. Plinije Stariji. *Zemljopis starog svijeta* (Naturalis historia III., IV., V., VI. knjiga) preveo i bilješkama popratio Uroš Pasini, Split 2004., 52.

¹³ Cf. Plin. *Nat. hist.* III, 152 (... *contra Surium Bavo*...); S. Čače, *op. cit.* (3), 44; M. Suić, *op. cit.* (2), 422-423.

nasuprot grčko-rimskoj naseobini Traguriju koji on naziva *Surium*.¹⁴ Nije, međutim, navedena Šolta, premda je najbliža Braču, dok je za Isu (*Issa*, Vis) naveden čak i status njezinih građana koji su posjedovali rimsko građansko pravo («Isa rimskih građana».)¹⁵ Za temu ovog priloga svakako je važniji Plinijev navod o Braču, za koji on ističe da je bio poznat zbog koza (... *et capris laudata Brattia* ...).¹⁶ U odnosu na takvo zapažanje mogli bismo se zapitati postoje li u tamošnjoj sačuvanoj arheološkoj ostavštini za izneseno mišljenje i odgovarajuće materijalne potvrde. U opisu središnjeg dijela Jadrana Plinije se osvrnuo i na »otok Hvar s gradom«,¹⁷ kao i na Korčulu (Crna Korkira, *Corcyra Melaena*) – naveo je da je na tom otoku grad maloazijskih Knidana – a naposljetku i na Mljet (*Melite*) za koji je istaknuo da mu je položaj između Korčule i Ilirika te je citirao i grčkog književnika Kalimaha (4./3. st. pr. Kr.), prema kojemu je otok bio poznat po melitejskim (mljetskim) psima,¹⁸ što su odbacili Strabon i Stjepan Bizantinac, smatrajući da nije riječ o mljetskim, nego o malteškim psima (otuda pasmini naziv »maltezeri«).¹⁹ Od otoka u tom dijelu Jadrana naveo je i Elafite, skupinu od sedam Jelenskih otoka, istaknuvši da su udaljeni 15 milja.²⁰ Od literarnih izvora iz kasnijeg doba važno djelo je *Ethnika (De Urbibus et Populis)* grčkog zemljopisca iz 6. st. Stjepana Bizantinca, svojevrsni leksikon zemljopisnih imena: u njemu je, naime naveden jadranski otok Bretija (*Brettia nésos en to Adria*...),²¹ za koji je naveo da ga Grci nazivaju Elafusa (*Eláfousa*, lat. *Elaphusa*, od grčkog *élafos* = jelen, »jelenji otok«), odnosno *Brettanis* (lat. *Bretanis*, od mesapsko-ilirskog (?) *brentos* (*brenthos*) = jelen).²² U djelu »Kozmografija« (*Cosmographia*, Opis

¹⁴ ... *contra Surium Bavo*..., Plin. Nat. hist. III, 152; cf. M. Suić 2003., 422.

¹⁵ Plin. Nat. hist. III 152.

¹⁶ *Ibidem*, (... *et capris laudata Brattia*...); cf. također M. Suić, *op. cit.* (2), 422.

¹⁷ ... *et cum oppido Pharia*... (Plin. Nat. hist. III, 152).

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ Cf... Plinije Stariji – Zemljopis starog svijeta (*Naturalis historia* III, IV, V I VI knjiga – Preveo i bilješkama popratio U. Pasini), Split 2004., 53, bilješka 190).

²⁰ *Ibidem*

²¹ Stephanus Byzantinus, *Byzantinae Historiae Scriptores*, vol. 39, Pariz 1645-1711; D. Vrsalović 2003., *op. cit.* (6), 350; S. Čače, *op. cit.* (3), 43-44.

²² D. Vrsalović prenosi zapažanje Stjepana Bizantinca prema kojemu je Brač otok u Jadranskom moru kojim teče istoimena rijeka (*fluvium Brettium*) te ističe da Grci otok nazivaju *Elaphusa*, dok ga drugi nazivaju *Bretanida* (lat. ... *hanc Graeci Elaphusam, alii vero Bretanidem appellant*...): prema A. Mayeru je to »prijevod starog ilirskog imena *brentos*, kojim su i Rimljani kasnije nazivali otok«; cf. *idem* 2003., 6-7, i 350, bilj. 15 i 16; cf. također M. Nikolanci *op. cit.* (26), 90 (razmatrajući lingvistički aspekt nastanka imena Brača, pisac ističe da njegovo ime nije nastalo od Plinijeva oblika *Brattia*, već od starije ilirske glose *brenthos*–*brentos* = jelen). Za Brač je utvrđeno da je od davnih vremena bio obitavalištem jelena, što je potvrđeno odgovarajućim nalazima pretpovijesnih osteoloških ostataka otkrivenim u špilji Kopačini nedaleko Donjeg Humca: D. Vrsalović, naime, navodi da je prigodom sondažnih iskopavanja u špilji 1890. god. F. Bulić na dubini od 50-60 cm otkrio »komad jelenjeg roga«, odnosno da su bili otkriveni ostatci raznih kostiju, »a od 50 cm naniže goveda i jelena« /cfr. D. Vrsalović, Spomenici otoka Brača, Pretpovijest i stari vijek, s.v. »Spomenici iz kamenog doba«, *Brački zbornik*, sv. 4, Zagreb-Supetar 1960., 34, 37 i 103, bilj. 2; cfr. F. Bulić, »Starinska iznašašca na otoku Braču«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, sv. XIV, Split 1891., 117.

svijeta) kasnoantičkog kozmografa iz 6./7. st. Anonimnog Ravenjanina, pisanom vulgarnim latinitetom, na završetku 5. knjige navedeni su otoci na Sredozemlju, uključujući i otoke uz istočnu obalu Jadrana, poglavito Korčulu (*Corcora*), Vis (*Isia*) i Sakru (*Sacra?*), zatim Brač (*Brazia*, Bracija), Hvar (*Pharia*), Šoltu (*Solenta*) i Čiovo (*Boa*).²³

Imajući sve navedeno u vidu, očito je da su u antičkim literarnim izvorima podaci o Braču razmjerno skromno zastupljeni, a potrebno ih je nadopuniti još i podacima iz poznatih antičkih itinerarija. U Antoninovu itinerariju (*Itinerarium Antonini*) iz prve polovice 3. st., odnosno u njegovu dodatku, Morskom itinerariju (*Imperatoris Antonini Augusti Itinerarium maritimum*), među podacima o plovidbenim putovima po Sredozemlju i istočnom Jadranu, između Dalmacije i Istre navedeni su *Apsoros* i *Bractia* (Braktija, Brač), kao i još nekoliko otoka, od Šolte (*Solentia*), Visa (*Issa*), Hvara (*Lissa*) i Korčule (*Corcyra*) do Mljeta (*Melta*).²⁴

Među značajnim itinerarijima svakako je i znamenita Peutingerova karta (*Tabula Peutingeriana*), nazvana prema Konradu Peutingeru, koji ju je posjedovao u 16. st. Taj jedinstveni kartografski dokument sačuvan je zahvaljujući srednjovjekovnoj kopiji iz 13. st. antičkog (kasnoantičkog) izvornika iz početka 5. st., iz vremena vladavine istočnorimskog cara Teodozija II. Na njegovu presliku (*Codex Vindobonensis* 324 iz Nacionalne knjižnice u Beču) označeni su najčešće spominjani otoci na području srednjeg i južnog Jadrana, Čiovo (*Boa*) i Vis (*Issa*), a poslije Šolta (*Insula Solentii*) i »otok Brač« (*Insula Brattia*), te Hvar (*Insula Faria*).²⁵

Moguće je, dakle, zaključiti da u grčkom i rimskom razdoblju Brač doista nije bio u fokusu zanimanja poznatih moreplovaca i putopisaca, kroničara zbivanja na istočnoj obali Jadrana. Literarni izvori najčešće ga zaobilaze, ili mu navode samo ime, ali bez dodatnih pojašnjenja. Prvi je od takve prakse odstupio Plinije Stariji, koji je u »Prirodoslovlju« naveo da je Brač poznat (hvaljen) zbog koza. Većina istraživača razloge skromnoj zastupljenosti Brača u grčkim i rimskim literarnim izvorima vidi u činjenici što na Braču, za razliku od nekih susjednih otoka, nije bila osnovana autonomna grčka naseobina. Brač je, naime, uvijek bio »ilirski otok par excellence« i na njemu je, kao i kod većine ilirskih zajednica, najvažnija gospodarska grana bilo stočarstvo.²⁶ Citirajući F. Bulića, C. Fisković je naveo i podatak da je »u rimsko doba sredina otoka bila gušće naseljena od obale, što je uostalom i logično jer uz polja nastaju oduvijek naselja stočara i ratara«,²⁷ a

²³ Ravennatis Anonymi *Cosmographia et Gvidonis Geographica*, Berolini 1860, 407-409.

²⁴ *Itinerarium Antonini*, Amsterdam 1735, 519-520: (... *inter Dalmatiam et Istriam insulae Apsores, Bractia, Solentia, Issa, Lissa, Corcyra Melita...*); cf. S. Čače, *op. cit.* (3), 45.

²⁵ E. Weber, *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, Graz 1976. *Tabula Peutingeriana* nazvana je prema Konradu Peutingeru, koji je oslikani itinerarij otkrio početkom 16. st. Njegov izvornik sadrži 11 listova na pergamentu, s brojnim označenim zemljopisnim podacima pa je Tabula u osnovi svojevrsna karta svijeta poznatog u posljednjim stoljećima prve polovine 1. tisućljeća.

²⁶ M. Nikolanci, *op. cit.* (26), 91. Pisac ističe zatvorenost otoka i karakterističnu ilirsku autarkičnost, osobito kad je riječ o Braču, na koji su stranci, poglavito grčki trgovci, navraćali samo do njima najpristupačnijih zapadnih područja na otoku.

²⁷ C. Fisković, »Historički i umjetnički spomenici na Braču«, *Brački zbornik* 1, Split 1940., 24.

dokaz je o tamošnjem stočarenju i Plinijev navod o Braču poznatom po kozama. Iz rimskog doba podaci o Braču razmjerno su oskudni pa je očito da niti tada nije privlačio veliku pozornost poznatih pisaca i putopisaca, vjerojatno zbog činjenice što iz nepoznatih razloga na tom otoku nije bilo velikog urbanog središta (*urbs*), grada s municipalnim upravnim statusom. To ipak nije utjecalo na trgovačke odnose između Brača i najprije grčkog, a zatim i rimskog svijeta, u što se moguće uvjeriti na temelju brojnih arheoloških nalaza. Osobito su zanimljivi importirani nalazi grčkog podrijetla, od kojih neki potječu iz arhajskog i klasičnog razdoblja, odnosno vremena koje je prethodilo kolonizacijskom valu intenziviranom krajem klasičnog grčkog razdoblja: tada je, naime, osnovan najveći broj helenskih istočnojadranskih naseobnina, poput onih na otocima Visu i Hvaru.

Plinijevom navodu o Braču poznatom zbog koza slabašne korijene možda je moguće naslutiti u rijetkim nalazima koji su grčkog podrijetla, ali svakako ih je lakše uočiti na nalazima iz rimskoga doba. U navedenom kontekstu osobito su zanimljive figuralne i epigrafičke potvrde štovanja Silvana, vodećeg božanstva malobrojnog ilirsko-delmatskog panteona, a njima je moguće pridružiti i rijetke prikaze koze (jarca) koji, po svemu sudeći, nisu imali kulturni karakter, već su najvjerojatnije nastali kao posljedica specifičnih okolnosti, poglavito karakterističnog bračkog krajolika. Riječ je o krajevima s dobrim pašnjacima na kojima su pasla brojna stada koza i ovaca. Stočarstvo je u velikoj mjeri usmjeravalo način života bračkog stanovništva, a slično je bilo i s drugim otocima u tom dijelu Jadrana, na kojima su se domorodačke otočke zajednice na sličan način prilagođavale specifičnim uvjetima života. Među različitim ilirskim zajednicama u predrimsko, a zatim i u rimsko doba, u tomu su prednjačili Delmati.²⁸ Značenje koza (jaraca) i ovaca za delmatsku populaciju potvrđeno je i njihovim imenom (Delmati – »ovčari«), odnosno imenom njihova urbanog središta Delminija (*Delminium*),²⁹ a na istom su tragu i odgovarajući toponimi i oronimi evidentirani na područjima s delmatskom populacijom. To se, primjerice, očituje u imenu Trogira (grč. *Tragourion*: *trágos*-jarac i *óros*-brdo), grčke (isejske), a potom i rimske naseobine u blizini Salone, ili pak u oronimu Kozjak,³⁰ brda u kaštelanskom zaleđu između Trogira na zapadu i Klisa i Solina na istoku, koje se u navedenom obliku pojavljuje u pisanim vrelima iz kasnijih razdoblja.

U pokušajima utvrđivanja mogućeg izvorišta i vjerodostojnosti Plinijeva navoda o Braču poznatom po kozama svakako nisu nevažne specifične osobine bračkoga krajolika, koji je, primjerice, usporedljiv s krajolikom Arkadije, grčke pokrajine u središnjem dijelu Peloponeza, koja je bila zavičajem Pana, božanstva vrlo bliskog ilirsko-delmatskom Silvanu. U antičkoj literaturi i poglavito pjesništvu, Pan i Arkadija doživljavani su na različite načine. Sukladno klasičnom mitološkom obrascu, arkadijski Pan je, naime, zastrašujućim izgledom trebao zaplašiti one s kojima se susretao. Ikonografski detalji ilirsko-delmatskog Silvana nalik su onima koji karakteriziraju i lik arkadskog Pana. Oba božanstva karakteriziraju,

²⁸ M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik 2007., 216, 261.

²⁹ *Ibidem*

³⁰ Cf. B. Kuntić-Makvić u: S. Čače, B. Kuntić-Makvić, »Pregled povijesti jadranskih Grka«, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb 2010., 63.

naime, kozja brada, šiljate uši i rogovi na glavi, kao rep i runjave noge s karakterističnim kozjim papcima: obojica su poglavito božanstva gorovitih i krševitih krajolika, odnosno šuma i pašnjaka, a sukladno tomu, koza i ovaca. Lik Pana, omiljenog pastirskog božanstva, nadahnjivao je mnoge umjetnike pa ga je moguće pronaći i u domaćoj književnosti, primjerice u djelu Vladimira Nazora, u njegovom povijesnom romanu-fikciji o bračkom pastiru Lodi, emotivnoj evokaciji zbivanja na Braču tijekom posljednjih nekoliko tisućljeća. Brački zavičaj Nazor je opisao s mnogo mašte i empatije i trajno ga je ovjekovječio. Brač i Arkadiju povezuju njihovi krajolici, ali je manje poznato da je Arkadija prvotno bila smatrana škrtom i negostoljubivom grčkom pokrajinom. Zanimljivo je da je za njezine stanovnike Arkađane poznati maloazijski periegetski pisac Pauzanija istaknuo da žive u unutrašnjosti i da su odsječeni od mora,³¹ a ujedno navodi da su se tim područjem i tamošnjom gorom Menal širili zvuci Panove pastirske svirale.³² Na sličan način Arkadiju je opisao i povjesničar Polibije, naglasivši da prema njoj priroda nije bila nimalo darežljiva te je hrane ponekad dostajalo samo za prehranu »šačice mršavih koza«!³³ Tek je zahvaljujući pjesniku Vergiliju navedena percepcija Arkadije bila zaboravljena, jer on ju je doživljavao mjestom »idealnog kraljevstva savršene radosti i ljepote«!³⁴ Na tragovima Vergilijeve percepcije, ta grčka pokrajina na sličan je način bila prikazivana i u renesansnom pjesništvu, a i Nazoru je, poput njegova zavičaja, bila »sinonim za nedirnut, idiličan krajolik«.³⁵

Gotovo i nije potrebno isticati da je Brač od davnine poznat po stočarstvu, poglavito po kozama i ovcama, pašnjacima i pastirima. Život pastira na krševitom bračkom krajoliku i pastoralnu idilu zavičaja Nazor je prikazao u povijesnom romanu »Pastir Loda. Zgode i nezgode bračkog fauna«, u kojemu je pratio životni put Panova potomka, fauna (satira) Braha (Brahos), odnosno lokalnog bračkog pastira Lode. Koristeći mitološke temelje, ispričao je priču koju je temeljio na fiktivnim zbivanjima na rodnom otoku, u razdoblju od približno dvije tisuće godina. Rodni otok Nazor je nazivao »otokom bez povijesti«, a u zaključnim razmatranjima dodao je da je Brač otok bez kruha i vode, bez putova, palača i spomenika, bez junaka i pjesnika pa čak i bez loze i maslina. Pjesniku, međutim, nije promaknula karakteristična zvučna kulisa pa je podsjetio da se otokom »razliježe glas cvrčaka, raspjevanih mediteranskih cikada«! Smatrao je da tradicijom i kulturološkim osobinama Brač pripada mediteranskom prostoru pa mu je i krajolik tipično mediteranski. U takvom okruženju stada koza i ovaca slobodno su se kretala i pasla po tamošnjim pašnjacima. Spoznaja o stadima koza i ovaca koje su od davnine pasle po tamošnjim pašnjacima duboko je bila usađena u me-

³¹ Pauzanija, »Vodič po Heladi« (»Opis Grčke«), VIII, 1; Plinije također ističe da »najveći dio unutrašnjosti Peloponeza pokriva Arkadija koja je sa svih strana udaljena od mora«: cf. Plinije Stariji, *Zemljopis starog svijeta* (Naturalis historia III, IV, V i VI), s.v. Unutrašnjost Peloponeza, 20, 6., Split 2004., 60.

³² Pauzanija, *op. cit.* (33), 36, bilj. 26.

³³ Polibius, *Historiae*, Lipsiae 1905., IV, 20; E. Panofsky, *Et in Arcadia ego*, Zagreb 2008., 9.

³⁴ Cf. E. Panofsky, *op. cit.* (33), 7 i d.

³⁵ N. Batušić, u: V. Nazor, *Pastir Loda. Zgode i nezgode bračkog fauna*, u: Sabrana djela Vladimira Nazora (1876 1949 – 1976), sv. XV., Zagreb 1977., 393.

moriju njegovih stanovnika. Stoga je i Nazor, nalazeći dodirne točke s Arkadijom, u tomu pronalazio nadahnuće za roman o pastiru Lodi.³⁶ Njihovi krajolici prošarani su krševitim područjima s gotovo neprohodnim škrapama i dubokim jama- ma, ali i šumovitim predjelima i pitomim udolinama, s pašnjacima pogodnima za ispašu koza i ovaca. Kad je riječ o Braču, opisani je krajolik sigurno pogodovao širenju Silvanova kulta, premda je broj njegovih spomenika trenutno skroman. Imajući u vidu opisane okolnosti, u budućnosti bi svakako trebalo očekivati veći broj epigrafičkih i figuralnih potvrda njegova kulta, kao i kulta drugih božanstava njegove kultne zajednice. Očekivanja su djelomice već i potvrđena zahvaljujući nedavnom otkriću ulomka žrtvenika s posvetom nimfama i Silvanu iz lokaliteta Vodna jama.³⁷ Brojniji nalazi svakako bi pridonijeli uvjerljivosti Plinijeva navoda o Braču poznatom zbog koza.

Spomenici posvećeni ilirsko-delmatskom Silvanu i njemu bliskim božanstvima nisu, međutim, jedini, a možda niti najraniji prikazi koze (jarca, kozoroga?) koji potječu iz najvećeg srednjodalmatinskog otoka. U navedenom kontekstu znakovite su, naime, vitreje-pečatnjaci od staklene paste, pronađene 1908. god. u jednom od istraženih grobova u Vičjoj luci (Vičja luka, Viča luka), lokalitetu u duboko usječenoj uvali na zapadnoj obali Brača, nedaleko od Ložišća, odnosno Bobovišća.³⁸ Bilo je, naime, pretpostavljeno da su na jednoj od njih prikazana dva uspravljena afrontirana jarca (kozoroga?), koji se snažno upiru na stražnjim nogama pa im se u gornjem dijelu vitreje njuške gotovo dodiruju. Na istom lokalitetu, nedaleko od mjesta gdje su vitreje bile pronađene, 1957. god. otkriven je još jedan sličan, doduše vrlo oštećen primjerak, koji nije nađen u grobu, ali je, po svemu sudeći, pripadao inventaru groba istraženog prije približno pola stoljeća.³⁹ Na

³⁶ Brački krajolik Nazor je slikovito opisao sljedećim riječima: »Vrelo je izviralo na boku uske gudure, kojoj je na dnu prolazio put. Posvuda hridine i golemo kamenje što kao da se jedva drži tla i gleda poda se. Smreke i hrastići rastu pogdjegdje; oko vrela nešto zemlje, šarene od mlade djeteline i majčine dušice.«

³⁷ D. Demicheli, »Reljef nimfa i Silvana iz Vodne jame na otoku Braču«, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* (=HAD-a) 26, Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, zbornik priopćenja znanstvenog skupa HAD-a, Vis, 13.-16. listopada 2009., Zagreb-Split 2010., 175-183.

³⁸ I. Marović, M. Nikolanci, »Četiri groba iz nekropole u Vičjoj Luci (o. Brač), pronađena u 1908. god.«, *VAHD LXX- LXXI*, 1968-1969, Split 1977., Tab. I-IX., 5-55. Na tom lokalitetu u prvooj su fazi bila istražena četiri groba, a znatno kasnije otkrivene nalaze objavili su I. Marović i M. Nikolanci. Grobovi su, sudeći prema sačuvanoj dokumentaciji, bili na istočnoj strani uvale, udaljeni približno 150 m od obale: bili su pokriveni kamenim pločama, a nalazili su se na dubini od oko 2 m. Potrebno je naglasiti da su istočno od obale u Vičjoj luci, u smjeru gradine Rât, bili otkriveni predmeti koji su očito pripadali tamošnjem gradinskom naselju. Utvrđeno je da su prvi istraženi grobovi pripadali nekropoli većeg opsega, koja se odnosila na gradinsko naselje, a bila je s njegove južne i istočne strane. Zanimljivo je, također, da je nakon otvaranja sonde na gradini Rât, Marović utvrdio da je riječ o višeslojnom naselju, s najstarijim horizontom iz prve polovice 2. tisućljeća pr. Kr. U naselju je najbogatiji ipak bio sloj s ilirskom keramikom, ali je znakovito da je tada bio pronađen i rijedak ulomak grčke crnofiguralne keramike s prikazanim psima u trku, što dokazuje arhaiski import u funkciji grobnog priloga.

³⁹ M. Nikolanci, »Maloazijski import u istočnom Jadranu«, u: *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi* (simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.), Zagreb 1976., 276.

oštećenom primjerku nije, međutim, bilo tragova ukrasa, što može biti posljedica njegove fragmentarnosti, ili pak korodirane površine.⁴⁰ Zanimljivo je istaknuti da otuda potječe i izolirani nalaz grčkog novca iz, približno, 500. god. pr. Kr., srebrni stater južnoitalskog grada Krotona. Navedeni primjerak može poslužiti kao okvirna kronološka odrednica za neke nalaze ilirskog ili grčkog podrijetla pronađene u istraženim grobovima, a ujedno je potvrda trgovačkih veza između lokalnih ilirskih zajednica i ondašnjeg grčkog svijeta.⁴¹

Među nalazima iz Vičje luke za temu ovog priloga najzanimljiviji su prilozi iz »Groba IV«, poglavito dvije vitreje (staklene geme-pečatnjaci, odnosno skaraboidi) elipsoidnog oblika i horizontalno perforirane, načinjene od svijetle, prozirne staklene paste žučkasto-zelenkaste boje.⁴² Na jednoj od njih likovi su dviju uspravljenih konfrontiranih životinja prikazanih u skoku, koje se stražnjim nogama upiru o tlo. Autori koji su se na njih osvrtni, počevši od M. Nikolancija, pretpostavili su da je riječ o prikazu afontiranih jaraca (koza, kozoroga?),⁴³ ali nedavno je izneseno mišljenje, koje je potkrijepljeno i uvjerljivim argumentima, o tomu da je riječ o prikazu sučeljenih jelena. Takav zaključak temeljen je na karakterističnom razgranatom jelenjem rogovlju, osobito naglašenom na glavi životinje prikazane na lijevoj strani vitreje,⁴⁴ a tomu u prilog svjedoče i pojedini anatomske detalji, poglavito iznimno snažna tijela prikazanih životinja.⁴⁵ Iz navedenoga bi trebalo zaključiti da nema mjesta pretpostavci o najranijem prikazu jaraca (koza, kozoroga?) te stoga nema niti mogućnosti da je naručilac, odno-

⁴⁰ *Idem*, 100-101 (s.v. 6. »Srebrni novac Krotona«, Arheološki muzej u Splitu); I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 22 i d.

⁴¹ M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 276.

⁴² Cf. I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 22 i d. Prema Nikolancijevom izvješću, u grobu su, osim dviju staklenih gema, bili zastupljeni različiti importirani predmeti, poput ulomaka kampanske keramike s premazom od crnog firmisa (skifosi, vrčevi, lekiti, alabastron, stamnos, plitica i dr.), otkriveni zajedno s ulomcima ilirske keramike i fibulama ranolatenoidnog, mladeželjeznodobnog tipa, zatim privjescima od brončane žice, brončanim prstenjem i kolutovima, pršljenima, iglama, brončanom pojansom kopčom u obliku palmine lista, brončanom pincetom, ali također i dijelom brončane kacige grčko-ilirskog tipa, nakitom od jantara i staklene paste, nizovima žučkastih staklenih perli različitih oblika, ulomcima ukrasnih zrna i sl.; cf., također, *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog istoimene izložbe), Zagreb 2010., br. 51, 52, 192-193.

⁴³ M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 276, s.v. 7. Vitreja s prikazom kozoroga (T. III, 7); I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), br. 28, str. 29; D. Vrsalović, »Pretpovijest i stari vijek«, u: Spomenici otoka Brača, s.v. Grčko-ilirski spomenici – Rimski spomenici, *Brački zbornik* 4, Supetar 1960., 68; V. Barbarić, »Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* (=VAPD) 99, Split 2006., 55.

⁴⁴ Za navedeni podatak zahvalnost dugujem Sanji Ivčević, muzejskoj savjetnici splitskog Arheološkog muzeja, koja mi je kolegijalno skrenula pozornost na katalog izložbe »Monumenta & animalia« i na katalošku jedinicu s iznesenim stručnim mišljenjem o prikazu jelena.

⁴⁵ Cf. Jovanović – D. Vladović, *Monumenta et animalia* (katalog izložbe), Split 2015., 51, kat. br. 2. Koristim prigodu zahvaliti upravi Arheološkog muzeja u Splitu na ustupljenim fotografijama vitreja i na dozvoli njihova reproduciranja. Zahvaljujem i fotografu splitskog Muzeja T. Seseru, a također fotografu zagrebačkog Arheološkog muzeja I. Krajcaru, koji je fotografije pripremio za potrebe objavljivanja.

Vitreja (gema-pečatnjak) iz Vičje luke s prikazom sučeljenih jelena: izvornik i otisak (s dopuštanjem Arheološkog muzeja u Splitu)

sno vlasnik vitreje-pečatnjaka, takvim sadržajem želio istaknuti njihovu važnost za bračko gospodarstvo u vrlo ranim razdobljima, znatno ranije nego je to bilo potvrđeno Plinijevim navodom. Umjesto pretpostavljene anticipacije Plinijeva zapažanja, u prikazanim jelenima moguće je naslutiti poveznicu s nazivima Elafusa i Bretanis, sačuvanima u djelu Stjepana Bizantinca, kojima su ishodišta u grčkoj riječi *élafos* (jelen, košuta), odnosno ilirskoj glosi istoga značenja, *brentos* (*brenthos*).⁴⁶ U vezi s utvrđivanjem podrijetla mišljenja su podjeljena: za Nikolancija koji se o tomu prvi očitovao znakovit je prikaz cvijeta, vjerojatno ružinog pupoljka smještenog u donjem dijelu vitreje, kojim se, čini se, željelo nadomjestiti orijentalni prikaz drva života.⁴⁷ Prikaz cvijeta bio mu je povod da podrijetlo pretpostavi u maloazijskom okruženju,⁴⁸ jer ga je usporedio s prikazom cvijeta na novcu (didrahmi) maloazijskog otoka Roda (*Rodos*): na tom je novcu, osim imena magistrata, na reversu prikazan i lik boga sunca Helija, što i priliči mitskom maloazijskom otoku.⁴⁹ O podrijetlu i dataciji vitreje-pečatnjaka iz Vičje luke mišljenja nisu jedinstvena pa je, osim maloazijskog podrijetla, spominjano i domaće podrijetlo, odnosno mogućnost da su vitreje nastale na ilirskom tlu. Prema takvim tumačenjima, one su proizvod domaćih radionica, s izraženim elementima hele-nističkih utjecaja.⁵⁰ Pretpostavka o domaćem podrijetlu iz mnogo razloga čini se

⁴⁶ Cf. bilj. 21.

⁴⁷ M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 278; I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 29, br. 28, s.v. »7. Vitreja s prikazom kozoroga« (T. III, 7); Cf. N. Majnarić Pandžić, »Delmatska grupa u starije željezno doba (9. – 4. stoljeća prije Krista)«, u: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb 1998., 322, sl. 144 (prema autoričinu mišljenju prikazani su antitetično postavljene kozorozi).

⁴⁸ I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 47-48.

⁴⁹ M. Nikolanci, »Arhajski import u Dalmaciji«, *VAHD* 68, 1966., Split 1973., 98 bilj. 52.

⁵⁰ I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 48 i bilješka 113: zanimljivo je da u navedenoj bilješci I. Marović, suautor citiranog članka, pretpostavku o maloazijskom podrijetlu smatra

Vitreja (gema-pečatnjak) iz Vičje luke s pretpostavljenim prikazom herosa (Herkul) i grifona: izvornik i otisak (s dopuštenjem Arheološkog muzeja u Splitu)

neprihvatljivom i teško bi za nju bilo moguće pronaći valjane argumente. Utvrđivanje podrijetla nije, međutim, tema ovog priloga pa nema niti potrebe o tomu iznositi detaljnija obrazloženja.

Figuralni sadržaj prikazan na drugoj vitreji (staklenom pečatnjaku) različito je bio interpretiran, što je možda posljedica njezine slabije očuvanosti. M. Nikolanci je najprije pretpostavio da je »na drugoj gemi prikazana ljudska figura s kapom na glavi, dugom bradom, štitom iza leđa, kako lijevom rukom drži za glavu životinju«,⁵¹ ali takvo je mišljenje poslije korigirao, navodeći da je riječ o gemi s »orijentalnim motivom božanstva u borbi s grifonom«,⁵² vjerojatno imajući u vidu njezino pretpostavljeno maloazijsko podrijetlo. Naposljetku je, međutim, zaključio da je riječ o prikazu herosa (heroja) u borbi s grifonom.⁵³ Prema opisanim detaljima, heros u desnoj ruci drži zakrivljeni štap (luk?), a ispruženom ljevicom zgrabio je grifona za rog na glavi. Za herosa je naveo da je prikazan nag, »s dugom bradom, tjeme se visoko uzdiže, što bi moralo značiti nekakvu kapu (*pileus*?), ali se ne može odrediti«. ⁵⁴ U navedenom opisu neki detalji vrlo su dvojbeni, poglavito o mogućem prikazu kape na herosovoj glavi, jer je očito da je riječ o gustoj i razbarušenoj kosi, što zbog izlizanosti nije dovoljno jasno determinirano. Prema istom izvoru, prikazani je grifon »lavljeg tipa«, s rogom na

samo hipotezom, a za njezinu potvrdu nema čvrstih dokaza, s iznimkom pretpostavljenog prikaza ruže. Prema njegovu mišljenju, zbog nedovoljne istraženosti nedostaju argumenti koji bi potkrijepili zaključak da su gema proizvod domaćih, lokalnih radionica, odnosno da bi ih trebalo smatrati proizvodima nepoznatih helenističkih radionica.

⁵¹ I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 29, br. 28, s.v. »6. Vitreja s prikazom heroja i grifona (T. III. 6)«.

⁵² M. Nikolanci, *op. cit.* (49), 112 (u bilješci 119 za gema (vitreje-pečatnjake) naveo je da su vjerojatno iz 5. st. pr. Kr.

⁵³ M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 276, s.v. 6. »Vitreja s prikazom heroja i grifona« (T. III, 6).

⁵⁴ *Ibidem*

glavi i kratkim krilima na leđima, a herosova nagost i luk u ruci »ukazuju na to da je vjerojatno riječ o Heraklu u borbi s nemani.«⁵⁵ Prema mišljenju D. Vrsalovića, prikazana je »muška figura u profilu, a nasuprot jarac«, koji je uspravljen na stražnjim nogama.⁵⁶ Zanimljivo je da su sve prethodno navedene interpretacije povezane sa stočarstvom, točnije s kozarstvom, ili preciznije s kozama i jarcima. Nizu navedenih interpretacija moguće je pridodati i pretpostavku o prikazu Herakla koji drži krilatog lava (lavicu),⁵⁷ a možda ne bi trebalo isključiti niti mogućnost – ona je, doduše, malo vjerojatna – da je riječ o prikazu Pana i jarca, motivu koji nije iznimka u grčkoj likovnoj umjetnosti, ali tada bi u spuštenoj desnici umjesto Heraklova luka trebao stajati Panov pastirski štap (lagobolon). U prikazu jarca nema, dakako, mjesta niti za krila pa je u navedenim okolnostima uvjerljivija pretpostavka o Heraklu u borbi s grifonom, fantastičnom nemani s lavljim tijelom te glavom i krilima orla. Tomu u prilog moguće je navesti podatak da grifoni simboliziraju budnost i snagu, što je primjereno čuvaru blaga, a upravo su Pan i grifon bili čuvari koza i ovaca. Čini mi se, također, zanimljivim izdvojiti mišljenje N. Majnarić-Pandžić, koja je pretpostavila da je na jednoj od staklenih vitreja prikaz »antitetično postavljenih kozoroga« istaknuvši, prema mojemu mišljenju ispravno, da vitreje potječu iz starijeg željeznog doba, odnosno iz 5./4. st. pr. Kr.⁵⁸ Posljednji su se o tomu očitovali M. Blečić Kavur i B. Kavur, koji su zaključili da je »na oštećenijem pečatnjaku prikazan Heraklo koji drži krilatog lava/lavicu«, dok su o podrijetlu i datiranju naglasili da je riječ o uvezenim premetima iz sredine 4. st. pr. Kr., usko povezanim »s kasnoklasičnom makedonskom kulturnom sredinom«. ⁵⁹ Naveli su također da im je prvotna namjena bila žigosanje te da su pečatnjaci opisanih karakteristika tada dosegli najveću popularnost i mnogo ih je bilo proizvedeno u makedonskim radionicama, istakavši da su u tom razdoblju bili omiljeni herojski prikazi bradatog i nagog Herakla.⁶⁰

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ D. Vrsalović, *op. cit.* (22), 68.

⁵⁷ Cf. M. Blečić-Kavur, B. Kavur, »Mnogo nijansi prozirnog: staklene perle u obliku amforiska iz Vičje luke«, *VAH* 110-1, Split 2017., 99.

⁵⁸ Cf. N. Majnarić-Pandžić, »Brončano i željezno doba« (159-369), u: »Prapovijest« (suautor S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl), Zagreb 1998., 322-324, sl. 144 (autorica ističe da su vitreje razmjerno velike, da su ovalnog oblika i probušene po dužini te da su lijevane od svjetložučkastog stakla: »na jednoj je prikazan heroj (Heraklo) u borbi s grifonom, a na drugoj dva nasuprot postavljena kozoroga«). Prema drugim grobnim nalazima, ona također smatra da su vitreje bile položene u grob najkasnije u 4. st. pr. Kr., a vremenski okvir za njihovu proizvodnju i nošenje je 5. i 4. st. Na osnovi ikonografskih detalja također navodi da je moguće pretpostaviti da su pripadale »jonsko-istočnogričkom stilu, prožetom orijentalnim motivima i tehnikama«.

⁵⁹ Cf. M. Blečić Kavur, B. Kavur, *op. cit.* (57), 99 i d.

⁶⁰ *Idem*, 100. U članku su izneseni različiti pogledi na podrijetlo i datiranje vitreja-pečatnjaka (»staklenih perla«) iz grobova u Vičjoj luci, ali su zaključci zasnovani na pretpostavci o prikazu dviju stojećih konfrontiranih koza, motivu za koji je navedeno da pripada simbolima makedonske umjetnosti, najčešće zastupljenom na nakitu i novcu. Novije analize su međutim pokazale da nije riječ o prikazu koza (jaraca), nego jelena, pa je i zaključke o makedonskim korijenima vjerojatno potrebno sagledavati u drugačijem svjetlu.

U osvrtnu na vitreje-pečatnjake iz Vičje luke namjera je bila vitreju s likovima afrontiranih jaraca (kozoroga?) prikazati najstarijim sačuvanim prikazom koza (jaraca) otkrivenim na području Brača.⁶¹ Naknadno je, međutim, utvrđeno da nije riječ o prikazu jaraca, nego o dva sučeljena jelena, što je posve relativiziralo prvotnu namjeru. Čini mi se, međutim, da je na sličan način moguće pretpostaviti da je riječ o najstarijem sačuvanom prikazu jelena, a njih je, kad je o Braču riječ, moguće promatrati u vrlo specifičnom kontekstu. Za drugu bračku vitreju mišljenja su vrlo divergentna, ali se najuvjerljivijom čini pretpostavka o prikazu borbe herosa – po svemu sudeći najistaknutijega grčkog junaka Herakla – s lavolikim krilatim grifonom.⁶² Osim razlika u pogledima na podrijetlo bračkih vitreja-pečatnjaka, nisu, čini se, manje prijevorne niti različite pretpostavke o njihovom datiranju.⁶³

⁶¹ M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 276, s.v. 7. Vitreja s prikazom kozoroga; I. Marović – M. Nikolanci, *op. cit.* (38), 29, br. 28; D. Vrsalović, *op. cit.* (22), 68. (fotografija na str. 69).

⁶² M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 276, s.v. 6. Vitreja s prikazom heroja i grifona (T. III, 6).

⁶³ Uzimajući u obzir povijesne razloge, kao i pojedine analogije te činjenicu da iz grobova u Vičjoj luci potječu i nalazi iz arhajskog razdoblja, M. Nikolanci je pretpostavio da staklene vitreje-pečatnjaci, za koje je smatrao da su maloazijskog podrijetla, potječu iz 5. st. pr. Kr. (cf. M. Nikolanci, *op. cit.* (39), 279). Poslije su, međutim, iznesene i drugačije datacije pa ih je, primjerice, V. Barbarić datirao u helenističko doba, odnosno u 3. st. pr. Kr., pretpostavljajući da potječu iz tarantskih radionica, napomenuvši da se slični skaraboidi od staklene paste javljaju u tarantskim grobnicama od, približno, početka 3. st. pr. Kr. (cf. V. Barbarić, *op. cit.* (43), 55). Takav zaključak pisac je obrazložio velikim brojem gema od dragog i poludragog kamenja i od staklene paste zastupljenim u katalogu izložbe »Gli ori di Taranto in Età Ellenistica«, koja je bila održana 1984. god. Na nalaze iz grobova u Vičjoj luci isti autor usputno je skrenuo pozornost i u članku u kojemu je izdvojio nekoliko autora koji su se na njih osvrtni (cf. V. Barbarić, »Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007-2008.«, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu* – izdanja HAD-a 26, Split 2010., 157, s. bilj. 2, 3, 4 i 5). Za gema iz tarantskog kataloga pretpostavio je da bi trebale biti istovremene s vitrejama iz Vičje luke. Primjerci standardnih veličina u navedenom katalogu okarakterizirani su pečatnjacima. Zanimljivo je da su primjerci iz Vičje luke datirani u 3. st. pr. Kr. i u katalogu izložbe »Monumenta & animalia« (Split 2015., 51, br. 2). U katalogu izložbe o antičkim Grcima u Hrvatskoj, održanoj 2010. god. u zagrebačkim Klovčevim dvorima, na temelju usporedbe s južnoitalskim primjercima isti primjerci datirani su, međutim, u 5./4. st. pr. Kr. (cf. katalog izložbe »Antički Grci u Hrvatskoj«, Zagreb 2010., 192-193, br. 51 i 52). Čini mi se da za datiranje u 3. st. pr. Kr. nedostaju uvjerljivi dokazi, a u tu svrhu ne mogu poslužiti niti predložene usporedbe s primjercima iz kataloga izložbe »Gli ori di Taranto in Età Ellenistica«. Činjenica je naime da u navedenom katalogu nije zastupljena »velika količina gema od dragog i poludragog kamenja i staklene paste koje vremenski odgovaraju našim primjercima« (cf. V. Barbarić, *op. cit.* (43), 55 i bilj. 111). Smatram da nije moguće govoriti o velikoj količini usporedljivih primjeraka – izričito su, doduše, navedena samo 4 primjerka, što svakako nije količina koja bi mogla poslužiti kao relevantan usporedni materijal – a svakako nisu nevažne niti sadržajne, ikonografske i stilske razlike. Među apostrofiranim pečatima (*Sigilli*) samo je jedan primjerak načinjen od staklene paste (u katalogu br. 274 – skaraboid tipa II C), dok su ostali primjerci načinjeni od gorskog kristala i kalcedona. Još su manje za uspoređivanje prikladni znatno brojniji primjerci različitog prstenja (*Anelli*), ne samo zbog formalnih razloga – riječ je o ukrasnim predmetima, dok su vitreje vjerojatno bile upotrebljavane i za pečaćenje – nego i zbog sadržajnih, oblikovnih i stilskih neujednačenosti. Južnoitalsko, odnosno tarantsko, helenističko podrijetlo, kao i datiranje vitreja u 3. st. pr. Kr., iz nave-

Sagledavajući u još širem kontekstu prikaze koza (jaraca) na Braču, kao i na susjednim otocima, potrebno je podsjetiti da se lik koze (jarca) pojavljuje i na novcu grčkih istočnojadranskih naseobina (kolonija), poglavito Fara (*Pharos*), naseobine jonskih Parana, odnosno Ise (*Issa*), naseobine dorskih Sirakužana. Unatoč razlikama u nastanku pojedinih emisija njihova novca, one su tipološki vrlo bliske. To se, primjerice, odnosi na tip novca sa Zeusovom glavom na aversu i kozom na reversu,⁶⁴ odnosno na sličan prikaz na farskom tetrobolu iz 4., 3. i 2. st. pr. Kr. Na nekim primjercima novca na reversu su ispred koze prikazani trs i grozd, odnosno pastirski štap (*lagobolon, pedum*), dok je na aversu prikazana Zeusova glava u profilu, ovjenčana lovorovim vijencem. Lik koze pojavljuje se na reversu još nekih emisija farskog novca, poglavito na hemilitrama i triasima, na kojima je na aversu prikazana glava Perzefone. Na brončanom novcu sa siglom *IS* i glavom Atene s korintskom kacigom na aversu – takav novac emitirala je Isa (*Issa*) u 3. st. pr. Kr. – koza je prikazana na reversu,⁶⁵ kao i na prekovima farskog novca (na reversu) isejskog dinasta (?) Jonija, s prikazom njegove ili Zeusove glave na aversu.⁶⁶ Na emisijama heraklejske i farske kovnice, poglavito hemilitrama s tzv. *DI (DIM)* prekovima, koza je prikazana na aversu i otisnuta je preko glave muškarca, vjerojatno Zeusa.⁶⁷ Na novcu autonomnih grčkih naseobina često su prikazivani i karakteristični simboli sredine koja je novac emitirala.⁶⁸ Ponekad je – to se, primjerice, odnosi na emisije farskog novca – oponašan novac matičnih naseobina, što je razlog da prikazi koza na reversu farskog novca nalikuju onima na novcu egejskog Para (*Paros*) kovanom u vrijeme njegove autonomije, odnosno krajem 6. i početkom 5. st. pr. Kr.⁶⁹ Osim što su koze (jarci) često prikazivani na grčkom novcu kovanom u istočnojadranskim kovnicama, njihov lik pojavljuje se u emisijama ilirskog novca. Uz kozu (jarca) na grčkom novcu prikazivane su i druge životinje, poput jelena ili srne, kao i lavlje protome i dupini, a od vegetabilnih simbola zastupljeni su grozd i klas. Na aversu i reversu novca grčkih jadranskih kolonija ne nedostaju niti prikazi simboličkog karaktera, poput kantara (*kantharos*), amfora i zvijezda, a pojavljuju se i prikazi muških božanstava, poglavito glave Zeusa, Apolona i Dioniza – Heraklo je, međutim, bio predstavljen

denih razloga smatram stoga upitnim, a također i pretpostavku o domaćem podrijetlu, odnosno o domaćim, ilirskim radionicama u kojima su vitreje mogle biti proizvedene. One su na Brač gotovo sigurno prispjele uvozom, najvjerojatnije tijekom 5. ili 4. st. pr. Kr. Opširnije o podrijetlu i datiranju bračkih staklenih vitreja-pečatnjaka možda će biti riječi drugom prigodom.

⁶⁴ D. Rendić-Miočević, »Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja«, *VAHD LXVIII*, Split 1966., 135.

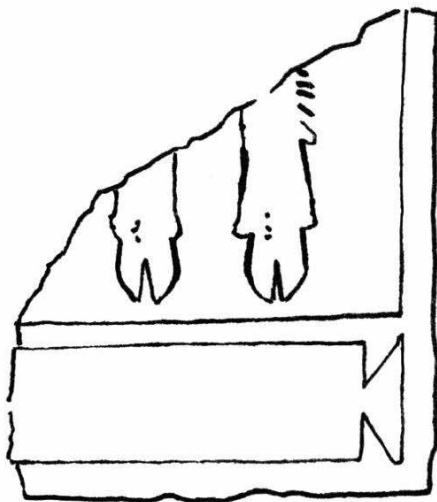
⁶⁵ H. Göricke-Lukić, *Grčki, grčko-kolonijalni i keltski novac iz Muzeja Slavonije Osijek*, Osijek 2004., 118.

⁶⁶ *Idem*, 122 i dr.; cf. Z. Dukat – J. Jeličić Radonić, »Emisije farske kovnice u 4. st. pr. Kr. – Prekovi farskih i heraklejskih hemilitri s DI emisijama i Jonijevim novcem«, u: J. Jeličić Radonić, H. Göricke-Lukić, I. Mirmik, *Faros – grčko, grčko-ilirski i rimski novac*, III., Split, 2017., 92-104.

⁶⁷ H. Göricke-Lukić, *op. cit.* (65), 140-141, br. 441-443.

⁶⁸ *Idem*, 118.

⁶⁹ H. Göricke-Lukić, M. Bonačić Mandinić, »Numizmatika«, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb 2010., 175.

I. 193
C.F.

Ulomak Silvanova žrtvenika iz nerežiškog polja (crtež-skica: C. Fisković)

karakterističnim herojevim atributima – dok su od ženskih božanstava zastupljene Artemida, Hera, Atena, Perzefona i dr.⁷⁰ Zanimljivo je naglasiti da unatoč izostanku autonomnih grčkih naseobina i sukladno tomu lokalnih emisija grčkoga novca, iz Brača ipak potječu zanimljivi nalazi grčkog importa, kojemu, po svemu sudeći, treba pripisati i staklene vitreje pronađene u Vičjoj luci.

Plinijev citat iz naslova ovog priloga, odnosno korijeni njegova navoda o Braču koji je poznat po kozama, kao i odjeci njegova zapažanja u sačuvanoj spomeničkoj ostavštini otoka Brača, čine se zanimljivima i vrijednima pozornosti. Među ključnim razlozima mojega zanimanja za navedenu temu svakako je razgovor što sam ga ranih sedamdesetih godina proteklog stoljeća o tomu vodio s akademikom Cvitom Fiskovićem. Upoznat s mojim tadašnjim pokušajima sustavnog prikupljanja i dokumentiranja figuralnih prikaza Silvana i pripadnika njegove kultne zajednice na područjima nastanjenima ilirskim Delmatima, a sukladno tomu i na Braču i drugim srednjodalmatinskim otocima, Fisković mi je tada pokazao i nesebično ustupio crtež-skicu ulomka Silvanova spomenika, na koji se u nekoliko navrata usputno osvrtao. Nedugo nakon otkrića tom je spomeniku bio zameten trag pa je, osim šturih iznesenih podataka za eventualne detaljnije analize, mogao poslužiti samo navedeni crtež-skica, načinjen u siječnju 1939. god., koji je potpisan inicijalima Fiskovićeve imena i prezimena. Unatoč skicoznosti i reduciranim detaljima, moguće je potvrditi da je doista riječ o ulomku Silvanova

⁷⁰ D. Rendić-Miočević, »O pitanju prekova u emisijama grčko-ilirskih kovnica na Jadranu«, *Numizmatičke vijesti* 33, Zagreb 1979., 3-12, Tab. I-II.

žrtvenika, što su prethodno zaključili svi autori koji su se u različitim prigodama o tomu prethodno očitovali. Iz crteža je, naime, vidljivo da je riječ o donjem dijelu žrtvenika, na kojemu su ostali sačuvani niži dijelovi Silvanovih nogu, s vrlo jasno naglašenim kozjim papcima. Za razliku od većine sličnih žrtvenika, natpisno polje ispod figuralnog prikaza uokvireno je tabulom ansatom (*tabula ansata*), ukrasnim detaljem trokutasta oblika, koji češće vidamo na nadgrobnim spomenicima, sarkofazima i dr., ili na javnim, počasnim spomenicima, a rjeđe na natpisima kulturnog sadržaja.⁷¹ Na crtežu je jasno vidljivo da osim gornjeg dijela žrtvenika nedostaje čitava lijeva strana, uključujući i trokutasti završetak u tom dijelu natpisnog polja. Sudeći prema detaljima naznačenima na crtežu, kao i na osnovi podataka navedenih u odgovarajućim priložima, čini se da na natpisnom polju nije bilo sačuvanih tragova natpisa, jer bi u protivnom to bilo evidentirano i označeno na crtežu. Nestankom spomenika izgubljena je, nažalost, i mogućnost njegove naknadne autopsije i sukladno tomu moguće usporedbe crteža s izvornikom. Prema Fiskovićevim navodima, ulomak je otkriven prigodom jednog od njegovih obilazaka bračkih lokaliteta, kad ga je zapazio u blizini crkvice sv. Jadre u nerežiškom polju pa je tada načinio i njegov crtež-skicu. Na njega se Fisković prvi put osvrnuo u radu objavljenom u 1. svesku Bračkog zbornika.⁷² Zanimljivo je da je istom prigodom u blizini naišao i na ulomak reljefa s nekoliko ženskih likova, pretpostavivši da je riječ o reljefu s prikazom muza.⁷³ Šteta je što niti taj spomenik nije sačuvan i što nije dokumentiran fotografijom ili crtežom, a nepoznata mu je i kasnija sudbina. Nakon Fiskovića, na ulomke iz nerežiškog polja osvrtni su se mnogi autori, koji ih nisu imali prigodu vidjeti pa su njihovi podaci temeljeni isključivo na Fiskovićevim zapažanjima. Prethodno spomenuti ulomak Silvanova žrtvenika također je odavno nedostupan, a nije bio poznat niti ovdje priloženi crtež, jer u protivnom bi gotovo sigurno bio reproduciran u nekoj od rasprava o antičkim kultovima, odnosno Silvanovim spomenicima na području Brača.

Iz Plinijeva teksta proizlazi da je Brač u njegovo doba bio poznat po kozama. Po tomu je Brač poznat i u današnje vrijeme, neovisno o aktualnim gospodarskim aktivnostima koje sve više dolaze do izražaja. S približno 20.000 koza i ovaca – prema nekim procjenama toliki broj koza i ovaca bio je evidentiran u ne tako davnnoj prošlosti – Brač i danas prednjači među srednjodalmatinskim otocima. Nema nikakve dvojbe da su tamošnji pašnjaci i brojna stada koza utjecali i na nastajanje i širenje Silvanova kulta. Na delmatskom području Silvan je, naime, osobito bio štovan u krajevima s dobrim pašnjacima i bogatim šumama, a kult popularnog epihorskog božanstva bio je vrlo dobro prihvaćen od domaćeg, ilirsko-delmatskog stanovništva, ali je bio omiljeno i štovano božanstvo i među pridošlicama, odnosno među doseljenim stanovništvom. Potvrde Silvanova kulta vrlo su brojne u ruralnim područjima, ali su česte i u urbanim sredinama, primjerice u Saloni i njezinoj okolici. Brojni su Silvanovi epigrafički i figuralni spomenici iz okolice

⁷¹ N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split 2010., 30.

⁷² C. Fisković, *op. cit.* (27), 23-35.

⁷³ *Ibidem*

Ulomak žrtvenika posvećenog nimfama i Silvanu iz Vodne jame

Sinja, zatim iz Danila (nekadašnji *Rider, Municipium Riditarum* kod Šibenika), odnosno čitavog područja Danilskog polja i širih područja šibenskog zaleđa. U oblastima nastanjenima delmatskom populacijom u tom pogledu osobitu pozornost privlače područja jugozapadne Bosne, poglavito Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje, odakle potječe velik broj osebnih Silvanovih figuralnih prikaza i epigrafičkih potvrda njegova kulta, ali i prikaza drugih protagonista njegove malobrojne kultne zajednice. U usporedbi s bolje istraženim krajevima delmatskog priobalja i zaobalja, Silvanovi spomenici na Braču su, međutim, razmjerno rijetki, što je vjerojatno moguće objasniti njegovom nedovoljnom istraženosti. Nema, naime, nikakve dvojbe da je na Braču bilo mnogo više spomenika posvećenih Silvanu pa se treba nadati da će u budućnosti takva očekivanja biti potvrđena i odgovarajućim nalazima. To potvrđuje i nedavno otkriveni ulomak žrtvenika posvećenog nimfama i Silvanu, s figuralnim prikazom i odgovarajućim natpisom, koji je bio pronađen 2007. god. u špilji Vodna jama, na području između Supetra i Donjeg Humca.⁷⁴ Sačuvani dio natpisa raspoređen je uzduž gornjeg ruba kulture slike: tekst je napisan vulgarnim latinitetom, a ime nimfa u dativu i s dva slova *F (NIFIS)*.⁷⁵ Znakovit je redosljed protagonista koji se pojavljuju na žrtveniku, kako natpisu, tako i na reljefu. Nimfe su često prikazivane kao Silvanove pratiteljice, ali na ulomku iz Vodne jame njihove su uloge izmijenjene i u prvom su planu nimfe, a Silvan je u njihovoj pratnji. Ima li se u vidu blizina izvora vode, nije teško zaključiti što je zavjetodavca potaknulo da u toj prigodi nimfe budu u prvom planu. Ulomak iz Vodne jame nije, međutim, jedina posveta nimfama iz

⁷⁴ D. Demicheli, *op. cit.* (37), 175-183.

⁷⁵ Navedena je mogućnost da je izričaj *Niffis* nastao spajanjem imena nimfa s njihovim epitetom *fontanis*, u punom obliku *Nimfis fontanis* (cf. *Idem*, 179-180).

područja Brača, budući da je od ranije bio poznat natpis posvećen nimfama iz Škripa, koji je vodenim numinama posvetio Kvint Silvije Sperat (*Quintus Silvius Speratus*), centurion u I. kohorti Belga.⁷⁶ Među razlozima skromne zastupljenosti epigrafičkih i figuralnih spomenika posvećenih Silvanu i članovima njegove kulturne zajednice na bračkom području, osim nedovoljne istraženosti otoka, razloge je moguće pronaći i u sporadičnim pojavama devastacija spomenika, odnosno njihova privremenog ili trajnog nestanka. Jedan je spomenik dugo vremena smatran, naime, nestalim i tek je od nedavna dostupan stručnoj javnosti.

U odnosu na Plinijev navod o Braču poznatom zbog koza možda je umjesno zapitati se što je znamenitost rimskog pisca i enciklopedista, zapovjednika mizenške flote i stradalnika u erupciji Vezuva, potaknulo na takav zaključak, osobito zbog činjenice što je Brač bio poznat po još nekim gospodarskim aktivnostima koje Plinije nije naveo, jer očito nije smatrao da bi se i na njih trebao osvrnuti. Brač je, naime, od davnine poznat po kamenarstvu, po kamenu iznimno visoke kvalitete, poglavito bijelom vapnencu, što najbolje potvrđuje niz rimskih kamenoloma na sjevernoj strani otoka. Za njih, međutim, nije precizno utvrđeno od kada su bili u funkciji, odnosno jesu li bili aktivni i u vrijeme nastanka Plinijeva »Prirodoslovlja«. Potrebno je, dakako, imati u vidu i brojne spomenike koji su načinjeni od kamena lokalnog podrijetla, a među njima osobitu pozornost privlače brojni natpisi i figuralni prikazi posvećeni istaknutom antičkom heroju Herkulu, ujedno i zaštitniku kamenorezaca. Davno je, primjerice, pozornost javnosti privukao žrtvenik koji potječe iz početka 4. st., a bio je pronađen u blizini rimskog kamenoloma Plate, nedaleko od Škripa: na njemu je natpis vojnika Valerija Valerijana, nadzornika radova u kamenolomu, koji je izrađivao kapitule za stupove u termama cara Licinija u dalekoj donjopanonskoj metropoli Sirmiju (*Sirmium*).⁷⁷ Herkulov kult na Braču posvjedočen je i nizom drugih spomenika, među kojima je i poznati reljefni prikaz Herkula isklesan na živoj stijeni kamenoloma Rasohe, u blizini Škripa, odnosno u Splitskoj.⁷⁸

Plinijevo »Prirodoslovlje« neiscrpno je vrelo podataka o krajevima što ih je pisac obilazio, ali i o područjima koja osobno nije obišao. Neka iznesena zapažanja potrebno je, međutim, preciznije determinirati, primjerice podatak o Trogiru (Tragurij, *Tragurium*), za koji je navedeno da je poznat po mramoru (... *Tragurium civium Romanorum marmore notum...*),⁷⁹ iako na tom području uopće nema nalazišta mramora. Treba stoga pretpostaviti da je Plinija, odnosno njegove ondašnje suradnike i informatore, vjerojatno zavarala vrsnoća trogirskog (segetskog) vapnenca, jer je tvrdoćom, kompaktnošću, lomljivošću i dr. doista uspore-

⁷⁶ CIL III, 3096; M. Zaninović, *op. cit.* (27), 209.

⁷⁷ CIL III/1, 10107, s.v. LIII (XXXIX). Brattia insula (Brazza); C. Fisković, *op. cit.* (27), 24 i d.; R. Bužančić, »Heraklova luka Splitska na otoku Braču«, Brač Jadrankamen, Pučišća, 2002., 129-145; M. Sanader, *Dalmatia – Eine römische Provinz an der Adria*, Mainz 2009., 101.

⁷⁸ N. Cambi, »Kiparstvo na Braču u antičko doba«, *Brački zbornik* 21, Supetar 2004., 239-272.

⁷⁹ Plin. Nat. Hist. III, 141; cf. također M. Suić, *op. cit.* (2), 420-421. Na trogirskom području – a isto se odnosi na čitavo područje Dalmacije i Hrvatske – nema nalazišta mramora, ali se lokalni kamen, poglavito bijeli vapnenac, kvalitetom gotovo ne razlikuje od mramora.

div s mramorom. Parafrazirajući Plinijev navod primjerenije bi stoga bilo zaključiti da je Trogir bio poznat po kamenu (... *Tragurium lapide notum...*), umjesto po mramoru.⁸⁰ Navod o trogirskom »mramoru«, odnosno njegovu vrlo kvalitetnom vapnencu, mogao bi se podjednako odnositi i na neke druge otoke srednjodalmatinskog arhipelaga, primjerice na Korčulu, ali među njima ipak treba izdvojiti Brač.⁸¹ Imajući u vidu činjenicu da su rimski kameni spomenici pronađeni na Braču pretežito iz kasnijih razdoblja, vjerojatno bi trebalo pretpostaviti da kamenolomi o kojima je prethodno bilo riječi u Plinijevo vrijeme nisu bili u funkciji, iz čega je moguće zaključiti da kamenoklesarske aktivnosti tada nisu bile u prvom planu pa nisu niti mogle privući njegovu pozornost.

Osim na Braču, potvrde Silvanova kulta otkrivene su i na Hvaru, otoku poznatijem po nasadima žitarica i tipičnih mediteranskih kultura, poglavito maslina i vinove loze.⁸² Iz Hvara potječe nekoliko reljefa vodećeg božanstva ilirsko-delmatskog panteona. Za Silvanove reljefne prikaze iz Dola i Svirača u blizini Staroga Grada M. Zaninović je naveo da potječu iz kraja »gdje se šumoviti otočki hrbat spušta u plodno polje«,⁸³ a ujedno je istaknuo da su upravo prikazi Silvana najvjerodostojnija svjedočanstva duhovne i etničke povezanosti srednjojadranskih otoka s delmatskim područjima na kopnu, kako na obali, tako i u zaleđu.⁸⁴ Na najbolji se način u to moguće uvjeriti usporedbom brojnih Silvanovih reljefa iz tih krajeva s recentnim nalazom rustičnog reljefa iz Staroga Grada, s nagim teriomnornim Silvanom prikazanim u stojećem položaju na visokom žrtveniku.⁸⁵ Na njemu je Silvan prikazan u skladu s uobičajenim ikonografskim obrascima, s kožnim nogama i rogovima na glavi,⁸⁶ dok je od atributa u spuštenoj ljevici pastirski štap (pedum), a u uzdignutoj desnoj ruci najvjerojatnije je bila prikazana Silvanova (Panova) višecjevna pastirska svirala (siringa).⁸⁷ Na ulomku iz Svirača Silvan je prikazan u niši zaobljena svoda, simuliranom nadsvođenom prostoru špilje, a pored njega je stablo s bogato razlistanom krošnjom.⁸⁸ Na tom reljefu Silvan je odrastao, zreli muškarac, s bradom i brkovima te rogovima na glavi. Vje-

⁸⁰ O tomu cf. M. Suić, *op. cit.* (2), 175. Pisac, naime, ističe značenje toponima Seget (od lat. riječi *seco* = sjeći, piliti) te navodi da nije riječ isključivo o bijelom vapnencu, nego i o drugim vrstama kamena.

⁸¹ *Ibid.* U odnosu na kamenolome s kvalitetnim vrstama bijelog kamena na Braču, Suić ističe i Pučišća i Škrip, smatrajući ih mjestima iz kojih je vjerojatno pristizao kamen za gradnju Dioklecijanove palače.

⁸² V. Tarbušković, »Farija – rimski grad i otok«, Hvar 2018., 23.

⁸³ Cf. M. Zaninović, *op. cit.* (28), 217-218.

⁸⁴ *Ibidem*

⁸⁵ Cf. A. Miletić, »Reljef Silvana u Starom Gradu«, *Mogućnosti* 4/6, Split 2011., 178-183, Fig. 1-3.

⁸⁶ *Ibidem*

⁸⁷ Autor koji je spomenik otkrio i prvi ga objelodanio smatra da Silvan spušenom ljevicom pridržava razgranatu krošnju bora te da je dio krošnje sačuvan iznad Silvanova lijevog ramena. Prema njegovu mišljenju, u Silvanovoj uzdignutoj desnoj ruci prikazan je kosir (*falx putatoria*), atribut karakterističan za tzv. italskog Silvana (cf. A. Miletić, *op. cit.* (85), 178-179).

⁸⁸ Ulomak je bio pronađen na položaju Ježe, a pohranjen je u arheološkoj zbirici Centra za zaštitu kulturne baštine u Hvaru.

rojatno je bio prikazan nag ili polunag te s karakterističnim atributima, pastirskim štapom (*pedum*) i višecjevnom sviralom (siringa).⁸⁹ Na reljefu iz Dola Silvan je, međutim prikazan mladolikim, odnosno bez brade i brkova, polunagim i zaogrnutim kratkim ogrtačem, a uz njega su prikazane nimfe, od kojih su sačuvana dva ženska lika koja plešu s grančicom u uzdignutoj ruci.⁹⁰ Osim pastirskog štapa i siringe, na reljefu iz Dola Silvan u ruci drži grozd, što je, po svemu sudeći, znak njegove sinkretističke povezanosti s Liberom (Bakhom). Spomenici posvećeni Silvanu dokaz su njegova štovanja na Hvaru, na otoku koji se u većoj mjeri isticao poljodjelstvom nego stočarstvom, odnosno kozarstvom, što potvrđuju i sačuvani tragovi grčke parcelacije zemljišta (*chora*) na dijelu plodnog Starogradsčkog polja.⁹¹ Po tomu se Brač razlikovao od Hvara, ali to nije imalo odraza na intenzitet štovanja Silvana na tim otocima, božanstva koje je poglavito bilo zaštitnikom šuma i pašnjaka.

Iako iz Brača potječu različiti nalazi grčkog podrijetla, teško bi na temelju importiranog arheološkog materijala bilo moguće donositi pouzdane zaključke o životu i običajima njegovih stanovnika, kako u grčkom, tako i u rimskom razdoblju. O tomu je, čini se, odgovore moguće potražiti i među spomenicima posvećenim ilirsko-delmatskom Silvanu i pripadnicima njegove kulturne zajednice. Za njih je, naime, sa sigurnošću moguće pretpostaviti da su domaćeg i najčešće lokalnog podrijetla. U takvom je svjetlu, čini se, potrebno promatrati ulomak žrtvenika o kojemu je prethodno bilo riječi, a na kojemu su sačuvani niži dijelovi kozjih (jarčevih) nogu i natpisno polje.⁹² Prvi je na njega skrenuo pozornost C. Fisković, navodeći da se u nerežiškom polju »kraj crkve još vidi fragment žrtvenika posvećen Silvanu«,⁹³ a u istoj je prigodi također napomenuo da je »kod sv. Jadre u Nerežiškom polju nađen reljef muza koje igraju kolo«. Ujedno je naveo da je kod porušene crkvice zapazio i veću količinu obrađenih kamenih ulomaka, kao i ulomaka rimskih opeka, što ga je navelo na pretpostavku o tamošnjem naselju, za koje je pretpostavio da je bilo locirano u blizini te da je bilo napućeno i u srednjem vijeku.⁹⁴ Oslanjajući se na Fiskovićeva zapažanja, u nekoliko navrata o ulomku Silvanova žrtvenika očitovao se i D. Vrsalović. Prema njegovim je navodima u nerežiškom polju nedaleko od crkvice sv. Jadre bio pronađen ulomak žrtvenika sa sačuvanim ostacima dlakavih kozjih nogu i s natpisnim poljem u obliku tabule ansate (*tabula ansata*), karakterističnog ukrasnog okvira trokuta-stog oblika. Ostatke runjavih kozjih nogu Fisković je pripisao Panu, ali manje je

⁸⁹ Cf. M. Zaninović, »Tri antička reljefa s otoka Hvara«, *Opuscula archaeologica* (=OA) VI, Zagreb 1966., 195-213 (također i »Tri antička reljefa s Hvara«, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996., 139-142); A. Rendić-Miočević, »Sylvanus of the Delmatae and traces of cult syncretism with Liber«, *Histria Antiqua* 15, Pula 2007., 34, sl. 1- 1a, 37; V. Tarbušković, *op. cit.* (82), s.v. Dol, 98-99, 164, sl. 39.

⁹⁰ M. Zaninović, *op. cit.* (89), 137-139.

⁹¹ M. Zaninović, »Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli«, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb 2010., 130 i d.; B. Kirigin, B. Slapšak, »Farska hora«, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe), Zagreb 2010., 135-137.

⁹² Cf. bilješku 52.

⁹³ C. Fisković, *op. cit.* (27), 24.

⁹⁴ *Ibidem*

bio zapažen i podatak o tomu da je na istom lokalitetu bio nađen i »reljef muza koje igraju kolo«, koje plešu kolo držeći se za ruke.⁹⁵ O spomeniku na kojemu su bile prikazane muze pisao je i D. Vrsalović.⁹⁶

Na ulomak Silvanova žrtvenika s tabulom ansatom na osnovi Fiskovićevih podataka kasnije se osvrnuo M. Zaninović, navodeći da je ulomak bio pronađen »na visoravni Nerežišća, kojom su uvijek pasla velika stada ovaca i koza.⁹⁷ Na ulomak iz okolice Nerežišća osvrnuo se i N. Cambi, smatrajući ga također dijelom Silvanova žrtvenika.⁹⁸ Nitko od navedenih autora, dakako s iznimkom Fiskovića, nije bio u prigodi spomenik vidjeti *in situ*, a nije im, po svemu sudeći, bio dostupan niti Fiskovićev crtež, jer u protivnom bi gotovo sigurno bio reproduciran. Na temelju ovdje priloženog crteža-skice moguće je, međutim, zaključiti da se podacima koji su od ranije pozati nema mnogo novoga dodati, osim možda podatka da je na osnovi položaja Silvanovih nogu moguće zaključiti da je bio prikazan u uspravnom položaju i *en face* te da je prednja strana žrtvenika bila uokvirena jednostavnom rubnom profilacijom. Natpisno polje s tabulom ansatom pretpostavlja odgovarajući natpis, od kojega, međutim, nije bilo sačuvanih tragova pa je moguće pretpostaviti da ga nije niti bilo, premda ne bi trebalo isključiti mogućnost da slova nisu bila urezana, ali su mogla biti označena bojom koja je uslijed protoka vremena izbljedila, ili potpuno nestala, što ne bi bila iznimka na rimskim kamenim spomenicima.⁹⁹ Ako je na natpisnom polju ipak bilo teksta, mogla su biti 3, ili najviše 4 retka – toliko, naime, omogućuje visina natpisnog polja – a osim posvete Silvanu, mogli su biti navedeni ime zavjetodavca, svrha podizanja spomenika i završna zavjetna formula. Potrebno je, također, naglasiti da uslijed oštećenja spomenika natpisno polje odnosno tabula ansata nisu cjelovito sačuvani. Unatoč fragmentarnosti, svi su autori bili jedinstveni u zaključku da je ulomak dio Silvanova (Panova) žrtvenika.¹⁰⁰ Na pretpostavku o prikazu muza na drugom nestalom ulomku kasnije su se osvrnuli M. Zaninović i N. Cambi, koji su ispravno pretpostavili da nije riječ o muzama, nego o Silvanovim pratiteljicama nimfama.¹⁰¹ Tim je numinama na Braču posvećen i poznati natpis iz okolice Škripa zavjetodavca Kvinta Silvija Sperata (*Quintus Silvius Speratus*), koji je bio galskog podrijetla,¹⁰² a koji je poslije obavljanja dužnosti centuriona u I. kohorti Belga postao nadglednikom teatra, najvjerojatnije u obližnjoj Saloni.

⁹⁵ C. Fisković, *op. cit.* (27), D. Vrsalović, *op. cit.* (22), B) Reljefi, br. 5), str. 83; *idem*, 2003., *op. cit.* (6), 36.

⁹⁶ Cf. D. Vrsalović 2003., *op. cit.* (6), 38 (pisac navodi »kulat Pana i muza u Nerežišćima« i »ulomke žrtvenika s prikazom Pana«).

⁹⁷ M. Zaninović, *op. cit.* (28), 209, 217.

⁹⁸ N. Cambi, *op. cit.* (78), 247 i d.

⁹⁹ Takvog je mišljenja i N. Cambi, premda navodi da su slova mogla biti plitko urezana te uslijed toga izlizana i nečitljiva (cf. N. Cambi *o.c.*, 248).

¹⁰⁰ C. Fisković, *op. cit.* (27), 24.; D. Vrsalović, *op. cit.* (22), 83; D. Vrsalović 2003., *op. cit.* (6), 36; M. Zaninović, *op. cit.* (28), 209., s. v. Nimfe, br. 2; N. Cambi, *op. cit.* (78), 247 i d.; D. Demicheli, *op. cit.* (37), 177.

¹⁰¹ U opsežnoj raspravi o ilirskim Delmatima Zaninović ga je, doduše, uvrstio među spomenike koji su posvećeni nimfama (usp. M. Zaninović, *op. cit.* (28), 209).

¹⁰² CIL III 3096; D. Vrsalović, 1960., 86-87; D. Demicheli, *op. cit.* (37), 182.

Unatoč pretpostavljenom galskom podrijetlu, smatran je romaniziranim pripadnikom domaće, delmatske populacije.¹⁰³ Za ulomke reljefa o kojima je prethodno bilo riječi nije poznato kad im je i u kakvim okolnostima zameten trag. Uzme li se u obzir mjesto njihova nalaza, odnosno sadržaji koji su na njima prikazani, nije nemoguće da je na tom položaju bilo svetište Silvana i nimfa kojemu su vjerojatno pripadala oba nestala ulomka.

Od posljednjeg otkrivenog ulomka – pronađen je 2007. god. u Vodnoj jami, špiljskom lokalitetu između Supetra i Donjeg Humca – sačuvan je gornji dio žrtvenika s dijelom natpisa i reljefno oblikovanim glavama dviju nimfa.¹⁰⁴ Veći dio kulture slike, s glavom treće nimfe i pretpostavljenim likom Silvana – nažalost nije sačuvan. Nije, međutim, teško pretpostaviti da su nimfe bile poredane na lijevoj strani kulture slike, a u nastavku ih je vjerojatno predvodio Silvan. Uzduž gornjeg ruba reljefa sačuvan je dio natpisa s posvetom nimfama i Silvanu.¹⁰⁵ Reljef iz Vodne jame osobito je zanimljiv i zbog činjenice što je nađen u prostoru špilje, gdje je, po svemu sudeći, bilo svetište nimfa (nimfej, *nimfeum?*), a vjerojatno i njihova predvodnika Silvana (*silvanej*, *silvaneum?*). Osim špiljskog ambijenta, prikladnog okruženja za svetišta posvećena Panu i njegovoj svojevrsnoj domaćoj inačici, ilirsko-delmatskom Silvanu, bitan čimbenik u izboru lokacije svakako je bila blizina izvora vode.¹⁰⁶ Silvanu su, doduše, bili podizani različiti tipovi svetišta, uključujući hramove, ali u domaćim, lokalnim okvirima najzanimljivija su svetišta u prirodnim ambijentima, *sub divo*, a kad je to moguće, i s njegovom kultnom slikom isklesanom na živoj stijeni. Ulomak žrtvenika iz Vodne jame potvrđuje pretpostavku o svetištima Silvana i nimfa, kojih je na bračkom području sigurno bio veći broj od onih koja su trenutno poznata. O nekim takvim spomenicima, a možda i svetištima, postoje teško provjerljive indicije,¹⁰⁷ ali sigurnije od toga je očekivati da će novih potvrda njegova kulta mnogo više biti u budućnosti.

Nalazima koji pokazuju važnost koza (jaraca) za Brač i za njegove stanovnike – uz spomenike posvećene Silvanu i božanstvima njegove kulture zajednice – moguće je pribrojiti i reljefni prikaz jarca na stupu rimske rustične vile na lokalitetu Bunje, u sjeveroistočnome dijelu najvećeg srednjodalmatinskog otoka. Spomenik je bio poznat stručnoj javnosti,¹⁰⁸ iako mu je nakon otkrića bio zameten trag i donedavna je smatran nestalim. Osim crteža ulomka iz nerezškog polja, odavno sam u posjedu crno-bijele fotografije dijela kamenog stupa sa sačuvanim prikazom jarca, najvjerojatnije snimljene na nalazištu, na ogradnoj gomili vino-

¹⁰³ CIL 3, 3096; M. Zaninović, *op. cit.* (28), 209.

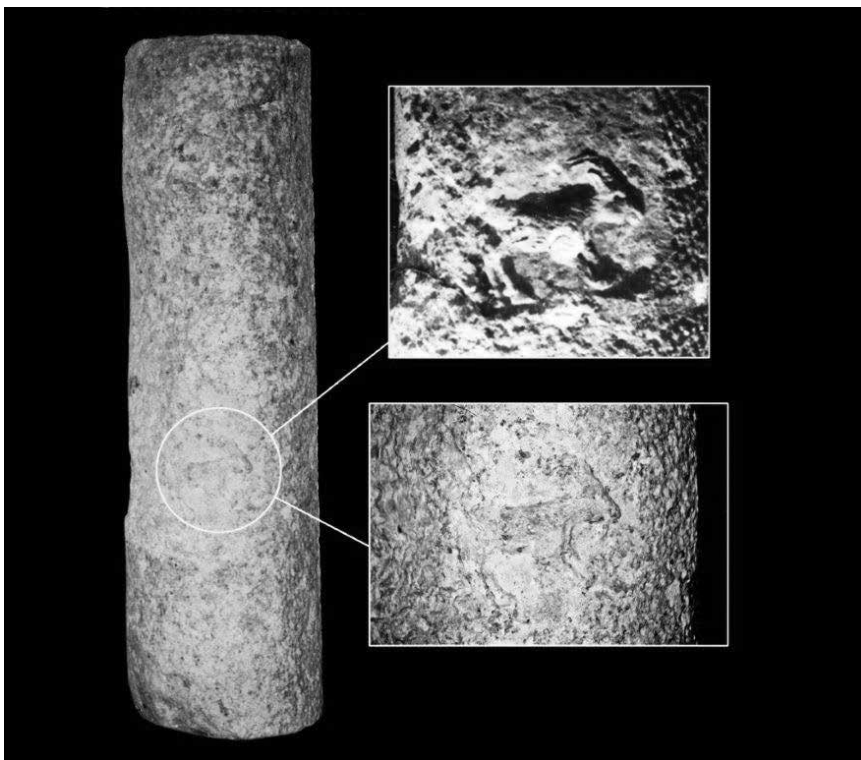
¹⁰⁴ Usp. bilješku 23.

¹⁰⁵ D. Demicheli, *op. cit.* (37), 178 i d., sl. 2.

¹⁰⁶ *Idem*, 182.

¹⁰⁷ Cf. N. Cambi, »Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji«, *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 14. prosinca 2012. u Unešiću, Split 2013., 26-27, bilješka 46 (pisac navodi mogućnost postojanja sličnih svetišta sa živom vodom na području Brača, primjerice u Dragonjinoj pećini iznad Murvice).

¹⁰⁸ Cf. C. Fisković, *op. cit.* (27), 25. On, naime, navodi da je u Bunjama kraj Novog Sela vidio piscinu, dodavši da je »sred vinograda u zaklonu od bure stajalo nekoć rimsko poljsko imanje, villa rustica« te zaključivši opis lokaliteta navodom da je »nedavno našao tragove poganskog vremena; kameni stup sa urezanom kozom, valjda podignutim u čast Silvanu«.

Kameni stup s reljefnim prikazom jarca iz rimske vile na lokalitetu Bunje – Novo Selo;
privatna zbirka u Poveljima

grada u Bunjama kod Novog Sela. Na fotografiji su jasno uočljivi karakteristični detalji jarčeve glave, poglavito njegove visoko uzdignute uši, zatim oči i usta, kao i karakteristična kozja brada. U članku o rimskoj vili na lokalitetu Bunje na stup s prikazom jarca kasnije se opširnije osvrnula Kristina Jelinčić, navodeći da je spomenik koji je bio smatran nestalim pohranjen u privatnoj zbirci u Poveljima na Braču.¹⁰⁹ Prema njezinim navodima, kameni stup bio je pronađen na rubu plodnog polja, na blagoj padini brežuljka u blizini Novog Sela, na mjestu gdje su bili pronađeni različiti nalazi iz rimskog i starokršćanskog vremena, a osobito su zanimljivi ostaci arhitekture koji su pripadali rimskoj rustičnoj vili (*villa rustica*) s različitim sadržajima karakterističnim za objekte takvog tipa – cisternom, piscinom, mlinom, tijeskom za masline i sl.¹¹⁰ O značenju navedenog

¹⁰⁹ K. Jelinčić, »Rustična vila na Bunjama kod Novog Sela na otoku Braču«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* /VAPD/, 98, Split 2005., 121-132. Prema iskazu K. Jelinčić, spomenik je pohranjen u atelieru prim. dr. J. Baice u Poveljima (*op.cit.*, str. 127).

¹¹⁰ Nekoliko posljednjih godina, počevši od 2015., na području rimske rustične vile obavljena su arheološka istraživanja i tom su prigodom istražene terme u stambenom dijelu vile, zatim područje sjevernog zida i portika, kao i gospodarski dio sa sadržajima namijenjenima proizvodnji ulja. Među vilama sličnog tipa istraženima na Braču navedena je

Detalj kamenog stupa rimske vile na lokalitetu Bunje – Novo Selo, s reljefnim prikazom jarca; privatna zbirka u Poveljima

lokaliteta svjedoči i podatak da su u blizini bili otkriveni rimski grobovi i sarkofazi te mnoštvo ulomaka keramičkih posuda, opeka, dijelova mozaika i dr.¹¹¹ Stup s reljefnim prikazom jarca stajao je na ogradnoj gomili vinograda, a zanimljivo je da je u njegovoj blizini bio još jedan stup, na kojemu nije bilo ukrasnih detalja. Lik jarca na prvom stupu prikazan je u pokretu, točnije u hodu udesno. Na glavi su jasno naznačeni zakrivljeni rogovi, površina tijela je profilirana valovitim urezima, a na prednjim i stražnjim nogama profilirani su kozji papci. Kretanje jarca naglašeno je naprijed ispruženim prednjim nogama, dok su istodobno stražnje noge ispružene prema tlu i blago su svinute u koljenima. Većina autora koji su se na njega osvrtni smatrala je da je prikaz jarca povezan s kultom Silvana. Na stupu, međutim, nema nikakvih vidljivih tragova Silvanova lika, što je protumačeno mogućim naknadnim uklanjanjem njegova lika.¹¹² Na spomenik se najprije osvrnuo C. Fisković, koji je pretpostavio njegovu povezanost s kultom Silvana,¹¹³

kasnoantička vila s ostacima portika, slična onoj na lokalitetu Mirje kod Postira (cf. V. Kovačić, »Kasnoantička vila s portikom na Mirju kod Postira«, *Klesarstvo i graditeljstvo*, vol. XXI, No 3-4, Split 2010., 25-37). Rezultati istraživanja provedenih u 2015. i 2016. god. objelodanjeni su u nekoliko priloga. Za ovu prigodu navodim samo posljednji u nizu od nekoliko objavljenih radova, u kojemu su izneseni rezultati istraživanja iz 2017. god., a gdje su navedeni svi prethodno publicirani radovi (cf. K. Jelinčić Vučković, E. Botte, »Arheološka istraživanja na lokalitetu Novo Selo Bunje na otoku Braču 2017. godine«, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju* XIV – 2018, Zagreb 2018., 127-135).

¹¹¹ Više o tomu cf. D. Vrsalović, *op. cit.* (6), 95-96.

¹¹² K. Jelinčić, *op. cit.* (109), 127.

¹¹³ C. Fisković, *op. cit.* (27), 25.

Detalj kamenog stupa iz rimske vile na lokalitetu Bunje – Novo Selo, s reljefnim prikazom jarca; privatna zbirka u Poveljima

a na sličan ga je način prikazao i D. Vrsalović, ujedno navodeći podatak da je na nalazištu stup stajao nezaštićen: osim što je smatrao da je prikaz jarca na stupu povezan s kultom Silvana, prema njegovu mišljenju, takav prikaz odraz je stočarskog karaktera kraja iz kojega spomenik potječe.¹¹⁴ U opsežnoj raspravi o ilirskim Delmatima na njega se ukratko osvrnuo i M. Zaninović, također pretpostavljajući da je njega potrebno sagledavati u kontekstu kulta Silvana.¹¹⁵ Skupini autora – Z. Stančiću, N. Vujnoviću, B. Kiriginu, S. Čači, T. Podobnikaru i J. Burmazu, koji su na istom lokalitetu 1999. i 2004. god. obavili arheološka istraživanja – stup s prikazom jarca nije bio u fokusu zanimanja, ali i oni iznose mišljenje da prikaz jarca treba pripisati kultu Silvana.¹¹⁶ Smatrajući ih nestalima, na stup s prikazom jarca, kao i na ulomak Silvanova žrtvenika iz nerežiškog polja, osvrnuo se i N. Cambi. Prema njegovu mišljenju, s kojim sam i osobno suglasan, u nedostatku odgovarajućeg konteksta, odnosno prikaza Silvana i (ili) njegovih atributa, a po mogućnosti i njegovih pratiteljica nimfa, prikaz jarca ne bi trebao biti dokaz da je riječ o spomeniku koji je povezan sa Silvanovim kultom.¹¹⁷ Potrebno je naposljetku imati na umu i činjenicu da kameni stup u arhitektonskom kompleksu rimske rustične vile ima poglavito konstruktivnu svrhu pa je teško pretpostaviti da bi graditeljima, ili pak korisnicima vile, mogao biti prikladnim mjestom za prikaze Silvana, kao i drugih sadržaja kultne namjene.

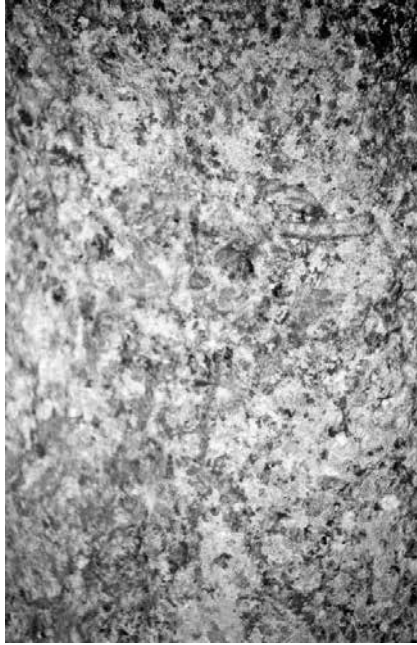
Autorica prethodno citiranog članka uspjela je, međutim, obaviti autopsiju spomenika i tom je prigodom uočila detalje koji su, čini se, prethodnicima promaknuli. Osim jarca u donjem dijelu stupa, u gornjem je dijelu uočila sporadične

¹¹⁴ D. Vrsalović, *op. cit.* (56), 75, 82 i 107, bilješka 53 (pisac navodi podatak da je stup stajao u vinogradu Jakova Škrpace u Bunjama kod Novog sela, da mu visina iznosi oko 1 m, a dimenzije reljefa s prikazom jarca 14,5 x 11 cm); *idem*, 2003., *op. cit.* (6), 38.

¹¹⁵ M. Zaninović, *op. cit.* (28), 209.

¹¹⁶ N. Cambi, *op. cit.* (78), 247.

¹¹⁷ *Ibidem*

Detalj s prikazom frule (?) na kamenom stupu rimske vile na lokalitetu Bunje – Novo Selo; privatna zbirka u Poveljima

izrasline na obloj površini stupa. Za njih je pretpostavila da bi mogle pripadati kulturnoj slici Silvana, precizirajući da je iznad jarca prikazana ruka sa siringom.¹¹⁸ Na fotografijama što mi ih je ljubazno ustupila nisam, međutim, uspio identificirati navedene detalje, možda i zbog činjenice što ih je na fotografijama teže uočiti.¹¹⁹ Čini mi se ipak da bi teško bilo pretpostaviti da su detalji Silvanove kultne slike disperzirani na različitim mjestima na stupu, a niti detalj sa sugeriranim prikazom Silvanove višecjevne pastirske svirale njoj nimalo ne nalikuje: predmet na koji bi se, ako sam u pravu, trebao odnositi prikaz siringe prema dostupnoj fotografiji čak i vrlo približno je teško determinirati, ali se čini da više nalikuje fruli (?) nego višecjevnoj siringi. Priklanjam se, prema tomu, stavovima onih istraživača čije je mišljenje da prikaz jarca na stupu rimske rustične vile u Bunjama ne bi trebalo promatrati u kontekstu Silvanova kulta. Takav zaključak moguće je potkrijepiti i činjenicom da se prikazi jarca ne pojavljuju isključivo kao Silvanovi atributi, nego su zastupljeni i na prikazima još nekih božanstava, primjerica uz Libera (Dioniza), što je prethodno istaknuo i N. Cambi.¹²⁰ Očito je, međutim, da prikaz jarca u navedenom okruženju nije mogao nastati slučajno ni bez ciljanog razloga. Vjerojatno je moguće pretpostaviti da je njegov prikaz odraz

¹¹⁸ K. Jelinčić, *op. cit.* (109), 124 i 126-127.

¹¹⁹ Zahvaljujem kolegici Kristini Jelinčić na iskazanoj susretljivosti i na fotografijama što mi ih je ljubazno ustupila na korištenje.

¹²⁰ Cf. N. Cambi, *op. cit.* (78), 247.

karakterističnih prilika na tom dijelu otoka i da sadrži poruku o važnosti stočarstva i poglavito kozarstva, što je od pamtivijeka bilo u temeljima gospodarskih aktivnosti na većem dijelu Brača, osobito u unutrašnjim dijelovima otoka. Prikaz jarca na stupu rimske vile u Bunjama imao je, po svemu sudeći, simboličko značenje i trebao je naglasiti specifičnosti bračkog krajolika i života na tom otoku, na području na kojemu je – to proizlazi i iz Plinijeva navoda – kozama (jarcima) pripadalo istaknuto mjesto.

Prikazi koza (jaraca, kozoroga?) iz grčkog i rimskog razdoblja na području najvećeg srednjodalmatinskog otoka nisu osobito brojni pa stoga ne mogu biti pouzdanim pokazateljem stvarnog značenja za način života njegovih stanovnika u navedenim razdobljima. Plinijevo zapažanje o Braču poznatom po kozama moguće je naslućivati i u sačuvanim potvrdama Silvanova kulta, iako ih na Braču nema u velikom broju. U tom pogledu najzanimljiviji su njegovi figuralni prikazi, ponekad i u društvu s drugim pripadnicima njegove kultne zajednice. Silvan je poglavito bio božanstvo šuma i pašnjaka i sukladno tomu pastira sa stadima koza i ovaca i uz njega su često prikazivani jarac i pas, simbolizirajući i na taj način njihovo zajedništvo. Novi očekivani nalazi Silvanovih spomenika i njegovih svetišta još bi više pridonijeli vjerodostojnosti Plinijeva navoda i snažnije bi poduprli spoznaju o važnosti stočarstva i poglavito uzgoja koza, što je u višetisućljetnom kontinuitetu obilježavalo različite oblike života na tom otoku.

ROOTS AND ECHOES OF PLINY'S OBSERVATION
... *ET CAPRIS LAUDATA BRATTIA* ... IN THE CLASSICAL HERITAGE
OF THE ISLAND OF BRAČ

Ante Rendić-Miočević

Under a diversity of names (*Krateiai* ?, *Brectia*, *Brattia*, *Bractia*, *insula Brattia*, *Brazia*, *Elaphusa*, *Bretanide*), Brač is encountered in Greek and Roman literature sources, although it is easy to see that the biggest island of the central part of the eastern Adriatic shores was not at the centre of interests of the writers, including travel writers, of the time. Few are the authors that refer to it, like Pseudo-Scylax, Polybius, Pliny the Elder, or Anonymous of Ravenna and Stephanus of Byzantium, but the name also appears in some itineraries and maps, in, for example, the *Antonine Itinerary*, in its annex the *Maritime Itinerary*, and then also in the *Tabula Peutingeriana*. The relatively modest presence of Brač in the works of the ancient authors clearly derives from the island's having, unlike several islands in its vicinity, no autonomous Greek settlements. Not even in Roman times was there any urban milieu with the status of *municipium*. In his *Natural History* (*Naturalis historia*), Pliny the Elder quotes not only the name of the island but also the circumstance of its being known for its goats (...*capris laudata Brattia*...). Following up this observation, it seemed interesting to attempt to identify the possible roots of this claim of Pliny's, as well as confirmation of it in the extant monumental remains found on the island, particularly with reference to recorded depictions of goats. In this context, it also seemed worthwhile to attempt to track possible clues, starting from hypothesised depictions of goats (he-goats) carved into glass ring stones from Vičja luka. These are finds from the Greek era concerning which analysis has shown that it is not only the determination of origin and dating that is dubious but also, in all likelihood, the character of the contents represented. After that there are confirmations of the cult of Silvanus, which with good reason can be assumed to correspond to features of the Brač landscape, and accordingly, with the rearing of goats and the phenomenon of goat-keeping, one of the key features of both former and current Brač agricultural holdings. In this context, attention is drawn in parallel to the depictions of (he-) goats on coins of the Greek settlements on Hvar and Vis, and the importance of them, as confirmed by some of the names of places and mountains in the neighbouring coastal areas once inhabited by the Delmati. Attention is in conclusion devoted to monuments now made public from the Nerežišća plain, trace of which had been lost, and the fragment of an altar recently discussed in print dedicated to the nymphs and Silvanus from Vodna jama. The article gives a detailed description of the drawing of a missing fragment of the Silvanus altar from the Nerežišća plain, for the first time reproducing a drawing of it. Finally, the relief with a depiction of a goat on a column of a Roman *villa rustica* in Bunje in the eastern part of Brač, lost until recently, is assumed not to have a cult character, and in a symbolic manner reflects the conditions that obviously prompted the reference from Pliny.

OTPOR DARDANACA RIMSKOMU OSVAJANJU I ROMANIZACIJI

N a s e r F e r r i

UDK94(=219)"1/2"

Izvorni znanstveni rad

Naser Ferri

Instituti Albanologjik, Prishtinë

Stari su rimski pisci Dardance (gr. Δαρδάνιοι) počeli spominjati već u 4. stoljeću prije Krista. Unatoč tomu, na temelju arheoloških nalaza može se pretpostaviti da su imali uređeno društvo koje su predvodili kneževi (u povijesno doba kraljevi) stoljećima prije, a u velikim dardanskim gradovima kovan je novac od plemenitih kovina. Prvi susreti Dardanaca s Rimljanima ostvarili su se u obliku vojnih saveza protiv zajedničkoga neprijatelja Makedonije, da bi se, od 168., odnosno od 148. godine pr. Kr., ti savezi pretvorili u neprijateljstvo koje je potaknulo duge i okrutne ratove, okončane nakon rimske pobjede 29./28. godine pr. Kr. formalnim pokorenjem Dardanije. Ipak, oružani je otpor Dardanaca, veći ili slabiji, u različitim oblicima nastavljen do konca antike. Osim oružjem, Dardanci su se Rimljanima suprotstavljali i mimo, na različite načine, i time uspjeli izbjeći uništenje i nestanak mnogih etnokulturnoloških čimbenika.

Najstariji spomen Dardanaca u pisanim izvorima

Premda antički pisci, poput Justina (Marcus Iunianus Iustinus),¹ u svojim djelima spominju dardansku državu istom u 4. stoljeću pr. Kr., u svezi s keltskim napadom (380. godine), s porazom Ilira i napadima makedonskih kraljeva Filipa II. (359. – 335. g. pr. Kr.), Antigona Dosona (263. – 221. g. pr. Kr.) i Filipa V. (229. – 227. g. pr. Kr.) na Dardance, ipak je znakovita činjenica da je u Pečkoj Banji (Banja e Pejës), pokraj Peći (Pejë) na Kosovu (Kosovë), šezdesetih godina

¹ F. Prendi et al., *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Prishtinë 1979., 290-306.

Grobni prilozii iz prinčevskoga groba nađenog u Pećkoj Banji (Banja e Pejës)

20. stoljeća otkriven dvostruki takozvani »kneževski grob«² (na temelju nalaza, radilo se o grobu bez tjelesnih ostataka pokojnika odnosno o kenotafu), iz 6. stoljeća pr. Kr. U njemu su nađeni bogati grobni prilozii: ženski srebrni nakit, ratnička oprema i nekoliko skupocjenih posuda (olpi, skifosa, kupa i slično) uvezenih iz Grčke.³ Na temelju tih nalaza, može se zaključiti da su Dardanci nekoliko stoljeća prije nego su ih počeli spominjati antički pisci imali društveni poredak na visokoj razini, s mnogo robova i središnjom vlašću na nadplemenskoj razini, premda su, prema nekima, bili na nižoj razini razvitka u usporedbi s drugim ilirskim državama.⁴ Nalazi luksuzne grčke keramike i kovanje njihova novca svjedoče da im je gospodarstvo bilo veoma razvijeno i da su uspješno trgovali s bližim i daljim susjedima. Dardanci su bili ilirski narod,⁵ premda ih Polibije i Livije ne imenuju

² A. Palavestra, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na Centralnom Balkanu*, Srpska akademija nauka i umetnosti (=SANU), Posebna izdanja, Beograd 1984.

³ *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, Katalog izložbe*, Beograd 1998., 583-584.

⁴ F. Papazoglu, *Iz istorije antičkog Balkana, Odabrane studije*, Beograd 2007., 80-81.

⁵ M. Garašanin, »Razmatranja o makedonskom halštatu – Materijalna kultura, hronologija, etnički problem«, *Starinar n. s.*, V- VI, Beograd 1954./55., 38.

Dardanska srebrna tetradrahma kovana u Damastionu

Dardanski srebrni novac

Ilirima. To se opravdava time da su imali poseban plemenski ustroj i da se njihovo ime spominje više u političkomu nego u etnološkom smislu.⁶ Kada ih spominju antički pisci (4. st. pr. Kr.), dardansku su državu vodili kraljevi, a imali su i vojsku kojom su neko vrijeme držali pod svojom vlašću Taulantsko kraljevstvo sa središtem u Dirahiju, i kovali svoj novac: tetradrahme i drahme⁷, od srebra i drugih kovina.

Antički su pisci spominjali Dardance zbog njihovih saveza s Ilirima, u borbi protiv Makedonaca, nudeći pomoć Makedoncima protiv keltskih napada (279. godine pr. Kr. kralj Monunije je, prema svjedočenju Polyena, Justina i Pompeja Troga,⁸ ponudio makedonskomu kralju pomoć od 20.000 dardanskih vojnika), i konačno, zbog vojnih saveza s Rimljanima, u ratovima protiv Makedonije, kako se može vidjeti i u djelima Tita Livija i Polibija.⁹

Tridesetih su godina 3. stoljeća pr. Kr. Dardanci bili prisiljeni ratovati protiv Makedonije.¹⁰ Nakon pada Ilirskoga kraljevstva godine 168. pr. Kr., i Makedonskoga kraljevstva 148. godine pr. Kr. pod rimsku vlast, stvorena je rimska provincija Makedonija (Macedonia), koja je, tridesetih godina pr. Kr., bila pokorena i pretvorena u razvojačenu pokrajinu (*provincia inermis*) u kojoj su bili smješteni

⁶ N. Vulić, »Dardanci«, *Glas Srpske kraljevske akademije* (=SKA) CLV/78, Beograd 1933., 72.; E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Arheološko društvo Jugoslavije (=ADJ), Beograd 1969., 17.

⁷ A. Stipčević, »Ilirët«, *Rilindja Prishtinë* 1967., 39; *Arheološko blago*, 1998., 658, n. 316; K. Patsch, *Ilirët*, Shtëpia botuese Uegen, Tiranë 2004., 51.

⁸ J. J. Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell Publishers, Oxford UK 1995., 163.

⁹ F. Prendi et al., op. cit.: *Titus Livius, Ab Urbe condita*, 100-134; *Polibius, Historiae*, 44-70.

¹⁰ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969., 111-142.

isluženi vojnici rimske vojske. Iz nje su legije i pomoćne postrojbe bile premještene u napadana područja Carstva,¹¹ nakon čega su rimski ciljevi usmjereni na područja sjeverno od Makedonije, opravdavajući to obranom područja pod rimskom vlašću na jugu Balkanskoga poluotoka, od porobljivača koji su nadirali sa sjevera, a, u stvari, radilo se o pritajenim težnjama Rimljana za proboj na Dunav koji su kanili utvrditi i vojnički ojačati da bi na njemu uspostavili neosvojivu prirodnu granicu.

Dardanci, koji su tijekom ratova protiv Makedonije bili rimski saveznici, nakon njezina osvajanja nisu dobili područja za koja su se borili (Paoniju) nego su od Rimljana dobili samo pravo na trgovinu solju, pa su se nedugo potom i sukobili s Rimljanima kao neprijatelji. Nakon toga su se sukobili i sa Skordiscima. Prema svjedočanstvima antičkih pisaca Aurelija Viktora i Apijana, 98. i 85. godine pr. Kr., rimski konzul Kornelije Sula (138. – 78. g. pr. Kr.) pokrenuo je dvije vojne protiv Dardanaca i njihovih susjednih plemena. Prema Euterpiju, godine 81. pr. Kr., Apije Klaudije napao je Dardaniju, ali bezuspješno, a 75. g. pr. Kr. rimski prokonzul Skrobonije Kurio (? – 53. pr. Kr.) iz Dyrrahija napao je Dardaniju s pet legija, da bi, nakon tri godine teškog ratovanja, tijekom takozvanoga *Bellum Dardanicum*, uspio, kao prvi rimski vojni zapovjednik, izići na obale Dunava, pokorivši prije toga Dardance i Meze, premda su se Dardanci nastavili opirati i boriti. Prema svjedočanstvima Diona Kasija, Dardanci su žestoko ratovali protiv Marka Antonija, 59. godine pr. Kr., a 29./28. godine pr. Kr. neprekidno su ratovali protiv Rimljana na jugu i protiv Skordiska na sjeveru zemlje.¹²

Rimsko osvajanje Dardanskoga kraljevstva

Rimski vojni pohod i osvajanje područja između Makedonije i Dunava izazvao je napad Bastarna, koji su 29. godine pr. Kr. prešli Dunav i napali Meze, Tribale i Dardance. Rimljani su to jedva dočekali te se, prema naredbi Oktavijana Augusta (budućega prvoga rimskoga cara), rimski konzul M. Licinije Kras (M. Licinius Crassus Mlađi),¹³ sa svojim legijama iz Makedonije uputio na sjever, progoneći Bastarne, a tada je pokorio Meze te malo poslije i Dardance.¹⁴ No, prošlo je još dosta vremena od Krasova vojnoga napada do formalne predaje podunavskih plemena i Dardanaca koji zapravo nisu nikada bili posve pokoreni ni osvojeni,¹⁵ jer postoje svjedočanstva o dardanskim ustancima 28. godine pr. Kr., a i poslije.¹⁶

¹¹ B. Dragojević-Josifovska, »Scupi et son territoire«, *Inscriptiones de la Mesie Superieure. Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques de la faculté de Philosophie (=IMS), vol. VI*, 1982., 23.

¹² N. Ferri, *Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme*, Dukagjini Pejë 2001., 51.

¹³ G. Hafner, *Bildlexikon antiker personen*, Albatros Verlag, Düsseldorf 2001., 91-92.

¹⁴ F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours*, 2nd. ed., London 1981., 224; M. Šašel-Kos, »Appian and Illyricum«, *Situla Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae* 43, Ljubljana 2005., 502-505.

¹⁵ N. Ferri, *Statusi shoqëror-ekonomik i të liruarëve në provincën romake Moesia Superior*, Instituti Albanologjik (=IAP), Prishtinë 1996., 9; isti, *op. cit.* (12), 51-53.

¹⁶ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968., 21.

Ne zna se, nažalost, mnogo o ulozi Dardanaca u ustanku ilirskih plemena protiv Rimljana, koji su predvodili breučki i dezidiatski Baton, od 6. do 9. godine poslije Krista, u kojemu je sudjelovalo dosta ilirskih plemena, a među njima možda i Dardanci, iako, po svemu sudeći, ne osobito zapaženo, s obzirom na to da nema pisanih svjedočanstava o njihovu sudjelovanju (možda i zbog toga što su Dardani bili iscrpljeni dugim ratovima protiv Rimljana, koji su netom bili završeni). Za gušenje toga velikog ilirskoga ustanka, u kojemu je sudjelovalo oko 800.000 naoružanih ustanika,¹⁷ Rimljani su bili prisiljeni poslati 10 legija¹⁸ i još dosta dodatnih vojnih postrojba s oko 100.000 vojnika.¹⁹

Prvo razdoblje toga ustanka poznato je kao *Panonski rat*, drugo kao *Dalmatski rat*. Taj je ustanak, zbog toga što su ga predvodila dvojica ilirskih vojskovođa s istim imenom: Baton, u stručnoj građi poznat kao *Bellum Batonianum*, a zbog velikoga odziva zovu ga i *Velikim ilirskim ustankom*. Prema svjedočanstvima antičkih pisaca, taj je veliki ilirski ustanak protiv Rimljana okončan u bitki kraj Andetriuma (Muć Gornji),²⁰ nakon pada zadnjega uporišta ilirskoga otpora Ardube (Vranduk kraj Zenice, Nikšić u Crnoj Gori, Gardun kraj Trilja),²¹ gdje su ilirski ratnici herojski izginuli u bitki, a žene su i djecu bacali u vatru ili u rijeku koja je tekla ispod obrambenih utvrđenih zidova, da ne bi živi pali Rimljanima u ruke.²²

Veliki je ilirski ustanak bio posljednji veliki zajednički otpor Ilira u ratovima protiv Rimljana, koji su trajali više od dva stoljeća, premda je i nakon toga ustanka bilo manjih oružanih otpora ilirskih mjesnih plemena, kao što je to bilo s Dardancima, Delmatima, Japodima i još nekim drugim plemenima.

Mlađi pisci, koji su proučavali ulogu Ilira u različitim povijesnim događajima, zapisali su da su Iliri »... preživjeli mnogo bitaka, doživjeli dosta poraza, ali su i prolili mnogo neprijateljske krvi«.

Prema antičkim izvorima, unatoč formalnom osvajanju Dardanije, istom koncem 1. stoljeća pr. Kr. na Dunavu su stvoreni uvjeti za stvaranje provincije, odnosno premještene su stalne vojne posade iz Makedonije na dardansko područje, kada je u Naissusu niklo jedno od prvih vojnih središta u kojemu su bile *Legio V Macedonica* i *Legio IV Scythica*, odakle su poslije premještene na Dunav. Nova provincija Mezija (Moesia) utemeljena je prije 15. g. pr. Kr. jer Tacit (56. – 117. g. po. Kr.) u svojim djelima tada spominje Meziju kao provinciju.²³

U svezi s premještajem legija iz provincije Makedonije postoji mišljenje da je u Scupima i poslije, tijekom vladavine Julijevaca-Klaudijevaca i na početku vladavine Flavijevaca, bio stalni vojni tabor.²⁴

¹⁷ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 57-60.

¹⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 222.

¹⁹ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 58; S. Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011., 410.

²⁰ *Hrvatska enciklopedija*, vol. 7, Mal – Nj, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2005., 504.

²¹ *Hrvatska enciklopedija*, vol. 1, A – Bd, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999., 339.

²² A. Stipčević, *op. cit.* (7), p. 59.

²³ M. Mirković, *op. cit.* (16), 23.

²⁴ A. Móscy, *Gesellschaft und Romanization in der Römischen Provinz Moesia Superior*,

Utemeljenje provincije Mezije i njezina podjela na Donju i Gornju Meziju

Utemeljenjem nove rimske provincije Mezije (provincia Moesia), područje bivše Dardanske kraljevine ušlo je u sastav te provincije, a to je i doba početka rimskoga upravljanja dardanskim područjem u čijem je središtu i dio koji obuhvaća današnje Kosovo.²⁵

U doba svog nastanka, Mezija je obuhvaćala oblast u donjemu toku Dunava, između Makedonije na jugu, Dalmacije na zapadu, Panonije i Dacije na sjeveru te Crnoga mora na istoku, a na sjeveru je granica bila na Dunavu.²⁶ Prema svjedočanstvu Ptolemeja (oko 90. – oko 168. g. po. Kr.), za vladavine prvoga rimskoga cara i utemeljitelja Rimskoga Carstva Oktavijana Augusta (27. pr. Kr. – 14. po. Kr.) dardansko područje bilo je posebno područje u sastavu provincije Mezije,²⁷ a provincijom Mezijom upravljao je carski izaslanik koji je upravljao i provincijama Ahajom i Makedonijom²⁸ do 44. godine nakon Krista. Tada je car Klaudije (41. – 54. godine po. Kr.) osamostalio provinciju Meziju i podložio je carskomu opunomoćeniku konzularne razine, sa sjedištem u Viminaciju, na obali Dunava, pa se godina 44. smatra osamostaljenjem provincije Mezije.²⁹

Godine 86. car je Domicijan (81. – 96.) podijelio provinciju Meziju na Donju Meziju (*Moesia Inferior*) na istoku i Gornju Meziju (*Moesia Superior*) na zapadu. Gornjom je Mezijom u to doba upravljao Funikulan Vetonian (*Funiculanus Vettonianus*).³⁰

Poslije Domicijanove podjele, Gornja Mezija graničila je s Makedonijom, Dalmacijom, dijelom Panonije, Dacijom, Donjom Mezijom i Tracijom, odnosno zauzimala je sjeverozapadni dio današnje Makedonije, cijelo Kosovo, veći dio istočne i središnje Srbije i mali dio današnje sjeverozapadne Bugarske, područje oko Arčara na kojemu su prije rimskoga osvajanja obitavali Dardanci, Mezi, Tribali, takozvani Mali Skordisci i još neka manja plemena.³¹

Od Domicijanove podjele pa do konca antike, u Gornjoj Meziji (čiji je središnji dio činilo područje bivšega Dardanskoga Kraljevstva), vojni sustav činile su dvije stalne rimske legije: VII. Claudia Pia Fidelis, sa sjedištem u Viminaciju, koja je ondje premještena 62. godine iz Dalmacije³² i IV. Flavia Felix, u Singidunumu, koju su Rimljani premjestili, također iz Dalmacije, 86. godine,³³ te nekoliko pomoćnih postrojba koje su se smjenjivale.³⁴

Budapest, 1970., 49; isti, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974., 43.

²⁵ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 24.

²⁶ C. Andersen, *Lexikon der alten Welt*, Artemis Verlag, Zürich 1965., 1979.-1980.

²⁷ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 24.

²⁸ M. Šašel-Kos, *op. cit.* (14), 505.

²⁹ J. Marquardt, *Römischen Staatsverwaltung*, Leipzig 1881., 302.

³⁰ R. Syme, »Legatus of Moesia«, *Dacia* 12, București 1968., 331.

³¹ N. Ferri, *op. cit.* (12), 54-58.

³² B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diocletian*, 1906., 89; N. Ferri, *op. cit.*, (12), 66-67.

³³ R. Syme, »Rheine and Danube legions under Domitian«, *Journal of Roman Studies* (=JRS) 18, London 1928., 45-46; N. Ferri, *op. cit.* (12), 63-64.

³⁴ N. Ferri, *op. cit.* (12), 3-79.

Ilirska ratnička kaciga iz kneževskoga groba, nađena u Pečkoj Banji (Banja e Pejës)

Kaciga s urezanim imenom kralja Monunija

Vrhovi kopalja

Unatoč legijama i pomoćnim postrojbama rimske vojske na svom području, veliki se dio Dardanaca nije nikada pomirio s rimskim osvajanjem, pa je zbog toga bilo stalnih otpora i manjih ustanaka.

Prije rimskoga osvajanja, u Dardaniji su postojala stara naslijeđena gradska naselja.³⁵ Neka su se od njih pretvorila u gradove, prema rimskim uzorima i propisima, kao što je to bilo s naseobinom u Scupima (*Colonia Flavia Scupinorum ili Colonia Flavia Felix Dardanorum*),³⁶ čiji su stanovnici imali sva prava rimskih građana, te s nekoliko gradova (s ograničenim rimskim pravima): Municipium Ulpianum, Municipium Dardanorum i Municipium Naissus. Ima pokazatelja o postojanju još nekoliko municipija u rimsko doba, kao što je bilo s municipijem u Peći (Pejë) čije ime, nažalost, nije sačuvano,³⁷ mogućim municipijem u Dresniku kraj Kline (Klinë) i o postojanju još nekoliko manjih naseobina i postaja: Timacum maius, Timacum minus, Ad Herculem, Aquae Bass (ianae), Vicianum, Vendenis, Theranda, Lamud i nekoliko drugih.

Dardansko je društvo u doba dolaska Rimljana bilo podijeljeno na ratare, koji su živjeli na ravninama i u riječnim dolinama, i na stočare koji su živjeli u

³⁵ F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 80.

³⁶ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 90, n. 66; 57, n. 15; 74, n. 42.

³⁷ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1885., 67, 72.

brdima. Rimljani su se trudili uništiti to ratarsko-stočarsko zajedništvo, pomažući zemljoradnike i uvodeći ih u nove društveno-gospodarske uvjete, usmjeravajući određene skupine prema preradi kovina, različitim obrtima i trgovini. Tako su poticali preradu kovina i proizvodnju predmeta za svakodnevnu uporabu, oruđa, pribora, nakita, oružja i dijelova ratničke opreme.³⁸

Omogućivanje posjedovanja plodnoga obradivog zemljišta i stvaranje zemljoposjednika, dodjela zemljišta islužanim vojnicima rimske vojske i selidba puka sa sela u gradove odrazili su se na gospodarstveno-proizvodne odnose, što je utjecalo na smanjenje gospodarstvene moći slobodnih težaka i njihovu ovisnost o vlasnicima veleposjeda (latifundija).³⁹

Dio dardanskoga stanovništva, koji se povukao s poljodjelskih područja u rubne i teško pristupačne krajeve, utemeljio je svoje nove naseobine, čuvajući prijašnji plemenski i gospodarski sustav, te etnokulturološke značajke staroga društva.⁴⁰ Iz toga su nastali proizvođači koji su izvozili svoje proizvode i u druge dijelove Rimskoga Carstva, poput sira od ovčjega i kozjega mlijeka, čuvenog dardanskoga sira »caseus dardanicus«.⁴¹

Oružani otpor Dardanaca protiv Rimljana

To osiromašenje, ne samo težakā nego i drugih slojeva dardanskoga puka, zajedno s ranim oblicima kolonatskih odnosa i mržnjom prema latinskom jeziku i nametnutoj rimskoj kulturi doveli su do mirnoga otpora odnosno do pojave takozvanih *latrones Dardaniae*.⁴²

Sredinom 2. stoljeća dio slobodnih dardanskih težaka pridružio se ustaničkomu latronskom pokretu, što je, čini se, bila jedina mogućnost preživljavanja i otpora Rimljanima u tadašnjim uvjetima. Taj se veliki pokret proširio iz zapadne Dardanije, odnosno iz današnje Dukadžinske ravnice (Rafshi i Dukagjinit), na druga područja gdje je živio dardanski puk, a sličan je pokret u isto doba krenuo i u susjednoj rimskoj provinciji Dalmaciji.⁴³

Mađarski arheolog A. Mócsy, oslanjajući se na nalaze epigrafskih spomenika u čijim se tekstovima spominju dardanski latroni, uspio je raspoznati nekoliko područja njihova djelovanja.⁴⁴ Prvo je područje latronskoga ratovanja bilo sjeverno od Scardus Monsa ili Šar planine (Malet e Sharrit). Na temelju natpisa, drugo je područje smjestio u okolicu Timacum minusa (Ravna kraj Knjaževca u Srbiji), odnosno u dolinu rijeke Timok, a treće se latronsko područje nalazilo oko Drobete, premda se ne može isključiti postojanje još nekoga, do sada neotkrivenoga, mogućeg staništa latrona u Dardaniji.⁴⁵

³⁸ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 78-84, 94-99; J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 238-241.

³⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 236.

⁴⁰ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 55.

⁴¹ K. Patsch, *op. cit.* (7), 48.

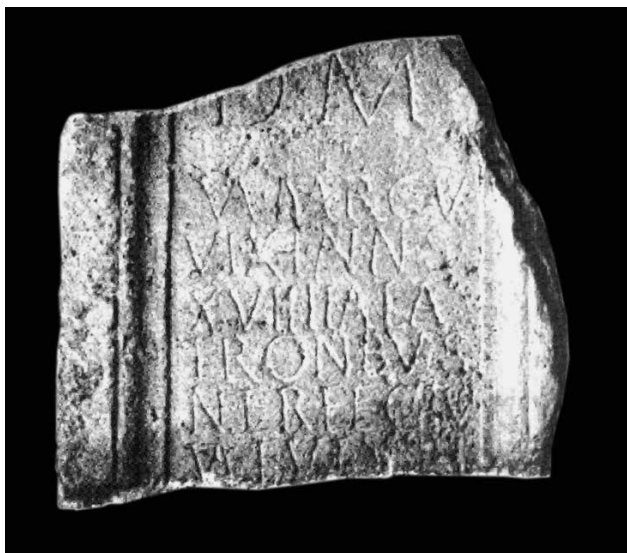
⁴² E. Čerškov, »Kosovo and Metohia in the antique period«, *Buletini i Muzeut të Kosovës. Glasnik Muzeja Kosova*, (= *BMK-GMK*) X, Prishtinë 1969., 20.

⁴³ N. Vulić, »Latrones Dalmatiae atque Dardaniae«, *Glas SKA CXIV*, Beograd 1925., 92.

⁴⁴ A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (4), 195.

⁴⁵ *Ibid.*, 196.

Nadgrobní spomeník pokojnika Valerija Marcusa, Źrtvi latrona

Latroni su bili okrutni i nemilosrdni prema protivnicima, Źto se moŹe odgo-netnuti iz teksta nadgrobnoga spomenika oslobođenika po imenu Flavius Capito, nađena u selu Zlakućan (Zllakuqan) kraj Kline blizu Peći, za kojega se kaŹe da je doŹivio okrutnu smrt od latrona (atrocissimam mortem perpeŹsus est).⁴⁶ Katkad se samo naglašava da su pokojnika ubili latroni, kao Źto piše u tekstu na jednomu spomeniku nađenom u Ravni (interfectus a latronibus).⁴⁷

Na temelju svjedoćanstava antićkih pisaca i ćinjenica, zna se da su latroni gerilski napadali. Boravili su u visokim planinama, teŹko pristupaćnima rimskoj vojsci, odakle su nadzirali prometnice, osobito mjesta koja su bila povezana s uskim klisurama, gdje su i napadali.

Iz podataka koje nam omogućuju tekstovi epigrafskih spomenika, moŹe se zakljućiti da su ciljevi napada latrona bili uglavnom rimski doŹljaci, bogati oslobođenici-liberti, koji su bili u sluŹbi rimske drŹave, i pripadnici mjesnoga stanovniŹtva koji su sluŹili Rimljanima ili su surađivali s rimskom vlasti i doŹljacima.⁴⁸

VaŹnost i ulogu latronskoga pokreta potvrđuju okrutne mjere koje su Rimljani poduzimali protiv pobunjenika. One su bile razlićite. SmjeŹtali su pomoćne postrojbe rimske vojske (kohorte i ale) i postrojbe u sastavu *legio VII Claudiae* i *IV Flaviae* na opasna podrućja te uspostavljali beneficijarske kontrolne toćke na mjesta koje su napadali latroni, a to su uglavnom bili suŹeni putovi, klisure i klanci, kroz koje su vodile vaŹne prometnice, kao Źto je to bilo u Soćanici (Soćanicć), u Kosovskoj Mitrovici (Mitrovicć e Kosovćs), Vućitrnu (Vushtrri), Ulpijani

⁴⁶ N. Vulić, »Antićki spomenici u naŹoj zemlji«, *Spomenik SKA LXXVII*, Beograd, 1931., 52, n. 47; Z. Mirdita, »Antroponimia e Dardanisć nć kohćn romake«, *Rilindja Prishtinć*, 1981., 261, n. 295; N. Ferri, *op. cit.* (15), 151-152, n. 33.

⁴⁷ P. Petrović, »Timacum minus et la Valće du Timok«, *IMS, vol. III/2*, 1995., 124, n. 93.

⁴⁸ A. Mocsy, *op. cit.* (24), 198.

Nadgrobní spomenik dočasnika kohorte II. Aureliae Dardanorum

(Ulpianë), Kačaniku (Kaçanik), Prizrenu (Prizren), Žuru (Zhur). Primjenjivali su se i drugi (možda i učinkovitiji) postupci poput pridobivanja, na različite načine, latronskih vođa i utjecajnih latrona za službu u rimskoj vojsci ili u državnoj upravi.⁴⁹ To je počeo ostvarivati rimski car Marko Aurelije (161. – 180. godine)⁵⁰ za svoje vladavine, a nastavili su tim primjerom, vjerojatno zbog učinkovitosti, i njegovi nasljednici.

Općenito uzevši, može se zaključiti da je latronski pokret – koji je u dijelovima Gornje Mezije, nastanjenima dardanskim pukom, nastao u 2. stoljeću, a postojao je i u 3. stoljeću – bio usko povezan s novim društveno-gospodarskim odnosima, nastalima dolaskom Rimljana, što je potaknulo suprotnosti, a one su stvorile uvjete za buđenje pokreta otpora rimskim osvajačima, romanizaciji i visokim slojevima mjesnoga stanovništva prilagođenom pravilima novoga načina života.

⁴⁹ *Ibid.*, 197.

⁵⁰ O. Veh, *Leksikon rimskih careva od Augusta do Justinijana I*, 27. g. pr. Kr. – 585. g., Naklada Slap, Jastrebarsko 2001., 82-84; G. Hafner, *op. cit.* (13), 180-181.

Unatoč nekim pokušajima da se dardanske latrone predstavi kao razbojnike i napadači iz zasjede⁵¹ (latinska imenica *latro* ima više značenja: vojnik plaćenik, razbojnik, lovac, tjelesni stražar, hajduk),⁵² velik broj pripadnika pokreta, golemo područje koje je taj pokret uključio, vrijeme i uvjeti nastanka pokreta, prepadni način ratovanja i znatna pomoć mjesnoga stanovništva svjedoče o postojanju trajnije ustaničkog gerilskog pokreta otpora, koji je postojao dva stoljeća protiv rimske vlasti i njezina državnog nastojanja romanizacije.

O tomu koliko je bio jak i važan latronski pokret najbolje govori to što su Rimljani, osim neuspjelih vojnih pothvata, morali koristiti i druge načine, poput pridobivanja latronskih vođa i služenja latrona u rimskim vojnim postrojbama, pa i stvaranja posve etničkih postrojba u koje su novačeni Dardanci. Tako je bilo u kohortama u Dardaniji: *cohors I* i *cohors II Aurelia Dardanorum*, smještenima u Dukadžinskoj ravnici (Rrafshi i Dukagjinit)⁵³ i u Timacum minusu⁵⁴ te u onima u Dalmaciji: *cohortes I et II Aurelia Delmatarum*, koje je stvorio isključivo od dardanskih odnosno delmatskih vojnika rimski car-filozof Marko Aurelije, oko 169. godine,⁵⁵ ali i u drugim postrojbama rimske vojske (*ala Moesica Felix torquata, ala I Illyricorum, legio I Illyricorum*).⁵⁶ Da bi otklonio opasnost od dardanskih i delmatskih ustanika, Marko Aurelije ih je smjestio u redovitu rimsku vojsku i time usput osigurao cestovni promet, promet roba i ljudi i opću sigurnost na spomenutim područjima, za što su bili mnogo pouzdaniji mjesni vojnici od plaćenika iz drugih područja Carstva.

Nakon uspostavljanja mira (pacificiranja) u Carstvu, što je ostvario car Marko Aurelije,⁵⁷ neke su postrojbe rimske vojske, sastavljene od ilirsko-dardanskih vojnika, premještene u Rim gdje su njihovi pripadnici mogli brže napredovati u vojnoj službi i u državnoj upravi, pa je, na temelju svojih sposobnosti, mnogo ilirskodardanskih vojnika uspjelo u važnim položajima i poslovima u rimskoj vojsci i državnoj upravi, a neki su od njih postali i carevi.⁵⁸

⁵¹ A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (24), 198; N. Vulić, *op. cit.* (43), 93.

⁵² J. Marević et al., *Latinsko-hrvatski ekciklopedijski rječnik, I svezak, A-L*, Matica Hrvatska, Zagreb 2000., 1726; M. Žepić, *Latinsko-hrvatski rječnik, Lexicon latino-croaticum*, Školska knjiga, Zagreb 2000., 145; B. Grujić, *Latinsko-srpski rečnik*, Obod Cetinje, Beograd 2005., 167.

⁵³ N. Vulić, *op. cit.* (46), 106, n. 253; Z. Mirdita, *op. cit.* (46), 258, n. 275; A. et J. Šašel, »Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt«, *Situla 5*, Ljubljana 1986., 60, n. 1435; N. Ferri, 2001., *op. cit.* (12), 188, n. 51.

⁵⁴ P. Petrović, *op. cit.* (47), 66, n. 7; 66-67, n. 8, 9; 74-75, n. 20; 76, n. 22; 91-99, n. 42-52; N. Ferri, *op. cit.* (12), 222-231, n. 105-121.

⁵⁵ C. Cichorius, »Cohors«, *Pauly-Wissowa RE*, 1901., col. 280.

⁵⁶ G. L. Cheesmen, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914., 177; W. Wagner, *Die dislokationen der Römischen auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938., 33, 51, 55, 56; A. Mócsy, 1970., *op. cit.* (24), 195-197; P. A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, Oxford BAR International Series, Oxford 1980., 226; J. C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*, London 1983., 66; N. Ferri, *op. cit.* (12), 143.

⁵⁷ O. Veh, *op. cit.* (50), 82-84.

⁵⁸ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 63-65; O. Veh, *op. cit.* (50).

Različiti načini mirnoga otpora Dardanaca romanizaciji

Osim otvorenog oružanoga otpora, Dardanci su se, od rimskoga osvajanja i početka rimske vladavine pa do konca antike, i mirno opirali romanizaciji – čuvanjem izvornih etnokulturoloških predaja.

Uz arheološke nalaze, koji svjedoče o odlasku dijela dardanskoga stanovništva u rubna i za Rimljane teško pristupačna i osvojiva područja, podatke o »mirmom otporu« pružaju nam epigrafski, prije svega nadgrobni spomenici stele (stelai),⁵⁹ u pisanim podacima (u natpisima) i u ikonografskim sastavnicama na figuralnim prikazima pokojnika u edikulama na stelama.

To se prije svega odnosi na žensku odjeću gdje, kao i u drugim područjima koje su nastavali Iliri, prevladavaju izvorna domaća odjeća i nakit.⁶⁰ Radi se, naime, o dugoj košulji za žene i o velikomu pokrivalu što su ga žene nosile na glavi, a njegovi su krajevi padali na ramena i na dio leđa. Ta vrsta pokrivala posvjedočena je i na velikomu dijelu područja naseljenih Dardancima. Zato se smatra izvornim dijelom odjeće dardanskih žena, premda se to pokrivalo u antici koristilo i u drugim područjima s ilirskim stanovništvom.⁶¹

Dardanske su žene nosile i ljubomorno čuvale svoj narodni nakit, osobito ogrlice (tordirane, biserne i druge) od kojih je najpoznatija velika ogrlica s trima okruglim kolajnama – medaljonima (jednim većim, na prsima, i dvama manjima, na ramenima), svojstvena samo nakitu dardanskih žena i nije nađena na drugim ilirskim područjima,⁶² igle za kosu, naušnice, fibule i prstenje.

Izvornu nošnju sačuvala su uglavnom žene. Oba spola sačuvala su izvorna imena, gotovo s podjednakim omjerima, premda na natpisima prevladavaju ženska imena, s očevim imenom (patronimikom), kao što su Andia,⁶³ Dasius,⁶⁴ Sita i Pasades, o kojima postoje različita mišljenja;⁶⁵ Ania, ime koje se smatra ilirskim, ali postoje i druga mišljenja u svezi s njim,⁶⁶ a i druga kao: Blazziza, Blicities, Ca-

⁵⁹ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, The John Hopkins University Press, Baltimor London 1996., 246-253.

⁶⁰ I. Čremošnik, »Nošnja na rimskim spomenicima«, *Glasnik Zemaljskog muzeja (=GZM) n.s. XVIII*, Sarajevo 1963., 104.

⁶¹ E. Čerškov, »Antička bista žene iz Klokota«, *BMK-GMKM III*, Prishtinë 1958., 190.

⁶² E. Čerškov, *op. cit.* (6), 63; N. Ferri, »Tipološke i ikonografske značajke nadgrobnih spomenika s antičke nekropole u Peći (Peje) na Kosovu – Tipological and Iconographic Characteristics of Funerary monuments from the Ancient Necropolis in the city of Peje (Peć) in Kosovo«, *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire, Zbornik radova/Proceedings*, Književni krug, Split 2013., 579.

⁶³ F. Papazoglu, *op. cit.* (10), 173.

⁶⁴ *Ibid.*, 176; H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personenamen*, Heidelberg 1929., 37; A. Mayer, *Die sprache der alten illyrier I*, Wien 1957., 112; G. Alföldy, *Die Personenamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 185; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markomannen Kriegen*, Budapest 1959., 171.

⁶⁵ A. Mayer, *op. cit.* (64), 308.; D. Detschew, *Die trakischen Schprachreste*, Wien 1957., 452; W. Pape&G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Vierter Abdruck, Braunschweig 1911., 114; A. Holder, *Altillyrischer Schprachsatz II*, 1894.-1916., 1589.

⁶⁶ A. Mayer, *op. cit.* (64), 47.

Ženski lik s izvornom dardanskom odjećom i nakitom sa stele nađene u Peći (Pejë)

Ibo, Dardanus, Epicadus, Ligridis, Milizza, Popar, Rhedon, Scerdulaedus,⁶⁷ Bizo, Dalmina,⁶⁸ Dalmana⁶⁹ i slična. Potvrđeno je i dosta muških imena, koja se nalaze na natpisima s rimskim gentilicijima.⁷⁰

Na temelju sačuvanih dardanskih imena može se pretpostaviti da je najmanje romanizirani dio Dardanije ostala današnja Dukadžinska ravnica (Peć-Pejë, Đakovica-Gjakovë, Prizren, Suva Reka-Suharekë)⁷¹ na Kosovu.

U mirni otpor romanizaciji može se svrstati i čuvanje religioznih uvjerenja odnosno štovanje božanstava po drevnoj predaji.⁷²

⁶⁷ Z. Mirdita, *op. cit.* (46), 89, 90, 96, 100, 112, 120, 126, 130, 132.

⁶⁸ N. Ferri, »Altari nga Vllahia e Bajgorës i kushtuar hyjit autokton Jupiter Cohortalis«, *Gjurmime Albanologjike Seria e Shkencave Historike (= GJASSHH)*, n.37, Prishtinë 2007. (2008.), 285.

⁶⁹ P. Petrović, »Naissus-Remesia-Horreum Margi«, *IMS, vol. IV*, Beograd 1979., 111, n. 89.

⁷⁰ *Ibid.*, Z. Mirdita, *op. cit.* (46); B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11); P. Petrović, *op. cit.* (47).

⁷¹ F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 87.

⁷² N. Ferri, »Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području današnje Peći (Pejë) na Kosovu«, With summary in english: Cults and religious beliefs in antiquity in the Peć (Pejë) Area in Kosovo, *Godišnjak*, Centar za Balkanološka Ispitivanja, Akademija Nauka i Umetnosti Bosne i Hercegovine - Jahrbuch, Zentrum für Balkanforshungen, Akademie

Lik dardanske aristokratkinje s izvornom dardanskom odjećom i nakitom sa spomenika nađena u Klokotu (Kllokot) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës)

U nekim je dijelovima Ilirika, pa i u Dardaniji, tijekom rimske vladavine bio sačuvan običaj pokopa u karakteristične humke – tumule te pokopa ostataka spaljenih pokojnika u žarama.⁷³ No, često su pokojnike pokapali i prema rimskim običajima, osobito poginule vojnike koje su spaljivali (često i grupno ako bi poginuli u boju), a na grobove su im postavljali nadgrobne spomenike s natpisima na latinskomu jeziku.⁷⁴ Nerijetko su i Rimljani i drugi došljaci pokapani prema ilirskim obredima.⁷⁵

Jedno od najstarijih štovanja, koje je potvrđeno kod Ilira u prvomu tisućljeću pr. Kr.,⁷⁶ povezano je sa štovanjem kulta predaka, pronađenom na temelju pokopa ostataka pokojnika u podovima kako bi pokojnici štitali žive članove obi-

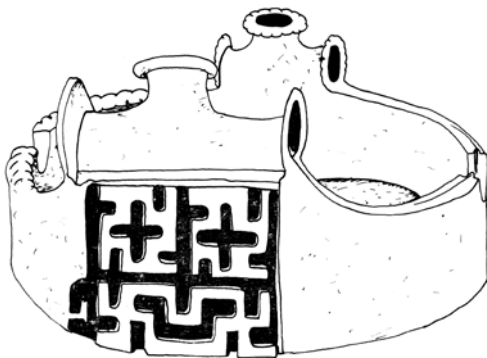
der Wissenschaft und Künste von BosnienHerzegowina, knjiga/band 40, Sarajevo 2011., 133-156; N. Ferri, *Živa mitologija – Mythologia Viva*, Zagreb 2015., 30-53.

⁷³ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 241.

⁷⁴ M. M. C. Toynbee, *op. cit.* (59), 55.

⁷⁵ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 165-166.

⁷⁶ Č. Truhelka, »Der vorgeschichtliche Pfalbau im Savebette bei Donja Dolina (Berzik Bosnisch Gradiska): Bericht über die Ausgrabung bis 1904«, in Kommission bei Carl Gerold's Sohn, 1904.; B. Čović, *Donja Dolina, necropole de l'âge du fer*, R. Habelt Verlag Bonn 1961.

Kućni žrtvenik, korišten za prinošenje žrtava dušama pokojnih predaka

Žara s pokojnikovim pepelom

telji i kućna ognjišta⁷⁷ od zala. O tomu svjedoče nalazi žara s pepelom i kućnih žrtvenika (sl. 11 i 12) urešenih križevima, meandrima i svastikama, na kojima su prinošene žrtve pokojnim precima.⁷⁸

To štovanje ne samo da se sačuvalo nego je, prema mišljenju Čire Truhelke, posredno utjecalo na stvaranje kulta kućnih lara (zaštitnika kuće i kućnoga ognjišta) kod Rimljana, tako da je svaka kuća imala kućno svetište, lararij posvećen Larima i žrtvenik u njemu.⁷⁹

Na temelju epigrafskih nalaza⁸⁰ može se zaključiti da se među božanstvima koje su štovali Dardanci (sačuvano i u rimsko doba) izdvaja nekoliko bogova. Na prvom je mjestu *deus Andinus* ili bog *Andin*, čije je štovanje potvrđeno samo na području naseljenu dardanskim stanovništvom; on se smatra bogom zaštitnikom obitelji, kućnoga ognjišta i šire zajednice.⁸¹ Tu je potom božica koja se spominje na natpisima kao *dea Dard* (Dardania ili Dardanica), koja je ujedinjavala dardansku zemlju, a koja je epigrafski posvjedočena na trima spomenicima, nađenima u rimskoj Dardaniji,⁸² te na predstavi u reljefu pronađenu u Romuli Malvi u Tra-

⁷⁷ A. Stipčević, *op. cit.* (7), 164-165.

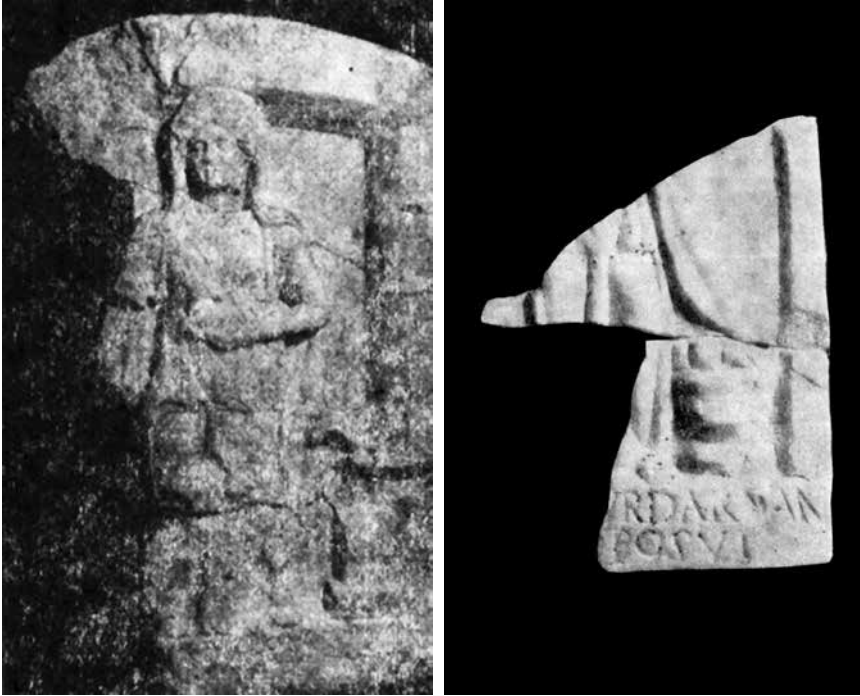
⁷⁸ A. Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira*, Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, posebna izdanja knjiga LIV, Centar za Balkanološka Ispitivanja, knjiga 10, Sarajevo 1981., 82; Tab. IV., Tab. V.

⁷⁹ T. Dhama, »Fjalor i mitologjisë«, *Rilindja Prishtinë* 1988., 143; H.S. Robinson & N. Wilson, *Mitovi i legende svih naroda*, Beograd 1976., 227-228; *Dizionario illustrato di Mitologia greca e romana*, Varese 2012., 284-285.

⁸⁰ N. Ferri, »Le tracce epigraphiche dei culti delle divinità autochtone dardane e le prime tracce del cristianesimo nella Dardania Romana – Epigraphic tracks of cults and native Dardanian divinities and the first tracks of christianity in the Roman Dardania«, *Acta Musei Caransebesiensis, Tibiscvm, Serrie noua vol. 3, Arheologie-Istorie-Etnografie*, Caransebeş 2013., 171-181.

⁸¹ N. Vulić, *op. cit.* (46), 42, n. 98 (Vučitrn-Vushtrri); Mirdit, *op. cit.* (46), 246, n. 205 (Kačanik-Kaçanik); F. Papazoglu, *op. cit.* (4), 45.

⁸² U Kuršumlijskoj Banji (P. Petrović 1979., 118, n. 104.), u selu Smiri (Smirë) kraj Kosovske Vitine (Viti e Kosovës), i u selu Gllamnik kraj Podujeva (Podujevë). N. Ferri, »Le

Prikaz božice Dardanijen u reljefu, nađen u Romul Malvi (Rumunjska)

ciji (današnja Rumunjska)⁸³. Slijede trački bog *Zbeltiurdus* ili *Zbelsurdus*, koji je štovan kao domaće mjesno božanstvo,⁸⁴ ilirski bog *Tato*,⁸⁵ bog livada i pašnjaka *Silvan*,⁸⁶ zmijoliki božanski dvojac *Dracco* i *Draccena*⁸⁷ (koji je bio u svezi s drevnim štovanjem zmijske kod Dardanaca⁸⁸ a čiji su se ostaci sačuvali sve do danas u pučkim vjerovanjima kod Albanaca u vidu štovanja zmijske kao kućne čuvarice i čuvarice kućnoga ognjišta).⁸⁹ Spomenimo i prije nepoznata božanstva kao što su

credenze e i culti durante l'epoca romana nella regione dell'odierna Peja/Peć in Kosovo», *Culti e religiosità nelle province danubiane, Ferrara 20-22 Novembre 2013, a cura di Livio Zerbini, Atti del II Convegno Internazionale, Pubblicazione del Laboratorio di studi e ricerche antiche province Danubiane, Università degli studi di Ferrara, Dipartimento di Studi Umanistici, Bologna 2015.*, 325-334).

⁸³ D. Tudor&Cr. Vladescu, »Dardani la Romula-Malva«, *Apulum vol. 10.*, Alba Iulia 1972., 183-189.

⁸⁴ N. Vulić, *op. cit.* (46), 77, n. 179; B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 214, n. 18.

⁸⁵ M. Suić, »Tato, ilirski deus Patrius«, *Starinar* 11, Beograd 1960., 93.

⁸⁶ N. Ferri, »Parahistoria dhe antikiteti«, *Monografia Peja (Monografija grada Peći)*, Pejë, 2017., 47-62.

⁸⁷ B. Dragojević-Josifovska, *op. cit.* (11), 55, n. 13.

⁸⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.* (8), 245.

⁸⁹ A. Qazimi, »Fjalor i mitologjisëdhe demonologjisë shqiptare, të kremte, rite e simbole«, *Plejad Tiranë*, 2008., 137; N. Ferri, »Vjerovanja i štovanje bogova u predkršćanskoj Dardaniji (Cults and Beliefs in Pre-Christian Dardania)«, *Jahrbuch, Zentrum für Balkanforschung, Akademie der Wissenschaft und Künste von Bosnien-Herzegowina, Band 41*,

dea Atta i *deus Mund*(ritus?),⁹⁰ čije štovanje nije potvrđeno izvan Dardanije, isto tako mjesne inačice mjesnih božanstava poistovjećenih naročito s rimskim Jupiterom: *Jupiter Ulpianensis* (zaštitnik grada Ulpijane),⁹¹ *Jupiter Propulsator* (dardansko božanstvo iscjeljiteljstva poistovječeno s Jupiterom)⁹² i *Jupiter Cohortalis* (također mjesno božanstvo poistovječeno s Jupiterom), čije je štovanje potvrđeno u rudarskim dardanskim područjima, ali i na drugim područjima u Iliriku.⁹³

Svi spomenuti čimbenici i mnogi drugi za vrijeme rimske vladavine, koji nisu ovdje obrađeni, tada su predstavljali dio otpora, oružanoga ili tihoga, protiv romanizacije i znatno su doprinijeli očuvanju predajnih etnokulturoloških značajki na područjima s dardanskim stanovništvom – od prapovijesti, antike i srednjega vijeka pa do danas.

Sarajevo 2012., 133-156; M. Tirta, »Etnokultura shqiptare, ligji dokësor«, *Akademia e Shkencave e Shqipërisë*, Tiranë 2016., 149.

⁹⁰ P. Petrović, *op. cit.* (47), 87, n. 1; 79-80, n. 26; N. Ferri, *op. cit.* (72), 37.

⁹¹ E. Čerškov, *op. cit.* (6), 65.

⁹² N. Ferri, *op. cit.* (68), 283-290.

⁹³ E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, vol IV, 1, Roma 1924.-1946., 240.

THE RESISTANCE OF THE DARDANIANS TO ROMAN CONQUESTS AND ROMANISATION

Naser Ferri

Roman written sources began to mention the Dardanians in the 4th century BC. They had already had an established social system several centuries earlier, firstly led by their princes (as shown by the find of a double grave of a princely pair from the 6th century BC in Banja e Pejës, Pećka Banja and afterwards, in the historical period, by kings. Before the coming of the Romans, the Dardanians had their cities, a large army with more than 20,000 soldiers, and other institutions. In the big Dardanian centres, silver coins were struck (drachmas and tetradrachmas were struck in Damastion from the 4th century BC). The first encounters of the Dardanians and the Romans were in the form of military alliances against a common enemy, Macedonia. After the Illyrian Wars of 168 and the conquest of Macedonia in 148 BC, particularly after its conversion into a demilitarised province (*provincia inermis*), the previous alliance was unsatisfactory to the Dardanians (who had not gained the expected conquered areas in Paionia, only the right to the salt trade). Afterwards there was open hostility, which led to long years of debilitating wars under the leadership of the consul Lucius Cornelius Sulla in 98 and 85, and Appius Claudius in 81, then the so-called *Bellum Dardanicum* in 75 BC waged by the proconsul Scribonius Curio and in 59 BC led by Mark Anthony. The ultimate aim was the subjugation of the tribes to the north of Macedonia and Rome's arrival at the Danube. It peaked after the incursion of the consul Marcus Licinius Crassus Dives in 29 and 28 BC, the Dardanians being formally conquered, and yet not finally subjugated. After the conquest, at the beginning of the 1st century AD, Dardania became a part of the province of Moesia, and after the division during Domitian in 86, of Upper Moesia (its capital being in Viminacium on the Danube).

Cities built on the foundations of the former old Dardanian settlements are mentioned. They were built according to Roman laws: Colonia Scupi, Municipium Dardanorum, Municipium Naissus, a municipium of an unknown name, near today's Pecs (Pejë), perhaps a municipium in Dresnik by Kline (Klinë) close to Pecs (Pejë), and several smaller settlements (Timacum maius, Timacum minus, Ad Herculem, Aquae Bass(ianae?), Vendenis, Theranda, Vicianum and so on). Still, even after the conquest, the resistance of the Dardanians to the Romans went on in various degrees and forms and lasted until the end of the Ancient period.

During the 2nd and 3rd centuries AD, in the area of Dardania, there was an organised insurrectionary movement of the Dardanian bandits (*latrones Dardaniae*), against whom the Romans fought for long without success, deploying auxiliary forces. Emperor Marcus Aurelius used various underhand methods: he placed control points manned by *beneficarii* and won over the leaders and respectable insurrectionaries, giving them offices in the Roman army and administration. He worked on reducing the number of rebels and the danger of them to the Romans and the domestic population loyal to the conquerors. At the same time

they confided to them care for the security of certain parts of the province. As well as armed resistance, there were various forms of non-violent, passive resistance to Romans and Romanisation, thanks to which many legendary ethnic cultural factors of Dardanian culture have been saved from destruction and appropriation. These include personal names (Andia, Ania, Sita, Dassius, Pasades, Dardanus, Rhedon, Scerdulaedus, Bizo, Dalmina and Dalmana, which appear together with an Illyrian patronymic), the name of the legendary deities of the indigenous people (the goddess Dardania, the gods Andin, Tato, Silvan, the dragon-shaped divine duo Dracco and Draccena, the unknown deities Atta and Mundritus), the clothing (a long shirt and a covering for the head, shoulders and back of the women), jewellery (a necklace typical only of the Dardanians with three medallions, a big one on the chest and two smaller ones on the shoulders), their customs (ancestor cult, mound burials) and so on. There are written testimonies to these by ancient writers and data from texts, epigraphs from the area that covered ancient Dardania (today NW Macedonia, the whole of Kosovo and central Serbia), from which it can be concluded that the least Romanised part of Dardania, that is, the place where the most old Dardanian factors have been preserved are today's Dukagjini Plain (Rfafshi and Dukagjinit) in Kosovo (Peć-Pejë, Đakovica-Gjakovë, Prizren, Suva Reka-Suharekë, Orahovac-Rahavec).

All these factors, and many others, during the Roman rule, that are not covered here, were then part of resistance, either armed or passive, to Roman rule and Romanisation, and contributed considerably to the preservation of traditional ethnic and cultural factors in areas with a Dardanian population, from prehistory, Antiquity, the Middle Ages and the present day.

PRIKAZ GERIONA NA BRONČANOM PRSTENU IZ OŠANIĆA KOD STOCA

S n j e ž a n a V a s i l j

UDK:904:391.7(497.6Stolac)

Izvorni znanstveni rad

Snježana Vasilj

Fakultet hrvatskih studija

Sveučilište u Zagrebu

Autorica analizira prikaz gorostasa Geriona na brončanom prstenu – pečatnjaku iz Ošanića kod Stoca. Heraklo na svom X. zadatku ubija troglavog diva Geriona otevši mu stada i vraća se u Grčku. Heraklov kult posebno je važan u južnoj Italiji i na Siciliji te na istočnoj obali Jadrana što prati ranu grčku kolonizaciju. Nalaz ukazuje na vezu ovog središta ilirskih Daorsa u zaleđu istočnojadranske obale sa etruščanskim radionicama konca 6. i 5. st. pr. Kr.

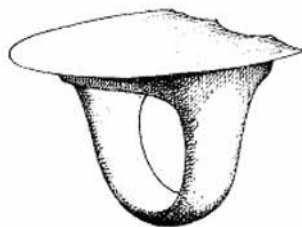
Gradina u Ošanićima kod Stoca u Hercegovini, plemensko središte ilirskih Daorsa, istaknut je primjer protourbanog naselja u neposrednom zaleđu istočnojadranske obale.¹ Tijekom arheoloških istraživanja (1963.- 1990. g.) otkriveni su dijelovi gradskih bedema, sakralnih, stambenih i gospodarskih objekta te raznolik arheološki materijal.² Osobito se ističu pojedini primjerci nakita što odražava visoki gospodarski domet zajednice odnosno društveni status naručitelja i kul-

¹ M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Split 1976., 26, 54, 80; Z. Marić, »Ošanići-centar Daorsa, kulturno-historijske značajke«, *Jadranska obala u protohistoriji* (kulturni i etnički problemi), Simpozij u Dubrovniku 1972., Zagreb 1976., 247-254.

² Z. Marić, »Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegovina)«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76, Mainz am Rhein 1995., 30-72; Z. Marić, »Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890.-1978.)«, *Hercegovina* 1(9), Mostar 1995., 45-93; Z. Marić, »Helenistički utjecaj na ilirsko pleme Daorse«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje CBI ANUBiH) 31/29, Sarajevo 2000., 37-51; N. Cambi, »Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadaru* 32, Zadar 1993., 45-50; N. Cambi, »Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antičici«, *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi*, Sarajevo, 1988., 39-56.

Prsten iz Ošanića kod Stoca

Crtež prstena iz Ošanića kod Stoca (Sead Čerkez)

turološke kontakte s visoko razvijenim civilizacijama mediteranskog svijeta.³ To neosporno pokazuje i prsten s jedinstvenim ikonografskim prikazom Geriona koji se ovdje prikazuje.⁴

Masivni brončani prsten pečatnjak,⁵ na kojem je u negativu reljef odraslog muškarca s gornjim dijelom tijela postavljenog *enface* i nogama u profilu. Naglašena muskulatura u širokom iskoraku - trčecem stavu, ukazuje na izražen napor osobe u pokretu. To potvrđuju mišići potkoljenica i položaj stopala oslonjenih na podlogu prikazanu jednostavnom ravnom crtom s nizom kosih ukrasa u donjem

³ Z. Marić, op. cit. (2a) 30-72; R. Gebhard, »Aus der Werkstatt eines antiken Feinschmiedes – Zum Depotfund von Bei Stolac in Jugoslawien«, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 48/1, Zürich 1991., 2-11; Z. Marić, op. cit. (2c), 37-51; B. Marijan, »Naseobinski obrambeni sustavi helenističkog doba u stolačkom kraju«, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humački zbornik - IV.*, Stolac 1999., 73-91.

⁴ Prsten se nalazi u privatnoj zbirci prof. dr. sc. Miroslava Palamete kojem ovom prigodom iskazujem svoju iskrenu zahvalnost.

⁵ Kružna ukrasna ploča je promjera 3,60 cm s manjim oštećenjem na desnoj strani te obručem za prst veličine 2,50 x 2,20 cm polukružnog presjeka širine 0,70 cm i težine 30,62 gr.

Borba Geriona i Herakla na crnofiguralnoj atičkoj vazi iz Vulcija, Pariz, Cabinet des Médailles, Bibliothèque nationale de France, 202. (prema www.theoi.com)

dijelu prstena. Peta lijevog stopala čvrsto je oslonjena na podlogu, a prsti, zbog širokog iskoraka, vidljivo podignuti. Naprotiv, prsti desnog stopala su na podlozi, dok je peta podignuta. Prikazani lik osebnim čine tri glave na jednom torzu - srednja prikazana s potiljka, a druge dvije, postavljene skoro na ramenima u profilu, okrenute na lijevu i desnu stranu. Iako crte lica nisu u detaljima raspoznatljive, na glavama se vide kacige s naglašenim krestama i štitnici za lice osobito na onoj s desne strane. Osim toga u lijevoj ruci osoba drži okrugli štit (*peltis*), a u desnoj kraći mač (*ksifos*).⁶

Reljef na prstenu dozvoljava na tijelu raspoznati i dijelove oklopa. Na gornjem dijelu, s izuzetkom desnog ramena, teško je prepoznatljiv, dok je na donjem, od struka do koljena, skoro u detaljima raspoznaje oklop koji se kopčao remenom. Za remen je pričvršćen niz kožnih traka koje se, zbog naglašenog pokreta, vidljivo lepezasto šire oko bedara. Od ostale obrambene opreme vide se i knevide prepoznatljive na potkoljenicama. Reljefu pripadaju i dva identična motiva smještena u slobodnim prostorima pored nogu prikazane figure. Radi se o dva niza zrakastih ureza raspoređenih ravnomjerno s obje strane ovalnog rebra.

Ikonografski sadržaj ovog reljefa pripada opusu Heraklovih djela, točnije odnosi se na njegov X. pothvat vezan za Gerionovo stado.⁷ Troglavi div Gerion, rođen s tri tijela spojena u struku i sa šest ruku sin Hrisaora i nimfe Kaliroje⁸ bio

⁶ *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de Ch. Daremberg et E. Saglio, New York - Oxford, Oxford University press, 2003., 527.

⁷ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, BAND IV, Basel 1988., 187; R. Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, Based on H. J. Rose's Handbook of Greek Mythology, London and New York 2004, 264-267; W. Burkert, »Le Mythe de Geryon: perspectives préhistoriques et tradition rituelle«, u: Bruno Gentili, Giuseppe Paioni (eds.), *Il mito Greco* (Urbino 1973.), Rome 1977., 273 - 284.

⁸ Γηρυόων, sin Hrisaora (Posejdonov i Meduzin sin) i Kaliroje, nimfe Ocenaide, (kći Titana

Heraklo na moru u Helijevoj zdjeli, Rim, Museo Gregoriano Etrusco, n. 205336

je gospodar »crvenog otoka« Eritije, zemlje na krajnjem zapadu tadašnjeg antičkog svijeta. Na njezinim bogatim pašnjacima paslo je njegovo, po ljepoti, čuveno stado. Upravo to stado je, na zahtjev Euristeja, Heraklo trebao oteti i dotjerati u Grčku.⁹

Heraklo je, na svom putu, bio suočen s brojnim izazovima. Prema nekim izvorima,¹⁰ putujući sjevernom Afrikom na zapad, nakon Libije prokopao je kanal i razdvojio dva kontinenta, Europu i Afriku, po drugima je, razdvajajući stijene, otvorio Gibraltarski prolaz, pa čak i da je suzio tjesnac, kako bi strašnim morskim nemanima iz Oceana spriječio ulaz u Sredozemno more.¹¹ Taj čin simbolično je obilježen podizanjem dvaju ili više stupova na svakoj strani, Gibraltara (danas, pretpostavlja se, planine Kalp u Europi i Abila u Africi).¹² Budući da takav pothvat nije mogao ostvariti sam, trebao je pomoć besmrtnih bogova. Kad je spre-

Oceana i Tetide). LIMC, BAND IV, Basel 1988., 186-190; T. H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece*, Thames & Hudson, Ltd. London 1991., 126 – 127; M. Noussia-Fantuzzi, »A Scenario for Stesichorus' Portrayal, oft he Monster Geryon int he *Geryoneis*«, *Conf. Greek Potery in Italien*, Georgetown Uni. At Villa le Balze, Fiesole 2007., 235 – 259.

⁹ Hesiod, *Theogony* 287. ff; Stesichorus, *Gery. Frag. S 10, 11, 87*; Pseudo-Apollodorus, *Bib. 2.106*; Pseudo - Hyginus, *Fab. 30*) Strabon, *Geo. 3.2.13*; Plinije St. Pr. 4.120; Seneca, *Herodes Fureus*, 231. Ff, 480; Oppian, *Cynegetica* 2. 100 ff.

¹⁰ Diodor Sikulski, *Bib. 4. 18. 2*), R. Hard, *op. cit.* (7) 265)

¹¹ Diodor Sikulski, *Bib. 4. 18*; Pomponije Mela: *I, 5, 3*; Apollodor, *Bib, 2. 5. 10* - Diodor Sikulski, *Bib. 4. 18. 2*; Pseudo-Apollodor, *Bib. 2. 106 – 109*).

¹² R. Hard, *op. cit.* (7), 264.

U borbi s Gerionom, Heraklo se koristio strijelom natopljenom krvlju Hidre iz Lerneje koju je ubio u svom II. pothvatu. Daremberg (*op.cit.* 6), Stesichorus, *Gery. Frag. S17*; Ptolomej Hefestion iz *Phoitya Hyriobiblon, 190*.)

Skarabej-gema s prikazom Geriona, karneol, Hamburg,
Museum für Kunst und Gewerbe 1964, 309 ((prema LIMC, 104, 6b))
Skarabej-gema s prikazom Geriona, karneol,
Rim, Villa Giulia, EtrSk Nr. 455 (prema LIMC, 105, 6d)

mao za svoje pothvate Hermes mu je darovao mač, Apolon zlatni luk i ubojite strijele, Atena zlatnu odjeću i štit, a Hefest brončani oklop i neprobojnu kacigu.¹³ U ovom pothvatu nije ih koristio. Prihvatio je samo pomoć Helija koji mu je ustupio zlatni pehar s pomoću kojeg se uspio izboriti sa strahotama nemirnog mora i doploviti do daleke Eritije.¹⁴ Upravo je ta epizoda prikazana na reljefu prstena s Ošanića. Helijev pehar vjerojatno predstavljaju dva ovalna motiva smještena u slobodnim prostorima uz noge Geriona, dok je ocean predstavljen ravnom linijom s nizom kosih ureza.

Do izravnog sukoba dvojice junaka došlo je na planini Abant, nakon što je Heraklo ubio Gerionovog pastira Euritiona i Orta, dvoglavog psa čuvara stada. Gerion pritom nije bio sam. Na njegovoj strani našle su se dvije božice. Atena je »pozivala«, svog strica, goniča konja, moćnog Posejdona na obećanje Gerionu da će mu pomoći, i Hera koja se izravno umiješala, ali i povukla nakon što je bila ranjena Heraklovom strijelom.¹⁵ U takvom dvoboju Gerion se nije mogao obraniti niti sebe niti svoju imovinu. Sve tri njegove glave Heraklo je prostrijelio jednom strijelom. Mjesto Gerionove smrti tradicija različito obilježava. Po nekim izvorima njegov grob se nalazio u dalekoj Lidiji, gdje su vjerovali da ostaci jednog kostura iznimne veličine mogli pripadati samo Gerionu ili u Gadeiri na krajnjem zapadu Europe gdje se uz Heraklov hram spominjao i Gerionov grob. Na tom mjestu izraslo je drvo iz čije su kore kapale kapi krvi slično kao zlato iz Helijadinih topola.¹⁶ Nakon što je Heraklo ubio Geriona i došao u posjed njegovog stada i smjestio ga u pehar boga Helija te zajedno s njim napustio Eritiju uputivši se na složen i težak povratak u daleku Grčku.¹⁷

¹³ Hesiod, *Theog* (Apolodor: 122, 141, 161, 318-319.)

¹⁴ Pseudo-Apollodor, *Bib.* 2. 106 – 109; Stesichorus, *Gery. Frag.* S17

¹⁵ Stesichorus, *Gery. Frag.* S17; Ptolomej Hefestion iz Phoitya Hyriobiblon, 190.

¹⁶ Strabon, *Geo.* 3.3.13; (*Fil.* 5. 4-5).

¹⁷ Heraklov povratak u domovinu zapravo je kroz mitologiju i predaju sačuvana tradicija do kuda su najdalje na zapad grčki kolonisti stigli još početkom 11. st. pr. Kr. B. R. Osborne,

Iako ubijen od moćnog Herakla Gerion je ne rijetko inspirirao antičke pisce i umjetnike. Stezihor mu je već u 7/6. st. pr. Kr. posvetio svoju *Geroneidu*.¹⁸ Pauzanija ga spominje kroz vrijedna umjetnička djela u hramu Harita, Faene i Klete u Amikli (Sparta) u kojem je Batiklo iz Magnezije napravio prijestolje s prizorom Herakla s Gerionovim govedima (*III 18*), zatim u hram u Olimpiji (*V 10*) s prizorom Heraklovog pothvata protiv Geriona, te kovčeg Kepsela u Herinom hramu gdje su kako piše Pauzanija »u Gerionu međusobno postavljena tri čovjeka« (*V 19*).¹⁹

U likovnoj tradiciji Grčke i istočnog Mediterana bilo je uobičajeno Geriona prikazivati s tri glave na tri zasebna tijela spojena u struku, kako je vidljivo na antičkim crnofiguralnim vazama 6. st. pr. Kr.²⁰ Na Zapadu je češće prikazan s tri glave na jednom tijelu²¹, a taj ikonografski tip nalazi se i na prstenu iz Ošanića. Isti način likovnog predstavljanja troglavog diva, karakterističan za prostore zapadnog Mediterana, potvrđuje i vrlo bliska skulptura Geriona iz Muzeja u Lionu.²² S prepoznatljive tri glave, položajem ruku, s elementima vojne opreme, izrazom lica i čitavim svojim stavom, ali s nesumnjivo grčkom mitskom podlogom dovodi se u vezu sa sličnim proizvodima nastalim negdje na prostoru Italije gdje ovakve skulpture nisu rijetke.²³ Osim u Etruriji, susreću se u njezinim središnjim i južnim krajevima, također na Siciliji i Sardiniji.²⁴ Prema tome čini se primjerenim ovaj prsten umjetničko-tehnički vezati za neku od etruščanskih radionica nakita gdje je mogao nastati zadnjih desetljeća 6. ili tijekom 5. st. pr. Kr.

To ne iznenađuje jer te krajeve, sve do u rimsko doba, tradicija značajno veže za Heraklov kult. U južnoj Italiji i Siciliji Heraklo je boravio nakon što je izvršivši

»Early Greek colonization? The nature of Greek settlement in the West«, u: Nick Fischer, Hans van Wees (eds.), *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, London 1998., 251 – 269; B. Pavlek, »Heraklo i kolonizacija«, *Latina et Graeca*, n.s. 31, Zagreb 2017., 5-16.

¹⁸ M. Noussia-Fantuzzi, *op. cit.* (8), 234-259.

¹⁹ Pauzanija, *Vodič po Heladi*, Logos, Split 1989., 173, 257, 268.

²⁰ LIMC, *op. cit.* (7), 106 (13, 14, 16)

²¹ *Idem*, 107 (17, 22)

²² Skulptura Geriona (vis. 20,4 cm, šir. 8,5 cm) je izlivena na način što su na ramena, s obje strane centralne glave, dodane još dvije manje. Troglavi Gerion prikazan je frontalno s podignutom desnom rukom u kojoj se nekad nalazio mač, dok je u lijevoj, vjerojatno bio štit. Vidljiva je i oprema karakteristična za hoplite s kratkom tunikom i knemidama na potkoljenicama. Na glavama su se nalaze kacige sa štitnicima za obraze slične onima korinskog tipa s krestom koje nedostaju. Radi se o ostavštini iz kolekcije Jacques-Antoine Lambert iz 1850. g. ADAM 1985 – 2, 577-609, 584, fig. 6, u kolekciji Antička Italija pod. br. 23; D. Brachlianoff, C. Briend, P. Durey, *Guide des collections*, Lyon-Paris, 1995, 51; S. Boucher, »La collection étrusque du Musée des Beaux-Arts de Lyon«, *Bulletin des Musées et Monuments Lyonnais*, 1964 -3, vol. III, 67-79, 68-206, fig.3.

²³ »Die Welt der Etrusker«, *Archäologische Denkmäler aus Museen der sozialistischen Länder*, Staatliche Museen zu Berlin, Hauptstadt der DDR, Altes Museum, von 4. Oktober bis 30. Dezember 1988, Henschelverlag Berlin, 1988, D 4.1.2., 300, sl. 353.

²⁴ Zanimljiv je podatak koji govori da su Rimljani pri zauzimanju etruščanskog grada Vulsinija zaplijenili više od 2000 ovih skulptura. Spominje ih i rimski pjesnik Horacije. On, svom kolegi, Juliju Floru, piše da skuplja tirenske skulpture koje jako cijeni, (podaci prema B. Gavela, »Etrurci«, *Susret s umjetnošću* 3, BIGZ, Beograd 1978. 43-44.

Brončana skulptura Geriona iz etruščanske kolekcije Musée des Beaux-Arts u Lyonu

svoj X. zadatak. Put ga je s Gerionovim stadom od Eritije u Španjolskoj, preko Pirineja i Galije, gdje je osnovao njezin glavni grad Alesiju,²⁵ preko Alpa, kroz Liguriju, vodio u Cisalpinsku Galiju i Etruriju, do južne Italije i Sicilije. Posljedica boravka u Italiji bilo je osnivanje Pompeja i Herkulanuma, a na Siciliji kod Agirijuma i svetišta u čast Geriona i Jola, njegovog vjernog prijatelja koji ga je uporno i nesebično pratio na junačkim pothvatima. I istočni Jadran tradicija je povezala s Heraklom kuda ga je, duž jadranske obale i Epira, put vodio do grčke domovine.²⁶ Na te događaje podsjeća još uvijek toponim Hilički poluotok (Bosiljina) nazvan po Heraklovom sinu Hilu.²⁷ U neposrednom zaleđu istočnojadranske obale uz skulpturu Herakla iz okolice Trebinja²⁸, ovaj prsten s prikazom Geriona može biti još jedna potvrda širenja Heraklova kulta.

²⁵ M. Noussia-Fantuzzi, *op. cit.* (8), 239-240. Alesiju Heraklo osniva nakon što je učinio niz dobrih dijela te ukinuo i običaj ubijanja stranaca. Gali su sebe smatrali njegovim i Galatinim potomcima. Usp. B. Pavlek, *op. cit.* (17) 5-17

²⁶ N. Cambi, »Istočna obala Jadrana i grčka mitologija«, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2010., 183.

²⁷ *Ibidem*

²⁸ M. Grbić, *Grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*, SANU, CCCXXII, Arheološki institut knj. 4, Beograd 1958., 8.

THE IMAGE OF GERYON ON A BRONZE RING FROM OŠANIĆI BY STOLAC

Snježana Vasilj

The hill fort in Ošanići by Stolac in Herzegovina, defined as a tribal centre of the Illyrian Daorsi, is a well-known example of a proto-urban settlement in the immediate hinterland of the eastern Adriatic coast. Excavations conducted from 1963 to 1990 revealed the remains of architecture characteristic of the Hellenistic period and heterogeneous archaeological material. Particularly interesting are some examples of jewellery as a ring with a unique iconographic depiction of Geryon.

This is a heavy bronze ring with a round decorative plaquette on which there is an image of Geryon. While the emphasised musculature of the upper part of the body is shown face-on, the legs are in profile. What makes it so special is that there are three heads on a single torso, the middle shown from the nape while the other two, almost on the shoulders, are given in left and right profile. Although the features are indistinguishable in their details, the heads are protected by helmets with emphatic crests; on the right-hand side example, a facial shield can be seen. In the left hand side there is a *peltis*, a small round shield, and in the right hand, a short sword, or *ksifos*. Parts of the armour can be made out on the body, buckled around the waist with a belt and a series of strips spread fan-wise around the hips, while the shins are protected with greaves. At the side there are two symbolic motifs – the goblets of Helios.

Geryon, a triple-headed giant with three bodies joined at the waist and six arms, the lord of the island of Erytheia, where, in the distant west, he kept his herd famed for its beauty, belongs to the context of the 10th labour of Hercules. He is often described in ancient sources, after which depictions in visual art were made. In Greece and the eastern Mediterranean, Geryon was presented with three bodies joined at the waist, which is visible on Attic black figure vases from the last decades of the 6th century BC, while in the west he is shown with three heads on a single body. For this reason, the iconography described allows this ring to be considered within traditions then current in the western Mediterranean, where, somewhere in southern Spain, lay Erytheia, the home of Geryon. Since similar finds on Sardinia as well as southern Italy and Sicily are characterized by the same kind of iconography, the origin of the ring might, according to the characteristics of its technology and workmanship, be connected to one of the goldsmith workshops that were at work in that area from the last decades of the 6th and during the 5th and 4th century BC.

PROIZVODNJA I RAŠIRENOST AMFORA FAROS 2 NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

M i r o s l a v   K a t i ć

UDK: 904:738.B>(497.5)(262.3)''652''

Izvorni znanstveni rad

Miroslav Katić

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

U članku se razmatraju proizvodnja i raširenost amfora Faros 2 koje su se tijekom 2. – 1. st. pr. Kr. proizvodile u Farosu na otoku Hvaru. Njihovo farsko porijeklo dokazuje i novi nalaz proizvodnog škarta, odnosno prepečenog i deformiranog ulomka oboda, nađenog 2015. godine kod crkve sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru. Cijelovitije su sačuvana samo dva primjerka ove amfore: jedan iz podmorskog lokaliteta Vela Svitnja na otoku Visu i drugi iz Staroga Grada (Faros) na otoku Hvaru. Postojali su i tipovi nešto manjeg kapaciteta poput onih nađenih na isejskoj nekropoli Martvilo. Razlikuju se u oblikovnim detaljima od amfora većeg kapaciteta, no evidentna je njihova kronološka i tipološka podudarnost. Najveća je koncentracija amfora Faros 2 na gradinskim naseljima Srednjeg Jadrana. Njeno mjesto na istočnom Jadranu tijekom 1. st. pr. Kr. zauzima amfora Lamboglia 2.

Grčka kolonizacija Jadrana bila je pomno planirana kao vojni projekt Dionizija Sirakuškog. S kolonistima su na Jadran došli i keramičari, zanatlije koji su znali pronaći kvalitetna ležišta gline te pokrenuti proizvodnju posuda i pokriva za kuće. Osnivanje grada nije teklo lako. Od egzistencijalne važnosti bilo je prilagođavanje okolnog zemljišta uzgoju mediteranskih kultura. Parska kolonija Faros na otoku Hvaru, osnovana 385./384. godine prije Krista, smještena je na kraju starogradske uvale, a istočno od grada pružalo se prostrano polje. Pravilna podjela Farske hore tekla je paralelno s osnivanjem grada. Nakon prvih poteškoća i otpora lokalnih Ilira, kolonija je počela funkcionirati punim kapacitetom. Vinova loza, masline i druge mediteranske kulture uzgajale su se u prostranom

Starogradskom polju i na padinama uzvisina oko polja. Stabiliziranjem kolonije ojačala je zanatska aktivnost u gradu. Može se pretpostaviti da su se tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. popravili odnosi s ilirskim stanovništvom.¹ To je bio preduvjet za razvoj trgovine i prodor grčke robe prema obali i njezinu zaleđu. Najbolji su pokazatelj trgovačkih kontakata nalazi keramičkih posuda, posebno amfora za koje pouzdano znamo da su se proizvodile u Farosu. Farani su u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. kopirali Korintsku B amforu, poznatu na našim obalama još od 5. st. pr. Kr. Korinčani i Korkirani (Krf) transportirali su u njima svoje proizvode, trgujući najviše sa sjevernojadranskim trgovištimu u dolini rijeke Po, tj. sa Spinom i Adrijom. Korintska B amfora proizvodila se u Farosu kroz cijelu drugu polovicu 4. st. pr. Kr. pa do početka 3. st. pr. Kr.² Preuzimanje poznatog oblika amfore vjerojatno je pomagalo u trgovanju s ilirskim stanovništvom naviklim na korintsku robu poznatu na Jadranu još od arhajskog razdoblja 8. – 6. st. pr. Kr.³ Osim Korintskih B amfora, od 5. pa sve do 2. st. pr. Kr., na Jadranu su korišteni i drugi tipovi grčkih amfora poput Korintske A, zatim tzv. prijelazni tipovi i cijeli spektar grčko-italskih tipova. Trgovina grčkih kolonija na Jadranu bila je okrenuta prema važnim priobalnim gradinama i ilirskim središtima koja su imala luke ili indirektan izlaz na more. Često su željeznodobna gradinska naselja imala udaljena pristaništa zbog opasnosti od gusarenja i napada s mora.

Rimsku ekspanziju, kako vojnu tako i gospodarsku, pratila je amfora Lamboglia 2. Paralelno s njom, neko je vrijeme egzistirala i Faros 2 – zadnja farska amfora koja je doživjela znatniju raširenost po istočnoj obali Jadrana. Njome ćemo se ovdje baviti. Njena je pojava ranije uočena, ali joj se nije moglo jasnije odrediti porijeklo. Tek su iskopavanja devedesetih godina u Starom Gradu na Hvaru unijela više svjetla u keramičarsku produkciju antičkog Farosa. Prvi cjelovitiji primjerak ovog tipa nađen je u teretu potonulog antičkog broda u uvali Vela Svitnja na otoku Visu. Crtež amfore prvi je objavio prof. Nenad Cambi kojemu posvećujem ovaj rad, zahvalan na svemu što mi je pružio kao profesor tijekom mojih studentskih godina i poslije kao mentor pri izradi doktorata. Amfora Faros 2 iz Vele Svitnje nađena je u brodskom teretu s oko 600 komada amfora Lamboglia 2.⁴ Nedostajao joj je samo donji dio tijela.

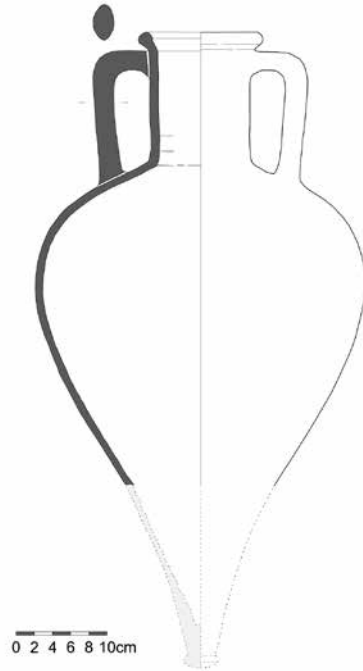
Prije petnaestak godina, spajanjem više ulomaka nađenih u grčkom bunaru iza apside ranokršćanske crkve sv. Ivana u Starom Gradu, dobivena je još jedna

¹ U tekstu ću koristiti ime *Iliri* u kolokvijalnom smislu bez ulaženja u probleme etniciteta ili etničkog identiteta. D. Rendić – Miočević, »Etnonim Illyrioi u dvama epitafskim epigramima jonskomorskih i jadranskih Grka i u nekim drugim epigrafskim tekstovima«, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27, Sarajevo 1991., 275-284.

² M. Katić, »Proizvodnja kasnih Korintskih B amfora u Farosu«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split 2002., 51-59.

³ M. Zaninović, *Korintska kolonizacija i Jadran*, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb 2015., 84-85.

⁴ N. Cambi, »Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji«, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 27, Sarajevo 1991., 60, sl. 6.

Amfora Faros 2 iz uvale Vela Svitnja na otoku Visu (crtež N. Šimundić Bendić)

cjelovita amfora tipa Faros 2. Do tada su u većem broju njeni ulomci nalaženi na lokalitetu Remetin vrt u jugoistočnom dijelu Staroga Grada. Dijelova amfora bilo je u starogradskom podmorju. Jedan primjerak iz farske luke čuva se na recepciji hotela »Arkada« u Starom Gradu.⁵ Nakon što sam utvrdio njezinu proizvodnju u Farosu i prisutnost u važnijim ilirskim središtima poput Daorsona, tj. Ošanića, nazvao sam je *Faros 2*.⁶

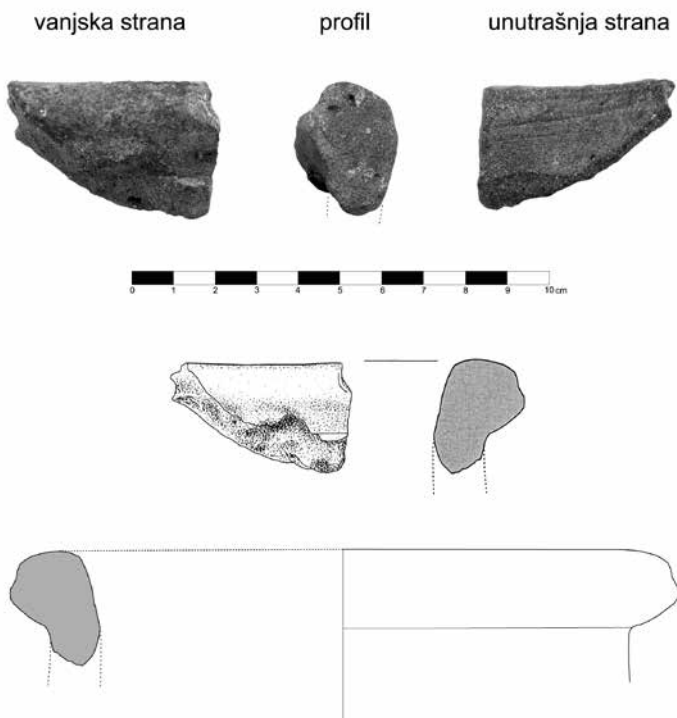
Dokaz proizvodnje ovoga tipa amfora u Farosu su prepečene ručke koje sam spomenuo u navedenom radu.⁷ Najnovija potvrda njihove izrade potječe iz 2015. godine kada je sjeverno od crkve sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru nađen još jedan ulomak proizvodnog škarta amfore Faros 2, dimenzija 4,2 cm x 2,5 cm. Riječ je o prepečenom blago tordiranom ulomku oboda maslinastozelene boje. Deformacija je nastala zbog izloženosti posude visokoj temperaturi. Jasno se prepoznaje specifični polukružni obod i vrlo kratak komadić grla.

S ovim komadom škarta u istom sloju nađena su dva ulomka oboda amfore Faros 2 na dubini 201 – 211 cm. Otkriven je naboj ulice koja je vodila od istočnih gradskih vrata u smjeru istok – zapad. U uličnim nabojima često je korišten otpad iz keramičarskih radionica: ulomci peći ili prepečenog škarta te hrpe zdobljenih

⁵ M. Katić, »Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa«, *Opuscula Archaeologica*, vol. 23-24, 1999.-2000., 51-52, sl. 4.

⁶ *Ibidem*, o. c. 50-51, sl. 3, sl. 4.

⁷ *Ibidem*, 50.

Škart oboda amfore Faros 2 iz Starog Grada (crtež S. Juraga)

školjaka volaka (*Murex trunculus*) preostalih nakon aktivnosti farskih *fullonica*; sve se to miješalo s crvenicom i sitnijim šljunkom. Takva je smjesa, zbog tvrdoće i otpornosti na nepogodne meteorološke uvijete, bila dobra za popravke ulica i trijemova. Identifikacijom starih i nalaskom novih primjeraka amfore Faros 2, znamo kako ona izgleda pa je ubuduće neće biti teško prepoznati. Karta njene raširenosti na istočnoj obali Jadrana pokazuje da se može očekivati uzduž cijele obale, posebno na značajnijim gradinskim središtima koja su imala luke i izlaz na more (vidi kartu raširenosti amfore).

Amfora Faros 2 ima elegantan srololik oblik. Visoka je 78 cm, široka u ramenu oko 37 cm, a širina grla je oko 14,5 cm. Iz blago spuštenog širokog ramena uzdižu se ručke malo nakošene prema van kako bi se dobio povoljniji rukohvat. Na gornjem dijelu, pod pravim se kutom svijaju, spajajući se s grlom ispod samog oboda. Ručke su pravilnog jajolikog presjeka. Obod je blago izvijen prema van, prstenastog oblika, odnosno polukružno svijenog ruba. On može biti jednostavno oblikovan bez ikakvih prijelaza ili pak usta mogu biti više izvijena zbog boljeg nalijeganja poklopca, što je vidljivo na primjerku s Visa. Noga je naglašena, gljivastog oblika. Izrađivala se od crvene ili pak od svijetlosmeđe gline okerastog tona. Kvalitetna izrada omogućila je da ova amfora ima relativno tanku stijenku

Amfora Faros 2 iz Starog Grada (crtež N. Šimundić Bendić)

od 8 do 10 mm. Nalazi iz isejske nekropole Martvilo pokazuju da je u 2. st. pr. Kr. izrađivan i podtip manjeg kapaciteta, nešto dužeg vrata i užeg donjeg dijela.

Karta raširenosti amfore Faros 2 pokazuje da ih najviše ima na Srednjem Jadranu. Farski su proizvodi bili rašireni na donjem plovnom toku rijeke Neretve kojoj gravitira spomenuta Gradina u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini. Tijekom arheoloških istraživanja šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, tu je nađen veći broj ulomaka amfore Faros 2.⁸ U to vrijeme arheolozi nisu znali da se radi o farskom proizvodu. Ulomak amfore iz Ošanića s urezanim grafitom $\varphi\alpha\rho\sigma$,⁹ otkriva trgovačke veze Farosa s Daorsonom, središtem neretvanskih Daorsa. Sudeći prema brojnim ulomcima grčko-italskih i farskih amfora, Daorsi su uvozili vino iz Isse i Farosa tijekom 3. – 2. st. pr. Kr.

Plovnim tokom rijeke Neretve hvarska je roba stizala i u zapadnu Hercegovinu. Na Gradini u Biograticima kod Lištice nađen je ulomak oboda s prstenastim zadebljanjem koji Irma Čremošnik pripisuje grčkim amforama s Rodosa.¹⁰ Teško

⁸ Z. Marić, »Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (arheologija), sv. XXX/XXXI, Sarajevo 1977., 41-42, sl. 4, T. XXXII, 6; XXXIII, 2.

⁹ Z. Marić, »Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona u Hercegovini«, *Godišnjak CBI*, XXXIII/31, Sarajevo 2004., 188, T. 4, 22; Z. Marić, M. Forić, »Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona u Hercegovini«, II dio, *Godišnjak CBI*, XXXIV/32, Sarajevo 2005., 182.

¹⁰ I. Čremošnik, »Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograticima kod Lištice«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (arheologija), sv. 42/43 (1987./1988.), Sarajevo 1989., 102, sl. 4, 11.

je samo po crtežu odrediti pripadaju li ovi ulomci tipu Faros 2. Indikativno je njihovo pripisivanje rodskim tipovima koji sliče farskim amforama. Ulomke s Biograca nisam stavio na kartu rasprostranjenosti, već ih navodim kao moguće nalaze amfore Faros 2 na području zapadne Hercegovine. Osim primjerka s »prstenastim zadebljanjem«, na Gradini u Biogracima ima ulomaka grčko-italskih tipova i amfora Lamboglia 2.

Na trgovački put prema Neretvi ukazuju nalazi grčkih amfora na gradini Kopila iznad Blatskog polja na otoku Korčuli. Ilirska zajednica s gradine Kopila kontrolirala je plovidbu od Pelješkog kanala do viško-hvarskog akvatorija.¹¹ Na Kopili su, osim amfore Faros 2,¹² nađeni ulomci Korintskih A i B amfora, zatim ulomci grčko-italskih i rijetki ulomci amfore Faros 4.¹³ Posljednja je za sada identificirana samo po škartu nađenom u Starom Gradu na Hvaru. Pojava amfore Faros 4 na Korčuli pokazuje da je ipak doživjela nekakvu trgovačku ekspanziju. Gradina Kopila najbolji je pokazatelj kontakata ilirskog stanovništva s Grcima od njihovih ranih navigacija Jadranom do trgovačkih kontakata s jadranskim kolonijama.

Za sada su najjužniji nalazi amfore Faros 2 zabilježeni na gradini Sokol u Konavlima. Čuvaju se u Arheološkoj zbirci Konavala. Na ovoj gradini također nalazimo ulomke Korintске B amfore, grčko-italske tipove i ulomke tipa Lamboglia 2.¹⁴ Kako je Sokol imao pristanište negdje na prostoru Igala u Crnoj Gori, pitanje je vremena kada će se hvarska amfora naći na području Boke kotorske.

Tijekom zaštitnih arheoloških radova u gradu Trogiru nađeni su također ulomci amfore Faros 2. Tragurij je izvorno bio ilirska gradina, a u 3. st. pr. Kr. tu nastaje isejska kolonija. Epetij i Tragurij odraz su stalne težnje jadranskih Grka da se dočepaju kopna i zemlje u obalnom pojasu, kao i povoljnijih trgovačkih veza s kopnenom unutrašnjošću.

Na kopnu se amfora Faros 2 pojavljuje na gradini Veli Bijać u Kaštelanskom polju. Njezine sam ulomke pronašao obilazeći južne padine Velog Bijaća. Gradina dominira iznad zapadnog dijela Kaštelanskog polja. S južne strane je prostrano polje, a sa sjevera padine Kozjaka pogodne za stočarenje. U Resniku, na sigurnoj distanci od gradine, nalazilo se pristanište. Tu se u 1. st. pr. Kr. razvio rimski Siculi nakon čega je prestalo egzistirati gradinsko naselje. Iako su u Siculima nađeni brojni ulomci amfora korištenih i u građevinske svrhe kao podloge podnica,¹⁵ upadljiv je nedostatak amfora Faros 2.

U Koparskom zaljevu na gradini Sermin nađeni su ulomci oboda koji bi mogli pripadati amfori Faros 2. Gradina Sermin bila je važno strateško mjesto na sjevernoj obali Istre. Jana Horvat je između amfora sa Sermina izdvojila tip

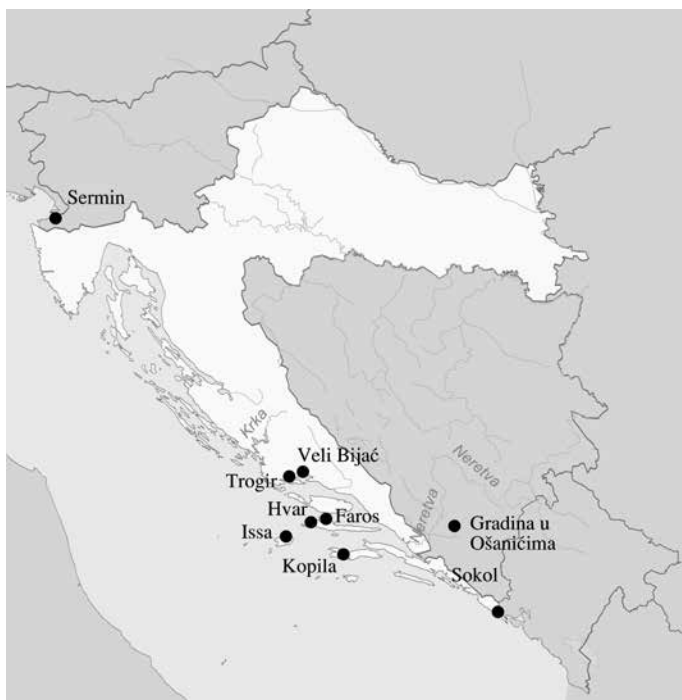
¹¹ I. Borzić, »Amfore s gradine Kopila ponad Blatskog polja na otoku Korčuli«, *Histria Antiqua*, 15, Pula 2007., 342.

¹² *Idem*, 344, T. I, 4.

¹³ *Idem*, 343-344.

¹⁴ Ulomci još nisu objavljeni. Uočio sam ih tijekom obrade arheološkog materijala sa Sokola u Odjelu za arheologiju i spomeničku baštinu Konavala.

¹⁵ I. Šuta, *Amfore iz 2. i 1. st. pr. Kr.*, Antički Sikuli, katalog izložbe, Kaštela 2011., 78.

Karta rasprostranjenosti amfore Faros 2 na istočnoj obali Jadrana

s »kružno zadebljanim rubom usta« (A 20.2)¹⁶ koji bi mogao pripadati hvarskoj produkciji. Također na T. 22, 8 i T. 38, 6 donosi crteže ulomaka oboda od kojih posebno drugi slični amfori Faros 2. J. Horvat amfore s »kružno zadebljanim ustima« tipološki ne određuje – pripisuje ih vrstama »jadranskih kroglastih amfor«. ¹⁷ Kako za sada na karti rasprostranjenosti amfore Faros 2 postoji praznina na sjevernom Jadranu, nalaze iz Sermina treba provjeriti u svjetlu novih arheoloških spoznaja.

Ulomci amfore Faros 2 nađeni su i u gradu Hvaru tijekom iskopavanja u tzv. Hektorovićevoj palači.

Osim spomenutog podmorskog nalaza iz Vele Svitnje, u Issi su nađeni ulomci amfore Faros 2 na nekropoli Martvilo. U grobnici Va, iskopanoj 1955. god., zajedno s kasnohelenističkim posudama, uz pokojnika je bila priložena i amfora manjeg kapaciteta, vrlo slična našem tipu. ¹⁸ Istu je Branko Kirigin objavio u kontekstu pet amfora koje su korištene u funeralne svrhe na helenističkoj nekropoli

¹⁶ J. Horvat, *Sermin, prazgodovinska in zgodnjerska naselbina v severozahodni Istri*, Ljubljana 1997., 66.

¹⁷ *Idem*, 58.

¹⁸ B. Kirigin, »Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, Sahrnjanje pokojnika s aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici«, *Materijali*, XX, Beograd 1985., 95, sl. 7.

Amfora Faros 2 manjeg kapaciteta s nekropole Martvilo u Issi

Martvilo na otoku Visu.¹⁹ Iako navodi kako: *Amforama ove grupe ne odgovara ni ona specifična amfora otkrivena na mjestu brodoloma u uvali Vela Svitnja* (radi se o spomenutom primjerku amfore Faros 2, op. aut.), *iz tereta preko 600 amfora tipa Lamboglia 2, datiran u kraj 2. st. pr. Kr.*,²⁰ teško je ne uočiti sličnost dvaju amfora (fig. 5 i 6 u članku B. Kirigina) s hvarskom amforom Faros 2. Sličnost između primjerka iz Vele Svitnje i one na nekropoli Martvilo uočili su i drugi autori.²¹ Ovakve primjerke manjega kapaciteta treba tumačiti kao podtip amfore Faros 2. Generalno gledajući, očita je tipološka veza koju će u budućim istraživanjima trebati više uzimati u obzir. Manji tip amfore Faros 2 visok je oko 62 cm, promjera u ramenu oko 29 cm, širine grla 14,5 cm. Ima srcolik oblik, izduženiji vrat i uži donji dio tijela koji se oštrije izvija iz trbuha prema nozi. Prstenasti obod, gljivasta stopa i oblik ručke vrlo su slični hvarskoj amfori. Kronološki se također slažu s pojavom izvornog tipa, naime amfora iz groba Va s Martvila datirana je u 2. st. pr. Kr.²²

Obrađujući nalaze s nekropole, Boris Čargo rekapitulira dosadašnja mišljenja o »funeralnim« amforama, ističući kako su iste pronađene u Farosu.²³ Navodi kako je ulomak tipa Faros 2 nađen u Maloj Bandi na padinama Bandirice uz ostat-

¹⁹ B. Kirigin, »Helenističke funerarne amfore iz Isse«, *Diadora* 14, Zadar 1992., 41-51.

²⁰ Idem, 42.

²¹ D. Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana*, Split 2011., 120.

²² B. Kirigin, *op. cit.* (18), 42.

²³ B. Čargo, *Martvilo, Istraživanje jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine*, Split 2010., 175-179. Zahvaljujem kolegi Borisu Čargu na ustupljenoj fotografiji amfore iz groba Va.

ke dijelova lončarske peći što, prema Čargu, osnažuje tezu o njihovoj proizvodnji u Issi.²⁴ Ovi manji tipovi bili su prikladniji za funeralnu upotrebu jer ih je bilo lakše odlagati u grobnicu. Srećom, ostali su u cijelosti očuvani pa danas razlikujemo dvije različite vrste istoga tipa. Treba istaknuti da su se amfore manjeg kapaciteta proizvodile u Farosu i jedna od njih bila je Faros 3. Već sam upozorio na nalaz amfore manjega kapaciteta kojoj je teško odrediti tip. Nađena je u starogradskoj luci, a čuva se u restoranu »Odisej« u Starom Gradu na Hvaru.²⁵

Nedostatak cjelovito sačuvanih primjeraka bitno otežava njihovo prepoznavanje prilikom istraživanja. Zato su viške »funeralne« amfore važne za proučavanje produkcije jadranskih radionica u 2. st. pr. Kr.

Zaključak

Pojava amfora Faros 2 na gradinskim naseljima poput Sokola, gradine Kopila, Velog Bijača, hvarske gradine ili Sermina u Istri pokazuje da se trgovina hvarskim proizvodima najviše odvijala s važnim gradinskim naseljima na istočnoj obali Jadrana, prije nego se počela gasiti pod rimskom dominacijom i potpunom pacifikacijom Ilirika u Augustovo doba. Grčke su kolonije u početku, s više ili manje uspjeha, putem svoje pomorske flote nastojale prodrijeti prema susjednom kopnu i njegovu zaleđu zbog trgovine. No već od 3. st. pr. Kr., uspostavom ilirske države,²⁶ ilirski su brodovi počeli uplovljavati u farsku i isejsku luku koje postaju snažna trgovišta. Dinamika trgovanja se mijenja, širi se i postaje dvosmjerna. Tako nalazi amfore Faros 2 sa gradine Sermin kod Kopra ne moraju biti rezultat farske plovidbe prema Istri, nego mogu biti trag trgovine Histra prema Farosu ili pak rezultat gusarenja.

Ne možemo isključiti ni mogućnost da su u pojedinim gradinskim naseljima postojale farske ili isejske zajednice (κοινόν) grčkih trgovaca i zanatlija koji su donosili nova znanja i tehnologije. Nije li formiranje kamenoloma u daorskom središtu kod Gradine u Ošanićima i izgradnja bedema od velikih kamenih blokova bila moguća jedino uz prisutnost grčkih kamenara i graditelja?²⁷ U takvim okolnostima kontakti su bili širi. Nisu bili ograničeni samo na elitu, nego su uključivali razne slojeve stanovništva, povlačeći za sobom snažnije trgovačke odnose. Postupno jačanje rimskog utjecaja u Iliriku i intenziviranje ratova s Delmatima pogodovalo je razvoju trgovine zbog potrebe za opskrbom rimskih legija.

Polibije bilježi kako se Isejci žale Rimljanima zbog delmatskih napada na Tragurij i Epetij. Delmati ugrožavaju i Daorse, također saveznike Rimljana. Sve će to prouzročiti pohod protiv Delmata 156. godine pr. Kr., nakon čega slijedi oko 160 godina u kojima se nižu rimske vojne intervencije na istočnoj obali Jadrana. Ratne okolnosti i pokretanje brojne rimske vojske dodatno će povećati značaj

²⁴ *Idem*, 176.

²⁵ M. Katić, *op. cit.* (5), 51-52, T. 1, 1.

²⁶ F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Iz istorije antičkog Balkana, Odabrane studije, Beograd 2007., 42-63.

²⁷ B. Marijan, »Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje«, *Histria Antiqua*, 20, Pula 2011., 178-180.

Isse i Farosa čije su luke postale nezaobilazne u prekojadranskoj opskrbi rimskih legija.

Amfora Faros 2 otkriva intenzivne trgovačke odnose s ilirskim središtima poput Daorsona. Ona ocrta trgovački put prema Neretvi preko arheoloških nalaza na gradini Kopila na otoku Korčuli. Njezina znatnija prisutnost na Srednjem Jadranu u Issi, gradini Hvar, Traguriju i na Velom Bijaću pokazuje da je bila raširena u susjednom akvatoriju kamo se najlakše i najbrže moglo doploviti i gdje su odnosi s autohtonim stanovništvom bili razvijeniji. Ova amfora ukazuje na ekonomski napredak Farosa tijekom 2. st. pr. Kr. Farani su očito našli svoje mjesto u novim političkim okolnostima koje je diktirala rimska vojna prisutnost na istočnoj obali Jadrana.

Amfore Faros 2 s Gradine u Ošanićima datirane su od sredine 2. do kraja 1. st. pr. Kr.²⁸ S tom datacijom mogu se složiti, mada ne bih isključio njezinu pojavu u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. Potopljeni brodski teret iz uvale Vela Svitnja na otoku Visu datiran je u kraj 2. – početak 1. st. pr. Kr.²⁹ Tu je nađen jedan primjerak amfore Faros 2 između 634 komada amfora Lamboglia 2 s kojima će se jedno vrijeme paralelno javljati dok je gruba i praktična rimska »ambalaža« nije potpuno istisnula, što slikovito najavljuje statistički odnos u potonulom antičkom brodu iz Vele Svitnje.

Amfora Faros 2 imala je svoje mjesto u trgovini Farana s autohtonim stanovništvom na otocima i obali Jadrana. Za sada ni na jednom ulomku nije uočen pečat vlasnika, koji je čest na kasnorepublikanskim amforama i ukazuje na posve nove socijalne i gospodarske odnose. S prestankom egzistiranja gradinskih naselja prestala je i distribucija zadnje farske amfore.

²⁸ Z. Marić, »Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegowina)«, *Be-richt der Römisch-Germanischen Kommission*, Band 76 (1995.), Mainz am Rhein 1996., 55.

²⁹ D. Vrsalović, *op. cit.* (21), 120.

THE PRODUCTION AND DISTRIBUTION OF FAROS 2 AMPHORAE ON THE EASTERN COAST OF THE ADRIATIC SEA

Miroslav Katić

The Parians founded their colony of Faros in 385/4 on the site of today's Stari Grad on the island of Hvar. Among the colonists were the artisans who were essential for the successful establishment of a new colony. Finds of production rejects of the potters' workshops, of overfired and deformed fragments of various vessels, also included the production of late Corinth B amphorae in Faros. This article gives new evidence of the production of Faros 2 amphorae that appeared on the eastern coast of the Adriatic from the middle of the 2nd to the end of the first century BC. The beginnings of the production of this amphora might have been in the first half of the 2nd century BC. A fragment of an overfired reject of a rim of a Faros 2 amphora was found in 2015 at the site of Sv. Ivan in Stari Grad on Hvar. It was the last Faros amphora and at one time appeared in parallel with Lamboglia 2 amphorae around the Adriatic, as well as in the sunken ship's cargo in the Bay of Vela Svitnja on Vis Island.

Fragments were found during the 1960s and 1970s at Gradina in Ošanići by Stolac in eastern Herzegovina. But at that time there was no detailed consideration of their origin, and Faros ware was either not known or could not be identified. Only two relatively well preserved examples of the Faros 2 amphora are currently known. One comes from Faros (Stari Grad), and the second from the sunken ship in the Bay of Vela Svitnja on Vis Island. A Faros 2 amphora is about 78 cm tall, is 37 cm in the shoulders and the neck is 14.5 cm. It has an elegant heart-shaped form, with a mushroom shaped bottom. The wall of the amphora is thin, from 8 to 10 mm thick. At the Issaeon necropolis of Martvilo two amphorae were found, the example from grave Va being particularly similar to Faros 2 amphorae, albeit of smaller capacity. They are about 62 cm tall, 29 cm wide at the shoulders, with a neck of 14 cm. The Issa finds show that Faros 2 amphorae were produced in two versions – a larger and a smaller capacity.

On the whole they are found in the central Adriatic at major Illyrian hill fort settlements. As the Romans began to penetrate Illyricum, the Lamboglia 2 amphora became dominant, gradually driving out the Faros 2, some time at the end of the 1st century BC. The appearance of Faros 2 amphorae can be expected all along the eastern coast of the Adriatic, as well as on the Italian shores.

**TAM MULTA IN TECTIS CREPITANS SALIT HORRIDA GRANDO
(VERGILIJE, *GEORGIKE*, 1.449)**

Marina Milićević Bradač

UDK: 94(398):133.4

Izvorni znanstveni rad

Marina Milićević Bradač

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Najveći neprijatelji ratara i vinogradara u antici bili su uvijek isti: suša, tuča, oluje i skakavci. Jedina obrana bili su im magijske riječi i postupci. Antički izvori prenose cijeli niz različitih magijskih formula za obranu od tuče, sačuvanih u književnim izvorima i na filakterijima, kao i cijeli niz postupaka koje je trebalo obaviti da bi se vinograd ili polje obranili od nepogode. Svi se ti postupci mogu okarakterizirati kao magijski, zato jer nisu imali kauzalne povezanosti s nastankom i odvrćanjem tuče. S druge strane, prirodni filozofi ostavili su rasprave o tome što tuča jest i gdje nastaje i uglavnom se slažu s tim da tuča ima veze s mjesecom i da vjerojatno ondje nastaje.

»Silna i strašna će tuča po krovima lupat i skakat.«¹ Ljeto je, vruće, tuča je poharala vinograde.

Vergilijev stih u naslovu ovoga rada ne samo da živo donosi strašan osjećaj koji zvuk udaranja tuče po crepovima izaziva u ljudima – zove je *horrida grando* – nego je to i sjajna onomatopeja u latinskom jeziku.² Od kada je ratara i vinogradara, njihovi su najveći neprijatelji uvijek isti: suša, tuča, oluje i skakavci. Od antike do danas te će se četiri nevolje stalno ponavljati u poljodjelskim tekstovima, molitvama, magijskim formulama, sve s jednim ciljem: spasi moj vinograd (maslinik, polje, imanje), koji god bog, *daimon*, anđeo bio da bio!

¹ *Djela P. Vergila Marona*, preveo i protumačio Tomo Maretić, Zagreb, JAZU, 1932. Ovaj je članak posvećen profesoru Nenadu Cambiju kao znak zahvalnosti za sve što nas je naučio.

² Stih je kao onomatopeju prvi istaknuo A. Sidgwick, *P. Vergili Maronis Opera*, vol. II, Cambridge, Cambridge University Press 1905. (1. izd. 1890.), 65, *ad loc.* To je prihvatio i E. S. McCartney, »Greek and Roman Weather Lore of Two Destructive Agents, Hail and Drought, 1«, *The Classical Weekly* 28/1, 1934., 1-7, str. 3-4.

Seljak ili vlasnik imanja protiv tuče mogao se boriti na dva načina. Kao prvo – riječima. Riječi protiv tuče nalazimo zapisane u obliku magijskih formula i molitava na različitim predmetima: kamenim natpisima, pločama od terakote, metalnim listićima, na papirusima. Kao drugo – djelima.³ To su razni (magijski) postupci za zaštitu od tuče i silno variraju.

Antički izvori koji opisuju tuču i njezine posljedice zaista su brojni i teško ih je sve navesti. Dovoljno je vidjeti *Thesaurus Linguae Latinae* gdje je navedeno obilje izvora.⁴ Što su mogli očekivati od tako velike prirodne sile – jer Plinije (*NH* 18. 101) broji tuču u velike sile prirode, *vis maior*⁵ – možda je najbolje sazeo Kolumela kad je rekao da Jupiter tučom uništi sav trud ljudi i volova.⁶ Naravno da je ljudima u tim prilikama trebala sva moguća pomoć bogova. Nalazimo tako jednog Zeusa s epitetima *Khalázios Sōzōn* (= spasitelj od tuče), a i Apolona zvanog *Khalázios* (= od tuče).⁷ Tražila se i pomoć ljudi koji mogu svojim magijskim znanjima odvratiti tuču. Pričalo se, na primjer, da su izuzetni pojedinci, kao Pitagora, Empedoklo, Epimenid Krećanin ili Abarid Hiperborejac, mogli predvidjeti tuču i zaustaviti vjetrove.⁸ S druge strane stajali su oni čiji se razum nije mogao pomiriti s magijom i svim tim čudima. Seneka (*Quaest. nat.* 4. 6. 1-7) govori o glupostima stoika koji kažu da postoje neki ljudi vješti promatranju oblaka koji mogu predvidjeti kad će pasti tuča. Oni to znaju po iskustvu, uočavajući boju oblaka i bilježeći

³ Ovo je veoma nalik na *legomena* i *dromena* iz klasične grčke religije, usp. J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London, Merlin Press, 1980. (1. izd. 1903.), 567 i d.

⁴ I. Kapp, u: *Thesaurus Linguae Latinae*, VI/2, G, Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri, 1925-1934, 2189-2192, s.v. *grando*; col. 2191: *epitheta selecta*.

⁵ Plin. *NH* 18.101: *duo genera esse caelestis iniuriae meminisse debemus: unum quod tempestate vocamus, in quibus grandines, procellae ceteraque similia intelleguntur, quae cum acciderint, vis maior appellatur.*

Pliny, *Natural History in Ten Volumes*, vol. IV, with an English translation by H. Rackham, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd, London, Harvard University Press, Cambridge MA, 1968. (1st ed. 1945).

⁶ Colum. *De re rustica*, 10. 329-330: *saepe ferus duros iaculatur Iuppiter imbres/grandine dilapidans hominumque boumque labores.*

Lucius Iunius Moderatus Columella, *On Agriculture*, transl. E. S. Forster and E. H. Heffner, vol. III, Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd, Cambridge MA, Harvard University Press, 1955.

⁷ Reljef iz okolice Kizika ima prikaz Zeusa s orlom kako stoji kraj žrtvenika, a uz žrtvenik je jedan adorant i životinja, a iza njih je stablo. Na vrhu je napisano Ζεὺς Χαλάξιος Σώζων, a natpis ispod kaže da spomenik podižu *Thrakiokometai* za spas i plodnost zemlje i uroda. F. W. Hasluck, »Unpublished Inscriptions from the Cyzicus Neighbourhood«, *The Journal of Hellenic Studies*, 24, 1904, 20-40, str. 21-23, slika (fig. 1) na str. 21.

Höfer, u W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, IV, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965., 1280-1286, s.v. *Sozon*, col. 1285.

Apolon *Khalázios* nalazi se dva puta u Procl. *Chrest.* ap. Phot. *Bibl.* 321b 31 Bekker; Hasluck, *ibid*; Höfer, *ibid*.

⁸ Iamblich. *De vita Pyth.* 135. Giamblico, *La vita Pitagorica*, introduzione, traduzione e note di Maurizio Giangiulio, Milano, Rizzoli, 2001. (grčki tekst i talijanski prijevod); E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 5.

kad je u prethodnim prilikama uslijedila tuča.⁹ U istom odlomku Seneka se izruguje jednom takvom običaju. U gradu Kleoni (*Cleonae*) postojali su čuvari protiv tuče (*χαλαζοφύλακες*) koje je postavljala država da paze približava li se. A kad bi dali znak da dolazi, ljudi bi trčali žrtvovati, što brže mogu, janje ili kokoš, a oblaci su, okusivši malo krvi, otišli u drugom smjeru. Ovdje Seneka kaže: »Smijete se! Ima nešto što će vas još više nasmijati.« Pa nastavlja da bi onaj tko nije imao janje ili kokoš, sam sebe ubo u prst i s tih par kapi krvi umilostivio bi oblak: »Ali kako, pitam ja vas, može kap ili dvije krvi imati svojstvo da dosegne visoko i utječe na oblake? Nije li mnogo lakše reći da je sve to gomila laži?« (*Quaest. nat.* 4.7.2).¹⁰ Plinije Stariji (*NH* 17. 47) također ne želi vjerovati u efikasnost tih »recepata« za obranu od tuče iako mnogi vjeruju da je se može odvratiti čarolijama, čije tekstove on ozbiljno ne želi prenositi.¹¹ Plinije se također izruguje i onima koji vjeruju da će ametist, uz neke molitve, otjerati tuču i skakavce (*NH* 37. 41).¹²

Okružje filozofa i intelektualaca, obrazovanih i načitanih ljudi, jedan je svijet, a ono seljaka i vinogradara sasvim drugi. Ljudi na poljima i u vinogradima bili su spremni učiniti sve i platiti svakome tko bi mogao spriječiti katastrofu. Svjedoci takve ruralne magije brojni su filakteriji (formule »bijeje« magije za zaštitu od svih mogućih zala) koji se često odnose upravo na tuču. Ako magiju shvatimo kao težnju da se naruši kauzalitet, tj. da se mislima, riječima ili nekim djelovanjem izazove posljedica, bez fizičkog uzroka, onda gotovo sve recepte za borbu protiv tuče možemo svrstati u kategoriju magije: poništiti ili otjerati tuču iako za to nema meteoroloških preduvjeta.¹³ Rabili su ih svi – pogani, židovi i kršćani – i ustrajali su do u srednji vijek. Njihov je jezik pučki jezik, teško

⁹ J. Clarke, *Physical Science in the Time of Nero, being a translation of the Quaestiones Naturales of Seneca*, London, Macmillan and Co, 1910., 181-182; E. S. McCartney, »Greek and Roman Weather Lore of Two Destructive Agents, Hail and Drought, 2«, *The Classical Weekly*, 28/2, 1934 a, 9-12, str. 11.

¹⁰ *Sed quomodo in tam exiguo sanguine potest esse vis tanta, ut in altum penetret et illam sentiant nubes? Quanto expeditius erat dicere: mendacium et fabula est.*

Sénèque, *Questions naturelles*, I-III, texte établi et traduit par Paul Oltramare, Paris, Les belles lettres, 1929. (latinski tekst i francuski prijevod).

J. G. Frazer, »Some Popular Superstitions of the Ancients«, *Folklore*, 1/2, 1890., 145-171, str. 162; J. Clarke, *op. cit.* (9), 181-182; E. S. McCartney, 1934 a, *op. cit.* (9), 11; F. J. Fernández Nieto, »La pizarra visigoda de Carrio y el horizonte clásico de los *khalazophylakes*«, *Antigüedad y Cristianismo* (Murcia), 14, 1997., 259-286, str. 262. Isti podatak o ovim *khalazophylakes* u Kleoni ima i Klement Aleksandrijski (*Strom.* 6. 31. 1-3), *ibid.* 263. Dodajmo i da će, mnogo kasnije, Sulpicije Sever (*Dial.* 3.7) spomenuti *speculatores venturae grandis*, tako da vidimo da je tradicija o čuvarima protiv tuče opstala do u kršćansko vrijeme. *Sulpicii Severi libri qui supersunt*, recensuit Carolus Halm, Vindobonae, apud C. Geroldi..., 1866.

¹¹ Plin. *NH* 17. 47: ... *quippe cum averti grandines carmine credant plerique, cuius verba inserere non equidem serio ausum.*

¹² Plin. *NH* 37. 41: ... *grandinem quoque avertere ac locustas precatione addita...* E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 6.

¹³ R. Cavendish, *Istorija magije*, prev. P. Ćurčija, Beograd, Jugoslavija, 1979. (engl. izd. 1977.), 17, kaže: »Magija je pokušaj da se upotrijebi izvjesna moć, pomoću postupaka za koje se vjeruje da imaju neposredan i automatski utjecaj na čovjeka, na prirodu, na božansko«. Vidi i str. 25.

razumljiv i ne obazire se previše na gramatiku, ali njima to nije tako bitno zato jer djelovanje tih filakterija počiva na magičnim riječima i »moćnim« imenima čija važnost uvelike nadilazi smisao rečenice i gramatiku.¹⁴ Opseg ovog teksta ne dopušta nam govoriti detaljno o svakom pojedinačnom natpisu (o kojima ionako postoji golema količina literature), nego ćemo pokušati donijeti neke zajedničke karakteristike tih recepata i njihovih očekivanih učinaka.

Filakteriji će imati zabilježenu svrhu – zašto se uopće pišu. Većina računa na zaštitu od svih zala koja mogu pogoditi imanje, među njima i od tuče: Sidi Kaddou (Tunis) – protiv tuče, hrđe, vjetrova i skakavaca, a za zaštitu vinograda, maslinika i obrađenih polja,¹⁵ Bouchet (južna Francuska) i Mondragon (južna Francuska) – za obranu od tuče, oluje, snijega i svih zala na tom području,¹⁶ Münster (vjerojatno iz Bitinije) – općenito za zaštitu plodova, životinja i ljudi od svih zala,¹⁷ Modica (Sicilija) – zaštita za berbu i prinos vinograda (A) i zaštita maslinika i vinograda (B),¹⁸ Comiso (Sicilija) – zaštita vinograda od svih zala, pa i tuče,¹⁹ Noto (Sicilija) – općenito za zaštitu i dobar urod (A), ali izrijeком traži i zaštitu od tuče (B),²⁰ Rod – napisan je gotovo cijeli psalam 80 (79) da zaštititi i održati plodnim jedan vinograd.²¹ Neki su pak filakteriji usmjereni ciljano protiv

¹⁴ F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 262; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, »L'empreinte du gnosticisme sur l'inscription chrétienne prophylactique d'Aïn-Fourna (Tunisie)«, *L'Africa Romana* (Sassari), 13/2, 2000., 1577-1587, str. 1582.

¹⁵ Sidi Kaddou (okrug Bou Arada, Tunis), grčki natpis na kamenu vapnencu, datiran u 2. ili 3. st. F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10) 267-268; G. Bevilacqua & S. Giannobile, »'Magia' rurale siciliana: Iscrizioni di Noto e Modica«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 133, 2000., 135-146, str. 143; F. Maltomini, »Due Nuovi Testi di Magia Rurale«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 164, 2008., 159-183, str. 175. Svi citirani autori u ovoj i idućim bilješkama imaju svu prethodnu bibliografiju o svakom pojedinom natpisu.

¹⁶ Dva gotovo identična teksta iz južne Francuske: Bouchet (Depart. de Drôme), brončana pločica u obliku *tabula ansata*, tekst je grčki, datirana u carsko vrijeme, možda 2. st. IG XIV. 2481; Mondragon (Depart. de Vaucluse, danas izgubljena), također brončana pločica, gotovo istovjetnog teksta, kao da je iz iste radionice i istog autora. IG XIV. 2494. F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 268; F. Maltomini, op. cit. (15), 174-175.

¹⁷ Münster, dvije olovne pločice u privatnom posjedu, vjerojatno iz Bitinije, obje je pisala ista ruka, datirane u 4. st. F. Maltomini, op. cit. (15), 168 – tablica A.

¹⁸ Modica (jugoistočna Sicilija, kamen s natpisom na obje strane, datiran u 5. st., možda 4. st., danas izgubljen). G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 139 id. U tom dijelu Sicilije nađeno je pet filakterijskih natpisa, uglavnom za zaštitu vinograda.

¹⁹ Comiso (jugoistočna Sicilija, dvije ploče od tufa, pisane istom rukom, jezik je grčki, datiraju se od 4. do 6. st.). D. R. Jordan, »Two Christian Prayers from Southeastern Sicily«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 25, 1984., 297-302; F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 271, bilj. 34; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, op. cit. (14), 1581.

²⁰ Noto (jugoistočna Sicilija, ploča od vapnenca ispisana s obje strane grčkim jezikom, datira se različito od 4. do 6. st.). F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 270 id; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, op. cit. (14) 1581 id; G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 139 id; D. R. Jordan, »Cloud-Drivers and Damage from Hail«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 133, 2000., 147-148; F. Maltomini, op. cit. (15), 174-174.

²¹ Rod, olovna pločica na kojoj je gotovo cijeli psalam 80 (79). Psalam inače govori o sudbini Izraela preko prispodobe vinograda, ali je ovdje shvaćen doslovno i trebao bi zaštititi pravi vinograd. M. Guarducci, *Epigrafi greca*, IV, Roma, 1978, 366, sl. 106; G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 144, bilj. 34.

tuče: Palazzolo Acreide (Sicilija) – traži zaštitu vinograda od tuče,²² Filadelfija (Lidija) – pravi egzorcizam protiv tuče,²³ Aïn-Fourna (Tunis) traži zaštitu od tuče, ali i od »zlih voda« (*aquae malae*) za usjeve, vinograde, vrtove, voćnjake, česvinu i maslinu,²⁴ Trogir – zaziv demonu da ne nanosi štetu tučom (*aut tu ne demum grandene nuoceres*),²⁵ Carrio (Španjolska) – kletva protiv Sotone za zaštitu od tuče stabala, usjeva, vinograda, voćnjaka, ovaca (?).²⁶ Tu je, napokon, i jedan bizantski tekst u kojem je prepisan jedan znatno stariji ἐξορκισμὸς τοῦ χαλαζίου izravno usmjeren protiv tuče.²⁷

Kršćanski će tekstovi uvijek zazivati Krista.²⁸ Osim Krista, u pomoć se zovu i razni božanski i andeoski entiteti. Cijela regimenta nadnaravnih bića različitog porijekla, u poganskim tekstovima najviše gnostičkog, i poznati s magijskih pa-

²² Palazzolo Acreide (antički Akras) na Siciliji (ploča od terakote, ispisana s obje strane, jezik je grčki, datira se od kasnog 4. pa do u 6. st. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271.

²³ Filadelfija (Lidija), Mala Azija, mramorna ploča s grčkim natpisom, datira se u 4. st. (?), danas izgubljena. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 176.

²⁴ Aïn-Fourna (antički Furnus Maius, Tunis, danas u Clermont-Ferrandu, olovna pločica u obliku križa s latinskim tekstom s obje strane, datira se u 5.-6. ili 6.-7. st.). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269-270; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), passim; S. Giannobile & D. R. Jordan, »A Lead Phylactery from Colle san Basilio (Sicily)«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 46, 2006., 73-86, str. 83; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

²⁵ Trogir (olovna pločica, danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ispisana s obje strane latinskim jezikom, datirala se u 4.-5. st., danas pak većina je sklonija dataciji u 6. st.). Pločica je nađena 1869. g. kraj Trogira i do danas je privukla zaista puno pažnje te joj je posvećena istinski golema bibliografija. Š. Ljubić, »C. O jednom spomeniku rimsko-kršćanske dobe«, *Vjesnik Narodnoga muzeja u Zagrebu*, 1/1, 1870., 147-153; Š. Ljubić, »Dometak k izjasnjenju trogirске olovne ploče«, *Vjesnik Narodnoga muzeja u Zagrebu*, 1/1, 1870 a, 228-230; M. Barada, »Tabella plumbea Traguriensis«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 16, 1935., 11-18 (donosi prijevod cijelog teksta na hrvatski); A. & J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana, 1986., br. 2792, 378-383, sa svom bibliografijom do 1986.; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 172, sa svom bibliografijom do 2008. g.; D. Kunčer, »The Tabella plumbea Traguriensis as evidence for spoken Latin in Dalmatia in the 6th century«, referat na skupu *First International Workshop on Computational Latin Dialectology*, Budapest, April 7-8, 2016. Dragana Kunčer, u objavljenom radu, smatra da na tablici treba čitati gravedene (od bolesti) umjesto *grandene* (od tuče), kao što je već prije predlagano. Prema tome, po njezinom mišljenju, to ne bi bio filakterij za zaštitu od tuče, nego od bolesti. Dragana Kunčer, »Tabella Plumbea Traguriensis, An Example of Rural Magic from Dalmatia«, *Acta Antiqua Hungarica* 57, 2017, 83-97. Zahvaljujem dr. Dinu Demicheliju što mi je obratio pažnju na ovaj tekst.

²⁶ Carrio (Villayón, Asturia, ploča od kamena škrljčevca, latinski tekst iz vizigotskog miljea, datacija 8. ili 9. st.). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), passim; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1580; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

²⁷ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 272-273.

²⁸ Münster, A.; Trogir – molitva Kristu protiv duha koji donosi tuču; Noto i Modica – zazivanje Krista, Carrio – također, Palazzolo Acreide – zaključuje zazivanjem Krista, a tablica iz Aïn-Fournae na kraju zaziva *in nomine Domini Patris et Filio et Ispirito Dei sento* (= sancto) *Christo tuo*. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 269-270, 271; G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 139-140; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 159, 168.

pirusa, gema i defiksiona, a u kršćanskim tekstovima porijeklom iz starozavjetne i apokrifne tradicije, trebala bi donijeti spas ugroženim imanjinima. S time da kršćanski tekstovi ni malo ne zaziru od spomena demona iz prethodnih religijskih sustava, zajedno s imenima arhandela i anđela. Nekršćanski tekstovi imaju tako: Bouchet i Mondragon – *voces magicae*, Abrasax, Iao (što je moguće korumpirano od Jahve), Oamuz;²⁹ Sidi Kaddou – obraća se *kyrioi theoi* Oreobazagra, Abrasax, Makhar, Semeseilam, Stenakhtha, Lorsakhthe, Koriaukhe, Adonaie.³⁰ Recimo da će Abrasax ostati vrlo spominjan i na kršćanskim tekstovima. Kršćani najviše pouzdanja imaju u četiri vrhovna arhandela i oni se gotovo uvijek nalaze na filakterijima. To su Mihael (ne kažemo Mihovil zato da zadržimo zvukovnu sličnost s ostalim arhandelima), Gabrijel, Rafael i Urijel,³¹ a njima se onda pridružuje cijeli niz više ili manje poznatih anđela i nebeskih bića: Noto i Modica – Iao, Atas, Amega (= Omega), Fato (= Fatum, sudbina), Krefiel, Nefl.jel, Edanemuel, Ame-seel (Meseel), Phinael, Louil, Phaktoel, Anemuel, teško čitljiv niz koji bi se možda mogao razriješiti kao Moukathal (?) i Loukhenada (?), Eisdramel, Amegaoth,³² Comiso – Abimel, Lasfen, Amiel (Amiael), Eloel (?), Eloem), Erael, Krephiel, Phaktobar (Phakzobar), Adonael, Abrasax, Eao (možda Jahve), Azaer (= Azael, pali anđeo) ili Adzaer (planet Zeus),³³ Carrio – među četiri najvažnija arhandela upao je Cecitiel, pa slijede Araniel (Ananiel?), Marmoniel, a zaziva se u pomoć i *historiola* sv. Kristofora,³⁴ Filadelfija – osim spomenutog Rafaela, tu su Sabaoth, Ufridiel, Raguel, Istrael, Agatoel, sve anđeli.³⁵

Vidimo na tekstovima da se računa što više imena, to bolje, što više anđela i arhandela i demona angažiramo u vojsci protiv tuče, to bolje. Postavlja se pitanje zašto bi svi ti entiteti morali djelovati. To vjerovanje ima dugu povijest. Još se pitagorejcima pripisivala ideja da je zrak gusto naseljen demonima. Nalazimo kod Diogena Laertija (8. 32): »Zrak je pun duša: neke zovemo heroji, neke demoni; to su oni koji šalju snove i predznake o bolesti i o zdravlju... njima se obraćaju očišćenja, okajanja, različite vrste proricanja, predviđanja i slična zazivanja.«³⁶ U

²⁹ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 174-175.

³⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 267-268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

³¹ Noto – Mihael, Gabrijel, Urijel, Rafael; Comiso – Gabrijel; Palazzolo Acreide – Gabrijel i Mihael; Filadelfija – Rafael; Carrio – Mihael, Gabrijel, Urijel, Rafael; Trogir – Gabrijel; bizantski tekst – ima samo Arhandeo Božji.

³² F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 270; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1581; G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 141.

³³ D. R. Jordan, 1984., *op. cit.* (19), 297, 302; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 271, bilj. 34; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1581.

³⁴ Moguće je da je Cecitiel zapravo Sedekiel (preko Setekiel, Secetiel, Cecetiel, Cecitiel). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 279, bilj. 60, 281.

³⁵ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582.

³⁶ Diog. Laert. 8. 32: εἴηαι τε πάντα τὸν ἄερα γυκὼν ἐμπλέων... (odlomak je inače o Pitagori). Diogène de Laerte, *Vies et doctrines des philosophes de l'antiquité...* traduction nouvelle Ch. Zevort, vol. II, Paris, Charpentier Libraire-Éditeur, 1847. <http://remacle.org/> (pristupljeno 22. VIII. 2017.). I. P. Culianu, »'Démonisation du Cosmos' et dualisme gnostiques«, *Revue de l'histoire des religions*, 1961., 1979., 3-40.

zraku, između sfere Mjeseca i Zemlje, kretalo se mnoštvo duhova i demona, a njima su se u kršćanskoj ideologiji pridružili arhanđeli i anđeli. Tako i naši filakteriji za zaštitu od tuče u konačnici potječu od ovih ideja da demoni u zraku stvaraju nevolje i da na njih moramo utjecati, a pobijediti ih, na naš nagovor, mogu druga zračna bića koja tu isto borave.

Tako smo došli do demonskih bića koja donose ili izazivaju tuču. Njih je mnogo manje nego onih koji bi trebali pomoći. Stječe se dojam da na svakog zločatora moramo poslati bar nekoliko dobrih entiteta da bi bili djelotvorni. Natpis iz Španjolske (Carrio) izravno označava Sotonu kao onoga koji izaziva tuču,³⁷ dok tekst iz Filadelfije navodi demona bez imena, ali ga opisuje kao »vatrene usta« (kaminóstomoς³⁸), a bizantski rukopis kao zlikovca ima personificirani gradonosni oblak.³⁹ Zanimljiv je natpis iz Nota (Sicilija), gdje je, na strani B, pročitano ime *theós Mikhalázokos* (od Mihael i *khálaza* = tuča). To bi trebao biti demon protiv kojeg je usmjeren ovaj filakterij i čini se da je većina to prihvatila.⁴⁰ Za nas je najzanimljiviji demon koji se spominje na olovnoj pločici iz Trogira (strana A, l. 3-5): *ti denontio tibi inmon/dissime spirete tarta/ruce* i to zato (l. 11-12) *aut tu ne demum/ grandene nuoceres*.⁴¹ Starija su čitanja *Tartaruc(h)us* smatrala pridjevom koji označava »onoga koji boravi u Tartaru«, međutim danas je gotovo sigurno da je to ime demona Tartaruka, palog anđela koji je sinonim Sotone. On je izravno potvrđen u apokrifnoj *Pavlovoj apokalipsi* (duži latinski tekst, 11-18) na mjestu gdje se opisuje sudbina bezbožnih – njih će Bog dati anđelu Tartaruku koji nadzire muke u kojima će ostati do sudnjega dana.⁴²

Međutim, ima još jedan detalj koji do sada nije privukao pozornost. U popisu demonskih imena nalazi se i jedan *Ταρταρουήλ* dubleta Tartaruha.⁴³ U astrološkom se kodeksu kaže da je on demon Selene/Mjeseca. Mislimo da je to vrlo važan podatak, ako uzmemo u obzir da se u književnim izvorima tuča vrlo često povezivala s mjesecom i da je voda na Mjesecu česta tema filozofskih rasprava, o čemu će biti više riječi na kraju ovog teksta. Isto tako mislimo da bi spomen

³⁷ I. 10: *adiuro te Satan*, F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 274.

³⁸ *Ibid.* 272-273.

³⁹ *Ibid.* 274.

⁴⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 270, G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 144: oni smatraju da se u nastavku teksta nalazi epitet Mihalazoka – *Pisites*, što je pridjev koji se inače odnosi na vino, blizak pridjevu *pissodes*, a u značenju »poput smole, taman, crn«. Disonantan ton je čitanje Davida Jordana, koji misli da u tekstu nema nikakvog demona Mihalazoka, nego da u tekstu zapravo piše *μὴ χαλαζοκοπίετε {σ} τὸν ἀνπελδὼνα* (i ne oštetite vinograd tučom!). D. Jordan, 2000., *op. cit.* (20), 148.

⁴¹ A. & J. Šašel, *op. cit.* (25), 380.

⁴² A. & J. Šašel, *op. cit.* (25), 382; I. P. Culianu, *op. cit.* (36), 27; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271. G. Davidson, *Dictionary of Angels*, New York, Simon and Schuster, 1994. (1. izd. 1967) navodi Tartaruka (Tartaruha) kao anđela mučenja u Paklu, koji se u toj ulozi izmjenjuje s arhanđelom Urijelom, ali i Tartaruhe u pluralu kao anđele koji provode mučenja u Paklu; s.v. *Tartaruch*, *Tartaruchi*, *Tartaruchian Angels*, *Tartaruchus* (ovaj alternira s anđelom *Temeluchus* u grčkoj verziji *Pavlove apokalipse*).

⁴³ *Cat. cod. astr.* VIII. 2. S. 150. 19; 151. 14; X. S. 81. 21. Citirano kod E. Peterson, »Engel- und Dämonennamen. Nomina barbarā«, *Rheinisches Museum* 75, 1926., 393-421, str. 419, br. 117, s.v. *Tartaruel*.

Tartaruka na pločici iz Trogira mogao potjecati upravo iz ovog sklopa vjerovanja da tuča dolazi s Mjeseca. Kao usporedbu možemo navesti i olovni filakterij A iz Münstera, na kojem (u Maltominijevu prijevodu) stoji i: »... kako rijeci Oceanu ne nedostaje struja (?), kako moru (ne nedostaje) vode i suncu kola i zraku zvijezda i Mjesecu valova...«⁴⁴ Ova slika, po našem mišljenju, iz istog je sklopa ideja kao i Tartaruk na pločici iz Trogira.

Kad je filakterij jednom napisan, što učiniti s njim? Dobar dio onih napisanih na metalnim pločicama (olovo i bronca) imaju rupe što sugerira da su bili fiksirani za podlogu, pretpostavlja se za neki stup ili kolac u vinogradu ili u polju.⁴⁵ Kamenu natpisi pak izriječno kažu kad će magija djelovati: Noto – smjestiti takvo kamenje u tri ugla vinograda; Noto i Modica – kamen mora biti na posjedu; Sidi Kaddou – kamen mora biti zakopan pod zemlju.⁴⁶ Magijsko djelovanje u vinogradu ima i mlinsko kamenje, a spomen mlinskog kamena kao moćne magije naći ćemo kasnije i u pisanim izvorima.⁴⁷

Što se tiče magije riječi, već smo naveli primjer s Roda gdje je psalam upotrijebljen kao čarolija u kršćanskom okružju.⁴⁸ U nekršćanskom okružju funkciju čarolije znali su imati Homerovi stihovi, pa se tako na tablicama iz Boucheta i Mondragona prepoznaje aluzija na stihove iz *Ilijade* (15. 170).⁴⁹

Na kraju imamo važne detalje koje nalazimo u filakterijima, a koji se mogu povezati s književnim izvorima i religijskim sustavima. Prvo, tu je krv koja igra ulogu u tim formulama, iako posredno. Tablica iz Aïn-Fourne (Tunis) spominje Kristovu krv: *ibi nata est bitis* (= uitis) *cum senquine* (= sanguine) *Christi...*, a drugi je primjer Carrio (Španjolska) koji ima historiolu o mucu sv. Kristofora gdje stoji (l. 22): *amputata est caput*, što podrazumijeva da je krv otekla u zemlju.⁵⁰ Krv kao važan dio tjeranja tuče vidjeli smo već kod Seneke na početku ovog

⁴⁴ F. Maltomini, *op. cit.* (15), 168.

⁴⁵ Perforacije imaju pločica iz Trogira, iz Boucheta (Francuska) i Mondragona (Francuska), kao i križna olovna pločica iz Aïn-Fournae (Tunis). S. Giannobile & D. R. Jordan, *op. cit.* (24), 83.

⁴⁶ G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 140, 143-144; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 173-174.

⁴⁷ Palazzolo Acreide – spominje *hylistrion* (= hylisterion), tj. mlinski kamen; Noto – Mihalazok je privučen u tri mlinska kamena koje treba izbaciti iz vinograda. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271.

⁴⁸ Vidi bilješku 21.

⁴⁹ Sintagma $\nu\phi\acute{\alpha}\varsigma\ \eta\ \chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta\alpha$ potječe izravno iz Homerova stiha *Il.* 15. 170, koji u prijevodu glasi: »Kao što snijeg il' grād iz oblaka kadano hladni/ padaju (Boreja rođen u eteru goni ih dalje)«. *Homerova Ilijada*, preveo i protumačio Tomo Maretić, priredio Stjepan Ivšić, Zagreb, Matica hrvatska, 1961. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 174-175. Isti citat iz Homera ima i spis *Geoponike* (7. 31. 2 – preuzet od Afrikanca), a dodaje i stih iz *Il.* 8. 170: »Triput premudri Zeus s planina Idskih zagrmic«, vidi W. Gemoll, »Untersuchungen über die Quellen, den Verfasser und die Abfassungszeit der *Geoponica*«, *Berliner Studien für classische Philologie und Archäologie*, ed. F. Ascherson, 1, Berlin, Verlag von C. Calvary & co, 1884, 1-280, str. 29. O Homerovim stihovima kao čarolijama vidi D. Collins, »The Magic of Homeric Verses«, *Classical Philology* 103/3, 2008., 211-236.

⁵⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 281.

teksta. Na kršćanskim natpisima i u ranom srednjem vijeku zaista ne možemo očekivati spomen puštanja krvi i krvavih žrtava, koje su zabranjene još od Teodozijeve zakonika,⁵¹ ali je daleki spomen na vezu krvi i spasa vinograda od tuče ostao i dalje.

Drugo, tu je neobičan dijalog između zmije otrovnice (*exit vipera serpis*) koja je izašla iz česme i čovječuljka (*omuncio* = homunculus) na olovnoj pločici iz Aïn-Fourne (Tunis). Zmija, koja je očito uplašena, moli čovječuljka da je oslobodi od zle vode i od zle tuče (*et dixi illi, omuncio, libera me de aquas malas et de grandine mala*). Čovječuljak na kraju pomaže zmiji (*ego te libero de aquas malas et de grandine mala*).⁵² Dok je *homunculus* alkemijski stvor *par excellence*,⁵³ a i zmija ima važnu ulogu u gnosticizmu (sjetimo se samo sekte Ofita unutar gnosticizma), mislimo da u ovom slučaju postoji još jedna usporedba, možda još važnija za recepte protiv tuče. Arapski spis, poznat kao *Nabatejska poljoprivreda*,⁵⁴ donosi cijeli niz postupaka kako pomoću zmije otjerati tuču od vinograda i u svakom od njih zmija se vrlo loše provede: razrezana je na komade, spaljena, pribijena je na štap, otkinuta joj je glava i pribijena na štap i slično.⁵⁵ Nijedna zmija ne želi tako završiti: vidi zmija da dolazi tuča i jasno joj je da bi mogla grdno nastradati pa nije čudno da moli alkemijsko biće da je spasi. Oba teksta pripadaju vremenu prijelaza iz antike u srednji vijek i čini nam se da zmija iz Aïn-Fourne ima razloga za strah ako je tjeranje tuče kakvo je citirano u *Nabatejskoj poljoprivredi* bilo dio uobičajene magijske prakse u puku, iako je tekst iz Tunisa evidentno kršćanski.

Preko nesretne zmije prelazimo iz područja *legomena* na područje *dromena* – što treba učiniti i kakve postupke provesti da bi se tuča otjerala od vinograda. Ti su recepti raspršeni po antičkim izvorima, najviše kod poljodjelskih pisaca, ali ih ima i drugdje (vidjeli smo kako im se izruguju Seneka i Plinije Stariji, s time da su veliki uzori Vergilije i Varon bez premca),⁵⁶ no najviše ih je koncentrirano u jednom poglavlju bizantskog spisa iz 10. st., poznatog kao *Geoponike*. To je jedini grčki poljodjelski priručnik koji se sačuvao, iako znamo za imena desetaka

⁵¹ M. Milićević, *Klaudijan, Otmica Prozerpine*, Zagreb, Latina & Graeca, 1997., 12 i d.

⁵² R. Dussaud, »C. r. de A. Audollent, Double inscription«, *Revue de l'histoire des Religions*, 121, 1940., 193 id. mislio je da je zmija genij izvora. C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582-1583 misle da je riječ o predodžbama koje proizlaze izravno iz gnostičke ideologije i antičke alkemije.

⁵³ Ibid. 1584-1587.

⁵⁴ Tekst *Kitāb al-filāḥa an-nabatiyya* se pripisuje piscu Ibn Waḥshiyya. Zapravo ne znamo tko je autor, a Ibn Waḥshiyya tekst je preveo na arapski. J. J. Clément-Mullet, *Le livre de l'Agriculture. D'Ibn-a—Awam, Kitāb al-felahah*, traduit de l'arabe par J. J. Clément-Mullet, I-II, Paris, Librairie A. Franck, Albert L. Herold Successeur, 1864., 79; T. Fahd, »Conduite d'une exploitation agricole d'après 'L'Agriculture Nabatéenne'«, *Studia Islamica* 32, 1970., 109-128; J. L. Teall, »The Byzantine Agricultural Tradition«, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971., 33-59, str. 41; R. H. Rogers, »Hail, Frost, and Pests in the Vinyard: Anatolius of Berytus as a Source for the Nabatean Agriculture«, *Journal of the American Oriental Society*, 100/1, 1980., 1-11, str. 1-2.

⁵⁵ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3-4.

⁵⁶ R. H. Rogers, »Varro and Virgil in the *Geoponica*«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19, 1978., 277-285.

grčkih pisaca koji su pisali o toj temi.⁵⁷ *Geoponike* su mješavina izvora (izrijekom se navode 42 različita izvora), tradicija i svakakvih utjecaja.⁵⁸ No glavni razvojni put išao bi od Kasijana Basa Skolastika iz 6. st., čije se pak djelo temeljilo na spisima Vindanija Anatolija iz Berita (4. st.) i Didima Mlađeg iz Aleksandrije.⁵⁹ *Geoponike* su se našle i u jednoj *Knjizi o poljodjelstvu*, čiji je autor Ibn al-Awam iz Andaluzije u 12. st.⁶⁰ *Nabatejska poljoprivreda* je kompilacija, datirana različito od 4. do 7. st., temeljena na babilonskim i kaldejskim izvorima, ali u njoj nalazimo i arapskog Anatolija (*Anatolius Arabicus*) i kompilaciju *Geoponika*.⁶¹ I *Geoponike* i *Nabatejska poljoprivreda* imaju mnoštvo magijskih postupaka i recepata i kad se tu navode izvori, najčešće se citiraju Julije Afrikanac (čije je djelo *Kestoi* poznato po fragmentima i citatima) i Demokrit, tj. odlomci koji se prenose pod njegovim imenom.⁶² Poglavlje o tuči (*Geop.* 1. 14 i 15) dio je Anatolijeva traktata o vinogradarstvu, a isti odlomak ima i sirijska verzija, dok paralelan tekst s nekim proširenjima i varijacijama ima i *Nabatejska poljoprivreda*.⁶³

Krv kao moćno sredstvo odvratanja tuče već smo vidjeli u slučaju Kleone, a *Geoponike* kažu (1.14.1) da žena mjesečnicom može otjerati tuču, kao i platno natopljeno tom krvlju i zakopano u vinograd, što je onda Rose⁶⁴ protumačio time da će tuča biti uplašena ili zgađena tim prizorom i otići dalje.⁶⁵ U ovaj isti

⁵⁷ Ch. Guignard, »Sources et constitution des *Géoponiques* à la lumière des versions orientales d'Anatolius de Béryste et de Cassianus Bassus«, u: M. Wallraff & L. Mecella eds. *Die Kestoi des Julius Africanus und ihre Überlieferung*, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009., 243-344, str. 243; Varon (*De re rustica*, 1.1.7-10) donosi više od pedeset imena, a Kolumela (*De re rustica*, 1.1.7-11) pedeset i četiri, plus citati kod drugih pisaca.

⁵⁸ Najviše smo se oslanjali na izdanje A. Dalby, *Geoponika, Farm Work. A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*, Blackawton (UK), Prospect Books, 2011., 36-49.

⁵⁹ Vindanius Anatolius, *Synagoge georgikon epitedeumatou* (4. st.), Cassianus Bassus Scholasticus, *Peri georgias eklogai* (6. st.), Didymus, *Georgika*. Vindanije Anatolije (gotovo svi misle da je to isti onaj prefekt Ilirika o kojem govori Amijan Marcelin, 21.6.5) koristio je niz ranijih autora i danas je njegovo djelo izgubljeno na grčkom, ali je poznato po prijevodima na sirijski, arapski i armenski, dok se Kasijan Bas služio Anatolijem i dodao mu je podatke iz kasnijeg autora Didima. Anatolijevom *Synagoge* služio se i pisac Paladije. R. H. Rogers 1978., *op. cit.* (56), 277-278; R. H. Rogers, »The Apuleius of the 'Geoponica'«, *California Studies in Classical Antiquity*, 11, 1978 a, 197-207, str. 197; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1, 6; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 245-246, 302-303.

⁶⁰ J. J. Clément-Mullet, *op. cit.* (54), passim; J. L. Teall, *op. cit.* (54), 42.

⁶¹ J. J. Clément-Mullet, *op. cit.* (54), 80-81, 88; T. Fahd, *op. cit.* (54), 1 i d; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 247-248.

⁶² H. J. Rose, »The Folklore of Geoponica«, *Folklore* 44/1, 1933., 57-90, str. 59 i 65; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 299-300; M. Wallraff, »Magie und Religion in den *Kestoi* des Julius Africanus«, M. Wallraff & L. Mecella eds. *Die Kestoi des Julius Africanus und ihre Überlieferung*, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009., 39-52, str. 41-42.

⁶³ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 4; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1-2.

⁶⁴ H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁶⁵ Plinije (*NH* 28.77 (21) kaže da će tuču otjerati gola žena koja ima mjesečnicu, a Plutarh (*Quaest. conv.* 7.2 = *Moralia* 700 E) veli da su djelotvorne krpe koje je žena koristila tijekom mjesečnice, ali i krv krtice.

Plutarch's *Moralia*, in fifteen volumes, IX, with and English translation by Edwin I. Minar Jr, F. H. Sandbach, W. C. Helmbold, Loeb Classical Library, Cambridge MA, Harvard

kompleks odnosa krvi i tuče mogla bi pripadati i informacija Paladija (*Op. agr.* 2. 34. 2-3)⁶⁶ da se gradonosnim oblacima treba zaprijetiti krvavim sjekirama. Na drugom mjestu Paladije kaže (1. 35. 1) da za zaštitu treba prekriti mlinski kamen crvenom krpom. Možemo pretpostaviti da krvave sjekire aludiraju na krv žrtvovanih životinja, a da crvena krpa također predstavlja zamjenu za krv. Podsjetimo samo da se mlinsko kamenje u kontekstu ove magije spominje i na filakterijima iz Nota i Palazzolo Acreide.⁶⁷ U vrijeme kad piše Paladije, za razliku od Plutarha, krvave su žrtve zabranjene i nezamislive, pa ne čudi da je zamjena nađena u crvenim krpama (tim više što su krvave krpe također dio pučke tradicije). Već smo vidjeli kako krv uvijeno i neizravno ulazi u priču na filakterijima iz Ain-Fourne (Tunis) i Carrija (Španjolska).

Idući recept koji daju *Geoponike* (1. 14. 3) jest: traku od kože tuljana zakvačiti za istaknuti trs u vinogradu i neće biti štete od tuče, a to je pročitao kod Filostrata. Malo dalje to proširuje (1. 14. 5) i veli da ako nosiš kožu hijene, krokodila ili tuljana oko svoje zemlje i onda je objesiš na ogradu imanja, tuča neće pasti.⁶⁸ Kožu krokodila, hijene i tuljana nalazimo i kod Paladija (1. 35. 14).⁶⁹ Spomen pak Filostrata odnosi se na njegovo djelo *Heroikos* (21. 8) gdje se heroj Palamed prikazuje vinogradaru i preporučuje mu da traku od životinjske kože pričvrsti u vinograd,⁷⁰ a kontekst sugerira da je mislio na kožu tuljana. Za tuljana se odavno vjerovalo da štiti, ne samo od tuče, nego i od oluja i gromova, pa su zato pomorci zabijali kožu tuljana na jarbol.⁷¹ S druge strane, hijena je magijsko biće *par excellence*; vjerovalo se da su hijene hermafroditu ili da svake godine mijenjaju spol, da imaju strašne moći, da glasom začaraju ljude, da to čine dodirom lijeve šape itd.⁷² Hijena je, prema tome, moćna magija u svakom pogledu, a *Nabatejska poljoprivreda* dodaje i to da je, osim hijene, najkorisnija magija u vinogradu koža ježa i ako se s njome propisno postupa, nikakva tuča neće pasti na vinograd.⁷³

University Press, London, William Heinemann Ltd, 1961. A. Dalby, *op. cit.* (58), 67; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 162; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁶⁶ Palladii Rutilii Tauri Aemiliani, *Opus agriculturae*, ex recensione J. C. Schmitii, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri, 1898.

⁶⁷ E. S. McCartney, »Magic and the Weather in Classical Antiquity (Concluded)«, *The Classical Weekly* 18/no. 21, 1925., 163-166; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 263, 265-266.

⁶⁸ A. Dalby, *op. cit.* (58), 67-68. Isti recept ima i *Nabatejska poljoprivreda* – R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 2.

⁶⁹ *Geoponike* ne citiraju Paladija kao izvor, pa je W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3-4 mislio da se i Paladije i *Geoponike* služe jednim zajedničkim izvorom, koji bi trebao biti Vindanije Anatolije.

⁷⁰ J. K. Berenson Maclean & E. Bradshaw Aitken, *Philostratos, On heroes*, Society of Biblical Literature, Leiden, Brill, 2003.; S. Follet, »Philostratus's *Heroikos* and the Regions of the Northern Aegean«, u: E. Bradshaw Aitken & J. K. Berenson Maclean eds. *Philostratus's Heroikos, Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2004., 221-236, str. 230; H. Guignard, *op. cit.* (57), 304.

⁷¹ Plut. *Quaest. conv.* 4.2.1. Usporedi Svetonija (Aug. 90) koji kaže da car August nikamo nije išao bez kože tuljana zato jer se panično bojao grmljavine. J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 154.

⁷² A. Rabassini, »L'ombra della iena. Un animale magico nella cultura filosofica del rinascimento«, *Bruniana & Campanelliana*, 10/1, 2004., 87-104.

⁷³ R. H. Rogers, 1980, *op. cit.* (54), 3.

Idući vrlo efikasan recept tiče se kornjače. *Geoponike* (1. 14. 8) kažu da treba uzeti kornjaču iz močvare u desnu ruku, okrenuti je na leđa i nositi oko vinograda. Onda je treba, okrenutu na leđa, staviti usred vinograda i nasuti malo zemlje oko nje tako da se ne može prevrnuti na noge. Ako se tako učini, tuča neće pasti. Neki tvrde da to treba obaviti šestog sata dana ili noći.⁷⁴ *Nabatejska poljoprivreda* na to dodaje da su ovaj recept iskušali u praksi i da je vrlo djelotvoran i promatrali su kako tuča nestaje i ni jedan komad nije pao na to mjesto.⁷⁵ Isti recept kao *Geoponike* ima i Paladije (1. 35. 14).⁷⁶ Kornjača se u antici smatrala životinjom sa snažnim magijskim svojstvima, naročito u ljubavnoj magiji.⁷⁷ Okretanje kornjače na leđa vidi se već u *Homerskoj himni Hermu I* (30-61),⁷⁸ gdje se opisuje kako je Hermo načinio liru od kornjačina oklopa. Jedno tumačenje cijelu himnu smatra odrazom ritualnog ubijanja kornjače da bi se od njezine žrtve stvorila glazba.⁷⁹ Ovaj bismo motiv glazbe morali zapamtiti jer ćemo poslije vidjeti da glazba lire također ima važnu ulogu u postupcima protiv tuče.

Još se jedna životinja pojavljuje u receptima za zaštitu vinograda – nilski konj. *Geoponike* (1. 14. 11) kažu da komadi kože nilskog konja, stavljeni kraj svakog međaša, sprečavaju štetu od tuče. Malo dalje (1. 16) kaže da koža nilskog konja, zakopana usred polja, sprečava da grom udari u to polje.⁸⁰

Dodatne postupke možemo naći kod Paladija (1. 35): treba u vinogradu objesiti sovu raširenih krila, a Kolumela (10. 348-350) je već prije objasnio da su taj »lijek« preporučivali Amitaon i Hiron. Kaže još Paladije da oruđe za rad u vinogradu treba namazati medvjedom mašću i to je tako moćno sredstvo da ništa više ne može nauditi tom vinogradu, ni led, ni magla, ni bilo koja životinja. Ali ima jedan uvjet – cijeli postupak mora biti tajan, jer ako netko dozna za nj, gubi svaku vrijednost.⁸¹ Uz ove životinjske, Paladije daje i jedan biljni recept: opasati cijeli vinograd ili polje kukuvinom (bijela divlja tikva, *Bryonia alba* – *spatium alba vite praecingitur*). Da je riječ o starijoj tradiciji, svjedoči Kolumela (10. 346-347), gdje je dodatni podatak da je to izumio Etrušćanin Tarhon za zaštitu od Jupiterove munje.

Živo biće koje ima posebnu ulogu u zaštiti vinograda jest zmija. Cijeli niz postupaka sa zmijom daje *Nabatejska poljoprivreda*. Tako je slika zmije otrovniče s natpisom »preko nje se postiže zaštita od tuče da ne padne na polja i selo«,

⁷⁴ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68. Iako se ovaj recept s kornjačom nalazi u samo jednom rukopisu *Geoponika*, paralela kod Paladija dokazuje da je autentičan. Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 303.

⁷⁵ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54) 2.

⁷⁶ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3-4; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 264; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 303.

⁷⁷ A. Karanika, »Playing the Tortoise Reading Symbols of an Ancient Folk Game«, *Helios*, 39/2, 2012., 101-120.

⁷⁸ Hesiod, *Postanak bogova*, *Homerove himne*, s tumačem i pogovorom dr. Branimira Glavičića, Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1975.

⁷⁹ S. C. Shelmerdine, »Hermes and the Tortoise: A Prelude to Cult«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 25, 1984., 201-208.

⁸⁰ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 155; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁸¹ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 266.

djelotvorno sredstvo.⁸² Ostale preporuke vrlo su loše za zmiju: treba je razrezati na komade i spaliti dok puše vjetar jer taj dim tjera gradonosne oblake; zakovati zmiju za dvije trske u vinogradu, glavu na jednu, rep na drugu; pribiti zmijinu glavu željeznim čavlom za štap, a njezino uvijanje oko štapa oštjerat će oblake. Autor spisa zaključuje da sam nije isprobao ni jedan od ovih recepata.⁸³ Kad vidimo ove preporuke, sjetimo se odmah zmije s filakterija iz Aïn-Fourne (Tunis), kad smo napomenuli da ta zmija zaista ima razloga za strah. Ono što je također važno to je da mitem zmija+tuča nalazimo u ova dva teksta različitog karaktera: jedan je seoska magija, a drugi je poljodjelski priručnik. No veza zmije i vinograda, zmije i vina, pa onda zmije i nedaća koje pogađaju vinogradare, mnogo je starija od ovih tekstova i potječe iz religije Dionisa i njegovih zmija. Izvora i priča o tome zaista je mnogo, pa ćemo citirati samo vrlo kasni tekst pjesnika Nona iz Panopolisa (12. 293-362) koji kaže da je Dionis od jedne zmije naučio kako praviti vino.⁸⁴

Kultovi koji se služe zmijama nisu se održali u Europi, ali nalazimo tu i tamo preostatke, kao što je proslava sv. Dominika svakog prvog četvrtka u svibnju u selu Cocullo (Abruzzi, Italija). Tu se u procesiji iznosi kip sv. Dominika na koji vjernici stavljaju gomile zmija što ih lokalni *serpari* skupljaju po okolnim brdima danima prije svečanosti. Sveti Dominik, koji je, kako priča kaže, u 11. st. očistio ovaj kraj od zmija, ne štiti samo od ujeda zmija, nego i od tifusa i zubobolje, a zatim štiti usjeve od gusjenica i vinograda od tuče i oluje.⁸⁵ Tisuću i petsto godina nakon kasnoantičkih izvora još uvijek nalazimo mitem zmije+tuča u modernom folkloru u Italiji.

Osim životinja, tuču odvrćaju i predmeti. *Geoponike* (1. 14. 4) preporučuju da ako izložiš zrcalo oblacima iznad sebe, tuča će te zaobići.⁸⁶ *Nabatejska poljoprivreda* je preciznija: zrcalo mora biti od poliranog željeza.⁸⁷ Isti recept ima Paladije (1. 35. 15) koji dodaje da će se oblak, kad vidi sebe u odrazu, uplašiti ili naljutiti i otići dalje.⁸⁸ Metal se pojavljuje i u idućem receptu: *Geoponike* (1. 14. 6) kažu da ako objesiš veliki broj ključeva različitih zgrada na vrpčama oko svoje zemlje, tuča će te zaobići.⁸⁹ S jedne strane, moguće je da je tu djelatna tvar želje-

⁸² R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3-4.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Nonnos, *Dionysiaca, with an English translation* by W. H. D. Rouse... in three volumes, I, Loeb Classical Library, Cambridge MA, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd, 1911.

C. Kerényi, *Dionysus. Archetypal Image of Indestructible Life*, trans. R. Manheim, Princeton University Press, Bollingen Series LXV-2, 1976., 58-60; A. Cattabiani, *Florario. Mitti, leggende e simboli di fiori e piante*, Milano, Oscar Mondadori, 1996., 93.

⁸⁵ C. Kerényi, *op. cit.* (84), 61; M. C. Harrison, »Serpent-Procession at Cocullo«, *Folklore*, 18/2, 1907., 187-191; A. A. Barb, »A Greek Serpent Ritual of Modern Times«, *Folklore*, 65/1, 1954., 48-49.

⁸⁶ A. Dalby, *op. cit.* (58), 67.

⁸⁷ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3.

⁸⁸ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 162; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 264.

⁸⁹ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

zo,⁹⁰ a s druge se pretpostavlja kako je moguće da se smatralo da je tako vinograd zaključan pa tuča ne može ući.⁹¹

Posebno je zanimljiv navod iz *Geoponika* (1. 14. 7): ako postaviš drvene bikove (*tauros*) ispred svoje kuće, efikasno ćeš je zaštititi.⁹² Tumačenja su razna, tim više što Paladije nema odgovarajućeg recepta u svom tekstu. Općenito se smatra da su drveni bikovi zamjena za žrtvovanje pravih bikova, no Pierre Hamblenne je dao radikalniji prijedlog: *tauros* (= bikove) je koruptela umjesto *staurous* (= križeve) i tu je zapravo riječ o postavljanju posvećenih drvenih križeva u vinograde za zaštitu od tuče.⁹³

U pomoć može priteći i razno kamenje. Tuču je odvrtao kamen *Lychnis*, kao i sve drugo što škodi poljima, a kamen *Chalizites* trebalo je udariti željezom, pa će vas tuča zaobići.⁹⁴ Već smo spomenuli i Plinija koji se rugao vjerovanju da će ametist, uz inkantacije, otjerati tuču.⁹⁵ Najluđi recept pak donosi Vegecije (*Ars veterinaria sive Mulomedicina*, 1. 20. 1-3) gdje preporuča da se od cijelog niza kamenja, raznog bilja, sumpora, ekstrakta, napravi smjesa, da se smjesa zapali, a smrad će otjerati demone i tuču.⁹⁶

Poseban pak ugled imao je koralj. Taj je mogao svašta: okončati sušu, utišati oluje, obraniti od groma i, naravno, odvratiti tuču. Mornari su ga koristili kao amulet protiv gusara, duhova i svih ostalih nesreća.⁹⁷

Već smo spomenuli sliku zmije, ali ima još vrsta slika koje pomažu u vinogradu. *Geoponike* (1. 14. 9) citiraju Apuleja Rimljanina⁹⁸ koji kaže da ako nacrtáš grozd grožđa na tablici i staviš je u svetište u vinogradu, svirajući liru, plodovi neće biti oštećeni. Liru treba početi svirati 23. studenoga i zadnji je put zasvirati 4. veljače. Sirijska i armenska verzija dodaju da zviježđe Lira počinje zalaziti 22. siječnja i potpuno zađe 26. siječnja.⁹⁹ Sviranje lire, načinjene od kornjačina oklopa, onaj je motiv koji nas vraća na priču o kornjači i mitološku podlogu nastanka glazbe iz žrtvovanja kornjače. Tako, osim kornjače same, zvuk lire tjera tuču od

⁹⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 265.

⁹¹ H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁹² A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

⁹³ P. Hamblenne, »Un rite chrétien dans les 'Géoponiques'?«, *L'Antiquité classique*, 47/1, 1978., 184-187.

⁹⁴ Orpheus, *Lithica*, 271-272; Solin. 37. 17. E. S. McCartney, 1925, *op. cit.* (67), 163-164.

⁹⁵ E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 6.

⁹⁶ *Scriptores rei rusticae veteres Latini, II, Palladius, Vegetius, De Mulo-medicina, Gargilii Martialis fragmentum*,... curante Io. Matthia Gesnero, Lipsiae, Sumptibus Caspari Fritsch, 1735; 1.20.1-3: nabrojio je, između ostalog, sumpor, judejski bitumen, nekoliko raznih soli, rog jelena, ahat, gagat, cijeli niz morskih bića, hematit, siderit, sve s točnim mjerama. To mora da je zaista zaudaralo. Usp. E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 5-6.

⁹⁷ Orpheus, *Lithica*, 569-607; Isidor. *Etym.* 16.15.25: *Sed et Corallium tempestati et grandini resistere fertur.*

S. Isidori Hispalensis... *Opera omnia*... recensente Faustino Arevalo, Tomus IV: *Etymologiarum Libri X posteriores*, Romae, apud Antonium Fulgonium, 1801. E. S. McCartney, 1925., *op. cit.* (67), 163-164; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 267, bilj. 20.

⁹⁸ R. H. Rogers, 1978a, *op. cit.* (59).

⁹⁹ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 66; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 4.

vinograda. No ovdje su posebno zanimljivi datumi: kad se 23. studenoga preraču-
na u gregorijanski datum, dobivamo 10. studenoga, dan prije dana sv. Martina na
Zapadu, najvećeg zaštitnika vinograda,¹⁰⁰ a 4. veljače postaje 22. siječnja, dan sv.
Vinka, također zaštitnika vinograda. *Nabatejska poljoprivreda* također preporuča
sliku loze s mnogo grozdova na mramornoj ili drvenoj ploči, postavljenu usprav-
no usred vinograda. To brani od tuče i osigurava obilan urod.¹⁰¹

U zaključku *Geoponike* u svim tim receptima kažu da to stoji u starim izvo-
rima i autor misli da su neke od tih metoda prilično neprimjerene i da ih treba
izbjegavati, pa savjetuje čitateljima da im ne vjeruju u potpunosti. On ih je prenio
samo zato da ne bi tko mislio da je ispuatio bilo što rečeno u starim izvorima.¹⁰²
Geoponike su kompilirane u 10. st., a biskup Fotije je prije toga, u 9. st., tražio od
pobožnog seljaka da ne uzima za ozbiljno nevjerojatne stvari (*apista*) niti »grčke
prijevare«. ¹⁰³ To su kršćanski autori i razumljivo je da odbacuju svaku pomisao
na pogansku magiju, ali je ipak uredno citiraju – da se ne bi pomislilo da je nji-
hovoju učenosti nešto promaknulo. Kršćanski su oci uvijek bili sumnjičavi i već
smo rekli kako se Klement Aleksandrijski izrugivao s običajem u Kleoni (*Strom.*
6. 3. 31, Migne PG 9. 248), u čarolije protiv tuče nije vjerovao ni Euzebije Alek-
sandrijski (*Sermones*, 22. 3, Migne PG 86. 456) ni ostali.¹⁰⁴ Ali slika nikad nije ni
posve crna, ni posve bijela, što se vidi u zakonima. Konstantinov zakon iz veljače
319. g. teži za potpunim potiskivanjem magije, ali je već iste godine isti zakon
ublažen i u ediktu od 23. svibnja stoji da se mora žestoko progoniti one koji škode
drugima magijom, no izuzimaju se oni koji liječe i sprečavaju tuču.¹⁰⁵ Ako se u
kasnoj antici i srednjem vijeku službeno smatralo da pogana više nema,¹⁰⁶ stare

¹⁰⁰ Sulpicije Sever, *Dial.* 3.7, prenosi da je selo koje je stalno stradavalo od tuče tražilo pomoć
sv. Martina i on ih je oslobodio zla idućih dvadeset godina. Potom, kad je imanje sv. Gr-
gura iz Toursa (538-594) bilo na udaru tuče iz godine u godinu, uzeo je vosak svijeća koje
je donio s groba sv. Martina i stavio ga je na najviše stablo u svom vinogradu i od tada su
oluje stalno zaobilazile njegovo imanje (*De miraculis S. Martini* 1.34, Migne PL 71. 937).
Sulpicii Severi libri qui supersunt, recensuit Carolus Halm, Vindobonae, apud C. Geroldi-
di..., 1866. E. S.; McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 1-2; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10),
279, bilj. 61; A. Zaradija Kiš & I. Sabotič ur: *Putovima europske nematerijalne baštine u*
21. stoljeću: Sv. Martin, simbol dijeljenja, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku &
Kulturni centar sv. Martin-Hrvatska, 2016.

¹⁰¹ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3.

¹⁰² A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

¹⁰³ Phot. *Bibl. cod.* 163. *Bibliothèque de Photius*, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/photius/table.htm> (pristupljeno 1. IX. 2017.). J. L. Teall, *op. cit.* (54), 43; R. H. Rogers, 1978a,
op. cit. (59), 197.

¹⁰⁴ E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9), 10, 11 i bilj. 169.

¹⁰⁵ *Cod. Th.* 9. 16. 3 (= *Cod. Iust.* 9. 18. 4): *Nullis vero criminationibus implicanda sunt reme-
dia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis ne maturis vindemiis metuerentur
imbres aut ruentis grandinis lapidatione quaterentur*. E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9),
4, 10; M. Salinas de Frías, »Tradición y novedad en las leyes contra la magia y los paganos
de los emperadores cristianos«, *Antigüedad y Cristianismo* (Murcia), 7, 1990., 237-245,
str. 239-240, bilj. 9, 24. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 284; F. Maltomini, *op. cit.* (15),
160 i bilj. 12.

¹⁰⁶ *Cod. Th.* 16. 10. 22: *Paganos qui supersunt, quamquam iam nullos esse credamus*, citira-
no kod M. Salinas de Frías, *op. cit.* (105), 240, bilj. 24.

čarolije protiv tuče, ali u novom ruhu, nastavljaju se i dalje. Tako doznajemo da je od štapa sv. Cezarija iz Arlesa (468/470-542) načinjen križ koji je stavljen u vinograd i bio je efikasna zaštita od tuče dugo vremena.¹⁰⁷ Očito su seljaci, trebajući svaku pomoć koju mogu dobiti, i dalje prakticirali drevne recepture, jer *Kapitular* Karla Velikoga nalazi za potrebno zabraniti tu praksu i tu se izričito spominju cedulje sa zapisima i magijskim znakovima koji se vješaju po vinogradima.¹⁰⁸

Iz ovog okružja vinogradarskog praznovjerja potječe i priča sv. Agobarda (779-840)¹⁰⁹ gdje se kaže da postoji negdje zemlja *Magonia* iz koje u oblacima dolaze zračni brodovi na kojima su zračni mornari (*nautae aerei*) koji zajedno s čarobnjacima zvanima *Tempestarii* izazivaju oluje i tuču. Iz njegova se teksta jasno vidi da se narod ovih meteoroloških čarobnjaka silno bojao i jednom su skoro zatukli neke ljude za koje su vjerovali da su *Tempestarii* iz Magonije.

S obzirom na ono što je rečeno u prvom dijelu ovog teksta, veoma je zanimljiva propovijed zapisana na stražnjim koricama kodeksa s Poslasticama sv. Pavla.¹¹⁰ Propovijed se krivo pripisuje sv. Augustinu, iako je vjerojatno iz 8. st. Tu se nalazi dio kršćanske čarolije protiv tuče i oluje i obrazac je vrlo sličan onome što smo vidjeli na filakterijima, s time što su imena aktera drugačija: proklinje demone i Sotonu, a u ime Evandelista, svetih otaca i Oca i Sina i Duha Svetoga. Posebno upadaju u oči riječi: »Onaj tko vjeruje da će udaljiti tuču pomoću olovnih listova, ispisanih i začaranih rogova, nije kršćanin nego poganin«,¹¹¹ što nam govori da je praksa olovnih filakterija među seljacima ustrajala do u srednji vijek.

A što je zapravo tuča? Seneka (*Quaest. nat.* 4.3) prigovara autoritetima poput Posidonija, koji samouvjerenost tvrdi da se tuča formira od oblaka punog kiše koji se već pretvorio u vlagu, kao da su to sami vidjeli svojim očima. Dalje dodaje da je tuča okrugla i da se padajući zaobli sa svih strana i dobije kuglasti oblik, okrećući se kroz gusti zrak. Kaže i to da tuča nastaje blizu zemlje i da ne pada dugo kroz zrak, pa zaključuje da je tuča jednostavno led zaustavljen u sredini

¹⁰⁷ *Vita Caes. Arel.* 2. 27, Migne PL 8. 1848, 1035, citirano kod P. Hamblenne, *op. cit.* (93), 186-187.

¹⁰⁸ *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia Regum Francorum*, vol. I, 64: *nec cartas per perticas appendant propter grandinem*, uz objašnjenje: *cartae quibus signa vel verba magica inscripta sunt in arboribus vel perticis appendatur*. Citirano kod E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 6 i bilj.116; P. Hamblenne, *op. cit.* (93), 187. U srednjoj Europi (Međimurje, Mađarska, Austrija, Njemačka, Slovačka, Češka, Francuska) vjerovalo se da francuski sv. Urban, koji se štuje 25. svibnja, pruža zaštitu od tuče i groma, vidi Lidija Bajuk, »Sveta vinska gora – kozmogonijsko mjesto zajedništva i dijeljenja«, u A. Zaradija Kiš & I. Sabotić ur, *op. cit.* (100), 2016., 231-264, str. 246 id.

¹⁰⁹ *S. Agobardi Episcopi Lugdunensis, Contra insulsam vulgi opinionem: De grandine et tonitruis*, Migne PL 104. 147-158. E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 2, 4-5; E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9), 9.

¹¹⁰ BNF Ms. Lat. 10440, faksimil rukopisa može se vidjeti na stranici Bibliothèque Nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9078404r/f120.item.zoom> (pristupljeno 17. VIII. 2017.).

S. B. »Un sermon sur la superstition«, *Mélusine, Recueil de Mythologie, Littérature populaire, Traditions et Usages*, 3, 1886./1887., 217-220; E. S. McCartney, 1943, *op. cit.* (2), 5.

¹¹¹ S. B. *op. cit.* (110), 218.

zraka.¹¹² Plinije (*NH.* 2. 61 (65)) kaže da tuču stvara smrznuta kiša, a snijeg je ista tekućina, samo malo manje gusta.¹¹³

Ali nisu svi imali takav znanstveni pristup. Većina je zapravo slijedila tradicionalna vjerovanja da je za sve kriv mjesec. Pa i zrak, o kojem govori Seneka, smješten je između Zemlje i Mjeseca i tu borave svi oni demoni koje smo već spominjali. Tu je i Empedoklova teorija da je Mjesec formiran od zraka koji se stvrdnuo kao tuča.¹¹⁴

Postojanje vode na Mjesecu vrlo je stara predodžba, a vjerojatno je Filolaj iz Krotona bio taj koji je rekao da na Mjesecu ima toliko vode da može uništiti cijeli kozmos i ta se voda izlijeva zbog kružnog kretanja zraka.¹¹⁵ Kasnije će ideja da je Mjesec načinjen od vode osvanuti u manihejskoj kozmologiji.¹¹⁶

Znamo odavno da antičkoj komediji i satiri ništa nije bilo sveto, pa su se zafrikavali na račun svih ovih filozofskih tumačenja, uključujući i ona o tuči. Među njima se ističe Lukijan, koji u *Istinitim pripovijestima* govori o svom putovanju na Mjesec. O šarlatanima u filozofiji već je Seneka (*Quaest. nat.* 4.3) rekao: »Ili mogu i ja jednom učiniti ono što čine kroničari. Nakon što lažu do mile volje, osvrnu se na jednu točku i dodaju: dokaze za ovo naći ćete kod autoriteta.«¹¹⁷ Za razliku od tih koji ljute Seneku, Lukijan je odmah na početku svoje priče (*Ver. hist.* 1.4) rekao da je sve laž, ali je zato zabavno. Pa tako, među kuriozitetima života na Mjesecu, opisuje i njihove loze: »Ima mnogo vodonosne loze, a bobice na grozdovima slične su tuči. Po mojem mišljenju, kad vjetar zapuše i protrese tu lozu, tada kod nas pada tuča: to se ti grozdovi rasprsnu.«¹¹⁸ Jest da je riječ o

¹¹² J. Clarke, *op. cit.* (9), 177-179. Na Seneku možemo nadovezati Pompeja Festa, p. 99 L: *guttæ aquæ concretæ solito grandiores* (Sexti Pompei Festi, *De verborum significatione quæ persunt cum Pauli Epitome...* edidit Wallace M. Lindsay, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri, 1913) i Izidora Seviljskog (*Etym.* 13. 10. 5): *appellatur, quod forma eius granorum similitudinem habeat*. Usp. *Thesaurus Linguae Latinae*, *op. cit.* (4), 2189.

¹¹³ Plin. *NH.* 2. 65: *grandinem congelati imbre gigni et nivem eodem umore mollius coacto*. Aristotel (*Meteor.* 1. 10, 11, 12) raspravlja o tuči na sličan način (*Météorologie d'Aristote*, traduite en français... par J. Barthélemy Saint-Hilaire, Paris, A. Duband Libraire-Éditeur, 1863. <http://remacle.org/> (pristupljeno 3. IX. 2017.).

¹¹⁴ 31 A 30, D.-K.: »Za Mjesec kaže da se sam načinio od zraka što ga je sadržala vatra. Taj se naime skrutio kao grād«. 31 A 60, D.-K. (= Plut. *De facie*, 5. 6, 922 C): »I doista zamjeraju Empedoklu kad prikazuje Mjesec kao led od zraka sličan tuči koji okružuje kugla od vatre«, preveo Ratimir Mardešić u B. Bošnjak et al. ur: *Hermann Diels, Pedsokratovci, Fragmenti*, I-II, Zagreb, Naprijed, 1983., vol. I, 259 i 266. Plutarco, *Il volto della Luna*, traduzione e note di Luigi Lehnus, Milano, Adelphi edizioni, 1991. Usp. J. Ferguson, »Two Notes on the Preplatonics«, *Phronesis*, 9/2, 1964., 98-106, str. 99-100; J. Longrigg, »'Ice of Bronze' (Lucretius i. 493)«, *The Classical Review*, 20/1, 1970., 8-9.

¹¹⁵ 44 A 18, D.-K.: »Filolaj kaže da propadanje svemira ima dva uzroka: prvi od vatre koja potječe s neba dolje, drugi od mjesечеve vode koja se izlije zbog kružnog gibanja zraka: i kaže da su njihova isparivanja hrana svemira.« Preveo Stjepan Hosu u B. Bošnjak et al. ur. *op. cit.* (114), vol. I, 355. Usp. S. J. Dick, »The Origins of Extraterrestrial Life Debate and its Relation to the Scientific Revolution«, *Journal of the History of Ideas*, 41/1, 1980., 3-27, str. 3, bilj. 1; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 163.

¹¹⁶ F. Maltomini, *op. cit.* (15), 163.

¹¹⁷ J. Clarke, *op. cit.* (9), 177-179.

¹¹⁸ Lukijan, *Djela*, prevela i priredila Marina Bricko, Zagreb, Matica hrvatska, 2002.

zafkanciji, ali u njoj su skrivene i kritike filozofskih teorija, npr. stoičkih, koje zagovaraju božansko djelovanje, dok ovdje vidimo »znanstveni« dokaz da tuču stvara vjetar na Mjesecu, a ne nikakva božanska bića.¹¹⁹ Lukijan to ovdje ne kaže izravno, ali se implicira: budući da je tuča grožđe Mjeseca i od njega bi se moglo praviti vino, pa ako vam je tuča potukla vinograd, a vi uzmite ledena zrna i od njih pravite vino!

Da je ovo naše čitanje Lukijana na pravom putu, dokazuje drugi veliki lažljivac, obožavatelj Lukijanovih djela, barun Münchhausen. Godine 1785. pojavila se u Engleskoj knjiga o putovanjima baruna Münchausena.¹²⁰ Sve najpopularnije teme razdoblja zastupljene su u toj priči, uključujući plovidbu na Mjesec. I on priča da na lozama na Mjesecu rastu grozdovi s bobama od leda i kad vjetar trese vinograde, na Zemlji je to tuča. A on bi savjetovao svima da idući put sprete te komade leda i od njih naprave lunarno vino.¹²¹ On je samo izravno iznio ono što je Lukijan nagovijestio. Münchhausenove su pustolovine bile silno popularne, kao i doživljaji mnogih drugih putnika na Mjesec iz 17. i 18. st.¹²²

¹¹⁹ A. Georgiadou & D. H. J. Larmour, *Lucian's Science Fiction Novel True Histories, Interpretations and Commentary*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1998., 140.

¹²⁰ R. E. Raspe, *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia*, 1785. Ch. XVIII – A Second Trip to the Moon. <http://www.gutenberg.org/> (pristupljeno 7. IX. 2016.).

¹²¹ »I would advise those who are of my opinion to save a quantity of these stones when it hails next, and make Lunarian wine. It is a common beverage at St. Luke's«. R. E. Raspe, *op. cit.* (120), ch. XVIII – A Second Trip to the Moon.

¹²² A. Alcalde-Diosdado Gómez, *El tópico el hombre en la Luna en las literaturas cultas y populares*, Universidad de Granada, diss. 2002. <http://hera.ugr.es/tesisugr/18069265.pdf> (pristupljeno 23. III. 2015.).

Popis internetskih baza podataka kojima smo se služili:

www.jstor.org

<http://muse.jhu.edu> Project Muse

www.archive.org Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music

www.perseus.tufts.edu Perseus Digital Library, Tufts University, Gregory R. Crane ed.

www.persee.fr Persée: Portail de revues en sciences humaines

<http://remacle.org/> L'Antiquité grecque et latine, du moyen âge

<https://www.academia.edu/> Academia

<https://dialnet.unirioja.es/> Dialnet, Universidad de la Rioja

<http://www.dmgh.de/> Monumenta Germaniae Historica

<http://.gallica.bnf.fr> Bibliothèque nationale de France

www.documentacatholicaomnia.eu Documenta Catholica Omnia, Patrologia Latina et

Patrologia Graeca

TAM MULTA IN TECTIS CREPITANS SALIT HORRIDA GRANDO
(Virgil, *Georgics*, 1.449)

Marina Milićević Bradač

So thick the horrid hail bounds rattling on the roofs. It is summer, it is hot, the hail has ravaged the vineyards. Virgil's line in the title of this paper not only vividly conveys the terrible feeling that the rattling of hailstones on the roof tiles excites among people – he calls it *horrid grando* – but is also brilliant Latin onomatopoeia. As long as there have been farmers and viticulturists, their enemies have always been the same; drought, hail, storm and locusts. Since antiquity these four woes have constantly been repeated in agricultural texts, in prayers, in magical formulae, all having a single aim: save my vineyard (olive grove, field, holding), whatever god, daimon or angel there might be.

The peasant or landowner could fight against hail in two ways. The first was with words. We can find words against hail written in the form of magical formulae and prayers on various objects; there are inscriptions on stone, on terracotta plaques, little sheets of metal and on papyri. Secondly, with actions. These are various magical procedures for protection against hail. Help was sought from the gods, and from gifted individuals, like Pythagoras, Empedocles, Epimenides of Crete or Abaris the Hyperborean, of whom it was said that they could ward off bad weather. Scientific minds like Seneca or Pliny the Elder could not come to terms with this kind of magic and had no faith in the effectiveness of such formulae. Seneca mocked the customs in Cleona where there were special anti-hail guardians (*khalazophylakes*) who watched when hail-bearing clouds approached and when the peasants thought that they would gain favour with the clouds with the blood of victims. The setting of philosopher and intellectual, of educated and well-read people, is one world, and that of peasant and grape-grower another very different one. People in the fields and vineyards were ready to do everything, pay anyone who could halt the catastrophe. Witnesses to such rural magic are the many phylacteries (white magic spells for protection against all evils) which frequently referred precisely to hail. A whole series of phylacteries – inscribed either in lead or in stone – have been preserved throughout the Roman Empire, and tell of this magic of the viticulturists. They invoked various celestial beings, archangels and angels (there are most of them in Late Antiquity, and most of them are Christians) to protect vineyards and farms from the activities of evil beings that bring the hail, such as for example the demon Tartaruc(h)us on a phylactery from Trogir (*tabella plumbea Traguriensis*). And in literary sources we have recommendations for procedures that should protect the vineyards, most of them preserved in the Byzantine *Geoponica*, compiled in the 10th century, in an Arabic text known as *Nabataean Agriculture*, and in earlier agricultural writers like Columella and Palladius. In these procedures, the sovereign substances are the skins of seals, hyenas, hippopotami, hedgehogs, live turtles, live venomous snakes, and objects such as pictures of snakes, of bunches of grapes, wooden figures of bulls or wooden crosses placed in the vineyards, iron mirrors and iron keys. In pagan

times the blood of sacrificed animals also worked, which was in Christian times replaced with symbols of blood like red rags; menstrual blood was also held to be sovereign. Hail could also be stopped by a lyre being played.

There were various theories about what hail was and where it came from; the most frequent suggestions were that it was linked with the moon; in the satirist Lucian we find that on the Moon the vineyards bore bunches of ice-berries, and when the wind shook these vines, hail fell here below. Baron Münchhausen, drawing on Lucian, went to the Moon and repeated the story of the lunar ice vineyards, recommending that it would be useful, the next time the hail fell, to make lunar wine of this ice.

SALONITANSKI NATPISI VOJNIKA I VETERANA NA UPRAVNIM I VJERSKIM SLUŽBAMA U NEKIM GRADOVIMA RIMSKE DALMACIJE

Ivan Matijević

UDK:930.271(497.583Solin)“652”

Izvorni znanstveni rad

Ivan Matijević

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Rad je posvećen vojnicima i veteranima koji su uspjeli ostvariti neke upravne, administrativne i svećeničke dužnosti u tri dalmatinska grada. Radi se o jednom centurionu, namjesnikovu beneficijariju i trojici veterana koji su bili aktivni u Saloni, Ekvu i Flanoni, gdje su dvojica od njih obavljali neke svećeničke funkcije.

Uvod

Vojnici su nakon otpusta iz vojske većinom nastavljali miran život u gradovima ili na vlastitim imanjima, baveći se trgovinom, brigom o posjedu ili nekim drugim zanimanjem. Imali su vrlo skromnu ulogu u političkom životu gradova u kojima su živjeli, a većina ih sigurno nije imala osjećaj za bavljenje politikom i izvršavanje različitih upravno-administrativnih dužnosti. Među veteranima aktivnima u ovom smislu prevladavaju bivši legionari i to vrlo često oni koji su tijekom vojne karijere obavljali više rangirane službe i kojima je zbog posjedovanja civiteta način funkcioniranja municipalnih institucija bio manje stran nego kolegama iz pomoćnih postrojbi. Veterani otpušteni kao obični vojnici izbjegavali su troškove povezane s obavljanjem municipalnih službi jer izuzeće od poreznih davanja (*immunitas*) dodjeljivano veteranima nije obuhvaćalo i obaveze koje su bile sastavni dio municipalnih službi. Ovo znači da je veteran kao gradski vijećnik izgubio svoj imunitet. Municipalni službenici plaćali su svojevrstnu pristojbu za obavljanje funkcije (*summa legitima* ili *summa honoraria*), a od njih se očekivalo i podnošenje ostalih troškova koji su proizlazili iz službe što je financijski bilo mnogo lakše upravo legijskim veteranima.¹

¹ G. Wesch-Klein, »Recruits and Veterans«, u: *A Companion to the Roman Army*, ur. P. Erdkamp, Blackwell Publishing, 2007., 447.

Legijski su veterani u gradovima podunavskih provincija poput Panonije, Mezije, Trakije, kao i Makedonije i Ahaje bili razmjerno slabo politički aktivni. Dvojica su bili dekurioni u Savariji i Viminaciju, jedan u Skupima, Sirmiju, Racijariji i Andautoniji. Dvojica veterana živjela su u jednom gradu i upravne funkcije obavljali u drugom, trojica su obavljali različite svećeničke funkcije.² Primjerice, u velikim panonskim središtima Akvinku, Brigeciju i Karnuntu nema niti jednoga veterana koji je bio gradski vijećnik, a slično je i u afričkim provincijama gdje su veterani također ostavili malo traga o značajnijem sudjelovanju u gradskom javnom životu.³ Tijekom principata samo je 5,8 posto od svih poznatih veterana u rajnskim i podunavskim provincijama bilo aktivno u političkom životu tamošnjih gradova, a većina ih je prethodno služila u legijama. I u Egiptu su veterani vrlo rijetko bili politički aktivni. S druge strane, iako je dužnost flamera bila cjenjenija, i među njima je broj veterana vrlo skroman s time da su tu svećeničku službu većinom obavljali vojnici koji su u bivšoj postrojbi bili na nekom višem položaju.⁴ Inkorporiranje vojnika odnosno veterana u gradska upravna tijela bilo je vrlo skromno⁵ što govori da su upravne funkcije u gradovima zadržavali pripadnici bogatih lokalnih obitelji. U Saloni se vodeći sloj stanovništva također sastojao od vrlo bogatih i utjecajnih familija čiji su članovi činili veliku većinu u gradskim upravnim tijelima o čemu svjedoči gotovo 60 natpisa iz vremena principata.⁶

Aktivni i bivši pripadnici rimskog vojnog sustava iz vremena principata spomenuti su na 259 cjelovitih i fragmentiranih salonitanskih natpisa.⁷ Četiri viteza su u Saloni izvršili magistrature i potom dobili zapovjedništvo nad nekom kohortom odnosno tribunat u legiji⁸ što pokazuje da su gradska dužnosništva bila rezervirana za pripadnike lokalnih aristokratskih obitelji. Peti vitez, nakon ulaska u viteški *ordo*, postao je patron grada i svećenik.⁹ Međutim, ovaj rad nije posvećen njima nego vojnicima i veteranima koji nisu pripadali višim društvenim

² S. Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama, I-III vek n. e.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 79, Beograd 2002., 205-206.

³ J. C. Mann, *Legionary recruitment and veteran settlement during the principate*, London 1983., 20, 35.

⁴ G. Wesch-Klein, *op. cit.* (1), 448.

⁵ *Ibidem*

⁶ G. Alföldy, *Bevölkerung und gesellschaft der römischen provinz Dalmatien*, Budapest 1965., 109 i d., bilj. 115-117; 159-160.

⁷ I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar 2015., 357-671.

⁸ CIL 3, 2049: Kvint Servilije Pakuvijan (edil, prefekt Prve kohorte Morinjana (*Cohors I Morinorum*)); CIL 3, 8733: Publije Benije Sabin (kvatuorvir sa zakonodavnim ovlastima, augur, kvinkvenalni kvatuorvir, flamen augustal, prefekt Druge kohorte Luzitanaca (*Cohors II Lusitanorum*)); CIL 3, 8737: Kvint Kasije Konstant (edil, kvatuorvir sa zakonodavnim ovlastima, augur, vojni tribun Četvrte dobrovoljačke kohorte rimskih građana (*Cohors III Voluntariorum civium Romanorum*)); CIL 3, 2026: Tit Flavije Agrikola (gradski vijećnik kolonije Salone, edil, duumvir sa zakonodavnim ovlastima, Desete dvojne legije (*Legio X gemina*)).

⁹ CIL 3, 2028: Lucije Precilije Klement Julijan (primipilar i prefekt logora legije Pete makedonske legije (*Legio V Macedonica*), izabrani kvinkvenalni svećenik, flamen, patron kolonije).

krugovima i koji su uspjeli ostvariti neke upravne, administrativne i svećeničke dužnosti u tri dalmatinska grada. Radi se o jednom centurionu, namjesnikovom beneficijariju i trojici veterana koji su bili aktivni u Saloni, Ekvu i Flanoni, gdje su dvojica od njih obavljali neke svećeničke funkcije.¹⁰ O udjelu vojnika u društveno-političkom životu Salone svjedoči i natpis Seksta Julija Silvana iz Ekva i Gaja Apuleja Etruska iz Nove. Iako su ovdje spomenuti, nije im posvećena veća pozornost jer nisu pronađeni u Saloni.

Gaj Kuriacije Sekund

Veteran Gaj Kuriacije Sekund (kat. br. 1) otpušten je iz Sedme klaudivjevske odane i vjerne legije (*Legio VII Claudia pia fidelis*) poslije 42. godine.¹¹ Na njegovu natpisu, odmah iza oznake veteranskog statusa, stoji *scriba Salonis* što je oznaka administrativno-činovničke funkcije koju je obavljao u glavnom gradu provincije.¹² Iz Salone potječe još samo jedna epigrafska potvrda ove službe,¹³ a treća iz provincije nađena je u municipiju Delminij.¹⁴ Skribe su bili konstitutivni element svakog rimskog grada. Održavali su gradski arhiv i javne financije¹⁵ te

¹⁰ U kontekstu teme ovoga rada ne smije se zaobići Publija Klelija iz Prve kohorte Kampnaca (*Cohors I Campanorum*) (za njegov salonitanski natpis *CIL* 3, 8693 v. I. Matijević, *op. cit.* (7), 512, kat. br. 125). On je tijekom prve polovice 1. stoljeća bio *custos Tragurii*. Suić ističe da značenje titule *custos* nije potpuno jasno i smatra da je Klelije bio niži magistrat postavljen na čelo tragurijske prefektore ili vikusa kojim je ravnala ispostava središnjih municipalnih oblasti iz Salone. To se moglo dogoditi kada su veterani naseljeni Klaudivjevom dedukcijom došli u užu okolicu Tragurija što je prouzročilo gubitak njegove autonomije i dolazak pod ingerencije Salone. Dobru paralelu pruža primjer Kapue koja je nakon gubitka samostalnosti umjesto magistrata i vijeća dobila prefekta delegiranog iz Rima, prema čemu bi se moglo pretpostaviti da je Klelije bio delegiran, a ne biran u Traguriju. Detaljnije o svemu v. M. Suić, »Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine«, *Diadora* 1, Zadar 1960., 162-165, bilj. 80; o statusu Tragurija jednako pišu G. Alföldy, *op. cit.* (6), 105-106 i J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969., 227, ali drže da je od početka principata bio pod upravom Salone.

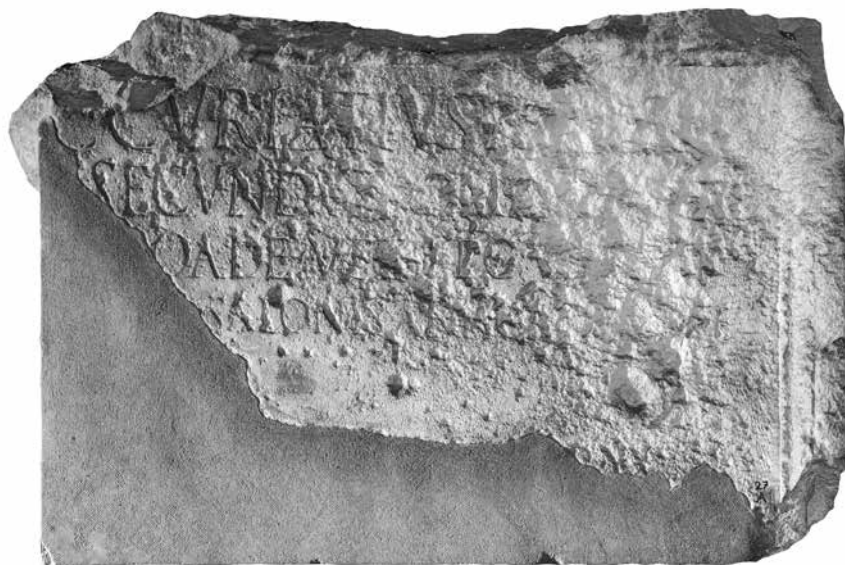
¹¹ D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011., 14, 139-140.

¹² S. Ferjančić, *op. cit.* (2), str. 107; pogrešno pretpostavlja njegovu pripadnost namjesnikovu oficiju.

¹³ *ILS* 7799: *L(ucio) Fabio C(ai) f(ilio) / Clementi scrib(ae) ann(or)um XXX / Cordia A(uli) f(ilia) Quarta mater / p(os)uit*.

¹⁴ *Année épigraphique (=AE)*, Paris 2003., 1327: *P(ublius) Ael(ius) Quintus [scr]iba p(ublicus) D(elminiensium) v(otum) re(ddidit) libe[re]*. Detaljnije o ovome natpisu i općenito o skribama gradskih magistrata v. A. Škegro »Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, Zagreb 2003. (2004.), 138-139, br. 3.

¹⁵ J.-M. David, »Les appariteurs municipaux«, u: *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*, ur. C. Berrendonner, M. Cébeillac-Gervasoni, L. Lamoine, Actes du colloque international tenu à la Maison des sciences de l'homme, Clermont-Ferrand et à l'IUFM d'Auvergne, Chamalières, 19-21 octobre 2007, Presses Universitaires Blaise Pascal, Clermont-Ferrand 2008., 394. Službu skribe jednako karakterizira i J. J. Wilkes, »The Roman army as a community in the Danube lands«, u: *The Roman army as community, Including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997*, Journal of Roman archaeology, Supplementary series number 34, ur. A.

Natpis Gaja Kuriacija Sekunda

su zajedno s ostalim nižerangiranim službenicima (*lictor, praeco, viator*) svrstani pod jedinstveni naziv *apparitores*. Služili su razmjerno dugo pa su zato bili vrlo korisni gradskim magistratima čiji je mandat trajao samo godinu dana. Svojim su udruženjima (*collegia, decuriae apparitorum*) ostvarivali i štitali vlastita prava.¹⁶ Skribe na natpisima, što potvrđuje i Kuriacijev primjer, često spominju ime kolonije ili municipija u kojemu su djelovali (*scriba municipii Septimi Potaisensis, scriba rei publicae Foronovanorum*).¹⁷ Nakon što je skriba dobio posao, dekuriوني su ga podvrgnuli posebnoj proceduri kojom su tražili polaganje prisege da neće krivotvoriti dokumente. *Lex Flavia* propisuje da plaće nižerangiranim gradskim službenicima određuje gradsko vijeće s time da su primanja ovisila o njihovom položaju i razdoblju u kojemu su radili.¹⁸ Vrh hijerarhije aparitora činili su skribe čijih 65 poznatih natpisa pokazuje da su bili slobodnorodeni i vrlo rijetko oslobo-

Goldsworthy, I. Haynes, Portsmouth, Rhode Island, 1999., 101), ističući da je riječ o vrlo važnom položaju glavnog tajnika u gradu odnosno o osobi zaduženoj za nadzor gradskih financijskih spisa (J. J. Wilkes, »The roman colony and its people«, u: *Longae Saloniae*, ur. E. Marin, Split 2002., 94.). Lijep nadgrobní spomenik s poprsjem skribe koji u desnoj ruci drži *stilus*, a u lijevoj *codex ansatus* potječe iz grada Solve u Noriku, v. G. Alföldy, *Noricum*, London 1974., tab. 21.

¹⁶ A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of The American Philosophical Society, Vol. 43, Part 2, The American Philosophical Society, Philadelphia 1953., 364, 426, 692.

¹⁷ Tako je učinio skriba municipija Delminij, v. gore bilj. 14. Isticanje imena grada u kojemu je služba obavljana upečatljivo je za skribe iz obiju Panonija o kojima detaljno v. H. Gallego Franco, »Los *scribae* en la vida municipal de las ciudades de la provincia romana de Pannonia, Norba«, *Revista de historia* 15, Cáceres 1995., 117-120.

¹⁸ J.-M. David, *op. cit.* (15), 392-394.

denici, dok su ostale položaje aparitora popunjavali ljudi nižeg društvenog statusa. Prema natpisima ne može se reći da je neki *praeco* napredovao u višu službu, ali zato primjeri iz Dakije svjedoče o liktorima unaprijeđenima u skribe koji su iznimno rijetko napredovali u neku gradsku magistraturu. Natpis iz Beneventa svjedoči o jednemu koji je postao edil i prefekt kolegija gradskih obrtnika, a natpis iz Daruvara o skribi municipija *Iasorum* koji je možda postao dekurion. Ove izolirane primjere vjerojatno treba objasniti izvanrednim situacijama.¹⁹ Skriba iz Koma i librarij iz Ostije dobili su *ornamenta decurionalia* što ipak ne znači da su bili članovi lokalnog gradskog vijeća. Nesumnjivo je da skriba u nekoj gradskoj sredini nije mogao lako prijeći u lokalnu aristokraciju iako se katkada do nje mogao uzdignuti.²⁰ Nekima je nakon završetka službe davano svećeništvo, ali rijetko magistratura i nikada nisu postajali dekurioni. Bili su posebna i časna kategorija građana jer su radili za zajednicu, ali na nižoj razini koja ih je na društvenoj ljestvici smještala između dekuriona i augustala.²¹

Marko Utedije Salubijan Gaj Petilije Amando

Veteran Marko Utedije Salubijan Gaj Petilije Amando (kat. br. 2) iz Četrnaeste dvojne legije (*Legio XIII gemina*) obavljao je u Saloni tijekom flavijevsko-trajanskog doba²² dvije upravne i jednu svećeničku funkciju. Najprije je bio član gradskog vijeća (*ordo decurionum*). Veličina grada određivala je broj njegovih članova iako se može reći da ih je u zapadnim provincijama obično

¹⁹ *Idem*, 396-397.

²⁰ J.-M. David, *op. cit.* (15), 398. Čini se da su skribe u unutrašnjosti Gornje Panonije imali izniman položaj u upravi nekih gradova u 2. stoljeću i poslije. Moglo bi se reći da su bili imućni i pripadali lokalnoj aristokraciji što im sigurno ne bi uspjelo da su djelovali u većim gradskim središtima što svakako nisu bili ni municipij Jaza ili municipij Faustijnian, A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974., 144-145.

²¹ J.-M. David, *op. cit.* (15), 399-402. Skriba municipija Faustijniana bio je tijekom 3. stoljeća i augustal u koloniji Sisciji, v. A. Mócsy, *op. cit.* (20), 222; H. Gallego Franco, *op. cit.* (17), 118.

²² Na ovakvu dataciju upućuje izostanak formule *Dis Manibus*; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 28. Većina autora natpis datira u vrijeme neposredno nakon 68. i 69. godine kada je legija najvjerojatnije boravila u Dalmaciji (K. Patsch, »Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien«, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 7, Wien 1900., 86; E. Ritterling, *Legio, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, (=PWRE)* 12, Stuttgart 1925., col. 1731; A. Betz, »Untersuchungen zur militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien«, *Abhandlungen des archaologisch-epigraphischen Seminars der Universitat Wien, Neue Folge, Heft 3*, Wien 1938., 55-56; T. Franke, »Legio XIV Gemina«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998, ur. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000., 194), a neki dataciju proširuju u flavijevsko-trajansko doba (J. C. Mann, *op. cit.* (3), 124, tab. 18.1; E. Todisco, »I veterani italici nelle province: l'integrazione sociale«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998, ur. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000., 669; K. A. Giunio, *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar 2011., 385, kat. br. 55).

bilo stotinu. Gotovo redovito se radilo o pripadnicima lokalne aristokracije vrlo dobrog imovinskog statusa.²³ Nisu svi gradski vijećnici bili jednakoga ranga što pokazuje njihov popis za južnoitalski grad Kanuzij iz 223. godine u kojemu su ovako navedeni: gradski patroni iz redova senatora i vitezova, duumviri u godini cenza (*quinquennialicii*), vijećnici uzdignuti u rang kvinkvenala zaobilazanjem izvršavanja nižih funkcija (*allecti inter quinquennialicios*), aktivni i bivši duumviri, edili, kvestori, vijećnici bez municipalne funkcije (*pedani*) i sinovi gradskih dužnosnika koji još nisu imali starost za obavljanje municipalnih službi (*praetextati*).²⁴ Vijećnik je morao platiti svoje članstvo (*summa honoraria*). Njemu i njegovoj porodici donosilo je prestiž, ali obvezu barem djelomičnog sudjelovanja u financiranju javnih objekata i višednevnih religijskih festivala. Mnogi primjeri pokazuju da su njihova izdvajanja bila mnogo veća od onoga što se od njih očekivalo. Dekurionat je u velikoj mjeri bio nasljedan tako da su vladajuće obitelji kroz nekoliko generacija imale svoje članove u izvršnoj gradskoj vlasti što ne znači da je *ordo* bio zatvoren za osobe iz novih porodica. Jednom izabrani dekurion svoju je dužnost izvršavao do kraja života iako je mogao biti izbačen zbog nedoličnog ponašanja. Gradsko vijeće je kontroliralo sve aspekte gradskog života, djelujući kao jedinstveno tijelo iako je među članovima znalo biti i neprijateljstva. Neki su dekurioni, posebno u okolnostima kada su postojale veze s vladajućim krugovima u gradu Rimu, bili primljeni u senatore ili vitezove.²⁵

Legijski veteran obično nije imao dovoljno novca za članstvo u vijeću velikoga grada²⁶ pa je stoga opravdano upitati se kako je to uspio Marko Utedije Salubijan Gaj Petilije Amando. Odgovor se najvjerojatnije krije u njegovu poli-

²³ Neke skupine ljudi nisu mogle ući u vijeće iako su postojale i iznimke kada su primane osobe sumnjive časti. Član gradskog vijeća u Komu morao je imati imovinu vrijednu minimalno 100 tisuća sestercija; R. Saller, »Status and patronage«, u: *The Cambridge ancient history, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70. – 192.*, ur. A. K. Bowmann, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge University Press, 2000., 817-818.

²⁴ Iako popis za Kanuzij broji 164 člana, kada se oduzmu patroni čije je članstvo bilo počasnno i pretekstati koji nisu imali pravo glasa, dođe se do broja od 100 članova; detaljnije P. Garnsey, »Aspects of the decline of the urban aristocracy in the Empire«, u: *Cities, peasants and food in classical antiquity*, ur. W. Scheidel, Cambridge University Press 1998., 17-19. Za razlike u statusu gradskih vijećnika v. B. Salway, »Prefects, *patroni*, and decurions: A new perspective on the Album of Canusium«, u: *The Epigraphic Landscape of Roman Italy, Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 73*, ur. A. Cooley, London 2000., 126-133.

²⁵ J. Edmondson, »Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire, 30 BCE–250 CE«, u: *A Companion to the Roman Empire*, ur. David S. Potter, Blackwell Publishing, 2006., 272, 275-277. U Kanuziju i nekim egipatskim gradovima gradski su vijećnici u seversko doba pripadali istim porodicama, J.-M. Carrié, »Developments in provincial and local administration«, u: *The Cambridge ancient history, second edition, XII: The Crisis of Empire, a.d. 193-337*, ur. A. K. Bowmann, P. Garnsey, A. Cameron, Cambridge University Press, 2008., 304. U Kanuziju je sedam gradskih vijećnika imalo istoimene sinove koji su također bili članovi vijeća. Lokalna oligarhija ojačavala je svoje pozicije bračnim vezama s ostalim moćnim porodicama u gradu o čemu govore primjeri iz drugih krajeva Carstva, v. M. G. Jarret, »Decurions and Priests«, *The American Journal of Philology* 92, Baltimore 1971., 532-538.

²⁶ R. Saller, *op. cit.* (23), 836.

nimijskom imenovanju.²⁷ Znakovito je da nosi gentilicij svoje supruge (*Petilius*) što bi ukazivalo na to da ga je adoptirao njegov punac Gaj Petilije Amando. Ulaškom u dobro situiranu i uglednu salonitansku familiju uspio je ostvariti političku karijeru²⁸ prema kojoj mu je put mogao trasirati punac, vjerojatno i sam politički aktivan. Salubijan je nakon nekog vremena u gradskome vijeću iz statusa pedana postavljen za gradskog kvestora (*quaestor*).²⁹ S još jednim kolegom, tijekom godine dana vodio je brigu o gradskim financijama te je s dvojicom duumvira i dvojicom edila bio na čelu gradske uprave. Kvestura je bila prva magistratura u municipalnom slijedu službi pa su mnogi gradovi svoja financijska pitanja povjerali starijim službenicima dajući kvestorima samo osnovne zadaće. Grad nije naplaćivao vlastite poreze te je blagajnu punio ubiranjem carine, najamnina, naknada od municipalnih monopola i prinosa građana.³⁰ Salubijan je obavljao i svećeničku funkciju pontifika (*pontifex*) što mu je među ostalim gradskim svećenicima davalo najvišu čast. Služba je dodjeljivana gotovo redovito najuglednijim članovima gradskog vijeća koji su obično obavili magistrature. Njegova služba potifika više je bila upravna jer je nadzirao i vodio vjerski život grada odnosno svetkovine, obrede, kalendar, također je vodio evidenciju izabranih gradskih magistrata i svećenika.³¹

Lucije Granije Proklin

Konzularski beneficijarij Lucije Granije Proklin (kat. br. 3) iz Četrnaeste dvojne legije bio je u koloniji Ekvu (*Aequum*, Čitluk kod Sinja) gradski vijećnik i flamen.³² Umro je kao aktivni vojnik u 39. godini života i nakon 14 godina vojne službe.³³ Ornamentika njegova žrtvenika ukazuje na dataciju u drugu četvrtinu

²⁷ B. Salway, »What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700«, *Journal of Roman Studies* 84, London 1994., 126-136; v. i O. Salomies, »Contacts between Italy, Macedonia and Asia Minor during the Principate«, u: *Roman Onomastics in the Greek East: Social and Political Aspects*, Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Center for Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 September 1993, ur. A. D. Rizakis, Paris 1996., 121.

²⁸ M. Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar 2002., 550.

²⁹ Primjerice, dva natpisa iz Salone evidentiraju municipalne službe u slijedu dekurionat – kvestura – edilitet – duumvirat: *ILS* 7162 (Salona): ...*decurioni colon(iae) Salon(itanae), quaestori, aedili Ilvir(o) iure dic(undo)*...; *CIL* 3, 14230 (Salona): ...*dec(urioni) c[ol](oniae) Salo[n]itan(or)um, [quaest(ori)], aedil(i) [Ilvir(o) i(ure) d(icundo)]*.

³⁰ H. Galsterer, »Local and provincial institutions and government«, u: *The Cambridge ancient history, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70. – 192.*, ur. A. K. Bowmann, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge University Press, 2000., 352-353.

³¹ U Saloni je epigrafski zabilježeno samo 11 pontifika, v. K. A. Giunio, *op. cit.* (22), 137, 139.

³² J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 94-95, navodi da je Proklin bio augur iako u natpisu nema oznake ove funkcije te da je kao bivši beneficijarij bio dekurion u Ekvu. Proklin je, međutim, bio aktivni vojnik jer natpis jasno kaže da je umro nakon 14 godina službe.

³³ J. Nelis-Clément, »Carrières militaires et fonctions municipales: à propos de L. Granius Proclinus d'Aequum«, *Historia Testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki*, ur. M. Piérart, O. Curty, Fribourg 1989., 133-135;

2. stoljeća,³⁴ a natpis ima odlike ranog i kasnog principata.³⁵ Međutim, pridjev *consularis* uz oznaku beneficijarijske službe govori da natpis nije mogao nastati prije antoninskog doba,³⁶ prema čemu bi Proklinova služba mogla biti datirana u sredinu 2. stoljeća.³⁷ Dužnost gradskog vijećnika, jednako kao i flamera, odnosno svećenika carskog kulta na municipalnoj razini, obavljao je u gradu Ekvu³⁸ gdje je sudeći prema bogatim i brojnim arheološkim ostacima postojao organizirani carski kult.³⁹ Municipalni flameni pripadali su bogatoj lokalnoj aristokraciji i na položaj su ih postavljali članovi gradskog vijeća na vrijeme od godine dana.⁴⁰

revidira čitanje završetka 6. retka i drži da je u oznaci godina službe između sigle *X* i četiriju okomitih hasti (*IIII*) lapicida uklesao oznaku broja pet (*V*). Prema tome Proklin bi u vojsci proveo 19 umjesto 14 godina, odnosno bio unovačen sa 20 umjesto sa 25 godina. Međutim, moram reći da pregledavanjem natpisa nisam uočio trag te oznake što znači da je točna Cambijeva i Rapaničeva lekcija. Na tom je mjestu samo prirodno oštećenje kamena koje se javlja i na završetku prethodnog retka i na kraju ovoga, tako da je lapicida prilikom klesanja samo preskočio oštećenje. Da je morao upisati broj pet, to bi jednostavno i učinio ligaturama ili smanjivanjem pojedinih oznaka što je i napravio na nekoliko mjesta u natpisu; o tome v. i bilj. 37.

³⁴ N. Cambi, Ž. Rapanić, Ara Lucija Granija Proklina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72-73, Split 1979., 103-104; N. Cambi, »Kiparstvo«, u: *Longae Saloniae*, ur. E. Marin, Split 2002., 126-129.

³⁵ Tročlani imenski obrazac s filijacijom i oznake dimenzija grobne parcele (*in fronte pedes, in agro pedes*) tipične su za rani principat, formula *Dis Manibus* javlja se od početka 2. stoljeća, a izraz *defunctus annorum* i *dulcissimus* tipični su za kasni principat, G. Alföldy, *op. cit.* (22), 27-30.

³⁶ R. Syme, »The Ummidi«, *Historia* 17, Stuttgart 1968., 89; B. Rankov, »The governor's men: the officium consularis in provincial administration«, u: *The Roman army as community, Including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary series number 34, ur. A. Goldsworthy, I. Haynes, Portsmouth, Rhode Island, 1999., 20-21, bilj. 39.

³⁷ Kako objasniti razliku u datiranju spomenika i nastanka natpisa? Moglo bi se pretpostaviti da je najprije izrađen žrtvenik i postavljen na grobnu parcelu, a natpis je uklesan nakon što je Proklin pokopan na parceli. Čini se da je natpisno polje bilo premaleno za uklesivanje svih podataka o Proklinu i njegovoj karijeri, a lapicida je nedostatak prostora riješio neobičnim načinom uklesivanja pojedinih slova. U 3. retku slovo *I* upisano je u slovo *L*, a slovo *E* u slovo *D*. U 5. retku slovo *B* upisano je u slovo *C*, a slovo *F* u slovo *O*. Da su žrtvenik i natpis bili izrađeni u isto vrijeme, dakle neposredno nakon Proklinove smrti, sigurno bi se natpisu, kao najvažnijem dijelu nadgrobnog spomenika, osiguralo više mjesta prema čemu bi njegov sadržaj bio prozračniji i čitkiji. Međutim, možda je namjerna takva organizacija natpisa i poigravanje ligaturama.

³⁸ I. Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija (rukopis), Zadar 2010., 304-305.

³⁹ *Idem*, 236-241; K. A. Giunio, *op. cit.* (22), 166.

⁴⁰ I. Jadrić-Kučan, *op. cit.* (38), 77-78. Popis gradskih dužnosnika iz Tamugadija u sjevernoj Africi, doduše iz 360. godine, pokazuje da je značajan broj članova gradske aristokracije obnašao različite svećeničke dužnosti. To se pogotovo odnosi na duumvire koji su pretežito bili flameni; J. Nicols, »The civic religion and civic patronage«, u: *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, Proceedings from the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. – A.D. 476) Münster, June 30 – July 4, 2004, ur. L. de Blois, P. Funke, J. Hanh, Leiden – Boston, 2006., 41-54. Sažeto o flamenima u okviru municipalnih oligarhija v. J. Edmondson, *op. cit.* (25), 274-275.

Nadgrobní žrtveník konzularskog beneficijarija Lucija Granija Proklina

Njihov broj nije bio fiksiran i vjerojatno nisu činili kolegij, a nakon službe mogli su postati provincijski flameni.⁴¹ Predvodili su žrtve u čast diviniziranog cara i vjerojatno su bili odgovorni za provođanje žrtvenih prinosa i sponzoriranje društvenih događaja poput gozbi (*epulones*) kao sastavnog dijela takvih religijskih svečanosti.⁴²

N. Cambi i Ž. Rapanić prilikom objave Proklinova spomenika i intepretacije natpisa ispravno su uočili problem u razumijevanju redoslijeda njegove uprav-

⁴¹ K. A. Giunio, *op. cit.* (22), 162-163.

⁴² D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, vol. II, 1, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln 1991., 502 i dalje; o istome ukratko v. J. Nicols, *op. cit.* (40), 42. Na provincijskoj razini kulta flamen je bio dužan postaviti carske portrete u provincijskom hramu, imao je pravo postaviti i vlastiti kip nakon isteka jednogodišnjeg mandata. Tijekom održavanja kulta imao je pravo na liktore. Iako se provincijski kult ne smije izravno uspoređivati s municipalnim, može se pretpostaviti da je glavnina njegova sadržaja bila identična, I. Gradel, *Emperor Worship And Roman Religion*, Oxford 2002., 87.

ne, svećeničke i vojne službe. U pokušaju rasvjetljavanja slijeda službi pretpostavili su da je funkciju beneficijarija obavljao u nekoj postaji pored Ekva i da je u tome gradu istodobno bio dekurion i flamen. Kažu da se čini kako nije postojala zakonska zapreka, iako nije bilo uobičajeno da aktivni vojnici paralelno s vojnom službom budu članovi upravnih tijela kolonija odnosno svećeničkih kolegija jer je *Lex Iulia municipalis* mladima od 30 godina dopuštala ulazak u gradsko vijeće uz uvjet prehodne trogodišnje službe u konjici odnosno šestogodišnje službe u pješaštvu.⁴³ Osim toga, naveli su i tri natpisa kao potvrde istodobnog izvršavanja vojne i političke službe.⁴⁴ Prvi je pripadao osobi viteškoga ranga kojoj je gradsko vijeće zbog njegovih zasluga postavilo natpis.⁴⁵ Drugi je natpis jednome primipilu mogao postaviti dekurion neke konjaničke postrojbe ili neki gradski vijećnik.⁴⁶ U njihovu sadržaju ne vidim elemenata za pretpostavku o istodobnom obavljanju službi. Treći natpis postavilo je lokalno gradsko vijeće legijskom centurionu koji je bio *flamen perpetuus* i patron grada.⁴⁷ *Flamen perpetuus* počasnio je imenovanje i ne odnosi se na svećenika koji doživotno obavlja službu⁴⁸ nego o posebnoj časti koja je svomu nositelju omogućavala zadržavanje privilegija nakon što je završila godina dana njegova svećeništva.⁴⁹ Patronat još više ukazuje na to da se radilo o utjecajnoj osobi koja je nečime zadužila grad ili se očekivalo da to učini. Čast su dodjeljivali gradski vijećnici.⁵⁰ Nema sumnje da se radi o častima koje je dodjeljivalo lokalno gradsko vijeće. Patronat je mogao značiti da je ovaj centurion bio aktivan u gradskoj politici kao što je i titula *flamen perpetuus* mogla podrazumijevati da je nekada prije obavljao jednogodišnju službu flamera, lako moguće prije nego je stupio u vojsku. Prema tome, ni ovaj natpis ne može biti potvrda da je vojnik tijekom aktivne službe imao neke političko-svećeničke funkcije u gradu iako bi mogle upućivati na to da ih je izvršavao, možda prije vojne službe.

Problemu kompatibilnosti Proklinove civilne i vojne službe detaljno se posvetila J. Nelis-Clément 1989. i odmah utvrdila da je riječ o vrlo rijetkom tipu karijere. Ona je, doduše bez dodatnih pojašnjenja, odbacila spomenuta tri natpisa i pravni tekst iz republikanskog doba koje su Cambi i Rapanić uzeli kao argumente za svoju tezu o Proklinovu istodobnom obavljanju službi.⁵¹ Ispravno utvrđuje da je Proklin u trenutku smrti bio aktivni beneficijarij i da je imao titulu dekuriona

⁴³ N. Cambi, Ž. Rapanić, *op. cit.* (34), 100; v. i M. Glavičić, *op. cit.* (28), 570.

⁴⁴ N. Cambi, Ž. Rapanić, *op. cit.* (34), 100, bilj. 26.

⁴⁵ *CIL* 5, 7008: [--- *prae]f[ectus] alae Aug[ustae] / [d[ecreto]] decurionum / ob merita et munificentiam / eius [♂] honore contentus / impensam remisit.*

⁴⁶ *CIL* 10, 4723: *Ti(berio) Iulio Ti(beri) f(ilio) Fal(erna) / Italico / 7(centurioni) leg(ionis) VII Macedon(icae) / 7(centurioni) leg(ionis) XV Primigen(iae) [♂] 7(centurioni) leg(ionis) XIII Gem(inae) p(rimo) p(ilo) / [---] decuri/[---].*

⁴⁷ *CIL* 8, 12297: *Q(uinto) Ennio T(iti) f(ilio) / Quir(ina) E[p]pillo / 7(centurioni) [leg(ionis) III] Aug(ustae) / fl(aminis) p(er)p(etuo) [fecit] [♂] ordo Bisicens(ium) / ex collat[i]o/ne patron[o].*

⁴⁸ I. Jadrić-Kučan, *op. cit.* (38), 77-78.

⁴⁹ E. A. Hemelrijk, »Priestesses of the Imperial Cult in the Latin West: Titles and Function«, *L'antiquité classique* 74, Bruxelles 2005., 157.

⁵⁰ J. Nicols, »The Emperor and the Selection of the patronus civitatis. Two Examples«, *Chiron* 8, München 1978., 429-432.

⁵¹ J. Nelis-Clément, *op. cit.* (33), 136, bilj. 9.

i flarena. Upustila se u pokušaj rješavanja problema kronologije njegovih službi, pitajući se je li možda civilne službe obavljao prije ulaska u vojsku. Ako je tako bilo, onda je njegova municipalna karijera počela prije zakonom propisane 25. godine života kada je postao legionar. Je li bio beneficijarij počašćen titulom dekuriona i flarena tijekom svoje službe? Vojnici potvrđeni kao dekurioni uglavnom su veterani koji svojom municipalnom karijerom započinju integraciju u lokalnu aristokraciju i to obično u sredinama gdje su prethodno služili ili odakle su potjecali. Niz primjera pokazuje kako su bivši beneficijarij politički aktivni u gradovima.⁵² Nelis-Clément ističe da niti jedan pravni tekst ne priječi vojnicima istodobno obavljanje vojne i municipalne službe. Ako vojnik želi i ima uvjete koje nameće *lex municipalis*, onda nema pravne poteškoće da postane član gradskog vijeća s time da se morao odreći imuniteta poput veterana koji su ostvarivali političke karijere u gradovima. Navela je 11 natpisa prema čijem se tumačenju može reći da municipalne elite nisu bile zatvorene za primanje vojnika u svoj krug.⁵³ Prema tom epigrafskom materijalu i pravnim tekstovima ne može se reći da su vojna i municipalna služba bile nespojive. Iako je teško sa sigurnošću rekonstruirati redoslijed službi vojnika s ovakvim karijerama, moguće ih je prema raspoloživim izvorima podijeliti u tri vrste. Prvoj pripadaju vojnici kojima je povjeren municipalna služba, drugoj pripadaju vojnici kojima je vojna služba otvorila vrata municipalnoj karijeri. Trećoj vrsti karijera pripadaju pojedinci koji su postali vojnici nakon dekurionata; obično se radi o onima s iskustvom obavljanja municipalnih službi prije 25. godine života ili o onima čiji su očevi bili članovi gradskog vijeća. Nelis-Clément svrstava Proklina upravo u ovu posljednju kategoriju. On je kao mladić vrlo rano dobio titule dekuriona i flarena, prema čemu se smije pretpostaviti da je bio porijeklom iz Ekva i da je otac mogao potaknuti njegov ulazak u gradsku aristokratsku elitu. Proklina je komemorirala njegova majka što može značiti da mu otac više nije živ. Luksuzno ukrašen spomenik na grobnoj parceli ukazuje na njegovu pripadnost bogatoj porodici. Pozornost svakako zaslužuje činjenica da je mladić iz takve porodice određen za lokalnu političku karijeru odlučio ući u vojsku i to kao običan vojnik. Ovo nesumnjivo dokazuje kako je u Dalmaciji sredinom 2. stoljeća vojna služba bila privlačna i provincijskim elitama. Nakon što je postavljen na položaj namjesnikovog beneficijarija, prebačen je iz svoje legije u namjesnikov ured u Saloni koja nije daleko od Ekva pa mu nije bio problem pomiriti službu beneficijarija sa službama dekuriona i flarena. Iako njegove funkcije nisu osobito prestižne, nastavlja Nelis-Clément, može se reći da je imao privilegij boravka u namjesnikovoj blizini, kao i istodobne pripadnosti aristokraciji Ekva.⁵⁴

⁵² *Idem*, 136-137.

⁵³ *Idem*, 139.

⁵⁴ *Idem*, 150-151. O Granijima u Ekvu nema podataka, u Saloni je 169./170. godine kohortom Prva *milliaria Delmatarum* zapovijedao vitez Lucije Granije Fortunat koji bi možda mogao pripadati istoj porodici i biti povezan s Granijem Proklinom. Epidiji su potvrđeni u Jaderu i Dokleji, a nadgrobni natpis iz Britanije (*EDH* HD015986) izričito spominje jednoga rimskog građanina rodom iz Ekva što je potvrda da su članovi ove porodice zaista živjeli u ovoj gradu. O rasprostranjenosti ovih gentilicija u Dalmaciji v. G. Alföldy, *op.*

Cambi i Rapanić pretpostavili su da je Proklin služio u nekoj beneficijarijskoj postaji pored Ekva jer bi mu tako obavljanje službi u gradu bilo jednostavnije. Međutim, u blizini do sada arheološki ni epigrafski nije potvrđena postaja, a najbliža je bila Pons Tiluri, 15 kilometara jugoistočno na prijelazu preko rijeke Cetine kraj starog legijskog logora u Tiluriju.⁵⁵ Stoga se vjerojatnijom čini pretpostavka Nelis-Clément po kojoj je služio u namjesnikovu oficiju u Saloni⁵⁶ gdje su kao aktivni beneficijariji epigrafski potvrđena još osmorica njegovih kolega.⁵⁷ Proklin je jedini aktivni beneficijarij u Dalmaciji s iskustvom obavljanja municipalnih službi.⁵⁸

Sekst Akvilije Sever

Centurion Sekst Akvilije Sever (kat. br. 4) posvetio je natpis Herkulu krajem 1. ili u prvoj polovini 2. stoljeća.⁵⁹ Bio je centurion u nekoj kohorti čije je ime nemoguće doznati zbog oštećenja pri kraju 3. retka (*coh(ortis) V[---]*). Iako postoje mišljenja da je služio u Osmoj dobrovoljačkoj kohorti⁶⁰ ili u nekoj drugoj pomoćnoj kohorti⁶¹ najvjerojatnije je bio pretorijanac.⁶² Potom stoji da je odlikovan

cit. (22), 83, 88. J. Nelis-Clément se još jednom vratila problemu tumačenja Proklinove karijere, v. J. Nelis-Clément, *Les beneficiarii: militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C)*, Bordeaux 2000., 305-306.

⁵⁵ M. Zaninović, »Beneficiarii consularis na području Delmata«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb 2007., 183; I. Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, svezak 17, Zagreb 2016., 17-38.

⁵⁶ Beneficijariji su u oficiju provincijskog namjesnika obavljali različite zadaće jer ih natpisi dokumentiraju kao nadglednike namjesnikova kućanstva (*domicurator*), pomoćnike centuriona koji je bio na čelu namjesnikova stožera (*adiutor principis praetorii*) ili glasnike i časnike na namjesnikovu sudu, B. Rankov, *op. cit.* (36), 27, 29.

⁵⁷ *CIL* 3, 2001.; 2023 (8578); 6376 (8656); 8727; 8754; 12895; 14703; Anna et Jaro Šašel, »Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt« (=ILJug), *Situla*, 25, Ljubljana, 1986. Detaljnije o tim natpisima v. I. Matijević, *op. cit.* (79), 166, 172-173, Tab. 4 i njihove pripadajuće kataloške jedinice.

⁵⁸ I. Matijević, *op. cit.* (79), 216. Treba spomenuti veterana i bivšeg beneficijarija Marka Nazidija Sekunda (*CBFIR* 454), dekuriona u municipiju Pelva na Livanjskom polju, v. S. Ferjančić, *op. cit.* (2), 279-280, br. 305; I. Matijević, »O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina)«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split 2012., 71.

⁵⁹ O natpisu u kontekstu posvete Herkulu v. I. Matijević, »Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata«, *Tusculum* 8, Solin 2015., 26-27.

⁶⁰ J. E. H. Spaul, »Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army«, *British Archeological Reports*, International series 841, Oxford 2000., 35-36

⁶¹ J. Frank Gilliam, »The Appointment of Auxiliary Centurions (PMich. 164)«, *Transactions of the American Philological Association* (=TAPhA), Baltimore 1957., 166-167, bilj. 31.

⁶² J. J. Wilkes, *op. cit.* (10), 195; M. Glavičić, *op. cit.* (28), 300, kat. br. 161; A. Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Monografije i katalozi, 10/2, Pula 2000., 35, 77. O tumačenju Severove karijere razmijenio sam tijekom svibnja 2016. godine nekoliko pisama s prof. dr. Borisom Rankovim (Royal Holloway University of London). On podupire tezu da je Sever bio pretorijanac, ali dopušta i druge mogućnosti pa smatram da je ovdje

u ratu protiv Dačana što se moglo dogoditi tijekom vladavine cara Domicijana (85. – 92. godine) ili, što je najizglednije, tijekom Trajanova Prvoga dačkog rata (101. – 102. godine) ili Drugoga dačkog rata (105. – 106. godine).⁶³ Iako Trajanov stup jasno pokazuje da su pretorijanci bili aktivni u Trajanovim osvajanjima Dakije teško je reći koliko ih je tada tamo sudjelovalo, ali zato primjeri pojedinih karijera bacaju svjetlo na njihova dostignuća i zasluge u toj kampanji. Centurion Četvrte kohorte Lucije Emilije Paterno (*ILS* 2661) primio je odlikovanja, a poslije je pratio cara u njegovu pohodu protiv Parta. Gaj Arije Klement (*ILS* 2081) također je odlikovan u Dačkome ratu te je u Hadrijanovo doba nastavio karijeru kao centurion Osme kohorte kada je opet odlikovan.⁶⁴

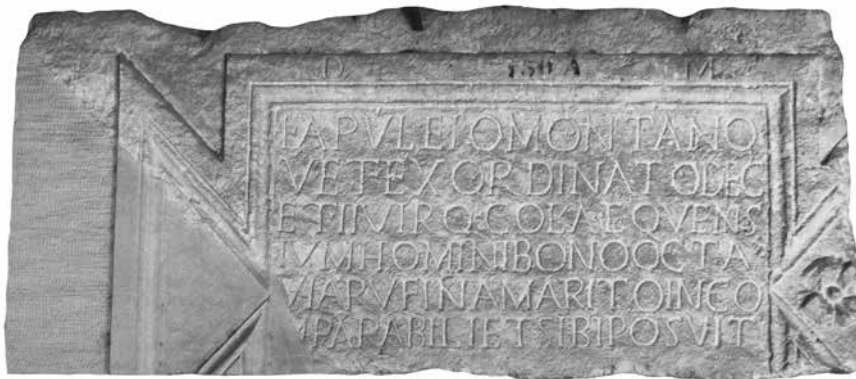
Slijed Severovih službi završava navođenjem njegova članstva u gradskom vijeću Salone i gradskom vijeću Flanone gdje su Akviliji bili vodeća familija.⁶⁵

vrlo korisno citirati njegova razmišljanja: *I certainly think that the Praetorian hypothesis is possible. Although it may be that Aquilius only became a municipal decurion after he had become a centurion, it would also be perfectly normal for somebody from the decurial classes to get an appointment as a centurion, and that would be more likely to be to the centurionate of a legion or the Praetorians than to an auxiliary unit (which would not be very prestigious). There would be no problem about a Praetorian centurion receiving dona, since these were normally only awarded in campaigns at which the emperor was personally present (like this one), and an auxiliary centurion would have to do something pretty extraordinary to get noticed, while a Praetorian was much more likely to come to the attention of the emperor - Praetorians, even ordinary milites, do in fact receive them quite frequently compared with other types of unit for precisely that reason. I would expect that all these considerations led to the suggestion that he was a Praetorian, and I think it's a very reasonable one.* Rankov dopušta i drugu mogućnost: *On the other hand, if he were a Praetorian, the space available on the stone would imply that Praetoriae was written in full, which would be unusual (though not unknown), which opens up the possibility for an auxiliary unit again, perhaps one of the Cohortes Voluntariorum Civium Romanorum in the province, which had a slightly higher status than ordinary auxiliary units and one of which (Coh. VIII Voluntariorum) provided the only beneficiarius consularis from an auxiliary unit anywhere in the empire (CIL III 12679). It could, of course be a unit in a completely different province, however, but as I have said the award of dona to an auxiliary would actually be very rare - especially to an officer in a cohort (most of the seven possible examples noted by Maxfield 1981 served in alae). It is also possible, however, that Aquilius could have won the dona at a lower rank in a legion or a Praetorian cohort and then been appointed centurion in the auxiliary cohort.* Profesoru Rankovu sam vrlo zahvalan na trudu i vremenu odvojenom za razmišljanja o ovome natpisu, kao i na tome što mi je dopustio citirati njegova zapažanja.

⁶³ M. Griffin, »The Flavians« u: *The Cambridge ancient history, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70. – 192.*, ur. A. K. Bowmann, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge University Press, 2000., 63-65; M. Griffin, Nerva to Hadrian u: *The Cambridge ancient history, second edition, XI: The High Empire, A.D. 70. – 192.*, ur. A. K. Bowmann, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge University Press, 2000., 109. S ovime se slaže i V. Maxfield (*The Dona Militaria of the Roman Army*, doktorska disertacija, Durham University, Durham 1972., 128, br. 130) te dopušta mogućnost po kojoj se *Dacico* odnosi na carsko ime, a ne na kampanju u kojoj je Sever odlikovan i ne bavi se problemom naziva njegove kohorte.) (<http://theses.dur.ac.uk/10339>) (7. veljače 2018.).

⁶⁴ G. de la Bédoyère *Praetorian. The Rise and Fall of Rome's Imperial Bodyguard*, Yale University Press, 2017., 193-194, bilj. 16.

⁶⁵ J. J. Wilkes, *op. cit.* (10), 195; A. Starac, *op. cit.* (62), 77.

Sarkofag veterana Lucija Apuleja Montana

Aktivna služba pretorijanaca trajala je 16 godina⁶⁶ te su nakon časnog otpusta mogli postići prestižne municipalne službe u svojim rodnim gradovima. Veteran Pete kohorte Gaj Kom[---] Sekundo bio je dekurion i edil Minturne odakle je vjerojatno bio rodom, a Gaj Arije Klement je nakon sjajne karijere u pretorijancima postao duumvir i patron Matilike u Umbriji.⁶⁷ Ovi primjeri mogu poslužiti kao dodatan argument za pretpostavku o Severovoj službi u pretorijanskoj kohorti.

Lucije Apulej Montan

Veteran Lucije Apulej Montan (kat. br. 5) bio je dekurion i duumvir u Ekvu krajem 2. ili početkom 3. stoljeća.⁶⁸ Gradski magistrati, pa tako i među njima najviše rangirani duumviri, birali su se među članovima gradskog vijeća na vrijeme od 12 mjeseci s time da je bila dopuštena iteracija mandata. Duumviri su predstavljali vrhovni upravni gradski kolegij sastavljen od dva člana sa sudačkim ovlastima (*II viri iure dicundo*). Svake pete godine dobili su funkciju cenzora što se očituje dodavanjem priloga *quinquennalis* imenu njihove službe. Njihova je odgovornost bila vođenje grada, upravljanje gradskim prihodima i financijama, održavanje reda, utvrđivanje godišnjeg religijskog kalendara, zastupanje grada u odnosu sa susjednim zajednicama i provincijskim namjesnikom.⁶⁹ Poznato je još petnaestak natpisa koji spominju obnašatelje upravnih i vjerskih funkcija u ovoj koloniji.⁷⁰

Osim Montana i Proklina, u provinciji postoji još natpisa koji potvrđuju da su veterani odnosno vojnici živjeli u jednom gradu, a magistratske funkcije obav-

⁶⁶ G. de la Bédoyère, *op. cit.* (64), 56.

⁶⁷ *Idem*, 206-207.

⁶⁸ Datacija se temelji prema tome jer se radi o sarkofagu lokalne produkcije na čijem je natpisu upotrijebljen tročlani imenski obrazac, N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split 2010., 36-37, 39. J. J. Wilkes, *op. cit.* (10), 532, drži da je Montan u Saloni bio vijećnik, a magistrat u Ekvu, što se iz natpisa nikako ne može zaključiti.

⁶⁹ J. Edmondson, *op. cit.* (25), 272-273.

⁷⁰ G. Alföldy, *op. cit.* (6), 119-121, bilj. 214, 220.

ljali u drugom gradu.⁷¹ Sekst Julije Silvan iz Ekva (*CIL* 3, 2733) bio je kvatuorvir i pontifik u Saloni i jedini je legijski veteran među 13 epigrafski potvrđenih salonitanskih kvatuorvira iz julijevsko-klaudijevskog razdoblja.⁷² Gaj Apulej Etrusko (*CIL* 3, 8506) iz Prološča (*Novae*) bio je gradski vijećnik u Saloni,⁷³ a Aurelije Ver, čiji je natpis (*CIL* 3, 12815) pronađen između Pituntija i Naresta, obavljao je istu dužnost u Rideru.⁷⁴

Zaključak

Četiri cjelovita i jedan oštećeni salonitanski natpis potvrđuju aktivne vojnike odnosno veterane koji su u Saloni, Ekvu i Flanoni obavljali različite upravne i svećeničke dužnosti. Prvoj skupini pripadaju trojica na upravnim i svećeničkim funkcijama u Saloni, jedan od njih i u Flanoni, u vremenu između Klaudijeve vladavine i prve polovice 2. stoljeća. Gaj Kuriacije Sekundo (kat. br. 1) iz Sedme legije, nakon 42. pr. Kr. i stjecanja statusa veterana u Saloni, obavljao je službu skribe što znači da je bio dužnosnik za održavanje gradskog arhiva i financija. Za razliku od gradskih magistrata, služba jednoga skribe trajala je prilično dugo prema čemu se može reći da je Kuriacije bio vrlo dobro upoznat s političkim stanjem u gradu, lokalnim dužnosnicima i njihovim međusobnim odnosima. Svoju je karijeru u gradskoj administraciji završio na ovome položaju iako je, kako to pokazuju vrlo rijetki primjeri iz drugih dijelova Carstva, mogao napredovati i biti počašćen nekom svećeničkom funkcijom. Neobičan je primjer veterana Marka Utedija Salubijana Gaja Petilija Amanda (kat. br. 2) iz Četrnaeste legije koji je tijekom flavijevsko-trajanskog doba obavljao službu gradskog vijećnika, kvestora i pontifika. Teško je povjerovati da je kao veteran imao dovoljno novca za članstvo u gradskome vijeću provincijske metropole, a nije ni bio rodom iz ovih krajeva nego iz italjskog Iguvija pa se opravdano upitati kako je uspio postići tako visok položaj u gradskoj upravi. Odgovor se najvjerojatnije krije u njegovu neuobičajenom polinimijskom imenovanju koje, po svemu sudeći, otkriva da ga je adoptirao njegov punac Gaj Petilije Amando. On je očito i sam pripadao gradskoj političkoj eliti pa je preko njega Salubijan ušao u lokalnu aristokraciju, obavljao funkciju dekuriona, kvestora i pontifika kao najcjedenije svećeničke službe. Centurion Sekst Akvilije Sever (kat. br. 4) je krajem 1. ili u prvoj polovini 2. stoljeća odobrenjem salonitanskog gradskog vijeća pored teatra postavio natpis posvećen Herkulu. Iako je zbog oštećenja teško sa sigurnošću reći u kojoj je kohorti služio, većina se istraživača slaže da je bio pretorijanac. Pretorijanske kohorte pratile su cara Trajana u njegovim ratovima protiv Dačana, natpisi svjedoče o nekima koji su tada primili odlikovanja, kao što ih je primio i Sever, pa bi stoga izglednije bilo da je sudjelovao u tim osvajanjima. Njegov *cursus honorum* okončan je navođe-

⁷¹ Takva je praksa nekoliko puta potvrđena u podunavskim provincijama, v. S. Ferjančić, *op. cit.* (2), 181.

⁷² J. J. Wilkes, »The roman colony and its people«, u: *Longae Saloniae*, ur. E. Marin, Split 2002., 94.

⁷³ S. Ferjančić, *op. cit.* (2), 181.

⁷⁴ *Idem*, 62, 66, 181, 205, 267; v. J. Nelis-Clément, *op. cit.* (33), 145-146, br. 7.

njem službe gradskog vijećnika u Saloni i Flanoni odakle je vjerojatno i potjecao jer su u tome gradu, na samoj granici s Histrijom, Akviliji bili vodeća familija. Epigrafski je potvrđeno da su pojedini bivši pretorijanci imenovani za gradske vijećnike u svojim rodnim gradovima.

Drugoj skupini pripadaju vojnik odnosno veteran na magistratskim i svećeničkim funkcijama u koloniji Ekvu. Lucije Granije Proklin (kat. br. 3) bio je konzularski beneficijarij Četrnaeste legije te gradski vijećnik i flamen u koloniji Ekvu. Njegov žrtvenik potječe iz druge četvrtine 2. stoljeća, a natpis bi mogao biti datiran nešto kasnije, u sredinu istoga stoljeća. Objavljiivači spomenika N. Cambi i Ž. Rapanić odmah su uočili ključni problem u razumijevanju Proklinove karijere: kako je u stvarnosti bilo moguće pomiriti vojnu službu u uredu provincijskog namjesnika s političkom i svećeničkom službom u Ekvu? Iako su naveli neprikladne argumente, pretpostavili su da je sve funkcije obavljao istovremeno. Nakon donošenja nekoliko sličnih primjera, s time se složila i J. Nelis-Clément uz tvrdnju da su karijere poput Proklinove vrlo rijetke, ističući da nema pravne zapreke prema kojoj vojnici tijekom aktivne službe ne bi smjeli obavljati municipalne dužnosti. Ona pretpostavlja da je Proklin kao mladić dobio titule dekuriona i flarena u čemu je ključnu ulogu mogao odigrati njegov otac koji je možda potaknuo njegov ulazak u gradsku municipalnu elitu. Luksuzno ukrašeni žrtvenik i vlasništvo grobne parcele u salonitanskom ageru govore da je pripadao bogatoj familiji. Neobično jest što se nakon primanja ovih dužnosti Proklin odlučio za odlazak u aktivnu vojnu službu. Primljen je u Četrnaestu legiju, stacioniranu u Gornjoj Panoniji u Karnuntu na udaljenoj dunavskoj granici. Na sjeveru je morao provesti neko vrijeme jer nije odmah nakon novačenja postao beneficijarij i dobio zaduženje u oficiju dalmatinskog namjesnika. Jesu li njegova pripadnost municipalnoj aristokraciji Ekva i prema tome očito dobar materijalni status pridonijeli postavljanju na položaj beneficijarija? Je li on sam, njegova familija ili netko treći mogao utjecati prilikom odlučivanja gdje će nastaviti vojnu službu i je li prema tome njegovo djelovanje u salonitanskom oficiju plod slučajnosti ili namjere? To su pitanja bez odgovora, ali sam sklon pretpostaviti da se utjecalo na to da svojom beneficijarijskom službom bude vezan uz rodni kraj, odnosno da služi u oficiju u Saloni, a ne u nekoj postaji u unutrašnjosti. Ako je kao beneficijarij zaista bio aktivan u municipalnom životu Ekva, onda mu udaljenost nije mogla biti prepreka jer su poznati primjeri magistrata koji su živjeli u jednom gradu, a dužnosti obavljali u drugome. S druge strane, ne valja u potpunosti odbaciti ni pretpostavku po kojoj je nakon službe gradskog vijećnika i flarena odlučio napustiti Ekvo i prijaviti se u legiju. Lucije Apulej Montan (kat. br. 5), veteran iz nepoznate postrojbe, služio je krajem 2. ili početkom 3. stoljeća kao dekurion i duumvir u Ekvu. Očito je živio u Saloni što ga nije sprečavalo da bude politički aktivan u Ekvu.

Ovaj članak znatno je prošireno i dopunjeno poglavlje iz moje doktorske disertacije posvećene natpisima rimskih vojnika iz Salone iz razdoblja principata. Upravo zato ovi reci nude samo djelomičan uvid u problematiku zastupljenosti aktivnih i bivših vojnika u gradskim administracijama Salone, Ekva i Flanone. Kada se govori o Saloni, upotpunjavanje ove slike omogućilo bi uvrštavanje natpisa Seksta Julija Silvana iz Ekva i Gaja Apuleja Etruska iz Nove uz donošenje

cjelovitog prikaza svih gradskih dužnosnika, a po istome ključu bi trebalo pristupiti natpisima iz Ekva i Flanone pa čak i onima iz ostalih krajeva rimske Dalmacije. Tek tada bi se moglo s većom sigurnošću reći kakav je bio udjel veterana i vojnika u javnopolitičkom životu tih gradova iako je i bez toga moguće kazati da je bio vrlo skroman. Stoga mislim da ovaj rad može poslužiti kao solidan prilog takvom istraživanju.

Katalog

1. Natpis Gaja Kuriacija Sekunda
C(aius) Curiatius T(iti) f(ilius) Serg(ia) / Secundus dom(o) Augusta / Troade vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) / scrib[a] Salonis annor(um) LXV h(ic) s(itus) e(st) / [in fr(onte) p(edes) --- in agr(o)] p(edes) XX
Osnovna literatura: *CIL* 3, 2019; *ILS* 7161; D. Tončinić 2011., str. 52, br. 27; *EDH* HD054720.
2. Nadgrobni žrtvenik veterana Marka Utedija Salubijana Gaja Petilija Amanda
M(arco) Uttedio / Sallubiano / C(aio) Petilio / Amando / [domo] Iguvio veterano leg(ionis) XIII / Gemin(ae) decurioni / colon(iae) Salonitan(ae) / quaestori pontifi/0ci Petilia / Secundina / coniunx
Osnovna literatura: *CIL* 3, 2066; *EDH* HD057518.
3. Nadgrobni žrtvenik konzularskog beneficijarija Lucija Granija Proklina
D(is) M(anibus) / L(ucio) Granio L(uci) f(ilio) / Proclino dec(urioni) / col(oniae) Aequensium flami/ni b(ene)ficiario co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII / Gemi(nae) / [i]st[us] p(endiorum) / XIII / def(uncto) ann(or)um XXXVIII / Epidia Procula ma[ter] filio dulcissimo / et sibi libertis liberta/busque posterisque / eorum / in f(r)onte p(edes) XL in ag(ro) p(edes) XL
Osnovna literatura: N. Cambi, Ž. Rapanić 1979., str. 93-107; *AE* 1979, 447 (1989., 607); J. Nelis-Clément 1989., str. 133-136, 150-151; *CBFIR* 484; *EDH* HD008206.
4. Posvetni natpis centuriona Seksta Akvilija Severa
[H]erculi [---] / [S]ex(tus) Aquilli[us] [---] / Severus 7(centurio) coh(ortis) V[---] / donis donatus ab [Imp(eratore) Traiano(?) bello] / Dacico dec(urio) Salonis et Flano[nae] / l(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum)
Osnovna literatura: *CIL* 3, 1940; *EDH* HD053740.
5. Sarkofag veterana Lucija Apuleja Montana
D(is) M(anibus) // L(ucio) Apuleio Montano / vet(erano) ex ordinato dec(urionum) / et Ilviro col(oniae) Aequensium homini bono Octa/via Rufina marito inco(m)parabili et sibi posuit
Osnovna literatura: *CIL* 3, 8721; *EDH* HD062486.

Kratice

AÉ – *Année épigraphique*, Paris.

CBFIR – Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen

Reiches, Stuttgart.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg

(<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>) (2. veljače 2018.).

ILJug – Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla, 5, Ljubljana, 1963.); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla, 19, Ljubljana, 1978.); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla, 25, Ljubljana, 1986.).

ILS – *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin. JRS – *Journal of Roman Studies*, London.

SALONITAN INSCRIPTIONS OF SOLDIERS AND VETERANS IN
ADMINISTRATIVE AND RELIGIOUS POSTS IN SOME CITIES OF
ROMAN DALMATIA

Ivan Matijević

One damaged and four complete Salonitan inscriptions confirm the active soldiers or veterans who in Salona, Aequum and Flanona carried out various administrative and sacerdotal duties. The first group contains three in governmental and religious posts in Salona, one in Flanona, at the time between the reign of Claudius and the first half of the 2nd century. Gaius Curiatius Secundus (cat. no. 1) from the 7th Legion Claudia pia fidelis after AD 42 and the acquisition of the status of veteran in Salona carried out the service of scriba, which means he was an official in maintaining the city archives and finances. Unlike the civic magistrates, the time at post of a scriba would last quite a long time, and it can be said that Curiatius must have been very well acquainted with the political situation in the city, with the local officials and their networking. He concluded his career in local government in this position although, as very few examples from other parts of the Empire show, he could have been promoted and honoured with some priestly position. An uncommon example is that of the veteran Marcus Uttedius Sallubianus Gaius Petilius Amandus (cat. no. 2) from the 14th Gemina Legion, who during the Flavio-Traianic period carried out the duties of city councillor, quaestor and pontifex. It is hard to believe that as veteran he had sufficient money for membership in the city council of a provincial capital; since he was not from this area by descent, rather from Italic Iguvium, it is reasonable to ask how he managed to reach such a high position in the city government. The answer is probably to be found in his uncommon polynymic name, which all told reveals that he was adopted by his father-in-law, Gaius Petilius Amandus. He clearly himself belonged to the civic political elite, and via him, Sallubianus entered the local aristocracy, carried out the positions of city councillor, quaestor and pontifex, the most highly valued priestly duty. Centurion Sextus Aquilius Severus (cat. no. 4) at the end of the 1st or in the second half of the 2nd century with the permission of the Salona city council put up an epigraph dedicated to Hercules alongside the theatre. Although because of the severe damage it is difficult with certainty to say which cohort he served in, most researchers agree that he was a praetorian. The praetorian cohorts accompanied Emperor Trajan in his wars against the Dacians, the inscriptions telling of some who then received decorations, as Severus did, and it is then rather likely that he took part in these conquests. His cursus honorum is completed with the mention of his service as city councillor in Salona and Flanona, whence he probably sprang, for in this city, on the very border with Histria, the Aquilii were a leading family.

Belonging to a second group is a soldier or veteran in magistrate or priestly positions in the Aequum colony. Lucius Granius Proclinus (cat. no. 3) was a beneficiarius consularis of the 14th Gemina Legion and a city councillor and flamen in the colony of Aequum. His altar comes from the second quarter of the 2nd century,

and the inscription could be dated a little later, to the middle of the same century. N. Cambi and Ž. Rapanić at once observed the key problem in the understanding of Proclinus' career: how in reality was it possible to combine military service in the office of the provincial governor with political and sacerdotal service in Aequum? Although they suggested inapposite arguments, they assumed that he carried out all these duties at the same time. J. Nelis-Clément agreed, after referencing several similar examples, along with the claim that careers like that of Proclinus were very rare, saying that there was no legal barrier in the way of a soldier on active service carrying out municipal duties. She assumes that Proclinus as a young man attained the ranks of Decurion and flamen, in which the key role could have been played by his father, who perhaps prompted his entry into the municipal elite. The luxuriously decorated altar and the ownership of a grave plot in the Salona ager tell us that he belonged to a rich family. What is unusual is that after taking on these duties Proclinus should have decided to go on active military service. He was enrolled into the 14th Gemina Legion, stationed in Upper Pannonia, in Carnuntum, on the distant Danubian frontier. He must have spent some time in the north for he did not immediately after being recruited become a beneficiarius or get a post in the office of the Dalmatian governor. Did his belonging to the municipal aristocracy of Aequum and obvious wealth contribute to his being placed in the position of beneficiarius consularis? Did he himself, or his family or some third person have any impact on the decision as to where he would continue his military service, and was thus his work in the Salona office the fruit of fortuity or deliberate intention? These are questions to which there are no answers, but I am apt to assume that there was some influence on his beneficiarius service being related to his native region, i.e., that he served in the office in Salona, and not at some station in the interior. If as beneficiarius he was really active in the municipal life of Aequum, then distance could not have been a barrier, for there are well known examples of magistrates who lived in one city and performed their duties in another. On the other hand, one should not entirely reject the hypothesis according to which after service of city councillor and flamen he determined to leave Aequum and enlist in the legion. Lucius Apuleius Montanus (cat. no. 5), a veteran from an unknown unit, served at the end of the 2nd or at the beginning of the 3rd century as Decurion and duumvir in Aequum. He clearly lived in Salona, which apparently did not stand in the way of his being active in the political life in Aequum.

This article is a much enlarged and supplemented chapter from my doctoral dissertation devoted to inscriptions of Roman soldiers from Salona during the Principate. For this very reason these lines offer only a partial insight into the problem of the representation of active and former soldiers in the civic administrations of Salona, Aequum and Flanona. As for Salona, it would be possible to complete this picture by putting in the inscription of Sextus Julius Silvanus from Aequum and of Gaius Appuleius Etruscus from Novae, along with complete depiction of all the city officials, and the inscriptions from Aequum and Flanona should be addressed in the same way, as well as those from other parts of Roman Dalmatia. Only then would it be possible with greater certainty to say what the

proportion of veterans and soldiers in public and political life was in these cities, although even without that, it is possible to say it was very modest. This paper then can provide a sound contribution to any such research.

DVA EPIGRAFSKA SPOLIJA IZ DIOKLECIJANOVE PALAČE SA SPOMENOM RIMSKIH VITEZOVA

D i n o D e m i c h e l i

UDK:904(497.583Split):003.071

Izvorni znanstveni rad

Dino Demicheli

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Članak donosi ulomke dvaju već objavljenih epigrafskih spolija, ali koji radi fragmentarnosti nisu bili dublje proučavani. Dijelovi obaju natpisa pronađeni su na prostoru Dioklecijanove palače: fragmenti prvog ugrađeni su u fasadu kuće u Dioklecijanovoj ulici, a radi se o dijelovima nadgrobne are koji prema prvotnoj objavi potječu iz Salone, dok je drugi natpis na ulomku sarkofaga pronađen među ruševinama stare biskupije, a koji je kao spolij vjerojatno imao funkciju praga. Natpisima je zajedničko to što se na obama spominju osobe viteškoga staleža. To je kod prvog zaključeno na osnovi rekonstruiranog vojnog položaja, dok je na drugom spomeniku viteški status jasno iskazan izrazima *eq(ues) R(omanus) v(ir) e(gregius)*. Prvi je bio prefekt nepoznate kohorte u 1. stoljeću, dok je drugi bio gradski uglednik čija je karijera potvrđena civilnim dužnostima, najvjerojatnije tijekom 3. st.

Započinjući ovu raspravu u zborniku posvećenom akademiku Cambiju, želio bih se osvrnuti na činjenicu da je o fenomenu ugrađivanja i ponovnog iskorištavanja epigrafskih i drugih kamenih spomenika, posebno onih u građevinama na području Splita, prof. Cambi u više navrata pisao tijekom svog plodonosnog znanstvenog vijeka.¹

¹ N. Cambi, »Dvije glave tetrarhijskog doba iz Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština* 7/8, Split 1978., 17-27; *idem*, »Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia«, u: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo* (ur. B. Andrae, S. Settis), Marburg 1984., 75-92; *idem*, »Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu i

Kako su antički spoliji općenito gotovo neiscrpnna tema, na kamenim zdanjima svakojakog tipa kontinuirano se pronalaze sekundarno upotrijebljeni ulomci o čijem otkriću uvijek dobivamo dvostranu spoznaju: s jedne je strane sve ono čime određeni kameni spomenik može otkriti o razdoblju u kojem je nastao, dok se s druge strane nalazi sve ono što se može iščitati iz preinake tog istog spomenika u nekom kasnijem razdoblju. Antički su kameni spomenici često tijekom povijesti iskorištavani za raznorazne svrhe, od kojih se njihova ugradba u neki zid najčešće čini kao vrlo sretna okolnost. Stoga, koliko god smo ponekad frustrirani spoznajom da je npr. neki natpis pronađen u zidu prelomljen točno na dijelu čiji bi nastavak teksta otkrio iznimno važan podatak, najčešće moramo konstatirati da je natpis sačuvan upravo zato jer je bio ugrađen negdje. Naime, malo je što od tragova antičke civilizacije u Dalmaciji ostalo na svome mjestu u nepromijenjenom obliku, budući da stalne izmjene populacije uvelike dopuštaju iskorištavanje naslijeđenih ili zatečenih tekovina. Upravo se na taj način može sagledati odnos antičke, postantičke i kasnije populacije prema kamenim spomenicima, koji su samo dio onoga što je antika bila. Kamen je kao sirovina oduvijek bio tražen i često se reciklirao, bez obzira je li se od njega pravio građevinski blok ili se palio i pretvarao u prah kako bi se dobilo vapno. U stoljećima neizmjerne građevinske aktivnosti od antike naovamo nema sumnje da je većina kamenih spomenika stradala bilo namjernim uništavanjem, bilo ponovnom upotrebom koja se ponekad opet može svesti na uništavanje. Stoga npr. piljenje nekog antičkog natpisa kako bi postao dio fasade neke kuće i nije najgore što je moglo zadesiti taj spomenik. Zaista je široka paleta ponovne upotrebe kamenih spomenika i mnogi danas poznati natpisi imali su jedan život koji je bio posve drugačiji od prvotno im namijenjenog. Npr. ono što je u antici bio sarkofag, u kasnijem razdoblju za nekoga može postati pojilište za stoku, kamenica za ulje, kada za kupanje, da bi konačno završio kao izložak u lapidariju nekog muzeja.² Ugrađivanje antičkih kamenih spomenika i njihovo stavljanje u neku drugu funkciju može proizlaziti iz nekoliko razloga te ponekad svjedoči o i određenoj vrsti poruke koju graditelj ovim činom šalje. Ta poruka može izražavati npr. njegov osjećaj za estetiku, pozitivan stav prema baštini, simboličan osjećaj nadmoći kršćanstva nad poganstvom ili pak posvemašnju ravnodušnost prema spomeniku koji se promatra isključivo kao utilitarni komad kamena.³

okolici (II). Reljef u južnom zidu crkve Sv. Duha«, *Kulturna baština* 17, Split 1987., 7-18; *idem*, »Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III). Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu«, *Kulturna baština* 20, Split 1990., 57-68; *idem*, »Studije o spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (IV). Reljef Ivana Evanđelista u crkvi sv. Jere na Marjanu«, *Kulturna baština* 28-29, Split 1997., 28/29, 25-36; *idem*, »Antička spolija na Luču. Spomenici ugrađeni u kuće Splita«, *Arheološki radovi i rasprave* 15, Zagreb 2007., 15-39; *idem*, »Dva natpisa otkrivena u neposrednoj blizini Dioklecijanove palače«, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 3, Zadar 2016. (2017.), 139-156.

² O raznim načinima iskorištavanja epigrafskih spomenika na širem splitskom području, v. raspravu D. Demicheli, »Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području«, u: *Recikliraj, ideje iz prošlosti* (I. Miloglav, A. Kudelić, J. Balen ur.), Zagreb 2018., 181-207.

³ O ovim razlozima, potkrijepljenim s konkretnim primjerima sekundarnog iskorištavanja

Antički spoliji na području Dioklecijanove palače dosad su otkriveni na mnogim mjestima. Najčešće se radi o kamenim ulomcima ugrađenima u srednjovjekovne i novovjekovne kuće, palače i crkve. Najslavniji su, dakako, spoliji iz zvonika katedrale sv. Duje, koji su otkrili iznimno važne natpise, tzv. Dolabeline ploče (*tabulae Dolabellae*) na kojima je zabilježena gradnja magistralnih rimskih cesta za namjesništva Publija Kornelija Dolabele početkom 1. st.⁴ Od spolija sa zvonika valja spomenuti i dva carska natpisa, oba prerađena u romaničke arhitektonske ukrase, a radi se o dijelovima baza posvećene carici Faustini⁵ i caru Karakali.⁶ U osvitu renesanse, splitski su humanisti Marko Marulić i Dmine Papalić iskazivali poseban interes za prikupljanjem natpisa iz Salone koje su donosili u Papalićeve palaču-muzej u Splitu. Tako je nastala Papalićeva zbirka koju je Marulić opisao u svome djelu *In epigrammata priscorum commentarius* koje je jedan od najznačajnijih epigrafskih traktata onodobne Europe. Ova se zbirka kamenih spomenika već sredinom 16. stoljeća počela raznositi te je dio spomenika odnesen u Italiju, dok ih je nekoliko završio kao građevinski materijal po Splitu. Dijelovi ove zbirke se ponekad otkriju u arheološkim istraživanjima⁷, ali osim njih, unutar Dioklecijanove palače pronađeni su i drugi epigrafski spomenici koji su imali svoju sekundarnu upotrebu.⁸ Većina je epigrafskih spolija pronađenih na području Palače danas u nekom svom novom okruženju, bilo da su u muzeju, bilo da su izloženi na nekom drugom mjestu. Tek je nekolicina ostavljena na mjestima

epigrafskih spomenika od antike naovamo, v. D. Demicheli, *op. cit.* (2). Osim toga v. I. Babić, »Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske«, *Starohrvatska prosvjeta* 33, Split 2006., 91-125; M. Barišić, V. Marinković, »Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije«, *Kulturna baština* 37, Split 2011., 317-338.

⁴ CIL III 3198a, 3198b, 3200, 3201.

⁵ CIL III 14243⁶; J. Jeličić-Radonić, »Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, Split 2007., 49-61.

⁶ CIL III 14243⁷ i 14684; D. Demicheli, A. Demicheli, »Počasna baza za kip cara Karakale iz Salone – njezina maštovita romanička prenamjena, današnje spajanje i novo čitanje«, *Tusculum* 10, Solin 2017., 39-55.

⁷ G. Nikšić, »Novi nalazi u kuru katedrale sv. Dujma«, *Kulturna baština* 31, Split 2002., 139-162; B. Gabričević, »Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62, Split 1960. (1967.), 87-102; o natpisima Papalićeve zbirke više u: D. Demicheli, »*Perditum et repertum*: sarkofag đakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102, Split 2009., 129-142; B. Lučin, »Jedan model humanističke recepcije klasične antike: *In epigrammata priscorum commentarius* Marka Marulića, doktorska disertacija«, Zagreb, 2011., rukopis; D. Demicheli, »U potrazi za natpisima Papalićeve zbirke: sarkofag Julija Kirana i Varije Flavije Salonije (ad CIL III 2584)«, *Colloquia Maruliana* 24, Split 2015., 145-156.

⁸ D. Rendić-Miočević, »Tri povijesna natpisa iz Dalmacije«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53, Split 1953., 167-176; D. Demicheli, »Novi antički natpisi iz „podruma“ Dioklecijanove palače«, *Opuscula archaeologica* 32, Zagreb 2009., 55-79; T. Marasović, J. Marasović, B. Gabričević, *Istraživanje i uređenje Peristila Dioklecijanove palače u Splitu 1956-1961*, Split 2014., 57-59; D. Demicheli, *Inscriptiones Spalatenses ineditae 1: Stela Julije Viktorine iz samostana sv. Klare u Splitu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, Split 2015, 119-129; D. Demicheli, »*Inscriptiones Spalatenses ineditae 3: tri spolija iz Dioklecijanove palače*«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, Split 2018., 179-189.

gdje su prvi put evidentirani, kao npr. dio natpisa nepoznatog namjesnika Dalmacije iz Nepotove ulice⁹ ili počasni natpis cara Proba iz Bosanske ulice.¹⁰

Dva natpisa o kojima će ovdje biti riječi već su poznati u znanstvenoj literaturi, no kako se radi o ulomcima, nisu previše zaokupili pažnju znanstvenika. Revizijom ovih natpisa ustanovljeno je da se radi o dvojici pripadnika viteškoga staleža, pa su ovi natpisi dva mala priloga poznavanju ovog imućnog sloja ljudi na salonitanskome području. Da bi netko u Rimskome Carstvu mogao biti pripadnikom ovoga staleža, morao je posjedovati građansko pravo, a njegov je imetak morao biti procijenjen na najmanje 400.000 sestercija. Za muške pripadnike ovog reda bili su predviđeni određeni položaji ponajviše u sferi vojnog i ekonomskog života, što im je s jedne strane omogućavalo postati sposobnim vojnim zapovjednicima, a s druge uspješnim poduzetnicima, pogotovo iz domene novčarstva i prikupljanja poreza. Kao i za senatorski stalež, tako je i za viteški bilo bitno konstantno održavati vrijednost vlastitoga imetka, jer se svakih pet godina provodila procjena imovinskog stanja građana (*census* ili *lustrum*) koja je mogla rezultirati uspinjanjem u viši ili pad u niži stalež. Neki vitezovi, bilo da nisu htjeli ili nisu mogli dosezati visoke vojne ili prokuratorske položaje, odlučivali su se za razne municipalne ili svećeničke funkcije koje su obnašali najčešće u svome rodnome gradu ili unutar provincije. Da je pripadnost viteškom ili senatorskom staležu bila poprilično rijetka, svjedoči i broj natpisa, što se na primjeru Dalmacije može jasno ustanoviti: od desetak tisuća epigrafskih spomenika pronađenih u Dalmaciji potvrđeno je tek manje od sto koji spominju pripadnike senatorskog ili viteškog staleža.¹¹

Ulomci natpisa iz Dioklecijanove ulice br: 2

Na zapadnome pročelju kuće na adresi Dioklecijanova ulica 2, oko 20 metara sjeverno od Peristila, nalaze se četiri dijela natpisa koji su piljenjem svedeni na veličinu građevnog kamenog bloka.¹² Nije jasno kada su i pod kojim okolnostima ovi blokovi ugrađeni u pročelje ove zgrade, budući da don Frane Bulić 1889. god. izvješćuje da su pronađeni u Saloni te da su tada dospjeli u Arheološki muzej u

⁹ CIL III 1990 (=8573).

¹⁰ CIL III 8707. O samome spomeniku više: N. Cambi, 2017., *op. cit.* u bilj. 1.

¹¹ Naravno, ne smijemo zanemariti činjenicu da postoje i natpisi na kojima vitezovi nisu izravno spomenuti pa je njihov broj u teoriji nešto veći. Općenito o vitezovima u provinciji Dalmaciji v. J. Wilkes, »Equestrian rank in Dalmatia under the Principate«, u: *Adriatica praehistorica et antiqua, miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970., 529-551. Općenito o senatorima u Dalmaciji, v. G. Alföldy, »Senatoren in der römischen Provinz Dalmatia«, *Epigraphische Studien* 5, Düsseldorf 1968., 99-144.

¹² Pročelje ove kuće (danas hotel Cardo) pokazuje da su na njemu rađene preinake ili nadogradnje. Treći se kat po vrsti kamena razlikuje od onog uzidanog na donjim katovima, ali ulomci natpisa vide se i na drugom i na trećem katu. Na fasadi se između 2. i 3. kata razaznaje i jedan kameni blok s uklesanim listovima ili laticama, što je možda također prerađeni dio nekog spomenika.

Pročelje kuće u Dioklecijanovoj ulici s epigrafskim spolijima

Splitu.¹³ Bulić je pretpostavljao da su ulomci pripadali istome spomeniku, a s obzirom na fragmentarnost natpisa, nije se puno upuštao u njegovu restituciju. Njegovu su objavu preuzeli priređivači djela *Corpus inscriptionum Latinarum*¹⁴, s ponešto nadopunjenim čitanjem, o čemu će biti kasnije riječi. Bulić donosi četiri ulomka, ali od ta „Bulićeva“ četiri, na fasadi su ustanovljena tri. Naime, ono što je kod Bulića integralni komad natpisa¹⁵, na fasadi je jasno vidljivo da se radi o dvama komadima, što ukupno opet daje četiri ulomka. Zasad ostaje nepoznato gdje je još jedan ulomak čije postojanje nije ustanovljeno na fasadi. Prema tome, ovdje se radi o ukupno pet ulomaka.¹⁶

¹³ F. Bulić, »Iscrizioni inedite. Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 12, Split 1889., 35-36.

¹⁴ CIL III 8774.

¹⁵ Kod Bulića, *op. cit.* u bilj. 13, fragment pod brojem 38.

¹⁶ Pregledom kamenja s fasade nije ustanovljeno postojanje petog ulomka koji donosi Bulić, što ne mora nužno značiti da on i dalje nije ondje, budući da nije bilo moguće snimiti sve dijelove fasade.

Blok 1 s dijelom natpisa

Blokovi 4 i 2 s dijelovima natpisa

Dva se bloka sa slovima nalaze između prozora na drugome katu (blokovi 2 i 4), a to su ujedno i ulomci koje Bulić donosi kao jedinstveni komad.¹⁷ Jedan je ulomak između prozora na trećemu katu (blok 3), dok je jedan uzidan iznad lijevog prozora na drugome katu (blok 1). Kako je građevina donedavno bila ne-nastanjena (nedavno je pretvorena u hotel), nije bilo moguće doći do informacija kada su i kako blokovi završili ugrađeni u fasadu kuće. Bulić, nažalost, ne donosi dimenzije ovih blokova kao ni visinu slova. Radi se o trima blokovima od otprilike 40 cm širine i 20 cm visine i jednome bloku od otprilike 35 cm širine i 25

¹⁷ F. Bulić 1889., str. 35, br. 38, *op. cit.* u bilj. 13.

Blok 3 s dijelom natpisa

visine. Tri su bloka ugrađena s naopako okrenutom natpisnom stranom (blokovi 2, 3 i 4), dok je jedan postavljen pravilno (blok 1). Slova se kod svih ulomaka čine sličnih dimenzija. Tri bloka (br. 1, 2 i 3) imaju istu, svijetlo-smeđu boju kamena, dok je blok br. 4 nešto svjetlije boje. Njegova površina nije posve ravna kao kod ostalih ulomaka već na sebi ima ostatke klesarskoga dlijeta, što je možda posljedica čišćenja ulomka ako je preko njega prethodno bila žbuka. Za blok broj 5 nema podataka o stanju njegove površine, ali je iz skice objavljene kod Bulića jasno da se radi o ulomku nepravilna oblika. Može se reći da su blokovi 1, 2 i 3 pripadali istome natpisu. Blok br. 4 je vjerojatno promijenio boju uslijed mehaničkog djelovanja po njemu, ali vjerujem da je i on bio dijelom istoga natpisa. Što se tiče bloka 5, možemo se samo osloniti na Bulićevu opservaciju da se čini da su svi ulomci pripadali istome natpisu.¹⁸ Na ovu tvrdnju ukazuju i oveće dimenzije i oblik slova koja su otprilike jednaka kod svih ulomaka. Slova su klesana lijepo i pravilno i pokazuju odlike iznimno kvalitetne lokalne klesarske produkcije.

Uspoređivanjem podataka kod Bulića sa zatečenim stanjem vidi se da se nekoliko stvari ne poklapa. Ono što pomalo dovodi u nedoumicu jest Bulićeva objava, a u kojoj se sugerira da je ono što je ovdje navedeno kao blokovi 2 i 4 ustvari jedan blok kamena. Blokovi 2 i 4 danas su uzidani točno jedan iznad drugoga ali je jasno vidljivo da se ne spajaju: čak štoviše, bloku 4 nedostaje prva polovica drugoga reda slova. U Bulićevoj objavi na tom “jedinstvenome” bloku

¹⁸ *Ibid.* »Frammenti, che pare appartengono ad una iscrizione, trovati tutti in gennajo anno corrente a Salona ed ora in Museo«.

nedostaje nekoliko slova s lijeve strane i jedno slovo s desne strane. Upravo radi nekoliko nepoznanica vezanih uz objavu i zatečeno stanje, išao sam provjeriti podatke u Arheološki Muzej u Splitu gdje je ustanovljeno da je sam don Frane Bulić u muzejskome primjerku zbirke CIL III uz natpis 8774 prekrizio navod da su ovi komadi u Muzeju (*iam in museo*) te je na margini dodao bilješku da su uzidani u ovu kuću.¹⁹

Budući da je sada očito da su u Bulićevo vrijeme ovi blokovi već bili uzidani u kuću, on je blokove 2 i 4 vidio kao jedinstveni komad. Vjerojatno je da su slova koja se danas vide u Bulićevo doba bila prekrivena žbukom ili nečistoćom što je onemogućavalo njihovo čitanje. Valja također naglasiti da je “jedinstveni” komad kod Bulića skiciran obrnuto, odnosno blok 2 je na mjestu bloka 4. Pretpostavljam da je tako objavljena inverzna skica posljedica toga što su natpisi u stvarnosti uzidani s naopako postavljenim tekstom. Donekle i dalje zbunjuje Bulićev egzaktan podatak da su fragmenti nađeni u Saloni u siječnju 1889, odnosno iste godine kada su i objavljeni. Moguće je da je sam vlasnik kuće pronašao ove ulomke koje ugradio u objekt koji se tada mogao obnavljati te da je o njihovu pronalasku obavijestio Bulića nakon što ih je iskoristio za gradnju..

Slova natpisa donesena su prema blokovima na kojima se nalaze, a na njima se vide dva do tri retka natpisa.²⁰

Blok 1.

(*vacat*) PR[----]

[-----] PRA[---]

Blok 2.

[---]CVLV[---]

[----] COH I[---]

Blok 3.

[----]RBITRA[----]

[---] F P XXX

[----] +++++

Blok 4

[---]RVMQ P[---]

[----]A NON [---]

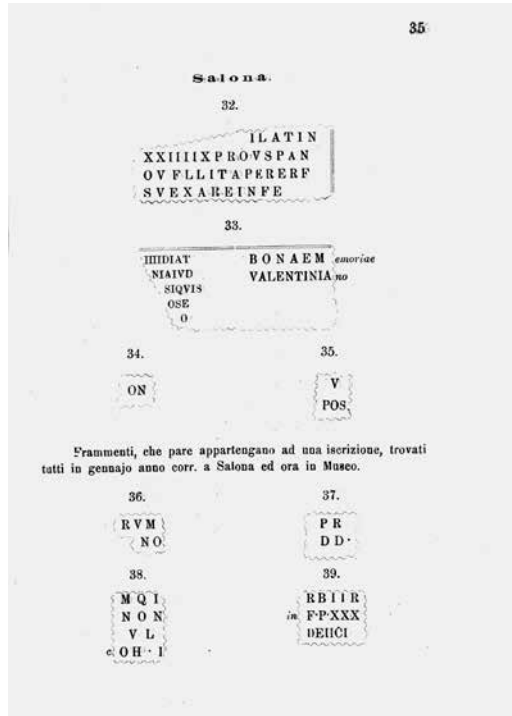
Blok 5

[-----]RVM [---]

[---]NO[-----]

¹⁹ Na ovome podatku zahvaljujem kolegi Ninu Švonji.

²⁰ Interpunkcijski znakovi trokutastog oblika vidljivi su na bloku 2 između H i I; na bloku 3 nakon F i nakon P; na bloku 4 nakon Q, nakon A i poslije N.

Faksimil prve objave ulomaka (iz: Bulić 1889.)

Smatram da se radi o dijelovima nadgrobne are, a na to ukazuje nekoliko izraza s natpisa. Iako to nije bilo moguće provjeriti, pregledom snimaka čini se da se blokovi 1 i 2 međusobno nadopunjuju. Ovi bi blokovi pripadali istim redovima natpisa pri čemu se slova PR nastavljaju na slova CVL bloka 2, odnosno slova. Ostatak drugog reda slova prvog bloka najvjerojatnije tvori slovnu skupinu PRA, koja bi se nastavljala na riječ COH u drugome retku bloka 2, što bi značilo da se radi o položaju prefekta kohorte. U piljenju kamena oštećen je, odbačen ili uzidan dio sa skrivenom natpisnom stranom koja bi spajala ove blokove. Spojena i s pretpostavljenom restitucijom, slova s blokova 1 i 2 davala bi sljedeći tekst:

(vacat) Pr[o]culu[s]
pra[eff(ectus)] coh(ortis) I[

Da se radi o imenu u *Proculus* nominativu, vidi se prema početku kose haste slova V u prvome retku bloka 2. Podulji prazan prostor prije kognomena navodi na pretpostavku da je samo ovo ime bilo uklesano u retku. Kognomen *Proculus* jako je dobro zastupljen i u Dalmaciji i u Carstvu.²¹ Nije moguće reći kojom je ko-

²¹ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 274-275, s. v. *Proculus*; OPEL III, str. 166-167, s. v. *Proculus*.

hortom kao prefekt zapovijedao Prokul, budući da je sačuvana samo prva brojka s crtom iznad. Prefekti su zapovijedali kohortama i dolazili su iz redova rimskih vitezova, a same su kohorte uglavnom bile sastavljene od peregrinskih vojnika koji bi nakon dugogodišnje vojne službe dobili rimsko građansko pravo. Šteta je što nije sačuvano ime postrojbe, budući da bi se u tom slučaju ona mogla dovesti u odnos s već poznatim spomenicima pomoćnih vojnih jedinica u Dalmaciji. Kako se ne zna širina natpisnoga polja, ne zna se ni je li natpis navodio još poneku titulu ili položaj ovog prefekta, što je vrlo izgledno očekivati kod ovakvih natpisa.²²

Blok br. 3 donosi ostatke riječi *arbitratu*, odnosno izraz kojim je navedeno da se nešto izvršilo prema nečijoj prosudbi (*arbitratus*), a odnosi se na izvršenje uvjeta oporuke. Ovome izrazu uglavnom prethodi formula *testamento fieri iussit*, dok nakon riječi *arbitratu* u pravilu dolazi ime (u genitivu) osobe koja je imala mogućnost izvršavanja spomenutih uvjeta oporuke.²³ U idućem je retku vidljiv ostatak dimenzije grobne parcele, koja je bila široka barem 30 stopa. Podatak koji je trebao pisati nakon širine parcele je njezina dužina (*in agro*). U Dalmaciji je dosad poznato preko 70 natpisa na kojima su naznačene dimenzije grobne parcele, a uglavnom se mogu datirati u 1. stoljeće. Kako u Dalmaciji, tako i u ostatku Carstva, u velikoj većini slučajeva dimenzije grobne parcele su ujedno i posljednji podatak na natpisima. No kod ovog je natpisa bilo još teksta, što se vidi prema ostacima pet slova, od kojih se ni jedno sa sigurnošću ne razaznaje, odnosno svako od njih može se na nekoliko načina pročitati.²⁴ Najčešća fraza koja se spominje u Dalmaciji nakon izražavanja dimenzija je *hoc monumentum heredem non sequitur*, koja je ovdje isključena jer se ne uklapa u ostatke slova. Radeći kombinacije svih ovih slova, hipotetski predlažem da se srednja tri slova odnose na kraticu *fil(ius)* ili *fil(io)*, dok su prvo i peto slovo dijelovi imena: prvo, koje je najvjerojatnije P (ili eventualno D), označavalo bi patronimik *Publius* (možda i *Decimus*), dok je krajnje slovo C ili G početak kognomena. Ovo je ime možda označavalo osobu na koju se također odnosilo dopuštenje ukopa na ovoj parceli, a moglo se raditi o prefektovu sinu.²⁵

Pokušaj restitucije bloka 3 glasio bi:

[t(estamento) f(ieri) i(ussit) a]rbitra[tu -----]
 [in] f(ron)te p(edes) XXX [in a(gro) p(edes) XXX?]
 [-----] P(ubli)? fil(ius/ io)? C[-----]
 -----

²² Za pregled karijera salonitanskih vitezova na natpisima v. D. Demicheli, »*Salonitani extra fines Dalmatiae (V)*, Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi)«, *Tusculum* 9, Solin 2016., 33-59.

²³ L. Chioffi, »Death and burial«, u: *The Oxford handbook of Roman epigraphy* (ur. Ch. Bruun i J. Edmondson), Oxford 2015, 639.

²⁴ Bulić vidi ostatke teksta DEIICI, iz čega je jasno da ni on nije mogao vidjeti sva slova do dna, odnosno smatram da je ovaj blok na istome mjestu bio prelomljen. Prihvativši Bulićevu objavu, Mommsen je pretpostavljao da se radi o riječi *delicium*.

²⁵ Tako je na natpisu CIL III 2911 (*Zadar / Iader*).

Blok br. 4 spominje riječ ostatak riječi *-rumq(ue)*, što bi se moglo na razne načine čitati. Radi se o riječi u genitivu množine s enklitičnim veznikom *-que*, a ako je ovo dio zamjenice, izvorno je riječ mogla glasiti *suorumque, eorumque* ili *utrorumque*, a odnosila bi se na grobno mjesto koje su mogli koristiti potomci pokojnika, pa čak i potomci njihovih oslobođenika. Kako nakon ove riječi slijedi riječ koja započinje slovom P, ona može označavati npr. glagol *posuit* ili *posuerunt*, ali, govoreći u teoriji koju je zasad nemoguće potvrditi, ostatci ovih dviju riječi mogli su izvorno glasiti *locorumque publicorum*. To je moglo značiti da je ovaj čovjek bio *curator* ili *subcurator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*, nadzornik ili zamjenik nadzornika posvećenih građevina i javnih mjesta i radova. Prema epigrafskim spomenicima, titula *curator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* javlja se kod osoba uglavnom senatorskoga, a ponekad i viteškoga staleža, dok se za položaj *subcurator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* čini da ga je obnašala osoba viteškoga ranga.²⁶ Valja napomenuti da se ova dužnost najčešće odnosi na grad Rim. U Dalmaciji je zabilježena funkcija *curator operum publicorum* na dvama natpisima, od kojih je jedan pripadao osobi senatorskog²⁷, a drugi viteškog staleža.²⁸ U drugome retku bloka 4 jasno se vide slova A NON, no nije moguće rekonstruirati taj dio teksta. Riječ *non* je i s lijeve i s desne strane odvojena interpunkcijskim znakovima te se gotovo sigurno radi o riječi negacije, a ne o kakvoj kratici.²⁹

Blok br. 5 donosi završetak riječi na *-rum* koji je možda označavao ime vojne postrojbe, budući da je većina kohorata bila nazvana prema peregrinskim narodima u genitivu množine. Najčešće taj genitiv množine u ovakvom nazivlju završava na *-orum*, kao npr. *cohors Lusitanorum, Alpinorum, Breucorum, Liburnorum* i sl. Nije isključeno ni da je ovo *-rum* dio riječi *operum ili publicorum*, koja se mogla odnositi na maloprije spomenutu frazu (*sub*)*curator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*.

Iz svega navedenoga može se zaključiti da se radilo o ovećoj nadgrobnoj ari koja je bila smještena na grobnoj parceli zauzimajući prostrane dimenzije. Samo u širinu parcela je iznosila oko 10 metara, dok je vjerojatno sličnih dimenzija iznosila i u dužinu. Nadgrobni je natpis spominjao pripadnika viteškoga staleža koji je bio prefekt nepoznate kohorte, a kako je rečeno, moguće je da je njegov *cursus honorum* spominjao još poneku funkciju, no to zasad ostaje nepoznato. Natpis bi prema vrsti spomenika i obliku slova valjalo datirati najvjerojatnije u drugu polovinu 1. ili eventualno u prvu polovinu 2. st.

²⁶ AE 1894, 158 (Tivoli / *Tibur*); CIL VII 1054 (High Rochester / *Bremenium*).

²⁷ ILJug 677 (Solin / *Salona*).

²⁸ Lupa 23283 (*Zadar / Iader*).

²⁹ Pregledom nadgrobnih natpisa koji sadržavaju negaciju *non* (a pritom je isključena formula *hoc monumentum heredem non sequetur*) upućuju da se ona često javlja u poetskom izražavanju na spomenicima (tzv. *carmina epigraphica*).

Ulomak sarkofaga iz ruševina stare biskupije

Ovaj ulomak antičkog natpisa bio je objavljen kao kataloška jedinica samo slikom i transkripcijom prije nešto više od deset godina³⁰, a ovdje će se pokušati nešto više reći na osnovi sačuvanog teksta. Radi se o ulomku prednje stranice sarkofaga od vapnenca koji je sa svih strana ispiljen ili otrhrnut. Pronađen je u ruševinama stare biskupije sjeveroistočno od katedrale sv. Duje 20-ih godina prošlog stoljeća. Danas je spomenik pohranjen u Arheološkome muzeju u Splitu, a inventiran je pod brojem A 5138. Po izgledu je jasno da je ulomak bio u sekundarnoj upotrebi, a prema dubokome utoru može se pretpostaviti da je bio u funkciji praga za vrata. Na lijevoj strani fragmenta vidljivi su ostatci natpisnoga polja, dok je naknadna intervencija na desnoj strani ulomka od drugog vidljivog retka naniže potpuno uništila tekst. Vide se ostatci slova klesanih u osam redaka:

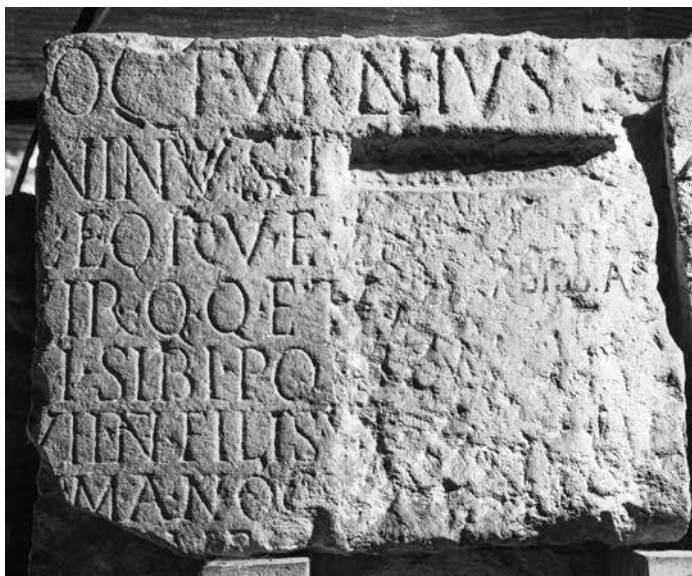
[-]OCTVRNIVS S[----]
 [--]NINVS D[-----]
 [--]L EQ R V E [----]
 [---]IR QQ ET [-----]
 [---]I SIBI PO[-----]
 [---]VII N FILIS S[-----]
 [-----]MA NOC[-----]
 [-----]+++[-----]

[N]ocurnius S[at/ur?]ninus d[ecurio?] [col(oniae)/ [Sa]l(onitanae) eq(ues) R(omanus) v(ir) e(gregius) [-----] / [II]vir q(uin)q(uennalis) et [-----] / [viv]i sibi po[s(uerunt)] / [---]VII N(-) fil(i)is s[uis] / [---]MA Noc[turni---] / [-----]+++[-----] / -----

Slova su lijepo i pravilno klesana, najveća su ona u prvome retku, a kako tekst ide dalje, slova postaju manja. Interpunkcijski znakovi u obliku trokuta javljaju se u svim redovima osim u zadnjem³¹, gdje su se također sigurno nalazili, ali slova su sačuvana samo pri vrhu, tako da interpunkcija nije vidljiva. Nedostaje veći dio teksta, a tek poneki vidljivi dijelovi pružaju mogućnost razrješenja. Radi o sarkofagu koji je za života postavilo Nocturnije Saturnin, najvjerojatnije zajedno sa svojom suprugom. Iako ime supruge nije sačuvano, njezina se prisutnost na natpisu može naslutiti iz restituiranih fraza *fili(i)s s[uis]* i *[viv]i sibi po[s(uerunt)]*. Još jedna osoba s gentilicijem *Nocturnius/a* spomenuta je u pretposljednem vidljivom retku, a slovo A prije imena može biti završetak prethodne riječi, ali i

³⁰ S. Ivčević, Kataloška jedinica br. 28, u: *Split u Arheološkome muzeju u Splitu* (ur. Z. Bu-ljević), Split 2007., 27.

³¹ U 1. retku nakon S; u 2. retku nakon S; u 3. retku prije E, nakon R, V i E; u 4. retku nakon R, Q i prije E; u 5. retku nakon I i prije P; u 6. retku prije i nakon N i nakon S; u 7. retku iza A. Dimenzije slova: 1. redak 6,5 cm, 2. redak 6 cm, 3. i 4. redak 5,5 cm, 5. redak 5 cm, 6. redak 4,5 cm, 7. redak 4 cm.

Spolij od dijela antičkog sarkofaga iz stare biskupije

predime *A(ulus)*. Ovo potonje bi pretpostavljalo da je i Nokturnije Saturnin prije gentilicija imao uklesano predime. No, kako donji dio natpisa zbog necjelovitosti nije najjasniji³², restitucija ovoga dijela ostat će otvorena.

Gentilicij ovog viteza, *Nocturnius*, dosad je potvrđen jednom u Dalmaciji³³, a inače je vrlo rijedak te se najviše javlja u galskim provincijama.³⁴ Pretpostavljeni kognomen *Saturninus* jako je dobro potvrđen u Dalmaciji i ostatku Carstva, posebice od kasnog principata nadalje.³⁵ Jedini dosad poznati nosilac ovog gentilicija u Dalmaciji je Nokturnije Novel (*Nocturnius Novellus*) koji je bio patron kolegija *Ad Tritones* u Saloni.

Nokturnije Saturnin bio je čovjek viteškog staleža. Stalež je istaknut frazom *equus Romanus vir egregius*, što je interesantno, budući da je navođenje staleža ovakvim ustvari dvostrukim naslovom iznimno rijetko. Naime, za oznaku viteškog staleža dovoljno je bilo napisati *equus Romanus* ili *vir egregius*, ali ovako zajedno navedene titule dosad su potvrđene na samo dvama natpisima iz Italije.³⁶ Viteške titule iskazane na sličan način ima i natpis iz Prokonzularne Afrike koji

³² U šestom se retku ne razaznaje najjasnije radi li se o slovima VII ili VIL budući da skoro svako od slova imaju horizontalno produžene završetke. Tako i kod slova N u istome retku stoji horizontalna crta koja izgleda kao slovo T u ligaturi, ali može biti i ostatak ordinacijskih linija uklesanih prije samoga teksta.

³³ CIL III 8568 (=Salona IV, 17).

³⁴ Na temelju rezultata pretrage natpisa na mrežnoj tražilici Clauss-Slaby (http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en).

³⁵ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 288, s. v. *Saturninus*.

³⁶ CIL V 4333 (Brescia / *Brixia*); AE 1957, 163 (=AE 1992, 785) (Pavia / *Ticinum*).

spominje viteza naslovom *equus Romanus vir perfectissimus*.³⁷ Kao vitez bio je pripadnik municipalne elite te je obnašao i neke gradske dužnosti od kojih je sigurno zabilježena dužnost duovira s ovlastima cenzora (*IIvir quinquennalis*). Riječ *quinquennalis* odnosi se na samo jednu godinu, a ne na dužnost u trajanju od pet godina, budući da se procjena imetka obavljala jednom u svakih pet godina.³⁸ U teoriji, na natpisu je moglo stajati i *IIIvir quinquennalis*, budući da su na čelu gradske vlasti Salone potvrđeni i kvatuorviri i duoviri. Prema presjeku natpisa iz Salone sa spomenom ovih vrhovnih gradskih magistratura, jasno je da se ove dvije funkcije međusobno isključuju: kvatuorvire nalazimo do otprilike kraja 1. stoljeća, kada je salonitanska vrhovna gradska uprava, očito uslijed određenih administrativnih promjena, prešla na sustav duovirata.³⁹ Stoga, kako je ovaj spomenik nastao u 3. stoljeću, nema sumnje u da se radi o duoviru. Prema slovu D koje dolazi nakon kognomena, pretpostavljeno je da je navedena funkcija dekuriona kolonije Salone. Malo je neobičan poredak ovih titula, budući da je u većini slučajeva na prvome mjestu istaknuta oznaka staleža, a tek onda slijedi popis magistratura, no ima i natpisa na kojima dužnost dekuriona kolonije dolazi prije oznake viteškoga staleža.⁴⁰ Nakon podatka o društvenome statusu na natpisu je najvjerojatnije stajala još barem jedna gradska magistratura, moguće *IIvir i(ure) d(icundo)* i/ili kakva svećenička. Iako je vitezovima bilo omogućeno ostvarivanje karijere daleko uglednije od obnašanja raznih gradskih funkcija, neki nisu napredovali dalje od gradskih magistratura. Dosad je poznato nekoliko salonitanskih vitezova koji su ostvarivali samo municipalnu karijeru (ili se ne zna za njihove vojne dužnosti)⁴¹, a poznati su i oni s mješovitom karijerom.⁴²

Gotovo je sigurno da je maloprije spomenuti Nokturnije Novelije kao patron kolegija *Ad Tritones* bio viteškog staleža. S obzirom na rijetkost ovog gentilicija i vrlo vjerojatno pripadnost istome staležu, Nokturnije Saturnin i Nokturnije Novelije možda su bili i pripadnici iste obitelji.

S obzirom na činjenicu da se radi o sarkofagu te prema izgledu slova, smatram da bi spomenik trebalo datirati u 3. stoljeće.

³⁷ IRT 561 (*Leptis Magna*).

³⁸ M. Glavičić, »Salonitanski magistrati *L. Anicius L. f. Paetinas* i *L. Anicius C. f. Paetinas*«, *Histria antiqua* 18/1, Pula 2009., 426.

³⁹ M. Glavičić, »Naronitanski magistrati i drugi gradski uglednici«, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, Zagreb-Metković-Split 2003, str. 224. Više o duovirima i kvatuorvirima u Saloni v. M. Suić, »O municipalitetu antičke Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 60, Split 1958. (1963.), 11-39.

⁴⁰ Npr. CIL III 12590 (*Sarmizegetusa*); CIL III 14359³ (*Carnuntum*). Postoje i natpisi na kojima je navedena i neka druga municipalna funkcija, npr. edilitet ili duovirat, pa tek onda oznaka staleža) usp. npr. AE 1955, 151 (*Hippo Regius*).

⁴¹ CIL III 8713; 8783; 9540; 13044; 14715; ILJug 678; 2109.

⁴² Većina ih je opisana u D. Demicheli, *op. cit.* (22).

Zaključak

Ovdje raspravljena dva natpisa otkrila su dvojicu novih pripadnika viteškoga staleža od kojih je jedan poznat kao municipalni dužnosnik, dok je drugi svoju karijeru gradio u vojsci. Budući da ni jednom ni drugom karijera nije posve poznata, mogući su i drugi položaji koji bi razotkrili i mješoviti *cursus honorum*. Raspravom se pokušalo reći nešto više o ovim spomenicima te još jednom istaknuti činjenicu da revizija čitanja epigrafskih spomenika često donese nove podatke koji se mogu uklopiti u već postojeću sliku o antičkome razdoblju u Dalmaciji. Građevine unutar Dioklecijanove palače nesumnjivo kriju još antičkih epigrafskih spomenika, o čemu svjedoče sporadični nalazi posljednjih godina. Neki spomenici nisu ni bili namijenjeni da ih se na fasadama ističe nego su uzidani na način da ostanu neprimjetni te su kao takvi praktički posve nedostupni. Spomenici su se znali ugrađivati i s unutrašnje strane zidova, odnosno bili su izloženi samo oku onih koji prebivaju unutar zidova neke kuće. Ovakvi su se zidovi kasnije u mnogim slučajevima prekrivali žbukom te se do njihovog čišćenja ni ne zna da se spomenici uopće ondje nalaze. Na taj su način nedavno otkrivena dva natpisa u Trogiru koji su nakon završene sanacije zidova ostali izloženi pogledu.⁴³ Antički se spomenici nisu ugrađivali samo u zidove, nego i u podove, što je na području Dioklecijanove palače već nekoliko puta ustanovljeno stoga smatram da se s vremenom i ispod trenutnih hodnih površina mogu očekivati novi nalazi. Do nekih novih otkrića valja pričekati, no jasno je da će svaki pronalazak natpisa uvijek biti predmetom znanstvenog interesa i obrade, a možda potom i ponovne interpretacije*.

Kratice

AE – L'Année épigraphique, Paris.

CIL – Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin.

ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana.

IRT - The Inscriptions of Roman Tripolitania.

OPEL, Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Wien-Budapest.

Salona IV - Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles, Roma - Split 2010.

⁴³ Radi se dijelovima jednog žrtvenika i jednog kasnoantičkog sarkofaga. Na informacijama zahvaljujem kolegama dr. sc. Miroslavu Katiću i Lujani Paraman.

* Istraživanje za ovaj rad napravljeno je u okviru projekta "Fotogrametrijska analiza epigrafskih spomenika" koji je financiralo Sveučilište u Zagrebu.

TWO EPIGRAPHIC SPOLIA FROM SPLIT MENTIONING MEMBERS OF THE EQUESTRIAN RANK

Dino Demicheli

This paper discusses fragments of two inscriptions that have already been published, but which, because of their fragmentariness, were not subjected to any very deep study. Parts of both inscriptions were found in the space of Diocletian's Palace. The spolia of the first of them are built into the western façade of the house in Dioklecijanova street no. 2; there are four parts of a once monumental sepulchral altar that, according to the information given by Frane Bulić, were found in 1889 in Salona. The second inscription is on a fragment of a sarcophagus found among the ruins of the old bishop's palace in the 1920s, probably secondarily used as a doorsill. The inscriptions are linked by their both mentioning persons of equestrian rank. In the first epigraph it is concluded that it is about an equestrian on the basis of a reconstructed military position, while on the second monument the status is clearly stated by expressions characteristic for the equestrian rank – *eq(ues) R(omanus) v(ir) e(gregius)*. Only the cognomen Proculus is preserved of the name of the first member of the equestrian rank, while in the second case, the name is most probably Nocturnius Saturninus. In Dalmatia, the gentilicium *Nocturnius* has been confirmed in only one other inscription, which mentions a person perhaps of the equestrian class. According to the restitution of part of the epigraph, one of them was the prefect of an as-yet-unknown cohort, probably of the 1st century, while the other was a civic worthy, confirmed to have had a career in the municipal offices, probably during the 3rd century.

Since the career of neither is well known, it is possible that there were other positions that would reveal a mixed *cursus honorum*. In the discussion, there has been an endeavour to say a little more about these monuments, and once more stress the fact that a review of the reading of epigraphic monuments will often provide new data that can be incorporated into the existing picture of the ancient period in Dalmatia.

NAKNADNA RAZMIŠLJANJA O UGRADBENOM RELJEFU SA SJEVERNE SALONITANSKE NEKROPOLE

Draž en Marš ić

UDK:726.82(497.583Solin)“652”

Izvorni znanstveni rad

Draž en Marš ić

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

U radu se analizira nadgrobnji reljef s portretima pokojnika, otkriven na području sjeverne salonitanske nekropole, ranije poznat samo preko crteža objavljenog u splitskom Buletinu god. 1916. Podastiru se njegove formativne karakteristike, uspoređuje sačuvani dio natpisa s prikazom u crtežu, te pokušava rekonstruirati izvorni sadržaj epitafa i broj prikazanih likova. Potanko se analizira gentilno ime vlasnika i daje prijedlog njegove rekonstrukcije (*Bellius*) te obrađuju preživjeli dijelovi muškoga portreta i nošnje (tunika, toga). Po svojim karakteristikama, reljef se uklapa u skupinu tzv. ugradbenih reljefa, tip spomenika što ga je na istočnoj obali Jadrana prvi prepoznao i definirao akademik N. Cambi. Zbog fragmentarnosti i izostanka pouzdanih repera, najveći problem i izostanka pouzdanih repera, najveći problem i teško razrješivo pitanje predstavlja precizna datacija, koja se okvirmo može odrediti od druge polovice ili kraja 1. st. do sredine 2. st. ili malo poslije.

Uvod

Godine 1913. na sjevernoj salonitanskoj nekropoli otkriven je zanimljivi fragment nadgrobnog reljefa, koji je tri godine poslije publiciran i prikazan na crtežu u splitskom Buletinu.¹ Pozornost autora ovih redaka privukao je tijekom rada na obradi jedne rijetke i specifične skupine nadgrobnih spomenika u Istri

¹ F. Bulić, »Iscrizioni inedite (Salona)«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*), 39, Split 1916., 119, A4583. O okolnostima nalaza vidi i D. Maršić, »Nadgrobnji reljef iz Vranjica – primjer rimskoga nadgrobnog spomenika uklesanog u živu stijenu«, *Tusculum* 1, Solin 2008., 48, sl. 3.

i Dalmaciji – tzv. ugradbenih reljefa.² Bijaše to jedini primjerak iz metropole provincije koji se svojim karakteristikama uklapao u skupinu, a ujedno i najjužnije otkriveni takav reljef u priobalju Dalmacije.³ Pokušaj njegova otkrivanja, uz pomoć djelatnika splitskoga Arheološkog muzeja, nažalost nije urodio plodom. Malo nakon izlaska monografije o ugradbenim reljefima, a tijekom uređivanja stražnjeg dvorišta Muzeja reljef je ipak pronađen i to očito unutar jedne od četvrtastih »kula« formiranih od manjih salonitanskih lapida. Dskora je reinventiran u inventarnu knjigu muzejskih predmeta (AMS-A-4583), a zatim pohranjen u depo epigrafičke zbirke s oznakom 66b. O otkriću me promptno izvijestio tadašnji kustos epigrafske zbirke M. Radaljac, kojem u ovom prilikom na tome toplo zahvaljujem. Ponovno otkriće reljefa i mogućnost autopsije prilika je da se provjeri jesu li zapažanja i interpretacija njegovih strukturalnih i likovnih sadržaja te tipološka pripadnost i datiranje bili dobro određeni. Ovaj rad tako treba shvatiti kao svojevrsan (prvi) suplement monografije o ugradbenim reljefima.

Oblik

Pročelje spomenika izgledom uglavnom odgovara crtežu, ali se ipak primjećuje da su stvarne crte loma na gornjoj i desnoj strani (gledano prema spomeniku) nešto drugačije. K tome nije vjerno prenesen ni izgled donjega kraja. To sigurno nema veze s naknadnim lomljenjem rubova, jer je komad izrađen od čvrstog domaćeg vapnenca, zacijelo segetskog, koji se ne ljušti. Riječ je naprosto o tome da crtež iz 1916. nije izrađen s namjerom da posluži kao tehnički crtež! To potvrđuju i iscrtni detalji draperije i natpisa, kod kojih također ima manjih odstupanja, o kojima nešto kasnije.

Ostale strane reljefa prvi smo put u mogućnosti vidjeti. Desna i gornja su, jasno, odlomljene. Donja je stranica najbliža izvornom stanju s ravnom plohom i tragovima zubače, ali odlomljenih segmenata prednjeg ruba i krajeva. Stražnja je strana prilično glatke površine i s jedva vidljivim tragovima rada zubatog dljijeta. Pri pogledu s bokova vidljivo je i da joj je ploha gotovo poluloptastog presjeka, jer joj se dubina povećava od uglova prema sredini. Uglovi, istina, jesu neznatno odlomljeni, ali bi utisak i s njima ostao isti. Potvrđuje to i činjenica da se tragovi zubače prate cijelom površinom zaobljenja, gotovo do pred sam donji i gornji rub. To upućuje na zaključak da oblik stražnjeg dijela jest rezultat djelovanja ljudske ruke, ali ga je vjerojatno odredio i izgled bloka nakon što je ekstrahiran u kame-nolomu. To se nije dogodilo po veni sedimenta jer je ona ostala jasno vidljiva po središnjoj horizontali danas sačuvanog ulomka. Uglovi su vjerojatno sekundarno priklesani, osobito desni donji, i nešto sniženi da bi se ulomak upotrijebio u sekundarnoj funkciji, najvjerojatnije kao građevni materijal suhozida.

Lijeva bočna strana ima nešto bolje sačuvan donji i odlomljeni (sniženi) gornji dio, pri čemu je posljednji po sredini dobio jedva zamjetan plitki žlijeb. Na

² D. Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istri i Dalmaciji*, Arheološki muzej Zadar, Zadar 2009., 34 i d., 82 i d., kat. A15, tab. 8, sl. 5.

³ D. Maršić, *op. cit.* (2), 59.

Usporedni prikaz pročelja fragmenta i crteža iz 1916. godine

Frontalni pogled na stražnju stranu fragmenta

Lijeva bočna strana fragmenta

donjemu se dijelu zapažaju slabiji tragovi zubatog dlijeta, koji se prema dnu, vrhu i stražnjoj strani zbog prerade polako gube. Najzanimljiviji detalj nalazi se bliže prednjemu rubu, a riječ je o četiri točkice u okomitom nizu i dvije u stražnjem gornjem dijelu, koje na prvi pogled podsjećaju na koroziju. Međutim, provjerom izbliza bilo je moguće utvrditi da ne potječu ni od kakvih željeznih trnova preostalih u kamenu, već su isključivo površinskog karaktera. Jesu li nastale zbog uzidavanja ulomka u izvornom kontekstu, tijekom pretpostavljene reupotrebe, ili naprosto zbog naslanjanja na neki komad s korodiranim trnovima u muzejskom kontekstu, teško je u ovom trenutku odvagnuti.

Strukturalne sastavnice natpisnog polja na crtežu su vjerno predočene i već je otprije bilo moguće zaključiti da je natpis obrubljen *cyma reversa* profilom. Sa spomenika ipak jasno vidimo da je gornji okvir koncipiran kao ravna traka, zacijelo stoga što se u istoj izvedbi nastavlja i uokolo polja s portretima. Iako je sadržaj natpisa uglavnom točno prenesen, postoje značajne razlike u njegovoj izvedbi i sačuvanosti u odnosu na one prikazane na crtežu. Za početak valja konstatirati kako je sigla osobnog imena (*praenomen*) nacrtana kao tipičan grafem C, ali se na spomeniku jasno vidi završetak u obliku gotovo vertikalne ravne crtice. Nadalje, prilikom crtanja slova izostavljeni su bogato oblikovani serifi koji krase većinu slova. U drugom retku natpisa crtež izostavlja čak dvije trokutaste interpunkcije, jednu između grafema V i F i drugu nakon veznika ET, a slovo T predočeno je u kvadratnoj formi, a ne kao visoko T. S crteža se ne može jasno zaključiti je li poslije veznika *et* lom ili zaobljeni dio sljedećeg slova (o čemu u objavi govori Bulić), dok na »živom« spomeniku jasno vidimo da je u pitanju ovo posljednje. Nažalost, volumen nije dovoljan za sigurno prepoznavanje pa, iako Bulić pretpostavlja da je u pitanju grafem C, u obzir dolaze i grafemi G, O ili Q.⁴ U posljednjem pak retku, osim oblikovanja slova i izostanka serifa, drugih razlika nema.

Što se tiče izvornog sadržaja natpisa, ostaje zaključak da je cijeli prvi redak ispunjalo ime nalogodavca i vlasnika spomenika (muškarca), zacijelo u troimen-skoj formuli, čemu u prilog govori sačuvana duljina teksta drugoga retka, kojoj valja pridodati izgubljeno žensko ime (supruga). Uporaba formule *v(ivus) f(ecit)* u drugome retku, karakteristične uglavnom za nadgrobne epitafe 1. st. po Kr. i sam početak 2. st., daje za pravo pretpostavci da je prvo ime moglo sadržavati i filijaciju, što ipak nije pouzdano.⁵ Upotrijebljena imenska formula muškarca važna je utoliko što može riješiti enigmu jesu li u slikovnom polju stajala dva ili tri lika. U slučaju prisutnosti filijacije i/ili nekog dužeg kognomena, mjesta je moglo biti čak i za tri lika, a bez filijacije i/ili s kraćim kognomenom samo za dva, što je i tako sigurno iz natpisa.

F. Bulić je u muškarčevu drugom imenu prepoznao gentilno ime *Bellicus* ili *Bellinus*, međutim ta imena nisu poznata sa salonitanskih lapida.⁶ Stoga je vjerojatnija Alföldyjeva restitucija imenom *Bellius*, jer se to ime pojavljuje na jednom, a moguće i na dva salonitanska spomenika koje taj autor datira u kasni principat (kao i natpis sa salonitanskog reljefa).⁷ Sigurna potvrda javlja se na titulu uzidanom u Kaštel Sućurcu *CIL* 3, 2591 = 8647 (HD052757), koji su sebi i

⁴ F. Bulić, *op. cit.* (1), 119.

⁵ Usp. D. Maršić, *op. cit.* (2), 35, gdje je zauzeto možda prekruto stajalište da je filijacija sigurno bila dio imena! O databilnoj vrijednosti formule *v(ivus) f(ecit)* usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969., 29, gdje se konstatira da je uz izraze *sibi* ili *sibi et suis* karakteristična za rani Principat.

⁶ F. Bulić, *op. cit.* (1), isto mj.

⁷ G. Alföldy, *op. cit.* (5), 66, s.v. *Bellius*. Ipak se i Alföldyju potkrala greška, pa uz *cognomen Crescens* (*op. cit.*, 182, s.v.) koji se javlja na natpisu iz Salone vezuje ime *Bell(icius)*, koje pak nije u popisu gentilnih imena.

svojima za života podigli *Bellia Chrysorhoe* i suprug *L. Verulanus Ampliatus*.⁸ Na jednostavnoj urni iz Salone AMS-A3261 = *ILJug 3*, 2142 (HD034636) spominje se neki *Bel. Cresce(n)s* kao komemorator predragog prijatelja Cerenija Gra(ta?), a epitaf zaključuje posvetna formula *b(ene) m(erenti) p(osuit)*.⁹ Bulić je Krescentov nomen restituirao *Bel(lius)* ili *Bel(licius)*, što je zanimljivo utoliko što je urnu objavio ranije (1904.) od ovdje predmetnog reljefa (1916.), pa to posredno pokazuje da je na ime *Bellius* kao mogućnost dopune Gajeva nomena potpuno zaboravio. Činjenica pak da je Krescentovo gentilno ime donijeto u skraćenici govori o tome da su naručitelji držali da će čak i u tom obliku biti svima razumljivo. Sve to vodi k prihvaćanju, tj. potvrdi Alföldyjeve teze da je *Bel* sa solinske urne gotovo sigurno skraćeno ime *Bellius*, što je prihvaćeno u svim prestižnim digitalnim epigrafskim bazama (EDH – HD034636, EDCS – 10101102, Ubi erat Lupa – 24755; posljednja baza donosi i sliku urne).

Korpus latinskih imena zapadnih provincija Carstva poznat kao *OPEL* donosi popis svih imena s osnovom *Belli-* i zanimljivo je da su u enormnom broju posvjedočena u keltskim provincijama (uz, naravno, sveprisutne primjere u Italiji), većinom u funkciji kognomena.¹⁰ Kao gentilna *nomina* pojavljuju se samo imena *Bellicius* (čije se potvrde ne navode za Dalmaciju) i *Bellius* (s potvrdom u vidu sućuračkog natpisa).¹¹ Prvo ime daleko najviše potvrda ima u Noriku (8), a drugo u Lugdunskoj Galiji (5). Ukoliko sućuračkom natpisu pribrojimo i one sa salonitanske urne i ugradbenog reljefa, a pod uvjetom da se drugdje broj u međuvremenu nije značajnije povećao, Dalmacija bi bila čak druga provincija po broju njegovih potvrda! Veoma je vjerojatno da taj detalj otkriva i podrijetlo salonitanske obitelji, koja je u Dalmaciju došla možda već tijekom ranijeg 1. st.

Gaj Belije spomenik je dao podići za života, sebi i svojoj supruzi od čijeg je imena preostao samo trag prvog slova. S obzirom na sigurno Gajevo imenovanje u troimenskoj formuli, možda i s filijacijom, te riječ *uxor*, logično je pretpostaviti da je ženino ime stajalo u dvoimenskoj formuli i ispunjalo nastavak drugoga retka natpisa. Zapravo je pitanje njezina imenovanja povezano s imenovanjem supruga i također uključuje mogućnost postojanja filijacije. Međutim, lijevo poravnanje dativa *uxori* i trokutasta interpunkcija koja je slijedi otvaraju mnogo važnije pitanje: je li se time tekst i završavao ili se možda ipak nastavljao? Prilikom monografske objave pretpostavio sam da se tekst nastavljao, a pri tome ostajem i danas. Da se sa *uxori* tekst završavao, vjerojatno bi ta riječ bila centrirana, što, kako vidimo, nije slučaj. Razlog je vjerojatno taj što ju je slijedio neki od moralizirajućih epiteta, a možda i tekst koji se referirao na možebitni treći lik, tada obavezno povezan s još jednim veznikom *et*.

⁸ Osim *CIL*-a spomenik kratko donose D. Kečkemet, *Kaštel-Sućurac* (Prilog: P. Bakotić: Sjećanje na prošlost Kaštel-Sućurca), Split 1978., 34 sa sl.; B. Nedved, »Stanovništvo Kaštel-Sućurca u rano rimsko doba«, *Znanstveni skup Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split 1992., 13, br. 23.

⁹ Prva objava: F. Bulić, »Iscrizioni inedite (Salona)«, *BASD* 27, Split 1904., 91, A3261.

¹⁰ *OPEL I*, 2005, 116-117 (od *Belli** do *Bellius*).

¹¹ *OPEL I*, 2005, 117, ss.vv. *Bellicius*, *Bellius*.

Nakon svega navedenog, jasno je da transkripciju natpisa treba neznatno korigirati od one donijete u monografiji (gdje je pretpostavljena i filijacija) i da ista, bez pretenzije prepoznavanja prvog slova u pokojničinu imenu, treba glasiti: *C(aius) Belli[us? ...] / v(ivus) f(ecit) sibi et [... ...] / uxori [...]*.

Portreti

Od portreta unutar slikovnog polja preostao je samo veći dio onoga na lijevoj strani kojemu nedostaju gornji dio vrata i glava, a prikazan je u formatu poprsja. Crtež iz splitskog Buletina vjerno prenosi stanje sačuvanosti, ali je na njemu gornja crta loma poravnatija negoli je u stvarnosti i stječe se dojam da ramena nisu sačuvana. Nabori odjeće prikazani su u crtežu šablonski, tj. tek u općim crtama, pa je tek na temelju imenske formule pokojnika i njegova pretpostavljenoga građanskog statusa bilo moguće zaključiti kako bi morala biti posrijedi toga i to vjerojatno ona tipa *pallium* ili *bracchio cohibito*.¹² Podrazumijeva se da bi ispod nje bila tunika, ali se s crteža to nije dalo jasno razaznati. Sačuvani lik razumno je prepoznati kao muškarca prije svega zbog zadebljane draperije na lijevom ramenu, koja je tipična za togu, kao i zbog činjenice da se nalazi ponad dijela epitafa s imenom vlasnika.

Autopsija spomenika omogućuje da se o odjeći progovori s mnogo više sigurnosti. Kao prvo, jasno se dade uočiti da je umjetnik želio prikazati dva sloja draperije. Prvi predstavljaju nabori V-oblika ispod vrata, koji očito pripadaju tunici. Okomito spuštene nabori na desnom ramenu lika i oni na suprotnoj strani, ranije spomenuti, pripadaju ogrtaču, tj. togi. Otprilike na sredini sačuvanog dijela reljefa portreta nalazi se mali trokutasti razrez čija je svrha naznačiti razdvajanje nabora; oni s ramena očito se spuštaju naniže prema koljenu i razumno ih je naslutiti kao prijelaz u *sinus* toge.¹³ Da su posrijedi predloženi tipovi toge, ti bi nabori bili zaobljeni i svi usmjereni prema lijevoj strani grudi! Zbog istog razloga otpadaju i tipovi označeni od njemačkog znanstvenika H. R. Goettea slovima C, D i E, jer se kod njih visoko preko grudi i u gotovo ravnoj liniji provlači *umbo* i *contabulatio* (Ca i Cb) ili *contabulatio* u formi slojevite ravne (D) odnosno prema ramenu proširene lepezaste trake (E), a to također nije slučaj.¹⁴ Prema tome, valjat će korigirati iznijetu pretpostavku i tip toge prepoznati kao onaj označen slovom B, tj. najčešći, ranocarski tip toge, u modi od srednjega Augustova vremena, ali, naravno, prikazan u formatu u kojemu njegove prepoznatljive elemente kao što

¹² D. Maršić, *op. cit.*(2), 34, 83.

¹³ O tom dijelu toge usp. H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990., 3, sl. 2, 27 i d. Vidi i S. Schönauer, »Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 93/2000, Split 2001., 398, sl. 15.

¹⁴ Danas je prihvaćena tipologija toge koju je na temelju bogate statuarne građe i iscrpne analize vrela ponudio H. R. Goette, *op. cit.* (13), 20 i d., tab. 1 i d. Od pregleda u domaćoj literaturi najiscrpniji daje S. Schönauer, *op. cit.* (13), 397 i d., sl. 12 i d.

Rekonstrukcija reljefa obitelji Aquillius iz Plomina (izradio I. Čondić)

su *sinus*, *balteus* i *umbo* nije moguće vidjeti.¹⁵ Je li riječ o varijanti Ba (1. st.) ili Bb (2. st.) ovisi isključivo o dataciji reljefa.

Tipologija i datiranje

Premda je očuvan u gabaritima lijeve polovice ili samo lijeve trećine izvornog korpusa, fragment reljefa ipak omogućuje da se s velikom vjerojatnošću dokuči izvoran izgled spomenika. Nema sumnje da je izgubljeni dio natpisnog i slikovnog polja imao izgled sačuvanoga dijela i tu iznenađenja nisu moguća. Poprečna koncepcija natpisnog polja u svega tri dugačka reda teksta nije tipična za stele, kod kojih je natpis uobičajeno koncipiran po okomici, već za reljefe koji su se uzidavali u neki od brojnih oblika nadgrobne arhitekture ili su naprosto predstavljali frontu nekakvog podesta. Dobre usporedbe s istočne obale Jadrana predstavljaju primjerci ugradbenih reljefa iz Plomina te rapski reljef dekuriona T. Bebija Justa, kojima je zajedničko da su im natpisno i portretno polje integralno izrađeni te da su polja s portretima jednostavnog pravokutnog oblika bez prisutnosti arhitektonskih elemenata (stupovi ili pilastri sa strane i zabat odozgo).¹⁶ Velika je vjerojatnost da je slične forme bio i salonitanski reljef. To što Bulić reljef prepoznaje kao stelu, nije nimalo slučajno jer je u njegovo vrijeme taj tip spomenika bio potpuno nepoznat.¹⁷ Da nije riječ o steli, osim natpisa, pokazuje i

¹⁵ Usp. H. R. Goette, *op. cit.* (13), 29 i d., tab. 5 i d.; S. Schönauer, *op. cit.* (13), 399, sl. 22-23.

¹⁶ Usp. D. Maršić, *op. cit.* (2) 26 i d., 71 i d., kat. A5-A7, tab. 5, sl. 1-3 (Flanona); 30 i d., 76-77, kat. A9, tab. 6, sl. 3 (Arba).

¹⁷ F. Bulić, *op. cit.* (1), 119..

izgled stražnje strane, koja nije izrađena na način uobičajen za taj tip spomenika, ali i are ili domaće sarkofage – abociranjem sa širokim udarcima šiljastog dljmeta. Poluloptasti oblik moguće je shvatiti samo onda ako se nije vidio, tj. ako je spomenik bio utopljen u nekakvu strukturu, vjerojatno zidanu.

Preciznija datacija reljefa zapravo je najteže i u ovom trenutku teško razrješivo pitanje. Portreti su nestali, a s njima modne i stilske karakteristike, te su izgubljeni i dijelovi natpisa vrijedni za kronološko razmatranje. Ipak se jedan detalj može upotrijebiti, ali s velikim oprezom, a to je format portreta. Uporaba poprsja ide u prilog pretpostavci da je riječ o spomeniku ne starijem od druge polovice 1. st., jer bi u protivnom bila upotrijebljena polufigura s barem jednom (desnom) izloženom rukom. U Dalmaciji, istina, ima primjera poprsja nastalih i u ranijem 1. st., ali su izrazito rijetki i čini se da ih nema unutar sigurno datirane salonitanske klesarske baštine.¹⁸ Za dataciju u okvir 1. st. po Kr. govorio bi također i tip spomenika te njegova popularnost u Istri i Dalmaciji.¹⁹ Onomastički elementi i natpisne formule dopuštaju, međutim, i nešto kasniju dataciju, sve do otprilike antoninskog razdoblja. Podsjetimo se da je Alföldy bio mišljenja kako natpis s reljefa treba datirati u kasni principat (SPZ), tj. poslije 160. god. po Kr., kao i ostala dva komentirana natpisa.²⁰ Čini se prilično pouzdanim da je reljef raniji od Cerenijeve urne, jer su na njoj muška imena u dvoimenskim obrascima, a pojavljuje se i formula *bene merenti posuit*, pa bi morala potjecati s kraja 2. ili iz 3. st. (u EDH-u je preusko datirana od 171. do 200. god. po Kr.). S druge strane, čini se da je naš reljef nešto raniji ili u najgorem slučaju približno suvremen sućuračkom natpisu (*praenomen* u muškom imenu, formula *VF*), koji pak ne može biti puno kasniji od 2. st. (u EDH-u preširoko datiran od 151. do 300. god. po Kr.). To bi drugim riječima značilo da bi reljef ipak mogao biti raniji negoli je to Alföldy držao, ali i kasniji negoli se to isprva činilo autoru ovih redaka.²¹ Paleografija ne može bitnije suziti vremenski okvir jer ne poznajemo oblikovanje brojnih slova, ali vrijedi spomenuti da se slična izvedba slova C, S i V, te donekle E i L, pojavljuje na nekim veoma ranim salonitanskim vojničkim stelama.²² Za dataciju se ne smijemo osloniti ni na izostanak posvete Manima (*Dis Manibus*). I sućurački titulus i solinski reljef izrađeni su, naime, za života vlasnika, a u takvoj se situaciji obraćanje Manima izbjegavalo te očito smatralo nepovoljnim za žive osobe, čak i onda kada se ta formula već bila potpuno uvriježila.²³

¹⁸ Usp. npr. spomenik A7 u bilj. 16.

¹⁹ O datiranju istarskih i dalmatinskih primjeraka ugradbenih reljefa usp. D. Maršić, *op. cit.* (2), 57 i d., osob. 59. (pretežito 1. st.). Važna je spoznaja da do posljednjeg cvata ugradbenih reljefa u gradu Rimu dolazi između kasnoflavijevskog i antoninskog razdoblja (*op. cit.*, 13 i d.), pa istu mogućnost valja dopustiti i za naše krajeve.

²⁰ Usp. bilj. 7. S datacijom se slaže i B. Nedved, *op. cit.* (8), 21.

²¹ D. Maršić, *op. cit.* (2), 83 (1. st. po Kr.).

²² Usp. npr. stelu Gaja Mantika, vojnika 7. legije C.p.f.: D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split 2011., 65 i d., br. i sl. 38.

²³ Usp. npr. sličnu situaciju na sarkofazima: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Književni krug, Split 2010., 35-36.

Važno je napomenuti da natpis sa solinskog ugradbenog reljefa nije prisutan u prethodno spomenutim digitalnim bazama latinskih natpisa, a od onih u tiskanom obliku donosi ga samo *ILJug 3*.²⁴ Iz njega doznajemo i zašto je tome tako. Natpis je uključen pod broj *ILJug 3*, 2568 (pp. 302-326), kojim su A. i J. Šašel označili sve salonitanske fragmentarne natpise od prve godine izlaženja splitskoga Buletina (Vjesnika) pa sve do sveska 47/48. Donijet je na p. 321 i popraćen muzejskim inventarnim brojem, brojem sveska, stranicom i kratkom napomenom da se na natpisu pojavljuje ime muškarca *C. Belli[-]*. Samo temeljem takvog navoda, bez pokušaja restitucije imena i uvida u Buličevu prvoobjavu, ili makar bez autopsije, natpis nije moguće cjelovito prenijeti u neku od digitalnih baza podataka. Nadam se da će ovaj rad biti poticaj da se ta anomalija ispravi.

* * *

Na samome kraju kratko pojašnjenje zašto je jedan naoko skroman fragment odabran kao svečarska tema u čast našem slavljenu akademiku N. Cambiju. Razlog leži u tome što je upravo Cambi prepoznao i objavio prvi primjerak takvog tipa reljefa u priobalju rimske provincije Dalmacije.²⁵ Bijaše to nadgrobni reljef s Raba, danas pohranjen u rapskome Lapidariju, koji je Cambi prema vanjskoj formi, izgledu polja s portretima i očito zasebnoj izradi natpisa s pravom povezoao s istovrsnim, jedinim takvim *in situ* sačuvanim (uzidanim) reljefima s dviju susjednih grobnica na raskrižju Via Statilia i Via di S. Croce in Gerusalemme u Rimu.²⁶ Koliko je takva interpretacija bila važna govori podatak da se u tom trenutku nije znalo gotovo ništa o prisutnosti takvih reljefa (i zdanja u kojima su stajali) na istočnom Jadranu. Cambi ih se doticao i u kasnijim radovima te izrazio želju da ih cjelovito obradi.²⁷ Do toga, međutim, nije došlo, a zadatak je preuzeo autor ovih redaka. Može se, dakle, reći da je Cambi bio začetnik ne samo metodološki uzornog istraživanja carskog portreta, nadgrobnih stela (osobito onih s portretima) i sarkofaga – da nabrojimo samo neke – nego i jedne, na našim prostorima potpuno nepoznate kategorije spomenika – ugradbenih reljefa.²⁸ Ovaj skroman prilog zahvala je dragom profesoru za sve čime je zadužio arheološku zajednicu u zemlji, ali i šire.

²⁴ *ILJug 3* = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana 1986.

²⁵ N. Cambi, »Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu«, *Rapski zbornik*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu, Rab 25.-27. listopada 1984., Zagreb 1987., 180, sl. 6.

²⁶ P. Zanker, »Grabreliefs römischer Freigelassener«, *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts* 90, Berlin 1975., 271, sl. 1; V. Kockel, *Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz am Rhein 1993., 8, tab. 2a.

²⁷ Usp. N. Cambi, »Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(15)/1988-89, Zadar 1989., 40 i d., bilj. 48.

²⁸ O tome v. D. Maršić, *op. cit.* (2), 14.

SECOND THOUGHTS ABOUT THE BUILT-IN RELIEF FROM THE NORTHERN NECROPOLIS OF SALONA

Dražen Maršić

Ten years ago, while he was researching into built-in reliefs in Istria and Dalmatia, the author found his attention attracted by the drawing of a relief with an epigraph discovered in the area of the northern necropolis of Salona; however, attempts to locate the actual relief in the Archaeological Museum in Split were unsuccessful. But while the rear yard of the Museum was being put in order, it was found after all, and soon re-inventoried (AMS-A-4538) and stored in the epigraphic collection repository (66bh). The re-discovery allowed the details of the structure, art, typology and chronology to be investigated one more time.

The front of the monument is on the whole in good correlation with the drawing, but there were some small differences in the depiction of the breaks. The other sides are seen for the first time. The rear side has hardly visible traces of a toothed chisel and is of hemispherical cross-section. The corners have been secondarily carved and lowered a little, particularly the lower right corner. On the left side there are several dots that tend to suggest corroded clamps in stone, but are nevertheless superficial. It is not possible to guess how they were formed.

As compared with the drawing, there are minor differences in the execution of the inscription: the siglum of the personal name (praenomen) is done with a final vertical line, many figures have richly formed serifs, in the lower row there are two punctuation marks missing in the drawing, and the last letter is a somewhat dropped tall T. The first row of the epigraph was filled by the name of the client and the owner of the monument, a man, most likely in the three-name formula, perhaps with filiation, which is not clear, however. In the event of the presence of filiation and/or some longish cognomen there might be room on the relief for three characters, and without filiation and/or with a short cognomen, just for two (which is certain from the inscription). The woman's name was probably in the two-name formula. To the left the alignment of the dative *uxori* and the punctuation that follows open up questions whether in the sequel there was some moralising epithet or text that refers to a third person, then obligatorily linked with the conjunction *et*.

Bulić recognised the gentile name of the man as *Bellicus* or *Bellinus*, but Alföldy's restitution of *Bellius* is almost certain. On a title from Kaštel-Sučurac CIL 3, 2591 = 8647 (HD052752) there is a *Bellia Chrysorhoe*, and on an urn from Salona, AMS-A3261 = ILIJug 3,2142 (HD034636) a certain *Bel. Cresce(n)s*, whose first name is almost certainly an abbreviation of the name *Bellius* (something accepted in all major digital epigraphic databases: EDH – HD034636, EDCS – 10101102, Ubi erat Lupa – 24755; the last database has a picture of an urn). A name that could theoretically be considered is *Bellicius*, but it has not been found in Dalmatia in full form. Names with the stem *Belli-* appear primarily in Celtic provinces, most used as cognomen. The name *Bellius* is mostly found in Gallia Lugdunensis (5) and if to the epigraph from Sućurac we add those from

the Salona urn and the relief under consideration, then as long as elsewhere the number has not been enlarged, Dalmatia would be the second province in terms of number of confirmations. This detail probably reveals the origin of the Salona family, which perhaps came to Dalmatia in the early 1st century AD.

After everything referred to, the transcription of the epigraph should be slightly corrected from that given earlier, and without claims to recognise the first letter in the deceased woman's name, should read: *C(aius) Belli[us]? ...] / v(ivus) f(ecit) sibi et [... ...] / uxori [...]*.

What is left of the portrait is just most of the left bust, in which it is reasonable to recognise a man because of the bunching of the drapery on the left shoulder, typical of a toga, and the fact that it is above the part of the epitaph with the name of the owner. On the basis of a drawing and the remains of the epigraph it has been concluded that the deceased is dressed in tunic and toga (*pallium* or *bracchio cohibito* type). The autopsy of the relief changes this however. The lower stratum of the drapery consist of V-shaped pleats below the neck, which clearly belong to a tunic, and above that are the folds of a toga, which is clearly imagined as if it had a *sinus* and a deeply dropped *balteus*. Because of the shaping of the cloak on the chest the types indicated by H. R. Goette with the letters C, D and E can be ruled out, and the depicted type of toga should be recognised as that indicated by the letter B, i.e., the Early Imperial type in fashion from the middle of the Augustan period, but shown in a format in which the defining elements such as *sinus*, *balteus* and *umbo* cannot be seen.

The transversal conception of the epigraph, the assumed appearance of the pictorial field and the format in general (no gable) and the execution of the rear side of the Salona relief show it belongs to a group of reliefs that were built into some one of the forms of sepulchral architecture, or simply represented the front of some pedestal. There are good local comparisons in a relief from Plomin and the relief of T. Bibius Justus from Rab, The first such example from the eastern coast of the Adriatic was recognised by N. Cambi, whom we are celebrating in this volume (the sepulchral relief from Rab, today in the Lapidarium of that place).

The biggest problem, and that most difficult to solve, is the issue of the time of the making of the relief. Tending to support an early dating in the 1st century is the type of the monument; but the onomastic elements, the epigraphic formulae and the palaeography permit a later date, up to the Antonine period. Alföldy dated the epigraph from the relief to the later Principate, like other inscriptions of members of the Bellius family, At this moment it seems reasonable to date it to the period from the 1st to the early 2nd century AD.

From all the digital databases on the Web and printed corpora of Latin epigraphic material, the inscription on the relief is given only in ILJug 3, no. 2568 (pp. 302-326). A. and J. Šašel labelled all the Salona fragmentary epigraphs from volume 1 to 47/48, while the current example is given on p. 321, with the basic data (but without the restitution) accompanied by a brief mention that on the epigraph the name of a man appears, *C. Belli[-]*. This paper should prompt this shortcoming to be corrected.

NATPISI ANTIČKOG ARGIRUNTA

M i r o s l a v   G l a v i č i ć

UDK:930,271(497.581Starigrad)“652”

Izvorni znanstveni rad

Miroslav Glavičić

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

Gradnja bedema antičkog Argirunta izravno je vezana s postizanjem municipalne autonomije koja se datira u doba vladanja cara Tiberija, najvjerojatnije u godinu 34.-35. Ističu se natpisi na kojima je spomenut carski namjesnik u rimskoj provinciji Dalmaciji *L. Volusius Saturninus*, o iskazivanju počasti carici Liviji, Tiberijevoj majci i o završetku veće javne gradnje uz carsku potporu. Prikazana natpisna građa potvrđuje da su stanovnici Argirunta prihvatili rimsku epigrafsku praksu, kojom ponavljaju osnovne informacije o svojem osobnom ili zajedničkom, narodnosnom, društvenom, religijskom ili nekom drugom identitetu.

Plin., *Nat. hist.*, III, 140: *cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini, flumen Telavium, quo finitur Iapudia. insulae eius sinus cum oppodis praeter supra significatas Absortium, Arba, Crexi, Gissa, Fortunata. rursus in continente colonia Iader, quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula XLIII ostium Titii fluminis.*

Pri opisu Liburnije, nabrajajući u geografskom slijedu duž obale tzv. *oppida*, tj. utvrđena mjesta koja su imala protourbanu formu i koja su bila sjedišta svojih peregrinskih zajednica, Plinije Stariji navodi *Argyruntum* koji se konvencionalno ubicira na prostor današnjega Starigrada Paklenice. Naime, ondje je na položaju zvanom Punta arheološkim istraživanjima provedenima 1908., također i epigrafskim nalazima, potvrđeno postojanje rimskodobnog naselja, koje je ondje bilo formirano početkom 1. st. i egzistiralo do 4./5. st. Čini se, barem za sada,

da urbanom naselju na Puntii (*municipium Argyruntum*) nije prethodilo protourbano naselje, stoga se drži da predrimsko središte (*oppidum Argyruntum*) treba tražiti na nekom obližnjem gradinskom naselju ili čak nešto dalje na teritoriju zajednice. Naime, arheološkim rekognosciranjem na širem prostoru Starigrada Paklenice ubicirano je i dokumentirano 18 naselja gradinskog tipa.¹ Budući da se naselje formirano na uzvišenju i obroncima brijega Gradina ponad Sv. Trojice kod Tribnja Šibuljine posebno ističe svojom veličinom, debljinom kulturnih slojeva i brojnošću nalaza,² može se pretpostaviti da se ondje nalazilo protourbano

¹ Cjelovitu arheološko-topografsku studiju, koja uključuje detaljne opise prapovijesnih naselja i svih drugih nalazišta dokumentiranih na širem prostoru Starigrada Paklenice, također i pregled cjelokupne arheološke problematike antičkog Argirunta, učinila je i objavila Martina Dubolnić Glavan. Usp. M. Dubolnić, »Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar 2006., 1-55; M. Dubolnić, »Argyruntum i njegov teritorij u antici«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, Zadar 2007., 1-58.

² Lokalitet Sv. Trojica nalazi se između Šilježetarice i Tribnja Šibuljine, 6 km SZ od Starigrada Paklenice uz Jadransku magistralu. Toponim Sv. Trojica izveden je iz titulara starokršćanske crkve sagrađene u sklopu kasnoantičke fortifikacije, čiji se ostatci bedema i danas jasno očitavaju u krajoliku i pružaju prema moru. Probojem makadamskog puta od Jadranske magistrale, uz mjesno groblje i crkvicu, do zaseoka Veliki Ledenik, lokalitet je teško devastiran. Pregledom lokaliteta uz pomoć metalotragača pronađeni su vrijedni numizmatički nalazi koji su samo dijelom publicirani. Godine 2009. Arheološkog muzeju u Zagrebu doniran je inventar vojničkoga groba (mač, koplje, umbo štita i ulomci keramičke posude) datiranog u rano 1. st. po Kristu. Prema navodu donatora, nalaze su slučajno pronašli pastiri na izrazito krševitom terenu, a kako na pretpostavljenoj lokaciji nisu mogli uočiti arheološki kontekst, istraživači drže da je sadržaj tog vojničkoga groba pronađen korištenjem detektora metala. Stoga se moramo zapitati je li taj sjajan nalaz uopće nađen na lokalitetu Sv. Trojica (ako jest, zašto nije navedena »prava« lokacija?) ili potječe s nekog drugog tajanstvenog lokaliteta. U takvoj situaciji u kojoj se pouzdano ne može ubicirati niti grob jednoga vojnika, spekulacije o nazočnosti rimske vojske na lokalitetu Sv. Trojica krajem Augustove i početkom Tiberijeve vladavine nemaju smisla. Niti provedena »sondažna iskopavanja« koja su se proširila na cijeli lokalitet nisu urodila značajnijim rezultatima. Pri tom se čini da su se i naši kolege tijekom više arheoloških kampanja na lokalitetu Sv. Trojica koristili metalotragačima! Naime, iako je organizacija praktične nastave na lokalitetu i upoznavanje učenika OŠ Starigrad Paklenica s tajnama arheologije za svaku pohvalu, krajnje je neprimjereno »petašima« demonstrirati »etape arheoloških iskopavanja« uz korištenje metalotragača (!). Usp. http://os-starigrad-paklenica.skole.hr/?news_hk=1&news_id=607&mshow=894 (pregledano 12. siječnja 2019.). O lokalitetu Sv. Trojica i nalazima v. A. Glavičić, »Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI.)«, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj 1984., 16-21; Ž. Tomičić, »Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, XXIII, Zagreb 1990., 142-143; M. Dubolnić, »Prapovijesna nalazišta...«, 10-14; M. Dubolnić, »Argyruntum i njegov teritorij...«, 39-40; M. Dubolnić Glavan – V. Glavaš, »Prilog poznavanju najstarijeg optjecaja novca na prostoru južnog Velebita / Contribution to the study of the oldest coin circulation on the territory of Southern Velebit«. *Prilozi Instituta za arheologiju*, 28, Zagreb 2011., 95-121; A. Tonc, »Terenski pregled područja Tribanj-Krušćica-Gradina Sv. Trojica«, *Annales Instituti Archaeologici*, VI, Zagreb 2010., 118-121.; A. Tonc, »Rezultati probnih istraživanja na Gradini Sv. Trojice kod Starigrada Paklenice 2010.«, *Annales Instituti Archaeologici*, VII, Zagreb 2011., 85-87; A. Tonc, »Rezultati probnih istraživanja na Gradini Sv. Trojice 2012. godine«, *Annales Instituti Archaeologici*, IX, Zagreb 2013., 116-120; A. Tonc – I. Radman-Livaja, »Rezultati probnih

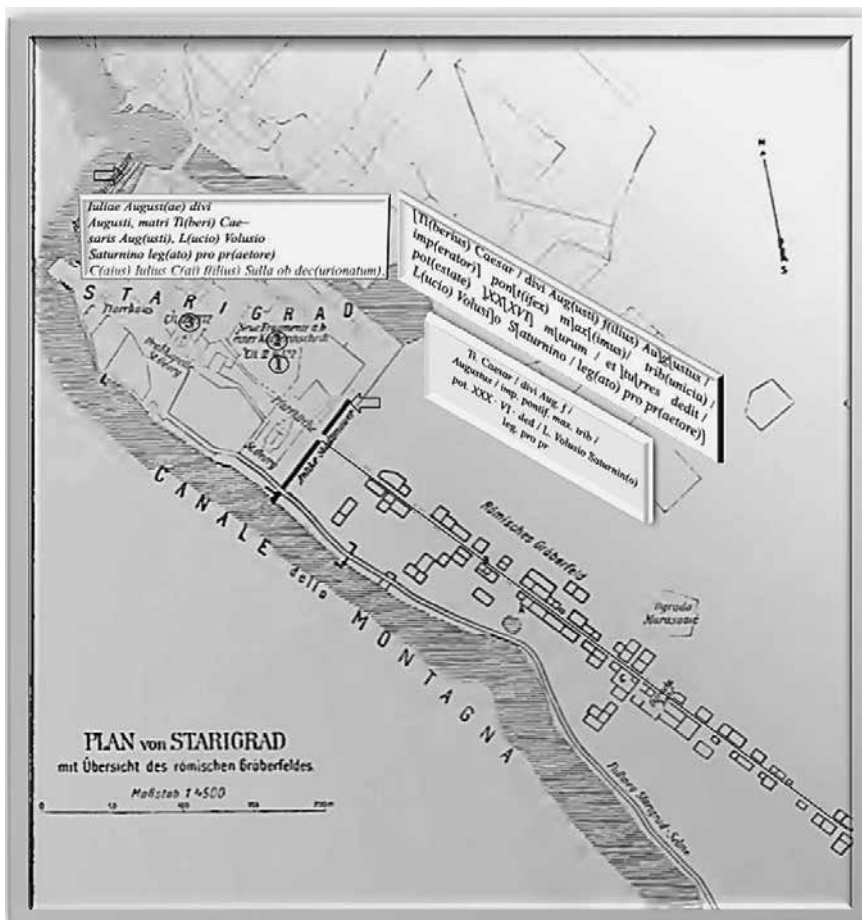
Pogled s Gradine na lokalitet Sv. Trojica i na sjeveroistočni potez bedema ranobizantske fortifikacije, 2002.

središte peregrinske *civitas*, tj. kod Plinija Starijeg navedeni *oppidum Argyrun-tum*. Obradom prikupljenih prostornih podataka određene su granice teritorija zajednice³ čije stanovništvo tijekom antike gravitira novom urbanom središtu koje se početkom 1. st. po Kristu formira na položaju Punta u današnjem Starigradu Paklenici. Budući da rimskodobni grad nastaje na ravnom terenu uz obalu mora, njegova planska izgradnja obavljena je prema načelima rimskog urbanizma. Tijekom arheoloških istraživanja, koja je godine 1908. u Starigradu Paklenici proveo Austrijski arheološki institut pod vodstvom Mihovila Abramića i Antona Colnaga, određen je urbanistički izgled rimskodobnog Argirunta. Rezultati istraživanja objavljeni su 1909.,⁴ a na priloženom planu vidljiv je poluotočni smještaj grada i

istraživanja na Gradini Sv. Trojice 2013. godine«, *Annales Instituti Archaeologici*, X, Zagreb 2014., 140-143; A. Tonc – I. Radman-Livaja – M. Dizdar, »The Warrior Grave from Sveta Trojica near Starigrad Paklenica«, *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu. Radovi XVII. ROMEC-a / Weapons and military equipment in a funerary context. Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference*, Zagreb 2013., 245-258; A. Bertol, »Individual finds or a coin hoard – analysis of the Mazin-type material from the Sveta Trojica hill-fort site near Starigrad Paklenica«, *Miscellanea Historiae Antiquitatis. Proceedings of the First Croatian-Hungarian PhD Conference on Ancient History* (G. Nemeth, D. Bajnok eds.), HPS 21, Budapest-Debrecen 2014., 111-142; A. Tonc – I. Radman-Livaja – A. Bertol, »Rezultati probnih iskopavanja na gradini Svete Trojice 2014. godine«, *Annales Instituti Archaeologici*, XI, Zagreb 2015., 83-86.

³ Teritorij peregrinske zajednice obuhvaćao je površinu od oko 220-250 km², a protezao se obalom od današnje Sv. Marije Magdalene (Mandaline) na sjeverozapadu do otprilike Rovanjске na jugoistoku, uključujući pripadajuću vršnu zonu Velebita sa značajnim planinskim resursima od Stapa, Sinokosa, Malog i Velikog Rujna do Malog i Velikog Libinja. M. Dubolnić, »*Argyrun-tum* i njegov teritorij...«, 25-28, 42 (Karta I.).

⁴ M. Abramić – A. Colnago, »Archaeologische Untersuchungen in Norddalmatien (III. Gra-

Plan Starigrada s označenim mjestima nalaza antičkih natpisa (1. *CIL* III, 14322; 2. *ILJug* 2894; 3. *CIL* III, 9972), bedema i prostiranja nekropole prema M. Abramić – A. Colnago, *Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Bd. XII, Beiblatt, Wien 1909., 47-48.

njegova gotovo pravilna pravokutna tlocrtna forma flankirana bedemima koji se protežu u dužinu 220 m i u širinu 150 m, tj. urbana površina zauzimala je površinu od cca 3,5 hektara. Iako urbani prostor nije bio istraživan, a gradnjom kuća i širenjem mjesnog groblja znatno je otežana njegova vizualna percepcija, dokumentirani potezi gradskih bedema i utvrđeni smjer glavne gradske komunikacije (*decumanus maximus*), koji se pružao u smjeru SZ – JI, sugeriraju da je grad imao pravilan ortogonalni raster.⁵ Koncentracija nalaza arhitektonskih ulomaka,

bungen in Starigrad – ARGYRUNTUM)«, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, 12, Wien, 1909., (Baiblatt), 45-48.

⁵ Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru proveo je u veljači 2018. u Starigradu Paklenici na prostoru ispred župne crkve sv. Jurja zaštitno arheološko istraživanje. Budući da je to

dokumentirane građevinske strukture i nalazi epigrafskih spomenika dokazuju da se na prostoru današnjeg mjesnog groblja sa crkvom sv. Jurja i obližnjeg posjeda Katalinić nalazila gradska dominanta: forum sa svetištem i drugim javnim objektima. Epigrafska svjedočanstva o javnim gradnjama koje je 34./35. godine po Kristu financirao car Tiberije navode na zaključak da je pri kraju njegove vladavine *Argyrunum* postigao municipalni status, što znači da je prema rimskim pravnim normama imao status grada. Isti smjer pružanja gradskoga dekumana nastavlja se i izvan grada, paralelno s obalnom linijom u pravcu JI, gdje je uz komunikaciju istražena nekropola s grobnim parcelama u dužini od 500 metara. Inventar više od 400 istraženih paljevinskih grobova činili su brojni i veoma kvalitetni primjerci staklenih posuda, nakita i predmeta svakodnevne uporabe, a pronađeno je i nekoliko ulomaka sepulkralnih spomenika s natpisom.⁶ Dokumentirani nalazi okvirno se datiraju u razdoblje od 1. do početka 4. st. Budući da su najbrojniji i najvažniji inventari grobova datirani u 1. i 2. st., zaključuje da je to bilo vrijeme općeg prosperiteta, koje postupno opada tijekom 3. st. Sudeći prema nalazima s nekropole tijekom 4. st. život u gradu zamire i vjerojatno u 5. st. prestaje.⁷ Što je dovelo do propasti antičkoga grada, nije poznato. U kriznim vremenima kasne antike, kada zbog opasnosti povišeni položaji dobivaju veće strateško značenje, na mjestima ranijih gradinskih naselja sagrađene su dvije ranobizantske fortifikacije tipa *castrum*. Obje su locirane na uzvišenjima uz obalu mora, jedna na obronku Gradine i oko crkve sv. Trojice kod Tribnja Šibuljine, a druga na rtu Gradina u uvali Modrić kod Rovanjске.⁸ Iako je njihova primarna funkcija bila kontrola dijela plovnog puta uzduž Velebitskog kanala, neupitno je da se zbog osobne sigurnosti i drugih interesa u njihovoj blizini grupira lokalno stanovništvo pa navedene utvrde u promijenjenim okolnostima preuzimaju funkciju središta svoje zajednice.

bilo prvo stručno iskopavanje unutar urbanog tkiva Argirunta, dobiveni rezultati iznimno su važni za definiranje kronologije naseljenosti prostora i rekonstrukciju rastera naselja u antici. U istraženju sondi površine cca 44 m² dokumentirani su arhitektonski ostatci stambenog objekta sagrađenog u kasnom 1. i urušenog početkom 3. st. Datacija gradnje i korištenja građevine definirana je nalazima krovnih ploča s radioničkim pečatima te osobito brojnim nalazima predmeta za svakodnevnu uporabu (kuhinjska keramika, fino stolno posuđe, amfore, svjetiljke), koji tipološki i kronološki pripadaju navedenom razdoblju. Pri tom je osobito važno naglasiti da stratigrafija istraženog dijela pokazuje jednoslojnost i da se u kulturnom sloju pronašao isključivo materijal antičke provenijencije. Otkriveni zidovi građevine pružaju se u smjeru SI – JZ i SZ – JI te se u potpunosti poklapaju s ranije utvrđenim smjerom pružanja glavnih gradskih komunikacija, što je dokaz poštovanja pravilne urbanističke sheme pri gradnji stambenog objekta u JI dijelu grada. Igor Borzić i Vedrana Glavaš referirali su o rezultatima arheoloških istraživanja ispred župne crkve sv. Jurja na znanstveno-stručnom skupu u Starigradu Paklenici, 23. travnja 2018., te napisali članak koji će biti objavljen u zborniku skupa.

⁶ M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 52-112; I. Fadić, »Starigrad u antici«, *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad Paklenica 1995., 230; M. Dubolnić, »*Argyrunum* i njegov teritorij...«, 29-33.

⁷ B. Nedved, »Srednje i južno velebitsko podgorje u rimsko doba«, *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad Paklenica, 1995., 226; I. Fadić, *op. cit.* (6), 230.

⁸ A. Glavičić, *op. cit.* (2), 16-21; Ž. Tomić, *op. cit.* (2), 141-142; M. Dubolnić, »Prapovijesna nalazišta...«, 12-14, 22-23; M. Dubolnić, »*Argyrunum* i njegov teritorij...«, 38-40.

Natpis CIL III, 14322 (Arheološki muzej u Zadru)

Konstataciju da je epigrafska građa vrlo prvoga reda u rekonstrukciji povijesti nekoga naselja potvrđuju tri dokumentirana natpisa (dva sačuvana u cijelosti i jedan u pouzdanoj rekonstrukciji), koji svjedoče da je tijekom vladavine cara Tiberija, u doba namjesništva Lucija Voluzija Saturnina, *Argyrumtum* posjedovao glavne atribute grada. Prvi natpis, koji je pronađen godine 1895. na posjedu Ante Katalinića na Puntii, u restituciji glasi:

*Ti(berius) Caesar, / divi Aug(usti) filius, / Augustus, / imp(erator), pontif(ex) max(imus), trib(unicia) / pot(estate) XXXVI ded(icavit). / L(ucio) Volusio Saturnin(o) / leg(ato) pro pr(aetore).*⁹

Budući da su na natpisu nomenklatura i titulatura cara Tiberija navedeni u nominativu, nema dvojbe da je aktualni car Tiberije dao sagraditi i posvetiti (*dedicavit*) neki objekt na kojemu je svečano bio postavljen taj natpis. Natpis je, dakle, bio postavljen kako bi simbolički obilježio završetak neke veće javne gradnje koju je izravno iz državne blagajne financirao car Tiberije u godini kada je po tridesetšesti put obnašao čast pučkoga tribuna. Stoga postavljanje natpisa i inauguraciju sagrađenog objekta možemo precizno datirati u godinu 34./35. po Kristu. Što je to konkretno bilo sagrađeno, ne znamo jer nije bilo zapisano, međutim činjenica da je natpis sa spomenom aktualnog cara bio postavljen u središtu Argirunta, znači da je taj natpis obilježio neki iznimno svečani i možda najvažniji događaj u povijesti mjesta. Na ovom je natpisu, a također i na sljedeća dva, uz carevo ime s titulama navedeno i ime Lucija Voluzija Saturnina s pripadajućom titulom carskog namjesnika provincije,¹⁰ i to u ablativu. To znači da je Lucije Vo-

⁹ Natpis (84 x 64,5 x 10 cm) izložen je u antičkom postavu Arheološkog muzeja u Zadru (inv. br. 172). CIL III, 14322; M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 49-50; A. Jagenteufel, »Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian«, *Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung*, 12, Wien 1958., 19, Nr. 10; I. Fadić, *op. cit.* (6), 1995., 230; M. Dubolnić, »Argyrumtum i njegov teritorij...«, 19.

¹⁰ *L. Volusius Saturninus* (38./37. pr. Kr. – 56. po Kr.) bio je jedan od najdugovječnijih i naj-

luzije Saturnin na natpisima iz Argirunta naveden kao eponimni magistrat, koji je u trenutku postavljanja natpisa obnašao dužnost carskog namjesnika provincije, što je suprotno od olako izrečene i pogrešne tvrdnje da car Tiberije posvećuje (što?) namjesniku Saturninu,¹¹ odnosno interpretacije da je to počasni natpis Lucija Voluzija Saturnina, carskoga namjesnika provincije Dalmacije, caru Tiberiju.¹²

Godine 1908., također na posjedu Ante Katalinića, pronađena su dva ulomka natpisa, koji je u cijelosti rekonstruiran na temelju teksta prethodnog natpisa i u restituciji glasi:

[*Ti(berius) Caesar*] / [*divi Aug(usti) filius Au*]g[*ustus*] / [*imp(erator)*] *pon*[*t(ifex) m*]ax[*imio*] [*trib(unicia)*] / [*pot(estate)*] XX[XVI] m[*urum*] / [*et tu[rres dedit]*] / [*L(ucio) Volusi*]o S[*aturnino*] / [*leg(ato) pro pr(aetore)*].¹³

S obzirom na autentičnost prethodnog natpisa, isto tako jer su tijekom arheoloških istraživanja dokumentirani potezi gradskih bedema, rekonstrukcija teksta natpisa je prihvaćena,¹⁴ pa čitamo da je car Tiberije »dao bedem i kule« (*murum et turres dedit*) Argiruntu. Naime, bilo je uobičajeno da se gradnja većih infrastrukturnih objekata financira direktno iz carske blagajne, pri čemu se aktualni car navodi kao donator koji je nešto »dao« gradu. Tako je i na natpisima iz provincije Dalmacije nekoliko puta zabilježena formulacija da car »daje bedem i kule«, kao na primjer u Jaderu, gdje je na dva natpisa zabilježeno kako je car August,

bogatijih rimskih senatora, koji je tijekom sjajne političke karijere bio odani i poštovani suradnik petorice careva. Za vladavine cara Tiberija, kada je bio u sedamdesetim godinama života, nešto prije 29. po Kristu), postao je carski namjesnik u provinciji Dalmaciji. Dužnost provincijskog namjesnika obnašao je još u vrijeme vladavine cara Kaligule, kada ga je oko 40. po Kr. zamijenio *L. Arruntius Scribonianus*. Saturnin je iz Dalmacije otišao u Rim, gdje je sve do svoje smrti obnašao dužnost gradskog prefekta (*praefectus urbi*). Sudeći prema sačuvanim epigrafskim svjedočanstvima iz Dalmacije, bio je veoma aktivan namjesnik koji je nastavio s administrativnim uređenjem provincije i razgraničenjima teritorija peregrinskih zajednica (*CIL III*, 2882, 8472, 9832-33). Bio je patron Enone (*Aenona*), čiji su mu stanovnici za učinjena dobročinstva i zasluge postavili čak tri počasna spomenika (*CIL III*, 2974-76). Budući da je bio provincijski namjesnik, naveden je kao eponimni magistrat na tri sačuvana natpisa u Argiruntu (*CIL III*, 9972, 14322, *ILJug* 2894). Pregledno o Saturninovoj aktivnosti na temelju epigrafske građe v. A. Jagenteufel, *op. cit.* (9), 17-21, S. Mesihović, *Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo 2014., 90-104.

¹¹ S. Mesihović, *op. cit.* (10), 101-102: »Tiberije Cezar, božanskog Augusta sina, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 36 (godina) posvećuju Luciju Volusiju Saturninu, legatu propretoru.«

¹² J. Vučić – N. Čondić – K. Appio Junio – R. Jurić, *Arheološki muzej Zadar. Vodič*, Zadar 2015., 31.

¹³ *ILJug* 2894; M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 49-51; I. Fadić, *op. cit.* (6), 230; M. Dubolnić, »*Argyrunum* i njegov teritorij...«, 19.

¹⁴ Pri tom se mora naglasiti da se na dva sačuvana ulomka (ulomak »a« 31 x 17,5 cm, ulomak »b« 20 x 23 cm) može pročitati ili prepoznati samo 10-ak slova izvornog teksta natpisa, što M. Abramiću i A. Colnagu nije bila prepreka da ga u cijelosti rekonstruiraju, dokazavši pritom svoje izvršno epigrafičko znanje i suvereno poznavanje teme o kojoj raspravljaju. Budući da je predložena rekonstrukcija teksta natpisa egzaktna, imajući u vidu poznati arheološki kontekst u kojemu je dokumentiran natpis *CIL III*, 14322, držimo da se može koristiti u raspravi o municipalitetu Argirunta. Usp. M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 51.

posebno apostrofiran kao *parens coloniae, murum et turris dedit*.¹⁵ Budući da su fortifikacije glavni atribut antičkoga grada, carske munificijencije povezane s gradnjom bedema i kula povezuju se s postizanjem municipaliteta, stoga se drži da je *Argiruntum* konstituiran kao *municipium* tijekom vladavine cara Tiberija, godine 34./35. po Kristu.¹⁶ Prema predloženoj rekonstrukciji na kraju natpisa bilo je navedeno ime Lucija Voluzija Saturnina s pripadajućom titulom carskog namjesnika u ablativu.¹⁷

Navodeći važne epigrafske spomenike iz Starigrada Paklenice, u svom izvješću o arheološkim istraživanjima koja su ondje proveli 1908. godine, M. Abramić i A. Colnago dokumentirali su i ostale poznate epigrafske spomenike među kojima se svojim značenjem ističe natpis koji u restituciji glasi:

*Iuliae August(ae), divi / Augusti matri Ti(beri) Caelsaris Aug(usti), / L(ucio) Volusio / Saturnino, leg(ato) pro pr(aetore). / C(aius) Iulius C(ai) fil(ius) Sulla ob (honorem) dec(urionatum).*¹⁸

I na tom trećem poznatom natpisu iz Argirunta spomenuti su i car Klaudije i namjesnik Lucije Voluzije Saturnin, međutim povod postavljanja toga natpisa različit je od prethodno opisanih. Naime, na ovom je natpisu lokalni uglednik *C. Iulius Sulla* u čast svoga izbora u gradsko vijeće iskazao počast carici Liviji, ženi diviniziranoga cara Augusta i majci vladajućeg cara Tiberija.¹⁹ Natpis je nepobitan dokaz da je tijekom Tiberijeve vladavine i Saturninova namjesništva u provinciji u urbanom središtu peregrinske zajednice, dakle na lokalnoj municipalnoj razini, bio implementiran carski kult, iznimno snažno sredstvo romanizacije, u kojemu su osobito participirali pripadnici lokalne elite željni magistratura i vlastite promocije. To je motiv zbog kojega počast carici Liviji iskazuje Gaj Julije Sula slaveći svoj izbor u gradsko vijeće.²⁰ Dokumentirani izbor lokalnog dekuri-

¹⁵ *CIL III, 2907 (Iader): Imp(erator) Caesar Divi fil(ius) Aug(ustus) / parens coloniae murum / et turris dedit / T(itus) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas impensa sua restituit. CIL III, 13264 (Iader): Imp(erator) Caesar Divi fil(ius) / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit. CIL III, 3117 (10117) (Arba): [Imp(erator) Caesar Divi fil(ius)] / [Augustus] / [imp(erator)] XII tr(ibunicia) pot(estate) XIII / murum et turres / dedit.*

¹⁶ Datacija je izvedena prema navodu obnašanja Tiberija časti pučkoga tribuna po tridesetšesti put na natpisu *CIL III, 14322*.

¹⁷ Suprotno predloženoj rekonstrukciji, S. Mesihović drži da je zbog fragmentiranosti natpis »prilično rastegnuto rekonstruiran u tekst u kojem se spominje legat Lucije Volusije Saturnin« i da je »potrebna prilična mašta kako bi se na njemu pročitalo ime Saturnina«. Usp. S. Mesihović, *op. cit.* (10), 101, bilj. 281.

¹⁸ Natpis (47 x 26 x 55 cm) danas je izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu. *CIL III, 9972*; M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 51; A. Jagenteufel, *op. cit.* (9), 17-18, Nr. 8; M. Dubolnić, »*Argyruntum* i njegov teritorij...«, 19-20.

¹⁹ Nakon Augustove smrti, 14. godine, *Livia Drusilla* i formalno je adoptirana u porodicu Julija i od tada se službeno zove *Iulia Augusta*. Umrla je u 86. godini života, 29. godine, u Rimu, gdje je sahranjena u Augustovu mauzoleju. Iako je već za života stekla iznimno poštovanje rimskoga naroda i senata, tijekom vladanja cara Tiberija, njezina sina, bila je lišena osobitih javnih počasti. Divinizirana je tek 42. godine, 17. januara, na početku vladavine cara Klaudija, njezina unuka. Od tada se na natpisima naziva *Diva Iulia*.

²⁰ Navod *ob honorem* označuje da magistrat, slaveći postizanje magistrature, ispunjava svoje predizborno obećanje. Ta je epigrafska praksa dobro dokumentirana na natpisima u rimskoj provinciji Dalmaciji, na primjer u Liburniji: *CIL III, 3158 (Aenona) ob honorem*

Natpis CIL III, 9972 (Arheološki muzej u Splitu)

ona također je i svojevrsna potvrda municipaliteta Argirunta postignutog tijekom vladavine Tiberija. I na ovom su natpisu imena i titula provincijskog namjesnika navedeni u ablativu, što znači da je Lucije Voluzije Saturnin ovdje također naveden kao eponimni magistrat za čijeg je namjesništva lokalni uglednik iskazao počast carici Liviji,²¹ odnosno pogrešan je zaključak da je natpis »posvećen i legatu propretoru Volusiju Saturninu«.²²

Već sama činjenica da je postigao dekurionat ističe Gaja Julija Sulu kao lokalnog uglednika i pripadnika vladajuće elite autohtonog podrijetla. Za sada nemamo drugih primjera koji se odnose na participaciju članova lokalne elite u upravi Argirunta, međutim u više liburnskih municipija dokumentirana je praksa da pripadnici vodećih romaniziranih porodica, zadržavajući ranije stečene pozicije vlasti, obnašaju magistrature i postižu članstvo u gradskom vijeću u prvom, drugom i sljedećim naraštajima po dobivanju građanskog prava. Primjetno je da se u njihovom rimskom imenskom obrascu pojavljuju latinizirana imena domaćeg onomastikona u funkciji kognomena i patronimika, također i gentilicija, a nije rijetkost da njihov prenamen, nomen i filijacija glasi *C(aius) Iulius C(ai) f(i)lius*.²³

duoviratum, CIL III, 2871 (Nedinum) ob honorem aedilitatis, CIL III, 2802 (Scardona) ob honorem auguratus, CIL III, 9972 (Argyruntum) ob honorem decurionatus.

²¹ Činjenica da je u Argiruntu počast carici Liviji iskazana prije njezine smrti, određuje početak Saturninova namjesništva u provinciji Dalmaciji u godinu 29. ili nešto ranije.

²² S. Mesihović, *op. cit.* (10), 100: »Juliji Augusti, božanskog Augusta, majci Tiberija Cezara Augusta, Luciju Volusiju Saturninu legatu propretoru, Gaj Julije, sin Gaja, Sula u čast dekurionata.«

²³ *Iulii* su veoma brojni na prostoru Liburnije, gdje su dokumentirani među magistratima i drugim uglednicima kojima se može dokazati autohtono podrijetlo (*Apsorus*, *Curicum*, *Lopsica*, *Aryruntum*, *Corinium*, *Nedinum*, *Asseria*, *Alveria*, *Varvaria*, *Scardona*). Bez pretenzije da šire elaboriramo temu, ovdje za ilustraciju ugleda Julijevaca koji posjeduju rimsko građansko pravo i obnašaju magistrature navodimo primjer iz Enone (*Aenona*), gdje

Budući da je upravo tako imenovan i *C. Iulius C. f. Sulla*, navedenog dekuriona Argirunta, koji je u čast svojega izbora iskazao počast carici Liviji neposredno prije njezine smrti 29. godine po Kristu, možemo okarakterizirati kao lokalnog uglednika autohtonog podrijetla, odnosno, imajući u vidu dokumentirane društvene procese u Liburniji, pretpostaviti da su u Argiruntu tijekom 1. st. po Kristu vodeću ulogu imali romanizirani *Iulii*, čiji su pripadnici obnašali magistrature i postizali članstvo u gradskom vijeću.

Epigrafska baština antičkog Argirunta sadrži više ulomaka natpisa sepulkralnog karaktera, koji dokazuju da su ondje tijekom ranoga Principata živjeli *Quinctii, Turcii, Aufidii, Metinii*.²⁴ Većina tih ulomaka pronađena je tijekom arheoloških istraživanja nekropole, stoga je velika šteta da smo zbog fragmentiranosti spomenika lišeni konkretnijih podataka o komemoriranima i onima koji im postavljaju spomen.²⁵ Više podataka ostalo je zapisano samo na nadgrobnom spomeniku koji je za života postavila majka *Aelia Maxima* komemorirajući pokojnoga sina Severa. Natpis u restituciji glasi:

*C(aio) M(arcio?) Se[ly]ero, eq[ui]t[us] ex singularib[us] ex c(o)hor[te] pr(aetoria) IX, / stip(endiorum) II, vixit an(nos) XXX. / Ael(ia) Maxima malter filio infelicio[simo] b(ene) m(erenti) et sivi (sic) / viva fecit.*²⁶

Iz teksta natpisa doznajemo da je komemorirani *C. M. Severus* služio kao konjanik carske garde u IX. pretorijanskoj kohorti. Na natpisu je zabilježeno da je umro u tridesetoj godini života, ali ne znamo je li umro u Rimu, gdje je proveo dvije godine u vojnoj službi, ili možda u Argiruntu, odakle je vjerojatno bio rodom. Komemorirani *Severus*, kojemu ne znamo gentilno ime, jer je na natpisu napisana samo sigla nomena,²⁷ nije bio jedini pripadnik elitnih carskih postrojbi rodom iz liburnskih krajeva koji je služio u Rimu. Na natpisima je zabilježeno da su neki pretorijanci rodom iz Liburnije za vrijeme službe umrli u Rimu, gdje

su dokumentirani *C. Iulius Ceuni f. Ser. Curticus Aetor* (*ILJug* 215) i (možda) *C. Iulius C. f. Ser. Aetor* (*CIL* III, 3158). U Lopsiki, središtu peregrinske zajednice Lopsa (*oppidum Lopsica*), koje za vladanja cara Tiberija postiže gradski status (*municipium Lopsica*), vodeću su ulogu imali romanizirani *Iulii*. Ondje je komemoriran *Ti. Iulius Ti(?) f. Ser. Sura*, koji je tijekom svojega života obnašao edilsku, potom u dva navrata redovitu duovirsku i jednom kvinkvenalnu douvirsku službu. M. Glavičić, »Crtice o stanovništvu antičke Lopsike«, *Diadora*, 26/27, Zadar 2013., 519-536.

²⁴ *ILJug* 2895-2898; A. Colnago – J. Keil, »Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien«, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Bd. VIII, Wien 1905., (Beiblatt), 56-57; M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 51, 59-61; M. Zaninović, »Stanovništvo velebitskog podgorja u antici«, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj 1984., 39; M. Dubolnić, »*Argyruntum* i njegov teritorij...«, 24, bilj. 67-68.

²⁵ Na primjer, na donjem dijelu cilindričnog spomenika tipa tzv. liburnski cipus sačuvana su samo dva posljednja retka natpisa *Metinius Nilu*[... M. Abramić – A. Colnago, *op. cit.* (4), 60.

²⁶ Na ploči od vapnenca (dim. 50 x 32 x 12 cm) sačuvano je 8 redaka natpisa. Budući da je spomenik otučen, držimo da restituciju natpisa treba početi posvetom [*D(is) M(anibus)*]. Ispod natpisa isklesana je *ascia*. Natpis je pronađen 1904. u Starigradu Paklenici, a danas je pohranjen u arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja u Obrovcu. *ILJug* 2895; A. Colnago – J. Keil, *op. cit.* (34), 56-57; M. Dubolnić, »*Argyruntum* i njegov teritorij...«, 24, bilj. 69.

²⁷ Hipotetska restitucija gentilicija *M(arcus)* navedena je prema M. Dubolnić, »*Argyruntum* i njegov teritorij...«, 24, bilj. 69.

su i sahranjeni,²⁸ a neki su se nakon časnog otpusta vratili u svoj rodni kraj, gdje aktivno provode ostatak života.²⁹ Budući da je na epitafu iz Argirunta izrijekom navedeno da je majka *Aelia Maxima* za života postavila spomen sebi i pokojnom sinu, jasno je da je *Severus* ondje bio sahranjen.³⁰ Na temelju epigrafskih osobitosti natpisa i osobito majčinog gentilicija *Aelia*, koji indicira postizanje civiteta za vladanja cara Hadrijana, natpis možemo datirati u razdoblje poodmaklog 2. st.³¹

Iako je prikazana natpisna građa skromna, ona ipak potvrđuje da su stanovnici Argirunta prihvatili rimsku epigrafsku praksu kojom perpetuiraju osnovne, dijelom hotimice i reducirane, informacije o svojem osobnom ili zajedničkom, narodnosnom, društvenom (statusnom, familijarnom, profesionalnom), religijskom ili nekom drugom identitetu. Istodobno natpisna građa svjedoči o visokom stupnju romanizacije autohtone zajednice koja se reflektirala u urbanizmu, arhitekturi, epigrafici, onomastici, municipalizaciji, religiji i materijalnoj kulturi.³²

²⁸ *M. Valerius Quintianus*, rodom iz Senije (*Senia*), bio je vojnik I. pretorijanske kohorte, koji je umro u 21. godini života i sahranjen u Rimu (*CIL* VI, 2451). *M. Sestius Clemens*, rodom iz Enone (*Aenona*), bio je vojnik XI. gradske kohorte, koji je umro u 30. godini života i sahranjen u Rimu (*AE* 1984, 63).

²⁹ U Fulfinu (*Fulfinum*) je *L. Sestius Dexter*, veteran III. pretorijanske kohorte, vlastitim novcem učinio neku munificijenciju vezanu uz mjesni vodovod (D. Rendić-Miočević, »Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 8, ser. 3, Zagreb 1974., 47-55). U Arbi (*Arba*) je *Sex. Quinctilius Seneca*, veteran III. pretorijanske kohorte, nakon povratke u svoj rodni grad postavio dedikaciju Jupiteru (*CIL* III, 3114). Nakon časnog otpusta, kući se vratio i *T. Caninius Maximus*, veteran VI. pretorijanske kohorte (*Clambetae*, *CIL* III, 2884).

³⁰ Moguće je također pretpostaviti da je umro u Rimu, odakle su njegovi pepeoni ostatci preneseni u Argirunt, gdje ih je sahranila njegova majka. Sličan je slučaj zabilježen i u Koriniju (*Corinium*), gdje je majka *Calpurnia Volaesa* postavila spomen Marku Juliju Severu, vojniku VII. gradske kohorte u Rimu (*CIL* III, 2886).

³¹ Budući da je tada u Liburniji proces romanizacije autohtonog stanovništva bio završen, nositelje gentilicija *Aelius* u Argiruntu možemo tretirati i kao doseljenike iz (bliže) unutrašnjosti. M. Zaninović, »Antička naselja ispod Velebita«, *Senjski zbornik*, 8, Senj 1981., 195.

³² Priopćenje pod naslovom *Natpisi antičkog Argirunta* održano je u Starigradu Paklenici, 23. travnja 2018., na znanstveno-stručnom skupu *Starigrad-Paklenica*.

EPIGRAPHY OF ANCIENT ARGYRUNTUM

Miroslav Glavičić

According to the known epigraphic material, Argyruntum made its greatest progress during the rule of Emperor Tiberius. From a reconstruction of the epigraph *ILJug 2894* it is thought that Tiberius »gave wall and towers« (*murum et turres dedit*) to the settlement, the existence of them being confirmed by excavations conducted in 1908 in Starigrad Paklenica. Since it was walls that were the main attribute of an ancient city, their construction is directly connected with Argyruntum achieving municipal autonomy, dated to the reign of Tiberius, probably in AD 34-35. This dating is confirmed in the inscription *CIL III, 14322*, which symbolically marked the ending of some major public works that were financed by Emperor Tiberius. Both inscriptions also mention L. Volusius Saturninus, who at that time held the office of governor in the province of Dalmatia (*legatus pro praetore*, ca 29-40). As the eponymous magistrate in the province, Saturninus was also cited on epigraph *CIL III 9972*, in which honour is paid to Empress Livia, wife of Emperor Augustus and mother of Tiberius. This inscription was put up by C. Iulius Sulla to mark his election to the city council, which is also direct confirmation of the municipal status of Argyruntum. During the 1st and 2nd century the population of Argyruntum comprised the Metinii, Quinctii and Turcii, documented on epitaphs found during research into the necropolis. C. M. Severus was a cavalryman of the imperial guard and a member of the 9th Praetorian Cohort in Rome (*ILJug 2895*).

Although the epigraphic material adduced is modest, it nevertheless confirms that the inhabitants of Argyruntum had adopted Roman epigraphic practice, thus perpetuating basic information, partially deliberately pared down, about their personal or communal, ethnic, social (status, familial, professional) religious or some other identity. At the same time the epigraphic material tells of the high degree of Romanisation of the indigenous community, which was reflected in the urban planning and design, architecture, epigraphy, onomastics, municipalisation and material culture.

EIN »ATTISCHER« EROTEN-SARKOPHAG IN SALONA*

Guntram Koch

UDK:904(497.583Solin):726.829>”652”

Izvorni znanstveni rad

Guntram Koch

Christlich Archäologisches Seminar, Marburg

Sarkofag s erotima pronađen u Saloni 2007. godine potječe iz kasnog 2. stoljeća prije Krista, a rad je kipara iz Atene koji je klesao u Saloni u prokoneškom umjesto u penteličkom mramoru. Od iznimne je važnosti za lokalnu produkciju sarkofaga u Saloni.

Im Rahmen der Vorbereitungen zum Bau einer Brücke außerhalb der Stadtmauern von Salona (Solin) sind im Jahre 2007 archäologische Ausgrabungen durchgeführt worden. Dabei wurden zwei große Deckel von Sarkophagen, eine Anzahl von Fragmenten von mehreren Sarkophag-Kästen und ein vollständiger Sarkophag-Kasten gefunden.¹ Zu diesem Exemplar sollen hier zu Ehren des Jubilars einige Überlegungen zur Diskussion gestellt werden.²

Der Kasten ist recht gut erhalten, Die Beschädigungen sind auf den Photos zu erkennen und brauchen hier nicht einzeln genannt zu werden.³ Nach dem Augenschein besteht er aus prokonnesischem Marmor einer guten Qualität.⁴ Alle vier Seiten sind mit Reliefs geschmückt; die Vorder- und die rechte Nebenseite sind betont, die linke Nebenseite etwas, die Rückseite stärker vernachlässigt.

* Unseren Freunden Maja und Nenad Cambi danken Heidemarie und ich für die langjährige herzliche Freundschaft, die seit nunmehr 47 Jahren besteht, die gemeinsamen Unternehmungen in Kroatien, Deutschland, der Türkei und anderen Ländern, die gemeinsamen Symposien und Publikationen und die zahlreichen anregenden Gespräche und Diskussionen.

¹ Die Stücke waren fast alle stark versintert, und es war eine zeitaufwendige und schwierige Reinigung erforderlich; sie wurde von Ivo Donelli und seinen Mitarbeiterinnen und Mitarbeitern in vorzüglicher Weise durchgeführt. Eine Publikation des gesamten Fundes ist geplant. – Alle Abbildungen: Verf.

² Salona, Manastirine: Höhe 0,88, Länge 2,18, Tiefe 1,07 m.

³ Die eiserne Klammer im linken Teil wurde vorsichtshalber nicht entfernt, um den Marmor nicht zu beschädigen.

⁴ Das wurde von N. Cambi, P. Pensabene und anderen Teilnehmern der ASMOSIA-Tagung im Mai 2015 bei dem Besuch in Salona bestätigt.

Auf dem Sockel ist auf der Vorder- und der rechten Nebenseite ein Wulst mit Blättern vorhanden, die wie Schuppen gelegt sind; oben und unten wird er von schmalen Profilen gerahmt. Auf der Vorderseite sind die Blätter auf ein kleines Mittelmotiv ausgerichtet, auf der Nebenseite sind sie nach rechts ausgerichtet. oben eine vorspringende Leiste vorhanden. Auf der linken Nebenseite ist der Wulst nicht geschmückt, und es fehlt die Glättung. Auf der Rückseite wird der Sockel durch zwei Linien dreigeteilt. Auf der vorspringenden Leiste oben sind Profile vorhanden, die keine Ornamente tragen. Bei den Eck-Figuren treten der Sockel und die obere Leiste leicht vor. Die Eckpostamente, die sich bei vielen attischen Sarkophagen des dritten Viertels des 2. Jhs. n.Chr. finden, sind hier also mit der Ornamentzone verschmolzen. Das ist ein Hinweis, dass das Exemplar in Salona im vierten Viertel des 2. Jhs. n.Chr. entstanden sein dürfte. Das Profil ist auf der linken Nebenseite reduziert und auf der Rückseite ganz vereinfacht.

Auf der Vorderseite sind acht, auf der rechten Nebenseite drei Eroten abgebildet, die die für die attischen Sarkophage typischen Figuren-Typen zeigen. Sie sollen hier nicht einzeln beschrieben werden, es sei vielmehr nur auf die kürzlich erschienene Sammlung des Materials verwiesen.⁵ Auf der rechten Nebenseite bildet ein Baum den Abschluss. Unten sind zwischen den Eroten auf der Vorderseite ein Vogel, ein kleines vierbeiniges Tier, das nach oben blickt (Hund, Panther?), ein Trauben naschendes Häschen, ein Vogel, der seinen linken Fuß auf Weintrauben setzt, sowie ein kleiner Panther, auf der rechten Nebenseite ebenfalls ein kleiner Panther zu finden.

Auf der linken Nebenseite sitzt eine Sphinx mit hochgestellten Flügeln und Schwanz. Ihre linke Tatze setzt sie auf einen Widderkopf. Vor ihrem Kopf ist der Hintergrund leicht gepickt; eine Begründung dafür lässt sich nicht nennen. Der linke Rand wird durch einen Baum begrenzt, der zur Rückseite umgreift. Auf ihr stehen zwei Greifen, die eine Tatze auf das Gefäß in der Mitte legen.

In den Haaren der Eroten ist der Bohrer relativ stark eingesetzt, um Punkte und kurze tiefe Striche zu erzeugen. Auch das zeigt, dass der Sarkophag im späten 2. Jh. n.Chr. hergestellt worden ist.

In der römischen Provinz Dalmatia sind zahlreiche Sarkophage erhalten, viele allerdings nur in Fragmenten. Es handelt sich zum einen um Importe fertig ausgearbeiteter Stücke. In sehr großer Anzahl sind sie aus Athen gekommen,⁶ in kleiner aus Rom,⁷ nur in Ausnahmen aus Dokimeion, der Hauptwerkstatt in Kleinasien.⁸ Sehr groß ist die Zahl der Exemplare, die in lokalen Werkstätten in Dalmatia, vor allem in Salona, hergestellt worden sind.⁹ Für sie ist als Material

⁵ E. Papagianni, *Attische Sarkophage mit Eroten und Girlanden*, Sarkophag-Studien 9, Ruppolding 2016.

⁶ G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München 1982, 314-322; N. Cambi, *Atički sarkofazi u Dalmaciji*, Split 1988; siehe unten Anm. 15.

⁷ N. Cambi, »Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien«, *Archäologischer Anzeiger*, Heft 3, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin-New York 1977, 444-459; Koch (im Druck) mit Anm. 12. 18.

⁸ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005, 137 fig. 200-201; Koch (im Druck) mit Abb. 2-3 und Anm. 17.

⁹ N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)* – Die Sarkophage der lokalen Werkstätten im römischen Dalmatien (2. bis 4. Jh. n.Chr.), Split

sowohl lokaler Kalkstein wie importierter Marmor aus Prokonnesos verwendet worden. Eine Besonderheit von Dalmatia ist es, dass überwiegend »Rohlinge« und nur in Ausnahmen Halb-Fabrikate aus Prokonnesos geholt worden sind.¹⁰

Den Eroten-Sarkophag könnte man auf den ersten Blick, beispielsweise aufgrund unzureichender Abbildungen, für ein Exemplar halten, das aus Athen importiert worden ist, also ein attisches Original. Der Marmor ist aber nicht pentelisch, sondern aller Wahrscheinlichkeit nach prokonnesisch. Zudem zeigen, wenn man das Stück genauer ansieht, viele Details, dass es sich keinesfalls um ein attisches Original handeln kann. Schon die Sphinx aus der linken Nebenseite setzt sich in ihrer Gestaltung eindeutig von Darstellungen auf attischen Sarkophagen ab.¹¹ Auch die Greifen auf der Rückseite können nicht originale attische Arbeiten sei.¹² Weiterhin ist in den Haaren der Eroten der Bohrer in einer Weise eingesetzt, wie sich das bei attischen Originalen nicht findet.¹³

Folglich ist der Eroten-Sarkophag kein attisches Original, sondern die Kopie eines attischen Vorbildes. Sie muss in einer der Städte der Provinzen hergestellt worden sein, aller Wahrscheinlichkeit nach in Salona, dem Fundort. Damit ist das Stück im Rahmen der Produktion an Sarkophagen in Dalmatia, speziell in Salona, von besonderem Interesse.

N. Cambi konnte 1988 ca. 109 Sarkophag, fast alles Fragmente, in Dalmatia nachweisen, die Importe aus Athen sind.¹⁴ Durch Neufunde, darunter den vorzüglich erhaltenen Klinen-Sarkophag, konnte er die Anzahl auf ca. 130 vergrößern.¹⁵

2010; N. Cambi, »Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji – A review of the development of the funerary monument in Dalmatia«, in: N. Cambi – G. Koch (ed.), *Sepulkralna skulptura Zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva – Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009., Split 2013, 17-99; N. Cambi, »Lucije Artorije Kast: Njegov grobišni areal i sarkofag u Podstrani (Sveti Martin) kod Splita – Lucius Artorius Castus' Mausoleum and Sarcophagus at Podstrana near Split«, in: N. Cambi – J. Matthews (ed.), *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend. Proceedings of the International Scholarly Conference from 30th of March to 2nd of April 2012 – Lucije Artorije Kast. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012.*, Split 2014, 29-40; Koch (im Druck).

¹⁰ Koch (im Druck).

¹¹ Vgl. z.B. Papagianni 2016 Taf. 31, 3; 57.

¹² Vgl. z.B. Papagianni 2016 Taf. 31, 4; 52-53.

¹³ Vgl. z.B. Papagianni 2016 (zahlreiche Beispiele).

¹⁴ s.o. Anm. 6.

¹⁵ N. Cambi, »New Attic Sarcophagi in Dalmatia«, in: G. Koch (Hrsg.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, 77-90 Taf. 29-35; ders., »A Strange Sarcophagus Fragment in the Archaeological Museum Split«, in: T. Mattern (Hrsg.), *Munus. Festschrift H. Wiegartz*, Münster 2000, 67-70; ders., »Neue attische Sarkophag-Fragmente aus Dalmatien«, in: G. Koch (Hrsg.), *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus*, Marburg 2001, *Sarkophag-Studien* 3, Mainz 2007, 165-171; A. Rendić-Miočević, »Fragment of an attic marble sarcophagus from Baška on the island of Krk showing a scene from the Trojan wars«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 37, 2004, 191-203; N. Cambi, »Atički sarkofazi u zbirci Matijević«, *Tusculum* 1, 2008, 61-68 Abb. 1-5.

Die attischen Sarkophage waren überwiegend für den Export bestimmt und in weiten Teilen des Römischen Reiches höchst begehrt.¹⁶ In vielen Gegenden lässt sich sehen, dass in lokalen Werkstätten Kopien hergestellt worden sind, sowohl aus Marmor wie aus Kalkstein.¹⁷ Unter den von N. Cambi zusammengestellten Sarkophagen aus Dalmatia sind mehrere, die man als Kopien oder Nachahmungen attischer Sarkophage ansehen kann; sie sind in lokalen Werkstätten in Salona angefertigt worden. Dazu gehören das große Fragment mit der Entdeckung Achills auf Skyros¹⁸ sowie zwei Fragmente mit Girlanden¹⁹ aus Kalkstein sowie ein Fragment mit einer Darstellung aus dem Kampf um Troja²⁰ und ein Fragment mit einer Mänade²¹ aus prokonnesischem Marmor. Ein Problem bietet ein großes Fragment mit dem Kampf der Griechen gegen die Amazonen aus Salona, das im Archäologischen Museum im Split hoch oben an der Wand angebracht ist und sich deshalb schlecht beurteilen lässt.²² Es könnte die Rückseite eines attischen Originals oder eine lokale Kopie einer attischen Vorlage sein. Fliegende Erosen als Träger der Girlanden sind charakteristisch für die attischen Sarkophage.²³ So dürften die für Dalmatia ungewöhnlichen Darstellungen auf den Nebenseiten eines nur in Fragmenten erhaltenen Kastens in Skradin aus Kalkstein²⁴ sowie eines Kastens aus prokonnesischem Marmor aus Salona²⁵ von attischen Sarkophagen kopiert worden sein. Der aus dem anstehenden Felsen gearbeitete Kasten in der Kirche Sv. Kajo in Solin²⁶ ist zwar in drei Felder mit profilierter Rahmung eingeteilt, wie das auf attischen Sarkophagen bisher nicht belegt ist.²⁷ In seinem Stil, mit dem recht flachen Relief und der lockeren Verteilung der

¹⁶ Koch – Sichtermann 1982, 461-470; G. Koch, »Die attischen Sarkophage und ihre Bedeutung für die Kunst der Römischen Kaiserzeit«, in: B. Porod – G. Koiner (Hrsg.), *Römische Sarkophage*. Akten des Internationalen Werkstattgesprächs, 11. – 13. Oktober 2012 (Graz). Schild von Steier, Beiheft 5, Graz 2015, 8-24.

¹⁷ Koch – Sichtermann 1982, 470-475; G. Koch, »Einige allgemeine Überlegungen zur Problematik "Original – Kopie" bei den kaiserzeitlichen Sarkophagen«, in: G. Koch – F. Baratte (Hrsg.), *Sarkophage der Römischen Kaiserzeit: Produktion in den Zentren – Kopien in den Provinzen/Les sarcophages romains: centres et périphéries*, Akten des Symposiums, Paris, 3.–6. Nov. 2005, Sarkophag-Studien 6, Ruppolding 2012, 1-14 (mit weiterer Literatur).

¹⁸ Koch – Sichtermann 1982, 316. 474; Cambi 2010, 116 Nr. 99 Taf. 58, 1.

¹⁹ Koch – Sichtermann 1982, 317. 474; Cambi 2010, 113 Nr.84 Taf. 48, 1-3; dazu siehe weiter unten.

²⁰ Koch – Sichtermann 1982, 316 f. 474; Cambi 2010, 129 Nr. 160 Taf. 93, 2.

²¹ Cambi 2010, 108 Nr. 56 Taf. 33, 2.

²² Split, AM Inv. D 15: Cambi 1988, 112 f. Nr. 13 Taf. 10; C. Kintrup, »Amazonomachie – Schlacht – Epinausimachie«, *Die attischen Sarkophage 2*, ASR IX 1, 2 (Berlin 2016) 278 Nr. 221 Taf. 36, 3.

²³ Koch – Sichtermann 1982, 436 Taf. 467. 469-471. 472 (lokale Kopie); Papagianni 2016 (zahlreiche Beispiele).

²⁴ Cambi 2010, 98 Nr. 7 Taf. 4.

²⁵ Cambi 2010, 114 Nr. 87 Taf. 50, 1.

²⁶ Koch – Sichtermann 1982, 317 (dort eine stadtrömische Vorlage angenommen); Cambi 2010, 105 Nr. 40 Taf. 25, 2-3.

²⁷ Vgl. den Sarkophag in Kephissia mit allseits umlaufender Rahmung, ein Sonderfall unter den attischen Exemplaren: Koch – Sichtermann 1982, Register 648, Taf. 473.

Gestalten auf dem Reliefgrund, erinnert er aber an attische Sarkophage.²⁸ Da das Stück aus der sonstigen lokalen Produktion in Dalmatia völlig herausfällt, sind seine Besonderheiten vielleicht damit zu erklären, dass eine attische Vorlage in freier Weise nachgeahmt wurde.

Nun sind attische Sarkophage nicht nur in vielen Werkstätten in den Provinzen des Römischen Reiches kopiert worden. Es wird vielmehr immer deutlicher, dass Bildhauer aus Athen in andere Orte ausgewandert sind und dort Sarkophage sowie weitere Skulpturen in attischem Stil hergestellt haben. Beispiele sind aus Beroia, Dion, Thessaloniki, Nikopolis, Tegea, Sparta, Kreta, Aphrodisias, Elaiusa Sebaste, Tyana, Tyrus, Rom und Annaba bekannt.²⁹ In einigen Fällen haben sie pentelischen Marmor aus Athen kommen lassen.³⁰ In Sparta, Aphrodisias sowie Tyana – wiederum als Beispiele – haben sie sich von pentelischem auf einheimischen, zumindest in Tyrus auch auf prokonnesischen Marmor umgestellt.³¹ In Elaiusa Sebaste haben attische Bildhauer aus dem lokalen schlechten Kalkstein einen Girlanden-Sarkophag in gutem attischem Stil hergestellt.³² Bildhauer sowohl aus Rom wie aus der Hauptwerkstatt in Kleinasien (Dokimeion) sind in Tyrus nachzuweisen, die prokonnesischen Marmor verwendet haben.³³

In diesen Zusammenhang gehören vielleicht auch die beiden Fragmente eines Girlanden-Sarkophages aus Salona, die aus Kalkstein bestehen.³⁴ In ihrer handwerklichen Ausarbeitung fallen sie völlig aus allem heraus, was sonst aus Dalmatia bekannt ist.³⁵ Hinzu kommt, dass sowohl die fliegenden Eroten als Träger der Girlanden wie auch die Greifen in den Lünetten ihre Entsprechungen nur auf attischen Girlanden-Sarkophagen haben.³⁶ Diese Besonderheiten lassen sich vielleicht auf damit erklären, dass auch dieses Exemplar von Bildhauern hergestellt worden ist, die aus Athen gekommen sind. Sie haben sich von pentelischem Marmor auf lokalen Kalkstein umgestellt.

²⁸ Vgl. z.B. J. H. Oakley, »Sonstige Mythen«, *Die attischen Sarkophage* 3, ASR IX 1,3 (Berlin 2011) Taf. 13-16.

²⁹ Sie können hier nicht einzeln mit Literatur zitiert werden; es sei hingewiesen auf: Koch 2012; Koch a.O. (Anm. 16); G. Koch, »Fragmente eines Girlanden-Sarkophages auf Megiste«, in: E. Voutiras – E. Papagianni – N. Kazakidi (Hrsg.), *Bonae Gratiae. Essays on Roman Sculpture in honour of Professor Theodosia Stefanidou-Tiveriou* (Thessaloniki 2017) 325-341; G. Koch, »Mia »attike« sarkophagos sto Beit ed-Dine (Libanos)« (Ein »attischer« Sarkophag in Beit ed-Dine [Libanon]), in: P. Karanastase u.a. (Hrsg.), *Glyptike kai koinonia ste Rhomaike Ellada: Kallitechnika proïonta, kanonikes proboles*, Symposium Rethymnon, 26.-28. Sept. 2014 (im Druck). – Zu Nikopolis: T. Stephanidou-Tiberiou – E. Papagianni, *Anaskaphē Nikopoleos. Sarkophagoi attikes kai topikes paragoges* (Athen 2015).

³⁰ z.B. in Beroia und Thessaloniki sowie vielleicht in Tyrus.

³¹ Koch 2012, 1-14 Taf. 1. 2. 5-8.

³² Koch 2012, 1-4 Taf. 3.

³³ Koch 2012, 1-14 Taf. 5. 11.

³⁴ s.o. Anm. 19.

³⁵ Vgl. z.B. Cambi 2010 Taf. 12, 2-3; 48, 2; 49, 50, 1; 64, 1. – Ein Sonderfall ist der kleine fragmentierte Girlanden-Sarkophag: Cambi 2010, 125 Nr. 141 Taf. 82.

³⁶ Papagianni 2016, Taf. 32-49 (zahlreiche Beispiele mit fliegenden Eroten). 44, 3; 46, 3; 47, 1; 50, 4 (Greifen in den Lünetten).

Beim Eroten-Sarkophag haben die Bildhauer gelernt, prokonnesischen Marmor zu verwenden. Er folgt attischen Originalen sehr eng, mit den Typen der Figuren, den Ornamentzonen sowie dem Stil. Auch die Art, wie die vier Seiten unterschiedlich bearbeitet sind, ist charakteristisch für die attischen Sarkophage. Wenn einheimische Bildhauer das Stück als Kopie eines attischen Vorbildes gearbeitet hätten, hätten sie sicher nicht diese Art der Vernachlässigungen der einen Nebenseite und der Rückseite übernommen.

In Salona sind sehr zahlreiche Sarkophage erhalten, aus Kalkstein, aber auch aus Marmor. Der Eroten-Sarkophag zeigt, mit welch ungeheuren Verlusten zu rechnen ist. Denn er war sicher nicht das einzige Werk der kleinen Gruppe von Bildhauern, die aus Athen gekommen waren. In Salona lässt sich aber kein einziger anderer Sarkophag, ja, nicht das kleinste Fragment dieser Werkstatt zuweisen. Die Gruppe von Bildhauern wird auch nicht in Salona einen nur einzigen Sarkophag hergestellt und dann in eine andere Stadt gezogen sein. Wir haben keine Kriterien zu entscheiden, ob sich die Bildhauer dann auf Kalkstein umgestellt und den Girlanden-Sarkophag gearbeitet haben können.

Der Eroten-Sarkophag zeigt eindeutig, dass Bildhauer im späten 2. Jh. n. Chr. aus Athen nach Salona gezogen sein werden. Die Girlanden-Fragmente wären ein zweites Beispiel. Offen muss bleiben, was diese Bildhauer sonst noch hergestellt haben. Im späten 3. Jh. sind dann nochmals Bildhauer aus Athen nach Salona gekommen, wie der »Sarkophag des Guten Hirten« und der 2007 gefundene Deckel des »gemischten Typus« zeigen.³⁷

Es ist hoffentlich deutlich geworden, dass der Eroten-Sarkophag nicht nur im Rahmen der lokalen Produktion von Salona, sondern auch für die attischen Sarkophage, Fragen ihres Exportes, der Kopien in lokalen Werkstätten und des Auswanderns von Bildhauern eine besondere Bedeutung hat. Der Verfasser hofft, mit Nenad Cambi diese Probleme intensiv diskutieren und eine ausführliche Publikation der Funde vorbereiten zu können.

³⁷ Cambi 2010, 128 Nr. 156 Taf. 91 f.; N. Cambi 2013, 17-99, bes. 93 Abb. 66; N. Cambi, »Sarkophag-Deckel aus prokonnesischem Marmor im „gemischten Typus“«, in: G. Koch (Hrsg.) Akten des Symposiums Römische Sarkophage, Marburg, 2.-8. Juli 2006, *Marburger Beiträge zur Archäologie* Bd. 3, Marburg 2016, 89-94 Taf. 26, 5-6; 27, 1; Koch (im Druck) mit Anm. 57. 61, Abb. 18-21.

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, Vorderseite

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, rechte Nebenseite

Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, linke Nebenseite

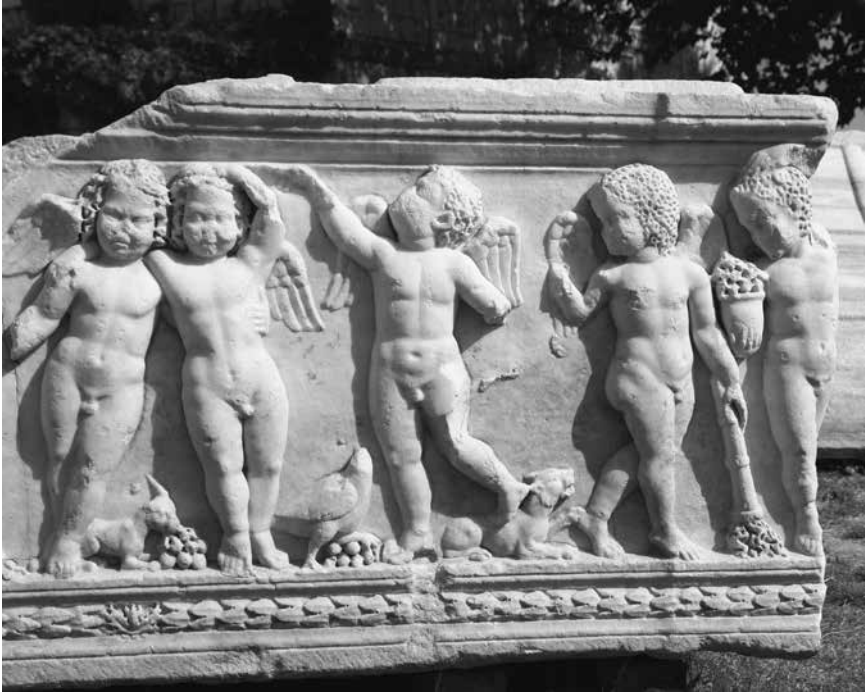
Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, Rückseite

Salona, Manastirine: Erogen-Sarkophag, linker Teil

Salona, Manastirine: Erogen-Sarkophag, Mitte

Salona, Manastirine: Erogen-Sarkophag, rechter Teil

Salona, Manastirine: Erogen-Sarkophag, linker Teil der Vorderseite

Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, Mitte der Vorderseite

Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, rechte Nebenseite

Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, Detail der Vorderseite

Salona, Manastirine: Eroten-Sarkophag, Detail der Vorderseite

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, Detail der Vorderseite

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, Detail der Vorderseite

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, Detail der rechten Nebenseite

Salona, Manastirine: Erosen-Sarkophag, Detail der rechten Nebenseite

JEDAN »ATIČKI« SARKOFAG S EROTIMA IZ SALONE

Guntram Koch

Prigodom pripremnih radova za izgradnju mosta izvan gradskih zidina, na istočnoj strani Salone, godine 2007. provedena su arheološka iskopavanja. Tom su prigodom nađena dva velika poklopca i jedan cjeloviti sanduk, o kojem će ovdje biti riječi, te niz fragmenata.

Sanduk je dobro očuvan. Nakon autopsije pokazalo se da je primjerak izrađen od prokoneškog mramora dobre kvalitete. Ukrašen je sa svih strana. Prednje i obje bočne strane reljefno su naglašene, dok je stražnja strana plošna.

Na prednjoj je osam, na desnoj bočnoj strani su tri figure erota, posve tipične za atičke sarkofage. Na desnoj bočnoj strani prikaz završava jedno stablo. Ispod su među likovima ptica, jedna četveronožna životinja (pas, pantera?), zec koji jede grožđe, jedna ptica koja nožicom gazi grožđe i mala pantera, te na desnoj bočnoj strani mala pantera. Na lijevoj bočnoj strani je sfinga s krilima i repom. Njena lijeva šapa položena je na glavu ovna. Lijevi rub ograničen je stablom. Na stražnjoj su strani dva grifona koji drže jednu nogu na posudi po sredini.

U kosi erota zapaža se velika upotreba svrdla koji proizvodi točke i duboke linije. To pokazuje da sarkofag potječe iz kasnog 2. st. U rimskoj provinciji Dalmaciji nađeni su brojni importirani sarkofazi. Najveći broj njih stigao je iz Atene, manji dio iz Rima i samo iznimno iz Dokimeiona, najveće maloazijske radionice.

Na prvi pogled ovaj sarkofag izgleda kao importirani primjerak iz Atene, kao pravi atički original. Ali, mramor nije pentelički nego, po svoj prilici, prokoneški. Osim toga, kad se bolje pogleda, proizilazi analizom nekih karakteristika da se ipak ne radi o atičkom originalu. Prije svega to pokazuje sfinga, jednako kao i grifoni. I rad svrdlom drukčiji je nego kod atičkih primjeraka. Slijedom toga, zaključuje se da je sarkofag kopija jednog atičkog uzorka, po svemu izrađena u Salonu iz koje potječe najveći broj atičkih primjeraka otkrivenih u toj rimskoj provinciji. N. Cambi utvrdio je niz kopija atičkih sarkofaga i među onima izrađenima od lokalnog vapnenca. Stoga zaključiti je da su se atički predlošci oponašali na slobodan način.

Atički sarkofazi nisu se samo kopirali u mnogim radionicama u Rimskome Carstvu nego je sve jasnije da su se kipari iz Atene selili i u druge krajeve gdje su radili sarkofage i različite skulpture u atičkom stilu. Takvi slučajevi poznati su iz Beroje, Diona, Nikopola, Tegeje, Sparte, Krete, Afrodizije, Elauisa Sebaste, Tiane, Tira, Rima i Annabe. Čak su ponekad naručivali mramor iz Atene za potrebe svoga rada.

Majstor salonitanskog sarkofaga s erotima striktno je slijedio atičke originalne tipove figura, ornamentalne pojaseve, ali i stil. Ostaje otvoreno što su još takvi majstori izradili u to doba. Drugih primjeraka zasada nema. Majstori su iz Atene došli još jedanput u Salonu u kasnom 3. stoljeću, kako pokazuje sarkofag »Dobrog pastira« i pokrov pronađen istom prigodom 2007.

Salonitanski sarkofag s erotima nije samo važan za lokalnu produkciju Salone nego i općenito za produkciju Atene te za utvrđivanje atičkih majstora koji su odlazili iz matične zemlje u druge krajeve rimskoga svijeta.

JADRANSKI UTJECAJ NA PROIZVODNJU JUŽNOPANONSKIH STELA: DALMACIJA ILI SJEVERNI JADRAN?

Branka Migotti

UDK:904(497.527Sisak):726.82>"652"
904(497.521Ščitarjevo):726.82>"652"

Izvorni znanstveni rad

Branka Migotti

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Odsjek za arheologiju

Jedine dvije rimske nadgrobnje stele iz sjeverne Hrvatske koje ne pokazuju svojstvenu panonsku strukturalnu tipologiju, jedna iz Siska (rimske Sisicije), a druga vjerojatno iz Ščitarjeva (rimske Andautonije), razmatraju se u kontekstu radioničkog podrijetla. U ovoj prilici ispravlja se podatak da je prva načinjena od kamena iz okolice Siska, jer je novom karakterizacijom utvrđeno da kamen najvjerojatnije potječe iz Aurizine kod Trsta, što znači da je spomenik isklesan u Tergestu ili Akvileji. Prvi put provedena karakterizacija kamena stele iz Ščitarjeva utvrdila je da je spomenik načinjen od kamena s područja kontinentalne Hrvatske. U strukturalnom pogledu, ta stela pokazuje isprepletanje panonskih i jadranskih karakteristika, s time da su potonje u panonsku radionicu mogle prispjeti sa sjevernog Jadrana ili iz Dalmacije. Detaljnom strukturalno-ikonografskom analizom spomenute stele u ovome je radu ustanovljeno je da je isklesana pod utjecajem sjevernojadranskih radionica.

Prema mome znanju, samo dvije rimske nadgrobnje stele iz hrvatskoga dijela južne Panonije ne pokazuju svojstvenu panonsku strukturalnu tipologiju. U kratkom osvrtu jednu od njih Nenad Cambi svrstao je među najljepše primjerke monumentalnih portretnih primjeraka te vrste spomenika iz sjeverne Hrvatske, zapažajući pritom da ona u strukturalnom pogledu iskazuje osobine dalmatinskih stela.¹ Druga, anikonična, nije pobudila njegovo zanimanje, ali mu je u jednoj pri-

¹ N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 154.

Igodi ipak privukla pozornost jer ga je podsjetila na rane salonitanske stele nastale na grčkim tradicijama.² U ovome radu, koji s divljenjem i posebnom zahvalnošću posvećujem akademiku Cambiju, osvrnut ću se detaljnije na obje stele, a osobito na onu portretnu Lucija Egnatuleja Florentina, pokušavajući proniknuti i obrazložiti njene eventualne dalmatinske ili pak šire jadranske korijene.

O davno objavljenoj steli Tita Tulija Tercija iz Siska, koja nije mlađa od sredine 1. stoljeća poslije Krista i najraniji je rimski nadgrobni spomenik nađen dosad u Sisku, pisala sam u nekoliko navrata u kontekstu nagađanja o njenu podrijetlu i pogrešci koja je u tom smislu načinjena kod prve objave. Naime, u toj objavi stoji da je, prema mišljenju stručnjaka iz Mineraloško-petrografskog muzeja (danas Mineraloško-petrografski odjel Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu), stela načinjena od vapnenca kakvog ima u kamenolomu u okolici Hrastovice, desetak kilometara jugozapadno od Siska.³ Taj podatak u početku sam prihvatila bez dvoumljenja, s obzirom na to da se nije temeljio na laičkom nagađanju nego na službenom iskazu stručne ustanove. Podatak da se Tercijeve stela svojom strukturalnom tipologijom ne uklapa u panonski korpus te vrste spomenika, dok, naprotiv, ima bliskih usporedbi u stelama sjeverne Italije i Istre iz vremena prijelaza stare u novu eru, protumačila sam sjevernoitalskim podrijetlom naručitelja. U epitafu, naime, stoji podatak da je pokojnik bio podrijetlom iz Tergesta (*Tergeste*, Trst u Italiji).⁴ Ipak, dvojba je na neki način ostala visjeti u zraku, što me ponukalo na to da još jednom provjerim podatke Josipa Klemenca o okolnostima nalaza stele, pri čemu sam primijetila prethodno neuočenu nelogičnost. Naime, spomenik je nađen za vrijeme radova na desnoj obali Save, nekih 20 metara udaljen od obale, a da u okolici nisu zatečeni nikakvi drugi rimskih nalazi – očito je da je slomljen pri iskrcavanju i da nije uopće bio upotrijebljen, niti je ikad dospio u Sisciju (*Siscia* / Segestica, Sisak). Međutim, Petrinja ne leži na Savi, a najbliža plovna rijeka joj je Kupa, što znači da bi se spomenik iz Hrastovice u Sisciju mogao prevoziti jedino Kupom, a ne Savom. S druge strane, Sava je bila najvažnija riječna prometna veza između južne Panonije i sjeverne Italije.⁵ Oba spomenuta detalja dala su mi naslutiti sjeverni Jadran kao moguće mjesto izrade Tercijeve stele. Petrografska analiza koja je u međuvremenu načinjena u ovom slučaju nije bila presudna, nego je samo osnažila podatke utvrđene arheološko-povije-

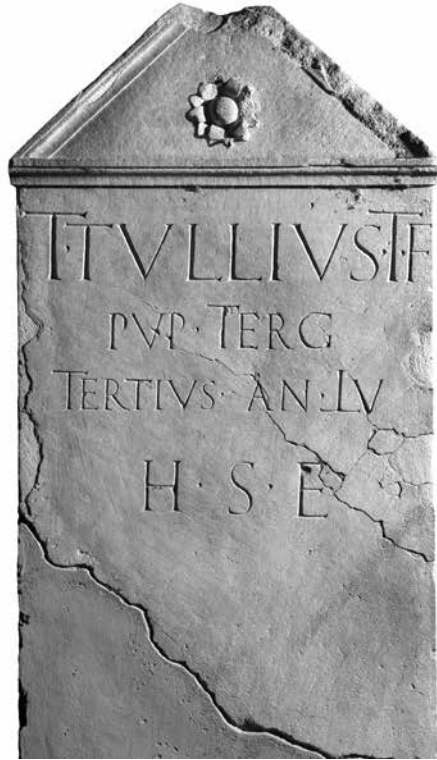
² To je bilo na mome izlaganju na znanstvenom skupu u Splitu 2009., posvećenome grobnoj skulpturi zapadnog Ilirika i susjednih krajeva.

³ J. Klemenc, »Ranorimski natpis iz Siska«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XVI, 1935., 67.

⁴ B. Migotti, »The Stelae of Northern Croatia«, *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and the Neighbouring Regions of the Roman Empire* (ur. N. Camb, G. Koch), Split 2013., 330; B. Migotti, »Aspects of Characterisation of Stone Monuments from southern Pannonia«, *Proceedings of the ASMOSIA XI Conference, Split 2015* (ur. D. Matetić Poljak i Katja Marasović), Split 2018., 540-541.

⁵ C. Zaccaria, »Il ruolo di Aquileia e dell'Istria nel processo di romanizzazione della Pannonia«, *La Pannonia e l'Impero Romano* (ur. G. Hajnóczy), Milano 1995., 51-70; A. Domic Kunić, »Literary sources before the Marcommanic Wars«, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 2393 (ur. B. Migotti), Oxford 2012., 40.

snim okolnostima. Analiza je, naime, pokazala da je spomenik načinjen od mikritnog vapnenca čestog u vanjskim Dinaridima, Apeninima i južnim Alpama, odnosno u cijelom jadranskom priobalju i Istri, te u Italiji.⁶ Budući da prije opisan arheološki kontekst (nalaz na obali Save) isključuje Dalmaciju, ostaje zaključiti da je kamen za stelu Tita Tulija Tercija najvjerojatnije izvađen u kamenolomu *Cava romana* u Aurizini (*Aurisina*, slov. Nabrežina), 15 kilometara sjeverozapadno od Trsta, kojim su se od početka 1. stoljeća stare ere opskrbljivale akvilejske klesarske radionice. Te iste radionice upotrebljavale su i kamen iz istarskih kamenoloma, ali na vjerojatnost da je u našem primjeru posrijedi vapnenac iz Aurizine upućuje i tergestinsko podrijetlo pokojnika.⁷ Takve okolnosti nameću pitanje je li nužno svaku klesarsku izrađevinu uvezenu u Panoniju sa sjevernog Jadrana pripisivati Akvileji, kad je Tergeste najkasnije od Augusta bio rimska kolonija sa svim privrednim i umjetničkim djelatnostima

Stela Tita Tulija Tercija, Sisak,
Arheološki muzej u Zagrebu

koje takav status podrazumijeva, a ujedno i važna luka, između ostalog i za izvoz robe sa sjevernog Jadrana i Istre prema Panoniji.⁸ U najnovije vrijeme potvrđena je uporaba aurizinskog kamena u rimskoj Emoni (Ljubljana, Slovenija), uz pretpostavku da je to ujedno bila najistočnija točka rasprostranjenosti spomenika načinjenih od te vrste vapnenca.⁹ Po svemu sudeći, aurizinski kamen dospio je još dalje na istok, naime do Siscije, i to preko Tergesta ili izravno preko Akvileje,

⁶ Analizu je načinio dr. sc. Mirko Belak iz Hrvatskog geološkog instituta za potrebe projekta *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu* voditeljice B. Migotti (HRZZ IP-09-2014-4632).

⁷ O kamenolomu u Aurizini i uporabi tamošnjeg kamena za potrebe akvilejske gradogradnje vidi J. Bonetto, C. Previato, »Trasformazioni del paesaggio e trasformazioni della città: le cave di pietra per Aquileia«, *Antichità altoadriatiche* LXXVI, 2013., 154-155.

⁸ O Tergestu kao koloniji vidi A. Starac, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji (Istrija)* I, Pula 1999., 108-110, a o tome gradu kao važnoj luci vidi C. Zaccaria, *op. cit.* (5), 51, 61; F. Maselli Scotti, »Il porto di Tergeste: riflessioni a seguito dei recenti rinvenimenti«, *Terre di mare. L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche* (ur. R. Auriemma, S. Karinja), Trieste, Piran 2008., 317-327.

⁹ B. Djurić, I. Rižnar, »Kamen Emona« / »The rocks for Emona«, *Emona MM* (ur. B. Vičić i B. Županek), Ljubljana 2016., 139.

smjerom o kojemu svjedoči Strabon: preko planinskog prijevoja Okre (Razdrto u Sloveniji) do Nauporta (*Nauportus*, Vrhnika u Sloveniji) i bazena Emone, a odatle Savom do Siscije.¹⁰ Polazišna točka puta Egnatulejeve stele ovisila je o tome je li ona bila isklesana u Akvileji ili u Tergestu; kamenolomska infrastruktura u Aurizini podrazumijevala je, naime, i lučko postrojenje za prijevoz kamena, odnosno poluizrađevina, prema radioničkim odredištima.¹¹

Povijesne i arheološke veze između sjeverne Italije, prije svega Akvileje, i jugozapadnog panonskog prostora višestruko su potvrđene.¹² Nema dvojbe da su slične veze postojale i između Dalmacije i Panonije, na što upućuje i mreža cesta kojima je Panonija bila povezana sa Salonom, a kojoj treba pridružiti i onu između Siscije i Senije (*Senia*, Senj).¹³ U svojim analizama panonske skulpture Nenad Cambi u više se navrata osvrnuo ne samo na dalmatinske utjecaje koje je u njoj moguće prepoznati, nego i na međusobne utjecaje radionica dviju provincija na graničnim prostorima. Osim već spomenutog zapažanja o steli L. Egnatuleja Florentina, o kojoj će u ovom prilogu biti više riječi, upozorio je na dalmatinske usporedbe jednog sarkofaga iz Vinkovaca, naknadno vjerojatno prilagođenog kršćanskoj uporabi.¹⁴ Raspravljajući o nadgrobnoj steli centuriona Marka Herenija Valenta (*Marcus Herennius Valens*) iz Cibala (*Cibalae*, Vinkovci), primijetio je da ta stela, usprkos salonitanskom zavičaju vlasnika i njegovu boravku u različitim krajevima tijekom duge vojničke karijere, ima čiste panonske strukturalne odlike, za razliku od epitafa koji ga je svojim izričajem podsjetio na grobne natpise dalmatinskih legionara. Potonje je objasnio individualnom narudžbom teksta, dok je panonsku strukturu i ikonografiju protumačio nemogućnošću naručitelja da svojim ukusom ili željama utječe na izgled spomenika.¹⁵ Možda je i mogao utjecati, ali nije mario, što posredno daje naslutiti analiza stele L. Egnatuleja Florentina, o čemu će biti riječi dalje u tekstu. N. Cambi u nekoliko se navrata osvrnuo i na miješanje panonskih i dalmatinskih (salonitanskih) utjecaja na graničnim prostorima dviju provincija. Primijetio ih je, primjerice, na jednom reljefu iz Careva Polja kod Josipdola na sjeveru Like, vjerojatno ulomku stele s prizorom čitavih likova bračnog para u gesti *dextrarum iunctio*. Pritom je zaključio da salonitanski utjecaji nisu dopirali sjeverno od Like, što je važan doprinos proučavanju ne samo klesarskog i umjetničkog profila tog prostora, već moguće i raspravi o granici između Panonije i Dalmacije na prostoru Korduna, o kojoj istraživači nisu sugla-

¹⁰ Spomenuta trasa podrazumijeva i izravan priključak od Tergesta na Okru: C. Zaccaria »Il ruolo di Aquileia e dell'Istria nel processo di romanizzazione della Pannonia«, 51-54.

¹¹ J. Bonetto, C. Previato, *op. cit.* (7), 154.

¹² Usp. bilj. 5.

¹³ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knjiga XLVII, Sarajevo 1974.; H. Gračanin, »Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji«, *Scrinia Slavonica* 10, 2010., 13-16; J. J. Wilkes, »The Roman Danube: An Archaeological Survey«, *The Journal of Roman Studies* XCV, London 2005., 126, sl. 1., 146-148.

¹⁴ N. Cambi, *op. cit.* (1), 272-273, sl. 437.

¹⁵ N. Cambi, »Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXII, 1989., 70.

sni.¹⁶ Naposljetku, u jednom od svojih najnovijih radova, onome o nadgrobnom medaljonu s likom konjanika iz Sarajeva, Nenad Cambi skrenuo je pozornost na utjecaj panonske grobne skulpture u unutrašnjosti Dalmacije.¹⁷

Vratimo se spomeniku koji je tema ovoga razmatranja. Do 1873. bio je uzidan u gospodarsku zgradu Kaptole u zagrebačkom parku Ribnjaku, a te je godine prenesen u Arheološki muzej u Zagrebu. S obzirom na okolnosti nalaza, podrijetlo mu nije sigurno, ali je vjerojatnije da potječe iz agera Andautonije (*Andautonia*, Ščitarjevo kod Zagreba) negoli Siscije.¹⁸ Stela je sačuvana djelomično (vel. 160 x 86 x 28 cm); nedostaje joj donji lijevi ugao natpisnog polja i cijeli donji dio ispod natpisnog polja, gdje se, prema analogijama, može očekivati vrlo niska glatka baza. Gornji joj je dio odrezan, vjerojatno radi uzidavanja u sekundarno mjesto nalaza, a na sredini odrezane gornje površine ostatak je udubine za pričvršćivanje završnog ukrasa. S obzirom na ovnujsku glavu sačuvanu u gornjem desnom kutu stele, nema dvojbe da su uz kosine zabata bili isklesani ležeći lavovi sa

šapama na glavi ovna, a vrh zabata najvjerojatnije je nosio ukrasni element u obliku kocke s motivom jedne ili dviju rozeta. Lavlji zabati mogu imati dva oblika. Prvi je onaj s lavovima izrađenima u visokom reljefu koji podsjeća na punu skulpturu, premda su lavlja tijela djelomice spojena s pozadinom gornjeg dijela stele.¹⁹ Drugi oblik čine lavovi izvedeni u plitkom reljefu na podlozi gornjeg

Stela Lucija Egnatuleja Florentina, nepoznato nalazište, Arheološki muzej u Zagrebu

¹⁶ N. Cambi, »Antički sarkofazi iz Like«, *Arheološka problematika Like*, Posebna izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 1, Split 1975., 78-79. O granici među dvjema provincijama vidi B. Migotti, »Introduction and Commentaries«, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 2393 (ur. B. Migotti), Oxford 2012., 5.

¹⁷ N. Cambi, »Sarajevski medaljon „Tračkog konjanika“«, *Arheološki radovi i rasprave* 18, 2017., 151.

¹⁸ V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938., 216, br. 481.

¹⁹ O tom tipu stela, svojstvenom sjeveroistočnom Noriku i zapadnoj Panoniji, vidi Z. Gregl, B. Migotti, »Nadgrobna stela iz Siska (CIL III 3985)«, *Vjesnik Arheološkog muzeja*

Stela robovske obitelji, Donji Čehi, Arheološki muzej u Zagrebu

pravokutnog završetka stele, koji u tom slučaju nema vršnog ukrasa.²⁰ Ostatak zabata na Florentinovoj steli nedovoljan je za procjenu kojoj inačici taj spomenik pripada, ali udubina za vršni ukras jasno govori o tome da je imala zabat s lavovima u visokom reljefu. Zabatnu plohu ispunjava glava Meduze između dva lista akanta. Visoka ploha friza omeđena je uskim trakama i ukrašena stiliziranim biljnim ornamentom koji se u dosadašnjim objavama opisivao različito kao akant, cvjetna vitica, ili pak lotus.²¹ Slično izveden ukras friza, inače prilično čest na noričko-panonskim stelama i drugim grobnim spomenicima, ponekad se uopće ne imenuje, katkad se naziva neutralno viticom, a nekad opet palmetom, ili kombinacijom akanta i palmete.²² Takva nedosljednost u nazivima za motiv antemija

u Zagrebu XXXII–XXXIII (1999.–2000.), 2000., 129–130; B. Djurić, »Nagrobna stela P(ublija) Aelija Viatorja (UEL 3783) iz Murske Sobotke«, 2010., 201–211; A. Rendić-Miočević, »The Marble Funerary Stele of the *Cohors II Varcianorum Equitata*'s Veteran, *Titus Flavius Atebodius* from the Odra Village near Zagreb«, *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and the Neighbouring Regions of the Roman Empire* (ur. N. Cambi i G. Koch), Split 2013., 343–382. Poznato mi je 18 takvih stela iz Norika i Panonije: *lupa* [Friederike und Ortoolf Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern)] 453, 471, 1135, 1181, 1184, 1257, 1356, 1362, 2730, 3086, 3327, 3403, 3783, 3822, 3824, 4326, 4455, 8814.

²⁰ U literaturi navedenoj u prethodnoj bilješci taj se oblik ne spominje kao posebna inačica, koja je inače rijetka (*lupa* 3080, 3366, 4739, 5317).

²¹ J. Brunšmid, »Spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* X (1908–1909), Zagreb 1909., 163–164, br. 358; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923., 105, br. 231; V. Hoffiller, B. Saria, *op. cit.* (18), 216, br. 481; *lupa* 3788.

²² *Lupa* 456, 1359, 2121, 3085, 3087; A. Schober, *op. cit.* (21), 35, br. 64, 40, br. 82, 41, br.

(*anthemion*) ne čudi, jer se on pojavljuje u različitim inačicama koje uključuju palmetu i lotos s akantizirajućim detaljima.²³ U portretnoj niši ispod zabata, na pozadini rastvorene školjke (Jakobova kapica / *pecten jacobaeus*) prikazano je poprsje pokojnika odjevenog u togu. Portretna niša i natpisno polje ispod nje odvojeni su ukrasnom trakom ispunjenom motivom sastavljenim od četiriju rozeta različitog broja latica, upletenih u dvije široke žljebaste S-vitice spojene kratkom poveznicom između dvaju središnjih cvjetova. Taj motiv nije osobito čest na noričko-panonskim grobnim spomenicima, a susreće se u različitim stilizacijama koje nisu dokraja podudarne s prikazom na Florentinovoj steli. Najbliža, premda ne još uvijek potpuna, usporedba s motivom rozeta u viticama s Florentinove stele ukrašava razdjelnu traku između portretne niše i natpisnog polja na nekoliko desetljeća mlađoj steli robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba.²⁴ Premda su ta dva motiva načinjena različito i stilski i nacrtno, njihova sličnost mogla bi ipak upućivati na istu radionicu, a time i na dodatnu potvrdu podrijetla Florentinove stele na području Andautonije. Motiv rozeta među viticama u sjevernoj Italiji nije čest jer stele tog prostora rjeđe imaju friz, a ondje gdje se on ipak pojavljuje, izveden je mekše i prozračnije, s viticama koje još imaju cvjetni a ne geometrijski oblik. Spomenuti motiv pojavljuje se na frizu i na drugim mjestima na stelama, ali i na drugim grobnim spomenicima.²⁵ S obzirom na opisane razlike, moguće je da motiv rozeta na Florentinovoj steli nema sjevernoitalsko podrijetlo, već izvorno rimsko. Naime, u zametnom obliku taj se ukras pojavljuje na rimskim grobnim oltarima kao prilagodba jastučastom obliku kruništa.²⁶ S druge strane, ne može se odbaciti posredovanje Desete regije Italije u širenju tog motiva u Panoniju, s obzirom na to da je on posvjedočen na ulomcima grobnih spomenika u Istri.²⁷ Po svemu sudeći, u istom se obliku zadržao do kasne antike, pa je vrlo blisku analogiju tog ukrasa na andautonijskome spomeniku moguće vidjeti na nadvratniku

84. Štoviše, ponekad se antemij naziva različito na jednom te istom spomeniku (npr. *lupa* 456 i 3087). O antemiju na grobnim edikulama u Noriku vidi G. Kremer, *Antike Grabbauten in Noricum*, Wien 2001., 134, br. I.97., T. 13; 191, br. II.61., T. 22.

²³ S. McNally, *The Architectural Ornament of Diocletian's Place at Split, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 639, Oxford 1996., 14, sl. 73-77.

²⁴ N. Cambi, *op. cit.* (1), 152-154, sl. 234; B. Migotti, »Nadgrobnni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba«, *Archaeologia Adriatica* 2, 2008; *lupa* 8816.

²⁵ *Lupa* 1270, 1896, 1907, 4290, 8816; G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del basso Po*, Ravenna 1967., 116, T. 1: 2; H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz am Rhein 1989., 168, Kat. 39, T. 8: 2; L. Mercado, G. Paci, *Stele romane in Piemonte*, Roma 1998., T. LVII a; 182-183, T. XCVII: 108. Na jednoj steli iz Padove rozete u vitici ukrašavaju zabat, dok je istodobno motiv antemija primijenjen na frizu (*lupa* 14640).

²⁶ G. Koch, H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München 1982., 47-48, br. 23; D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms, Acta Bernensia* 10, Bern 1987., 78-80, br. 1-61.

²⁷ A. Starac (ur.), *Reljefni prikazi na rimskim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju Istre u Puli / Depictions in Reliefs on Roman Funerary Monuments at the Archaeological Museum of Istria at Pula, Monografije i katalozi* 16, Pula 2006., 155-156, br. 126-127. O izostanku navedenog motiva u sjevernoj Italiji vidi D. Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulchrkunst der römischen Kaiserzeit, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 741, Oxford 1998.

zapadnog hrama Dioklecijanove palače u Splitu.²⁸ Portretna niša i natpisno polje omeđeni su dvama stupovima s korintskim kapitelima i bazama sastavljenima od dva tora (*torus*) bez trohila (*trochilus*). Niša i natpisno polje nisu prekinuti ukrasnom trakom, jer ona dopire tek do rubova stupova omogućujući njihovo protezanje u ukupnoj visini stele od friza do dna natpisnog polja.

Usprkos tome što je dobar dio natpisnog polja na donjoj lijevoj strani odlomljen, natpis je sačuvan u cjelini. On glasi: *D(is) M(anibus). / L(ucio) Egnatuleio / L(uci) f(ilio) Florentino / [a]n(norum) XXX pater / ff(aciendum) c(uravit)]. H(ic) s(iti) s(unt)*. Prijevod: Bogovima Manima (Bogovima umrlih). Luciju Egnatuleju Florentinu, Lucijevu sinu, starome 30 godina, (ovaj spomenik) dao je podići otac. Oni (!) ovdje počivaju.

Prema fizionomijskim osobinama portretiranog pokojnika stela je datirana u Hadrijanovo vrijeme.²⁹ S obzirom na to, dakle na vrijeme kad se epitafi obogaćuju i većim brojem podataka i emotivnim superlativnim pridjevima,³⁰ ovaj je epitaf sročćen krajnje oskudno u smislu podataka o pokojniku i lišen bilo kakvih izraza osjećajnosti i tuge, što ga čini pomalo zagonetnim. Treba se, između ostalog, upitati je li otac možda umro upravo za vrijeme postavljanja spomenika, dok ovaj još nije bio gotov, pa je pokopan zajedno sa sinom. Na taj način bilo bi moguće protumačiti oblik završne formule *hic siti sunt* umjesto *hic situs est*, osim ako nije riječ o pogrešci u pisanju. Lapidarnost natpisa može se doživjeti kao puka suhoća izričaja, ali i kao dostojanstvena suzdržanost u izražavanju očinske tuge, možda primjerena rimskim građanima kao predstavnicima »izvornog rimstva« u provinciji.³¹ Dvojica Egnatulejâ, naime, najvjerojatnije su bili italški doseljenici u Panoniji, o čemu će biti riječi dalje u tekstu. Kakogod bilo, epitafu Lucija Egnatuleja Florentina nedostaje dodir ženske osjećajnosti, bilo majčinske, sestriinske, ili supružničke. Na tome se, međutim, nećemo zadržavati ne samo zato što svaka pretpostavka ostaje nagađanje, nego i zato što taj dio spomeničke analize ni na koji način ne bi mogao doprinijeti razjašnjavanju osnovnog pitanja, a to je izvorište jedinstvenog oblika stele u panonskom okruženju.

Kao što je već spomenuto, Florentinova stela jedina je tog tipa ne samo u hrvatskome dijelu Panonije, već po svoj prilici i na cjelokupnom noričko-panonskom prostoru. Naime, među dvjestotinjak stela iz Norika i oko 1400 njih iz Panonije, koliko sam ih uspjela prebrojiti pregledavajući internetsku bazu podataka *Lupu* u rujnu 2017., nema ni jednog primjerka formalne strukture kakvu pokazuje Florentinova stela. Čak i ako uzmemo u obzir manjkavosti takvog uvida, da naime svi spomenici nisu dostupni na internetu, kao i to da je velik dio dostupnih stela necjelovit, predočeni brojevi ipak s velikom vjerojatnošću svjedoče o tome da je Florentinova stela svojevrsan *hapax* u noričko-panonskoj građi. Ovo zapa-

²⁸ S. McNally, *op. cit.* (23), 17, 48-49, sl. 77, 81.

²⁹ N. Cambi, *op. cit.* (1), 152.

³⁰ V. M. Hope, *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 960, Oxford 2001., 102; M. Carroll, *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford 2006., 196; L. Chioffi, »Death and Burial«, *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (ur. Ch. Bruun, J. Edmondson), Oxford 2015., 637.

³¹ Usp. V. M. Hope, *op. cit.* (30), 90.

žanje odnosi se prije svega na stupove koji bez prekida omeđuju portretnu nišu i natpisno polje, što je izrazita strukturalna osobina sjevernoitalskih stela.³² Budući da ih, premda u manjoj mjeri, ima i u Dalmaciji i Istri, poticaj za izradu takve stele mogao je u južnu Panoniju doći sa sjevernog ili središnjeg Jadrana.³³ *Poticaj* a ne cjelokupan nacrt, stoga što je Florentinova stela strukturalno-tipološki izrazito eklektična jer združuje dva različita, izrazito teritorijalno obilježena detalja: jadranski (stupovi) i panonski (lavlji zabat). Lavlji zabat, koji je izrazita osobina noričko-panonskih stela, razvio se iz sjevernoitalskih primjeraka s akroterijalnim lavovima koji sjede na postolju, tijelima okomitima na prednju plohu spomenika a glavama okrenutima prema naprijed.³⁴ Većinom nisu prikazani kao grabežljivci, ali pojavljuju se i primjerci s ovnujskom glavom u lavljim šapama.³⁵ Nema, međutim, dvojbe da je i zamisao lavljeg zabata, koji će se uvelike rasprostraniti Norikom i Panonijom, u osnovi ostvarena već u radionicama sjeverne Italije, na što upućuje niz stela iz različitih dijelova sjeverne Italije koje u ravnom gornjem završetku imaju uklopljen zabat s dvama ležećim lavovima uz njegove kosine. U većini primjera lavovi polažu šape na ovnujsku glavu, pa je glavna razlika između tih i noričko-panonskih stela u tome što su u prvima lavovi položeni nagore, glavom prema vrhu zabata, a ne nadalje, prema njegovim kutovima, kao što nalaže ikonografska shema noričko-panonskih stela s lavljim zabatom.³⁶ Međutim, na jednoj steli iz okolice Ferare lavovi, koji polažu prednje šape na ovnujske glave, okrenuti su glavama prema dolje.³⁷ Prema tome, nema dvojbe da je nacrt lavljih zabata stvoren u sjevernoj Italiji kao ishodišni oblik koji su noričko-panonske radionice samo preoblikovale i dalje razvile u dvije varijante (s lavovima na pozadini ravnog gornjeg dijela stele, te sa slobodno ležećim lavovima uz stijenke zabata); potonja varijanta postat će široko rasprostranjen tip noričko-panonske stele.

Pojedine oblike sjevernoitalskih stela, ili pak neke njihove strukturalne detalje, prihvatile su i/ili preoblikovale dalmatinske radionice, prije svega saloni-tanske, stvarajući vlastite inačice.³⁸ U ovom kontekstu važne su stele s lavljim akroterijima izvedenima jednako kao u sjevernoj Italiji, ali bez plijena u lavljim šapama, kao i stele s dva stupa koji bez prekida omeđuju portretnu nišu i natpisno polje. Međutim, treba primijetiti da ni jedan ni drugi tip stele nije osobito mnogobrojan u usporedbi s drugim oblicima.³⁹ S druge strane, prema mome znanju

³² G. A. Mansuelli, *op. cit.* (25), 119 i dalje, T. 2: 5, i dalje; L. Mercado, G. Paci, *op. cit.* (25), 83-84, T. LI: 31, i dalje; H. Pflug, *op. cit.* (25), Kat. 7, T. 2: 1; Kat. 18, T. 3: 2, i dalje.

³³ A. Starac, »Rimske stele u Istriji«, *Histria archaeologica* 31, (2000.) 2002., 68-69, IId1, IId3, Karta 11, Karta 13; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., 38, sl. 45; 52, sl. 68.

³⁴ H. Pflug, *op. cit.* (25), Kat. 8, T. 1: 1; Kat. 5, T. 1: 2, i dalje; B. Djurić, »Nagrobnna stela P(ublja) Aelija Viatorja (UEL 3783) iz Murske Sobotex«, 203.

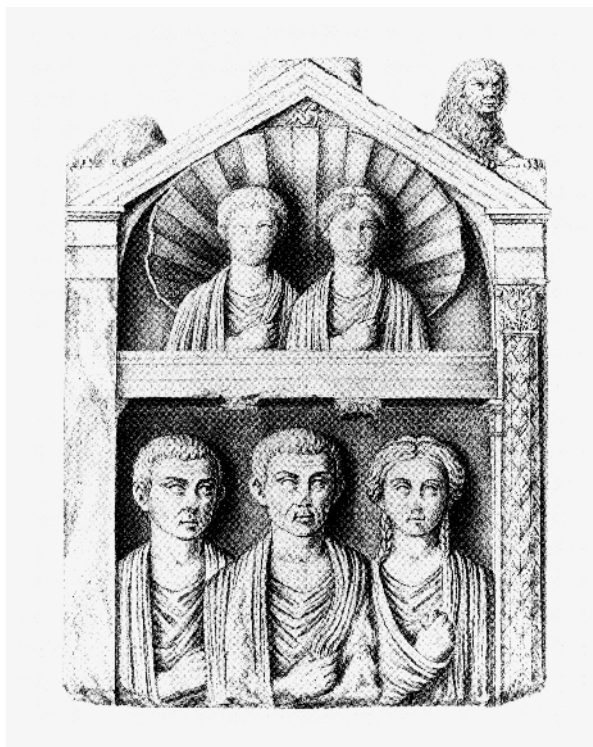
³⁵ H. Pflug, *op. cit.* (25), Kat. 45, T. 10: 1, 2; Kat. 56, T. 13: 1.

³⁶ *Ibid.* Kat. 39, T. 8: 2; L. Mercado, G. Paci, *op. cit.* (25), 186-189, br. 113-115, T. XCIX: 113, 114; T. C: 115, i dalje.

³⁷ G. Mansuelli, *op. cit.* (25), 154, T. 29: 66.

³⁸ N. Cambi, *op. cit.* (33), 37.

³⁹ O stelama s lavljim akroterijima vidi N. Cambi, *op. cit.* (33), 13, sl. 7; 38, sl. 45, a o onima s kontinuiranim stupovima na istom mjestu, 38, sl. 45; 52, sl. 68.

Stela, Solin; Arheološki muzej Split
(prema N. Cambi, 2005.)

ni u Dalmaciji ni u Istri nisu posvjedočene stele s lavljim zabatom, pa je vrlo vjerojatno da takvih nije ni bilo. Već i ovi podaci daju naslutiti da je poticaj za strukturalnu koncepciju Florentinove stele došao iz sjeverne Italije, ali je u domaćoj radionici, vjerojatno andautonijskoj, obogaćen panonskim elementima. Istom povijesno-umjetničkom obrascu moguće je pripisati motiv školjke kao pozadine Florentinova portreta. Na dalmatinskim spomenicima taj motiv nije čest, a vjerojatno nije slučajnost da se pojavljuje na jedinoj meni poznatoj salonitanskoj steli koja objedinjuje sva tri važna strukturalno-ukrasna elementa svojstvena sjevernoitaljskoj proizvodnji: školjku, lavlje akroterije, te kontinuirane stupove.⁴⁰ Naime, upravo je sjeverna Italija ishodište školjke kao pozadine portretne niše kod stela, motiva koji se odatle proširio prije svega u porajnskim provincijama, a nešto manje, ali ipak nezanimljivo, u Noriku i Panoniji, dok je najrjeđi na prostorima južno od Alpa.⁴¹ Osim spomenute salonitanske stele s motivom školjke, poznat mi je još jedan dalmatinski primjerak: stela vojnika Marka Pithe iz Garduna.⁴² Oba spomenika dijele jednu zajedničku osobinu, koju nije lako objasniti s obzirom na

⁴⁰ Posrijedi je salonitanska stela od koje je sačuvan samo crtež (N. Cambi, *op. cit.* (33), 38, sl. 45).

⁴¹ Z. Gregl, B. Migotti, *op. cit.* (19), 135.

⁴² N. Cambi, *op. cit.* (33), 68, sl. 94.

pretpostavljeno italско podrijetlo motiva školjke na takvim spomenicima. Naime, kod tih dviju dalmatinskih stela školjka je okrenuta vrhom nadolje, dok je kod svih meni poznatih sjevernoitalskih primjeraka, kao i kod onih u sjevernim provincijama, uključujući i Panoniju, školjka okrenuta vrhom nagore, šireći se poput kišobrana prema donjem dijelu portretne niše.⁴³ Oblik školjke kakav se pojavljuje na salonitanskim stelama poznat je i s grobnih spomenika grada Rima, pa je vjerojatno da taj motiv u Dalmaciju nije stigao posredovanjem sjeverne Italije, nego izravno iz Rima.⁴⁴ Kakogod bilo, školjka okrenuta vrhom nagore u Panoniju nije mogla doći kao utjecaj dalmatinskih radionica, nego samo onih iz sjeverne Italije.

Posljednji detalj u okviru strukturalno-ikonografske analize Florentinove stele koji upućuje na njeno sjevernoitalsko konceptijsko podrijetlo jest motiv primijenjen na stupovima. Na stelama sjeverne Italije stupovi su čestu ukrašeni lovorovim lišćem, u rjeđim primjerima pričvršćenim vrpcama koje, prema H. Pflugu, upućuju na to da su takvi stupovi zapravo oponašali stvarno oblaganje lovorovim lišćem.⁴⁵ Za razliku od glatkih i žlijebljenih stupova, primjerci ukrašeni lovor-lišćem ne susreću se u monumentalnoj arhitekturi i povezani su isključivo s grobnim ambijentom, što ne čudi s obzirom na simboliku besmrtnosti, odnosno obnavljanja života, koju ta biljka dijeli s drugim zimzelenim raslinjem.⁴⁶ Ipak, metafora besmrtnosti radije je izvedenica negoli osnovno obilježje apolonske simbolike. Ona, naime, proizlazi iz Apolonove ozdravljujuće moći, a time i pobjede nad svim nevoljama života, uključujući i puste nade poklonika tog boga u mogućnost pobjede nad smrću. Lovor-list, sa svojim mnogim ljekovitim svojstvima, ali i nadnaravnima koje su mu pridavali u starini, prikladno se uklopio u Apolonovu ozdravljujuću i pobjedničku teologiju.⁴⁷ Teško je znati što je svaki pokojnik (ili netko u njegovo ime) mislio i želio naručujući spomenik ukrašen izabranim motivima. Istina je da se izbor mogao oslanjati na privlačnost i dekorativnost motiva, koji se u tom slučaju doživljavao isključivo kao ukras. No, kako je grobna ikonografija u osnovi duboko religijski uvjetovana s obzirom na to da je i sam grob posvećeno mjesto (*locus religiosus*), nema dvojbe da je u temeljnoj

⁴³ Vidi *lupa* 681, 8817, 4059, 5929, 5982, 6219, 6975, 14628, 20798, i d. Vrlo su rijetki primjerci s nagore okrenutom školjkom: *lupa* 2705 (Budimpešta / Aquincum), 3339 (Szombathely / Savaria).

⁴⁴ G. Koch, H. Sichtermann, *op. cit.* (26), 196, br. 242; D. Bielefeld, »Ikonographie und Bedeutung des 'Trauben naschenden Hasen'«, Akten des Symposiums '125 Jahre Sarkophag-corpus' (ur. G. Koch), Mainz 1998., 11, T. 6: 1; D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, 87, br. 309, 310, 326; H. Sichtermann, »Provinzielles und Gefältsches«, Akten des Symposiums '125 Jahre Sarkophag-corpus' (ur. G. Koch), Mainz 1998., 107, T. 49: 3. Isti oblik školjke prikazan je na akroteriju jednog salonitanskog sarkofaga: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji / Die Sarkophage lokalen Werkstätten im römischen Dalmatien*, Split 2010., 107, kat. br. 50.

⁴⁵ H. Pflug, *op. cit.* (25), 57.

⁴⁶ D. Forstner, *Die Welt der christlichen Symbole*, Innsbruck – Wien – München 1982., 161-162 (Lorber); J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola* (preveli: A. Buljan et al.), Zagreb 1994., 358-359 (Lovor).

⁴⁷ D. Forstner, *op. cit.* (46), 161-162 (o Apolonu pod natuknicom *Lorber*); W. Lambrinoudakis et al., »Apollon«, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II, 1984., 240-241, 324.

zamisli svaka dekoracija nosila izvjesnu, pa makar i višeznačnu, religijsku simboliku.⁴⁸ Sjetimo li se da su grobni spomenici često ukrašeni dionizijskim biljkama lozom i bršljanom, lovor-list upućuje na apolonske konotacije. Je li Florentinov otac imao na umu upravo takve misli kad je naručivao grob za prerano umrlog sina, ostaje nedokučivo. Ono što nam je, međutim, važno u ovome kontekstu jest to da se motiv lovorova lišća povezanog vrpčama pojavljuje na sjevernoitalskim spomenicima, a prema mome uvidu (uz iznimku Florentinove stele) takvog ukrašavanja nema u Noriku i Panoniji, ali ni na istočnom Jadranu, uključujući i Istru.⁴⁹

Nakon što su svi elementi strukturalno-ikonografske raščlambe nagovijestili sjevernoitalsko podrijetlo predloška Florentinove stele, ostaje vidjeti kako se u takvu pretpostavku uklapaju onomastički podaci. Gentilicij *Egnatuleius* prilično je rijedak: osim primjera o kojemu je ovdje riječ, zabilježen je u još dvadesetak natpisa, od kojih jedan u sjevernoj Italiji, a preostali u Rimu, Laciju, Apuliji i Kalabriji, Etruriji, Emiliji, te u afričkim provincijama.⁵⁰ Kognomen Florentin čest je posvuda, ali osobito u Panoniji i ostalim »keltskim« provincijama.⁵¹ To se ime pojavljuje i na olovnim robnim tesarama iz Siska, kamo su ga, pretpostavlja se, donijeli doseljenici iz sjeverne Italije.⁵²

Budući da analiza strukturalno-ikonografskih osobina Florentinove stele, zajedno s onomastičkim pokazateljima, upućuje na sjevernoitalsko podrijetlo njenog osnovnog predloška, ali s jasnim panonskim elementima, postavlja se pitanje tko je stajao iza takve zamisli spomenika. Petrografska analiza pokazala je da je stela isklesana od pjeskovitog bioakumuliranog vapnenca, najvjerojatnije s područja Banovine.⁵³ Prema tome, nema dvojbe da je spomenik načinjen u domaćoj radionici. S druge strane, Florentinova stela po svemu je sudeći jedina u cijeloj Panoniji s jednom izrazitom strukturalnom osobinom sjevernoitalskih stela, a usto i s ukrasnim motivom lovorova lišća pričvršćenog vrpčama, svojstvenog

⁴⁸ O grobu kao posvećenom mjestu vidi M. Carroll, *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, str. 4, *passim*; L. Chioffi, *op. cit.* (30), 639, a o religijskoj simbolici grobne umjetnosti H. Sichtermann, u G. Koch, H. Sichtermann, *op. cit.* (26), 601; J. Ortalli, »Simbolo e ornato nei monumenti sepolcrali romani: il caso aquileiese«, *Antichità altoadriatiche* LXI, 2005., 267-279; L. Chioffi, *op. cit.* (30), 641-642.

⁴⁹ S obzirom na to je Istra bila dio Desete regije Italije, takav motiv bio bi očekivan, ali ga nema u meni dostupnoj objavljenoj građi. Vidi A. Starac, »Rimske stele u Istri«; A. Starac (ur.), *Reljefni prikazi na rimskim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju Istre u Puli*.

⁵⁰ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriege*, Budapest 1959., 154; B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: *Cabalicus – Ixus*, Wien 1999., 114.

⁵¹ B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. II: *Cabalicus – Ixus*, Wien 1999., 148; A. Mócsy *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriege*, 174; L. Barkóczy, »The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian«, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI, Budapest 1964., 312; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien* (Beiträge zur Namenforschung, Bh. 4), Heidelberg 1969., 205; Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (*Egnatulei*) (http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php).

⁵² I. Radman-Livaja, *Tesere iz Siska. Olovne tesere iz Siscije / Plombs de Siscia*, Zagreb 2014., 208.

⁵³ Analizu je načinio dr. sc. Mirko Belak (vidi bilj. 6).

tom području. Prema tome, čini se da je poticaj za takvo rješenje mogao doći samo od naručitelja, na što upućuje i vrlo vjerojatno sjevernoitalsko podrijetlo oca i sina Egnatulejâ. Motiv za takvo upletanje u radioničku proizvodnju ostaje nerazjašnjen. Nije, naime, riječ o spomeniku iznimne izvornosti koji posve odudara od standardnog repertoara, odražavajući individualnosti naručitelja i njihove želje za posebnosti u izdvajanjem, štogod da je stajalo iza toga.⁵⁴ Florentinov otac dao je naručiti stelu eklektičnog oblika, s prepoznatljivim panonskim elementima koje mu je mogla ponuditi svaka domaća radionica. Nažalost, nema načina da odgonetnemo što mu je pritom značilo ustrajanje na pojedinim detaljima grobne skulpture svojstvene sjevernoitalskom zavičaju, ni na koji ih je način predočio domaćem klesaru.

Utjecaj sjeverne Italije, prije svega Akvileje, na klesarstvo Norika i Panonije teza je koja se desetljećima utemeljeno pojavljuje kao opće mjesto u raspravama o noričko-panonskoj umjetnosti.⁵⁵ Ona nikad nije osporena, ali je u novije vrijeme razmotrena u kontekstu pokušaja da se međusobni utjecaji sjeverne Italije s jedne strane i Norika i Panonije s druge sagledaju na uravnoteženiji način, bez samorazumljivog davanja prednosti sjevernoj Italiji.⁵⁶ Odnosi između Dalmacije i sjevernog Jadrana također su često tematizirani.⁵⁷ N. Cambi dao je važan doprinos razmatranju utjecaja sjeverne Italije na izradu grobnih spomenika na istočnoj jadranskoj obali, naslućujući i početnu prisutnost sjevernoitalskih klesara u Istri i Dalmaciji.⁵⁸ Uočio je utjecaj Akvileje na pojavu grobnih ara i stela, dok je pitanje prednosti u izradi arhitektonskih sarkofaga, koji su se na poticaj s istoka izrađivali u radionicama Akvileje, Ravene i Salone, ostalo bez jasnog odgovora s obzirom na posebnosti i razlike u izrađevinama tih triju radionica.⁵⁹ Nažalost, veze između Dalmacije i Panonije nisu izazivale podjednako zanimanja

⁵⁴ Usp. G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1993., 46; N. Cambi, *op. cit.* (44), 31-33.

⁵⁵ H. Gabelmann, »Römische Grabbauten der Nordprovinzen im 2. und 3. Jh.«, *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard*, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985 (ur. H. von Hessberg, P. Zanker), 299-300; C. Zaccaria, *op. cit.* (5), 60; B. Migotti, »The Roman Sarcophagi of Siscia«, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013., 205, s literaturom u bilješki 87; Weber-Hiden, »Versuche zur Datierung des Inschriftsmaterials von Carnuntum anhand der Grabstelen«, *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije* (ur. I. Koncani Uhač), Pula 2014., 71.

⁵⁶ F. Harl, »Ein distanzierter Verhältnis. Die Steindenkmäler von Aquileia und Noricum«, *Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufunde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente* (ur. R. Lafer), Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj 2016., 17-27.

⁵⁷ Od opširne literature navodim samo dva skupa posvećena spomenutoj temi: »Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico«, *Antichità altoadriatiche* XXVI, Udine 1985.; *Convegno: Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana*, Treviso 2007.

⁵⁸ N. Cambi, »Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local production. A Survey«, *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije* (ur. I. Koncani Uhač), Pula 2014., 15.

⁵⁹ N. Cambi, *op. cit.* (44), 9, 29-30.

istraživača, barem ne u smislu sustavne obrade tog pitanja.⁶⁰ Pod *vezama* pritom mislim na arheološku građu i kulturološke utjecaje, što je ostalo u drugom planu usprkos često razmatranim povijesnim okolnostima povezanosti dviju provincija, potvrđene povijesnim izvorima i rimskim prometnicama.⁶¹ Štoviše, čini se da su autori pri dvojbi o tome jesu li pojedini predmeti i/ili utjecaji dolazili u Panoniju iz sjeverne Italije ili s nekog drugog prostora, bili skloniji pomišljati izravno na istočne dijelove Carstva negoli na posredni put iz Dalmacije.⁶² Takvo razmišljanje nije neutemeljeno. Naime, veze između Panonije i sjevernojadranskog bazena imaju mitske korijene, a Panonija je, tada još u sastavu Ilirika, u geopolitičkom i prometnom smislu povezana sa sjevernom Italijom u 1. stoljeću prije Krista, dakle prije negoli s Dalmacijom, dajući, međutim, uvijek prednost Akvileji.⁶³ Stoga prevladavajući sjevernoitalski utjecaj na ukupnu sliku materijalne i duhovne kulture u jugozapadnoj Panoniji nije neočekivan, a održavao se vjerojatno i samom inercijom otprije uspostavljenih veza. S druge strane, pravu sliku međusobnih odnosa i utjecaja između provincijâ Dalmacije i Panonije mogli bismo dobiti tek sustavnim razmatranjem tog fenomena. Današnja saznanja počivaju na usputnim primjedbama i zapažanjima, od kojih bi ona Nenada Cambija, spomenuta na početku ovoga priloga, mogla poslužiti kao dobar putokaz u takvom istraživanju.

⁶⁰ Mali doprinos toj temi dala sam i sama (B. Migotti, »Prilog poznavanju putova trgovine između Dalmacije i Panonije«, *Opuscula archaeologica* 23-24 [1999.-2000.] 2000., 195-202), ali nisu mi poznati slični radovi drugih autora.

⁶¹ O prometnicama vidi bilj. 5, a o povijesnoj percepciji formiranja i razdvajanja panonskih i delmatskih etno-političkih zajednica vidi D. Dzino, A. Domić Kunić, »Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity«, *The Archaeology of Roman Southern Pannonia, British Archaeological Reports, Intern. Ser.* 2393 (ur. B. Migotti), Oxford 2012., 95-100.

⁶² P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997., 129; F. Harl »Ein distanziertes Verhältnis. Die Steindenkmäler von Aquileia und Noricum«, 25-26.

⁶³ C. Zaccaria, *op. cit.* (5), 51-54.

ADRIATIC INFLUENCE ON THE PRODUCTION OF SOUTH-PANNONIAN *STELAE*: DALMATIA OR THE NORTH ADRIATIC?

Branka Migotti

In this contribution two Roman funerary *stelae* from northern Croatia are discussed: one from Sisak (Roman Siscia) and another most probably from the village of Ščitarjevo (Roman Andautonia). Both *stelae* were published preliminarily a long time ago; the former was subsequently discussed by the present author, why the latter remained slightly neglected in the subsequent literature. In this work the stele from Sisak is discussed shortly in relation to its workshop origin, while the stress is on the stele from Ščitarjevo. The latter was described as one of the most attractive Roman portrait *stelae* from northern Croatia by Nenad Cambi, who noticed its structural traits similar to those of some Dalmatian monuments of the same kind.

When first published in 1935, the stele from Sisak was reported to have been carved from the limestone sourced from the quarry of Hrastovica in the surroundings of Sisak. However, the characterization made in 2017 established its most probable origin from the quarry of Aurisina near Trieste in North Italy, which is further corroborated by the structural typology of the stele and the fact that its owner came from the Roman colony of Tergeste (modern-day Trieste).

In spite of the fragmentary preservation, the structural typology of the stele from Ščitarjevo is clear. It contained (from bottom to top): probably a very low socle; a shaft composed of the inscription panel and the portrait niche, divided between themselves by an ornamental band of scrolled rosettes flanked by columns decorated with longish scaled leaves tied with a ribbon, which run continually along their whole height; an anthemion frieze topped by a lion pediment with a finial, featuring a lying lion with the paws on a ram's head along each of the sides and a Medusa head flanked by acanthus leaves in the middle. The deceased (oval face, nose chipped off, eyes and lips obliterated through wear, short curly hair and beard styled in the Hadrianic fashion) is portrayed as a *togatus* bust set against the background of a wide-ribbed scallop shell. The stele was dated to the second fourth of the 2nd century on account of Hadrianic portrait features of the deceased. The inscription runs as follows: *D(is) M(anibus). / L(ucio) Egnatuleio / L(uci) f(ilio) Florentino / [a]n(norum) XXX pater ♂ [f](aciendum) c(uravit)]. H(ic) s(iti) s(unt).*

It says that the father of 30-year-old Lucius Egnatuleius Florentinus made the stele for his son, and that they were apparently both buried in the same grave. Curiously, the monument in question is the only of its type in northern Croatia and most likely in the whole Norico-Pannonian region. Its overall iconographic and structural traits point towards a mixture of North-Italic (structure, decoration of the columns) and Pannonian characteristics (lion pediment). This means that the monument was carved in the local workshop, as results from the characterization of the stone, but was inspired by a North-Italian prototype. Such interpretation is further suggested by the onomastic data, which point to Pannonians of

North-Italic stock: the otherwise quite rare *gentilicium* Egnatuleius was typical of Italy and the African provinces, while the cognomen Florentinus was frequent everywhere, but particularly in Pannonia. Judging from their funerary stone, two Siscian Egnatulei obviously maintained business and cultural connections with their homeland.

BEOBSACHTUNGEN ZU DEN SARKOPHAGEN AUS MURSA UND CIBALAE

Erwin Pochmarski

UDK: 904(497.543Osijek):726.829>”652”

904(497.544Vinkovci):726.829>”652”

Izvorni znanstveni rad

Erwin Pochmarski

Graz

U prilogu su doneseni sarkofazi panonskih kolonija Mursa i Cibalae, a čuvaju se u Muzeju Slavonije u Osijeku, Gradskom muzeju u Vinkovcima te Arheološkom muzeju u Zagrebu. Sistematizirani su prema motivima: sarkofazi s erotima s obje strane natpisne tabule, sarkofag s prikazom vojnika i njegove majke te žene, sarkofazi s tabulom ansatom, noričko-panonskom ukrasnom volutom ili s valovitom trakom s obje strane tabule te nedekorirani sarkofazi.

Die Sarkophage von Mursa und Cibalae wurden seinerzeit vom Unterzeichneten zusammen mit T. Hari mit Unterstützung von S. Filipović im Rahmen der Arbeiten für den zwischenzeitlich vom DAI aufgegebenen Band des Sarkophagcorpus zu Pannonien aufgenommen¹. Zu den bemerkenswerten Steindenkmälern aus dem seit Hadrian zur *colonia* erhobenen Mursa² sowie aus dem gleichfalls seit der Zeit Hadrians *municipium* Cibalae, seit Caracalla aber *colonia* Aurelia Cibalae³ gehören die großteils in den Museen von Osijek (Muzej Slavonije) und Vinkovci (Gradski Muzej) aufbewahrten römischen Sarkophage. Wie in Brigetio⁴

¹ Für ihre kollegiale Unterstützung bei der seinerzeitigen Aufnahme des Materials hat der Verf. S. Filipović und Th. Hari zu danken. Bei der Abfassung der schriftlichen Arbeit war dem Verf. S. Lamm eine große Hilfe.

² Vgl. *Der Neue Pauly*. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider (=DNP) 8 (2000) 500 s. v. Mursa (J. Burian); S. Filipović, »Colonia Aelia Mursa«, in: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. *Pannonia*, 2 (Ljubljana 2004), 157-168.

³ *DNP* 2 (1997) 1191 s. v. Cibalae (J. Burian).

⁴ Vgl. E. Pochmarski, »Überlegungen zur Chronologie der panonischen Sarkophage«, in: G. Koch (Hrsg.), Akten des Symposions »125 Jahre Sarkophag-Corpus«, Marburg/Lahn 4.-7.10.1995 (Sarkophag-Studien Band 1) (Mainz 1998), 182-191, Nr. 1, 2, 12, 31, 32, 35, 38, 42, 43, 61, 62, 63 (Liste nicht vollständig); E. Pochmarski, »Zur Ikonographie und Chronologie der römischen Sarkophage aus Brigetio«, in: Akten des 6. Internationalen

und Aquincum⁵ sind die Sarkophage mit Graberoten in den Seitenfeldern beiderseits der *tabula* mit zwei Exemplaren (Nr. 1 Abb. 1. 2. Nr. 2: Abb. 3. 4) relativ am häufigsten vertreten. In beiden Fällen greifen die zur Mitte gehenden Eroten mit beiden Händen nach dem Rand der inschriftlosen, einmal vom norisch-pannonischen Volutenornament (Typus Nr. 8⁶), einmal von *ansae* flankierten *tabula*. Die Eroten in den vom norisch-pannonischen Volutenornament abgeschlossenen Seitenfeldern der beiden Sarkophage sind nackt und geflügelt. Nun hat der Autor mehrfach zu zeigen versucht, dass sich an den Graberoten auf den Sarkophagen zwei Alterstufen unterscheiden lassen, kindliche bzw. jugendliche Eroten⁷. Ausgangspunkt waren dabei die Eroten mit Girlanden auf norischen und pannonischen Grabstelen und Grabbaureliefs gewesen⁸. Auch an den stadtrömischen Girlandensarkophagen lassen sich kindliche und jugendliche Eroten unterscheiden, wobei sich ein Wandel von den kindlichen zu den jugendlichen Eroten abzeichnet⁹. Auch für die Jahreszeitsarkophage konnte diese Entwicklung von puttenhaft kleinen zu schlanken, größeren Jahreszeiteroten festgestellt werden¹⁰. Aus der Untersuchung der Sarkophage mit Graberoten in Aquincum ergab sich, dass sich hier eine Anzahl von Sarkophagen mit kindlichen Eroten aus der mittel- bis spätantoinischen Zeit findet, auf die dann eine größere Zahl von Sarkophagen mit jugendlichen Eroten ab der frühseverischen Zeit folgt¹¹. Damit ergibt sich für die beiden Sarkophage aus Mursa (Nr. 1 Abb. 1-2)¹² bzw. aus Vinkovci (Nr. 2 Abb. 3-4) eine Datierung ab dem Anfang des 3. Jhs. n. Chr.

Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Budapest, 11.-15.5.1999, BudReg 34, 2001, 205-206, Nr. 1-17.

⁵ Vgl. E. Pochmarski 1998, 182-191, Nr. 5, 6, 8, 13, 14, 15, 16, 18, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 73; E. Pochmarski, »Ikonographische und chronologische Probleme der Sarkophage aus Aquincum«, *Anodos* 11, 2011, 417-418 Nr. 4-20.

⁶ Vgl. E. Pochmarski 2011, 257 Text, abb. 1; E. Pochmarski - M. Pochmarski-Nagele, »Die Sarkophage von Intercisa«, in: N. Cambi - G. Koch (Hrsg.), *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*. Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September, 27th, to September, 30th, 2009 (Split 2013), 285, Abb. 4; E. Pochmarski, »Die Sarkophagwerkstätten von Aquincum und Brigetio«, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (=ActaArchHung) 65, 2014, 415, Abb. 9.

⁷ Vgl. E. Pochmarski 1998, 196-200; E. Pochmarski 2001, 201-202; E. Pochmarski 2011, 251; E. Pochmarski – M. Pochmarski-Nagele 2013, 288; E. Pochmarski 2014, 407.

⁸ E. Pochmarski, »Girlandenhaltende Eroten in Noricum und Pannonien«, *Römisches Österreich* (=RÖ) 11/12, 1983/84, 268-272; E. Pochmarski, »Nachtrag zu den „girlandenhaltenden Eroten“«, *RÖ* 13/14, 1985/86, 253-262.

⁹ H. Herdejürgen, »Stadtrömische und italische Girlandensarkophage«, *Die Sarkophage des ersten und zweiten Jahrhunderts, Die antiken Sarkophagereliefs* (=ASR)VI, 2.1 (Berlin 1996), 57-64.

¹⁰ P. Kranz, »Jahreszeiten-Sarkophage«, *ASR* V 4 (Berlin 1984), 133-138.

¹¹ E. Pochmarski 2011, 251-252; E. Pochmarski 2014, 407-408.

¹² Vgl. D. Pinterović, »Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i oklice« (Kroat. mit engl. Res.) »Roman stone-work from Mursa and its surroundings. Some recent discoveries, and earlier unpublished finds«, *Osječki zbornik* (=OZ) 6, 1958, 28, 61: 2. oder 3. Jh. n. Chr.; V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije*, (Kroat. mit dtsh. Res.) *Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior* (Novi Sad 1983) (Dissertationes et monographiae, 25), 3, 26, Nr. 168, 99, 155: 3. Jh. n. Chr.

Ein weiterer Sarkophag aus Mursa (Nr. 3, Abb. 5) zeigt in den zwei Seitenfeldern beiderseits der Inschrift auf der *tabula* rechts einen Militär, links seine Ehefrau oder eher seine Mutter als Stifterin jeweils unter einem norisch-pannonischen Volutenornament. Das Inschriftfeld wird auf beiden Seiten von einem norisch-pannonischen Volutenornament (Nr. 3a) eingefasst. Die Inschrift gilt einem M. Q. Valerius Severianus, Reiter der *coh. III praetoria*, gestiftet von seiner Mutter Flavia Ianuaria für sich und den Sohn. Die Frau im linken Seitenfeld ist frontal stehend wiedergegeben; sie hat linkes Stand- und rechtes Spielbein. Bekleidet ist sie mit einer bis zu den Knöcheln herabfallenden Tunica und einem Mantel (*palla*), in den der rechte Oberarm gehüllt ist, während der unbedeckte Unterarm zur linken Schulter geführt ist; den linken Arm hat sie gesenkt. Der *eques* im rechten Seitenfeld ist gleichfalls frontal stehend dargestellt, er hat rechtes Stand- und linkes Spielbein. Er trägt eine Tunica und wohl Hosen (*braccae*), über der Tunica ein *sagum*, das von der rechten Schulter zur linken Hüfte geführt ist; mit dem rechten abgewinkelten Arm hält er ein *pilum*, den linken Arm hat er zur linken Hüfte gesenkt, wo ein Schwert (*spatha*) zu erwarten ist.

Für diesen Sarkophag liefert das von dem Soldaten getragene *sagum* wohl einen *terminus post quem*, nämlich ab der frühseverischen Zeit¹³. Von A. Cermanović wurde eine Datierung in die Zeit des Septimius Severus vorgeschlagen¹⁴, von D. Pinterović wegen der Reform der Prätorianer ein Ansatz in die Zeit des Septimius Severus oder wegen des Sieges des Gallienus gegen Ingenuus bei Mursa um 260 n. Chr. in dessen Regierungszeit¹⁵.

In der Folge geht es um zwei Sarkophage aus Mursa (Nr. 4 Abb. 6; Nr. 5 Abb. 7), deren zweifach profilierter Rahmen um ein leeres Inschriftfeld an den Schmalseiten jeweils von einem norisch-pannonischen Volutenornament gebildet wird: im Falle von Nr. 4 von einem Volutenornament des Typus Nr. 3a, im Falle von Nr. 5 von einem Volutenornament des Typus Nr. 3. Die Seitenfelder sind in beiden Fällen nur geglättet, tragen aber keinerlei Dekor. Der dachförmige Deckel weist Seitenakrotere auf.

Mit der Datierung des norisch-pannonischen Volutenornamentes hat sich vor allem P. Kranz mehrfach auseinandergesetzt¹⁶. Die von ihm und in seinem Gefolge von M. Pochmarski-Nagele vertretene Ansetzung des norisch-pannonischen

¹³ E. Pochmarski, »Das *sagum* – urtrachtlicher keltischer Umhang und / oder römischer Uniformmantel«, in: H. Heftner - K. Tomaschitz (Hrsg.), *Ad fontes!* Festschrift für Gerhard Dobesch (Wien 2004), 575; M. Handy - E. Pochmarski, Das *sagum* in Noricum, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* (= *ÖJh*) 85, 2016, 123-127; anders Rothe 2012, 159-165.

¹⁴ A. Cermanović, »Die dekorierten Sarkophage in den römischen Provinzen von Jugoslawien«, *Archeologia Jugoslavica* (= *AJug*) 6, 1965, 89-103, 95.

¹⁵ D. Pinterović 1958, 31-32. 62.

¹⁶ P. Kranz, »Ein Motiv nordöstlicher Provenienz auf stadtrömischen Sarkophagen nachgallienischer und fröhetrarchischer Zeit«, *Marburger Winckelmann-Programm*. (= *MarbWPr*) 1984, 163-170, 164-170; P. Kranz, »Die Grabmonumente von Šempeter«, *Bonner Jahrbücher* (= *BJb*) 186, 1986, 211-212; M. Pochmarski-Nagele, *Die dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder* (Dissertationen der Universität Wien, 228) (Wien 1992), 166-168.

Volutenornamentes in die Zeit ab 201 n. Chr. aufgrund des seitlichen Abschlusses einer auf dieses Jahr datierten Votivinschrift¹⁷ wird zwar durch den oberen Abschluss mit dem norisch-pannonischen Volutenornament eines auf 164 n. Chr. datierten Weihaltars¹⁸ stark relativiert, besitzt aber unter Umständen für die seitliche Rahmung der *tabula* weiterhin Gültigkeit¹⁹. Man wird also für die Sarkophage mit dem norisch-pannonischen Volutenornament als seitlicher Rahmung von einer Datierung ab dem 3. Jh. n. Chr. auszugehen haben.

Beinahe schmucklos bis auf ein Wellenband an den beiden Schmalseiten des doppelt profilierten Inschriftfeldes ist der Sarkophag Nr. 6.

Deutlich reicher geschmückt sind die beiden Sarkophage - einer aus Mursa (Nr. 7 Abb. 8) und einer aus Cibalae (Nr. 8 Abb. 9) mit jeweils einer *tabula ansata*, wobei die *ansae* reich mit Reliefschmuck versehen ist, während das gerahmte Inschriftfeld leer geblieben ist. Bei dem Sarkophag in Osijek (Nr. 7 Abb. 8) sind die beiden *ansae* jeweils mit einer sechsblättrigen Rosette geschmückt, die von einer Blattranke umgeben ist. Bei dem Sarkophag in Vinkovci (Nr. 8 Abb. 9) finden sich in den dreieckigen *ansae* vielblättrige Rosetten, in den unteren der von ihnen gebildeten Zwickeln fünfblättrige Rosetten, in den oberen Zwickeln Spiralranken. Auch links außen finden sich eine sechsblättrige Rosette und darunter Spiralranken, rechts außen ein Gegenstand, der von F. Harl als Baum oder Pinienzapfen gedeutet wird²⁰, von B. Vikić-Belančić aber wohl richtiger als Fisch und von ihr mit der christlichen Symbolik verbunden worden ist, wobei sie eine Datierung an den Beginn des 4. Jhs. n. Chr. vorgeschlagen hat²¹.

Von Interesse ist auch ein Sarkophag aus Mursa (Nr. 9 Abb. 10), der ein leeres, von einem doppelten Profilrahmen eingefasstes Inschriftfeld hat und dessen beide geglätteten Seitenfelder gleichfalls doppelt profiliert sind, nach oben aber mit einem norisch-pannonischen Volutenornament abgeschlossen werden.

Ein Sarkophag mit leerem Inschriftfeld, das von einem zweifach profilierten Rahmen eingefasst wird, und der nur bossierte Seitenfelder mit wiederum doppelter Rahmung aufweist, stammt aus Mursa (Nr. 10).

Ein Sarkophagdeckelfragment aus Mursa (Nr. 11 Abb. 11) gehörte zur Schmalseite des Deckels. Es zeigt in der Mitte eine Blättermaske, rechts setzt ein Akroter mit dem Rest eines Akanthusblattes an, im linken Akroter finden sich ein weiblicher Kopf und links daneben ein Korb mit Früchten.

Wohl um Fragmente von Sarkophagdeckeln handelt es sich bei zwei aus Vinkovci stammenden Stücken, die sich heute in Zagreb befinden (Nr. 12. 13).

¹⁷ Vgl. T. Nagy, »Quelques aspects de la romanisation dans la Pannonie orientale«, in: *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*. 8e Congrès international d'Archéologie classique (Paris 1963), 377 Taf. 87, 3.

¹⁸ Vgl. E. Pochmarski 1998, 195-196.

¹⁹ Vgl. E. Pochmarski 2014, 411-412.

²⁰ F. und O. Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern) (=Lupa) Nr. 4323.

²¹ B. Vikić-Belančić, »Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj«, (Kroat. mit franz. Res.) »Les éléments du christianisme primitif en Croatie septentrionale«, *Arheološki vestnik* (=AVes) 29, 1978, 549-595. 605.

Im einen Fall (Nr. 12) ist eine Rosette unterhalb des oberen Rahmens wohl eines Eckakroters erhalten, die von einem Kreis eng eingefasst ist und von einem weiteren Kreis in einem weiteren Bogen. Im anderen Fall (Nr. 13) handelt es sich um bogenförmige Akanthusranken unterhalb des oberen Randes wohl gleichfalls eines Eckakroters.

Von einigem Interesse ist die fragmentierte Vorderseite eines Sarkophags aus Mursa (Nr. 14 Abb. 12), welche die linke Hälfte der Vorderseite mit Teilen der Inschrift für einen T. Septimius Valentinus und seine Frau aufweist. In dem linken, teilweise erhaltenen Seitenfeld findet sich der Rest eines Medaillons.

Es folgt eine Reihe von inschriftlosen, undekorierten Sarkophagen (Nr. 15-21), die teils aus Mursa stammen und in Osijek aufbewahrt werden (Nr. 15-18), teils aus Cibalae stammen und in Vinkovci verwahrt sind (Nr. 19-21), zu denen sich nicht viel sagen lässt.

Insgesamt darf aber davon ausgegangen werden, dass im Bereich der beiden *coloniae* Mursa und Cibalae Sarkophagwerkstätten aktiv gewesen sind, deren Tätigkeit sich ab dem beginnenden 3. Jh. n. Chr. ansetzen lässt und die bis in das 4. Jh. n. Chr. hinabreicht.

Liste der Sarkophage aus Mursa und Cibalae

A) Sarkophage mit Graberoten in den Seitenfeldern beiderseits des Inschriftfeldes:

1) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6113 (Abb. 1. 2): Vorderseite: Inschriftfeld vom NPV (Nr. 8) flankiert. keine Inschrift; in den Seitenfeldern: jugendliche, geflügelte, nackte Erogen in Schrittstellung zur Mitte, die mit dem

Abb. 1: Sarkophag mit Graberoten, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6113: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

Abb. 2: Sarkophag mit Graberoten, Details: Eroten in den Seitenfeldern, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6113: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

gesenkten äußeren Arm und dem erhobenen inneren Arm den Inschriftrahmen halten; Seitenfelder oben mit dem NPV abgeschlossen.

Lit.: D. Pinterović 1958, 27-28. 61 Abb. 1. 1a; A. Cermanović 1965, 100 Nr. 20 Taf. 7,17; D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*. (Kroat. Mit dtsch. Res.) *Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike* (Osijek 1978)., 152. 219 Taf. 46,1; G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (München 1982)., 330 Anm. 94; V. Dautova-Ruševljan 1983, 26 Nr. 168. 99. 155 Taf. 25,1; S. Filipović 2004, 162-163 Abb. 2; Lupa Nr. 4299.

2) Sarkophag, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 767 (Abb. 3. 4): Vorderseite: Inschriftfeld = *tabula ansata*; keine Inschrift; in den Seitenfeldern: zwei jugendliche, geflügelte, nackte Eroten in Schrittstellung zur Mitte, die mit dem gesenkten äußeren Arm und dem erhobenen inneren Arm den Inschriftrahmen halten; die Seitenfelder sind oben mit dem nur ansatzweise erhaltenen NPV abgeschlossen.

Lit.: D. Pinterović 1958, 55-56. 62 Abb. 16; S. Dimitrijević, »Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. Archäologische Topographie und Auswahl archäologischer Funde vom Vinkovczer Boden«, in: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*. (Vinkovci 1979), 162-163. 227-228 Taf. 11,3; G. Koch – H. Sichtermann 1982, 330 Anm. 95; V. Dautova-Ruševljan 1983, 22 Nr. 119. 99. 155 Taf. 25,2; Lupa Nr. 4322.

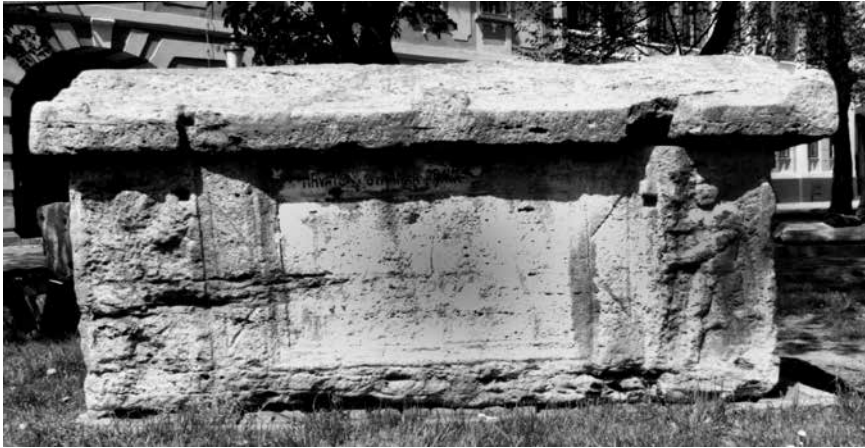

Abb. 3: Sarkophag mit Graberoten, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 767: Foto E. Pochmarski.

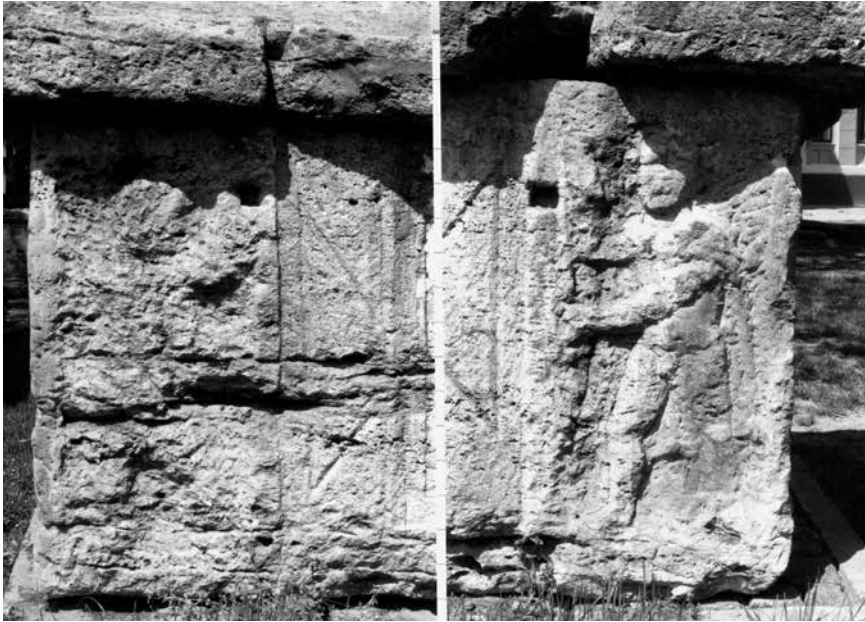

Abb. 4: Sarkophag mit Graberoten, Details: Eroten in den Seitenfeldern, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 767: Foto E. Pochmarski.

B) Sarkophag mit Militär und Mutter oder Ehefrau in den Seitenfeldern beiderseits des Inschriftfeldes:

3) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6804 (Abb. 5): Vorderseite: Inschriftfeld (CIL III 3265), flankiert von NPV (3a). Im linken Seitenfeld die Ehefrau oder Mutter des Verstorbenen frontal stehend, linkes Standbein, rechtes Spielbein, bekleidet mit *Tunica* und *palla*, rechter Arm abgewinkelt, Oberarm in

Abb. 5: Sarkophag mit Soldat und Ehefrau, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6804: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

die *palla* gehüllt, Unterarm vor der Brust zur linken Schulter geführt; linker Arm gesenkt. Im rechten Seitenfeld: Militärperson (*equus coh. III praetoriae*) frontal stehend, rechtes Standbein, linkes Spielbein, Tunica, *sagum* (von der rechten Schulter zur linken Hüfte geführt), rechter abgewinkelter Arm mit *pilum*; linker Arm zur linken Hüfte gesenkt, dort *spatha* (?). Beide Seitenfelder oben mit dem NPV abgeschlossen.

Lit.: CIL III 3265; D. Pinterović 1958, 29-35. 62 Abb. 4; A. Cermanović 1965, 94-95. 100 Nr. 21 Taf. 6,18; D. Pinterović, »Limesstudien in der Baranja und in Slawonien«, *AJug* 9, 1968, 66 Nr. 11 Taf. 3,5; D. Pinterović 1978, 152. 219 Taf. 46,2.

C) Sarkophage mit dem norisch-pannonischen Volutenornament (NPV) als einzigem Schmuck beiderseits des Inschriftfeldes:

Abb. 6: Sarkophag mit norisch-pannonischem Volutenornament, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 667: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

4) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 667 (Abb. 6): Vorderseite: leeres Inschriftfeld, beiderseits flankiert vom NPV (Nr. 3a). Seitenfelder: nur geglättet. Dachförmiger Deckel mit seitlichen Akroteren.

Lit.: D. Pinterović 1958, 28. 61 Abb. 2; A. Cermanović 1965, 90. 94 (irrtümlich Nr. 235 statt Nr. 23) 100 Nr. 23 Taf. 6,20; V. Dautova-Ruševljan 1983, 27 Nr. 170 Taf. 30,1; Lupa Nr. 26305.

Abb. 7: Sarkophag mit norisch-pannonischem Volutenornament, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6151: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

5) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6151 (Abb. 7): Vorderseite: leeres Inschriftfeld, beiderseits flankiert vom NPV (3); Seitenfelder nur geglättet. Dachförmiger Deckel mit seitlichen Akroteren.

Lit.: D. Pinterović 1958, 28-29. 61 Abb. 3; D. Pinterović 1978, 152-153 Taf. 46,3; A. Cermanović 1965, 100 Nr. 23 Taf. 6,19; V. Dautova-Ruševljan 1983, 27 Nr. 171 Taf. 30,2; Lupa Nr. 26306.

D) Sarkophag mit Wellenband als einzigem Schmuck beiderseits des Inschriftfeldes:

6) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ?: Vorderseite: leeres Inschriftfeld, eingefasst von doppelt profiliertem Rahmen mit Wellenband an den Schmalseiten. Dachförmiger Deckel mit Akroter (nur der linke erhalten).

Lit.: Lupa Nr. 26303.

E) Sarkophag mit tabula ansata als seitlicher Rahmung des Inschriftfeldes:

7) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 7980 (Abb. 8): Vorderseite: leeres, gerahmtes Inschriftfeld, seitlich eingefasst von je einer dreieckigen ansa, in den ansae jeweils eine sechsblättrige Rosette, umgeben von je einer Blattranke. Dachförmiger Deckel.

Lit.: D. Pinterović 1978, 153. 219 Taf. 47,2; V. Dautova-Ruševljan 1983, 27 Nr. 172 Taf. 25,3.

Abb. 8: Sarkophag mit tabula ansata als seitlicher Rahmung, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 7980: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

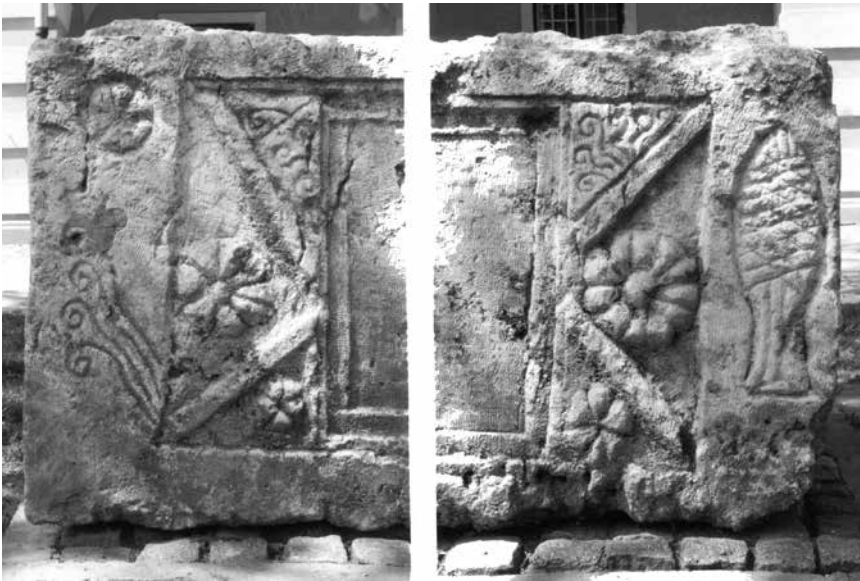

Abb. 9: Sarkophag mit tabula ansata als seitlicher Rahmung, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 770: Foto E. Pochmarski.

8) Sarkophag, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 770 (Abb. 9): Vorderseite: leeres, gerahmtes Inschriftfeld, seitlich eingefasst von je einer dreieckigen ansa, in den ansae und den unteren Zwickeln vielblättrige Rosetten, in den oberen Zwickeln Spiralranken, rechts außen: Fisch, links außen: Rosette und Spiralranken

Lit.: B. Vikić-Belančić 1978, 594-595. 605 Abb.8; S. Dimitrijević 1979, 227 Taf. 11,1; V. Dautova-Ruševljan 1983, 22 Nr. 120 Taf. 25,4; Lupa Nr. 4323.

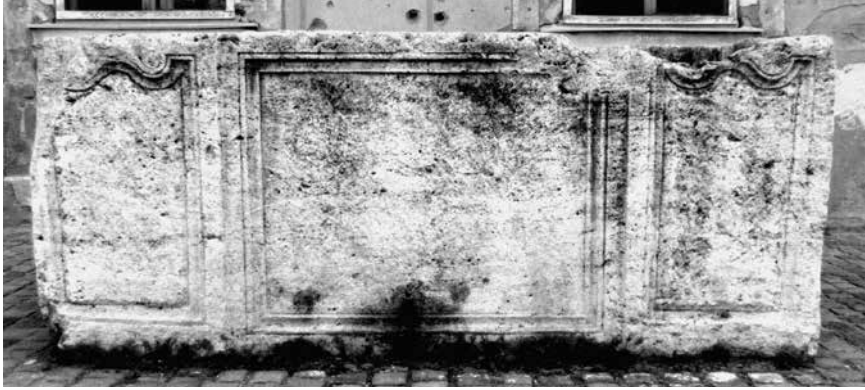

Abb. 10: Sarkophag mit dem norisch-pannonischen Volutenornament als oberem Abschluss der Seitenfelder, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ?; Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

F) Sarkophag mit dem NPV als oberem Abschluss der Seitenfelder:

9) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ? (Abb. 10): Vorderseite: leeres Inschriftfeld in doppelt profiliertem Rahmen; Seitenfelder mit doppelt profiliertem Rahmen, oben mit dem NPV abgeschlossen.

Lit.: Lupa Nr. 4301.

G) Sarkophag mit bossierten Seitenfeldern:

10) Sarkophag, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 873: Vorderseite: leeres Inschriftfeld in doppelt profiliertem Rahmen; Seitenfelder mit doppelt profiliertem Rahmen, nur bossiert, rechtes Seitenfeld mit einem einfachen Bogen abgeschlossen. Deckel: dachförmig mit seitlichen Akroteren: Zugehörigkeit ?

Lit.: Lupa Nr. 26304.

Abb. 11: Sarkophagdeckel, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6152; Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

H) Sarkophagdeckel:

11) Sarkophagdeckel, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 6152 (Abb. 11): fragmentierte Schmalseite eines Sarkophagdeckels; in der Mitte Blättermaske (männlicher Kopf mit Blätterbart, gerahmt von zu Voluten gedrehten Blättern). Rechts

setzt ein Akroter an (Rest eines Blattes), im linken Eckakroter weiblicher Kopf, links daneben Korb mit Früchten.

Lit.: D. Pinterović 1978, 153. 219 Taf. 14,2; V. Dautova-Ruševljan 1983, 27 Nr. 173 Taf. 31,1; Lupa Nr. 5261.

12) Sarkophagdeckelfragment (?), Zagreb, Arheološki Muzej, aus Vinkovci: Frgt. von einem Eckakroter eines Sarkophagdeckels; Rosette von zwei Kreisbögen umgeben.

Lit.: J. Brunšmid, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu (=VAMZ)*, N. S. 6, 1902, 142 Nr. 7 Abb. 67; J. Brunšmid, *VAMZ* 1910/11, 96 Nr. 654 Abb.

13) Sarkophagdeckelfragment (?), Zagreb, Arheološki Muzej, aus Vinkovci: Frgt. von einem Eckakroter eines Sarkophagdeckels; bogenförmige Akanthusranken.

Lit.: J. Brunšmid 1902, 152 Nr. 8 Abb. 68,1; J. Brunšmid 1910/11, 96 Nr. 655 Abb.

D) Sarkophagvorderseite

14) Fragment einer Sarkophagvorderseite, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 9015 (Abb. 12): Linke Hälfte der Vorderseite mit Teilen der Inschrift; Teil der linken Nebenseite mit Fragment eines Medaillons.

Lit.: M. Bulat - D. Pinterović, »Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice«, (Kroat. mit engl. Res.) *New Roman inscriptions from Osijek (Mursa) and its surroundings*, *OZ* 13, 1971, 109-110 Nr. 7. 116 Nr. 7. Abb. 7; D. Pinterović 1978, 153Taf. 45,1.

Abb. 12: Fragment einer Sarkophagvorderseite, Osijek, Muzej Slavonije Inv. 9015: Foto E. Pochmarski, Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling).

J) Undekorierte Sarkophage

15) Sarkophagkasten mit Sarkophagdeckel, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ?: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; Sarkophagdeckel: Seitenakrotere und Mittelakroter nicht dekoriert.

16) Sarkophagkasten mit Sarkophagdeckel, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ?: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; Sarkophagdeckel: Seitenakrotere nicht dekoriert.

17) Sarkophagkasten mit Sarkophagdeckel, Osijek, Muzej Slavonije Inv. ?: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; Sarkophagdeckel: Seitenakrotere nicht dekoriert, dachartig gegliedert.

18) Sarkophagkasten mit Sarkophagdeckel, Osijek, Rathaus: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; Sarkophagdeckel: Seitenakrotere nicht dekoriert; Zugehörigkeit des Sarkophagdeckels: fraglich.

19) Sarkophagkasten mit Sarkophagdeckel, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 769: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; Sarkophagdeckel: dachförmig, stark fragmentiert.

Lit.: S. Dimitrijević 1979, 162 Taf. 11,2; Lupa Nr. 26454.

20) Sarkophagkasten, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. A 763: Sarkophagkasten zur Gänze undekoriert; an der Oberseite Falz zum Einlassen des Sarkophagdeckels.

21) Sarkophagdeckel ?, Vinkovci, Gradski Muzej Inv. ?: Sarkophagdeckel (?) mit profiliertem seitlichen Abschluss

Abbildungsverzeichnis:

Alle Abbildungen stammen von Aufnahmen, die der Autor in Osijek und Vinkovci im Rahmen einer Forschungsreise zu den pannonischen Sarkophagen mit Erlaubnis von S. Filipović machen konnte. Die Reproduktion erfolgt mit Genehmigung des Muzej Slavonije, Osijek (Direktor D. Detling) und des Gradski Muzej, Vinkovci.

ZAPAŽANJA O SARKOFAZIMA IZ MURSE I CIBALAE

Erwin Pochmarski

Sarkofazi obrađeni u ovom prilogu potječu iz obje panonske kolonije (Mursa i Cibalae), a čuvaju se u Muzeju Slavonije u Osijeku, Gradskom muzeju u Vinkovcima te Arheološkom muzeju u Zagrebu. Sistematizirani su prema motivima. Dakle, radi se o dva sarkofaga s erotima u poljima s obje strane natpisne tabule (br. 1 i 2), jednom sarkofagu s prikazom vojnika i njegove majke te žene (br. 3), o dva sarkofaga s noričko-panonskom ukrasnom volutom kao jedinim ornamentom s obje strane tabule (br. 4 i 5), nadalje o jednom sarkofagu s valovitom trakom kao jedinim ukrasom s obje strane tabule (br. 6), potom dva sarkofaga s tabulom ansatom kao uokvirenju natpisnog polja (br. 7 i 8), o jednom sarkofagu s noričko-panonskom volutom kao gornjim završetkom bočnih polja (br. 10), o tri pokrova sarkofaga odnosno njihova fragmenta (br. 11-13), jednom fragmentu prednje strane sarkofaga (br. 14) i, konačno, o sedam nedekoriranih sarkofaga (br. 15-21).

ULOMAK SARKOFAGA OD PROKONEŠKOG MRAMORA IZ POTIRNE NA OTOKU KORČULI

I g o r B o r z i ć

UDK: UDK:904(210.8Korčula):726.829

Izvorni znanstveni rad

Igor Borzić

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

Arheološka baština otoka Korčule predstavljena je s nekoliko vrlo važnih lokaliteta. Prema do sada dostupnim informacijama, jedan od značajnijih otočnih rimskih lokaliteta smjestio se na njegovu jugozapadnom dijelu, na predjelu Potirna. U širem krugu pozicije Mirje tako se nalaze tragovi arhitektonskih, epigrafičkih, ali i skulpturalnih ostataka koji svjedoče postojanju bogatog rezidencijalno-gospodarskog objekta (villa rustica). Uz do sada objavljen ulomak sarkofaga od vapnenca s vertikalnim strigilama raščlanjenim sandukom danas ugrađenim u oltar crkve svetog Jurja u Potirni, u radu se donose podaci o još jednom vapnenačkom poklopcu, te posebno ulomku sarkofaga od prokoneškog mramora. Zajedno s ranijim nalazima, ovi ulomci svjedoče kontinuiranom visokom nivou života vlasnika ovog imanja, te njihovoj bliskoj vezi sa salonitanskim proizvodno-trgovačkim krugom.

Posvetiti rad profesoru Cambiju, a da mu ujedno u znanstveno-stručnom smislu bude tematski blizak, nije prevelik problem s obzirom na njegov vremenski, prostorno i materijalno vrlo širok opus. U nekoliko navrata on se dotiče i arheologije otoka Korčule, odnosno nekih od njezinih, nažalost, malobrojno otkrivenih, ali vrlo vrijednih antičkih spomenika.¹ U arheološkom smislu, riječ je o

¹ N. Cambi, »Salonitan „piscinae“«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split 1984., 227-241; isti, »Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 24(11), Zadar 1985., 33-59; isti, *Antika*, Zagreb 2002.; isti, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj provinciji Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split 2010.

slabo istraženom otoku, no angažman na nekim od tamošnjih lokaliteta svjedoči izuzetno velikoj perspektivi. Dovoljno je, primjerice, spomenuti višeslojni prapovijesni lokalitet Vela spilja kod Vele Luke, čija sada već poodmakla istraživanja rezultiraju informacijama značajnima za proučavanje duboke prapovijesti čitavog Mediterana.² S druge strane, trenutno aktualna istraživanja gradine Kopila nad Blatskim poljem pružila su nova saznanja o otočnom indigenom željeznodobnom stanovništvu unutar širih povijesno-društvenih zbivanja tijekom posljednjih nekoliko stoljeća prije Krista.³ Dosadašnji rezultati potvrdili su njihovu iznimno visoku razinu komunikacije s helenističkim, posebice srednjodalmatinskim središtima, a vremenom i s nadolazećim rimskim elementom. Upravo je potonjeg, konkretnije rečeno Oktavijana, budućeg cara Augusta, Apijan iz Aleksandrije u svojim *Ilirikama* neposredno označio kao faktora »zaslužnog« za nestajanje ilirske/plerejske i nastanak rimske Korčule.⁴ Iako je, naravno, još uvijek dvojbena točnost spomenutog navoda, činjenica je da analize poglavito pokretnih nalaza sa sustavnog istraživanja Kopile, te rekognosciranja nekoliko također istaknutih otočkih gradinskih naselja ukazuju na kraj 1. st. pr. Kr. kao razdoblje kada vrlo vjerojatno dolazi do svojevrsnog prekida njihova života.⁵ O tome što se u administrativnom smislu nadalje događalo s otokom Korčulom i dalje je upitno, no većina razmišljanja ide u smjeru njezina smještanja u okvire naronitanskog ili salonitanskog agera.⁶ Bez obzira na izrečenu dvojbu, dosadašnja saznanja o otočnoj arheološkoj topografiji iz antičkog/rimskog razdoblja svjedoče postupnom stvaranju klasičnog rimskog ruralnog ambijenta kojim dominiraju gospodarska imanja (*villae rusticae*) smještena na gotovo svakom poljoprivredno potencijalnom području kakvih na otoku ne manjka.⁷ Nažalost, osim višekratnog istraživanja antičkog kompleksa na Majsanu,⁸ te zaštitnog istraživanja provedenog na lokalitetu Gospa od Poja kod Blata,⁹ ni jedno od do sada prepoznatih tridesetak rimskih imanja nije bilo predmetom sustavnih arheoloških istraživanja. Neka od njih to svakako zaslužuju, primjerice ono na Knežini u Velom poju u Lumbardi

² B. Čečuk – D. Radić, *Vela spila: višeslojno pretpovijesno nalazište*, Vela Luka 2005.

³ D. Radić – I. Borzić – A. Eterović Borzić – D. Radović, *Grad mrtvih nad poljem života, Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, Zadar 2017.

⁴ „... Druge koji su se tome protivili (plaćanju tributa), Melicane i Korkirane koji nastanjuju otok i prakticiraju gusarstvo, on (Oktavijan) potpuno uništi, ubijajući mlade, a ostale prodajući kao roblje...“. Appianus, III. 16.

⁵ Vidjeti bilj. 3. Također kod: I. Borzić, »Amfore s gradine Kopila ponad Blatskog polja na otoku Korčuli«, *Histria Antiqua* 15, Pula-Brijuni 2007., 341-352.

⁶ J. Vučić, »Ecclesia Naronitana – prostor i granice«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split 2006., 163-167; I. Borzić, *Otok Korčula – primjer romanizacije dalmatinskog otoka*, magistarski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2007., 64-87.

⁷ D. Radić, »Topografija otoka Korčule«, *Arheološka istraživanja na područjima otoka Korčule i Lastova*, Izdanja HAD-a sv. 20, Zagreb 2001., 25-50; I. Borzić, *op. cit.* (6), 209-234; isti, »Karakteristike naseljenosti otoka Korčule u antičko vrijeme«, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Izdanja HAD-a sv. 23, Split 2010., 27-42.

⁸ C. Fisković, »Antička naseobina na Majsanu«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24, Split 1984., 3-28.

⁹ F. Oreb, »Ostaci rimske villae rusticae u Blatskom polju na otoku Korčuli«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 14/1988.-15/1989., Zagreb 1990., 203-213.

s prepoznatljivim zidom izgrađenim u tehnici *opus reticulatum*,¹⁰ ili pak Beneficij-Gudulija kod Vele Luke s koje potječe kompozitni kapitel kao svjedočanstvo postojanju neke značajnije, vrlo vjerojatno kulturne građevine.¹¹

No ispred svih, barem prema dosadašnjim pokazateljima, stoji ono imanje smješteno na lokalitetu Potirna-Mirje u izoliranoj udolini vrlo perspektivnih razvojnih predispozicija jugozapadnog dijela otoka.¹² Danas se na lokalitetu mogu vidjeti ostaci rimske cisterne uklopljene u okolnu arhitekturu, no nekoliko vrlo značajnih spomenika koje se u literaturi dovodi u vezu s ovim lokalitetom sugerira s jedne strane gospodarsko-ladanjski karakter imanja, a s druge strane visoke ekonomske mogućnosti njegova vlasnika.¹³ Ranocarski natpis Signije Urse o podizanju hrama (*templum*) i kipa (*signvm*) Venere Pelagije i njegovu posvećenju na majske kalende već je dugo poznat u znanosti.¹⁴ Točan položaj i izgled svetišta nisu poznati, no na reprezentativnu građevinu mogu ukazivati nažalost izgubljeni ulomci mramornih stupića, pilastara te posebno korniža s natpisom *Venvs*, moguće dijelovi edikule za kip, pronađeni na istom mjestu gdje i prethodni natpis.¹⁵ S prostora spomenute cisterne, u blizini koje je i pronađen Signijin natpis, potječe i ulomak negirane fresko oslikane žbuke, kao opetovano svjedočanstvo postojanja reprezentativnijih objekata unutar čitavog kompleksa, ali i njihove kasnije prenamjene.

Negdje s prostora Potirne potječe i neobjavljeni ulomak poklopca sarkofaga od vapnenca koji se danas čuva u Centru za kulturu Vela Luka.¹⁶ Tipološki je riječ o poklopcu na dvije vode, a ulomak sadrži fino zaravnjenu gornju kosu plohu koja se lomi pod pravim kutom. Unutrašnja strana ulomka grubo je obrađena. Iako se ne može reći jesu li postojali dodatni morfološki detalji na poklopcu, npr.

¹⁰ F. Radić, »Ostanci rimske naselbine u selu Lombardi na otoku Korčuli«, *Starinar SADI/1887*, Beograd 1887., 10-24; G. Novak, »Arheološka istraživanja na otocima Korčuli i Hvaru u 1951. i 1952. godini«, *Ljetopis JAZU-a 59*, Zagreb 1954., 43; M. Zaninović, »Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije«, *Arheološki radovi i rasprave IV-V*, Zagreb 1967., 360-361.

¹¹ G. Novak, *op. cit.* (10), 46-48; F. Oreb, »Pregled arheoloških lokaliteta i nalaza na području Vele Luke i neke mogućnosti istraživanja i prezentacije«, *Zbornik otoka Korčule 2*, Zagreb 1972., 130; D. Radić, *op. cit.* (7), 39.

¹² O geografskim i arheološkim pitanjima čitave Potirne vidjeti kod: D. Radić, »Potirna«, *Blato do kraja 18. stoljeća sv. 3*, Blato 2005., 23-32.

¹³ N. Ostoich, *Compendio storico dell'isola Curzola*, Zadar 1878., 39; V. Vuletić-Vukasović – F. Radić, »Arheološke bilješke s putovanja po otoku Korčuli u mjesecu svibnju 1887. godine«, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva III*, Zagreb 1887., 108-111; P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951., 128-130 i 132-135; G. Novak, *op. cit.* (10), 51-52; F. Oreb, *op. cit.* (11), 129-130; D. Radić, »Potirna na otoku Korčuli«, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 21/1*, Zagreb 1989., 45-46; isti, *op. cit.* (7), 39; isti, *op. cit.* (12), 23-32.

¹⁴ N. Ostoich, *op. cit.* (13), 39; Š. Ljubić, »Rimski nadpis našast u Potirni na otoku Korčuli«, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva IX*, Zagreb 1887., 69-71; CIL III 3066/10083; P. Lisičar, *op. cit.* (13), 128-130. Potirna je mjesto nalaza još dvaju rimskih epigrafskih spomenika: CIL III 10089; F. G. Jackson, »Dalmatia, the Quarnero and Istria«, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata XII*, Split 1889., 3.

¹⁵ N. Ostoich, *op. cit.* (13), 39-40.

¹⁶ Dimenzije ulomka iznose: 46 x 30 cm, deb. 10 cm.

a

b

c

a, b. Ostatci antičke arhitekture (cisterna) na lokalitetu Potirna-Mirje
c. Natpis Signije Urse o podizanju hrama i kipa Venere Pelagije u Potirni

polukružni akroteriji, trokutasti zabat i sl., činjenica je da je riječ o klasičnom proizvodu lokalnih kamenoklesarskih radionica korištenom kao pokrov čitavoj seriji sanduka bez posebnih kronoloških ograničenja.¹⁷

Nalaz spomenutog poklopca priziva spomen jednog već od ranije poznatog i objavljivanog potirnskog spomenika, ulomka sarkofaga od vapnenca, danas uzidanog u oltarnu menzu srednjovjekovne crkve svetog Jurja u Potirni.¹⁸ Riječ je o dijelu frontalne strane sanduka sarkofaga raščlanjene okomitim rebrima te središnje postavljenom tabulom ansatom dodatno ukrašenom vegetabilnim motivima, konkretno listovima akanta, rozetom i palmetama. Dekoracijska koncepcija naglašena kombinacijom strigila i tabule ansate odudara od standardnog saloni-tanskog tipa sarkofaga 3. stoljeća,¹⁹ no približno analogni primjerci iz Žažvića,²⁰

¹⁷ N. Cambi, *Sarkofazi lokalne...*, 25-26.

¹⁸ O crkvi kod: V. B. Lupis, »Obnova crkve Sv. Jurja u Potirni«, *Zbornik radova Ivice Žile*, Dubrovnik 2011., 147-158; *Sv. Juraj u Potirni obnova, uređenje, blagoslov*, Blato 2012. O ulomku sarkofaga kod: D. Radić, *op. cit.* (12), 23-32; N. Cambi, *op. cit.* (17), 97, kat. br. 5, tab. III,1.

¹⁹ N. Cambi, *op. cit.* (17), 30.

²⁰ L. Marun, »Starohrvatska bazilika u Žažviću«, *Starohrvatska prosvjeta*, god. II/2, Zagreb 1896., 122, ulomak br. 4 na slici; Sličnost ovih dvaju ulomaka sarkofaga se, osim izvedbe

Ulomak dvoslivnog poklopca sarkofaga iz Potirne

Salone,²¹ te periptera splitske katedrale,²² govore u prilog eksperimentiranju i hrabrosti lokalnih salonitanskih klesara u izvedbi motiva više familijarnih s nekim čvršćim i podatnijim materijalima kakav je npr. bio prokoneški mramor.²³

Upravo to nas dovodi do središnje teme rada, odnosno predstavljanja još jednog, do sada neobjavljenog, ulomka sarkofaga kojem se mjesto nalaza po svemu sudeći opet mora tražiti na prostoru Potirne. Naime, nedavno je u ruke Dinka Radića, ravnatelja Centra za kulturu Vela Luka, došao niz starih fotografija s različitim antičkim spomenicima sa šireg velolučko-blatskog kraja, a na jednoj od njih nalazi se i spomenuti ulomak.²⁴ Na poleđini te iste crno-bijele fotografije stoji kratak tekst: *komad mramornog pilastra kod Ivka Petkovića*. Vrlo je vjerojatno da rukopis pripada povjesničaru i arheologu Petru Lisičaru, rođenom Blačaninu, koji se u svom profesionalnom djelovanju, u velikoj mjeri posvećenom otoku Korčuli, u nekoliko navrata dotakao i same Potirne, ali, koliko je poznato, ne i ulomka sa slike.²⁵ Nažalost, unatoč uloženom naporu, do danas nismo uspjeli ući

okomitih kanelura, svodi i na motive kukica koji se na žažvičkom primjerku nalaze na rubnom dijelu sanduka, dok su na primjerku iz Potirne oni smješteni iznad anse.

²¹ N. Cambi, *op. cit.* (17), 119, kat. br. 113, t. LXV/2.

²² N. Cambi, *op. cit.* (17), 130, kat. br. 164, t. XCV/2.

²³ N. Cambi, *op. cit.* (17), 31.

²⁴ Koristim priliku da poštovanom kolegi Dinku Radiću izrazim zahvalnost na informaciji i ustupanju nalaza za objavu.«

²⁵ F. Oreb, »Prof. dr. Petar Lisičar (1908.-1987.)«, *Blato do kraja 18. stoljeća sv. 2*, Blato 2004., 9-34. gdje se donosi cjelokupna bibliografija.

u trag rečenom ulomku, no u razgovoru sa članovima spomenute obitelji Petković utvrdilo se kako je ona posjedovala velike površine zemlje upravo u Potirni, što je svakako sugestivno.²⁶ Fotografija sugerira da je ulomak bio postavljen na pod nekog, s obzirom na vidljivu slamu i gola stopala, moguće stajskog objekta i to kao ugaoni blok na čije se krajeve očito nadovezuju betonske grede. U podatak da je riječ o mramornom ulomku ne bi trebalo sumnjati s obzirom na veliko iskustvo njegova vjerojatnog »pronalazača«.

Ulomak predstavlja kameni blok ukrašen okomitim strigilama oblih krajeva nad kojima se nalaze dva dekorativna friza (kimation) ispunjena motivima astragala, odnosno jonske kime. Na njegovu vrhu vidljive su dvije, očito istaknute glatke vrpce. Iako manjkavi, navedeni morfološko-dekorativni elementi upućuju na to da ulomak pripada gornjem dijelu skulpturalno bogato raščlanjene frontalne strane sanduka sarkofaga proizvedenog od prokoneškog mramora, ali u salonitanskim radionicama.²⁷ Prema Cambijevoj tipologiji lokalnih sarkofaga takve sirovinsko-radioničke kombinacije, primjerak iz Potirne pripada tipu sa slike 14.4, dakle onom kojem je na nisku bazu postavljen sanduk raščlanjen okomitim rebri- ma, središnje postavljenim natpisnim poljem u obliku pelte, te dekorativnom profilacijom koja teče uzduž gornjeg ruba sanduka na koji je nasjedao ili dvoslivni ili kombinirani dvoslivni/kline pokrov.²⁸ Do sada je s prostora rimske provincije Dalmacije poznato nešto više od 50 lokalnih sarkofaga izrađenih od prokoneškog mramora. Tip kakav je pronađen u Potirni vrlo je slabo zastupljen u tom broju, a osim njega poznata su još svega tri fragmentarno očuvana primjerka iz Salone, svi okvirno datirani u 3. stoljeće.²⁹

Salonitanske kamenoklesarske radionice još se od samih početaka svoje aktivnosti odlikuju otvorenošću k vanjskim i postupnim razvijanjem svog stilskog izričaja. Velik dio njihova asortimana odnosio se na izradu upravo različitih spomenika sepulkralne prirode, dakle nadgrobnih stela, ara i naposljetku sarkofaga.³⁰ U pogledu ovdje predmetnih sarkofaga važno je naglasiti da njihova produkcija u Saloni započinje još u Trajanovo doba,³¹ ali i da se postupno, počevši s drugom polovicom 2. stoljeća, paralelno prati i import istih iz mnogo većih i razvikanijih radionica, prije svega onih rimskih i atenskih, a od severskog doba i onih malo-

²⁶ Pregledom starih katastarskih mapa i zemljovida, na prostoru Potirne pojavljuju se dva za temu važna toponima vezana uz vlasnike zemlje, Simunović i Borčić, od kojih su ovi potonji pripadnici roda Petkovića. Zanimljivo je da se njihova zemlja nalazi u neposrednoj blizini spomenutih ostataka rimske naseobine na lokalitetu Potirna-Mirje, na sjevernom dijelu Potirne podno brda Greben, što će posebno biti važno za raspravu o eventualnom mjestu postavljanja sarkofaga.

²⁷ Dimenzije ulomka nisu poznate, no preklapanjem slike sa slikama sarkofaga istog tipa došlo se do okvirnih vrijednosti: dužina bloka oko 55 cm, a visina bloka nešto manja od 30 cm. Debljinu se na temelju slike ne može ni približno odrediti.

²⁸ N. Cambi, *op. cit.* (17), 27-28, sl. 14-15.

²⁹ N. Cambi, *op. cit.* (17), 104, kat. br. 37, t. XXIV; 122, kat. br. 129, T. LXXV/2; 123, kat. br. 130, t. LXXVI/1.

³⁰ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.

³¹ N. Cambi, *op. cit.* (30), 84 i d; N. Cambi, *op. cit.* (17), 66.

Ulomak antičkog sarkofaga iz oltarne menze crkve sv. Jurja u Potirni

azijskih.³² Upravo tada dolazi i do pune afirmacije lokalnih radionica, vidljive kroz standardizaciju lokalnih proizvoda. To je vrijeme i malobrojnih ambicioznih pokušaja imitacije antičkih mramornih sarkofaga u vapnenačkom mediju³³ te, što je nama za temu najvažnije, importa sirovine, konkretnije prokoneškog mramora dopremanog u obliku abociranih blokova.³⁴ No, čini se kako bez obzira na svoju popularnost, prokoneške kamenoklesarske radionice, osim nekih uopćenih detalja kao što su npr. tabule ansate, nisu izvršile značajniji utjecaj na razvijanje salonitanskog kamenoklesarskog stila usmjerenog na obradu mramora.³⁵ Dapače, čini se kako je veza bila primarno trgovačke naravi u smislu dopreme luksuzne sirovine, a time i širenja ponude lokalnih radionica. Tu su ponudu u osnovi činile dvije skupine proizvoda.³⁶ Onoj prvoj, skromnijoj u svojoj izvedbi, pripadali su primjerci sarkofaga s različito oblikovanim tabulama na frontalnoj strani koja je mogla biti glatka ili, kao što je slučaj s korčulanskim primjerkom, raščlanjena okomitim kanelurama. Drugoj pak pripadaju posebni tzv. arhitektonski sarkofazi

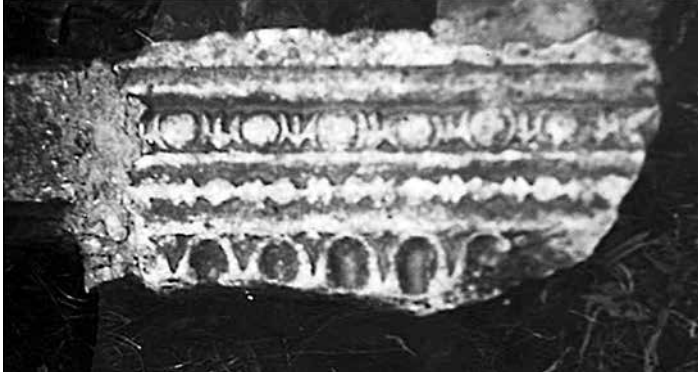
³² O odlikama sarkofaga iz navedenih radioničkih regija vidjeti kod: G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie*, München 1982. O importu navedenih sarkofaga na prostor rimske Dalmacije kod: N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988.; N. Cambi, *op. cit.* (30), 108 i d.

³³ N. Cambi, *op. cit.* (30), 135-139, sl. 203-206.

³⁴ Import mramora s Prokonosa ima i raniji datum, moguće još u 1. stoljeću prije Krista. Usp. M. Verzar Bass, »Il freggio con danzatrici da Naronas«, *Archaeologia Adriatica* 2,2, Zadar 2008., 701-711. Općenito o tome kod: J. B. Ward Perkins, »Dalmatia and the marble trade«, *Disputationes salonitanae*, Split 1970., 38-45.

³⁵ O tipologiji prokoneških sarkofaga: G. Koch – H. Sichtermann, *op. cit.* (32), 486, sl. 11; N. Asgari, »Objects de marbre finis, semi-finis et inacheves du Proconnesse«, *Pierre éternelle du Nil au Rhin. Carriers et prefabrication*, Bruxelles 1990., 107 i d.

³⁶ O tipologiji lokalnih salonitanskih sarkofaga od prokoneškog mramora: N. Cambi, *op. cit.* (17), 26-30.

Fotografija salonitanskog sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne

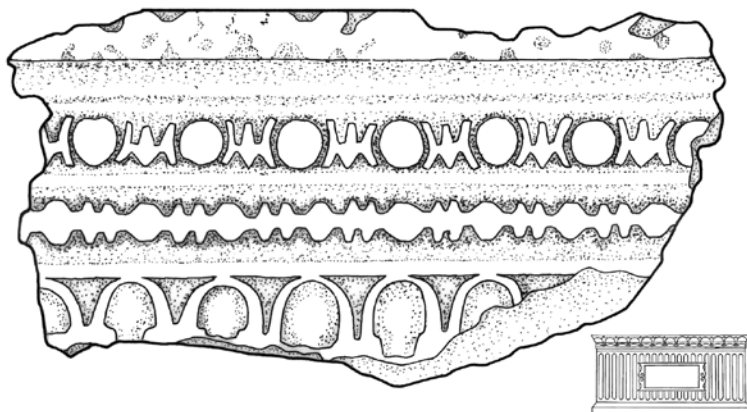
s bogato raščlanjenom frontalnom stranom u vidu jednog ili više arhitektonskih elemenata. Kako se obje skupine, u istim ili pak vrlo sličnim varijantama, pojavljuju izrađene i u lokalnom vapnencu, evidentno je „forsiranje“ želje za mramornim sarkofagom predstavljalo jedan dio iskazivanja i društveno-ekonomske mogućnosti naručitelja.

Ovdje je trenutak za vraćanje na lokalitet Potirna uz koji se veže postojanje najmanje dva, a moguće i tri sarkofaga salonitanske produkcije. Oni sami za sebe upućuju kako je bila riječ o imanju čiji su vlasnici pripadali dobrostojećoj ekonomskoj klasi rimske Dalmacije. Da je za održavanje tog nivoa bila dostatna samo potirnska plodna zemlja i njezini plodovi, teško je povjerovati. Vrlo je izvjesno kako govorimo o obitelji koja je svojim položajem i aktivnostima bila usmjerena k nekom od otočno/obalnih urbanih središta. Gotovo je sigurno da su oba sanduka iz Potirne, s obzirom na tipološku pripadnost, sadržavala natpisna polja s imenima pokojnika, no sačuvani se fragmenti odnose na dijelove desno, odnosno lijevo od njih. Jedina ideja o obitelji u čijem je vlasništvu mogla biti Potirna dolazi s ranije spomenutog votivnog natpisa Signije Urse datiranog u rani Principat, dakle vrijeme koje može za nekoliko generacija prethoditi izradi i narudžbi sarkofaga.³⁷ O oslobođeničkom ili pak punopravnom rimskom građanskom statusu Ursina oca Simforija može se dvojiti, no po natpisu i specifičnom kontekstu vezanom uz njega vrlo je izvjesno da obitelj *Signius* baštini plodni potirnski kraj. Ovaj inače vrlo rašireni gentilicij na prostoru rimske Dalmacije iznimno je rijedak, a osim dvoje članova spomenutih na natpisu iz Potirne, epigrafički je posvjedočen još samo stanoviti *Signius Lupus* na salonitanskom nadgrobnom natpisu iz nama zanimljivog kasnog Principata.³⁸ Koliko je metodološki ispravno pretpostaviti da je riječ o različitim generacijama iste obitelji te da je Potirna i u 3. stoljeću kada se datiraju spomenuti sarkofazi i dalje bila u njihovu vlasništvu, teško je reći, no ni to nije isključena opcija. Ne preostaje drugo nego se nadati nekom budućem sretnom nalazu.

³⁷ Vidjeti bilješku 13.

³⁸ CIL III, 2235; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 121.

Crtež salonitanskog sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne
(autor Z. Bakić). Rekonstrukcija sarkofaga prema N. Cambi, 2010., sl. 14.4.

Nažalost, Potirna je područje na kojemu nikada nisu provođena arheološka istraživanja pa nije moguće govoriti ni o prostornoj organizaciji imanja, a time ni o njegovoj nekropoli, odnosno mjestu postavljanja opisanih sarkofaga. To mjesto svakako treba tražiti negdje u širem krugu rezidencijalnog dijela imanja čiji se tragovi, kako je rečeno, i danas vide na poziciji Potirna-Mirje u obliku cisterne i okolnih zidova evidentno rimske datacije i u čijoj je blizini i pronađen natpis o hramu. Na sjevernom dijelu Potirne, u podnožju brda Greben, prilikom zemljanih radova krajem 19. stoljeća devastiran je veći broj grobova pod tegulama.³⁹ Valja istaći kako se upravo na tom položaju nalazi zemlja ranije spomenute obitelji Borčić Petković. Grobovi tog tipa sugeriraju kasnija carska vremena kada je inhumacija već prevladala incineracijski ritus. Nažalost, izostanak detalja o nalazima onemogućuje nam preciznije datiranje ove nekropole, no ne treba s obzirom na poznato odbaciti mogućnost da je upravo ova pozicija mjesto nastanka ruralne nekropole na kojoj su uz grobove, uvjetno rečeno, nižeg ranga, stajali i spomenuti sarkofazi. U literaturi je također posebno naglašen nalaz zidane grobnice u neposrednoj blizini spomenute cisterne koja, po opisanim karakteristikama, pripada tipu *a pazzeto* izravnog ranokršćanskog predznaka.⁴⁰ Ona ukazuje na izgledno postojanje još jedne, sigurno kasnoantičke nekropole, čiji se kontinuitet iz ranijih vremena nažalost još uvijek ne može potvrditi. No, njezino bilježenje i položaj zanimljivi su i zbog još jednog potirnskog topografskog problema, a to je točna lokacija toponima Sutvara, mogućeg mjesta gradnje starokršćanske crkve svete Barbare.⁴¹

³⁹ V. Vuletić-Vukasović – F. Radić, *op. cit.* (13), 108-109.

⁴⁰ Prema opisu, grobnica je očito bila zatvarana pločom s ugraviranim križem. Vidjeti kod: V. Vuletić-Vukasović – F. Radić, *op. cit.* (13), 109-110.

⁴¹ U sudbenoj knjizi s datumom 6. travnja 1405. u vezu s Potirnom donosi se toponim Sutvara (*in Potirna na Sutvari*). Vidjeti kod: V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do godine 1420.*, Djela JAZU-a, knjiga 36, Zagreb 1940., 360.

Na početku izrečena misao o Potirni kao vrlo perspektivnoj arheološkoj zoni ovim posljednjim nalazom sarkofaga dodatno dobiva na snazi, no otvorenih je pitanja još mnogo. Malo je lokaliteta istočnojadranskog otočnog ruralnog tipa na kojima su zabilježeni takvi, ipak luksurniji oblici i sakralne i sepulkralne komponente,⁴² što ga čini interesantnim u mnogo širim tematskim okvirima. Slučaj je htio da oba salonitanska sarkofaga iz Potirne sa strigilama kao nosiocima raščlambe tijela u svojoj osnovi pripadaju istom tipu. No materijal izvedbe, s jedne strane vapnenac, a s druge prokoneški mramor, te ostali konceptijski detalji istovremeno ih odvajaju. Sve to nudi nam materijal za prepoznavanje stalnih strukovnih ambicija salonitanskih kamenoklesara u stvaranju i trgovački prepoznatljivih proizvoda, čiji se odjek proširio i do Korčule.⁴³ A današnji odjek o svemu tome najviše je djelo upravo profesora Cambija kojemu posvećujem ove skromne retke.

⁴² N. Cambi, »Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu«, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 12, Zagreb 1988., 129-137; isti, *Atički sarkofazi...*, 69-76; isti, *op. cit.* (17), 72-84.

⁴³ Korčula je otok uz koji se također vezuje antičko, ali posebice i kasnije kamenarstvo i kamenoklesarstvo. Vidjeti kod: M. Gjivoje, »Antikni kamenolomi na korčulanskim otocima«, *Zbornik otoka Korčule 1*, Zagreb 1970., 68-75; M. Parica – I. Borzić, »Island of Korčula – Importer and exporter of stone in Antiquity«, *Proceedings of the International scientific conference ASMOSIA XII, Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015, Split 2018.*, 985-993.

A FRAGMENT OF A SARCOPHAGUS OF PROCONNESIAN MARBLE
FROM POTIRNA ON THE ISLAND OF KORČULA

Igor Borzić

The archaeological heritage of Korčula comprises a number of very important sites. According to information currently available, one of the most significant of the island's Roman sites is located in the south-west part, in the Potirna area. In the wider area of the spot called Mirje there are traces of architectural, epigraphic and sculptural remains that tell of the existence of an opulent residential and agricultural structure, i.e., a villa rustica. The paper refers, as well as to a fragment of a limestone sarcophagus, the casket being articulated with vertical strigillation and built today into the altar of the Church of St George in Potirna that has already been described in print, to information about one more limestone lid and particularly to a fragment of a sarcophagus of Proconnesian marble. Together with finds made earlier, these fragments bear witness to the sustained high quality of life of the owners of this estate and their close connection with the production and mercantile circles of Salona.

KING ARTHUR OF THE ROMANS: LUCIUS ARTORIUS CASTUS AND THE SARMATIANS IN BRITAIN

John Matthews

UDK:94(37)Artorius Castus, L.

821.111-34

Izvorni znanstveni rad

John Matthews

Oxford (FIOS, BCM Hallowquest

London

U radu se iznose moguće veze između života rimskog vojnika iz 2. st., Lucija Artorija Kasta, i kasnijih, srednjovjekovnih legendi oko polumitskog kralja Artura. Autor pretpostavlja da se zahvaljujući natpisu otkrivenom u blizini Splita (Podstrana), može izgraditi čvrsta teza da je Kast bio najstariji povijesni lik za koji se može dokazati da je utjecao na razvitak kasnijih legendi u Britaniji. Sačuvane su priče o sarmatskim ratnicima koji su u Britaniju došli kao dio rimskih legija, a kojima je zapovijedao sam Kast; naime sarmatske i keltske priče stapaju se međusobno u razdoblju nakon Kastovog života.

The earliest documents that record the deeds of the British hero Arthur show that he was not perceived as a king but as a soldier, bearing the Latin title *dux* (duke); a charismatic leader who fought ‘alongside the leaders of the British’. Just such a man is a career-officer of the legions named Lucius Artorius Castus, who lived and fought in Britain in the 2nd century AD – almost 300 years earlier than the more usually accepted dates for Arthur.

‘Arthur’ is the generally accepted form today, but in reality this name has a far longer history and a variety of spellings. It can be proven with reasonable certainty that ‘Artorius’ either derives from the British name Arthur or is the Latin original of that name. Not only is Artorius Castus the only documented person with such a name to serve in the legions during the Roman occupation of Britain, he is *the only known person in Britain* who bears the name Arthur between the 2nd and 4th centuries AD. This itself is a striking fact; but once we look closely into the life of Artorius Castus we quickly discover there are some startling parallels between his career and that of the great British hero.

Podstrana, fragments from the inscription mentioning L. Artorius Castus (CIL III, 1919=8513=12813) set as spolia into the wall around the church of St. Martin

The Arthurian scholar Heinrich Zimmer proposed Artorius as a correct reading of the hero's name as long ago as 1890.¹ The American J. D. Bruce agreed with this, stating that »a strong confirmation of his historical character seems offered by the fact that his name is, in its origin, not Celtic, but Roman, being derived from the name Artorius, which occurs in Tacitus and Juvenal and which is, indeed, the name of a Roman Gens. (Family)«²

Investigating these claims in 1925, the American scholar Kemp Malone wrote an article entitled simply 'Artorius'.³ Having shown that the name Arthur can indeed be derived etymologically from a Roman source, Malone then went on to ask a simple question: where there any instances of the name Artorius recorded in Britain? The answer was Lucius Artorius Castus, who is known to have been stationed in Britain in the 2nd century AD. While acknowledging that this was a long time before the more usual dating for Arthur, Malone was intrigued, and set out to discover more. He found two inscriptions relating to the life of Artorius Castus. The first was discovered at Podstrana, in the region of ancient Epetium (modern Stobreč) near Split in Dalmatia (modern Croatia); the other near a chapel dedicated to St Martin of Podstrana, on the road from Split to Omiš.

The first inscription gives us a detailed summary of Lucius Artorius Castus' career.

¹ H. Zimmer, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1890. p. 818. n.1

² J. D. Bruce, *The Evolution of Arthurian Romance*, Peter Smith, 1958. vol. I, p. 3

³ *Modern Philology*, Vol. 25, pp 367–374

Podstrana, church of St. Martin, passages from the inscription mentioning L. Artorius Castus (CIL III, 1919=8513=12813)

To the spirits of the departed: L. Artorius Castus, Centurion of the III Legion Gallica; also centurion of the VI Legion Ferrata, also centurion of the II Legion II Adiutrix; also centurion of the V legion Macedonica; also primus pilus of the same legion; praepositus of the classis Misenatium; Praefectus of the VI Legion Victrix; dux of the cohorts of cavalry from Britain against the Armoricans; procurator Centenarius of the province of Liburnia with the power to issue sentences of death. In his lifetime, for himself and his family, he made this...⁴

The inscription is slightly damaged and at times difficult to read, but is quite clear in its essentials. It appears to end with the words *H(ic) s(itu) est*, ‘lies buried here’, suggesting that the inscription was originally part of a *stela* intended to be attached to a mausoleum. As was the custom of the time among wealthy Roman families, Castus himself probably had this constructed. Ruins of a villa in the immediate vicinity, perhaps occupied by Artorius when he was Procurator of the area, suggest that the inscription was intended as a memorial *stela* attached to the outer walls of the villa, rather than as part of an actual tomb. It was, to all intents and purposes, an address label stating the name of the villa’s occupant and outlining his history. For the moment we should notice in passing the reference to the post of *dux* on the inscription, and to Artorius’ leadership of a cavalry unit from Britain.

The second inscription adds little to the first. It is probably a memorial plaque, and reads simply:

⁴ No. 1919 in the monumental collection of Latin inscriptions, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed by Th. Mommsen: Berlin, Reimer, 1873

Podstrana, passage from the inscription on the sarcophagus of L. Artorius Castus (CIL III, 14224=12791), Arheološki muzej Split

Artorius Castus,
primus pilus, V legion Macedonica;
*praefectus, VI Legion Victrix.*⁵

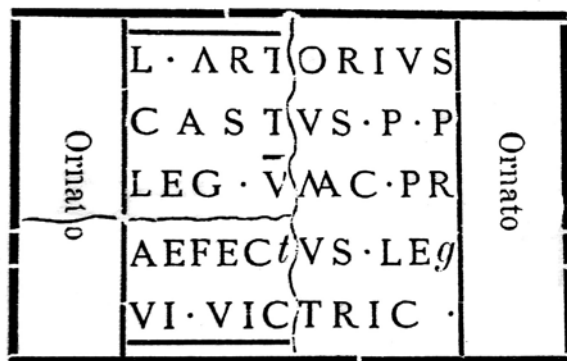
These inscriptions clearly record the lifetime achievements of a career soldier, who served in at least five legions, in each of which he received further promotion, and that he ended up with the rank of Procurator of a province. If we knew nothing more than this we could be forgiven for supposing that this was a man of courage and note, whose career stretched over some 40/50 years. From their design, the dating of the two inscriptions can be made to the 2nd century AD, certainly no later than 200, by which time we may assume Artorius was dead.

This is almost all we currently possess by way of actual recorded evidence for the life and deeds of Lucius Artorius Castus. Yet it is both more and less than we have for other Arthurs; more in that it definitely establishes that a person named Artorius actually lived; less in that it gives us almost nothing by way of dates or settings for this remarkable military career. However, it is possible to infer a great deal from the inscriptions. By consulting historical records relating to the movements and dispositions of the various legions listed in what is effectively Artorius' service record, we can arrive at a surprisingly detailed account of his life – though all dates are currently speculative – augmented by the contemporary accounts of two Roman historians: Dio Cassius and Herodian. When these details are placed side by side a portrait of an extraordinary soldier begins to appear.

Kemp Malone himself, after prolonged study of the inscriptions, arrived at a brief biography for Artorius. From this he was able to suggest that since Arthur

⁵ No 12790 in Mommsen

Podstrana, inscription on the sarcophagus of L. Artorius Castus (CIL III, 14224=12791), reconstruction according to F. Bulić, 1899: 210

and Artorius were the only people with this name in the historical record, at least up until the time shortly after the supposed existence of the 6th century hero, when the name became suddenly popular, that it was worth exploring parallels between the two. He concentrated on the expedition led by Artorius to Armorica (Brittany), referred to in the longer inscription, which bore a marked resemblance to an expedition ascribed to Arthur in several later texts. Malone's conclusion was that »the only historical character with whom Arthur can with any plausibility be connected is the second century Lucius Artorius Castus.«

Malone's article did not provoke any immediate or significant response. Perhaps it was too shocking to those already convinced of the existence of a 5th-6th century Arthur. However, the theory did not die. Helmut Nickel, the curator of Arms and Armour at the New York Metropolitan Museum, took up the idea and advanced it significantly. In a series of articles published between 1973 and 1975⁶ he drew attention to the fact that Artorius Castus, during his service in Britain, had commanded squadrons of cavalry made up of warriors from a group of Indo-European tribes. These Steppeland warriors, the Sarmatians, suffered defeat at the hands of the Emperor Marcus Aurelius in 175, and were subsequently drafted into the legions and posted as far from their homeland as possible. In this instance 5500 Sarmatian warriors were sent to Britain and stationed at the Roman Fort of Bremetanacum (modern Ribchester, Lancashire). Nickel suggested that traditions held by these people bore striking resemblances to later Arthurian legends.

Around the same time C. Scott Littleton and Ann C. Thomas published an article entitled »The Sarmatian connection: New light on the Arthurian and Holy Grail legends«.⁷ They pointed out more parallels between the later Arthurian

⁶ H. Nickel, 1975 and »The Last Days of Britain and the Origins of the Arthurian Legends« in Cambi, N. & Matthews, J. (eds) *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend*, Eds. N. Cambi & J. Matthews, Književni krug Split/Ogranak Matice Hrvatske Podstrana, 2014.

⁷ C. Scott Littleton and Ann C. Thomas, »The Sarmatian connection: New light on the Arthurian and Holy Grail legends«, *Journal of American Folklore*, Vol X, 1978, pp 513 - 527

mythos and the history and traditions of Sarmatian, Iazyge and Ossete tribes, who came from an area between the Black Sea in the west, the Caspian Sea in the east. A few years later a book by Littleton and Malcor⁸ brought forward a huge range of materials that helped establish a number of connections between Sarmatian and Arthurian legends.

Artorius of Rome

Who then, exactly, was L. Artorius Castus? Since Kemp Malone wrote his seminal article in 1925, a great deal of new evidence has been discovered (and is still turning up). We are now able to put forward a far more detailed biography of the man whose career provides enough material for any number of legendary tales.⁹

As Malone noted, the Artorii, to whose *gens* or family Artorius belonged, were part of the high-ranking equestrian class, the second tier of Roman nobility, who were either landholders or worked for the state. The history of this particular branch of the family can be traced back to at least as early as 80 BC. They appear to have come originally from somewhere in Greece, from where there were forced to flee by one of several Celtic incursions. They settled in the area of Italy known as Campania, apparently bringing with them a religious devotion to the goddess Flora, worship of whom appears suddenly in this area at the same time.¹⁰

We can date Artorius Castus' probable birth by counting back from his attainment of the rank of *dux* (duke) listed on the inscription, apparently as a result of his actions in an offensive against the Armoricans (Bretons) which seems to have taken place in 185/6. If Artorius had indeed served five or six tours of duty by this time, as listed on the inscription, each lasting approximately five to six years, this takes us back to approximately 158, during the reign of the Emperor Antoninus Pius (186-161). Since it was usual for men to enlist at the age of 18, this gives us a birth date for Artorius of approximately 140 AD.

As a member of the equestrian class, Artorius would have been destined either for a career in the army, with the rank of centurion, or in the civil service. Since an equestrian was required to maintain an income of 400,000 sesterces, it is possible that Artorius was a younger son, with a smaller income, and that his inability to raise the necessary funds forced him into the army, which offered a means of attaining a higher military rank than his social status allowed. The applicant first joined the equestrian *cursus*, a designated path upward through the ranks to the position of *primus pilus*. On attaining this rank, the officer's former social status was restored, and if he had saved enough money he could maintain this permanently. However, to enter the legion as a centurion, specifically *decimus hastus posterior*, meant surrendering an already existing social position, and this is what Artorius would have been forced to do.

⁸ C. Scott Littleton, and Linda Malcor. *From Scythia to Camelot*, New York, Garland, 2000

⁹ We currently await the publication of the study of the life of Artorius Castus by Dr Malcor

¹⁰ L. Malcor, »The Campanians of the Round Table: The Artorii, Flora and the Holy Grail« in *King Arthur: Storia e Legenda*. Ed. Mario de Matteis and Antonia Trinchese. Oberhausen, Germany: Athena, 2004

A long road lay before him. To reach the position of *primus pilus* he would have to survive a minimum of four tours of duty and rise through 58 ranks or grades.

Artorius' first tour, lasting from c158 to c162 would have taken him to Syria, where the III Legion Gallica was stationed at this time. The duty of the military there was to maintain peace and keep a watchful eye on the activities of Jews and Christians within the province. He must have experienced at first hand the delicate matter of keeping peace in an always combustible area.

In 162 the Parthians invaded the Roman province of Armenia and the III Gallica, along with IV Scythia and the XV Flavia Firma, were sent to combat this. However, Artorius did not go with them. Having completed his first tour of duty he transferred to the IV Ferrata in Judea around 162, with a probable promotion. Once again his duties seem to have been primarily concerned with peacekeeping in the villages of Judea, with occasional guard duties in Jerusalem. He seems to have spent the next four years in the Middle East, at the end of which time he once again transferred - this time to the II Adiutrix Legion, then stationed on the Danube.

This was to be an important move for Artorius. The II Adiutrix was one of two new legions lead by the Emperor Marcus Aurelius, who had come to power in 161 at the age of 40. His first challenge was the war with the Parthians over possession of Armenia, which acted as a buffer zone between the Empire and the Steppelands. But in 169 he was called to defend the Northern frontier of the Empire when the Marcomanni and Quasi tribes cut their way deep into Italy.

Artorius Castus was now approximately 22 years of age. Already a veteran of numerous skirmishes and encounters with the natives of the Middle East, he now entered a whole new arena of war, facing savage German tribes in a period of intense strife. It was at this time that he seems to have come in contact with a people who were to play an important part in his life. These were the Sarmatians, a group of Indo-European tribes whose home lay between the Black Sea in the west and the Caspian Sea in the east, extending as far as the Urals in the north-east. They belonged to an Iranian speaking (Ossetic) community and were called *Sauromatae* by Herodotus, and *Sarmatii* by most other Classical writers. The former name has been interpreted as meaning 'Lizard People', and may equally derive from a Greek misunderstanding of the name, from their use of scale-like body armor, or from their use in battle of a windsock style standard in the shape of a dragon – a device that holds great significance to their connection with the later figure of Arthur.

Classical sources list over a hundred distinct tribes in the Sarmatian group, including the Roxolani, Iazyges, Alani, Saboci and Nasci. They were also closely related to the Scythians, whose lands were adjacent to theirs in the 2nd century AD and who shared a number of their beliefs and traditions. The poet Ovid, in a collection of poems written in exile, painted a less than enamored picture of the Sarmatians in the 1st century:

»One sees them scamper about,
bareback, quivers and bows at their backs, their arrows dipped

in venom, their faces covered over with hair,
and the hair in their heads so shaggy they look rather like human
bushes. They all carry knives at their belts
and you never know whether they're going to greet you or stab you.
cut out your liver, and eat it...«¹¹

Despite their unprepossessing appearance (at least to Roman sensibilities) their fighting skills were legendary and left a deep impression on their enemies. They were skilled horsemen, able to shoot with deadly accuracy with short recurved bows, using arrowhead dipped in venom, as well as fighting with long lances. They had developed scaled body armor, made of overlapping plates of bone, as early as the 1st century AD, which made them formidable opponents, and it is here that we may see the alternative origin of their name as 'the covered people' – those who wear armor.

A third interpretation, suggested by Dr Ilya Yakubovich¹² suggests *Sywa-arma-tya*, or 'black arms' a possible reference to the heavy tattooing common among the related Pazyrk people, perhaps similar to the *Picti* or 'Painted People' of Northern Britain. Curiously, the Saxon historian Bede, writing some 500 years later, described the Picts as originating in Scythia. If this were true – though there is no real evidence to support it – it would have made the two forces confronting each other neighbors from adjacent parts of the Empire.

The Roman historian Strabo, who writes extensively about both communities, suggests the existence of a strong Celtic presence among these people, even referring to one group as *Keltoskythai* 'Celtic Scythians'. If this linguistic or cultural link really existed (and it remains unclear) then it would certainly explain the overlap between Sarmatian and Celtic traditions in Britain during and after the lifetime of Artorius.¹³

Artorius Castus' new legion, the II Adiutrix, was stationed at the time in Lower Pannonia, at Aquincum (modern Budapest). They were on constant state of alert against attacks by the Sarmatians and Iazyges, as well as the Quadi and Marcomanni - all of whom Marcus Aurelius declared his intention of eliminating.

After a prolonged period of fighting, diplomatic emissaries from these tribes approached Marcus Aurelius with a view to arriving at a peaceful settlement. It is likely that Artorius Castus first encountered the Sarmatians at this time - a contact that was to bear fruit several years later. At the time, diplomacy failed, and in either 173/4 or 174/5 war broke out again. It was then that a battle took place in which Artorius Castus apparently took a leading part and which was to bring him to the notice of his superiors.¹⁴

¹¹ *Ovid's Poetry of Exile* trans by David R. Slavitt. Baltimore & London, John Hopkins University Press, 1990

¹² Private communication from A. Hunt

¹³ I. A. Richmond, »The Samatae, Bremetennacum Veteranorum and the Regio Bremetennacensis« in *The Journal of Roman Studies* 35(1945), pp 15-29

¹⁴ There is also a suggestion, made by Linda Malcor (personal communication) that the Artorii had long-term dealings with the Sarmatians and were in fact 'specialists' who had fought against this particular ethnic group before.

At around 170 Artorius' third tour of duty was completed, but though he had achieved some promotion he was still some way off reaching the rank of *primus pilus* and thus restoring his equestrian status. He therefore transferred to yet another Legion, the V Macedonian, stationed at this time in Potanisa, Dacia (modern Turda in Transylvania). Here, around 172/3 Artorius finally achieved the long desired rank of *primus pilus*.

In 175 the V Macedonian was engaged in a series of battles with the Iazyges, whom they pursued as far as the river Ister, which happened to be frozen at the time. The Iazyges lead their pursuers to this spot in expectation of easily overcoming them on the slippery ice. However they reckoned without the foresight of a particular Roman officer, who had prepared his men for just such an encounter. According to Dio Cassius:

»The Iazyges, perceiving that they were being pursued, awaited their opponents onset, expecting to overcome them easily, as the others were not accustomed to the ice. Accordingly, some of the barbarians dashed straight at them, while others rode round to attack their flanks, as their horses had been trained to run safely even over a surface of this kind. The Romans upon observing this were not alarmed, but formed into a compact body, facing all their foes at once, and most of them laid down their shields and rested one foot upon them, so that they might not slip so much; and thus they received the enemy's charge. Some seized the bridles, others the shields and spearshafts of their assailants, and drew the men toward them; and thus becoming involved in close conflict, they knocked down both men and horses, since the barbarians by reason of their momentum could no longer keep from slipping. The Romans, to be sure, also slipped; but in case one of them fell on his back, he would drag his adversary down on top of him and then with his feet would hurl him backwards, as in a wrestling match, and so would get on top of him... The barbarians, being unused to combat of this sort, and having lighter equipment, were unable to resist, so that few escaped...«¹⁵

These were far from normal military tactics, but sound instead like the inspired reaction of one of a quick-thinking legionary commander. Malcor¹⁶ believes the man responsible for leading his troops to victory here was Artorius Castus, suggesting that the reason why Dio does not mention him by name is because there was some kind of rivalry between Artorius and Dio's father, who were both stationed in Liburnia at the same time and may have known each other. Such rivalry was not unusual in a situation where several officers were jostling for promotion. Since it was at this time that Artorius finally obtained the rank of *primus pilus*, it is therefore not unreasonable to surmise that his actions at the battle on the river Ister ensured this promotion. Malcor also points out that the Romans were using a technique familiar to the tribes of the Steppelands to capture horses – suggesting that the unnamed officer was familiar with Sarmatian horse wrangling and therefore with the Sarmatians themselves.¹⁷

¹⁵ Dio Cassius: *Roman History*, Book 71 Trans Earnest Carty. Cambridge Mass. Harvard University press, 2001

¹⁶ L. Malcor, »Lucius Artorius Castus: An Officer & and Equestrian« in *The Heroic Age* 1 (Spring/Summer, 1999) www.heroicage.org/issues/1/halac.htm

¹⁷ Personal communication.

As *primus pilus* Artorius could have left active service and opted for a quiet life in the Civil Service, but apparently he preferred the life of the soldier, because he now opted to follow the remainder of the equestrian *curcus*, a route which required him to serve four years each as a *praefectus*, either a *tribune militum* or *legionis* and finally as a *praefectus alae*. He seems at this point to have re-enlisted in the V Macedonica. Since most of the men joining the Legion at this point had little or no military experience, Artorius' service record would have made him an unusually valuable officer who would very likely be singled out for special duties.

Around 178/9, the year of his death, Marcus Aurelius beat the Sarmatian tribes into submission until a rebellion in Syria forced him to make hasty terms with them. These included a promise to keep clear of the Roman frontier, and to supply 8000 horsemen to form cavalry wings for the legions. 5,500 of these warriors were sent to Britain. The task of transporting this huge force, along with at least two horses each, all their equipment, wagons, weapons, armor and (we may assume) families was no small task. It appears that it fell to Artorius.

If we are correct in our assumption that Artorius re-enlisted around 175, he would either have held the rank of *praefectus* of either *auxilia* - allied non-Roman troops without citizenship, or *numeri* - foreign conscripts without citizenship. At this time the only known movement of a large group of conscripted warriors was that of the Sarmatians, more than half of who went to Britannia and the rest into another part of the empire. Given that Artorius was later to become their commander, it is more than likely he who led them across the Empire to the far distant shores of Britain.

Once they arrived in the country and were assigned to the VI Victrix, then under the command of Julius Verus, they would have required time to settle in, to be trained and taught sufficient Latin to enable them to follow commands. Artorius may have been appointed this task also, and could have remained with them for over a year. However, he was not at this juncture their official commander, nor was he to remain in Britain for long. According to the inscription, in 176/7 he returned Rome and took up the much sought-after post of *Praepositus*, overseeing the disposition of the Roman fleet stationed at Naples.

This was a hugely important post, considered something of a sinecure since it involved no active service in the front line. Rather it involved the overseeing of supplies to the Emperor on his long and wearisome campaigns in the north and east. It was a position only likely to be granted to someone who had distinguished himself in some way. The assumption is that Artorius was given the job because he had successfully carried out a task for the emperor – the escorting of the Sarmatians to Britain – and that this was his reward. Since the post was also close to Campania, where several members of the Artorii family lived, it must have been a moment of supreme personal satisfaction.

Fighting between Rome and the tribes along the German borders of the Empire continued sporadically into 178. On the death of Marcus Aurelius, his son, Commodus, became Emperor and required that the treaty agreed between his father and the Iazyges be implemented. Artorius, meanwhile, remained in his comfortable post in Naples for almost four years until, in 181, he was posted back

to Britain, to join the VI Victrix with the rank of *praefectus*. Now aged around 40 or 41 Artorius found himself commander of the Fort at Bremetannacum - the permanent home of the Sarmatian troops he had conveyed there five or six years previously.

The likelihood for this rests on a number of suppositions; however, when Artorius took up the post of *praefectus* in the VI Victrix, it seems more than reasonable to believe that he would have been given command of the unit of *numeri* with whom he was already familiar. And since the principle base for the Sarmatia *alae* was at Bremetannacum, it makes sense that Artorius would not only be their commander but also commander of the fort. In the light of subsequent events this seems the most viable scenario.

The Fortress of Veterans

Bremetannacum (modern Ribchester, Lancashire) was one of the most important strategic centers in Northern Britain. Here one Roman road crossed the river Ribble from South to North, while a second went East to the great legionary fortress at York (*Eboracum*) and a third North West to the area known as the Fylde, a flat plain ideally suited to cavalry maneuvers.

Archeological evidence shows that throughout the period of the Roman occupation cavalry regularly used Bremetannacum - at least from the beginning of the 2nd century. A 3rd century inscription found in the ruins of the fort names the unit *numerus equitum Sarmatarum Bremetennacensium*, while another, dating from the 4th century calls it the *cuneus* (wedge) *Samatarum*. This testifies to the longevity of Sarmatian presence at Bremetenacum, and suggests that this fort became a permanent base for the conscripted horsemen. The fort itself could only hold around 500 men at a time, so that others of the original 55000 would have been posted elsewhere. Fragments of horse armor found at Chesters fort on the River Tyne and at several sites along Hadrian's Wall tell us where they went. The presence of Sarmatian cavalry on the Wall will be shown to play an important part in the association of Artorius Castus with the later Arthur.

The *Ravenna Cosmography*, which lists Roman forts in Britain in the 2nd Century, gives a further definition to Bremetannacum, calling it *Bremetannacum Veteranorum* (Fort of the Veterans). This means there was a settlement of some kind, probably formed from Legionary veterans and the Sarmatian cavalry stationed at the fort. Archaeological evidence in the form of horse armor and weapons, cloak pins and pieces of jewelry make it clear that the Sarmatian presence was a strong and well established one over a lengthy period.

In addition there is more concrete evidence in the form of personal inscriptions and dedications found in the area. It was common for both *auxiliaries* and *numeri* who had served out their time to become Roman citizens (legionaries were already citizens). At retirement they usually took the name of the Emperor responsible for subduing them, along with an additional name of their own choosing. The area around Richborough provides several inscriptions, mostly dating from the beginning of the 3rd century, several of which portray warriors in the garb

of the Steppelands or bear the cognomen Marcus Aurelius. Interestingly, there are a number who bear the name Lucius - further attesting to the probability that Artorius was the fort commander at this time, and that the auxiliaries chose their names in his honour.

It seems clear that the Sarmatians created a distinct cultural enclave around Bremetannacum, and may well have made use of the flat grazing lands of the Fylde to breed and train their horses – thus keeping up the supply of mounts for their military service. What is beyond question is that they continued to live in the area and seem to have retained a far more distinct sense of cultural identity, as well as religious independence, than other racial groups in the legions.

This makes it even more probable that the beliefs, traditions, and stories of the Sarmatians were preserved in Britain, and that they would in all probability have been heard by the native bards and storytellers who regularly travelled the country. If, as we will show, certain of the stories closely resemble those later applied to the life and deeds of Arthur, it may well be that these were the origin (in part at least) of these later tales. That their revered commander happened to bear the Latin form of the name Arthur makes this even more telling.

The veteran settlement probably began around 200, about the time when the normal period of service for men conscripted in 175 would have ended. If, as has been suggested, the Sarmatians were *dedicati* (men selected to serve for as long as possible), they would have been discouraged from returning home. The likelihood is that they founded a settlement outside the walls of the fort, and that this became their home for several generations afterwards. Here their lives and traditions would have continued, amalgamated perhaps with native British ones, introduced by intermarriage between the two cultural groups, and including, in all likelihood, stories about their most distinguished commander – Artorius Castus.

I. A. Richmond, in an important essay,¹⁸ notes that the Sarmatians (however independent) would have been subject to Romanisation, and that among the influences to which they would also have been subjected were British (Celtic) traditions, and of course the multi-racial stew of the legions which, from the time of the Emperor Severus, were allowed greater independence of belief and cultural identity.

The Caledonian Revolt

When Lucius Artorius Castus arrived back in Britain in 181 he would have found himself in the middle of a crisis. Caledonian tribes had breached Hadrian's Wall and were ravaging much of the eastern side of Britain as far as York (Eboracum). Dio Cassius, writing of this, gives us a very Roman view of the wild tribespeople from the North.

»There are two principal races of the [Northern] Britons, the Caledonians and the Maeatae ... The Maeatae live next to the cross-wall which cuts the island in half, and the Caledonians are beyond them... They dwell in tents, naked and

¹⁸ I. A. Richmond, *op. cit.* (13), 16-29

unshod, possess their women in common, and in common rear all the offspring. Their form of rule is democratic for the most part, and they are very fond of plundering; consequently they choose their boldest men as rulers. They go into battle in chariots, and have small, swift horses; there are also foot-soldiers, very swift in running and very firm in standing their ground. For arms they have a shield and a short spear, with a bronze apple attached to the end of the spear-shaft, so that when it is shaken it may clash and terrify the enemy; and they also have daggers.«¹⁹

It was to protect the South from these fearsome tribes that the Emperor Hadrian initially commanded the building of the Wall that bears his name to this day. Begun in 122, it took 10,000 men a total of 8 years to complete and underwent many rebuildings, repairs and extensions during the Roman occupation until it finally extended for 120 km, running East–West from Maia (Bowness) on the Solway Firth (with a later spur running down to Maryport in Cumbria) to Segedunum (Wallsend) on the river Tyne. At the time of its completion it measured 10 feet in diameter and varied in height between 15 and 30 feet. There were 28 forts along its length with a dozen or more fortified watchtowers set between them.

Though the purpose of the Wall was primarily defensive, it also had gates leading from south to north, indicating that it also acted as a border check-point and customs station for civilian and mercantile movements. Effectively it marked the border of the Empire in the West and the strong military presence based there never declined until the legions began to withdraw. The strategic roads leading to it and garrison forts that supplied it were to be of later assistance to the defenders of Britain in the 5th - 6th centuries, and there are still ‘Arthurian’ associations with several of the forts upon the Wall which may well stem from the presence of Artorius Castus and the Sarmatians stationed there.

In 181 the Wall failed to keep the Caledonii out. Now, as they moved south, they encountered at least one large force, and according to Dio, slew their commander, a legate of the VI Victrix – indicating that it was part of this legion they met in battle. They then progressed to York, where they killed the acting governor of the province (probably Marcus Antius Crescens Clapurnianus). The Victrix were so shocked by this, and perhaps by the battle with the Caledoni, that they began to fall apart. According to Dio, they attempted to raise up one of their own, a prefect named Priscus, to the status of Emperor (one of several such revolts which took place at this time across the Empire). However Priscus declined, declaring: »I am no more an emperor than you are soldiers!«

When the Emperor Commodus received word of the unrest in Britain he dispatched Marcellus Ulpius, a stern and unpopular general, to restore order. But during the period between the start of the uprising and the arrival of Ulpius (almost 2 years from the start of the attacks) something happened that turned the tide in favor of Rome. The one stable area during this time was around Bremetanacum - the fort and region almost certainly commanded by Artorius. *Someone* organized a campaign against the Caledonians before the arrival of the new com-

¹⁹ Dio Cassius, Roman History, Book 71

mander, so that by the time Ulpius reached Britain, fighting had moved back beyond Hadrian's Wall to the area below the Antonine Wall (more or less abandoned at this time).

Two lines of research suggest that this someone was Artorius. Firstly, that it is possible to match several possible battle locations in which he fought with a list of later Arthurian battle sites, and secondly that within a short space of time Artorius was given the rank of *dux* (duke) with the task of putting down a far more serious revolt in Armorica (Brittany). Recent suggestions have been put forward that the fragmentary word on the stele is actually Armenians rather than Amoricans. However a careful examination of the inscription shows that this would almost certainly not have fitted the space.

One of the few surviving pieces of documentary evidence for the existence of a later Dark Age Arthur, and the first place where he is referred to by the title *dux*, also contains a list of battles. This book, the *Historia Brittonum*, (History of Britain), is attributed to a 9th century monk named Nennius, who tells us that in the face of a Saxon invasion in the late 5th century, Arthur, the British *Dux Bellorum* (Duke of Battle), fought 12 encounters with the enemy. The first of these battles takes place 'at the mouth of the River Glein'; the second to fifth are 'on the river Dubglass in the region of Linnus'; the sixth is 'on the river called Bassas'; the seventh is 'in the forest of Calydon, or Cat Coit Caledon'; the eighth is 'at the fort of Guinnion'; the ninth is 'at the City of Legions'; the tenth is 'on the banks of the river Trebruit'; the eleventh is 'on a mountain called Agned or Cat Breguion'; the twelfth is 'at the Mount (or Hill) of Badon'.

If we examine the historical evidence for these battles, as fought by an Arthur who lived in 5th/6th centuries, the possibility arises that Nennius' list may have derived, in part or wholly, from an lost account of Lucius Artorius Castus' campaign against the Caledonians.

In fact we have no means of knowing whether any of these battles actually took place at all, either in the sequence given by Nennius, or with someone called Arthur as a protagonist. They may also not all have been full-scale battles, but rather skirmishes. Nor can we say with any degree of certainty where they took place, despite numerous attempts to place them at specific points on the map of post Roman Britain, since place names have mutated so much over the centuries. There is ample evidence that a later Arthur fought a campaign in the Northern half of Britain, and if we then take the timing of these battles back three hundred years, to the 2nd rather than the 5th century, a pattern does emerge – suggesting that it could have been *Artorius*' exploits that furnished the original battle list, rather than the later Arthur. By applying the battle list from the *Historia Brittonum* to the situation in Britain around 181 we arrive at a scenario that seems to echo uncannily the campaign of Artorius Castus.²⁰

One of the most important battles in Nennius' list – the 11th – takes place at the Hill or Rock of Agned, also called Breguion. The latter could derive from an earlier version of the name Bremetenacum, which was initially a native British

²⁰ L. Malcor, »Lucius Artorius Castus: The Battles in Britain« in *The Heroic Age 2* (Winter, 1999) www.heroicage.org/issues/2/ha2lac.htm

name (*Bremetanna* or possibly *Bremetenraco* – the Stronghold of the Breme), rather than Roman. An alternative site would be the fort at Bremenium (High Rochester, Northumberland), which would still be close to the path of the advancing Caledonians and within the area controlled by Bremetanacum. If, once they had sacked Eboracum, the tribes pushed further west, following the Roman roads across the Pennines, it is likely that they met Artorius and his Sarmatian cavalry for the first time and fought a battle which they lost.

At this point the assumption is that if Artorius was the victor of this first encounter, he drove the Caledoni west along the River Ribble towards the tidal estuary where two more rivers, the Douglas and the Dow, add their flow to the waters. This area, which would have made a good ‘killing field’, may possibly have born the name Trebruit in Nennius’ time, and here he places another of Arthur’s battles. Local tradition makes Cai or Kai the leader of this encounter, and it is possible that Artorius might have had an officer named Caius on his staff in Britain who could have led a separate cohort of Sarmatian cavalry against the Caledoni at this site. This is, of course, only a speculation.²¹

Nennius describes the next four of Arthur’s battles happening along the Dubglass, which has been identified with the river Douglas in Lancashire.²² Assuming that the Caledoni fled south, away from the high escarpments of the Pennines in an attempt to shake the fast moving Sarmatian cavalry off their tails, they could have followed the course of the River Douglas. If they indeed fought four more battles here, they would all have taken place within the region of Bremetanacum.

These battles seem to have halted the headlong rush of the Caledoni, after which they turned back across the high ground towards York – which was also known as a City of the Legions – the site of Arthur’s ninth battle in Nennius list. This would have taken them back into the area controlled by the VI Victrix, to which legion some at least of the Sarmatian cavalry were attached, and this may have encouraged Artorius to follow up his initial success. Since that legion was still in a state of disarray the commander of Bremetanacum seems to have decided to continue chasing the Caledoni – now definitely in flight - back above Hadrian’s Wall.

Their inevitable direction would have been along Deer Street, towards the fort at *Vinovium* (Binchester, Durham). Here, it seems, the Roman force caught up with them and were once again victorious in another skirmish. Nennius names Arthur’s eighth battle as having been fought at Castle Guinnion – a name that can be shown to derive from *Vinovium*.²³ From here the beaten Caledoni had only one place to go – through Hadrian’s Wall, across the no man’s land between there and the abandoned Antonine Wall, back to their own lands. Along the way they passed the River Glen, northwest of Wooler in Northumberland. Nennius sites another of Arthur’s battles on the River Glen, again etymologically shown to derive from *Glein*.²⁴

²¹ *Ibid.*

²² K. H. Jackson, »Once Again Arthur’s Battles« in *Modern Philology* 43, 1945-46, pp 44-57

²³ *Ibid*

²⁴ K. H. Jackson, *ibid*; L. Malcor, *ibid*

From here the tribesmen fled further north, but if we are correct in our reading of the landscape and the places, Artorius continued his pursuit, possibly now under orders from the newly arrived Ulpus Marcellus to exterminate the invaders completely. The next battle seemed to have taken place at Cat Coit Caledon, the Caledonian Forest, located in the Scottish Lowlands and again close to the Roman road of Dere Street, where the now demoralised Caledoni were beaten yet again.

Nennius lists this encounter as the seventh of Arthur's battles; but we must remember that he may well have jumbled the original order – possibly because he was working from a source which rhymed, so that an earlier poet may have reorganised or even reinvented battles, to make his poem sing.

On the final leg of their flight to their homelands the Caledoni seem to have turned at bay again. If so, as it is the only unidentified site from Nennius' list, this battle probably took place at the river he calls Bassus.

The 12th and final encounter took place at the Mount, Hill, or Rock of Badon, which some researchers have identified as Dumbarton Rock in Strathclyde, or possibly Buxton in Derbyshire, where a Roman road known as Bathamgate passes through the hills of the Peak District.²⁵ Curiously the 12th century *Historia Regum Britanniae* of Geoffrey of Monmouth, describes Dumbarton as a place where Arthur fought against the Scots (the Irish) and Picts (the descendants of the Caledoni) and killed them in enormous numbers, treating them with unparalleled severity and sparing none that fell into his hands. This adds fuel to the suggestion that the campaign was a success, as does the fact that in 184, just after these events, the Emperor Commodus assumed the title of *Britannicus* – a usual indication of a victory against specific enemy of the Empire.²⁶

If we follow this line of reasoning, which fits the known facts, we can see that all twelve battles, as listed by Nennius and applied to those of the later Arthur, also parallel those of Artorius Castus' campaign some 300 years earlier. If Artorius did indeed lead the campaign against the Caledoni then the story of his deeds would have lasted; they would have been the stuff of bardic song throughout Britain and would have passed down through generations of storytellers. In addition to the named battles against the Caledoni, there would have been others – skirmishes along the Wall itself, where archaeological record places units of the Sarmatian cavalry.

The Armorican Campaign

The next event in Artorius Castus' life also echoes that of the later Arthur. In Geoffrey of Monmouth's *Historia Regum Britannia*, an important Arthurian text that we shall explore in Chapter 5, we are told that after a campaign in which he defeated the Scots, Arthur returned to York, and almost immediately set sail for the Continent, to attack Rome itself. Artorius Castus, having completed his battles against the Caledonians, also returned to York (Eboracum) and almost im-

²⁵ A. Hunt, *A Shadow in the Mist*, Kirkby Stephen, Hayloft, 2006

²⁶ Trans. Lewis Thorpe. Folio Society, 1996

mediately was posted to the continent (Armorica, Brittany), commanding a troop of Sarmatian cavalry, to put down a rebellion led by disaffected Roman soldiers.

When those responsible for the attempt to make Priscus Emperor were executed or banished, one officer of the VI Victrix, rather than receive punishment, was given an important task, commanding two legions: probably drawn from the still shattered VI and the XX Valerio Victrix. The inscription from Artorius' tomb at this point describes him as 'dux of the cohorts of cavalry from Britain against the Armoricans', and it was with this title (possibly a temporary one) that he undertook the repression of an uprising among legions based there in 185/6.

Both Dio Cassius, and another Roman historian, Herodian (born 178), describe how trouble flared up in Armorica. Under the leadership of a disaffected ex-legionary named Maternus, a group of deserters formed themselves into a formidable force and began ravaging through Gaul and into Spain, attacking cities and setting free any prisoners they discovered until their numbers grew to dangerous proportions. When news of this reached Commodus he sent letters to the governors of the threatened regions, which included Pescennius Niger in Aquitania, Clodius Albinus in Belgica and Septimus Severus in Lugdunensis, accusing them of failing to keep control of their provinces.

Exactly what happened next is difficult to say. Dio and Herodian give conflicting accounts and other sources are scanty. We know from Artorius Castus' inscription that it was at this point that he led 'the cavalry from Britain against the Armoricans'. We may assume that either one of the accused governors or the Emperor himself ordered the crack unit of Sarmatian cavalry from Britain to put down the rebellion. Both accounts tell us that Maternus' ambitions had grown to the point that he considered taking the empire and assassinating Commodus. However a warning reached the emperor – according to Dio via 1500 'javelin men' who came from Britain into Italy to warn Commodus. This term is unusually specific, since, as Malcor points out, it would have been more normal to call them simply 'legionaries' or 'soldiers'. 'Javelin-man', *iaculator* in Latin, refers to the light lance or *iaculor* used by most Roman cavalry. This ties in precisely with the Artorius inscription. It is possible that the newly appointed *dux*, as the leader or coordinator of the military response to Maternus, learned of the plot against Commodus and sent a force to Rome to warn the emperor and help in his defence.²⁷

An alternative scenario, based on Dio's *Roman History* (Book 73) describes the plot against Commodus as led by Perennius, the commander of the Praetorian Guard, who grew tired of running the empire while Commodus enjoyed himself with chariot racing and orgies. Dio says that 'the lieutenants of Britain' sent 1500 men to Italy to warn Commodus that Perennius was plotting against him, showing him coins struck by the would-be emperor with his own name (or that of his son) inscribed upon them. Perennius was duly captured and executed, together with the rest of his family.

The two accounts seem to have become muddled. A more likely reconstruction of events would be that *Dux* Artorius lead some of the 1500 Sarmatian caval-

²⁷ L. Malcor, *op. cit.* (20)

ry from Britain against Maternus and defeated him somewhere in Gaul or Armorica, receiving as a reward the governorship of Liburnia. It seems unlikely that he would have known about the plot conceived by Perennius, which seems to be a separate incident unconnected to the Armorican uprising.

In any case we hear no more of the 1500 javelin men, but given that Artorius next post was as *procurator centenarius* of the province of Liburnia (in Dalmatia), we may assume that this high office was granted as a reward by the grateful emperor. This post was certainly an important one, carrying with it a salary of 100,000 sesterces a year – enough for Artorius to maintain his equestrian standing and to purchase a villa and build the mausoleum for himself and his family from which the inscription comes. That he also had ‘the power to issue death sentences’ suggests that he was a magistrate.

A last Adventure

When most men might have been expected to retire after 25-26 years in the army, Artorius still had one final adventure ahead of him. He seems to have lived comfortably in Liburnia for nearly a decade, and inscriptions found in the area suggest that other members of his family had settled there.²⁸ Possibly his own children had homes in the area, or shared the villa at Podstrana.

Commodus was assassinated in 193 and Pertinax, whom Artorius may have known from the period when they served together in Pannonia and Britain, became Emperor. His reign lasted only eighty-seven days however, and Didius Julianus replaced him for an even briefer period of sixty-six days. At this point the powerful and wily Septimus Severus succeeded to the imperial throne. Dio Cassius records that he held a state funeral for his old comrade Pertinax, and that important members of the equestrian order were commanded to attend. Artorius would almost certainly have been present, and may have renewed his earlier acquaintance with the new emperor.

Then, around 196, when Artorius would have been in his 54th year, the prefect Albinus, who had also played a part in the Armorican uprising and who was now governor of Britain, was declared Emperor by his legions and invaded Gaul. Severus led a counter-attack, marching north through Pannonia, Noricum, Raetia, and through Upper Germania into the threatened province. Though we have no means of knowing this for certain, he may well have called upon Artorius to aid him in the campaign. Certainly he passed through the area of Liburnia, where the now ageing commander still lived, and he would almost certainly have remembered the leader of the Sarmatian cavalry from a decade earlier when he (Severus) was still governor of Lugdunensis, and had become involved in the Armorican revolt. In addition Artorius would have been familiar with some of the forces commanded by Albinus, which may have included Sarmatian cavalry from Bremanacum.²⁹

²⁸ *Ibid*

²⁹ *Ibid*

Two battles were fought against Albinus. The first was at *Tinurtium* (modern Tournus) in c 197 and another at *Lugdunum* (Lyon) later in the same year. Dio, who gives the best account of this, mentions heavy losses to the *British* cavalry unit and is also clear in stating that Severus himself was not present at the first battle. The implication is that whoever was leading the Roman forces had sufficient knowledge of the Sarmatian cavalry to enable them to be beaten. This could have been Artorius or, if not, he may have advised the actual commander. If so he would have been fighting against his own old unit.

Albinus withdrew south with Severus in pursuit. The second battle at Lugdunum was a bloody affair, and once again it was the cavalry – this time Severus' men, lead by one Laetus – who turned the tide. Albinus fled the field and having been surrounded at a nearby villa took his own life. Dio describes the battlefield as »covered with the bodies of men and horses«.

It is possible that Artorius also took part in this battle and that he fell here, since there is no further mention of him in the historical record. If so his body would have been taken back to Liburnia and buried in the mausoleum he had already prepared. The second plaque found in the area, and which honoured his deeds, may have been erected at this time or soon after.

Thus ended the astonishing career of Lucius Artorius Castus, whose exploits would have been remembered long after his passing and may, with the traditions handed down in Britain by the Sarmatian warriors he had commanded, have influenced the growing number of tales of a British cavalry leader who bore the title of *dux* and fought over the same area of Britain against a similar enemy to the later Saxon invaders of the 5th/6th century. Curiously, the 16th century antiquarian John Leyland mentioned an ancient wax seal preserved at Westminster which listed the later Arthur's conquests as: *Patricus Arturus Britanniae Galliae Germaniae Daciae Imperator* (The Noble Arthur, Emperor of Britain, Gaul, Germany and Dacia). All the places listed are areas where Artorius Castus fought.³⁰

Echoes from the Steppe

The parallels between the life of Artorius and that of the later Arthur are distinctive enough to give us pause. The picture jumps into focus even more sharply when we examine other details from the lives and beliefs of the Sarmatians.

An image that is constant in the later historical accounts of Arthur is his use of armoured cavalry. In each instance his men fight from horseback wearing armour and carrying long lances as well as swords and shields. The Sarmatians also were noted for their use of scale armour; they too fought from horseback, carried shields and defended themselves with long lances. Like the medieval Knights of the Round Table, whose favourite weapon was also the lance, they believed themselves all to be of equal status.

³⁰ D. Kennedy, *King Arthur: A Casebook*, New York, Garland, 1996

The story of Arthur's success against the Saxons, 300 years after the events described above, lies exactly in the mobility and shock-tactics of his mounted troops and accounts for the wide area over which he is said to have fought his battles. By the early 5th century, even the Roman legions were discovering that they needed mounted divisions to counter the barbarian hordes that had begun to threaten Rome. They learned the use of the stirrup, which gave stability to the mounted warrior and enabled him to stand in the saddle to thrust with sword and spear against infantry, from the very people they were fighting. The Sarmatians were well versed in this form of warfare and may well have passed it on to their Roman masters.

But there is a still more significant detail connecting the Sarmatians to the later Arthurian knights. In battle they fought under a bronze dragonhead with a windsock style banner attached. This may have originated as a directional aid for archers in battle, but by the 2nd century it was an important symbol of Sarmatian strength. This standard, known as a *Draco*, which was said to roar as the wind blew through it when the warriors rode into battle, may account for the later cognomen *Pendragon* ('Head' or 'Chief' Dragon) applied to Arthur and his father Uther. A 14th century image from the *L'Histoire de Merlin* of Robert De Borron shows Arthur riding into battle under just such a banner. Although the Roman legions had their own standards (notably the Eagles) they adopted the *Draco* after the arrival of the Sarmatian auxiliaries. It became a permanent feature during the Dacian Wars of c101-106 during the rule of the Emperor Trajan. At this time the equipment carried by the legions was generally revised to enable them to withstand the attacks of barbarian horsemen, and it was at this time that the heavily armed cavalry wings (*alae cataphractorium*) became an important part of the army. The office of *draconius* (standard bearer) also appears at this time, almost certainly as a direct result of the incorporation of Steppe units into the legions.³¹

The *Draco* standard would certainly have been seen along Hadrian's Wall, where one or more contingents of the Sarmatian cavalry (attached to Artorius' old legion, the VI Victrix, who built several of the forts along this stretch of the wall) were stationed at various times.

Arthurian associations with this same area are well attested. Discussion still continues over the identification of the fort known as Camboglanna. Some authorities maintain that it should be identified with modern Birdoswald, others with the adjacent fort at Castlesteads. Both have possible Arthurian connections, and have been cited as the place where Arthur fought his final battle at Camlan.

Archaeological evidence confirms that the fort at Birdoswald was re-occupied and a large timber hall built there during the period of the Dark Age Arthur, probably at the behest of an important local chieftain or military commander who could have been Arthur himself. Memories of the presence of Artorius and the Sarmatian cavalry at this site may have influenced local traditions that claim this as a centre of Arthur's military activities in Cumbria and in the ancient Caledonian forest. A mere 20 miles further down the Wall from the fort at Camboglanna,

³¹ L. Malcor – personal communication

a name which has been put forward as a possible site of the battle of Camlan, a second fort, named Avalanna (Burgh-by-Sands), once stood. Though nothing of this now remains, it was pointed out some years ago that this is almost exactly the distance that the body of a wounded man could have been carried from the field of battle - to be buried in Avalon!³²

It is when we look at the traditions of the Sarmatians who served under Artorius Castus that we find remarkable echoes of the legends of Arthur and his knights.³³ One particular tribe, called the Narts, numbered among their possessions an extraordinary object known as the Nartamonga. This was a type of Cauldron that would only feed heroes of significant stature, and in one tale, centring on the hero Batradz, we can see more than one echo of later Arthurian legends. The story can be summarised as follows:

»The Narts were quarrelling among themselves over who should keep the Nartamonga, the sacred cup that would only serve the most perfect hero, and for which they had sought for a long time. First Urzymag said that without him they would not have succeeded in their quest for the cup, so he should have it. Then Soslan and Sozyryko, who were also famous warriors, claimed to be the greatest hero. In each case Batradz, who was the leader of the Narts, refuted their claims, instancing times when they had failed to live up to the highest standards of heroism where he had not. Finally Batradz challenged any man there to find one time when he personally had failed them. No one could do so and he therefore kept the Nartamonga.«³⁴

This is interesting for a number of reasons. The nature of the Nartamonga, its ability to enhance heroic abilities and bring inspiration to the one who owns it, suggests similarities with a number of Celtic cauldrons of inspiration and life, which possess similar qualities and which are also associated with Arthur. This leaves little room for doubt that the Nart Sagas represent an important link in the chain of chronology that leads in time to the Grail Quest of later Arthurian legend.³⁵

Batradz himself has a number of parallels with Arthur – one of the most startling being the story of his death. As he lies wounded on the field of battle he asks his lieutenant to throw his magical sword into a nearby lake. The lieutenant tries to do this three times, finally carrying out his master's wishes after two failed attempts. This is so remarkably like the later stories in which Bedivere, Arthur's lieutenant, is asked by the wounded king to do exactly the same with Excalibur, that one has to consider these stories as either following each other or both drawing upon the same or similar sources. In addition it should be noted that

³² H. Nickel, »The Last Days of Britain and the Origins of the Arthurian Legends« in *Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend*, Eds. N. Cambi & J. Matthews, Književni krug Split/Ogranak Matice Hrvatske Podstrana, 2014

³³ R. Castleden, *King Arthur: The Truth Behind the Legend*, London, Routledge 2000

³⁴ G. Dumézil, *Legends sur les Narts*. Paris: Librairie Ancienne Honore Champion, 1930; C. Scott Littleton, 1979

³⁵ J. Matthews, *The Barddas of Iolo Morganwg*, New York Beach, Maine: Weiser Books, 2004

the battle which ends in Batradz' death is also an internecine one, as was Arthur's battle against his son/nephew Mordred, and that at the time of his birth Batradz is described as 'tempered like steel in a forge', which makes him invulnerable. Arthur, in a poem dated to the 6th or 7th centuries, is described as born of the cavalry wing's steel. Later, as long as he carries the magical Excalibur and the sheath in which it is held, he also cannot be hurt.³⁶

These parallels are striking and suggest a long-standing connection between the two cultures. Nor is it necessary to believe that the Sarmatians posted to Britain in the 2nd century were the only means by which these stories could have cross-fertilised each other and thus influenced the later Arthurian saga. T. Sulimirsky, the great expert on Sarmatian history, points out that there were a number of opportunities for contact between the Sarmatians and the Celts during the 6th to 1st centuries BC. During this period the Celts migrated across Europe an Asia Minor into the area of the Danube and across the plains of Central Europe, to what is still today Southern Russia. Sulimirsky adds that by the 1st century AD the Iazyges occupied the plains of Northern Hungary and had »...partly displaced, but mostly subdued, the Celto-Dacian occupants«, of this area.³⁷ Even earlier evidence for a Celtic influence on the Sarmatians is evidenced by the discovery of Celtic style helmets and weapons found at Sarmatian sites in the Ukraine and Crimea. There was, in effect, sufficient contact between the two cultures for a particular type of Sarmatian brooch to have evolved from a Celtic original, making it more than likely that a transmission of stories and traditions could also have flowed between the two peoples at this early date. The Sarmatians who found themselves in Britain in the 2nd century may well have recognised elements of story and myth among the natives with whom they were suddenly associated.

Given that another tradition among the Sarmatians was the worship of a sword stuck point down in the earth we may be forgiven for suggesting that his practice, carried by the Sarmatians to Britain, influenced the later Arthurian legends. In these Arthur draws a sword from a stone to prove his right to the kingship of Britain. The 4th century writer Ammianus Marcellinus says of the Alans (a sub-tribe of the Sarmatians) that their only idea of religion was »to plunge a naked sword into the earth with barbaric ceremonies, and they worship that with great respect, as Mars, the presiding deity of the regions over which they wander«.³⁸ Elsewhere, the 5th Century Greek historian Herodotus gives a lengthy description of Scythian practices in which a kind of wooden pyramid was constructed, flat on top, into which an ancient iron sword was stuck to represent the war-god Ares. Sacrifices, both animal and human, were made to this god. The Scythians were cousins to the Alans, Iazyges and other Sarmatian tribes and it is more than likely that they shared such ceremonies.³⁹

³⁶ R. Wadge, »King Arthur, A British or Sarmatian Tradition« in *Folklore* 98 no 2 1987, 204-15

³⁷ T. Sulimirsky, *The Sarmatians*. London: Thames & Hudson, 1970, p. 171

³⁸ *Ammenius Marcellinus*. Ed. & Trans. J.C. Rolfe, Harvard University Press, 1939.

³⁹ Herodotus, *The Histories* Ed & trans by Aubrey de Selincourt, Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1954

Even the name of Arthur's magical weapon, most often given as Excalibur, may derive from a Sarmatian source. An older name for the sword is Caliburnus, (White-steel) from *chalybus* (steel) and *eburnus* (white). A tribe of Sarmatian smiths from the area of the Caucasus were known as the Kalybes - suggesting that the very name of Arthur's sword may have originated with the warriors from across the seas.⁴⁰

This may seem a long way in time and space from the more usual setting for the Arthurian period in the late 5th to early 6th centuries. However, oral memory can extend over much greater lengths of time and old stories have a way of re-surfacing, as well as affecting those that come after. As we have noted above there was a good deal of contact between the Celts and the Sarmatians. Later, the Crusaders added elements to the Arthurian legends from contact with Eastern traditions. It is by no means impossible that Sarmatian/Osetic stories could have been circulating in the Crusader Kingdoms at this time (the 13th century onwards) and that, for example, the tale of Batradz' magical sword and its return to the water could have been brought back to the West, where it reappeared in the French text *La Mort du Roi Artu* (c 1230-40).⁴¹

Other writers have speculated that the Sarmatian contingent of the legion settled in Britain (this much is clear from archaeological evidence alone) and that actual descendants of Artorius Castus (easily possible if Artorius had a liaison with a British woman) or descendants of the original warriors may still have been around in the 5th or 6th centuries. Certainly a *Cuneus Sarmatarum* is still listed in the *Notitia Dignitatum*, a list of Legions compiled at the end of the 4th century – barely a hundred years before the time when Arthur is believed to have flourished. Another theory suggests that, as expert horse breeders, the Steppe warriors may have continued to supply mounts to a native militia gathered together under the dragon standard some 300 years after the time of Artorius.⁴² Archaeological evidence of an equestrian centre producing horse leather and decorative harness at *Trimontium* (between the Antonine and Hadrianic walls) suggests the continuing importance of horse training in Britain. It is more than likely that the Sarmatians could have established a strong presence as horse breeders, and that their increasing interaction with local tribespeople and the Roman-British enclave would have made them familiar and socially acceptable figures. This would have enabled the sharing of memories as well as stories and traditions among the native British. The story of Lucius Artorius Castus may well have lived on, embroidered and altered and finally merging with older British mythic heroes and perhaps with a new rising star – Arthur, Duke of Battles.

⁴⁰ H. Nickel, »Wer Waren König Artus Ritter?«, *Zeitschrift der historischen Waffen- und Kostumkunde* 1, 1975, pp 1-18

⁴¹ R. Wadge, *op. cit.* (38)

⁴² A. Moffat, *Arthur and the Lost Kingdoms*, London, Weidenfeld & Nicolson 1999.

RIMSKI KRALJ ARTUR:
LUCIJE ARTORIJE KAST I SARMAČANI U BRITANIJU

John Matthews

U radu se iznose moguće veze između života rimskog vojnika iz 2. st., Lucija Artorija Kasta, i kasnijih, srednjovjekovnih legendi oko polumitskog kralja Artura. Autor pretpostavlja da se zahvaljujući natpisu otkrivenom u blizini Splita u Hrvatskoj (Podstrana), može izgraditi čvrsta teza da je Kast bio najstariji povijesni lik za koji se može dokazati da je utjecao na razvitak kasnijih legendi u Britaniji. Sačuvane su priče o sarmatskim ratnicima koji su u Britaniju došli kao dio rimskih legija, a kojima je zapovijedao sam Kast; naime sarmatske i keltske priče stapaju se međusobno u razdoblju nakon Kastovog života. Najstariji zapisi pokazuju da se potonji nije doživljavao kao kralj nego da je nosio naslov *dux* (zapovjednik) i da je bio karizmatični lider, a jedina osoba koja je nosila ime Artur bio je Lucije Artorije Kast.

Ako je ispravna teorija o Artoriju kao pravom Arturu, to ne isključuje i druge moguće čimbenike u stvaranju mita. On pouzdano nije onaj Artur iz 5./6. st. koji se borio protiv Saksonaca i pomogao da se u Britaniji održi rimska civilizacija. Ipak, borba protiv Kaledonaca u tom ranom razdoblju mogla je ostaviti, svjesno ili nesvjesno, nasljeđe koje je pretvorilo život velikog britanskog (ili rimskog) vojskovođe u mit i legendu.

NALAZI RIMSKE VOJNE OPREME IZ AUGUSTEUMA U NARONI

Sanja Ivčević

UDK:904(497.584Vid):623.445>”652”

Izvorni znanstveni rad

Sanja Ivčević

Arheološki muzej u Splitu

U članku se obrađuju dijelovi rimske vojne opreme iz Augusteuma u Naroni.* Nalazi pripadaju zaštitnoj (ulomak oklopa) i konjskoj opremi (privjesci i falera), te pojasu vojnika (okov), a datirani su u razdoblje od 1. do 3. st. Najranije su datirani listoliki privjesci konjske orme koji pripadaju razdoblju druge polovice 1. st., a slična se datacija pretpostavlja i za faleru. Ulomak ljuskastog oklopa pripada tipu koji se javlja od 2. st., a za pojasni okov je datacijski okvir druga polovica 2. i početak 3. st. s mogućim trajanjem do sredine tog stoljeća. Obrada materijala prvenstveno je usmjerena na tipološko-kronološko, te namjensko određenje, a u kraćim se crtama razmatraju okolnosti nalaza obzirom na koje se može pretpostaviti da su predmeti u hram dospjeli kao zavjetni darovi.

Narona (Vid kod Metkovića) je u antičko vrijeme bila jedno od najvažnijih središta na istočnoj obali Jadrana. Grad se razvio u vrhu delte rijeke Neretve čiji je tok bio prirodni put kojim se, još od prapovijesti, unutrašnjost Ilirika povezivala s jadranskom obalom, a preko nje s obalama Mediterana. Uz izuzetno povoljan položaj za trgovinsku razmjenu, i plodno je tlo, pogodno za razvoj poljoprivrede, pridonijelo razvoju grada na tom području.¹ U Naroni se ne pretpostavlja ozbilj-

* Predmeti se čuvaju u Arheološkom muzeju Narona, a na ustupljenom materijalu zahvaljujem ravnatelju mr. sc. T. Glučini. Restauracija predmeta: B. Vješnica, crteži: B. Pendžer, Z. Podrug.

¹ O trgovačko-agrarnom profilu grada svjedoči popularnost kultova Libera i Merkura u Naroni; J. Medini, »Uloga oslobođenika u životu Narone«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 200, 201; Ž. Miletić, »Religijski život u Naroni«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 216.

nije prapovijesno naselje obzirom da arheoloških ostataka iz tog doba na samom lokalitetu gotovo da i nema,² za razliku od prostora u zaleđu koje je bogato nalazi- ma tog vremena.³ Formiranje najranijeg naselja stavlja se u vrijeme pojave grčkih trgovaca, na mjestu razmjene dobara i susreta sa starosjedilačkim stanovništvom.⁴ U prilog toj pretpostavci ide i činjenica da se urbanizam Narone (smještaj grada na padinama brežuljka, način utvrđivanja gradskog prostora, tehnika gradnje zidi- na i kula, smještaj akropole) znatno razlikuje od ilirskih gradina, a odaje rješenja grčke urbanistike.⁵ Naselje-emporij u kojem se odvijala grčko-ilirska trgovina prvi se put u povijesti spominje u 4. st. pr. Kr.; u Theopompovom podatku, saču- vanom kod Strabona (*Geogr.* VII, 5, 9), o trgovini keramičarskim proizvodima, te u Periplusu Pseudo-Skylaka.⁶ Najranija faza fortificiranja grada okvirno se datira u

² N. Cambi naglašava kako je Narona pružila neobično malo prapovijesnih nalaza, nešto fragmenata grube ilirske keramike (koji se ne mogu pobliže datirati) pronađeno je u najni- žem sloju garaži u istraživanjima sjevernih gradskih bedema (N. Cambi, »Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici« u: *Međunarodni simpozij »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«*, Sarajevo 6.-7. 10. 1988., Sarajevo 1989., 39). Slično navodi i I. Marović (»Prahistorijska istraživa- nja u okolici Narone«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 97, 98) te se slaže s razmišljanjima N. Cambija (»Antička Narona –urbanistička topografija i kulturni profil grada«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 130). O formiranju najranijeg naselja u vrijeme pojave grčkih trgovaca. B. Gabričević navodi kako u Naroni nema tragova prapovijesnog naselja, te pretpostavlja (*ex silentio*) da je najranije naselje nastalo s dolaskom grčkih trgovaca, vjerojatno u 5.-4. st. (B. Gabričević, »Narona i Grci«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 162).

³ S. Čaće, R. Jurić, »Bilješke o arheološkim spomenicima iz okolice Metkovića«, *Diadora* 8, Zadar 1975., 149-164; I. Marović, *op. cit.* (2); R. Jurić, »Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 105-126.

⁴ O važnosti emporija, osnutku i odnosu s jadranskim Grcima i ilirskim stanovništvom u zaleđu: N. Cambi, »Antička Narona. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološ- kim istraživanjima«, *Materijali XV, X. kongres arheologa Jugoslavije, Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije*, Prilep, 1976; N. Cambi 1980., *op. cit.* (2); I. Bojanovski, »Neka pitanja antičke topografije donje Neretve«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 181-194; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2); M. Zaninović, »Područje Neretve i srednjejadransko područje«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 277-288.

⁵ B. Gabričević, *op. cit.* (2); N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 50-53.

⁶ M. Zaninović, »Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 173; N. Cambi, U. Pasini, »Antički izvori o Naroni«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 279, 286; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2), 44; E. Marin, »The temple of the imperial cult (Augusteum) at Narona and its statues: interim report«, *Journal of Roman Archaeology*, 14, 2001., 81; E. Marin, »Narona and the discovery of the Augusteum«, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman sculpture from the Auguste- um at Narona*, Split 2004., 15.

4. i 3. st. pr. Kr.,⁷ a naseljavanje i formiranje naselja može se pretpostaviti i ranije.⁸ Uz već poznata arheološka svjedočanstva helenističkog razdoblja,⁹ u istraživanjima Narone vođenima od 1997. do 1999. god. pronađeni su ostaci helenističkog emporija iz polovice 2. st. pr. Kr.¹⁰

Nakon propasti Ilirske države 167. god. pr. Kr., te pokorenja Ardijeja i Plereja 135. god. pr. Kr.¹¹ na tom području dolazi do naseljavanja većeg broja italjskih trgovaca koji su sredinom 1. st. pr. Kr. organizirani u konvent rimskih građana.¹² U to vrijeme se grad širi i ojačavaju gradske zidine,¹³ a Narona je sjedište sudbenog konventa za sve okolne Ilire (Plin., Nat. Hist. III. 22).¹⁴ Nakon sredine 1. st. pr. Kr. Narona je dobila status kolonije, vjerojatno u vrijeme cara Augusta, no nije neutemeljeno mišljenje da je na taj status grad podignut i ranije, možda u vrijeme

⁷ N. Cambi 1980, *op. cit.* (2), 130.

⁸ N. Cambi, *op. cit.* (4), 60, 61.

⁹ J. Marcadé, »Le relief aux danseuses de Narona au Musée de Split«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII, Split 1960., 45-54; N. Cambi, »Bilješka o antičkom teatru u Naroni«, u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981., 111 i dalje, sl. 3; B. Kirigin, »Tip helenističke stele u Naroni«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 279; N. Cambi, *op. cit.* (6), 133-135; N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 35, 36, sl. 39; M. Bonačić Mandinić, »Pecvnia naronitana«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 184.

¹⁰ E. Marin, »Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone«, u: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova, Split 2002., 419-421; Marin, *op. cit.* (6), 11. Nekoliko nalaza helenističkog doba pronađeno je 1995. god. u istraživanju lokaliteta »Groblje« na položaju Njive-Podstrana u Naroni; Z. Buljević, »Njive-Podstrana: groblje iz vremena seobe naroda u Naroni«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split 1999., 248-249, kao i na lokalitetu Popove bare, gdje je pronađeno nekoliko ulomaka keramike koji se datiraju u 3.-2. st. pr. Kr.; T. Šalov, »Keramistički nalazi s lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića-antička Narona«, *Histria antiqua*, 19, Pula 2010., 359, 360, T. I. 1, 2. Ulomci skifa iz prve polovine 3. st. pr. Kr. pronađeni u temenosu hrama ukazuju na ranije aktivnosti na prostoru na kojem će biti izgrađen forum i Augusteum; M. Topić, »Stolno posude i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 95 (2002.), Split 2003., 187-188.

¹¹ A. Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, Zagreb 1989., 45; M. Zaninović, »Ilirsko pleme Delmati«, *Godišnjak IV, Centar za balkanološka ispitivanja knj. IV/2*, Sarajevo 1966., 70, 71; M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana 2005., 316-331.

¹² N. Cambi 1980, *op. cit.* (2), 130; J. Medini, *op. cit.* (1), 196; M. Glavičić, »Naronski magistrati i drugi gradski uglednici« u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 221, 222.

¹³ Natpis o gradnji zidova datiran je otprilike u sredinu 1. st. pr. Kr. zbog spomena kolegija koji nisu tipični za municipalni ili kolonijalni ustroja grada, te je postavljen nakon osnutka konventa rimskih građana, no prije uzdizanja na rang kolonije; C. Patsch, »Kleinere Untersuchungen in und Narona«, *Jahrbuch für Altertumskunde* II, Wien 1908., 88; J. Medini, *op. cit.* (1), 196, 197, sl. 1; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176.

¹⁴ M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176, 177. Svjedočanstvo snažnog priljeva Italika i snažne romanizacije je i nedostatak grčkih natpisa u Naroni; E. Marin, *op. cit.* (6), 81.

Cezara.¹⁵ O štovanju Augustova kulta¹⁶ u Naroni znalo se, na temelju pronađenih natpisa i dijelova mramornih skulptura¹⁷ i prije otkrića Augusteuma,¹⁸ za koji se drži da je utemeljen u zadnjem desetljeću 1. st. pr. Kr., a zadnja faza carskog kulta datira se u sredinu ili drugu polovicu 2. st.¹⁹ Naglo i nasilno rušenje hrama pretpostavlja se krajem 4. st., kada su skulpture bile namjerno bačene, glave odnesene ili uništene,²⁰ a hram vjerojatno zatrpan, da bi ga preslojili kasniji slojevi povijesti.²¹ Motivi prikazani na oklopu cara Augusta,²² ulomak tropeja akcijskog

¹⁵ O tome, kao i za ostale najranije dalmatinske kolonije postoje različita mišljenja: G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965., 134 i dalje; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 245-251; N. Cambi, *op. cit.* (4), 58; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2); M. Zaninović *op. cit.* (6), 177; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988., 117; E. Marin, »Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-a*, 22, Zagreb-Metković-Split 2003., 11; E. Marin, *op. cit.* (6), 15, bilj. 4.

¹⁶ Datum 1. kolovoza 12. god. uzima se kao službeni početak Augustovog kulta na zapadu kada mu je Druz posvetio žrtvenik kod *Lugdunuma* (M. Zaninović, »Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji«, *Histria antiqua*, 4, Pula 1998., 42, 43). U Dalmaciji je carski kult štovan u svim većim gradovima (N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria antiqua*, 4, Pula 1998., 45-61).

¹⁷ I. Marović, »Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split 1952., 159-173; N. Cambi, *op. cit.* (4), 57-66; isti, »A new portrait of Vespasian from Narona«, *Archeologica Iugoslavica*, 18, Beograd 1977., 40; isti, »Una città del'altra sponda: Narona e il suo territorio nella tarda antichità«, *Studi romagnoli*, 34, Bologna 1983., 675 i dalje; isti, »Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24 (11) (1984-1985), Zadar 1985., 35-59; isti, *op. cit.* (16), 54, 55; E. Marin, *op. cit.* (6), 87, 88, bilj. 16, 17; E. Marin et alii, »The Statues from the Augusteum«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman Sculpture from Augusteum at Narona*, Split 2004., 70 (B-D).

¹⁸ E. Marin, *op. cit.* (15), 11-50; isti 2004., *op. cit.* (6), 15-34.

¹⁹ E. Marin, »The Inscriptions«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman Sculpture from Augusteum at Narona*, Split 2004., 67.

²⁰ Sedamnaest skulptura pronađenih u istraživanjima u hramu, zajedno s već ranije pronađenim skulpturama svrstava ovu skupinu među najbrojnije sačuvane u rimskom svijetu (E. Marin 2003, *op. cit.* (15), 19. Najranije skulpture su one za koje se drži da prikazuju Augusta, Agripu (?) i Liviju, a datirane su u vrijeme cara Augusta oko 10. god. pr. Kr. (E. Marin et alii, *op. cit.* (17), August - skulptura br. 13., 157, Agripa - skulptura br. 7, 113-120; Livija - skulptura br. 6, 158-166; E. Marin, »The Rise and Fall of the Largest Group of Roman Imperial Statues«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman sculpture of the Augusteum at Narona*, Split 2004, 283). Hram nije razrušen prije kraja 4. st. što se zaključuje na temelju rezultata proučavanja numizmatičkih i keramičkih nalaza (E. Marin, 2001., *op. cit.* (6), 91, bilj. 27; M. Bonačić-Mandinić, »The coin finds«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman sculpture of the Augusteum at Narona*, Split 2004, 244-254).

²¹ E. Marin 2001., *op. cit.* (6), 91, 92; E. Marin, *op. cit.* (15), 15; E. Marin, *op. cit.* (20), 281-283; P. Liverani, »Narona: la distruzione dell'augusteo«, *Le regioni di Aquileia s Spalato in epoca Romana*, Udine 2006.; M. Prusac, »The missing portraits from the Augusteum in Narona«, u: H. G. Jurišić (ur.), *Miscellanea Emilio Marin sexagenario dicata, Zbornik Kačić*, 41-43 (2009-2011), Split 2011., 517-520. O mogućnosti prirodne katastrofe koja je mogla uništiti hram, a koji je već i prije mogao biti namjerno oštećen i glave odnesene; M. Meyer-Olive, »La epigrafa y el Augusteum de Narona«, u: G. Zecchini (ur.), *L'Augusteum di Narona. Atti della Giornata di studi. Roma 31. maggio 2013 (Centro ricerche documentazione sull'antichità, monografie*, 37), Roma 2015, 37-41.

²² Nereide na morskim konjima i dupini očito aludiraju na pobjedu u pomorskoj bitki, vje-

tipa²³ pronađenog u blizini naronitanskog foruma, i posvetni natpis u čast Oktavijanove pobjede nad Sekstom Pompejem na Siciliji,²⁴ ukazuju da su se na području Narone štovali Augustovi vojni uspjesi povijesno važni za Rimsko Carstvo.

Premda Narona ima u prvom redu agrarno-trgovački karakter, što određuje i karakter njezinih stanovnika, grad je s okolicom bio važan vojni punkt u osvajanju Ilirika. Uz područje Narone veže se prvi spomen Delmata u povijesti, vezano uz vojne pohode koje su Rimljani vodili s područja Narone. Radi se o Polibijevoj vijesti²⁵ o pritužbi Isejaca Rimljanima kako im Delmati napadaju njihov teritorij i gradove Epetij i Tragurij, a žalili su se i Daorsi. Pošto su Delmati odbili primiti izaslanstvo na čelu s Gajem Fanijem Strabonom Rimljani su pokrenuli rat te šalju, 156. god. pr. Kr., vojsku na čelu s konzulom Gajem Marcijem Figulom. U povijesnim izvorima je zabilježeno da su Rimljani krenuli na Delmate iz sigurnog uporišta u dolini Neretve, no bili su napadnuti već prilikom postavljanja logora.²⁶ U daljnim sukobima s Delmatima negdje do sredine 1. st. pr. Kr. Narona je, s okolnim područjem, bila vojno uporište Rimljana.²⁷

Odatle će Publije Vatinije, prokonzul Ilirika, voditi pohode protiv Delmata 45. god. pr. Kr. U srpnju 45. god. pr. Kr. Vatinije Ciceronu upućuje pismo *ex castris Narona*, što se drži dokazom o postojanju vojnog logora pokraj Narone. Sigurna lokacija Vatinijevog logora nije utvrđena, no u blizini Narone na području Ljubuškog na epigrafskim spomenicima zabilježeni su pripadnici sedam legija

rojatno onoj kod Akcija (a u takvu se ikonografiju uklapaju i prikazi na pterigama; vojni trofej, zarobljeni barbari, ovan i orao, Jupiter Amon); E. Marin et alii, *op. cit.* (17), 148-151, sl. na str. 155. 1-3; N. Cambi, »Rimski vojni tropeji u Dalmaciji«, *Adrias*, 17, Split 2010., 145.

²³ E. Marin, »The urbanism of *Salona* and *Narona* inside Roman *Dalmatia*«, u: D. Davison, V. Gaffney, E. Marin (ur.), *Dalmatia, Research in the Roman Province 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes, BAR Int. series*, 1576, Oxford 2006., 76, 77; N. Cambi, *op. cit.* (22), 141, 142, sl. 17-19.

²⁴ Natpis podižu braća *Gaius Papius Celsus* i *Marcus Papius Kanus* u čast pobjede nad Sekstom Pompejem 3. rujna 36. god. pr. Kr. kod Nauloha sjeverno od Mesine. Baza spomenika s natpisom (pronađena u Tasovčićima u blizini Narone,) pokazuje da je mladi Oktavijan slavljn, kao *Cesari Divi filio*, u Naroni i prije bitke kod Akcija (C. Patsch, »Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1914., 22 i d., sl. 10; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 177, 178, N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 45, T. I. 2.

²⁵ Polyb., 32, 9, 13.

²⁶ App. III, 11, Livije *Perioche*, 47, Florus, I, 25.

²⁷ Slijedio je novi napad na Delmate i podsjedanje Delminija, njihovog središta, koje nije zauzeto ali je spaljeno, što je olakšalo posao Publiju Korneliju Scipionu Naziki da 155. god. pr. Kr. zauzme i uništi Delminij i okolna naselja, te proslavi trijumf nad Delmatima. (M. Zaninović, *op. cit.* (11), 27-29; J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 31; M. Suić, »Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXVIII (1966), Split 1973., 181-194; M. Zaninović *op. cit.* (6), 176; G. Bandelli, »Momenti e forme nella politica Illirica della Republica Romana (229-49 A.C.)«, u: G. Urso (ur.), *Dall' Adriatico al Danubio. L'Illyrico nell'età greca e romana*, Pisa 2004., 103, bilj. 39; S. Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33. god. pr. Kr.*, Zadar 2004. (neobjavljena doktorska radnja), 187-209; M. Šašel Kos, *op. cit.* (11), 299-302; R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009., 115; D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge 2010., 62-64; M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015., 321-323).

i pet kohorti, a da je cijelo naronitansko područje bilo mjesto boravka vojnika potvrđeno je nalazima natpisa vojnika pripadnika legijskih postrojbi i pomoćnih jedinica.²⁸ Tijekom arheoloških istraživanja u Gračinama kod Ljubuškog koja su vođena od 1977. do 1980. god. ustanovljeno je, na temelju arhitekture i sitnih nalaza, da se radi o logoru koji je datiran najkasnije u 14. god. kada Tiberije dovodi svoje veterane u okolicu Ljubuškog,²⁹ a pretpostavlja se i ranija faza, privremeni logor, čiji tragovi još nisu pronađeni, no na temelju nalaza tegula s pečatom *Q. C. P. Pansiana*, ta je faza datirana u kasnocezarsko ili ranoaugustovo doba.³⁰ Nalazi tegula raznih vojnih jedinica govore o postojanju više građevinskih faza logora; od početne kasnorepublikanske ili ranocarske do kraja 2. ili početka 3. st.³¹ U novijoj analizi istraženog dijela rimskog kompleksa u Gračinama R. Dodig zaključuje da se radi o kupališnom kompleksu i stambenom objektu koji su bili prateći objekti logora, te da logor treba tražiti na širem području Gračina.³² U okolici Ljubuškog pretpostavlja se nekoliko manjih utvrda, te posjedi veterana iz ranog Carstva.³³

²⁸ O lokaciji, dataciji i istraživanjima vezanim uz logor vidi: G. Alačević, »Delminium«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, I, Spalato 1878., 52, 53; M. Hoernes, »Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina«, *Archaeologische – epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, IV, Wien 1880., 37-49; C. Patsch, »Prilozi našoj rimskoj povijesti«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXII, Sarajevo 1910., 177-182; C. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1914., 162-167; C. Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996., 66-67; C. Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković 1997., 35; U. Kahrstedt, »Zwei Erdlager in Jugoslavien«, *Hoffilerov zbornik*, *Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva*, XVII-XXI (1937-1940), Zagreb 1940., 183-188; J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 139-143; I. Bojanovski, »Problem ubikacije Bigeste«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVII/XVIII, Sarajevo 1973., 303-311; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 178; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 120-122; M. Sanader, *Tilurium, Burnum, Bigeste*, *Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa*, Arheološke studije i ogledi, Zagreb 2002., 125; R. Dodig, »Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili.....?«, u: A. Librenjak, D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini, Izdanja HADA*, 27, Zagreb 2011., 327, 328. Dva pisma koja Vatinije šalje u zimskom razdoblju naslovljava samo s Naroni, što bi moglo značiti da je u zimskom razdoblju, kad se nisu vodile borbe, boravio u gradu (N. Cambi, U. Pasini 1980, *op. cit.* (6), 280-282; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176; N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 43; S. Čače, »Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5,5)«, *Diadora*, 16-17 (1994-1995), Zadar 1995., 112, 113).

O vojničkom natpisima s naronitanskog područja vidi: D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011., str. 173, 174, T. 22 (Ljubuški), str. 177, T. 26 (Naroni); M. Mayer I Olivé, »La presencia de militares en Naroni, Vid, Metković, Croacia, y las cohortes auxiliares de la zona«, u: C. Wolff, P. Faure (ur.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*, (CEROR, 51), Lyon 2016., 440-444.

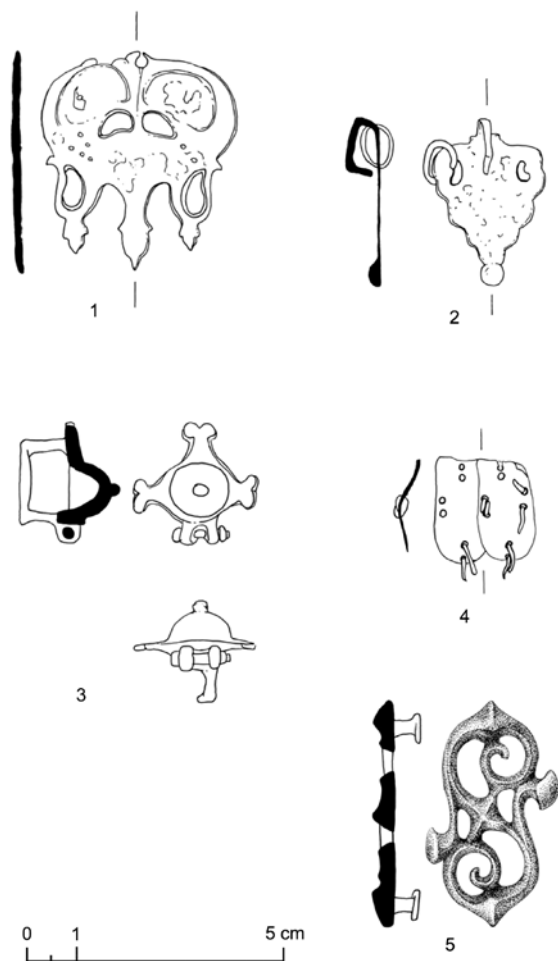
²⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 105.

³⁰ Osim na temelju žigova ta je faza logora potvrđena i numizmatičkim i keramičkim nalazima; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 41; M. Zaninović, *op. cit.* (27), 397, 398.

³¹ I. Bojanovski, »Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus)«, u: A. Zelenika (ur.), *100 godina muzeja na Humcu (1884 – 1984)*, *Zbornik radova*, Ljubuški 1985., 78-83; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 120; R. Dodig, »Rimski vojni pečati na crijevu iz Ljubuškog«, *Opuscula archaeologica*, 31, Zagreb 2008.

³² R. Dodig, *op. cit.* (28), 331

³³ I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 121, 122.

Dijelovi rimske vojne opreme iz Augusteuma u Naroni:
 1.-2. privjesci konjske orme; 3. falera; 4. ulomak oklopa; 5. pojasni okov

Naronitansko je područje bilo mjesto boravka velikog broja aktivnih vojnika i veterana koji su zasigurno pridonosili štovanju Augusta, kao vojskovođe i kao cara, za čije je vladavine provincija osvojena i organizirana. Unatoč navedenom, nalazi vojne opreme u Naroni su malobrojni, te osim pet predmeta iz Augusteuma, kojima smo ovdje posvetili pažnju, s područja grada potječu malobrojni nalazi iz rimskog razdoblja koji se mogu uvrstiti u vojnu opremu. Radi se o dva privjeska konjske orme koji pripadaju različitim tipovima. Jedan se na temelju tipologije datira u vrijeme od sredine 1. st. do sredine 2. st.,³⁴ a drugi pripada srčolikim privjescima koji se obično stavljaju u razdoblje 2. i početka 3. st.³⁵ Konjskoj

³⁴ Katalog stalnog postava, Vid 2016., 239, kat. br. 379.

³⁵ *Ibid.* 239, kat. br. 380.

opremi pripada i jedan okov remena,³⁶ a od oružja je sačuvan okov korice mača tipa Mainz ili Pompeji.³⁷

U Augusteumu je pronađeno pet rimskih vojnih nalaza. Dva privjeska i fale-
ra pripadaju konjskoj opremi, ulomak oklopa zaštitnoj, a okov remena vjerojatno
je pripadao pojasnoj garnituri.

Trodijelni listoliki privjesci konjske orme u tipologiji M. C. Bishopa defini-
rani su kao tip 1.³⁸ Razvijaju se iz lunulastih privjesaka sa središnjim privjeskom
(tip Bishop 9),³⁹ a datiraju od klaudivjevskog do flavijevskog vremena⁴⁰ nakon
čega izlaze iz uporabe.⁴¹ Postoje brojne inačice tog tipa⁴² kod kojeg u obliku do-
minira motiv hrastovog lista i žira, a kod motiva ukrašavanja motivi vinove loze
čija simbolika se povezuje s plodnošću (lišće, grozdovi, vitice), te rjeđe palmeta.⁴³
Na remenje su se vješali pomoću falere, a ukrašavani su urezivanjem, posrebre-
njem i nijelom.⁴⁴ Naronitanski primjerak (T. 1. 1) pripada varijanti s jednostavno
oblikovanim središnjim krakom, kojem je, kao i bočnim krakovima završetak u
obliku žira. Površina privjeska bila je posrebrana, a ukras izrađen nijeliranjem.⁴⁵

³⁶ *Ibid.* 325, kat. br. 552.

³⁷ *Ibid.* 326, kat. br. 554.

³⁸ M. C. Bishop, »Cavary equipment of the Roman army in the first century A. D.«, u: J. Coulston (ur.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers*, *BAR International Series*, 394, Oxford 1988., 142-146.

³⁹ M. C. Bishop, »The Evolution of Certain Features«, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War*, *BAR International Series*, 336, Oxford 1987., 118, 119, sl. 6.

⁴⁰ M. C. Bishop *op. cit.* (38), 96; E. Deschler-Erb, *Ad arma! Römischer Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. In Augusta Raurica*, Augst 1999., 53, 54.

⁴¹ Na temelju nalaza u Magdalensbergu njihova se najkasnija pojava stavlja do vremena Klaudija, no najviše nalaza potvrđeno je u doba vladavine Nerona i Flavijevaca (M. Brouwer, »Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein«, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 63, Leiden 1982., 166; I. Jenkins, »A Group of Silvered-Bronze Trappings from Xanten (*Castra Vetera*)«, *Britannia*, 16, London 1985., 157; J. Oldenstein, »Zur Ausrüstung römischer Auxiliäreinheiten«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57 (1976), Mainz 1977., 67, 88; M. Mackensen, »Frühkaiserseitliches Pferdegeschirr aus Thamusida«, *Germania*, 69/1, Mainz 1991., 174-175; M. Hammerson, H. Sheldon, »Evidence for the Roman army in Southwark«, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War*, *BAR International Series*, 336, Oxford 1987., 171, 172; M. Y. Treister, »Finds of Metal Elements of Roman Military Costume and Hors-harness in the North Pontic Area«, *Talanta*, XXXII-XXXIII (2000-2001), Amsterdam 2002., 111-113), a broj im se smanjuje već od 80ih godina. Na lokalitetima iz vremena cara Trajana nema nalaza takvih privjesaka (A. K. Lawson, »Studien zum römischen Pferdegeschirr«, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, 25, Mainz 1978., 153; Zs. Mrav, »Roman trifold phalera pendant with metal inlay decoration from Biatorbágy (pest County, Hungary)«, u: K. J. Szerk(ur), *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évfel-tárásairól. 2008 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations*, Budapest 2010., 146).

⁴² M. C. Bishop izdvaja 25 varijanti, od kojih su neke brojčano jako dobro zastupljene, poput varijante 1a, 1b, 1g; M. C. Bishop *op. cit.* (38), 143-146, T. 6.

⁴³ Zs. Mrav, *op. cit.* (41), 143.

⁴⁴ O tehnici ukrašavanja vidi: M. Brouwer, *op. cit.* (41), 148; I. Jenkins, *op. cit.* (41), 145.

⁴⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, »The Metal and Bone Objects«, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine*, Split 2004., 237, kat. br. 9, 241, sl. 9; Katalog, *op. cit.* (34), 114, kat. br. 147.

Sudeći po dimenzijama⁴⁶ naš je privjesak vjerojatno služio za ukrašavanje bočnog remenja konjske orme.⁴⁷ Pripada varijanti Bishop 11,⁴⁸ koja je zastupljena na raznim lokalitetima Carstva,⁴⁹ a u istu se varijantu ubrajaju i oni primjerci kojima središnji krak završava u obliku palmete i nešto su brojniji⁵⁰ od ovih poput naronitanskog, te ih nalazimo i na našem području, primjerice u Saloni,⁵¹ i Tiluriju.⁵² Među privjescima s dalmatinskih lokaliteta koji pripadaju ovom tipu, ali ne i varijanti te ih ovdje na navodimo kao analogije, nalazimo zastupljene i luksuzne privjeske, ne samo na vojničkim lokalitetima, kao u Burnu (varijanta 1p) i Tiluriju (varijanta 1s),⁵³ već i u gradskim središtima primjerice u Saloni (varijanta 1v).⁵⁴ Na temelju ukrašavanja i tehničke izvedbe neki autori izdvajaju dvije grupe; u prvu idu luksuzniji privjesci s bogatijom dekoracijom, a u drugu jednostavniji primjerci.⁵⁵ Raniji primjerci u okviru proizvodnje tipa, u koje bismo mogli svr-

⁴⁶ Visina privjeska je 4,3 cm, a širina 3,8 cm; S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 9.

⁴⁷ Pretpostavlja se da su oni širine oko 7 cm vjerojatno služili kao središnji ukras na čelu ili prsima konja, oni širine oko 5 cm vješali su se na remenje po tijelu, a oni oko 2 cm ukrašavali su remenje na glavi konja; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153.

⁴⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96, 142, sl. 43. 11.

⁴⁹ *Ibid.* popis nalaza; 144, T. 6, 11; M. Mackensen, *op. cit.* (41), 174, sl. 4. 4; M. Deimel, *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg*, Klagenfurt 1987., 96, T. 83. 3; Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa*, Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa, XIV, Brugg 1997., T. 51. 1385, 1386, popis nalaza; 43; A. Voirol, »Etats d'armes. Les militaria d'Avenches/Aventicum«, *Bulletin de l'Association Pro Aventico*, 42, Avenches 2000., 53, T. 11. 101; L. Vanden Berghe, »Some Roman military equipment of the first three centuries AD in Belgian museums«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 7, 1996., 86, 89, T. 17.4

⁵⁰ M. Deimel, *op. cit.* (49), 96, T. 83. 2; M. C. Bishop *op. cit.* (38), popis nalaza; 144, T. 6, 11; E. Rabeisen, »La production d'équipement de cavalerie au 1er s. après J.-C. à Alesia (Alise-Sainte-Reine, Côte d'Or, France)«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 1, Oxford 1990., 83, sl. 7. 4; Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *op. cit.* (49), 53, T. 51. 1384, 1389, popis nalaza; 43; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), T. 26. 529-531; G. Simpson, *Roman Weapons, Tools, Bronze Equipment and Brooches from Neuss- Novaesium Excavation 1955-1972*, Oxford 2000., 84, T. 28. 4; R. Fahr, »Frühkaiserzeitliche militäarausrüstung vom Gelände eines Feldlagers aus dem Bataveraufstand«, *Carnuntum Jahrbuch* 2005, Wien 2005., 129, sl. 9. 2; J. A. W. Nicolay, »Interpreting Roman military equipment and horse gear from non-military context. The role of veterans«, *Gesellschaft Pro Vindonissa Jahresbericht* 2001, Brugg 2002., 58, sl. 7.

⁵¹ S. Ivčević, »Neobjavljeni privjesci rimske konjske orme iz Salone«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102, Split 2009., 86, kat. br. 4, crtež na strani 86.

⁵² S. Ivčević, »Project Tilurium – Roman Military Equipment«, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu, Radovi XVII. ROMEC-a Zagreb 2010= Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth ROMEC Zagreb 2010.*, Zagreb 2013., 440, sl. 6.1, 447, kat. br. 27.

⁵³ Tilurij: S. Ivčević, »Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna«, *Opuscula archaeologica*, 28, Zagreb 2004., 166, 171, 172, kat. br. 19, T. 1. 19T; Burnum: T. Šeparović, N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*, Split 2009., 46, kat. br. 69.

⁵⁴ S. Ivčević, *op. cit.* (51), 86, kat. br. 3, sl. 1, crtež na strani 87.

⁵⁵ J. Oldenstein, »Manufacture and supply of the Roman army with bronze fittings«, u: M. C. Bishop (ur.), *The production and distribution of Roman Military Equipment, Proceedings*

stati naronitanski privjesak, datiraju se kladijevsko-ranoflavijevsko doba, a oni kasniji u kasnoflavijevsko vrijeme.⁵⁶

Drugi privjesak konjske orme iz Augusteuma (T. 1. 2),⁵⁷ bi mogao pripadati tipu suzolikih (Bishop 5) i to varijanti 5a koju karakteriziraju bubrežasti proboji na vrhu, kuglasti završetak i oblik blizak scolicom.⁵⁸ Suzoliki privjesci dugo su bili u upotrebi, javljaju se najkasnije u Kladijevo doba, a traju kroz cijelo 2. st.⁵⁹ U raznim inačicama često se susreću na rimskim lokalitetima,⁶⁰ no primjeri varijante 5a nisu jako brojni.⁶¹ Slični su mu privjesci iz Siska⁶² i Augste kojima su rubovi ravni,⁶³ a najbliža analogija mu je primjerak iz Wiesbadena.⁶⁴

Konjskoj opremi pripada i falera (T. 1. 3)⁶⁵ s jednom četvrtastom petljom na stražnjoj strani, i to tipu s jednom petljom kroz koju se provlačio remen (Bishop 1c),⁶⁶ a kako nema središnji otvor za zakovicu očito je bila namijenjena samo za horizontalno remenje orme. Falere su služile za vješanje privjesaka, u našem slučaju je privjesak sa zatvorenom ušicom bio učvršćen za zglobni mehanizam na faleri.⁶⁷ Središnji dio falere je kružan i konveksan a na četiri strane su dvostruki kapljicaški ukrasi. Falere su oblikovane i ukrašavane na različite načine,⁶⁸ te je zbog njihove raznovrsnosti otežano uspostaviti preciznu tipologiju na temelju dekorativnih elemenata. Falera iz Augusteuma uklapa se u kronološke okvire ostalog pronađenog materijala s tim da bi datacija falera donekle bliskih našoj kao i nekih funkcionalno ukrasnih predmeta sličnog oblika mogla ukazivati na razdoblje druge polovice 1. st.⁶⁹

of the Second Roman Military Equipment Research Seminar, BAR International Series, 275, Oxford 1985., 86-87.

⁵⁶ Zs. Mrav, *op. cit.* (41), 146-147.

⁵⁷ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 8, 241, sl. 8.

⁵⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 147, sl. 45, 5a-5g.

⁵⁹ J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 124-127; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), 57.

⁶⁰ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96, 98.

⁶¹ *Ibid.* 148, T. 6.

⁶² I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004., 216, 217, T. 67. 492, T. 68, 493.

⁶³ Privjesak iz Augste je pelta oblika s kojima naš primjerak pokazuje sličnost; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), T. 29. 582.

⁶⁴ J. Oldenstein, *op. cit.* (41), T. 30. 206.

⁶⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 236, 237, kat. br. 7, 241, sl. 7.

⁶⁶ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 95, 139, sl. 41. 1c.

⁶⁷ Privjesci su se na remenje vješali pomoću falere ili zakovice s ušicom. Lijeve zatvorene ušice na vrhu privjeska umetale su se u zglobni mehanizam na stražnjoj strani falere, dok su se privjesci s otvorenom ušicom vješali provlačenjem kroz petlju falere ili kroz alku koja je bila zakovicom učvršćena na remen. Neukrašene ušice uglavnom su savijane prema natrag, a one s ukrašenim završecima prema naprijed, kako bi nakon vješanja bile vidljive; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 152; M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 97.

⁶⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96; J. Nicolay, *Armed Batavians, Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*, Amsterdam 2007., 55, T. 82.

⁶⁹ J. Nicolay, *op. cit.* (68), T. 82. 148.4. Takav oblik nalazimo na tipu fibula koji se datira od doba Kladije, a broj im opada u flavijevsko doba, nakon čega se javljaju jako rijetko (Feugère tip 24b1 - M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ier s. ap. J.-C.*, Revue archéologique de Narbonnaise, 12, Pariz 1985., karta na str. 339, sl. 49, popis nalaza na str. 345-347, za dataciju: 344; Riha tip 7.4.1 - E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst Die Neufunde seit 1975*, Augst 1994., 155,

Ljuskašti oklop (*lorica squamata*) pripada među najstarije poznate oklope, te je na Bliskom istoku rabljen još od brončanog doba, a u rimsku je vojsku uveden kao dio opreme vjerojatno zahvaljujući pomoćnim vojnim jedinicama s istoka i to početkom Carstva.⁷⁰ Izrada tog tipa oklopa bila je jednostavna i sastojala se od izrade pločica od željeznog ili brončanog lima koje su se preklapale poput ljuski i međusobno spajale žicom, a potom učvršćivale za podlogu (tekstilnu ili kožnu).⁷¹ Koristili su ga legionari, pripadnici pomoćnih jedinica i konjanici, ali čini se manje od ostalih tipova oklopa. Ljuske se javljaju u brojnim varijantama što je rezultiralo prilično velikim brojem tipova i podtipova,⁷² no unatoč tomu neki od nalaza ljuski ne uklapaju se u postojeće tipove.⁷³ U Naroni su pronađene dvije brončane pločice s polukružno zaobljenom donjom stranom i četiri para rupica raspoređenih uz rubove (T. 1. 4).⁷⁴ Oblikom i rasporedom rupica pripadaju tipu Carnuntum VII.⁷⁵ Obzirom na postojanje rupica s donje strane pločice (kojima su se dodatno učvršćivale za donji red ljuski) možemo ih datirati nešto preciznije. Naime običaj da se dodatno povezuju ne samo unutar istog reda, horizontalno, već i s gornjim ili donjim redom javlja se vjerojatno tek od 2. st.⁷⁶ U tom razdoblju pločice postaju uže i izduženije, no naronitanske zadržavaju oblik blizak ranijim pločicama. Slične našima, oblikom ili rasporedom rupica, nalazimo na više lokaliteta. Na području Hrvatske najbrojniji su ulomci iz Siska, među kojima je nekoliko sličnih našima,⁷⁷ dok su one iz Dalja izduženije i oštrijeg vrha.⁷⁸ Nalazi iz logora *Burnum* premda izduženog oblika, nemaju rupice na donjem kraju.⁷⁹ Među nalazima koji potječu s raznih lokaliteta (Corbridge, Avenches⁸⁰, Mušov,⁸¹ Bonn,⁸² Eining-Un-

T. 191. 2777- 2784; J. Bayley, S. Bucher, *Roman Brooches in Britain, A Technological and Typological Study based on the Richborough Collection*, London 2004., 121, sl. 94. 342-345, 154; F. Humer (ur.), *Legionsadler und Druidenstab von Legionärlager zur Donaumetropole*, Katalog, Bad-Deutsch Altenburg 2006., 216, 217, kat. br. 753, 754, sl. 298. 753, 754).

⁷⁰ M. Feugère, *Weapons of the Romans*, Stroud 2002., 98.

⁷¹ Pri tome se koristilo više različitih metoda spajanja; J. P. Wild, »A Find of Roman Scale Armour from Carpow«, *Britannia*, XII, London 1981., 305-306; M. Feugère, *op. cit.* (70), 98; I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 79.

⁷² Na temelju brojnih nalaza na lokalitetu *Carnuntum* ljuske su podijeljene u 9 osnovnih tipova, a s varijantama ukupno je 36 različitih oblika ljuski: M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006., 97, sl. 54. 1; M. Feugère, *op. cit.* (70), 98.

⁷³ I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 79.

⁷⁴ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 236, kat. br. 6, 240, sl. 6.

⁷⁵ Carnuntum VIII (M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 97, sl. 54. 1).

⁷⁶ Time je oklop bio čvršći ali i manje fleksibilan; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 139.

⁷⁷ I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 179, T. 30, 158-160, osobito kat. br. 158.

⁷⁸ I. Radman-Livaja, »Finds of Roman Military Equipment from Teutoburgium«, u: Zs. Visy (ur.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs 2005, 946, sl. 2. 11.

⁷⁹ T. Šeparović, N. Uroda, *op. cit.* (53), 38, kat. br. 41.

⁸⁰ M. C. Bishop, J. N. Dore, *Corbridge, Excavations of the Roman Fort and Town 1947-1980*, 1988, 174, sl. 83. 138, 139; A. Voirol, *op. cit.* (49), 49, T. 7. 51.

⁸¹ M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 139, sl. 84.2.

⁸² S. Matešić, *Fibeln, Militaria, Pferdgeschirr und Wagenteile der Gersbach-Grabung im Bonner Legionslager*, neobjavljena magistarska radnja, Köln 2005., 104, 105, T. 10. 124-128.

terfeld⁸³) najslbličiji su, oblikom i rasporedom rupica, nalazi iz Dura Europosa.⁸⁴

Pojasni okov (T. 1. 5)⁸⁵ pripada tipu okova s trubljastim ukrasom za koje se na temelju motiva i tehnike izrade sugerira kasnolatenški keltski utjecaj.⁸⁶ Predmeti ukrašeni takvim motivom predstavljaju jedinstvenu kronološku skupinu materijala datiranog u drugu polovinu 2. i početak 3. st. s mogućim trajanjem i kroz prvu polovinu 3. st.,⁸⁷ a njihova datacija potvrđena je nalazima s novcem u zatvorenim grobnim cjelinama.⁸⁸ Ukrašen trubljastim motivima nije ograničen na pojasne garniture,⁸⁹ već se koristi i u ukrašavanju i oblikovanju predmeta druge namjene, primjerice konjske opreme⁹⁰ i fibula.⁹¹ Takvi su okovi česti na području rajnskog i dunavskog limesa, no nalazimo ih na brojnim lokalitetima diljem Carstva.⁹²

⁸³ I. Jütting, »Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterefeld«, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 60, München 1995, 199, sl. 10. 96-114, 202, kat. br. 96.114.

⁸⁴ S. James, *Excavations at Dura-Europos 1928-1937, Final Report VII, the Arms and Armour and other Military Equipment*, London 2004., 136, sl. 82, 455-467 (osobito kat. br. 455-459).

⁸⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 10.

⁸⁶ Ch. Boube-Piccot, »Une Phalère de harnais à décor de trompettes«, *Bulletin d'archéologie Marocaine*, V, Tanger 1964., 184; A. Böhme, »Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel«, *Saalburg Jahrbuch*, XIX, 1972., 44, bilj 336; J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 204, T. 69, 70; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153.

⁸⁷ Ch. Boube-Piccot, *op. cit.* (86), 186-187; J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 205-207; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153; M. Y. Treister, *op. cit.* (41), 118; S. T. Redžić, *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka*, (neobjavljena doktorska radnja), Beograd 2013., 213, 214.

⁸⁸ Na lokalitetu Romula u Rumunjskoj okov je nađen s novcem kovanim od 145. do 161. god., u Karnuntu je jedan nalaz datiran novcem Hadrijana i Nerve, a još dva novcem Aleksandra Severa; S. T. Redžić, *op. cit.* (87), 214.

⁸⁹ A. M. Henderson, »Small objects in Metal, Bone, Glass, etc.«, u: J. P. Bushe-Fox: *Fourth Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough, Kent, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London*, 16, Oxford 1949., 133, kat. br. 151, T. XL. 151; M. Buora, W. Jobst (ur.), *Roma sul Danubio, Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra*, Udine 2002., 239, kat. br. IVa. 88; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 145, sl. 88. 5; S. Hoss, »The Roman Military Belt«, u: *H. Koefoed, M. L. Nosch (ur.), Wearing the Cloak, Dressing the Soldier in Roman Times. Ancient Textiles Series*, 10, Oxford 2011., 36, sl. 4.3.

⁹⁰ To je potvrđeno arheološkim nalazima; L. Barkóczi, »Deux tombes de cheval à Brigetio«, *Archaeologiai Értéztitő*, 3. ser., VII-VIII-IX (1946-1948), Budapest 1948., 177, 178, T. XXX.8, T. XXXI. 4,5, T. XXXII. 4, 6; Ch. Boube-Piccot, *op. cit.* (86), 184 i dalje; M. Schleiermacher, »Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg«, *Saalburg Jahrbuch*, 50, Mainz 2000., 184, 187, T. 7. 11-23, i prikazima na spomenicima; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153, T. 54.2.

⁹¹ A. Böhme, *op. cit.* (86), 43, 44 (tip 46c) T. 29. 1145-1149, T. 30. 1150; W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Linz 1975., 119, 120 (tip 31g), 212, 213, kat. br. 340-344, T. 48. 340-344; M. Buora, W. Jobst (ur.), *op. cit.* (89), kat. br. IId. 5; I. Jütting, *op. cit.* (83), 191, 192, kat. br. 13, 14, sl. 5. 13, 14.

⁹² J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 205-205. bilj. 691, T. 69, 70; S. Matešić, *op. cit.* (82), 108-109, kat. br. 164, T. 12. 164; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 389, T. 78; S. T. Redžić, *op. cit.* (87), 216-218, kat. br. 501-510, T. LII, 501-510.

Vojna oprema priložena u Augusteum obuhvaća razdoblje od nešto prije sredine 1. st. do početka 3. st. U rimsko su vrijeme takvi nalazi izvan vojnog konteksta; primjerice u gradovima i naseljima, rustičnim vilama ili na kulturnim mjestima, sasvim uobičajeni. Može ih se povezati s vojskom na razne načine; boravak aktivnih vojnika u gradu,⁹³ tragovi radionica za proizvodnju,⁹⁴ a može se raditi i o opremi koju su veterani zadržavali kao znak prestiža ili osobnu uspomenu.⁹⁵ Za dijelove vojne opreme iz Augusteuma možemo pretpostaviti da su tamo dospjeli kao zavjetni darovi. U temenosu hrama su tijekom istraživanja pronađeni brojni nalazi, uglavnom keramički i stakleni od kojih se neki dovode u vezu s određenim božanstvima, odnosno kultovima. Većina ih je datirana u razdoblje od kraja 1. st. pr. Kr. do 3. st.,⁹⁶ a koncentracija nalaza u zapadnom dijelu navela je na razmišljanje o prikupljanju zavjetnih darova i njihovog odlaganja na tom dijelu.⁹⁷

Praksa posvećivanja oružja i konjske opreme poznata je od prapovijesti.⁹⁸ Zavjetovanje je u rimsko doba, kako je posvjedočeno na žrtvenicima, bilo uobičajeno na prostoru Rimskog Carstva, a istraživanja svetišta s područja Britanije, Galije i Germanskog prostora pokazuju da se vojna oprema, osobito tijekom 1.

⁹³ Vojnik je mogao biti dodijeljen u službu u gradskoj upravi ili su na kraće ili duže vrijeme vojna odjeljenja smještena u gradovima, zbog određenih zaduženja, borbe ili na proputovanju (osobito u naseljima uz glavne prometnice); M. C. Bishop, »Soldiers and military equipment in the towns of Roman Britain«, u: V. Maxfield, M. J. Dobson (ur.), *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies 1989*, Exeter 1991., 25; T. Fisher, »Waffen und militärische Ausrüstung in zivilem Kontext – grundsätzliche Erklärungsmöglichkeiten«, *Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht 2001. ROMEC XIII*, Brugg, 2002., 15-16.

⁹⁴ M. C. Bishop, *op. cit.* (93), 25; T. Fischer, *op. cit.* (93), 15.

⁹⁵ Oprema je imala simboličku ulogu u isticanju socijalnog statusa odnosno pripadnosti izdvojenoj skupini, profesionalnih rimskih vojnika, što potvrđuje činjenica da su vojnici na nadgrobnim spomenicima prikazivali dijelove opreme kako bi dodatno istaknuli taj status koji je ionako redovito istican u natpisu. Takve vojničke nadgrobne stele javljaju se na području Italije u kasnorepublikansko doba odakle se već početkom 1. st. šire na područja uz Rajnu gdje su popularne već od Tiberijevo doba, te dalje na područja drugih, uglavnom zapadnih rimskih provincija zajedno sa širenjem teritorija Rimskog Carstva (V. Hope, »Trophies and tombstones: commemorating the Roman soldier«, *World archaeology*, 35/1, 2003., 84; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72) 9; J. C. Coulston, »Art, culture and service: the depiction of soldiers on funerary monuments of the 3rd century«, in: L. de Blois, E. Lo Cascio (eds.), *The impact of the Roman Army (200 BC – 476 AD), Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Leiden, Boston 2007, 544; S. Hoss, »The Roman Military Belt«, u: H. Koefoed, M. L. Nosch (ur.), *Wearing the Cloak, Dressing the Soldier in Roman Times. Ancient Textiles Series*, 10, Oxford 2011., 32.). Pješaci su uglavnom prikazivali pojas s bodežom i mačem, a konjanici konjsku opremu. To su vjerojatno bili dijelovi opreme koju su neki od njih odlučili zadržati nakon odsluženja (J. A. W. Nicolay, *op. cit.* (50), 61-62).

⁹⁶ Malobrojni nalazi datirani su u razdoblje od 3. do 1. st. pr. Kr.; vidi bilj. 10.

⁹⁷ M. Topić, »Nalazi iz Augusteuma Narone i pitanje *favissae*«, u: fra H. G. Jurišić (ur.), Kačić, Zbornik Franjevačke provincije presvetog otkupitelja, XLI.-XLIII., *Zbornik u čast Emilija Marina*, Split 2009-2011., 539.

⁹⁸ M. C. Bishop, »O fortuna: a sideways look at the archaeological record and Roman Military equipment«, u: C. van Driel-Murray (ur.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence Proceedings of the Fifth Roman Military Conference, BAR Int. Series 476*, Oxford 1989., 3; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 237-251.

st. često rabila kao zavjetni dar.⁹⁹ Razlozi polaganja su bili razni i uglavnom nam ostaju skriveni s izuzetkom slučajeva opisa u literarnim izvorima ili nalaza votivnih natpisa.¹⁰⁰ Opremu su posvećivali aktivni vojnici, veterani nakon odsluženja vojnog staža ili civili koji su bili povezani s vojskom u svom poslu primjerice proizvođači opreme.¹⁰¹ Posebnu je važnost imao trenutak odsluženja vojne službe, odnosno časni otpust, za legionare i pripadnike pomoćnih jedinica, a slavio se svake godine na godišnjicu Augustovog uzdizanja na prijestolje, 7. siječnja. Tom se prilikom posvećivala oprema i žrtvovalo caru i bogovima povezanim s vojskom i ratovanjem.¹⁰²

Mali broj metalnih nalaza u hramu, u usporedbi s drugim vrstama materijala, može se objasniti na više načina. Istraživanja vojne opreme iz svetišta¹⁰³ pokazala su da su su obično posvećivani cjeloviti predmeti ili garniture te možemo pretpostaviti da su i naši nalazi samo dijelovi konjske ili pojasne garniture, odnosno oklopa koji su izvorno bili posvećeni. Tijekom vremena ili već prilikom rušenja i zatrpavanja hrama metalni su predmeti mogli biti uništeni ili namjerno prikupljeni za ponovnu upotrebu metala što je bilo uobičajeno u rimsko doba, i time je njihov broj smanjen u odnosu na izvorno stanje. Treba uzeti u obzir da se radi o gradskom svetištu koje nije bilo prvenstveno namijenjeno vojnicima i koji su svetišta mogli posjećivati u logorima u kojima su bili stacionirani,¹⁰⁴ te možda stoga vojna oprema nije bila zastupljena u onoj mjeri u kojoj su to bile neke druge kategorije predmeta.¹⁰⁵

⁹⁹ Unatoč činjenici da se često nalaze ulomci ili samo dijelovi opreme, istraživanja svetišta pokazuju da su se posvećivali cjeloviti predmeti ili kompleti; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 177.

¹⁰⁰ A. Thiel, W. Zanier, »Römische Dolche - Bemerkungen zu den Fundamentalsätzen«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 5, 1994., 69; N. Roymans, *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam 1996., 19; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 178-179.

¹⁰¹ Kao znak zahvalnosti časnici su nakon pobjede posvećivali oružje ili opremu, pa i zapovjednici najvišeg ranga. Obični vojnici za vrijeme služenja rijetko su ostavljali oružje obzirom da su ga morali kupovati, a u slučaju nedostatka opreme bili su kažnjavani. Veterani su bili zahvalni za zaštitu tijekom opasnog razdoblja života koje su proveli u službi, a ujedno su označavali važan prijelomni trenutak u životu kada su završavali s vojnom službom. Trgovci i proizvođači opreme pokazivali su vjerojatno zahvalnost za dobar posao; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 178-179.

¹⁰² J. Nicolay, *op. cit.* (68), 249.

¹⁰³ Fragmentiranost predmeta u svetištima nije, u rimsko doba, posljedica namjernog, ritualnog uništavanja budući da to nije bio rimski običaj. Unatoč nalazima ulomaka predmeti su vjerojatno prilikom posvećivanja bili cjeloviti, J. Nicolay, *op. cit.* (68), 177, 305, Appendix 4A. 1, 3.

¹⁰⁴ M. Mayer I Olivé, *op. cit.* (28), 437, 438.

¹⁰⁵ U svetištima su se uz predmete koji su bili isključivo u civilnoj uporabi uobičajeno nalazili i vojni predmeti kao i oni čija uporaba nije isključivo vojna ili civilna. Nisu samo vojnici posjećivali i vršili zavjete u svetištima izgrađenima u gradovima i naseljima, već su i civili, kao što pokazuju zavjetni natpisi, posjećivali svetišta smještena unutar logora; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 305, 306, Appendix 4A. 2, 7.

FINDS OF ROMAN MILITARY EQUIPMENT FROM THE AUGUSTEUM IN NARONA

Sanja Ivčević

Narona (Vid, near Metković) was in Antiquity one of the most important centres on the eastern coast of the Adriatic. It was not only its convenient position for commercial exchanges but also its fertile soil for the development of agriculture that contributed to the growth of the city in the area. After the middle of the 1st century BC, Narona acquired the status of colony, and at the end of that century, a shrine to Emperor Augustus was built in the city. Although it had primarily an agrarian and mercantile character, which determined the natures of its inhabitants, the city with its surroundings was an important military base in the conquest of Illyricum and a major stronghold of the Romans for military campaigns against that people in the period from a bit before the middle of the 2nd century BC to the beginning of the second half of the 1st century BC. In the surroundings of Narona the presence of soldiers is confirmed by numerous epigraphs, which are supported by archaeological finds, but apart from the five finds in the Augusteum, there are just a few in the area of the town.

The finds in the Augusteum comprise three items of horse equipment, one fragment of armour and a belt mount, probably belonging to a belt set. A tripartite leaf-shaped pendant for a harness (T 1.1) is dated to the time from the Claudian to the Flavian, and in the typology of M. C. Bishop is defined as type 11. They are found in various sites in the Empire, this same variant also including specimens the central leg of which ends in the shape of a palmette, which are somewhat more numerous than those of the kind from Narona. They can be found in Dalmatia too, for example, in Salona and Tilverium. Among the pendants from Dalmatian sites that belong to this type, if not to the variant, mentioned here by analogy, we find luxury pendants, not only at military sites, such as Burnum (variant 1p) and Tilverium (variant 1s) but in city centres such as in Salona (variant 1v).

A second harness pendant from the Augusteum (T. 1. 2) is perhaps of the tear-shaped type (Bishop 5), variant 5a, which is characterised by kidney shaped perforations at the top, a spherical ending and a shape close to that of a heart. Tear-shaped pendants were in use long, first appeared at the latest in the age of Claudius, lasting the whole of the 2nd century. In various versions they are often found at Roman sites, but examples of variant 5a are not very numerous. There are similar pendants from Sisak and Augusta the edges of which are straight, but the closest analogy is a specimen from Wiesbaden. Also belonging to the harness is a phalera (T. 1. 3) with a square loop on the rear, which belongs to the type with one loop through which the bridle was drawn (Bishop 1c), and since it has no central opening for a rivet was clearly meant only for a horizontal strap of the harness. The phalera from the Augusteum fits into the chronological framework of the rest of the material found, with the proviso that the dating of the phalerae to an extent similar to ours and some functional decorative items of similar form might suggest a period of the second half of the 1st century. Two bronze plates of scale

armour (T. 1. 4) each with four pairs of holes, are dated, because of the existence of perforations on the bottom of the plates (which which they were additionally fastened to the lower row of scales), to the time of the 2nd century. In Croatia, most numerous are fragments from Sisak, among which there are several that are similar to ours, while those from Dalj are more elongated and have a sharper tip. Finds from Burnum castrum, although they are elongated, do not have perforations at the bottom. As for finds in other areas of the Empire (including those from Corbridge, Avenches, Mušov, Bonn, Eining-Unterfeldt) those most similar, in terms of shape and distribution of the perforations, are items from Dura-Europos.

The belt mount belongs to the type with a trumpet-shaped decoration (T. 1.5). Items decorated with this kind of motif constitute a unique chronological grouping of material dating to the second half of the 2nd and the beginning of the 3rd century, possibly continuing through the first half of the 3rd, their dating being confirmed by finds with coins in closed grave units. Such mountings are a frequent find in the area of the Rhenish and the Danubian *limes*, but they can be found in numerous sites through the Empire. A decoration with trumpet shaped motifs is not limited to belt sets, but is used in the decoration and shaping of objects for other purpose, horse equipment and fibulae, for example.

The objects discussed in the article are also found in the temenos of the Augusteum in Narona, and it can be assumed that they came there as votive gifts. The practice of dedicating weapons and horse trappings is known since prehistory, and is well documented in the Late Iron Age. The making of votive offerings, as proved on altars, was common in the Roman Empire, and research into shrines from Britain, Gaul and the Germanic area shows that parts of military equipment, especially during the 1st century, were frequently consecrated and deposited as votive gifts. The small number of metal finds in the temple, as compared with other types of finds, can be explained in several ways. Researches from shrines at several sites have shown that usually whole objects or sets were consecrated, and we can assume that our finds are only parts of horse trappings or belt sets or armour that were originally dedicated. During the course of time, or during the demolition and filling of the shrine, the metal objects might have been destroyed or collected for reuse of the metal, which was a common practice in the Roman period. It has to be borne in mind that this was a city shrine that was not primarily meant for soldiers, who might have undertaken their vows in shrines that probably existed in the camps in which they were stationed, which leads to the supposition that originally military equipment was not represented to the same extent as some other categories of objects.

NAMJESNIKOVA PALAČA U SALONI

Jasna Jeličić Radonić

UDK:904(497.583Solin):728.8>”652”

Izvorni znanstveni rad
Jasna Jeličić Radonić
Fakultet hrvatskih studija
Sveučilište u Zagrebu

Na temelju otkrića stupa s natpisom *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)* don Frane Bulić ubicirao je palaču namjesnika provincije Dalmacije gdje je potom pronađeno više slojeva mozaika s figuralnim prikazima (Apolona, Tritona i Orfeja) i geometrijskom ornamentikom.

Analizom dokumentacije napravljene za vrijeme istraživanja 1942. godine, može se razlučiti osnovni oblik građevine, tj. klasični tip rimske vile sa središnjim atrijem, koja se nalazila uz glavni dekuman. Već na prvi pogled primjećuju se tijekom vremena znatna preuređenja pojedinih prostora i dvorana osnovnog korpusa palače, a osobito u vrijeme cara Dioklecijana. To nedvojbeno potvrđuje carev gentilicij *Valeria* u službenom nazivu grada naveden na reljefu salonitanske Tihe koji je tvorio dio lučnog ukrasa ulaza u namjesnikovu palaču. Autorica rekonstruirala izgled monumentalnih vrata gdje se u ključnom kamenu nalazio prikaz Rome čiji je lik flankirao treći, zasad nepoznati reljef.

Slučajno otkriće stupa s bazom, koji je nosio natpis *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)*, davne 1916. godine, na gomili kamenja (kat. čest. 3553) odakle se skidao materijal za nasipavanje močvarnih predjela ušća rijeke Jadro, objavio je don Frane Bulić skrenuvši pozornost na taj lokalitet budućim istraživačima Salone. Na temelju natpisa zaključio je da se tu nalazio ured tajnika namjesnika i da u produžetku parcele (kat. čest. 3551/1) treba tražiti palaču namjesnika odnosno ubicirati važnu javnu građevinu.¹

¹ Vlasnik zemljišta našao je na području ispod ove parcele oštećen pločnik od kamenih ploča bijelog vapnenca, ulomak kapitela i jednu veliku mramornu bazu (Kat. E, n. 449)

Potom su prilikom kopanja bunara na susjednoj čestici (kat. čest. 3551/1) vlasnici zemljišta godine 1923. naišli na mozaični pod s prikazom Apolona okruženom u kvadratu s različitim životinjama. Nastavkom radova godine 1924. otkrivena su četiri sloja mozaika, postavljena na kratkom međuprostoru između njihovih nivoa. Opisujući nove nalaze, Bulić navodi da »na istoj razini mozaika Apolona i u nastavku s njim, došli su na svjetlo dva druga odjeljka, podijeljeni niskim zidovima; u jednom od njih, površine 6 m², glava Tritona s ribama, morskim životinjama u kosi i s drugim samo dekorativnim ornamentima. U kvadratu koji uokviruje glavu Tritona, u uglovima, su fazan, lav, paun i grdelin. Drugi slojevi, sudeći prema onome što se dosad vidi, pokriveni su samo s ornamentalnom geometrijskom dekoracijom. Figuralni mozaik je lijep rad 1. st. po Kr. i po svoj vjerojatnosti pripada spomenutom praetoriju. Površina pokrivena mozaikom, dosad izašla na svjetlo, je preko 15 m².«²

Istraživanja oko ovih mozaika nastavljena su i sljedeće 1925. godine kada je proširen iskop prema zapadu. Bulić ih detaljno opisuje, navodeći da je »na istoj dubini od 1,20 m i 20 cm iznad mozaika Tritona, došao na svjetlo novi mozaik s ovalnim krugom, koji prikazuje Orfeja. Njegova glava nije još sasvim vidljiva, jer je pokrivena s nadvišenim mozaikom. Orfej sjedi u zelenom odijelu, drži u lijevoj ruci kitaru. S njegove lijeve strane je stablo. U krugu oko njega vide se dvije patke (*anas boschas*) i dvije vuge (*oriolus galbula*), koje se ukrštene podudaraju i ispod gospin pijevac (*apoda paradise*), kojem također odgovara ptica iznad Orfejeve glave, također još pokrivena mozaikom iznad. Ispod ovog ovalnog kruga i lijevo u drugim kvadratnim poljima vide se krilati hipokamp, zatim kos (*turdus merula*), jedna pastrva (*salmo forio*) i zatim morski krilati grifon, a ispred njega trlja (*cyprinus barbuis*), majmun, morska krilata pantera, papiga (*psittacus*) i druge životinje, još nevidljive dobro. Prikaz krilatog hipokampa je interesantan, vrlo rijedak i pada u 1. st. po. Kr. To je jedan dokaz više da ovaj mozaik Praetorija namjesnika Dalmacije pripada prvim decenijama 1. st. po. Kr. Površina mozaika Apolona je oko 7 m², ona Tritona oko 10 m² i ona Orfeja oko 18 m², ukupno 36 m². I na drugim mjestima u ovom vinogradu je također utvrđen mozaik.«³

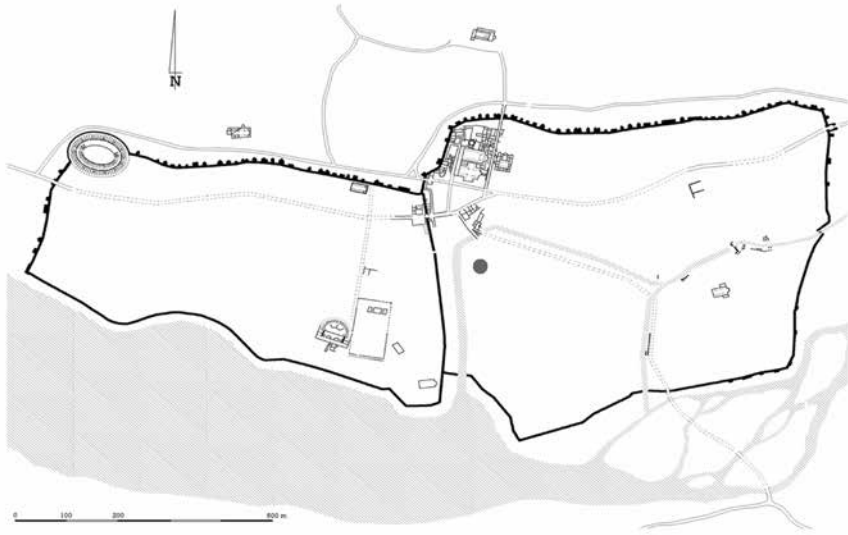
U svojoj sintezi »Po ruševinama stare Salone« Bulić rezimira svoje mišljenje o »Namjesništvenoj palači u Saloni (*Praetorium*)«, zgradi namjesnika pokrajine Dalmacije koja se nalazila na zemlji zvanoj Zubanovac. Pritom ukratko opisuje

s dva udubljenja sa strane za umetnuti ogradu i deblo stupa visokog 1,75 m koji dobro pristaje na bazu s dva udubljenja na dnu bočnih strana. Prema tome, ograda je trebala stajati na mjestu označenom na natpisu, *scrib(a) co(n)sularis*, tj. pisara koji je bio tajnik namjesnika.

Mala parcela (kat. čest. 3553) nestala je 1906. godine uklanjanjem kamenog materijala i pripojena je velikoj parceli (kat. čest. 3551/1) istih vlasnika. O tome v. F. Bulić, »Iscrizione di uno scriba consularis, cioè scrivano, segretario del luogotenente romano a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXIX, Spalato 1916., 141-143. O samom nalazu natpisa u istom broju navedenog časopisa na str. 197.

² F. Bulić, »Trovamenti antichi nell'antica Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XLVI, Spalato 1923., 80.

³ F. Bulić, »Il mosaico nel Paetorium del luogotenente della Dalmazia a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* LXVII-LXVIII, Spalato 1924./25., 88-89.

Tloct Salone s položajem namjesnikove palače

mozaike koje datira u 1. st. po. Kr. te navodi razloge njihovih slojeva: »A neda se drugačije zasada protumačiti ovo postavljanje mozaika na mozaik u ovoj dubini od 1,20 m pod sadašnjom razinom, gdje je veći dio godine pod vodom, nego time, da je već i u staro doba prodirala ispod zemlje voda solinske rijeke Jader te se radi obrane od vode podizalo tlo građenjem mozaika nad mozaikom.«⁴

Uza sva nastojanja, Bulić nije uspio otkupiti teren te otkriti tu javnu salonitansku građevinu odakle je upravljao namjesnik rimske provincije Dalmacije. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, talijanski su arheolozi proveli arheološka istraživanja namjesnikove palače tijekom 1942. godine i tada izvadili brojne mozaike, danas dijelom izložene u splitskom Arheološkom muzeju. Nažalost, rezultati talijanskih iskopavanja nisu nikad objavljeni,⁵ a tek nedavno je Emilio Marin donio dio dokumentacije navedenih istraživanja te iznosi mišljenje samo o figuralnim mozaicima: »Kako je očito iz fotodokumentacije, mozaik s prikazom Orfeja pripada starijem razdoblju, i može se datirati u 2. st., vjerojatno u sredinu tog stoljeća ili početkom druge polovine tog stoljeća. Mozaici s prikazom Apolona i Tritona pripadaju podu mlađe zgrade, koja je nastala nad prethodnom sa spomenutim podnim mozaikom, i mogli bi se datirati u sam kraj 2. st. Ti mozaici s figuralnim mitološkim predstavama, kao i još neke samo ornamentima ukrašene mozaič-

⁴ »U najdonjem i prvootkrivenom mozaiku od istoka, po prilici od 7 m² površine, glava je Apolonova lovorom ovjenčana, okolo je više životinja. Na drugom je, po prilici od 10 m² površine, glava Tritona s mnogim životinjama naokolo, a na trećem je mozaiku djelomice nad Tritonovim, od 10 m² površine, Orfej s kitarom u lijevoj ruci. Oko njega je mnoštvo ptica i jedna krilata konj-riba (*hippocampus*). I ova zadnja slika, kao i radnja mozaika, odaje da je mozaik iz 1. st. po Kr.« usp. F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986., 87.

⁵ L. Crema, »I nuovi scavi di Salona«, *Il Popolo di Spalato*, 4. IX. 1942.

ke površine, pripadaju podovima prostorija prizemne zgrade.«⁶ Uz to u bilješci preliminarno dodaje neke napomene: »Iz usporedne arhitektonske i fotografske dokumentacije, razvidno je da tlocrt vile, najvjerojatnije, predstavlja stanje na terenu, nakon dovršenih radova, te izmještanja pojedinih mozaika, zidova i popločanja, što bi više-manje moglo predstavljati prvu fazu te vile, makar u smislu horizontalne stratigrafije. Kasnije preinake u vili, odnosno vertikalna stratigrafija, nisu registrirane na arhitektonskoj dokumentaciji. Prvoj fazi, vjerojatno iz početka 2. st., pripadaju središnji veliki ornamentalni mozaik i ornamentalni mozaici u bočnim prostorijama. Je li toj fazi suvremen, ili pak nešto kasniji, kako smo ga datirali, iz sredine 2. st., stariji figuralni mozaik s Orfejmom, ne nalazimo potvrdu u dokumentaciji. Temeljem, međutim, fotografske dokumentacije, razvidno je, kao što smo i kazali, da su u sljedećoj fazi mozaici s Tritonom i Apolonom, kada je uz potonji podignut ožbukani zid. Očito je, kako je ovoj slijedila još jedna faza, u kojoj je taj zid, na nešto višoj koti od mozaičnog poda pojačan redom kamenja, koji je negirao žbuku i prekrio rub mozaika s Apolonom. Dakle, prestrukturiranje zgrade dogodilo se još jednom, možda u 3. ili 4. st. Ne samo po mozaicima, već i po mramornim inkrustacijama, očito je kako se radilo o luksuznoj građevini, pa je, premda arbitrarno, opravdano zadržati Bulićevu atribuciju.«

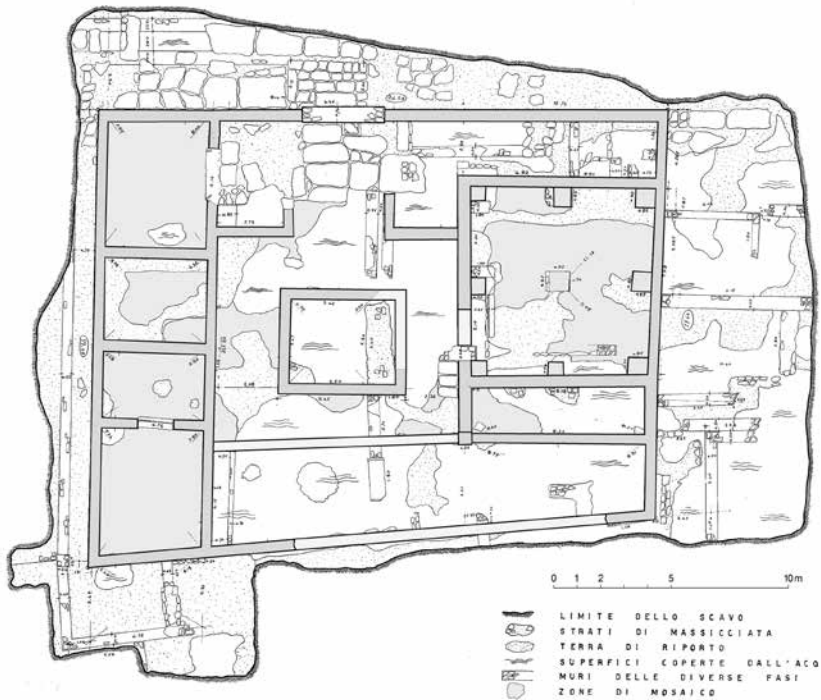
Namjesnikova palača otkrivena na predjelu Ilinac (lokalitet Zubanovac, kat. čest. 3551/1) očito je nepotpuno istražena. Po slučajnim otkrićima vlasnika zemljišta o kojima je detaljno izvještavao Bulić, niti po neobjavljenim arheološkim istraživanjima talijanskih arheologa čija je djelomična dokumentacija samo preliminarno donesena, nije moguće sagledati tu monumentalnu i luksuzno uređenu salonitansku javnu građevinu. U fokusu su neprestano bila izvanredna umjetnička djela salonitanske radionice mozaika uvijek izolirano promatrana.⁷ Stoga se iz Bulićevih opisa ne razaznaje što je istočno ili zapadno, kao ni točan slijed pružanja mozaika. Prema nedavno objavljenim arhivskim fotografijama nije jasan niti jedinstveni stratigrafski odnos pojedinih mozaičnih polja uslijed nadiranja vode što je uzrokovalo postavljanje novih mozaičnih podova.⁸ Teško je utvrditi izvorni položaj figuralnih mozaika te osobito onih s geometrijskom ornamentikom gotovo potpuno zanemarenih koji su također tvorili znatan dio cjelokupnog podnog uređenja. Naime, na nedavno objavljenom tlocrtu označene su samo površine sačuvanih dijelova mozaičnih polja bez ikakve specifikacije njihovih ukrasa. Iz iznesenih nadopuna E. Marina, navode se mramorne inkrustacije, vjerojatno zidne oplata, što govori o bogatoj opremljenosti glavne upravne građevine.

⁶ E. Marin, »Grad Salonae / Salona«, *Longae Salonae* I, Split 2002., 14-15,19, bilješka 75; *Longae Salonae* II, 22-28.

⁷ B. Matulić, »Prilog proučavanju nastanka, razvoja i trajanja salonitanske škole-radionice mozaika«, *Opuscula archaeologica* 18, Zagreb 1995., 155-162.; J. Medar, »O ikonografiji solinskih mozaika«, *Peristil* 39, Zagreb 1997., 5-12.

⁸ Namjesnikova se palača nalazila u neposrednoj blizini tzv. Pet mostova gdje je tekao rukavac Jadra koji se pružao gotovo sredinom grada. U donjim dijelovima istočnog bedema, podignutim nad lukovima, otkriven je ulaz navedenog rukavca u grad, o tome usp. J. Jeličić Radonić, »Salona, the *Urbs orientalis*«, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb-Motun 2006., 43-54.

Tloct namjesnikova palače

Međutim, analizom dosad poznate arhitektonske i fotografske dokumentacije, napravljene za vrijeme arheoloških iskopavanja, može se razlučiti osnovni oblik građevine. To je klasični tip rimske vile sa središnjim atrijem, veličine 24,26 x 19,55 m (odnosno 17,46 m). Već na prvi pogled primjećuju se građevinske faze što pokazuje da su tijekom vremena unutar osnovnog korpusa palače, sagrađene vjerojatno već u 2. st. po. Kr., izvršena znatna preuređenja pojedinih prostora i dvorana.

Ulaz je bio na sjevernom pročelju građevine odakle je uobičajeni izduženi hodnik – vestibul vodio prema atriju. Kroz taj središnji, kvadratno oblikovani prostor s trijemovima raspoređenim oko impluvija, ukrašenim podnim mozaicima, omogućen je pristup ostalim prostorijama. Sa zapadne je strane atrija niz od četiri pravokutne prostorije od kojih su dvije krajnje nešto većih dimenzija, također s mozaičnim podovima čije su površine gotovo u cijelosti sačuvane. Na istoku se nalazila prostorija kvadratnog oblika, znatno većih dimenzija, 8 x 8 m, sa zidanim kvadratnim pilonima pravilno raspoređenima u odnosu na središnji pilon, koji su otkriveni u visini cca 0,5 m. S obzirom na to da su piloni postavljeni u uglovima i po sredini pojedinih zidova prostorije, očito je da su u pitanju konstruktivni elementi. To su nosači križnih svodova kojima je bila presvođena najveća dvorana što pokazuje da se iznad nje na katu nalazila prostorija iste veličine. Glavna dvorana ukrašena je podnim mozaicima bogate ornamentike osobito oko središnjeg pilona koji okružuju mozaični tapeti s florealnim motivima obru-

Mozaik u velikoj dvorani sa središnjim i ugaonim pilonima u vrijeme istraživanja 1942. g.

bljenima geometrijskim bordurama. Razigrane isprepletene biljne vitice s različitim listovima i cvjetovima glavnog polja uokvirene su trakom naizmjenično postavljenih rombova⁹. Upravo uređenje te velike prostorije presvođene križnim svodovima i ukrašene podnim mozaicima karakteristične ornamentike pokazuju posljednju obnovu svečane dvorane u kasnoantičkom razdoblju, neosporno pod utjecajem arhitekture Dioklecijanove palače.

Otvoreno je pitanje izgleda ostalih prostorija budući da nije moguće iz dosad objavljene dokumentacije točno identificirati pojedine podne mozaike s likovnim prikazima Apolona, Orfeja i Tritona, ili one geometrijske ornamentike u određene prostore i prema tome odrediti vrijeme njihova uređenja. Prema arhivskim fotografijama očito je više slojeva mozaika koji prate određene adaptacije prostorija različitim vrstama pregradnih zidova. Naime, prvom sloju pripada mozaik s mit-skim pjevačem Orfejem. Geometrijski koncipirana shema kvadrata sa središnjim medaljonom oko kojega se pružaju polukružna polja i ona četvrtine kruga u kutovima, istaknuta je bordurom višebojne pletenice uokvirujući navedene elemente. Potom je cijeli kvadrat obrubljen novom tanjom bordurom drugačije isprepletene pletenice koja obuhvaća i zasebni ornamentalni tapet koji se nalazi samo na dnu poput postolja mozaične slike. Time se stvara pravokutnik koji je uokviren s dvije trake i to prvo nizom dentikula i jednostavnim vanjskim okvirom. Slični motivi stiliziranih četverolatičnih cvjetova zasebnog ornamentalnog polja mogu se za-

⁹ Slično koncipirani prepleti stiliziranih biljnih vitica vinove loze nalaze se na ranokršćanskim mozaicima 3. i 4. st. kao na mozaiku s prikazom Krista na groblju ispod stare bazilike Sv. Petra u Rimu i mozaicima svoda rotunde Sv. Constanze u Rimu, usp. W. Oakeshott, *Mozaici Rima*, Beograd 1967, 55-57, sl. 3, 38, 39.

Detalji mozaika s biljnom ornamentikom i geometrijskim bordurama u velikoj dvorani

paziti na arhivskoj fotografiji gdje je neznatno otkriven dio mozaika ispod onog s Apolonom. Tu se očito nalazio mozaik s identičnim ornamentalnim elementima, a vjerojatno je bio istovremeno postavljen s Orfejevim.

Zatim slijedi znatno preuređenje prostora što prate i novi mozaični podovi. Ne samo da je mozaik s Tritonom postavljen preko onog ranijeg s Orfejem, već se pruža i preko jednog nosivog zida prostorije. U njegovu produžetku nalazio se mozaik s Apolonom, ali izgleda da su bili odvojeni tankim pregradnim zidom sačuvanim samo u temelju. To neosporno pokazuje da su pripadali različitim prostorijama. Tada su, naime, obavljene građevinski zahvati adaptacije pojedinih dijelova namjesnikove palače.

Mozaici Tritona i Apolona prilikom otkrića

Gotovo identični ornamenti vanjskih bordura uokviruju kvadratna polja mozaika Apolona i Tritona. Primijenjena je nešto šira jednostavna traka meandra koja sa strane Tritonova mozaika obuhvaća jedno pravokutno polje prema drugoj prostoriji gdje je bio prikaz Apolona. Nažalost, na arhivskoj fotografiji nije moguće razaznati ukras tog tako izdvojenog pravokutnog polja, ako je uopće postojao, jer se dalje do pregradnog zida prostorije pruža samo bijela mozaična površina. Unutar te šire meandarske bordure nalazi se znatno uža s motivom isprekidanog meandra. Središnja polja obaju mozaika naglašavaju masivne bordure vijenca spletenog od lovorovog lišća. Tako se poprsje Apolona nalazi u medaljonu, dok je oktogonalno polje s likom Tritona unutar osmerokrake zvijezde nastale presjecanjem dvaju kvadrata. Osim tog osebjnog ornamenta lovorovog lišća, Apolonov medaljon uokviruje i valovita vrpca s cvjetovima te jednostavna kružnica u različitim nijansama. Prikaz Tritona prate tanka bordura isprekidanog meandra i potom znatno šira traka s motivom tzv. pasjeg skoka kojem bi više odgovarao naziv kontinuiranih valova, a unutrašnji okvir oktogona tvori niz jednostavnih redova u različitim nijansama. Primjena gotovo identičnih motiva i načina nijansiranja okvira neosporno pokazuje istog majstora mozaika. Slične ornamentalne bordure nalaze se i na drugim salonitanskim mozaicima koji su otkriveni u različitim objektima, uglavnom nepotpuno istraženima, što onemogućava odrediti preciznije datiranje. To se prvenstveno odnosi na mozaične podove u termalnim građevinama, poput onih otkrivenih sa sjeverne strane foruma ili ispod bazilike *iuxta portum* i bazilike *orientalis*, ali zasad nisu poznate ornamentalne bordure lovorova lišća, kao ni valovnice tzv. pasjeg skoka. Upravo ti motivi otkriveni su na mozaičnim tapetima ceterijalne bazilike na Kapljuču. Mozaik votivnog karaktera s natpisom posvećenim martiru Asteriju uokviren je gusto spletenim vijencem od lovorovog lišća (no. 5), dok se na ulomku drugog, vjerojatno nadgrobnog mozaičnog tapeta (no. 17) sačuvao dio bordure pasjek skoka.¹⁰ Navedeni

¹⁰ J. Jeličić Radonić, »Salonitanska radionica mozaika – Kapljuč«, *Opuscula Archaologica* 27, Zagreb 2003., 513-521.

Mozaik Apolona

mozaični ornamenti primijenjeni su, dakle, u ranokršćanskoj građevini podignutoj u drugoj polovici 4. st. po. Kr.¹¹ Prema tome, otvoreno je pitanje pripadaju li ti ornamentalni motivi repertoaru salonitanske radionice kasnijeg perioda što bi pomoglo i pri određenju nastanka mozaika Apolona i Tritona odnosno preuređenja pojedinih dijelova namjesnikove rezidencije.

Prema stratigrafiji na arhivskoj fotografiji, mozaici s prikazima Tritona i Apolona u najvišem su sloju u odnosu na ostale mozaike te vjerojatno pripadaju posljednjoj obnovi mozaičnih podova namjesnikove palače. Pritom se nameće pitanje može li se postavljanje lika omiljenog polubožanstva Tritona povezati s natpisima jednog kolegija iz vremena Dioklecijana. Radi se o pomorcima koji su služili na brodovima »tritonima«, a na žrtvenicima su zapisana imena sudionika

¹¹ J. Brøndsted, »La basilique des cinque martyrs a Kapljuč«, *Recherches a Salone I*, Copenhagen 1928., 33-186. Klasični motiv spletnog vijenca od lovorovog lišća ne nalazi se na mozaičnim podovima drugih ranokršćanskih bazilika Salone. Naprotiv, bordura s motivom kontinuiranog vala, tzv. pasjeg skoka otkrivena je na podnom mozaiku u srednjoj lađi obnovljene salonitanske katedrale u 6. st. po. Kr. te na mozaiku prezbitarija sjeverne crkve ranokršćanskog kompleksa Farosa, također iz 6. st. po. Kr. Usp. J. Jeličić Radonić, »Novi mozaici obnovljene salonitanske katedrale«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (u tisku)*; J. Jeličić Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu*, Split 1994., 74-79.

Mozaik Tritona

godišnjih svečanosti – *Kalendis febr(aris) menestravinus at Tritonis*.¹² Naime, masivni okvir u obliku osmerokrake zvijezde zatvara središnje oktogonalno polje kojim dominira poprse morskog božanstva. Upravo isticanje motiva osmerokrake zvijezde, simbola Dioskura, zaštitnika pomoraca i opasne plovidbe,¹³ moglo bi

¹² P. Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Djela JAZU, Knj. XXV, Zagreb 1915., 90, T. I-II; F. Prévot, »Collèges professionnels, Un cas unique: le collège Ad Tritones«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 74-76; F. Prévot, »Inscription commémorant les rites accomplis par le collège Ad Tritones, n. 16A«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 168-169; C. Goddard, »Inscription commémorant les rites accomplis par le collège Ad Tritones le 1er février 302 et le 1er février 316 (?), n. 16«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 165-168; C. Goddard, »Inscription commémorant trois cérémonies accomplies par les membres du collège Ad Tritones les 1er février 303, 319 et 320, n. 17«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 169-175; C. Goddard – N. Gauthier, »Inscription commémorant les rites accomplis un 1er février du règne de Constantin par le collège Ad Tritones, sur une base ou un autel, n. 18«, *Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne, IVe – VIIe siècles*, I, Rome – Split 2010., 175-176.

¹³ Motivi osmerokrake zvijezde prisutni na novcu grčkih gradova, poput pomorskih sila Si-

Reljef salonitanske Tihe

tzv. Pet mostova, pretpostavilo se da se izvorno nalazio na *Porta Caesarea*, tj. na obližnjim gradskim vratima. Upravo u neposrednoj blizini mjesta otkrića lučnog reljefa nalazila se namjesnikova palača.¹⁵

Tyche, zaštitnica grada Salone, prikazana je u plitkoj niši. Jednostavna višeslojna profilacija odvaja njezin lik s lijeve strane od ključnog kamena gdje se mogao također nalaziti reljef nekog božanstva. Desni kraj niše lomi se pod tupim kutom što pokazuje da je vjerojatno s druge strane zaglavnog kamena simetrično trebao biti postavljen još jedan na isti način oblikovan reljef.

Poprsje mlade djevojke zauzima gotovo cijeli prostor niše. Na izduženom ovalnom licu ističu se krupne oči s urezanim zjenicama neznatno podvučenima pod kopcima, a na usnama se nazire blagi osmijeh. Jednostavnom frizurinom, s kosom začješljanom na razdjeljak i podignutom iza uha te spuštenim uvojcima na ramenima, dominira kruna u obliku gradskih zidina. Lijevom rukom Tyche je oslonjena na modij žita, simbol obilja i blagostanja, a desnom, visoko uzdignutom, podržava držak zastave (*vexillum*) s usmjerenim kažiprstom prema natpisu: *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)*. Natpisno polje uokvireno je jednostavno urezanim profilacijom, a s donje strane završava ukrasnim resama zastave.

¹⁵ M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LII, 1935-1949, Split 1950., 279-289.; E. Dyggve, *History of Salontan Christianity*, Oslo 1951., I, 19; N. Cambi, »Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII, Split 1971., 55-71, T. XVII; J. Jeličić Radonić, »Posvetni natpisi namjesnika Flavija Julija Rufina Sarmentija carevima Konstantu i Konstanciju II. u Salonik«, *Tusculum* 5, Solin 2012., 89-102; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., 164, sl. 240; J. Jeličić Radonić, »The Relief of the Salona Tyche«, *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti*, Pula 23.-28. svibnja 2011., *Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije*, Pula 2014., 59-63.

Zaglavni kamen s prikazom Rome

Mihovil Abramić, koji je prvi objavio pronađeni reljef Tihe, objasnio je kraticom ispisana službeni naziv Salone. Pritom je posebno istaknuo počasni pridjev *Valeria* koji je, prema njegovu mišljenju, imenu grada dodijelio car Dioklecijan. Upravo spomen Dioklecijanova gentilicija u službenom imenu navedenom na vexillumu bio je Ejnaru Dyggveu presudan za datiranje nastanka reljefnog prikaza Tihe oko 300. godine, tj. za vrijeme cara Dioklecijana.¹⁶

¹⁶ Tihe, božica sreće, providnosti i sudbine, bila je zaštitnica antičkih gradova. Ime je izvedeno iz glagola τυγχάνω što znači postići svrhu, uspjeti, imati sreću. Njeno je djelovanje univerzalno i, kako sama obznanjuje, »ona je gospodarica koja svime upravlja i o svemu sudi« – κυρία πάντων te djeluje na svim razinama društvenog života, bilo da se radi o pojedinoj osobi, gradu ili vladaru. Kada su u pitanju vojskovođe i vladari, prizivanjem Tihe očekuje se da spasi i zaštiti grad pa se božica prikazuje u likovnoj umjetnosti s vijencem u obliku gradskih bedema na glavi. U tom kontekstu ističu se kao ikonografski predlošci helenistički prototipovi poznate Eutihidove (*Eutyhides*) Tihe u Antiohiji (*Antiochea*) prema kojima su nastali alegorijski prikazi odnosno personifikacije gradova ili provincija u rimskoj umjetnosti. Tihe je osobito štovana u kasnoj antici, što pokazuju preklešani portret carice Valerije u božicu Tihu iz Galerijeve palače u Solunu i mramorna glava božice Tihe iz obnovljenog kompleksa carske rezidencije u Sirmijumu, a to potvrđuje i salonitanski primjer. Usp. L. Villard, »Tyche«, *LIMC* VIII 1, 115-124; M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnog grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LII, Split 1935.-1949., 279-289; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, I, 19; Th. Stefanidou-Tiveriou, *To mikro tokso tou Galeriou sti Thessaloniki*, Athena 1995., 39-47, fig. 1,2,10,11.; K. Tzanavary, »The Worship of Gods and Heroes in Thessaloniki«, *Roman Thessaloniki*, Thessaloniki 2003., 234-237, fig. 35,36.; I. Popović, »Marble Sculptures from the Imperial Palace in Sirmium«, *Starinar* LVI/2006, Beograd, 2008., 153-166.

A što se nalazilo na ključnom kamenu luka pored reljefa salonitanske Tihe? Zanemaren podatak koji donosi Duje Rendić-Miočević u studiji posvećenoj spomenicima Minerve, pruža dragocjeni odgovor. On navodi da je, zajedno s reljefom salonitanske Tihe, pronađen još neobjavljeni reljef s prikazom poprsja božice Minerve ili Rome na lučnom kamenu jednih od solinskih vrata.¹⁷ Navedeni reljef Rome također je izložen u lapidariju splitskog Arheološkog muzeja gotovo pored reljefa salonitanske Tihe, ali je u muzejskom inventaru (Kat. D 480) pogrešno upisan. Naime, kao mjesto njegova nalaza naveden je *Aequum*, oko 1925. godine, što je sasvim potisnulo njegovo salonitansko porijeklo.

Dakle, u slično oblikovanoj niši na ključnom kamenu luka prikazan je lik Rome. Neznatno naglašene linije žljebova u potpunosti odgovaraju onima na reljefu Tihe. To neosporno pokazuje njihovu povezanost, tj. da su to ukrasni dijelovi istog luka. Pravokutna niša sa zabatnim završetkom prilagođena je poprsju božice uobičajene ikonografije.¹⁸ Roma je odjevena u tuniku pričvršćenu okrugom fibulom na desnom ramenu. Na glavi je kaciga s perjanicom na vrhu i pojačanim rubom ispod kojega se naziru uvojci kose. Lice je ovalno s bademasto oblikovanim očima i naglašenim zjenicama, a pravilni nos i usta neznatno su oštećeni. Božica je ukrašena ogrlicom na kojoj se ističe glava Gorgone. S desne strane, uz nabore tunike, prikazan je rog obilja, simbol blagostanja.

Vrlo slična obrada ženskih likova – Rome i Tihe – ovalna lica s naglašenim bademastim očima, oblikovanje vrata s određenim zadebljanjima, pokazuje isti rukopis salonitanske klesarske radionice. Upravo nad glavnim ulazom u namjesnikovu palača ističu se reljefni prikazi Rome, personifikacije rimske države i salonitanske Tihe, zaštitnice grada. A to u potpunosti odgovara kontekstu propagandno-religioznog programa rezidencije namjesnika provincije Dalmacije.

¹⁷ »Božičino poprsje nalazimo i na lučnom kamenu jednih od solinskih vrata« za koje u bilješci navodi: »ukoliko nije predstavljena Roma, reljef je neobjelodanjen. Nađen je zajedno s reljefom Salone (Tyche Salonitana; v. VAHD LII, 279, sl. 1), čuva se u splitskom Arheološkom muzeju«. Usp. D. Rendić-Miočević, »Glinena statueta Minerve (Atene) iz Solina«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIV, Split 1952., 149, bilješka 2.

¹⁸ Najraniji prikaz Rome, kao simboličke personifikacije Države, pojavljuje se na prvim novcima Republike te se bez prekida s neznatnim varijantama nalazi između 269.-46. godine pr. Kr. To je profil žene s kacigom koja nije bez analogije s Atenom Parthenos na novcu Atene. Karakteristični ratni atributi – štit i mač, odjeća i držanje kombinirani su na način grčkih tipova Pallas, Tihe i Amazonke u formiranju njezina konačnog izgleda. Važan literarni tekst, himna grčke pjesnikinje Melinno, slavi Romu, kći Marsa, tj. pripisuje Romi božansko porijeklo. Ime grada i heroine proizlazi iz grčkog *ρώμη* = sila, snaga. Za Carstva, kult Rome se širio i regulirao propisima te se odobravaju posvete hramova Romi i Cezaru. Poslije apoteoze Augusta 14. g., opći je kult od tada služben, obraćao se *Romae et Augusto*, stvarajući združenu dvostruku shemu, političku i religioznu. U svim provincijama nalaze se brojni tragovi ovog kulta. Lik, glava ili poprsje božice često su prikazani na carskom novcu, kao i na reljefima osobito povijesnog karaktera. Ona se već nalazi na zabatu drugog Kapitolijskog hrama ili onom Marsa, na ključnom kamenu luka *Janus Quadrifrons*, Tita, Septimija Severa i Konstantina. Usp. Roma, Daremberg-Saglio »Romak«, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* IV/2, Paris, 875-878.

Rekonstrukcija luka s reljefima Rome i Tihe nad ulaznim vratima namjesnikove palače

Dakle, nad glavnim vratima, širine oko 3,5 m, istaknuti su službeni simboli rimske vlasti. U tom smislu možda se može pretpostaviti što se moglo nalaziti na trećem reljefu, koji je nedvojbeno s druge strane flankirao božicu Romu. S obzirom na to da je u imenu Salone prisutan i Dioklecijanov gentilicij *Valeria*, što je bitan element za vrijeme nastanka samog reljefa odnosno ukrasa nad ulazom te važne upravne građevine cijele provincije, treba pretpostaviti neki simbol vladara odnosno cara. Otvoreno je pitanje može li se na tom mjestu tražiti lik vladara toliko prisutnog i zaslužnog za obnovu ne samo te javne građevine već i glavnog grada Salone.¹⁹ Odatle je, premda se povukao s prijestolja, i dalje uvelike pomagao svojim iskustvom i savjetima u rješavanju gorućih problema Rimskog Carstva, nastanivši se u velebnoj carskoj palači podignutoj u neposrednoj blizini.²⁰

Ispred namjesnikove palače pružala se jedna od glavnih gradskih ulica (*decumanus*), širine oko 8,5 m, što se vidi prema objavljenoj dokumentaciji s arheoloških istraživanja. Popločana velikim kamenim pločama s drenažnim kanalom po sredini, vodila je prema forumu smještenom u središtu istočnog dijela grada, *Urbs orientalis*, gdje se nalazio Jupiterov hram obnovljen u vrijeme Dioklecijana.

Stoga prilog o salonitanskoj palači namjesnika provincije Dalmacije, vjerojatno znatno obnovljenoj za Dioklecijanove vladavine, posvećujem akademiku Nenadu Cambiju koji je u svojim temeljnim studijama osvjetljavao lik cara Dioklecijana, proučavajući sa svih aspekata njegov lik i značaj u turbulentnim vremenima Rimskoga Carstva.

¹⁹ J. Jeličić Radonić, »*Aurelia Prisca*«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, Split 2005.-2007., 5-25; J. Jeličić Radonić, »Dioklecijan i salonitanska *Urbs orientalis*, (Diocletian and the Salona *Urbs Orientalis*)«, *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača, O 1700. objelnici postojanja*, Split 2009., 307-333; J. Jeličić Radonić, »Hram Dioklecijanove doba kod Porta Andetria u Saloni«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42, Split 2011., 5-28.

²⁰ N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum, Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.; N. Cambi, *Dioklecijanov lik između realnosti i transcendencije, Artistički, ikonografski i sociološki aspekti*, Split 2017.

THE GOVERNOR'S PALACE IN SALONA

Jasna Jeličić Radonić

Following up on an accidental discovery of a column that had on it the inscription *SCRIB COS, scrib(a) co(n)s(ularis)* back in 1916, Frane Bulic located the office of the governor's secretary, in other words, the palace of the governor of Dalmatia. In this place several layers of mosaics were found, Bulić focusing on those with depictions of Apollo, Triton and Orpheus, but in spite of all his efforts, he did not manage to buy the land. During World War II, Italian archaeologists carried out excavations in the palace during 1942 and at that time, extracted numerous mosaics, today partially exhibited in the Archaeological Museum in Split. Unfortunately, no accounts of the results of the Italian excavations were ever published, and it is only recently that Emilio Marin has provided part of the documentation of this research.

Only a preliminary account of the governor's palace revealed in the Ilinac neighbourhood (Zubanovac, cadastral parcel 3551/1) has been published. Hence it is not possible to comprehend the totality of this monumental public building, or the unique stratigraphic relation of the individual mosaic fields with figural depictions or those with geometrical ornamentation that also formed a considerable part of the whole of the arrangement of the flooring.

However, through an analysis of the architectural and photographic documentation made during the excavations known so far, it is possible to distinguish the basic shape of the building. It is a classic type of Roman villa with a central atrium. At first glance it is possible to make out the considerable remodelling of individual rooms and halls of the basic corpus of the 2nd century AD palace that took place over the course of time. The entry was on the northern façade, and then through the vestibule there was access into the atrium, the central space with porticos, around an impluvium enabling access to the other rooms. On the west side of the atrium is a series of four rectangular rooms, while on the eastern side was a room of much bigger dimensions with built square pylons regularly distributed around the central pylon. These are structural elements, i.e., bearers of the cross vaults that spanned the largest hall and on the floor above it was a room of the same size. The main hall was decorated with floor mosaics with rich floral ornamentation. These elements show the final renovation of the grand hall in Late Antiquity, undoubtedly influenced by the architecture of Diocletian's Palace. Belonging to the first layer is a mosaic showing the mythical singer Orpheus, over which is a mosaic with Triton, in the extension of which was a mosaic featuring Apollo. According to archival photography, mosaics with Triton and Apollo are above any of the other mosaics and probably belong to the last renovation of the mosaic floors of the governor's palace. The question here arises as to whether the placing of the figure of Triton is to be linked with inscriptions of a college from the time of Diocletian: sailors who served on ships called tritons, the names of which are written on altars during the annual ceremonies of *Kalendis febr(aris) menstravinus at Tritonis*.

The governor's palace was much renovated, like other public buildings, in the time of Emperor Diocletian. Although for the moment only modest remains of his well known architectural activity have been confirmed in Salona, the emperor's gentile name in the official name of the city is stated in the relief of the Salona Tyche, confirming this beyond a doubt. Since the relief belongs to the arcuate decoration of the monumental gate, and is found by what are called Five Bridges, it has been assumed that it was originally placed on the nearby city gate, *Porta Caesarea*. But in the immediate vicinity of the site of the discovery of the arcuate relief there was the governor's palace.

What was actually shown on the keystone of the arch beside the relief of the Salona Tyche? In a study dedicated to monuments of Minerva, D. Rendić-Miočević provides the information that together with the relief of Salonitan Tyche there was a relief found that had a depiction of a bust of Minerva or Roma on the arch stone of one of the gates in Salona. This relief of Roma is also displayed in the lapidarium of the Archaeological Museum, but is wrongly entered into the museum inventory (Cat. D 480), which has entirely suppressed its origins in Salona. That it belonged to the decorative parts of the same arch is shown beyond a doubt by the identical lines of the moulding around similarly formed niches and the stylistic characteristics of the female deities. It was above the main entrance into the governor's palace that there were prominent relief depictions of Roma, personification of the Roman state, and Salonitan Tyche, patroness of the city. This correlates very well with the context of the propaganda and religious programme of the residence of the governor of the province of Dalmatia.

Over the main entrance, then, were displayed the official symbols of Roman rule. From this point of view it can be hypothesised what there might be on the third relief, which undoubtedly flanked the goddess Roma on the other side. Since in the name of Salona there was Diocletian's gentilicium, *Valeria*, which is an essential element for the time of the origin of the relief, that is, the decoration over the entrance of this important building for the government of the whole province, one should assume there was some symbol of the ruler, i.e., the emperor. It is an open question whether in this place one is to look for the figure of the ruler so present in and responsible for the renovation of not only this public building but of the whole of the capital, Salona, whence, when he stepped down from the throne, he was able still to take part in the government of the Empire.

HEKATA TRIVIA IZ SALONE

A n a T o r l a k

UDK:904(497.538Solin):73.046.1>”652”

Izvorni znanstveni rad

Ana Torlak

Odsjek za povijest umjetnosti

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

U članku se obrađuju dva spomenika sa spomenom trojne boginje. Prvi je reljef s natpisom posvećen Hekati iz Salone. Spomenik je sve do početka 19. stoljeća bio uzidan u atrij biskupske palače u Splitu nakon čega mu se izgubio svaki trag. Budući da je s vremenom brojna građa te zbirke nestala, a jedini trag ostao zabilježen u djelu *Illyricum sacrum*, smatralo se da je takva sudbina i ovog reljefa. Međutim, u ovom radu utvrđuje se da spomenik nije zagubljen, već da je darovan carskom Kabinetu za numizmatiku i starine na Bečkom dvoru (*Münz- und Antikenkabinett*) 1818. godine te da se danas čuva u Kunsthistorisches Museum (KHM). Drugi spomenik koji se obrađuje prikazuje trojnu boginju i posvećen je Dijani Kelkeji (*Diana Celcea, Celcetide*), a čuva se u istom Muzeju. Prema arhivskim podacima, taj je spomenik u Beč došao preko zbirke d'Este.

Običaj prikupljanja i donošenja antičkih spomenika u Split iz obližnje Salone, kako bi se formirali privatni lapidariji, seže još u 16. stoljeće, pod utjecajem talijanskog humanizma. U Splitu je salonitanske spomenike prikupio i izložio u svom domu Dmine Papalić.¹ Dio je ugradio u zidove svoje kuće, a dio je stajao slobodno u prostoru. Takvo je izlaganje antičkih spomenika prema humanističkom modalitetu, ugrađujući ih u zidove različitih objekata, bila uobičajena praksa

¹ Spomenike je sabrao Marko Marulić (1450. – 1524.) u djelu *In epigrammata priscorum commentarius* zajedno s prijepisima natpisa iz drugih gradova. Kritičko izdanje Marulićeva spisa obrađeno je kao dodatak doktorske disertacije Bratislava Lučina *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: 'In epigrammata priscorum Commentarius' Marka Marulića*, Zagreb 2011., u rukopisu.

u čitavoj Europi. Prikupljeni ulomci odražavali su želju za konstruiranjem vlastitog nasljeđa ukorijenjenog u nedostižnoj antičkoj kulturi. Iako će se nastaviti takva, sekundarna uporaba spomenika, s nadolazećim razdobljima mijenjala se metaporuka koju su nosili izloženi predmeti.

U duhu tada sveprisutnih filoloških istraživanja, dostupne epigrafske spomenike se prepisuje i tako se prvi put formiraju korpusi natpisa s komentarima. Natpise iz Papalićeve zbirke prepisao je Marko Marulić (1450. – 1524.) i sabrao ih u djelu *In epigrammata priscorum commentarius*, zajedno s prijepisima natpisa iz drugih gradova.² Ti su prijepisi nezamjenjivo svjedočanstvo o zbirci, s obzirom na to da je značajan dio zbirke s vremenom raznesen izvan Splita.³ Osim Marulića, niz je domaćih i stranih prepisivača splitskih i salonitanskih natpisa koji su stvarali korpuse epigrafske građe, preuzimajući već poznate prijepise jedni od drugih i dodajući novootkrivene natpise.⁴

Sredinom 18. stoljeća, salonitanske natpise objavio je i Francesco Antonio Zaccaria, isusovac kojega je Daniele Farlati (1690. – 1773.) zamolio da te spomenike donese kao prilog djelu *Illyricum sacrum*. Prvi svezak djela izašao je 1751. godine, a natpisi koje je Zaccaria obradio izašli su kao dodatak drugom dijelu već 1753. godine pod naslovom *Marmora Salonitana*.

Kako Zaccaria navodi u predgovoru, u svom djelu donio je natpise koje mu je ustupio splitski kanonik, Jeronim Bernardi, ali i one koji su ranije objavljeni kod različitih autora, a koji su mu bili dostupni. Osim prijepisa natpisa, Zaccaria je uz pojedine spomenike iznio vlastite komentare natpisa te ponekad crteže spomenika. Tako su prikazana dva reljefa s likom Silvana, dvije monumentalne portretne stele te reljef s natpisom posvećenim trojnoj božici Hekati. Osim crteža tog spomenika, Zaccaria donosi i natpis koji se nalazi u njegovu donjem dijelu. No, za razliku od ostalih objavljenih natpisa, nije uz njega stavio nikakvu opasku, niti ga je komentirao. Kako je s vremenom niz spomenika objavljenih na tom mjestu nepovratno zagubljen, smatralo se da je ista sudbina zadesila i ovaj reljef.

Međutim, u arhivu Antičke zbirke *Kunsthistorisches Museum* (dalje: KHM) u Beču, da je poklonjen Carskom i kraljevskom kabinetu za numizmatiku i starine (*Kaiserlich-Königliches Münz-und Antikenkabinett*, dalje: Kabinet) početkom XIX. stoljeća te da se i danas čuva u Beču. Osim toga, navodi se da je spomenik bio zazidan u biskupskoj palači. Naime, 1750. godine u Splitu je rapski biskup Pacific Bizza (1696. – 1756.) i splitski nadbiskup oformio zbirku antičkih spomenika ugradivši 62 spomenika u atrij biskupske palače.⁵ Zaccaria je objavio

² Više kod B. Lučin, *op. cit.* (1).

³ Više o zbirci kod: B. Lučin, »*Litterae olim in marmore insculptae*: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeve doba«, *Croatica et Slavica Iadertina XI*, Zadar 2014., 213-216.

⁴ J. Neralić, »Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji«, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 24, Split 2012., 295-332.

⁵ Biskup je bio vrstan paleograf, a zanimao se i za arheologiju. Tijekom boravka u Padovi upoznao se s Filipom Riceputijem (1667.-1742.) te mu je bio pomoćnik pri sakupljanju građe za *Illyricum sacrum*. Daniel Farlati (1690.-1773.) ga stoga u predgovoru tog djela (svezak 1) naziva njegovim »drugim začetnikom i autorom«. S. Kovačić, »BIZZA, Pacific«, *Hrvatski bibliografski leksikon*, 1983. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2032>).

te spomenike u *Monumenta Salonitana*, no za reljef Hekate nije napisao da je iz palače, kako je naveo za neke druge. Stoga je podatak iz bečkog arhiva jedinstven dokaz o povijesti spomenika.

Nadalje, u arhivu se kratko navodi da je spomenik darovan Kabinetu 1818. godine. Znakovito je da je te godine car Franjo I. posjetio Split te obišao saloni-tanske ruševine, kao i privatne zbirke spomenika u Splitu. S obzirom na carevo zanimanje za antičko nasljeđe, Splićani su mu i darovali neke spomenike. Tako je Carlo Lanza (1781. – 1834.) darovao *antikvaru njegova veličanstva* iz svoje bogate zbirke *medalja (...) neke od boljih, u znak plemenitog poštovanja*.⁶

Budući da je car posjetio i nadbiskupsku palaču, opravdano je pretpostaviti da mu je upravo tom prigodom darovan i spomenik s prikazom Hekate.⁷

Mramorni spomenik već tada je bio prepolovljen na dva jednaka dijela, što se vidi na Zaccarijinu crtežu, a o njegovoj sekundarnoj upotrebi svjedoče pomno otučene stranice. Ispod reljefa isklesan je natpis, koji Zaccaria nije prenio. U nje-mu se oštro opominje one koji onečiste mjesto nad kojim je spomenik stajao:

QUISQ IN EO VICO STERCUS NON POSU
ERIT AUT NON CACAVERIT AUT NON M
IAVERIT HABEAT ILLAS PROPITIAS
SI NEGLEXERIT VIDERIT⁸

*Quisq(ue) in eo vico stercus non posuerit aut non cacaverit aut non miaverit, habeat illas propitias; si neglexerit, viderit.*⁹

Tko god u ovoj ulici (četvrti) ne bi ostavio izmet, ili se ne bi pokakao ili popišao, neka mu one [trostruke Hekate] budu naklonjene; ako bi to zanemario, vidjet će.¹⁰

⁶ Prema Kronici Splitske gimnazije za godinu 1818. (Lj. Šimunković, »Kronika splitske gimnazije od ljeta Gospodnjega 1817./18. do godine 1866./67.«, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 23, Split 2011., 28), navodi se da je Lanza darovao medalje antikvaru njegova veličanstva, odnosno Antonu Steinbüchel u von Rheinwallu (1790.-1883.). U arhivu antičke zbirke KHM-a navedene su samo dvije geme koje je Steinbüchel 1818. godine kupio u Splitu, jedna s prikazom poprsja žene, a druga s prikazom Amora i Psihe.

⁷ Iako se izrijekom ne navodi, može se pretpostaviti da je darovan tom prigodom jer je svečano primljen u nadbiskupskoj palači:

»Kad je obavilo posjet Gimnaziji njegovo je veličanstvo otišlo u Nadbiskupsko sjemenište u čijoj su dvorani šestorica učenika hvalila znamenite talente s raznim pjesničkim sastavima.« Lj. Šimunković, *op. cit.* (6), 30.

A samom caru su u palači pažnju posebno privukle starine, koje spominje na dva mjesta u svom putopisnom dnevniku:

»(...) pa basreljefa koji su pohranjeni u kući nadbiskupa, u velikoj prizemnoj sobi. (...) Prizemno se nalazi velika prostorija sa starinama, a onda stepenište.« I. Pederin, »Franjo I. i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 78, Split 1985., 139.

⁸ *CIL* III 1966; E. Petersen, »Die dreigestaltige Hekate«, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich* 5, Vienna 1881., 72; Th. Kraus, *Hekate*, Heidelberg 1960., 91, Anm. 453.

⁹ R. Noll, *Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien 1986., 67.

¹⁰ Zahvaljujem prof. dr. sc. Jadranki Neralić na prijevodu.

Spomenik božici Hekati, *Illyricum sacrum* (1751.)

Iznad natpisa koji opominje moguće prijestupnike, nalazi se uokvireni reljef s prikazom trojne Hekate (*Hecata Trivia*), boginje s tri lica, šest ruku i jednim tijelom.¹¹ Gornji dio spomenika poprilično je otučen, no oblik oštećenja upućuje na to da je božica nosila dvodijelnu haljinu, uobičajenu na svim njezinim prikazima. Donji dio te haljine bio je dugački peplos, profiliran tankim okomitim linijama, koji se spušta niz vitko tijelo do poda, dok je gornji, kraći dio bio zakačen na ramenima te potpasan ispod prsiju. Lijeva noga, lagano savijena u koljenu, i tijelo oblikovano u S-liniju, promatraču daje dojam kao da se boginja kreće. Lice usmjereno na promatrača, *en face*, u potpunosti je otučeno, dok se od lijevog i desnog naziru obrisi profila. Na sve tri glave može se nazrijeti polos.

U rukama, odmaknutima od tijela i savijenima u laktovima, božica drži predmete usmjerene prema naprijed. Unatoč oštećenosti spomenika, mogu se djelomično identificirati.

Na desnoj strani, u najdonjoj ruci drži baklju, tipičan ikonografski atribut božice. Iako je na lijevoj strani spomenik na tom mjestu otučen, s obzirom na uobičajeno zrcalno prikazivanje ruku koje se nalaze sa strane,¹² vjerojatno je isti

¹¹ Dimenzije spomenika: visina 0,46, širina 0,30, debljina 0,11 m.

¹² E. Petersen, »Die dreigestaltige Hekate«, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus*

Spomenik Hekati, Antička zbirka Kunsthistorisches Museuma,
© Kunsthistorisches Museum Vienna

predmet držala i u lijevoj ruci. Srednjem paru ruku potpuno je otučen predmet koji je božica pridržavala. Međutim, naziru se ravne, oštre linije predmeta na lijevoj i desnoj strani pa je moguće da je u obje ruke držala isti atribut, možda bodež ili vršak koplja. To je također uobičajen boginjin atribut koji naglašava njezin okrutni karakter. U desnoj ruci najvišeg, posljednjeg para ruku drži zmiju. Naime, uz baklje, i zmije su tipičan htonski atribut, a Hekatu prate još od helenizma.¹³ Osim što ih drži u rukama, ponekad su prikazane i u njezinoj kosi, čime ona poprima zastrašujući izgled.¹⁴ S obzirom na sve karakteristike, spomenik je datiran u 2. ili 3. stoljeće.¹⁵

Österreich 4, Vienna 1880., Taf. V, 1; E. Petersen, *op. cit.* (8), 22.

¹³ D. Srejić, A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 1979., 450.

¹⁴ A. Rendić-Miočević, »Minijatura brončana kompozicija s likom Dijane iz Siska«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XIX, Zagreb 1986., 194.

¹⁵ R. Noll, *op. cit.* (9), 67.

Hekata, božica onostranog i nepoznatog, graničnih životnih trenutaka – rađanja i smrti, nepoznatih i opasnih krajeva, raskršća, magije, kao i mnoga druga božanstva grčkog religijskog svijeta, bila je maloazijskog porijekla. Štovana je u čitavoj Grčkoj, a kasnijim prožimanjem rimskog s helenističkim panteonom ulazi u rimski religijski sustav te se zadržava sve do kasne antike. Međutim, narav boginje i karakter njezina kulta mijenjali su se tijekom stoljeća.

U literarnoj predaji spominje se već u 8. stoljeću prije Krista u Hesiodovoj *Teogoniji*¹⁶ gdje je opjevana kao dobronamjerna, moćna i cijenjena među Titanima i na Olimpu.¹⁷ U tom razdoblju boginja ima više solarni nego lunarni aspekt, dok je njezina mračna strana nepoznata. Njezino ime (*Ἑχάτη*) zapravo je (*Ἐχάτος*), jedan od epiteta boga Sunca, a povezana je i s Apolonom.¹⁸

Prema Hesiodu, ona je Artemidina rođakinja, pa je ponekad predstavljena i kao njezina »dvojnica«. Boginje nerijetko imaju iste uloge, atribute i epitete. Najstariji spomen tog sinkretizma jest prikaz na steli iz Tasosa (463. godine pr. Kr.). Artemida – Hekata štuje se i u Atici i to u Hekatinim svetištima, a posvete su im pronađene i na Delosu. Hekata je ipak najuže povezana s lunarnom Artemidom (*ἰαδοφόρος*, *dadophóros*), nositeljicom baklji ili Artemidom luciferom, nositeljicom svjetla (*φωσφόρος*, *phōsphóros*). Obje se prikazuju s bakljama, jednom ili, češće, s dvjema.¹⁹

Kako Hekata predstavlja pobožanstvenije mjeseca, u vidu glasnice dana još je izjednačena i sa Selenom te Menom. Kao pratiteljica Demetre ušla je u eleuzinsko bogoštovlje te je čak i zamjenjivana s Perzefonom kao Hadova supruga.²⁰ Naime, kako je opisano u Homerskim himnama²¹ pomogla je Demetri u potrazi za svojom kćeri, s obzirom na to da je pored Helija bila jedini svjedok Perzefonine otmice. Hekata je pri tome opisana pozitivnim epitetima, kao nježna i sjajna.²²

¹⁶ *Oda Hekati*, 411-452. Neki pak smatraju da se radi o kasnijem, orfičkim dodatku. P. Paris, *Hecate* (Ἑκάτη), ur. Charles Victor Daremberg, Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1905., 45.

¹⁷ Njezino mitsko porijeklo varira ovisno o izvoru, pa je predstavljena kao (Bakhilid) dijete Noći; Zeusova i Asterijina kći (Apolodor); Aristeusova kći (Ferekid); Perzejeva kći (Likofron); Letina kći (Euripid) te kći Perzeja i Asterije (Hesiod). Prema jednoj od inačica, Hekata je čak Zeusova i Herina kći.

¹⁸ Najstarija posveta božici pronađena je na arhajskom žrtveniku iz 6. stoljeća pr. Kr. u Apolonovu svetištu u Miletu.

¹⁹ Haiganuch Sarian, *Hekate*, LIMC VI, 1, Zürich 1992., 985-998; 1012-1014, 985.

²⁰ P. Paris, *op. cit.* (16), 46-47.

²¹ *Homerske himne Demetri*, 2.25

²² *Homerska himna Demetri (I)*: »Hekata pristupi k njima s povezačom sjajnom na glavi./ Te se pozdravi milo s kćerkom Demetre svete./ Otad je gospa ta il' slijedi il' pred njom korača...«. S. Ristić, *Leksikon mit i umetnost*, Beograd 1984., 171.

Odnos između ove tri božice povezuje se s ranim matrijarhalnim vjerovanjima. Naime, htonske božice esencijalno su povezane s plodnošću te se povezuju s prvobitnom Majkom zemljom, Boginjom majkom. Krug života povezivao se s trima božicama koje se nazivaju različitim imenima – Trojna Boginja, Tri Sudbine, Tri Gracije i, na poslijetku, s jačanjem patrijarhata, Tri Furije. Pauzanije (sredina 2. stoljeća nakon Krista) zapisao je da su Tri Sudbine bile sestre koje su se zvale Rođenje, Smrt i Ljubav. M. Lynn Keller, »The Eleusian Mysteries of Demeter and Persephone: Fertility, Sexuality, and Rebirth«, *Journal of Feminist Studies in Religion*, vol. 4, no. 1 (1988.), 39.

Njezina veza s Demetrom i Perzefonom postaje kompleksnija od kada Hekata prati Perzefonu u Podzemni svijet noseći baklje.²³

Najraniji likovni prikaz božice predstavlja jednostavna, jednostruka Hekata. Pauzanije navodi Hekatin *χοanon* u Egini, a u Ateni je pronađen najstariji terakotni amulet s njezinim imenom. Boginja je prikazana u dugom peplosu u sjedećem položaju,²⁴ a da nije ispisano njezino ime u podnožju, ne bi je se moglo razlikovati od drugih arhaičnih figurica koje predstavljaju božice-majke. Očuvani kipovi Hekate veoma su rijetki, a prema antičkim izvorima, prve kipove u bronci izradili su Naukid i Skopas za božičin hram u Argu.²⁵ Na zapadnom frizu poznatog Hekatinog svetišta u Lagini istaknuta je njezina uloga u borbi protiv Titana gdje se stavila na stranu Zeusa.²⁶ Na tom frizu, kao i na crnofiguralnim i crvenofiguralnim vazama, Hekata je prikazana kao djevojka u formi monomorfog božanstva. Njezin su atribut dvije ili jedna bočica i jedna baklja koje nosi u rukama.

U drugoj fazi kulta, koja započinje u 5. stoljeću, a dominantnom postaje s helenizmom, Hekata je oblikovana kao boginja duhova, magije i mjeseca, vraćanja, nekromanije. Postala je zastrašujućom zbog demona koje šalje na zemlju da progone ljude. I sama se pojavljuje noću u pratnji svojih demonskih pasa. To je paklenska, trostruka Hekata. Ona se više ne poistovjećuje s blagom i dobrom Artemidom, već s divljim božanstvima, najčešće pristiglima sa sjevera.²⁷

Promjena kulta utjecala je i na likovni prikaz boginje, koji se sada značajno izmijenio – iz jednostrukog, monomorfog oblika (*Hekata monoprosopos*) transformirana je u trostruko, tromorfno (*Hekata trimorfos, triformis*) božanstvo; s tri tijela spojena u jedno, tri glave i šest ruku. Pauzanija prenosi da je atenski kipar Alkamenej²⁸ prvi prikazao u tom obliku u drugoj polovici 5. stoljeća. Nakon toga razdoblja, sve se rjeđe javlja monomorfni prikaz božice, da bi u konačnici tromorfni oblik prevladao i kao takav se zadržao sve do kraja antike.²⁹ Tako je u skulpturalnom obliku prikazana kao zasebno oblikovana tri tijela leđima oslonjena o stup, dok je na reljefima središnji lik prikazan *en face*, a druga sva proviruju sa strana ili pak kao jedno tijelo s tri glave.

Kao trostruko božanstvo nosi zastrašujuće epitete poput *Ενοδια (Enodia), Αιδωναια (Aedonaea), Βριμω (Brimo)*.³⁰ Naglašen je njezin zastrašujući, htonsko-lunarni karakter. Žrtve i obroci prinose joj se na raskrižjima i pred ulaznim vratima, u tajanstvenim obredima, a sastojali su se od procesije ključa, žrtvovanja, pjevanja himni božici te inicijacije. Apolonije Rođanin opisuje kako se doziva sredstvima čaranja i magije, a tome su služile baklje, zvrkovi, različite vrste biljaka i tajanstveni sastojci.³¹

²³ Hekata Eleuzinska uvijek se prikazivala kao voditeljica (*ηγούμενη*) u podzemni svijet. Usp. P. Paris, *op. cit.* (16), 48.

²⁴ L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States, Hecate in Art*, London 1896., 549, pl. XXXVIII a.

P. Paris, *op. cit.* (16), 48.

²⁶ W. Berg, »Hecate: Greek or 'Anatolian'?«, *Numen*, vol. 21, fasc. 2 (1974.), 129.

²⁷ P. Paris, *op. cit.* (16), 48.

²⁸ Grčki kipar klasičnog perioda, druge polovice 5. stoljeća pr. Kr.

²⁹ W. Berg, *op. cit.* (26), 130.

³⁰ P. Paris, *op. cit.* (16), 48.

³¹ *Ibid.*, 49.

Njezin trostruki oblik objašnjava se na više načina. Jedni smatraju da tri oblika predstavljaju glavne mjesječeve mijene: mladak, pun mjesec i polumjesec. Drugi pak da se radi o sjedinjenju triju lunarnih božanstava: Artemide, Selene i same Hekate. Postoji tumačenje da se radi o prikazu njezine moći na Nebu, Zemlji i Moru. I naposljetku, najčešće prihvaćeno tumačenje, da se radi o boginji raskrižja koja ima trostruki oblik kako bi mogla protezati pogled na tri strane istodobno, odnosno upravljati trima cestama.

U razdoblju kasne antike, što bi odgovaralo trećoj fazi razvoja kulta, njezin lunarni aspekt ponovno je marginaliziran i to najvjerojatnije pod utjecajem Istoka, gdje su se zadržala obilježja iz prve faze. Premda i dalje ostaje zastrašujuće božanstvo, sve više poprima obilježja božice kozmičke ravnoteže.³²

Hekata u rimskom religijskom sustavu nema istu ulogu u mitologiji kao u grčkom razdoblju. Pojavljuje se samo u trostrukom obliku, a epiteti koji je prate su *triplex*, *triformis*, *tergemina*, *triceps*. Izvori je prikazuju kao mjesječevu, paklenu božicu. Prema Vergiliju, ona je moćna na nebu i u Erbu, u Eneidi ona postavlja čuvaru na vrata Pakla (Sibilu). Prema Ovidiju, ona je kći Latone, Apolonova sestra, koja sa svojim bratom dijeli hramove i svećenike, njen je otac titan Perz, a majka Asterija.³³ Jednako kao i ranije, zadržala je ulogu zaštitnice domova te se njezini kipovi postavljaju pred vratima domova. I dalje su zaštitnice raskrižja, a s tim u vezi i putova i putnika. Čini se da su štitile i vojske u maršu.³⁴

Na području Dalmacije pronađeno je ukupno jedanaest spomenika posvećenih Triviji, od čega su tri iz Salone (dva posvetna³⁵ i jedan, prethodno opisani, s prikazom Hekate Trivije), jedan žrtvenik iz Zadra,³⁶ dva spomenika iz Čitluka (žrtvenik³⁷ i ulomak reljefa³⁸), iz okolice Skradina dva (jedan žrtvenik s Bribira,³⁹ jedan s Maraguše⁴⁰), zatim žrtvenici iz Danila,⁴¹ Nadina⁴² te Prološca.⁴³

³² S. Ronan, Introduction, *The Goddess Hekate, Studies in Ancient Pagan and Christian Religion & Philosophy*, volume 1, ur. Stephen Ronan, Hastings, 1992., 5.

³³ Ver. Aen. 6.247, 6.256-258; Ovid. 7.74.

³⁴ M. Milićević Bradač, »Spomeni božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*«, *Opuscula archaeologica* 33, Zagreb 2009., 73.

³⁵ F. Bulić, »Iscrizioni Inedite trovate nelle macerie delle rovine di Salona lungo la ferrovia campestre negli anni 1905 e 1906«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 29 (1906.), 196, br. 3501 A, Solin; ILJug III 2060, Solin.

³⁶ CIL III 3159 (Zadar?), F. Mainardis, *Aliena saxa. Le iscrizioni greche e latine conservate nel Friuli – Venezia Giulia ma non pertinenti ai centri antichi della regione*, Roma 2004., 75, nr. 27.

³⁷ CIL III 9755; M. Milićević Bradač, *op. cit.* (34), 71, bilj. 23.

³⁸ Detalje spomenika i pretpostavljenu rekonstrukciju te raniju literaturu, vidi kod: M. Milićević Bradač, *op. cit.* (34), 69, 73.

³⁹ ILJug 2824 = AE 1925, 129; W. Kubitschek, »Dalmatinische Notizen«, *Bulićev zbornik*, Strena Buliciana, Zagreb – Split 1924., 215, Nr. 3.

⁴⁰ Žrtvenik posvećen Trivijama, Maraguša (I. Pedišić, *Rimska Skradona*, Skradin 2001., 41); E. Podrug, T. Brajković, Ž. Krnčević, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Šibenik 2008., 65-66, 210, kat. 115; T. Brajković, *Scradonae lapides, Reljefni i epigrafski spomenici Skradone*, Šibenik 2009., 41, kat. 17.

⁴¹ CIL III 9869, Danilo.

⁴² ILJug 871 Nadin; G. Alföldy, *Epigraphica*, Situla 8, 1965., 99, Nr. 10.

⁴³ CIL III Suppl. 8511 = ILS 3271, Imotski (Proložac), C. Patsch, „Archäologisch-

Još je jedan spomenik carskog vremena s natpisom i prikazom trojnog božanstva iz Dalmacije, ali mu nije sigurno mjesto nalaza.⁴⁴ Prikazana je trojna Hekata, a prema natpisu, posvećen je Dijani Kelkeji (*Diana Celca, Celceitide*). Općenito nije razjašnjena ikonografija te inačice Dijanina kulta. Prema izvorima bio je poznat kip Artemide Kelkeje,⁴⁵ koji E. Petersen povezuje s najstarijim prikazima Artemide Brauronije koja je s Hekatom povezana preko epiteta Epipirgidija.⁴⁶ R. Marić pak smatra da je ime Kelkeja izvedeno iz mjesta gdje je lokalna boginja identificirana s Artemidom.⁴⁷

Kod Rimljana je trojnost prisutna od arhajskog vremena u formi *Diva*, odnosno *Diana triformi* (Dijana trostrukog oblika) koja je predstavljala utjelovljenje boginje lovinje, božice mjeseca te boginje podzemnog svijeta.⁴⁸ U kasnijoj predaji ona se temeljem trojnih oblika i zajedničkih osobina poistovjetila s Hekatom.⁴⁹

Dalmatinski spomenik Dijani Kelkeji podigao je Flavije Silvan (*Flavius Silvanus*):

DEANAE CELCE
ITIDI [---]
FLAVIVS SI[lva]
NVS POS[uit]

Dianae Celce/itidi Flavius Si[lva]/nus pos(uit)
Flavije Silvan podiže Dijani Kelkeji

Spomenik je izrađen od peneteličkog mramora, a visok je 0,64 m.⁵⁰ Iznad baze kubičnog oblika s natpisom prikazana je boginja uobličena u tri ženska lika oslonjena leđima o stup. Sva tri lika odjevena su u tipičnu, dvostruko potpasanu

epigraphische Untersuchungen zur geschichte der römischen Provinz Dalmatien“, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 8, Wien 1902., 82, 87.

⁴⁴ U CIL-u je Mommsen naveo da je pripadao zbirci d'Este – Catajo, te da on pretpostavlja da je iz Dalmacije. E. Petersen se poziva na Otta Benndorfa te ga smješta u Dalmaciju. R. Noll ga također vezuje uz Dalmaciju, ali se ograduje postavljanjem dodatnog upitnog znaka. Na internetskom pregledniku EDH (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD05676>) kao mjesto nalaza navedena je Dalmacija, dok su na pregledniku Trismegistos navedeni Sikuli (<http://www.trismegistos.org/text/185076>).

CIL III 3156a, E. Petersen, *op. cit.* (12), Taf. V, 1; E. Petersen, *op. cit.* (8), 22; Th. Kraus, *Hekate*, Heidelberg 1960., 96 Anm. 478; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969., 41, 297; R. Noll, *Die Griechischen und lateinischen inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien 1962., 69, nr. 273.; T. Glučina, *Prikazi Artemide/Dijane u antičkoj Dalmaciji*, magistarski rad u rukopisu, Zadar 2011., 52-53.

⁴⁵ Arijan, *Anab.* 7, 19, 2.

⁴⁶ E. Petersen, *op. cit.* (8), 20-24.

⁴⁷ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933., 38-39.

⁴⁸ A. Alföldy, »Diana Nemorensis«, *American Journal of Archaeology*, vol. 64, no. 2 (1960.), 140.

⁴⁹ Ver. Aen. 4.511. »as tergemina Hecate, tria virginis ora Dian«; Hor. 3.22 »the montium custos nemorumque vir«.

⁵⁰ KHM, Inv. I 1194.

Spomenik posvećen Dijani Kelkeji (Petersen, 1880., taf. V, 1)

Spomenik posvećen Dijani Kelkeji, Antička zbirka Kunsthistorisches Museum, © Kunsthistorisches Museum Vienna, foto: <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=9675>

tuniku (*hiton*) koja pada do stopala, a kroz koju se lagano naziru linije tijela. Frizuru čine tek dugi uvojci koji se spuštaju preko ramena. Na glavi nema uobičajenih atributa.⁵¹ U rukama boginje drže baklje – jednu u desnoj, spuštеноj ruci, kojoj je plamen okrenut prema dolje, a drugu u laktu podignutoj lijevoj ruci, koja je vrškom oslonjena na pod dok joj je plamen usmjeren prema gore. Takav položaj baklji prema Petersenu u Hekatinom kultu u ovoj fazi predstavlja izlazak i zalazak sunca. Na gornjoj površini stupa nalazi se okomita četverokutna udubina, što upućuje na zaključak da je ova skulptura s bazom bila dio kultnog spomenika.⁵²

Spomenik je bio vjerojatno dio kućnog svetišta. Prema tradiciji, Trojnoj boginji zavjetni su se predmeti postavljali pred vratima, pa je moguće da je to bio slučaj i s ovim spomenikom.

Rad je lokalne produkcije, što se vidi po rustičnosti izrade. Dedicant, Flavije Silvan (*Flavius Silvanus*) nosi uobičajen gentilicij i kognomen za Dalmaciju u razdoblju kasnog Carstva te je spomenik datiran u 2. ili 3. stoljeće.

Kao i ranije opisani, i ovaj se spomenik čuva u KHM-u u Beču, no tamo je dospio na drugačiji način. Prema podacima u KHM-u, u Muzej je došao iz zbirke d'Este, odnosno Catajo. Naime, obitelj d'Este naslijedila je bogatu zbirku

⁵¹ Najčešći je polos, a javljaju se još i frigijska kapa, lišće, cvijeće, zrake.

⁵² E. Petersen, *op. cit.* (8) 1881., 21-22.

padovanskog markiza Tommasea degli Obizzija (1750. – 1805.) koja se čuvala u obiteljskoj vili-dvorcu Catajo. Izumiranjem i te loze, spomenici su pripali austrijskom nadvojvodi, kasnijem caru Franji Ferdinandu (1863. – 1914.) koji je dio zbirke 1922. i 1923. godine poklonio *Kunsthistorisches Museum* u Beču.⁵³ U toj zbirci nalazili su se brojni dalmatinski spomenici.⁵⁴

Latinski izvori rimskog carskog vremena naglašavaju podzemni, zastrašujući karakter Hekate. U tom razdoblju kult Trojne boginje proširio se čitavim Mediteranom, zajedno s drugim istočnjačkim kultovima. Stoga je često kod štovanja pridružena Liberu ili Dionizu, Kibeli, Mitri, Izidi i Serapisu. No, ipak je najznačajnija njezina povezanost s Dijaninim kultom. Ta je veza vjerojatno u Dalmaciji bila ključna u širenju i prihvaćanju Trivija među domaćim stanovništvom koje je s procesom sinkretizma kultova prihvatilo i rimski likovni izričaj za svoja autohtona vjerovanja (tome u prilog ide i tzv. troglavo božanstvo, otkriveno u Vačanima, koje prikazuje tri glave u dubokom reljefu, naslonjene na stožasto oblikovani stup).⁵⁵ Međusobnim prepletanjem domaćih i uvezenih božanstava razvilo se štovanje Trivija u svim krajevima provincije. Ono je posvjedočeno žrtvenicima na više mjesta u provinciji, a posebice u unutrašnjosti. Deset je žrtvenika samo s posvetom, za dva imamo i natpis i prikaz boginja, dok su kod dva samo njihovi prikazi.⁵⁶ Svi su datirani u razdoblje između 1. i 3. stoljeća (izuzev žrtvenika iz

⁵³ K. Geschwantler, »The Collection of Greek and Roman Antiquities in the Kunsthistorisches Museum«, u: *Masterpieces in the Collection of Greek and Roman Antiquities*, Wien 2012., 22.

⁵⁴ Dio kolekcije završio je u Galeriju Estense u Modenu, a dio u Narodnu galeriju u Pragu te u obližnji dvorac Konopišće.

O dalmatinskim spomenicima više kod: I. Prijatelj-Pavičić, »Priča o tome kako se jedan poliptih Lovre Dobričevića našao u zbirci dvorca Catajo zajedno s antičkim antikvitetima iz Dalmacijek«, *Histria antiqua* 18-2, Pula 2009., 482; A. Torlak, »Salonitanski spomenici u privatnim zbirkama na početku XIX. stoljeća«, *Zbornik IV. kongres hrvatskih povjesničara umjetnosti* (u tisku).

O zbirci Tommasea degli Obizzi vidi: L. Rizzoli, »Il castello del Catajo nel padovano e il testamento del Marchese Tommaso degli Obizzi (3 giugno 1803)«, *Archivio Storico Veneto Tridentino* 4 (1923.), 127-146; P. Fantelli, »Eruditi e collezionisti: Luigi Lanzi a Tommaso degli Obizzi«, *Padova e la sua provincia* 23 (1977.), 12-16; P. Fantelli – P. L. Fantelli, »L'inventario della collezione Obizzi al Catajo«, *Bollettino del Museo Civico di Padova* 72 (1982.), 101-238; P. L. Fantelli, »La collezione di Tommaso degli Obizzi al Catajo, in Venezia e l'archeologia«, *Congresso Internazionale, Venezia 25-29 maggio 1988*, Roma 1990., 95-99; G. Tormen, »Una piccola Atene sempre crescente: aspetti e problemi della collezione Obizzi«, *Gli Estensi e il Catajo. Aspetti del collezionismo tra Sette e Ottocento*, ur. Elena Corradini, Milano 2007., 87-99; G. Tormen, »Ad ornamentum Imperii: il trasferimento della collezione Obizzi a Vienna a fine Ottocento«, *Saggi e Memorie di Storia dell'Arte*, 34 (2010.), 173., 176.

⁵⁵ Č. M. Iveković, »Grobovi otaca«, *Narodne starine* III, Zagreb 1924., 7.; K. Prijatelj, »Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba«, *Starohrvatska prosvjeta* III, Split 1954., 68, sl. 1; M. Garašanin, »Skulptura Troglava iz Vačana kod Bribira«, *Starinar* XI, Beograd 1960. (1961.), 65-73, sl. 1-2; E. Podrug, T. Brajković, Ž. Krnčević, *op. cit.* (40), 65-66, 217, kat. 125.

⁵⁶ Zanimljivo je da je don Frane Bulić dao napraviti kopiju natpisa spomenika s prikazom Hekate Trivije i ugradio ga iznad vrata sanitarne kućice koja se nalazi iza zgrade Tusculuma. Iznad toga natpisa postavio je i reljef s prikazom trojne boginje.

Nadina koji je, preciznije, smješten u 1. stoljeće).⁵⁷ Opisani spomenici s natpisom i prikazom boginja osobiti su i po tome što se više ne čuvaju u Hrvatskoj, a značajno pridonose razumijevanju kulta Trojne boginje.

⁵⁷ G. Alföldy, *op. cit.* (42), 99, Nr. 10.

HEKATA TRIVIA FROM SALONA

Ana Torlak

The paper discusses in detail two monuments that mention the triple goddess. The first is a relief with a depiction of triple Hecate (Hekata Trivia,) goddess with three faces, six hands and one body below which there is an epigraph harshly admonishing malefactors. Up to the beginning of the 19th century, this monument was part of the collection that was kept in the Archiepiscopal Palace in Split, as shown by a drawing of it published by A. Zaccaria in the annex to the work *Illyricum sacrum*, 1751. In this paper it is established that in 1818 it was given to the Imperial Cabinet for Numismatics and Antiquities in the court of Vienna and that today it is located in the *Kunsthistorisches Museum* (KHM). Since Emperor Franz I that year visited the Archbishop's Palace, and it is well known that the Split people gave him ancient monuments, it is probable that it was on this very occasion that he was given the monument with the depiction of Hecate. The marble monument was already at that time broken into two equal parts, as can be seen in the Zaccaria drawing, and that it was secondarily used can be seen from the carefully chipped sides. Although the upper part of the monument is fairly much chipped, the form of the damage suggests that the goddess had a two-part dress, as is usual in depictions of her. The lower part of the dress was a long peplos, profiled with slender, vertical lines, that fell down the slender body to the ground, while the upper, short part was caught at the shoulders and belted beneath the bust. The left leg is lightly bent at the knee and the body is formed in an S line, giving the observer the impression that the goddess is in motion. Full face, it is completely chipped, while from the right and left sides outlines of the profile can be seen. Notwithstanding the damage, the *poloi* that she had on her heads can be glimpsed. In her arms, which are not flush with the body and are bent at the elbows, the goddess holds objects that are frontward facing. By analogy with other depictions and in the outlines of the damage, it is probably that the left and right side were mirror images.

There is one more monument of the imperial time with an inscription and depiction of the triple goddess, although the finding site is not sure. According to archival data, this monument arrived in Vienna from Dalmatia (to the KHM) via the d'Este Collection. Above the cubic base with an epigraph, Hecate is depicted, formed into three female figures leaning with their backs against a pillar; according to the inscription it is dedicated to *Diana Celcea, Celceitide*. Among the Romans this triplicity was present from the archaic time in the form of the *Diva* or *Diana triformis* which represents the incarnation of the goddess huntress, the goddess of the moon and the goddess of the underworld. In later tradition she was identified with Hecate, because of the triple forms and the common features. On the upper surface of the pillar there is a vertical rectangular concavity, suggesting the conclusion that this sculpture and its base were part of a cult monument of a household shrine, dedicated by Flavius Silvanus.

Epigraphic and iconographic analysis of the monuments shows the importance of the cult of the triple goddess in the area of Roman Dalmatia during the imperial period. Since they were taken away to Vienna as early as the 19th century, they have not yet been the subject of research. Analysis of them and their relocation in the cult context contributes to a better understanding of the cult of the Triple Goddess in Dalmatia.

CULTS OF ISIS IN DALMATIA

Inga Vilogorac Brčić

UDK:904(497.5-3Dalmacija):726.1>"652"

Izvorni znanstveni rad

Inga Vilogorac Brčić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izidini kultovi potvrđeni su nizom predmetnih i epigrafskih izvora u rimskoj provinciji Dalmaciji. Uglavnom su nađeni u istočnojadranskim lukama, Seniji, Jaderu, Enoni, Saloni i Naroni. Najranije potvrde datiraju se u doba Flavijevaca (1. stoljeće), a najkasnije u 3. stoljeće. Pet natpisa pruža najvažnije informacije o prihvaćanju Izidinih kultova u Dalmaciji. Reprezentativni figuralni spomenici upućuju na postojanje više javnih svetišta Izide i Serapisa u navedenim gradovima. Izvori svjedoče da je Izida u Dalmaciji, poput domaćih božica, štovana zbog svojih iscjeliteljskih moći, zatim kao ona koja jamči sigurnu plovidbu te kao zaštitnica careva koji su promicali njezin kult.

The Roman province Dalmatia was established at the beginning of the 1st century AD, but different aspects of Roman civilisation were introduced there even earlier, especially in the main urban centres that emerged in the eastern Adriatic seaboard. Cults of Isis have been shown to exist there from the latter half of the 1st century AD to the 3rd century AD by artefacts and epigraphic evidence, mainly found in the crowded sea harbours. In this paper I shall present them in chronological order and endeavour to explain the context surrounding their acceptance. I shall focus only on epigraphic material and typical statues which probably adorned temples, since these monuments clearly testify to the followers and practices of cults of Isis. Numerous monuments of unknown provenance and those found in funeral contexts, gems, lamps, amulets or small statues, which probably had magical or apotropaic significance, will not be considered.¹

¹ All the monuments related to gods of Isiac circle were analysed and interpreted by Croatian

Chronologically, the first testimonies of cults of Isis in Dalmatia can approximately be dated to the latter half of the 1st century AD – during the reign of Flavian dynasty. This is not surprising, since it is known that a major impetus for the appropriation of cults of Isis across the Empire occurred at the same time, when Flavian emperors (69-96 AD) actively supported them: Vespasian sought the confirmation of the god Serapis to be proclaimed emperor in Alexandria in 69 AD and during that same year Domitian, dressed as an Isiac priest, escaped the troops of Vitellius. Furthermore, Vespasian and his son Titus ordered the con-

scholars, mainly by P. Selem (»Egipatska prisutnost u našoj antici« *Telegram* 88, Zagreb, 29. XII. 1961., p. 4; »Egipatska božanstva u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* /later *VAHD*/, LXI/1959/, Split, 1963., pp. 94-110; »Egipatski šauabtji i amuleti u Arheološkom muzeju u Splitu«, *VAHD*, LXIII-LXIV, 1961-1962., Split, 1969., pp. 125-144; »Boginja s tisuću imena«, *Hrvatski znanstveni zbornik*, vol. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., pp. 291-332; »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IX/7, Sarajevo, 1972., pp. 5-104; »Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji«, *VAHD* LXXII-LXXIII, Split, 1979., pp. 79-92; *Izidin trag*, Književni krug, Split, 1997.; »Egipatska teoforna imena na tlu Hrvatske«, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 1999-2000., 109-114; »Ikografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora«, *Signa et litterae*, vol. I, FF Press, Zagreb, 2002., pp. 85-97; »Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine«, *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6 – 8. XI. 2003, ur. I. Mirnik, M. Šegvić, FF Press, Zagreb, 2005., 425-432; *Lica bogova*, Izabrana djela, vol. 1, ed. I. Vilogorac Brčić, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.; »Jadran – Izidinsko more«, *Histria Antiqua*, 18, Pula, 2009., pp. 177-183; »Jupiter-Amon na srednjem Jadranu«, *Signa et litterae*, vol. IV, FF Press, Zagreb, 2013.; »Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani« /later *ROMIS*, coauthor I. Vilogorac Brčić/, *Signa et litterae*, vol. III, FF Press, Zagreb, 2012.; »Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia« /later *ROMIC I*, coauthor I. Vilogorac Brčić/, vol. I, *Signa et litterae*, vol. V, FF Press, Zagreb, 2015); A. Bugarski-Mesdjian (»Les 'Cultes Orientaux' en Dalmatie romaine. Orijentalni kultovi' u rimskoj Dalmaciji«, *VAHD*, 96, Split, pp. 563-717.; »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir«, *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, ed. L. Bricault, M. J. Versluys, P. G.P. Meyboom, Brill, Leiden, 2006., pp. 289-328); K. A. Giunio (»Egyptian gods on the Eastern Adriatic coast«, *Aegyptus and Pannonia* vol. 1, ed. H. Györi, Z. Mráv, Budapest, 2002., pp. 21-63, 2005.,; »Religion and myth on monuments from Zadar and surroundings in the Archaeological Museum in Zadar«, *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog stvaralaštva*, Zagreb, 2005., pp. 213-222) and M. Tomorad (»The phases of penetration and diffusion of Egyptian artefacts and cults in the region of Istria and Illyricum /from the 7th c. B.C. to the 4th c. A.D./« in *Aegyptus et Pannonia*, vol. V, Budapest, 2013., pp. 185-226; »The two unpublished shabti from Krk /Croatia/« *The Journal of Egyptological Studies* IV, 2015., pp. 141-146; »The Early Penetration of Ancient Egyptian Artifacts and Dissemination of the Cults of Egyptian Divinities in Istria and Illyricum /1st Millennium B.C.-1st Century A.D./«, in *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe*, ed. M. Tomorad, Archaeopress, Oxford, 2015., pp. 167-200; »Shabti from the Museum and Private Collections in Croatia: Dating and Typological Study«, in *Egypt 2015: Perspectives of Research - Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists. 2nd-7th June 2014*, Zagreb, Croatia, ed. M. Tomorad, J. Popielsak-Grzybowska, Oxford 2017., pp. 219-239).

Inscription of Titus Flavius Laedio from Diluntum
(Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu)

struction of Serapis' temple at Campus Martius and they slept there before their triumph in the year 71 AD.²

Two Dalmatian monuments have been reliably dated to Flavian times. They were found in urban centres where monumental *Augustea*, temples of the Imperial cult, were erected. The first one is a funeral altar found in municipium *Diluntum*, in the hinterland of Naronā.³ On its front there is the inscription which states

² P. Selem, *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 39-40; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 47-48; L. Bricault, *Les cultes isiaques dans le monde greco-romain*, Les belles lettres, Paris, 2013., pp. 97-99; G. Capriotti Vittozzi, »The Flavians: Pharaonic Kingship between Egypt and Rome«, *Power, politics and cults of Isis, Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*, ed. L. Bricault, M. J. Versluys, Brill, Leiden, Boston, 2014., pp. 237-259.

³ Dimensions: 111 x 143 x 80 cm. Location: National Museum of Bosnia and Herzegovina. References: D. Sergejevski, *Vodič po zbirci kamenih spomenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1947., pp. 16-17; *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (later *GZM*), 3, p. 168; D. Rendić-Miočević, »Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije«, *VAHD*, LII, Split, 1950. (1935-1949), no. III, p. 47; *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split, 1989., pp. 632, *ILJug* 58, 117; N. Cambi, »Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji«, *VAHD*, LXV-LXVII (1963-1965), Split, 1971., pp. 85-112. 105; P. Selem »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku« *op. cit.* (1), p. 23; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 114-115, 5. 4; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 80-82, no. 20; M.-Ch. Budischovsky, »La difusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique«, I, *Inscriptions et monuments*, *EPRO* 61, Leiden, 1977., p. 188; V. Paškvalin in *GZM* 47, 120-122. T. 1.4; L. Bricault, »Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques« (later *RICIS*), De Boccard, Paris, 2005., 615/0601, A. Šaćić, *Antički epigrafski spomenici*

that Titus Flavius Laedio, a city magistrate in Narona (*quattuorvir iure dicundo*), erected a funeral monument for himself and for the members of his family.

T(ito) FLAVIO BLODI F(ilio)
PLASSO PATRI PIENTISSIMO AN(norum) L
ET FLAVIAE TATTAE MATRI
AN(norum) XXXX BENE MERITAE
5 ET T(ito) FLAVIO EPICADO FRATRI
AN(norum) XII ET T(ito) FLAVIO LAEDION(i)
AED(ile) IIII VIR(O) I(ure) D(icundo) NARONA
LAEDIO F(ecit) VIVO SIBI ET S(uis) F(iliis)

*To Titus Flavius Plassus, the son of Blodus/Blodius,
most devoted fifty year-old father,
and to Flavia Tatta,*

*his well deserved forty year-old mother,
5 and to Flavius Epicadus,
his twelve year-old brother, and to Titus Flavius Laedio,
aedilis and member of the court of four from Narona.
Done by Laedio, during his life, for himself and his children.*

The only decoration on the altar is a sistrum, carved on both sides. It is an Isiac cult object *par excellence*, which shows that Titus Flavius Laedio sought the protection of Isis in the afterlife for himself and his family. Based on the name formulas of Laedio and members of his family, they were of indigenous origin. Despite his background, Laedio was a distinguished citizen of Narona – probably one of the reasons he accepted the cult of Isis was to better adjust to Roman society by adhering the Imperial/Flavian religious policy.

The second monument dated to Flavian times is a high-quality marble statue of Isis, found in Aenona.⁴ Its dimensions suggest that it was a public monument,

Bosne i Hercegovine, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Sarajevu, 2011., 00032, <http://uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/>, (later *EDH*, visit 14. 6. 2014), 32932, <http://www.manfredclaus.de/> (later *EDCS*, visit 14. 6. 2014), 10000220.

⁴ Dimensions: 136 cm. Location: Archeological museum in Zagreb. References: W. Kubitschek in *AEMÖ*, III, 1879., pp. 3, no. 166; J. Brunšmid in *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (visit *VHAD*), 1903-1904., p. 230, pl. 34.; M. Gorenc, *Antikna skulptura u Hrvatskoj*, Zagreb, 1952., no. 51; P. Selem, »Egipatska prisutnost u našoj antici«, *op. cit.* (1), 4; »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), pp. 10-11; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), p. 54, 1. 11; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 64-65, no. 9; B. Perc, *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in den Donauländern zur Römerzeit*, disser., München, 1968., p. 223, no. 71; M. Suić, »Antički Nin i njegovi spomenici«, *Povijest grada Nina*, Institut JAZU, Zadar, 1969: 87, pl. 8; J. Leclant, »Inventaire Bibliographicae des Isiaca«, *Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaques 1940-1969*, Brill, Leiden, 1972-1991., II, 69, no. 498; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), 1977., pp. 176-177; B. Kuntić-Makvić, »H E I K Ω N H K A Λ H«, *Archaeologica Adriatica* 2, Zadar, 2009., p. 335; L. Bricault, *Atlas de la diffusion des cultes isiaques*, De Boccard, Paris, 2001., p. 128; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split, 2005., pp. 33, 35, K. A. Giunio, »Religion and myth on monuments

Statue of Isis from Aenona (Arheološki muzej u Zagrebu)

probably a part of a temple's inventory. The head is missing, but the typical knot of fringed scarf at the chest clearly identifies Isis.⁵ Her cult was probably easily accepted in Aenona because of the long tradition of worshipping indigenous goddesses in Liburnia. Since her statue has been dated to the same time as the *Augusteum* in honour of the Flavians, it may be supposed that Isis was deemed not only as one of the patroness of Aenona, but also of the emperor and the Empire.

Three monuments have been approximately dated to the latter half of 1st or the first half of 2nd century AD. An altar found in Iader was financed by Publius Quinctius Paris, who dedicated it to Isis, Serapis, Liber and Libera for the benefit or health (*pro salute*) of his son Scapula.⁶

from Zadar and surroundings in the Archaeological Museum in Zadar«, *op. cit.* (1), pp. 218-219.

⁵ At the International Archaeological Symposium *Imperial cult in the eastern Adriatic* (Pula 1997) B. Kuntić-Makvić suggested that it could be Cleopatra's statue (*op. cit.* /4/, p. 335). N. Cambi accepted her suggestion (»Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria Antiqua* 4, Pula 1999., p. 49; *op. cit.* /4/, p. 33).

⁶ Dimensions: 85 x 50 x 38 cm. Location: Museo Maffeiiano in Verona. References: *Corpus Inscriptionum Latinarum* (later *CIL*), ed. T. Mommsen et al., Berlin, vol. III, no. 2903; H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, 1892-1916., no. 4379; L. Vidman,

Altar dedicated to Isis, Serapis, Liber and Libera by Publius Quinctius Paris from Jader (Arheološki muzej u Zadru)

ISIDI SERAPI LIBER[o]
LIBERAE VOTO
SVSCEPTO PRO SALVTE
SCAPVLAE FILII SVI
5 P(ublius) QVINCTIVS PARIS
S(olvit) L(ibens) M(erito)

*To Isis, Sarapis, Liber,
Libera making
a vow to the benefit
of his son Scapula*

5 *Publius Quinctius Paris
willingly and deservedly fulfilled his vow.*

On the left side of the altar Liber and Libera are represented sitting in a niche and on the right side Isis and Serapis are in the same position. The goddess holds a sistrum. On the back side of the altar there are two niches with very damaged images in relief. In the left one there are two figures, perhaps Anubis and Harpocrates, while the right one has a figure that is not recognisable. The fact that Isis and Serapis were worshipped together with Liber and Libera is not surprising since the nature of their cults was similar (they involved mystery rites). A dedication for the health of a boy serves as testimony that Isis and Serapis were worshipped as healers, as it was customary since the Ptolemaic time. The size of the monument suggests that it was a main altar in a sanctuary, which, unfortunately, is not found by now.

Furthermore, a small altar was found in Varvaria bearing a dedication to Isis.⁷

Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae, Berlin, 1969., no. 676; G. Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie hors de l'Egypte*, Paris, 1884., p. 164; W. Drexler, »Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern«, *Mytologische Beiträge* I, Leipzig, 1890., p. 38; »Il culto delle divinità Egiziane in Dalmazia«, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XXIII, Split, 1900., p. 148; A. Bruhl, *Liber Pater*, Paris, 1953., p. 22; M. Suić, »Orijentalni kultovi u antičkom Zadru«, *Diadora* 3, Zadar, 1965., pp. 97-100; *Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra*, vol. I, Zadar, 1980., pp. 308-309; B. Perc, *op. cit.* (4), p. 225, no. 72; G. J. F. Kater-Sibbes, »Preliminary catalogue of Serapis monuments«, *EPRO* 36, Leiden, 1973., p. 180, no. 908; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), pp. 8-9; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 49-50, 1. 4; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 82-83; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), pp. 178-179; B. Olujić, »Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije«, *Latina et Graeca*, 35, Zagreb, 1990., p. 13; D. Modonesi, *Museo Maffeiano. Iscrizioni e rilievi sacri latini*, Roma, 1995., pp. 59-60, no. 58; L. Bricault, *op. cit.* (4), p. 128; *RICIS* II, 615/0201; *EDCS* 24400841.

⁷ Dimensions: 29,5 x 19 x 13 cm. Location: Archaeological collection at Bribirska glavica. References: M. Suić, »Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, IV/4, Zadar, 1966., p. 52, P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), pp. 48-50; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 59-61, 1. 18; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 55, no. 1, *L'année épigraphique*, Paris, 1981, no. 0696, B. Kuntić-Makvić, »Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi«, *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, VIII-IX, Zagreb, 1982., pp. 154-155; *RICIS* 615/0301; K. A. Giunio, »Egyptian gods on the

Altar dedicated to Isis by Raecia Marcella from Varvaria
(Gradski muzej Šibenik)

ISIDI
SAC(rum)
RAECIA MAR
CELLA

*Dedicated
to Isis.
Raecia
Marcella.*

The altar was dedicated to Isis by Raecia Marcella, a woman of indigenous origin. This monument is further evidence of the early acceptance of the cult of Isis among the local population in Dalmatia.

The third monument, dated approximately at the end of 1st or early 2nd century AD, is an inscription plate found in Aternum.⁸

Eastern Adriatic coast« *op. cit.* (1), p. 37, pl. 9/2; L. Bricault, *op. cit.* (4), p. 129; *RICIS* II, 615/0301; *EDH* 005428; *EDCS* 09001555.

⁸ *CIL* IX 3337; A. Salač, *Isis, Sarapis, a božstva sdružená dle svědectví řeckých a latinských napsů*, Prag, 1915., p. 69, 100; *SIRIS* 475 i 677; W. Drexler, »Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern«, *op. cit.* (6), pp. 40-41; H. von Petrikovitz, *Zur religionsgeschichte des Adriaumes in Altertum*, disser., Wien, 1933., p. 91; A. Alföldy, »Die alexandrinischen Götter und die Vota Publica«, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 8/9, Aschendorff, Munster, Westfalen, 1965., p. 116; B. Perc, *op. cit.* (4), pp. 232-233, no. 78; J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969., p. 233; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), pp. 14-15; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 62-64, no. 2. 2; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 103-105, no. 33; »Jadran – Izidinsko more«, *Histria Antiqua*, 18, Pula 2009., pp. 180-181; M. Malaise, »Inventaire préliminaire des documents égyptiens retrouvés en Italie« *EPRO* 21, Leiden, 1972., p. 52; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), p. 28, II, 1 i 192, no. 2; *RICIS* 615/0401; *EDH* 032727.

- L(ucio) CASSIO HERMO
DORO NAVCLERO
QVI ERAT IN COLLEG(io)
SERAPIS SALON(itano) PER
5 FRETA, PER MARIA TRA
IECTVS SAEPE PER VND(as)
QVI NON DEBVERAT
OBITVS REMANERE
IN ATERN(o), SE{T}D MECVM
10 CONIVNX SI VIVERE
NOLVERAS, AT STYGA
PERPETVA VEL RATE
FVNEREA VTINAM
TECV(m) COMITATA
15 FVISSE(m). VLP(ia) CANDI
DA DOMV SALON(itana) CON(iugi)
B(ene) M(erenti) P(osuit).

*To the shipowner
Lucius Cassius Hermodorus
who was a member of
the collegium of Serapis.*

- 5 *He crossed open seas oftenly,
seas and waters,
the one whom wasn't destined
to overcome the death
in Aternum, if you*
10 *did not want to live with me, husband,
oh, in the underworld eternal
or in the mortuary barge
what a blessing that
I was your companion.*
15 *erected by Ulpia Candida,
Salonitan by birth.
To her well deserved husband.*

The sailor Lucius Cassius Hermodorus died in Aternum, as the inscription testifies, but he had spent a significant part of his life in Salona, the capital of the Roman province Dalmatia. There he joined the *collegium* of Serapis' followers. Since it is known that religious *collegia* were sometimes organized on the basis of certain occupational preferences, it may be assumed that the *collegium* of Serapis in Salona gathered sailors who worshipped him and Isis as protectors of navigation. Therefore, it has been assumed that a community of Isis' and Serapis' followers existed in Salona since the latter half of 1st century AD, and it may be supposed that cults of Isis gained official status there at the same time. Furthermore, it implies their public temple, priesthood and cult practices in the capital of Dalmatia.

* * *

The second group of Isiac monuments from Dalmatia can be dated at the latter half of 2nd or the first half of 3rd century AD. Their appearance must have been related to the Imperial propaganda on cults of Isis which proceeded during the reign of the Severan dynasty emperors (193-225 AD). They were especially favourably inclined toward Serapis, worshipping him and Isis as gods who protect Imperial well-being and progress. Serapis was named *Conservator* and that denoted his function as protector of the emperor and the Empire. Furthermore, Emperor Caracalla visited Egypt to make his vow to Serapis; he built the temple for him on the Quirinal in Rome and he was even named *Philoserapis* because of his affection for the god.⁹

A dedication to Serapis, dated approximately to the reign of the Severi, was found in Senia.¹⁰ It is carved into the base of a very damaged marble statue; only the lower part of a throne and legs of a man, probably Serapis, are preserved.

SARMENTIVS
GEMINVS
SARAPIDI DEO SANCTO

Sarmentius
Geminus
to the holy god Serapis.

It may be assumed that Sarmentius Geminus financed the erection of a monumental statue which stood in Serapis' sanctuary in Senia. Regarding the quality and the size of the statue, he was probably prominent, wealthy citizen of Senia.

⁹ P. Selem, *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 41-42; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 50-51; L. Bricault, *op. cit.* (2), pp. 107-119; J.-L. Podvin, »Le tropisme isiaque des Sévères: une acmé reconsidérée?«, *Power, politics and cults of Isis, Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*, ed. L. Bricault, M. J. Versluys, Brill, Leiden, Boston, 2014., pp. 300-325.

¹⁰ Dimensions: 27 x 28 x 21 cm. Location: Senj City Museum. References: *CIL* III 15092; A. Salač, *op. cit.* (8), p. 100, *SIRIS* 675; J. Brunšmid in *VHAD*, 1898-1899., pp. 172-173, pl. 76; R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933., p. 81; J. Klemenc, *Senj u prethistorijsko i rimsko doba*, Hrvatski kulturni spomenici, 1, Zagreb, 1940., p. 6; E. and R. J. Harris, »The Oriental Cults in Roman Britain«, *EPRO*, 6, Brill, Leiden, 1965., pp. 75-76, t. XVI; B. Perc, *op. cit.* (4), p. 222, no. 70; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), p. 8; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), 47-48, no. 1. 1; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), p. 176; A. Glavičić, »Arheološki nalazi iz Senja i okolice«, *Senjski zbornik* III, Senj, 1982., pp. 66-68; M. Glavičić, »Natpisi antičke Senije«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35 (20), Zadar, 1994, 69-70; E. Ljubović, »Iscrizioni romane di Segna e dintorni«, *Atti*, XXVIII, Rovinj 1998., pp. 395-396; B. Ljubović, *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, katalog arheološke zbirke, Gradski muzej, Senj, 2000., p. 82, no. 60; L. Bricault, *op. cit.* (4), 2001., p. 129; *RICIS* II, 615/0101; *EDCS* 24400840.

Bust of Isis and Serapis from Salona (Kunsthistorisches Museum u Beču)

Very characteristic bronze busts of Isis¹¹ and Serapis,¹² found together at an unknown site in Salona, have been dated to the 3rd century AD. Isis is represented with the Isiac knot on her chest and with a fringed scarf. She has a diadem on her head, from which two snakes arise. Serapis' face is framed with his coiffure *à franges* and a beard. The *kalathos* on his head is decorated with an olive branch and two ears of corn on each side. It may be said that these monuments attest to active cult practices in Salona in the 3rd century AD and its continuity from Flavian times.

¹¹ E. Freiherr von Sacken, *Die Antike Bronzen*, 90, Wien 1903., t. XXXV, 4; W. Drexler, »Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern«, *op. cit.* (6), p. 41; »Il culto delle divinità Egiziane in Dalmatia«, *op. cit.* (6), p. 146; B. Perc, *op. cit.* (4), pp. 237-238, no. 82, t. V, 1; »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), p. 15; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 70-71, no. 2. 5; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), 71-72, no. 11; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), p. 198, no. 8, t. XCVII b.

¹² E. Freiherr von Sacken, *Die antiken Bronzen des K. K. Münz- und Antikencabinetts in Wien*, Wien, 1871., p. 90, no. 7, t. XIX; W. Drexler, »Der Cultus der ägyptischen Gottheiten in den Donauländern«, *op. cit.* (6), p. 42; »Il culto delle divinità Egiziane in Dalmatia«, *op. cit.* (6), p. 148; B. Perc, *op. cit.* (4), p. 239; G. Grimm, »Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland«, *EPRO* 12, Leiden, 1969., p. 221; G. J. F. Kater-Sibbes, *op. cit.* (6), p. 179, no. 904; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), p. 15; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 71-72, no. 2. 6; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 108-110, no. 38; W. Hornbostel, »Serapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte der Erscheinungsformen und Wandlungender gestalt eines Gottes«, *EPRO* 32, Leiden, 1973., p. 280; M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), 198, no. 7, t. XCVII a.

Bust of Isis from Naronia (Arheološki muzej Naronia)

Finally, a very representative alabaster bust of Isis was found in Naronia.¹³ The fringed scarf with the Isiac knot is clearly visible. Her face is missing, as it was probably made out of a different material, as Nenad Cambi suggested.¹⁴ Since the bust dates to the same time as the renovation of the *Augusteum*, done during the time of Severan dynasty,¹⁵ it may be seen as obvious testimony to the Imperial propaganda on cults of Isis in Naronia. This statue also may be considered a confirmation of the continuity of worship of Isis in Naronia from the Flavian to Severan times.

¹³ Dimensions: 32,5 x 28 x 21 cm. Location: Archeological Museum of Naronia. References: J. Leclant, »Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan 1968-1969«, *Orientalia* 39, Roma, 1970., p. 365; N. Cambi, »Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji«, *VAHD*, LXV-LXVII (1963-1965), Split, 1971., pp. 98-99, t. XXIII; *op. cit.* (4), pp. 100-101; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *op. cit.* (1), p. 23; *Izidin trag*, *op. cit.* (1), pp. 112-113, 5. 2; *Lica bogova*, *op. cit.* (1), pp. 72-74, no. 12, M.-Ch. Budischovsky, *op. cit.* (3), pp. 187-188, IV, 2; Ž. Miletić, »Religijski život u Naroni«, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja HAD-a* 22, 2003., p. 217; N. Cambi suggested that it could also be the portrait of an empress dressed as Isis (*op. cit.* /4/, p. 101).

¹⁴ *Op. cit.* (3), pp. 98-99, t. XXIII; *op. cit.* (4), pp. 100-101.

¹⁵ *Idem.*

The nine monuments described in this paper are the only reliable testimony to the cults of Isis in Dalmatia found thus far. Unfortunately, the exact archaeological context in which the considered monuments were found is not known, nor was the site of a sanctuary ascertained anywhere. However, the figural ones are very distinguished: the statues of Isis from Aenona and Salona, like the statues of Serapis from Senia and Salona, probably adorned sanctuaries. The monumental altar from Iader, with relief images of Isis, Serapis, Liber, Libera, Anubis and Harpocrates, was also part of the inventory of a sanctuary. So, even though no evidence has been found thus far, it may be assumed that sanctuaries, cult officials and festivals dedicated to Isis existed in the Dalmatian coastal towns such as Senia, Iader, Aenona and Salona.

Five inscriptions testifying to the cults of Isis in the Roman province Dalmatia provide the most vital information on the appropriation of Isiac cults there. Based on the name formulas of Isis' and Serapis' worshippers – even though there are only five of them – it may be surmised that persons of differing social rank and origin were adherents of cults of Isis in Dalmatia from the first to third centuries AD. Titus Flavius Laedio was Narona's magistrate and the most prominent among worshippers thus confirmed. Regarding the quality and the size of monuments they erected, Sarmentius Geminus from Senia and Publius Quinctius Paris from Iader were also prominent and wealthy citizens, members of high society. Lucius Cassius Hermodorus was a sailor from Aternum. Two worshippers were of indigenous origin: Titus Flavius Laedio from Narona and Raecia Marcella from Varvaria.

Hermodorus' inscription attests to the *collegium* of Serapis' worshippers in Salona. Such community probably gathered sailors and it can be assumed that protection of navigation was one of the reasons for the acceptance of Serapis' cult in Dalmatia. The dedication of Publius Quinctius Paris from Iader for the benefit or health of his son, dated to the same period, implies that Isis and Serapis were worshipped as healing gods and this would be an additional reason for the acceptance of their cult there. Furthermore, the strong tradition of worshipping gods within cults of a similar nature, especially its Liburnian part (Senia, Iader, Aenona), created fertile ground for the Isiac cults to be appropriated in Dalmatia from its first to the latest attestations. Finally, the monuments have been approximately dated to two periods: the reigns of Flavian and Severan dynasties, whose members promoted these cults.¹⁶ In the case of Aenona and Narona, a relationship between the cults of Isis and the Imperial cult may also be suggested. Therefore, it can be said that the dominant reason for the appropriation of cults of Isis in Dalmatia must have been the expression of affection and loyalty to the Roman Imperial house.

¹⁶ The continuity of cult practices in Salona and Narona from Flavian to Severan times may also be confirmed.

IZIDINI KULTOVI U DALMACIJI

Inga Vilogorac Brčić

Predmeti i epigrafski spomenici, uglavnom pronađeni u prometnim lukama (Senija – Senj, Jader – Zadar, Enona – Nin, Salona – Solin i Narona – Vid), ukazuju da su Izidini kultovi u Dalmaciji potvrđeni od prve polovice prvoga do trećega stoljeća. Rad obrađuje devet epigrafskih i materijalnih spomenika koji jasno svjedoče o kultu i sljedbenicima egipatskih božanstava. U obzir nisu uzeti brojni spomenici nepoznate provenijencije ni oni pronađeni u pogrebnom kontekstu: drago kamenje (game), svjetiljke, amajlije ili mali kipovi koji su vjerojatno imali magijsko ili apotropejsko značenje.

Na temelju imenskih formula s natpisa posvećenih Izidi može se pretpostaviti da su osobe različitog društvenog ranga i porijekla od prvoga do trećega stoljeća bile božičini sljedbenici. Najvažniji spomenik datiran u drugu polovicu 1. ili prvu polovicu 2. st. jest natpis mornara Lucija Kasija Hermodora iz Aterna koji svjedoči o zajednici (*collegium*) Serapisovih sljedbenika u Saloni. Takva je zajednica vjerojatno okupljala mornare i upućuje na zaključak da je zaštita plovidbe jedan od razloga prihvaćanja Serapisova kulta u Dalmaciji. Zavjet Publija Kvinkcija Parisa iz Jadera za dobrobit ili zdravlje njegova sina podrazumijeva da su Izida i Serapis štovani kao bogovi iscjeljenja što bi bio dodatni razlog prihvaćanja njihova kulta na tim prostorima. Dva štovatelja pouzdano su autohtonog podrijetla: Tit Flavije Ledion iz Narone i Recija Marcela iz Varvarije (Bribir). Snažna tradicija štovanja ženskih bogova u provinciji Dalmaciji, posebice u njezinu liburnskom dijelu (Senija, Jader, Enona), zasigurno je poticala prihvaćanje Izidinih kultova u vrijeme Flavijevaca.

Figuralni spomenici koji su razmotreni vrlo su reprezentativni; Izidini kipovi iz Jadera, Enone, Salone i Narone vjerojatno su krasili svetišta. Stoga se može pretpostaviti da su u spomenutim dalmatinskim obalnim gradovima postojala svetišta u kojima su štovani bogovi Izidina kruga iako do sada o tome nisu pronađeni nikakvi dokazi.

Konačno, jedan od razloga prisvajanja Izidinih kultova u Dalmaciji bio je izraz naklonosti i odanosti rimskoj carskoj dinastiji; svi opisani spomenici datiraju se otprilike u dva razdoblja, vrijeme vladavine dinastija Flavijevaca i Severa, koje su promicale navedene kultove. U Enoni i Naroni može se pratiti i odnos između Izidina i carskoga kulta.

NEDOVOLJNO POZNATE BRONČANE FIGURE MERKURA IZ ZBIRKE ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE

Adnan Busuladžić

UDK:904:73.046.1>”652”

Izvorni znanstveni rad

Adnan Busuladžić

Katedra za arheologiju

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Grčki bog Hermes u rimsko je doba bio poznat kao bog Merkur. Na području današnje Bosne i Hercegovine otkriven je stanoviti broj spomenika koji pripadaju ovom kultu. U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine nalaze se tri brončane figure Merkura koje nisu bile predmetom bilo kakve ozbiljne analize. Riječ je o predmetima koji ne potječu s prostora Bosne i Hercegovine što je ujedno i glavni razlog zašto nisu seriozno obrađeni. Merkur/Hermes bio je božanstvo – glasnik ostalih bogova. Merkur je ujedno štitio i trgovce. Jedan od glavnih determinirajućih ikonografskih elemenata koji naša tri primjerka stavlja u kontekst Merkura jest postojanje prikaza s vrećom novca u rukama. Ovo je prvi put da se ove figure obrađuju i daje im se detaljna analiza u kontekstu društvene, mitološke i vremenske atribucije.

Uvod

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se tri brončane figure boga Merkura. Kako je riječ o predmetima koji nisu pronađeni na tlu Bosne i Hercegovine, istraživači nisu bili zainteresirani za njih. Autori koji su se bavili pitanjima kultova¹ u Bosni i Hercegovini u svojim radovima nisu spominjali niti prezentirali ova tri primjerka. Figure su prvi put kratko publicirane u sklopu rada »Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog

¹ E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

muzeja Bosne i Hercegovine»², no ni uz to figure nisu adekvatno obrađene, jer je cilj toga rada bio osvrnuti se na segment koji se veže za to božanstvo,³ a ne dati cjelovitiji osvrt. Ovo je prilika da se figure obrade na detaljniji način, onako kako to i zaslužuju.

O Merkuru

Početke postojanja boga Merkura možemo pratiti već u paralelama s grčkim Hermesom.⁴ Sličnosti su također impozantne i s etrurskim bogom Turmsom.⁵ U sklopu složenih procesa sinkretizma Hermes je poistovječan i s egipatskim Hermesom Trismegistosom. Taj je kult helenizirana varijanta egipatskog boga Mjeseca Thota. Egipatsko božanstvo predstavljalo je »pisara – glasnika bogova«, što je u direktnoj korelaciji s Hermesovim, odnosno Merkurovim nadležnostima u grčkom i rimskom panteonu.⁶

Hermes je bio poznat prvenstveno kao glasnik bogova,⁷ osobni glasnik Zeusa, ali i Hada i Perzefone.⁸ Bio je sin Zeusa⁹ i Atlantove kćeri Maje,¹⁰ najmlađi od dvanaest olimpijskih bogova te zaštitnik lukavstva, sna, pastira, bio je bog prevara, umještosti i dosjetljivosti.¹¹ Zeus ga je zadužio za unapređenje trgovine, sklapanje ugovora i zaštitu putnika.¹² Te je vještine stekao svojim mnogobrojnim lukavstvima. Zazivan je da donese sreću, te je svaka sretna prilika nazivana Hermesov dar. Kao glasnik Hada, sudjelovao je i u priči o Orfejevoj Euridiki.¹³ Bio je poznat i po mnogobrojnim ljubavnicama među boginjama, ali i običnim smrtnicama. Njegove ljubavnice bile su i Perzefona, Afrodita, Brimo, a od žena Akakalida, Hersa i Penelopa. Otac je i boga Pana.¹⁴ Zbog svega toga često su ga prikazivali naga, bez odjeće, istaknutih muških karakteristika, često i u društvu Silena.¹⁵

² A. Busulađić, »Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 45, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016., 127-205.

³ *Ibid.*, 143.

⁴ *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 1894-1897, 2819-2821.

⁵ K. A. Giunio, »Kult Merkura – boga trgovine u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria Antiqua*, vol. 12, Pula 2004., 141.

⁶ I. Uranić, *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb 2002., 211-213.

⁷ N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji.*, Beograd 2014., 63.

⁸ A. Busulađić, *op. cit.* (2), 143.

⁹ R. Grevs, *Grčki mitovi*. Beograd 2008., 54.

¹⁰ G. Paulys-Wissowa, *Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1912., 738-791.

¹¹ LIMC 5/1, 1990., 285-387.

¹² R. Grevs, *op. cit.* (9), 62.

¹³ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, Beograd 1980., 381.

¹⁴ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2004., 473-475.

¹⁵ *Ibid.*, 472.

Figura Merkura (inv. br. 793)
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Figura Merkura (inv. br. 612)
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Rođen je u pećini na planini Kileni, u Arkadiji. Na tom mjestu živjela je i Maja. Čim se rodio, tradicija govori, od kornjačina oklopa, volovske kože, trske i ovčjih crijeva izradio je instrument liru¹⁶ uz koju je zapjevao o ljubavi svojih roditelja.¹⁷ Od svog je polubrata Apolona ukrao stado krava,¹⁸ pa mu je, da bi ga udobrovoljio, poklonio liru. Hermes je pronašao i frulu koju je opet darovao Apolonu. Zbog toga je i Apolon njemu dao vrijedne nagrade – između ostaloga i nadzor nad govedima. Hermes je bio jedan od najomiljenijih bogova među ljudima. Prema osobinama i karakteru bio je sličan čovjeku. I pored toga, malo mu je pažnje posvećeno u javnoj manifestaciji kulta.¹⁹ Najstariji tragovi upućuju na to da je štovan već od druge polovice drugog milenija. Tu tvrdnju upotpunjuje otkriće pločice s njegovim imenom kod mjesta Pila.²⁰ Hermes je bio zadužen za međašno kamenje, iz čega su proistjecala njegova druga zaduženja. Neka od njih donijela su mu naslov zaštitnika pastira, stada i seljaka, te graničnih površina za

¹⁶ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 63.

¹⁷ D. Srejšević – A. Cermanović, *op. cit.* (14), 473-474.

¹⁸ G. Budžak, *Antologija grčkih mitova*. Beograd 2004., 44-47.

¹⁹ K. A. Giunio, *op. cit.* (5), 141.

²⁰ M. Ventris – J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*. London 1973., 126 i 288.

ispašu, za grobove i putokaze.²¹ Putokazi su ga vrlo brzo doveli u direktnu vezu s putnicima koji su mu se također obraćali. Kao božanstvo koje je bilo i glasnik podzemlja, te samoga Hada i Perzefone, preko kamenih gomila povezivan je i s mrtvima.²² On vodi duše s ovoga na drugi svijet, te je okupljač duša. Pritom olakšava situaciju, oslobađa boli i nudi blaženstvo umrlima.²³ Te su ga okolnosti dovele u izravnu vezu i sa snom, za koji se vjerovalo da ima vrlo blizak odnos sa smrću. Hermes je ljude uspavljivao, ali i budio. U njegovu čast ljudi su postavljali ispred kućnih vrata herme, kao zaštitu od zla. Herme su bile pilastru iznad kojih su izrađivane muške bradate glave. Na pilastrima su oblikovani i falusi. Takva ikonografija ukazuje na više aspekata Hermesa, od zaštite plodnosti, putnika pa do zaštite imovine vlasnika.²⁴ Hermes je bio i pokrovitelj mladosti, atletičara, bog gimnastike, a njegove su kipove postavljali i po obrazovnim ustanovama gdje su se mladići učili borbi, ali i sportu i književnosti.²⁵ Zbog otkrića glazbenog instrumenta, bio je i zaštitnik glazbe.²⁶

U rimskoj tradiciji grčki je Hermes poistovjećen s Merkurom.²⁷ Jedna od karakteristika prikazivanja jest i pojava vreće,²⁸ što je upravo slučaj s našim primjercima. Rimski varijanta uvedena je u Rim preko izravnog kontakta koji su Rimljani imali s gradovima Velike Grčke. Nositelji kulta vrlo često bili su oslobođenici ili osobe oslobođeničkog porijekla. Uloga te kategorije stanovništva bila je iznimno značajna. Oslobođenici su se isticali u različitim privrednim aktivnostima poput trgovine,²⁹ zanatstva i drugih vrsta djelatnosti.³⁰ Kao glasnik smatran je zaštitnikom i gramatičara i retora.³¹ Iz toga je proizišlo i pokroviteljstvo rimskog Merkura. I on je bio bog trgovine, posebno žitom, bog trgovaca i izobilja.³² Samo ime došlo je od riječi *mercier* – *merxi*, što znači trgovati, trgovina i roba.³³ Trgovci su mu se molili za dobru zaradu, a robu za prodaju prskali su lovorovim grančicama umočenima u vodi.³⁴

Kako se kult širio i postajao sve značajniji, rasla je i potreba za izgradnjom hrama. Takvo je zdanje i podignuto 495. godine stare ere,³⁵ u blizini Cirkusa Maximusa. Prema preporuci sibilskih knjiga, priredena mu je i svetkovina *lectisternium* 339. godine stare ere. Godišnjica izgradnje hrama svetkovala se tijekom majskih ida, a nositelji tih bogoštovnih aktivnosti bili su primarno trgovci

²¹ G. Budžak, *op. cit.* (18), 43-44.

²² N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, Beograd 2004., 55.

²³ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 79.

²⁴ K. A. Giunio, *op. cit.* (5), 141-142.

²⁵ N. A. Kun, *op. cit.* (22), 54.

²⁶ A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*. Zagreb 1942., 71.

²⁷ *Ibid.* M. Sanader, *Imago provinciarum*. Zagreb 2008., 186.

²⁸ LIMC 6/1, 1992., 500-554, D. Srejović – A. Cermanović, *op. cit.* (14), 262.

²⁹ E. Imamović, *op. cit.* (1), 150.

³⁰ K. A. Giunio, *op. cit.* (5), 142.

³¹ S. Osvald, *op. cit.* (13), 220.

³² B. Combet-Farnoux, *Mercure romain. Le culte public de Mercure et la fonction mercantile à Rome de la république archaïque à l'époque augustéenne*. Paris 1980, 265.

³³ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 65.

³⁴ S. Osvald, *op. cit.* (13), 219.

³⁵ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 65.

Figura Merkura (inv. br. 780)
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

– *collegium mercatorum*, s članovima koji su se nazivali *Mercularies*. Vremenski okvir proslave u svibnju zasigurno je motiviran i činjenicom da se boginja Maja, Merkurova majka, štuje u tom mjesecu. Naime, u svibnju, za vrijeme svibanjskih kalenda, žrtvovalo se svinje u njezinu čast, a 15. svibnja slavio se i drugi praznik ove boginje,³⁶ katkada zajedno u čast njoj, Fortuni i Minervi. Krajem Republike, postaje božanstvo koje štiti pojedinca, ali i cijelu državu. Postaje genij mora i Cezarov osvjetnik. Zbog toga je smatran i obnoviteljem rimske države. Zato ga se često u provincijama poistovjećivalo s lokalnim božanstvima.³⁷ S vremenom Merkur postaje i božanstvo elokvencije, dara i umijeća u govorništvu, te perso-

³⁶ K. A. Giunio, *op. cit.* (5), 142.

³⁷ D. Srejić – A. Cermanović, *op. cit.* (14), 262.

nifikacija posredništva.³⁸ Poput Hermesa, i Merkur postaje *psihopomp*, onaj koji pomaže bezbolnu selidbu duša na drugi svijet.³⁹

Porijeklo ovoga boga različito se interpretira. Jedni drže da se Merkur može staviti u direktnu korelaciju s procesom *interpretatio romana* u odnosu na grčkog Hermesa.⁴⁰ Drugi prihvaćaju hipotezu da je riječ o autohtonom rimskom božanstvu koje preuzima ikonografiju boga Hermesa, dok treći pojavu i ime Merkura povezuju primarno s etruskim ili feničkim vjerovanjima.⁴¹

Potrebno je naglasiti da je Merkura posebno štovao August koji ga izdvaja upravo zbog njegove uloge u donošenju blagostanja, a takav odnos vladara prema božanstvu potvrđuju i prikazi na Augustovim kovanicama. Duboke religiozne osjećaje prema Merкуру gajili su i Kaligula, Neron, Vespazijan, Trajan, Antonin Pio, Marko Aurelije, Komod, Valerijan, Galijen i drugi.⁴²

Prepoznatljivi atribut Merkura je putnički šešir (*petasos*),⁴³ što je simboliziralo njegovu brigu za putnike i sve one koji putuju. Budući da je bio i bog trgovine, simbol mu je vreća s novcem u rukama (*marsupium*)⁴⁴ i kaducej (*caducifer*). Ponekad se prikazuje i s rogom obilja. U pratnji mu znaju biti i pijetao, kornjača ili ovan. Kao glasnik i realizator božjih zamisli, nosi čudotvorni štapić (*rabdos*), glasnički štap (*kerykeion*) te krilatu obuću (*pedila*).⁴⁵

Kao božanstvo zastupljen je i u rimskoj provinciji Dalmaciji, gdje su otkriveni mnogobrojni njegovi spomenici.⁴⁶ Tako imamo potvrdu o njegovu štovanju na Visu,⁴⁷ u Saloni,⁴⁸ Naroni,⁴⁹ Muću,⁵⁰ Trilju,⁵¹ na Braču,⁵² u Zadru⁵³ i u drugim mjestima.⁵⁴ U unutrašnjosti poznati su spomenici u Donjem Uncu i Gorazdu.⁵⁵

³⁸ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 65.

³⁹ *Ibid.*, 79.

⁴⁰ M. Sanader, *op. cit.* (27), 186.

⁴¹ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 64.

⁴² *Ibid.*, 77-78.

⁴³ *Ibid.*, 79.

⁴⁴ A. Busulađić, *op. cit.* (2), 143.

⁴⁵ D. Srejšević – A. Cermanović, *op. cit.* (14), 262, N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 65.

⁴⁶ M. Sanader, *op. cit.* (27), 185-186.

⁴⁷ M. Nikolanci, »Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta«, *Diadora* 9, Zadar 1980., 222-223.

⁴⁸ F. Bulić, »Ritrovamenti antichi sull'isola Brazza riguardanti il Palazzo di Diocleziano a Spalato. Le lapidicine del Palazzo di Diocleziano«, *Bulletino di archaeologia e storia dalmata* vol. 23, Split 1900., 18-19; J. Medini, *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorska disertacija u rukopisu, Zadar 1981., 532-533.

⁴⁹ D. Rendić-Miočević, »Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata«, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* n. s. A, 10, Sarajevo 1955., 32-34; J. J. Wilkes, »Arthur Evans in the Balkans 1875-81«, *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London 1976., 43.

⁵⁰ F. Bulić, »Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum«, *Bulletino di archaeologia e storia dalmata* vol. 1, 1878., Split, 142.

⁵¹ B. Gabričević, »Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 63/64, Split 1961., 231-248.

⁵² K. A. Giunio, *op. cit.* (5), 143.

⁵³ F. Bulić, »Cenni archaeologico-epigrafici sui distretti di Zadar, Benkovac, Knin, Sebenico«, *Bulletino di archaeologia e storia dalmata* vol. 2, 1879., Split, 18-19.

⁵⁴ E. Imamović, *op. cit.* (1), 150-151.

⁵⁵ *Ibid.*, 390-400.

Slična situacija je i na prostoru provincije Gornje Mezije, gdje je također otkriven značajan broj različitih spomenika koji pripadaju ovom kultu,⁵⁶ posebno brončanih figurama poput naših primjeraka.⁵⁷

Ovako širok dijapazon i različite društvene kategorije štovatelja potvrđuju da je Merkur bio bog blizak obrazovanim Italicima, robovima, oslobođenicima, legionarima, trgovcima, zanatlijama, imigrantima i mnogim drugim socijalnim kategorijama.⁵⁸

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se tri figure Merkura, te dvije grčke oslikane vaze s prizorima na kojima je prikazan i Hermes.⁵⁹ Analogije ovih brončanih figura postoje u Singidunumu,⁶⁰ te na lokalitetima na području provincije Panonije.⁶¹

Za nalazišta naših primjeraka zasigurno se može atribuirati Albaniju (inv. br. 612), te Nikopolis u Epiru (inv. br. 793), a jedan primjerak nema podatka o mjestu pronalaska (inv. br. 780). Već iz analize poznatih dvaju područja može se potvrditi činjenica da je Merkur bio poznat diljem Rimskoga Carstva. Ujedno, kako se u Rimu i okolici razvijao proces prihvaćanja grčke kulture, tako je, nakon rimskoga osvajanja Grčke, njezino inkorporiranje u sastav velikoga Carstva značilo i romanizaciju grčkih kultova koji su evidentno štovani na grčkom etničkom prostoru.

---

⁵⁶ N. Gavrilović, *op. cit.* (7), 67-76.

⁵⁷ Grupa autora, *Antička bronza Singidunuma*, Beograd 1997., 27.

⁵⁸ M. Gavrilović, *op. cit.* (7), 81.

⁵⁹ A. Busuladžić, *op. cit.* (2), 143.

⁶⁰ Grupa autor, *op. cit.* (57), 40, sl. 29 i 30.

⁶¹ Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*. Beograd 1979., T. XIII, sl. 21, T. XIV i T. XV.

KATALOG

1. Inv. br. 793

Lokalitet: Nikopolis, Epir.

Opis: Brončana figura nagog Merkura. Nema glave. Oko ramena i na leđima platno.

Dimenzije: Visina 7 cm.

Literatura: A. Busuladžić, »Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 45, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016.

2. Inv. br. 612

Lokalitet: Albanija.

Opis: Brončana figura nagog Merkura. Preko lijeve ruke i ramena platno.

Dimenzije: Visina 4,5 cm.

Literatura: A. Busuladžić, isto kao kat. 1.

3. Inv. br. 780

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Brončana figura Merkura. Merkur nag s platnom preko lijevog ramena i ruke. Na glavi vijenac.

Dimenzije: Visina 10,5 cm.

Literatura: A. Busuladžić, isto kao kat. 1.

INSUFFICIENTLY WELL-KNOWN BRONZE FIGURINES OF MERCURY
FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA

Adnan Busuladžić

The beginnings of the presence of the god Mercury can be followed in parallels with the Greek Hermes. There are also impressive similarities with the Etruscan god Turms. In complex processes of syncretism, Hermes is also identified with the Egyptian Hermes Trismegistus. This cult is a Hellenised version of the Egyptian moon god, Thot. This Egyptian deity was the scribe or herald of the gods, which is a direct correlation with the offices of Mercury in the Greek and Roman pantheon.

Hermes was primarily known as the herald or messenger of the gods. He was the personal herald of Zeus, as well as of Hades and Persephone. He was the son of Zeus and the daughter of Atlantis, Maia. The youngest of the Olympian twelve, he was the protector of craft, sleep, shepherds, the god of sleight of hand, skill and ingenuity. He was charged by Zeus with the promotion of trade, the making of contracts and the protection of travellers. He acquired such characteristics as a result of his many acts of cunning. He was invoked to bring happiness, and any lucky chance was called a gift of Hermes. As herald of Hades he took part in the story of Orpheus and Eurydice. He was known for the many mistresses he had among the goddesses and ordinary mortal women. He was also the father of Pan. For all these reasons he is often shown naked, without any clothing, with prominent masculine characteristics, often in company with Silenus.

He was born in a cave on Mt Cylenne in Arcadia. Maia too lived in this place. As soon as he was born, says tradition, he made an instrument, the lyre, out of tortoiseshell, ox hide, reed and sheep guts, to which he sang of the love of his parents. He stole a herd of cattle from his half-brother Apollo, and to put him in good mood gave him the lyre. He also invented the flute, which again he gave to Apollo. Because of these two gifts, he was given valuable rewards by Apollo. Among other things, Apollo put him in charge of cattle. Hermes was one of the gods that people best liked. For his features and characteristics, he was very similar to them. Apart from this, little attention was devoted to him in any public manifestation of the cult. The oldest traces suggest that he was venerated from the second half of the second millennium. This claim is backed up by the discovery of a plaque with his name at Pylos. Hermes was also charged with responsibility for boundary stones, and other duties of his sprang from this. Some of them were as patron of shepherds, herds and country people, and border areas for grazing, graves and signposts. Signposts quickly correlated him with travellers, who also turned to him. As deity who was also herald of the underworld, of Hades and Persephone, he was via stone piles related with the dead. He guided souls from this to the world beyond, and was the redeemer of souls. He made the situation easier, liberated from pain and offered bliss to the dead. These circumstances

put him in direct contact with sleep, which was believed to have a very close connection with death. He sent people to sleep, but also awakened them. In his honour, people would put *herms* in front of their doors, as protection from evil. Herms were pilasters above which bearded male heads were fashioned. On the pilasters there were also phalluses. This kind of iconography indicates several aspects of Hermes, which were extrapolated from the fertility and traveller themes to the protection of people's property. Hermes was the patron of youth, athletes, the god of gymnastics, and his statues were put up in educational institutions where young men learned combat as well as sport and literature. Because of the discovery of musical instruments, he was also the patron of music.

In the Roman tradition, the Greek Hermes was identified with Mercury. One of the characteristics of his depiction was the appearance of the purse, which is precisely the case with our specimens. The Roman version was introduced into Rome via the direct contact that the Romans had with the cities of Magna Graecia. The cult was often transmitted by freedmen or people with descent from a freedman. The role of this category of the population was very important. Freedmen were prominent in various economic activities such as trade, artisanal occupations and other kinds of activity. As herald, he was considered patron of grammarians and orators. It was from these segments that the patronage of the Roman god Mercury arose. He too was the god of trade, particularly in grain, the god of merchants and foison. The very name derived from the words *mercer* – *merxi*, to trade, trade and goods. Merchants sought from him good profits, and goods to be sold would be sprinkled with water from laurel boughs.

The cult expanded and became increasingly important, the need for the building of temples also developing. Such a building was put up in 496 BCE in the vicinity of Circus Maximus. According to the recommendations of the Sibylline Leaves in 339 BCE a *lectisternium* or ceremony was prepared for him. The anniversary of the construction of the temple was celebrated during the Ides of May. It was primarily traders who took part – the *collegium mercatorum*, and their members, the *mercuraries*. The timeframe of the celebration in May must have been motivated by the fact that the goddess Maia, his mother, was venerated in this month. Pigs were slaughtered in her honour during the Calends of May, and on May 15 another holiday of this goddess was celebrated. In some situations he was honoured together with Fortuna and Minerva. At the end of the Republic he became a deity that protected both individual and the whole of the state. He became the genius of the sea and the avenger of Caesar. For this reason he was considered the reviver of the Roman state. All this led to fairly frequent situations that in the provinces he was identified with the local gods. In time he became the god of eloquence, the gift and art of rhetoric, and the personification of mediation. Like Hermes, Mercury too became a psychopomp, he who assists in painless transitions to the other world.

The actual interpretation of the origins of this god has adherents in various forms. According to one, Mercury can be directly correlated with the process of *interpretatio romana* connected with the Hermes of the Greeks. A second hypothesis says that he was an indigenous Roman god that took over

the iconography of Hermes. A third group links the phenomenon and name of Mercury primarily with Etruscan and Phoenician beliefs.

Here it is important to point out that Mercury was particularly venerated by Augustus, who favoured him particularly for his role in the provision of welfare. This attitude of a ruler to one of the deities is confirmed through scenes on the coins of this emperor. Deep religious feelings for Mercury were also cultivated by Caligula, Nero, Vespasian, Trajan, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus, Valerian, Gallienus and others.

The recognisable attributes of Mercury were his traveller's hat (*petasos*), which symbolised his care for travellers and all on journeys. Since he was a god of trade, his symbol was also the purse or pouch (*marsupium*) with money in his hand and the caducei (*caducifer*). Sometimes he appears with the horn of plenty. His train might include the cock, tortoise and ram. As herald and implementer of the divine plans he had a miraculous staff (*rabdos*), a herald's staff (*kerykeion*) and winged sandals (*pedila*).

He was one of the deities of the province of Dalmatia, where many of his monuments have been discovered. We have thus evidence of his cult on Vis, in Salona, Naron, Muć, Trilje, Brač, Zadar and other places. Monuments are also known from the interior of the province, Donji Unac and Goražde. The situation in the space of the province of Upper Moesia is similar, for a number of different statues belonging to this cult have been observed, particularly of bronze figurines like our specimens.

This wide range and the different social categories of those who venerated him confirm that Mercury was a god close to educated Italic people, slaves, freedmen, legionaries, trades, artisans, immigrants and many other social categories.

In the Ancient Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina there are three figurines of Mercury, and two Greek painted vases with scenes in which Hermes is shown. Analogies to these bronze figures exist in Singidunum and localities in the area of the Pannonian province.

For our specimens, a finding site in Albania (inv. No. 612) and in Nikopolis in Epyrus (inv. No. 783) can be adduced with some confidence, while there is no information about where a third was found (inv. No. 780). From the analysis of the two sites known, it can be confirmed that Mercury was known throughout the Roman Empire. Since the process of the acceptance of Greek culture was present in Rome and surroundings, after the conquest of Greece by Rome and its incorporation into the Empire, this marked the Romanisation of the Greek cults, which were clearly venerated in the Greek ethnic space.

PALAČA CARA DIOKLECIJANA U SPLITU – TETRARHIJSKI SPOMENIK

I v a n a J a d r i ć – K u č a n

UDK:728.81(497.583Split)

Pregledni rad

Ivana Jadrić-Kučan

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru

U radu se obrađuje Dioklecijanova palača u Splitu, njezina arhitektura i skulpturalni ukras koji pokazuju utjecaj carsko-religijskog programa tetrarhijskoga doba. Naime, osim svoje funkcije carske rezidencije, Dioklecijanova palača imala je i memorijalni karakter kojim su se željeli uzveličati lik i djelo cara Dioklecijana. Zbog toga je u sklopu nje arhitektonski oblikovan prostor koji je služio za carsko štovanje, tj. vestibul i peristil s protironom s jedne strane, te mauzolej i tzv. mali prostilni hram s druge strane.

Iako su do danas brojni istraživači proučavali Dioklecijanovu palaču s različitih aspekata, namjera je ovog članka istaknuti njezin simbolički smisao kao carske rezidencije koja odražava novo društveno ustrojstvo, tetrahiju.¹ Stoga ćemo se u radu pozabaviti osobnim odnosom cara Dioklecijana prema Saloni, njegovoj carskoj politici i religijskoj ideologiji, te odražaju svega navedenoga na arhitekturu i dekoraciju palače.

Dioklecijanova palača sagrađena je unutar salonitanskog agera, u južnoj stranjoj uvali koju povijesni izvori nazivaju *Aspalathos*. Izgradnja ovako monumentalnog carskog zdanja zahtijevala je uklanjanje ranijih postojećih građevina antičkog naselja *Spalato*.²

Razlog izgradnje palače u zaljevu smještenome unutar salonitanskog agera možemo pronaći u povezanosti cara Dioklecijana s provincijom Dalmacijom, jer je poznato da je bio podrijetlom odatle, no, nažalost, ne zna se točno iz kojega

¹ Sličan članak posvećen ovoj tematici bit će tiskan na engleskom jeziku u Zborniku Radova s međunarodnog kongresa *TRADE* (Transformacije na jadranskim prostorima u europskom kontekstu (od 2. do 9. st.) održanome u Zadru od 11. do 13. veljače 2016. godine.

² S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, »Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005. godine«, Zbornik radova *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 52-66.

grada. Iako je Frane Bulić³ pokušao povezati njegovo podrijetlo upravo s gradom Salonom, što već ranije donose bizantski pisci Teofan⁴ i Zonara,⁵ ono je još i dalje predmet rasprave. Povjesničari smatraju da je bio podrijetlom iz grada Dokleje, pozivajući se na Aurelija Viktora,⁶ a također se prema njegovu imenu *Diocles*,⁷ odnosno *Diocletianus*, koje je izvedeno iz imena Dokleje, može pretpostaviti da je bio rodom iz tog grada.⁸

Smještaj palače unutar teritorija Salone pokazuje poseban odnos samog cara Dioklecijana prema glavnom gradu provincije Dalmacije. Odraz toga je i reljef *Tyhe* koji se najvjerojatnije nalazio na gradskim vratima *Porta Cesarea*, na kojemu se navodi ime grada Salone: *M(artia) I(ulia) V(aleria) S(alona) F(elix)*.⁹ Time je ranijem nazivlju grada pridodano Dioklecijanovo gentilno ime *Valerius*.¹⁰ Nije poznato koje je godine car počeo graditi palaču,¹¹ no Laktancije nam prenosi da je abdicirao 1. svibnja 305. g., te se odmah zaputio prema njoj,¹² što pokazuje da je već tada bila gotovo u potpunosti, ako ne i u cijelosti izgrađena. Toma Arhiđakon naziva je *edificium* koji je podignut poput dobro fortificiranoga grada.¹³ Nerado je naziva *palatium*, to jest carskom palačom, jer Dioklecijan prilikom useljavanja u nju nije više bio car.¹⁴ Dioklecijanova palača koncipirana je na način da je obu-

³ F. Bulić, »Car Dioklecijan, njegovo ime, njegova domovina i mjesto gdje se rodio, kada, gdje i kako je umro«, Zagreb. (II. izdanje u *Dioklecijan i Split*, 2005.).

⁴ Teofan, *Cronographia* I. 13.

⁵ Zonara, *Annales* XII. 31.

⁶ Aurelije Viktor: »*matre pariter atque oppido Dioclea*«.

⁷ Tako se zvao prije nego što je postao car.

⁸ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., 151.

⁹ M. Abramić, »Tyche (Fortuna) Salonitana, Grb starodrevnoga grada Salone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-49, Split 1950., 279, f. 1-2; J. Jeličić-Radočić, »Diocletian and the Salona Urbs Orientalis«, Zbornik radova *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 331-332. Iznosi mišljenje kako se reljef izvorno mogao nalaziti u kontekstu tetrahijškog promidžbenog programa na jugoistočnim vratima koja su bila glavni ulaz u Salonu kada se kretalo iz smjera Dioklecijanove palače, ili se mogao nalaziti u sklopu rezidencije namjesnika provincije Dalmacije čija je zgrada bila smještena na forumu Salone.

¹⁰ Puno ime cara Dioklecijana glasi Gaj Aurelije Valerije Dioklecijan.

¹¹ Točan datum izgradnje palače nije poznat i još uvijek je predmet brojnih rasprava. Tako J. Belamarić 293. godinu koja se u literaturi uzima kao najvjerojatnija godina izgradnje (vidi N. Cambi, »Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost)«, *Dioklecijanova palača*, Split 1994., 13; Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., str. 74) pomiče na 298. godinu, kada je car završio vojni pohod i pokorio Egipat (vidi J. Belamarić, »Egipatske „uspomene“ u Palači. Prijedlog preciznijeg određenja datuma utemeljenja i motiva gradnje Dioklecijanove palače«, *Slobodna Dalmacija*, 17. do 23. ožujka 1999. godine, Split 1999., nastavak 3. od 19. ožujka).

¹² Laktancije, *De mortibus persecutorum* 18 i 19. (prijevod N. Cambi, B. Lučin, Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrti progonitelja*, Split 2005.).

¹³ Toma, IV, 2; N. Cambi, »Toma Arhiđakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača«, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 30, Split 2003., 108.

¹⁴ Toma, IV, 2.: »*Et quia Dalmatinus erat origine, nobilium edificium prope Salonam edificari iussit in modum urbis munitissime, quasi imperiale palatium, in quo templa facta sunt ydolorum Iouis, Asclepii, Martis, sicut apparet usque in hodiernum diem....Hoc scilicet edificium Spalatium dictum est a pellantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium.*«

hvaćala dio u kojem je boravio car za vrijeme života, dio koji je služio carskim ritualima i religioznom štovanju, te dio koji je bio namijenjen sepulkralnom kultu cara i njegove obitelji.¹⁵

Car Dioklecijan uveo je novinu u carskoj politici vladanja postupnim smjenjivanjem starijih vladara (*augusti*) mlađima (*caesares*), te je strukturiranjem novog oblika carske vlasti – tetrahije – u isto vrijeme mijenjao i kult cara, transformirajući raniji carski oblik vladanja u orijentalni despotizam. Pisac Laktancije¹⁶ i drugi izvori iz 4. st.¹⁷ otkrivaju da za službu cara u vrijeme cara Dioklecijana nije bilo potrebno nasljeđivanje dinastije, nego sklad i povezanost vladajućih augusta i cezara.¹⁸ Godine 285. Dioklecijan je uzdigao iskusnog vojskovođu i prijatelja Maksimijana (*Maximianus*) za svojeg suvladara, najprije kao cezara (*caesar*) sebi podčinjena, a nekoliko mjeseci poslije, kao sebi ravna augusta (*augustus*), čime ga je izjednačio sa sobom i time podijelio carsku vlast. Riječ je o vrlo nemirnim i nesigurnim vremenima u kojima je rijetko koji car preminuo prirodnom smrću, jer su često bili ubijeni od suparnika koji su također težili carskom tronu. Stoga je caru Dioklecijanu trebala osoba od povjerenja koja bi upravljala zapadnim dijelom Carstva, jer je on bio usmjeren na stvaranje reda u istočnome dijelu. Podijelivši carsku vlast, Dioklecijan je vladao Istokom iz Nikomedije, a Maksimijan Zapadom iz Milana. Godine 293. diarsi Dioklecijan i Maksimijan zamijenili su oblik svog vladanja s onim što je danas poznato kao tetrahija (*tetrarchia*), imenovanjem na poziciju cezara Konstancija Klora (*Iulius Constantius*) i Galerija (*Galerius Maximianus*).¹⁹ Galerije je dobio na upravu dio Istoka sa sjedištem u Sirmiju, a Konstancije dio Zapada sa sjedištem u Trijeru.²⁰

Pobjeda Dioklecijana u carskoj ideologiji istaknula je važnost jupiterske teologije carske moći. Dioklecijan je izabrao za sebe naslov *Jovius*, a *Herculii* za svoje suvladare, naznačujući time njihov božanski odabir. Jupiter je tako postao božanski zaštitnik tetrahije.²¹ Dioklecijan je strukturiranjem novog oblika carske vlasti u isto vrijeme mijenjao i kult cara. Bio je prvi među carevima koji je zahtijevao da ga se štuje poput boga i da mu se u odjeću i obuću umeće drago kamenje.²² Teokratska koncepcija njegove carske ličnosti odrazila se u birokratskim funkcijama organizacije Carstva ustanovljenjem specifičnih dvorskih službi. Povijesni

¹⁵ O transformaciji Dioklecijanove palače u urbano naselje vidi V. Jović Gazić, gdje autorica donosi svu relevantnu literaturu vezanu uz navedenu tematiku (V. Jović Gazić, *Razvoj urbanizma na prostoru rimske provincije Dalmacije na prijelazu iz antike u srednji vijek*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zadar, 2015., 162-206).

¹⁶ Laktancije, *op. cit.* (12).

¹⁷ Aurelije Viktor, *Epitomae de Caesaribus*, Eutropije.

¹⁸ Uspostavljene su međusobne veze vjenčanjima između cezara i kćeri augusta.

¹⁹ R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh 2004., 7.

²⁰ A. K. Bowman, »Diocletian and the first tetrarchy A. D. 284-305«, *The Crisis of Empire*, Cambridge 2005., 67-89; N. Cambi, *Dioklecijan, Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*, Split 2016., 64-68.

²¹ Uloga Jupitera kao osnove tetrahijskog sistema prikazana je na spomeniku tetrahije na Forum Romanu u Rimu. Među prikazima genija četiriju careva nalazi se i prikaz Jupitera (N. Cambi, *op. cit.* (20), 66).

²² Jeronim Sofronije Euzebije Stridonski, *Pat. Lat.*, XXVII, 659.

izvori 4. st. opisuju da je car Dioklecijan uveo razrađenu dvorsku ceremoniju sa skupocjenim purpurnim bojama, finom svilom i nakitom, *proskynesis*, obvezu onih koji mu pristupaju da ga štiju kao boga, te imenovanje cara kao *dominus et deus*.²³ Ceremonijski rituali poput *adventus*, »dolaska« u gradove, *consecratio* »deifikacije« i imenovanje novog augusta i cezara također su se razvili u visoko stilizirane scenske prikaze. Svako carsko putovanje kroz gradove omogućavalo je nekoliko prilika za ceremoniju »dobrodošlice« (*adventus*). Orijentalni utjecaji nisu se očitovali samo u vladarskom ceremonijalu, već je čitava država bila organizirana na način da je carskoj ličnosti, to jest caru, sve bilo podređeno.

Imajući u vidu prethodno izneseno, možemo reći da je i arhitektura Dioklecijanove palače morala voditi računa o zahtjevima novog ceremonijala, pa je u sklopu brojnih prostorija trebalo arhitektonski oblikovati i prostor gdje će podanici iskazivati štovanje carevoj ličnosti,²⁴ stoga su upravo centralno mjesto unutar nje zauzimali carev mauzolej s jedne strane, te vestibul i peristil s protironom s druge strane. Otvoreni prostor peristila bio je uokviren stupovima, nalazio se pred ulazom u vestibul, to jest u Dioklecijanov stan. Osim pristupa u carev stan, služio je i kao komunikacija s mauzolejom, te hramovima palače. Naglasak na arhitektonskoj kompoziciji čitava peristila²⁵ činio je protiron čija četiri stupa nose trokutasti zabat nad središnjim polukružnim lukom. Nenad Cambi smatra da se na vrhu zabata na širokom postolju morala nalaziti figuralna kompozicija od koje su i danas još dobro vidljivi utori za učvršćivanje.²⁶ Vestibul je bio izvana četvrtasta tlocrta, iznutra kružnog, raščlanjen s četiri goleme niše, te dvije manje iznad sjevernih ulaznih vrata, u kojima su se vjerojatno nalazile carske skulpture. Bio je natkriven kupolom čija je unutrašnja oplata bila ukrašena mramornim pločama i mozaikom.

Po mišljenju znamenitoga danskog arheologa Ejnara Døggvea, upravo je peristil s vestibulom služio kao mjesto štovanja kulta cara Dioklecijana, to jest kao prostor demonstracije carskoga kulta na kojem se sam car pojavljivao pred javnošću.²⁷ Njegovo tumačenje podržao je i Branimir Gabričević.²⁸ Dioklecijan

²³ Aurelije Viktor II 1 39. 2-4; Eutropije II 2 9.26; Amijan Marcelin II 7. 15.518 i Jeronim, *Chronicon* 292-3.

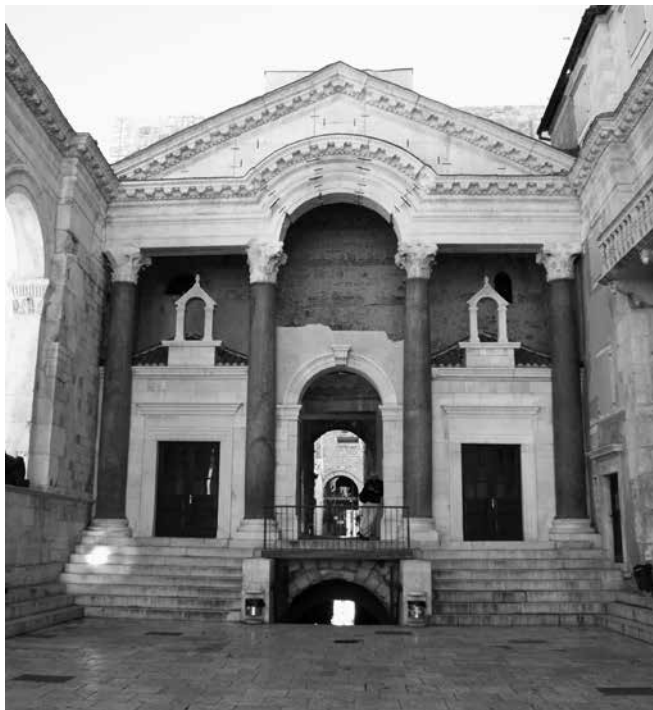
²⁴ Tako je u Konstantinovoj palači u Carigradu postojalo otvoreno predvorje s nešto izdignutim i arhitektonski oblikovanim dijelom, zvanim *tribunalion*, na kojem se pojavljivao car da bi mu podanici kao božanstvu iskazivali akt adoracije. Postojala je i zatvorena dvorana za ceremonije (takozvani *triklinion*, *konsistorion*) gdje se u određenim prilikama sastajao samo odabrani krug visokih dužnosnika kojima je bio privilegij bliže pristupiti caru i poljubiti njegovu purpurnu haljinu (C. Mango, *The Brazen house; A study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Kopenhagen 1959.).

²⁵ Tijekom konzervatorsko-restauratorskih zahvata Peristila, obavljenima u periodu od 2003. do 2013. godine, ustanovljen je novi niz detalja na njegovoj klesarskoj dekoraciji (v. V. Marinković, *Dekoracija Dioklecijanove palače u Splitu*, doktorska disertacija, rukopis, Sveučilište u Zadru, Zadar 2016., 64-67).

²⁶ N. Cambi, *op. cit.* (8), 168.

²⁷ E. Døggve, »O izvornom izgledu antičkog Peristila«, *Urbanistički biro*, 4, Split 1961./62., 53.

²⁸ B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987., 255.

Protiron, Dioklecijanova palača u Splitu

bi pri ceremoniji adoracije izlazio iz svojeg apartmana koji se nalazio u južnom dijelu palače, prolazio bi kroz vestibul da bi izašao na pročelje protirona, gdje bi se zaustavljao u središnjem interkolumniju ispod polukružnog luka koji je simbolizirao nebeski svod. Na pločniku peristila okupljeni bi podanici prigibanjem koljena adorirali Dioklecijana Jupitera, najvećeg božanstva na zemlji. Izgled opisane ceremonije vrlo dobro ilustrira i prikaz izveden na srebrnom misoriju koji se datira u 4. st., a potječe iz Madrida,²⁹ gdje unutar arhitekture slične protironu Dioklecijanove palače car Teodozije daje investituru nekom visokom državnom dužnosniku; sa strane su njegovi sinovi Valentinijan II. i Arkadije, te tjelesna straža sa štitovima i kopljima.

Suprotno prethodno iznesenom tumačenju, Željko Rapanić smatra da Dioklecijanova palača nije bila *a priori* službena carska palača poput onih u Nikomediji, Antiohiji, Milanu i Trijeru u kojima su se odvijale sve protokolarne i ceremonijalne funkcije vladajućeg cara, već palača cara koji je abdicirao, pa stoga u njoj nije ni bio potreban sav onaj službeni ceremonijalni ambijent.³⁰ Stoga smatra da protiron s peristilom Dioklecijanove palače ne može biti dokaz vršenja carskog ceremonijala, te kaže da bi bilo nelogično da bi caru koji sjedi na prijestolju smještenom u prostoru protirona iza leđa bio otvoreni prostor vestibula, a ne

²⁹ B. Gabričević, *op. cit.* (28), 251.

³⁰ Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., 61.

zatvorena ploha ili apsida, kako je to bilo uobičajeno.³¹ Peristil je imao funkciju razdjelnog prostora koji je služio poput nekakva posebna i svečana predvorja carevu mauzoleju na istočnoj strani, kompleksu hramova na zapadnoj i carevim odajama na jugu. Time se, prema njegovu mišljenju, carski ceremonijal povremenih službenih primanja važnijih uglednika mogao odvijati u svečanoj dvorani na prvome katu koja je svojim prikladnim ambijentom odgovarala takvim carskim primanjima.³²

Iznesena mišljenja pokazuju da se kod interpretacije funkcije prostora peristila s protironom stavovi znanstvenika međusobno razilaze. Prema E. Dyggveu i B. Gabričeviću, on je imao ključnu ulogu u štovanju cara Dioklecijana kao centralno mjesto-pozornica za izvođenje carskih rituala, dok prema Ž. Rapaniću on nije imao nikakve uloge u tome, već je bio samo u funkciji razdjelnog prostora. Stoga se postavlja pitanje koje je od navedenih mišljenja ispravno. U pokušaju da se odgovori na navedeno, prvo valja istaknuti da Dioklecijanova palača nije bila tek ladanjska vila i obrambeni *castrum* umirovljenog cara ili, prema najnovijim razmišljanjima, carska tekstilna radionica dijelom adaptirana za stanovanje,³³ već vrhunski simbol carske moći, spomenik-metafora novoga društvenog ustrojstva – tetrahije, u kojoj je središte svega bio car-bog. Time je i njena arhitektura morala biti podređena tome, stoga je upravo centralno mjesto unutar nje zauzimao carev mauzolej i peristil s protironom. On je služio kao arhitektonski scenografski okvir u kojem se sam car Dioklecijan pokazivao kao božansko biće (*dominus et deus*) ispred kojeg su se podanici klanjali i iskazivali mu svoje štovanje i divljenje. No, on je također bio i razdjelni prostor između careva mauzoleja na istočnoj, hramova na zapadnoj i carskih odaja na južnoj strani, ali i obrnuto, prostor koji je sve to povezivao. Stoga je peristil bio središnja točka od koje se kretalo prema svim dijelovima palače koja su bila bitna za štovanje cara. Time je njegova funkcija u carskom štovanju imala ključnu ulogu, on je bio središte »svijeta« palače, pa je upravo stoga njegova scenska kulisa bio protiron, a ne svečana dvorana na prvome katu. Car Dioklecijan uveo je teokratsko štovanje svoje ličnosti, on je bio *dominus et deus*, kojemu su štovatelji pristupali u razrađenim proskinezama kojima je trebao prostor za njihove rituale. Prostor peristila upravo je odgovarao njihovim potrebama i potrebama cara koji bi izlazio kroz povišen protiron i tu se pokazivao, čime se upravo postizala njegova vizualna nadmoć. Takav veličanstveni scenski efekt nemoguće je bilo ostvariti u svečanoj dvorani na prvome katu. U

³¹ Ž. Rapanić, *op. cit.* (30), 62.

³² Ž. Rapanić, *op. cit.* (30), 63.

³³ J. Belamarić, »The date and foundation and original function of Diocletian's Palace at Split«, *Hortus Artium Medievalium*, 9, Zagreb-Motovun 2003., 173-185; J. Belamarić, »Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40, Split 2003./04., 5-42; G. Nikšić, »Dioklecijanova palača – reinterpretacija izvorne namjene i arhitekture«, *Niš i Vizantija*, deseti naučni skup, Niš, 3. – 5. jun 2011., zbornik radova X, Niš 2012., 222, 224. »Prvobitno planirana kao carska tekstilna radionica, iz čijeg se profita mogao namiriti trošak uzdržavanja penzioniranog cara, njegove obitelji, dvorske svite, posluge i osiguranja, građevina je dijelom adaptirana za stanovanje, dobivši vanjski izgled utvrđene carske vile.«

Misorij Teodozija I, 388. g., *Real Academia de la Historia*, Madrid
(preuzeto: <https://www.pinterest.com/pin/75224256254538855/>)

njoj se car mogao pokazivati svojim dvorjanima i istaknutim važnim osobama, a za one koji nisu imali pristupa tom dijelu, bio je rezerviran prostor peristila.

Tetrarhijski karakter jasno se uočava i na svim vratima palače. Iznad glavnih sjevernih vrata³⁴ sačuvane su baze kipova, na kojima su trebale biti postavljene skulpture careva tetrarhijskog doba i njihovih božanskih zaštitnika. Na najvećoj je Jupiter, zaštitnik tetrarhije, dok su niže bile određene za auguste (Dioklecijan i Maksimijan), a najniže za cezare (Galerije i Konstancije Klor).³⁵ Međutim, poduzetim sondiranjima sjevernih vrata oko navedenih baza pokazalo se da kipovi na njih nisu nikada ni bili postavljeni zbog pomanjkanja vremena za dovršenje ikonografsko-dekorativnog elementa, ali i samog fizičkog nedostatka samog mjesta. Naime, baze nemaju dovoljno dubine tj. nemaju kvadratni tlocrt koji je potreban za oslonac kipova, već su one pravokutnog tlocrta s udubljenjem sa stražnje strane, ostavljenim za prolaz kamenih vodovodnih cijevi.³⁶ Ispod sačuvanih baza nalazile su se niše koje su vjerojatno bile namijenjene religijskom programu, to jest onim božanstvima koja su bila zaštitnici tetrarhije. Zbog nedovršenosti arhitektonske dekoracije Sjevernih vrata i niše su ostale prazne. Na konzolama iznad

³⁴ U 16. stoljeću nazvana su Zlatna vrata.

³⁵ N. Cambi, »Diocletian (The Person and Personality) and his Palace«, *Most*, Split 1999., 206-207; N. Cambi, *op. cit.* (8), 166; M. Verzár-Bass, »Riflessioni sulle mensole figurate del Palazzo di Diocleziano a Spalato, con particolare attenzione alla figura di Acheloos«, *Zbornik radova Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 163-180; V. Marinković, *op. cit.* (25), 60.

³⁶ G. Nikšić, *op. cit.* (33), 228, r. 21.

Sjeverna vrata Dioklecijanove palače u Splitu

luka sjevernih vrata prikazana su dva bića čovjekoliko-bikovskih karakteristika, koja su pripadala tradicionalnom elementu dekoracije gradskih vrata, foruma, a simbolizirala su sreću i blagostanje koje donosi sretno vladanje.³⁷

Nad istočnim i zapadnim vratima nalazile su se dvije visoke i duboke niše, po jedna sa svake strane otvora, u kojima se vjerojatno ponavljao carski program sjevernih vrata. Ukrasu zapadnih vrata možda je pripadala i monumentalna muška glava uzidana iza vrata, čija je atribucija zbog slabije sačuvanosti portreta otežana, a N. Cambi je s velikom dozom opreza pripisuje caru Maksimijanu,³⁸ te glava Dioskura koja je uzidana na istom mjestu.³⁹ Na ključnom kamenu ispod luka zapadnih vrata nalazio se i reljef Viktorije s raširenim krilima.⁴⁰ Božica Viktorija bila je više carski atribut nego pravo božanstvo; nalazimo je u carskoj ideologiji moći već od samog početka carstva, a njezin je simbolični smisao bila carska pobjeda.⁴¹ Istu likovnu dekoraciju možemo pretpostaviti i na istočnim vratima.

³⁷ N. Cambi, *op. cit.* (35), 206-207; *idem.*, *op. cit.* (8), 166; *idem.*, »Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici«, *Znakovi i riječi, Signa et litterae*, IV, Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«, Zagreb 2013., 141; M. Verzár-Bass, *op. cit.* (35), 163-180.

³⁸ N. Cambi, *Imago Animi, Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000., 82; *idem.*, »Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština*, 19, Split 1989., 12-22.

³⁹ N. Cambi, *op. cit.* (38), 82; N. Cambi, *op. cit.* (38), 12-22.

⁴⁰ N. Cambi, *op. cit.* (8), 167, sl. 244; V. Marinković, *op. cit.* (25), 61.

⁴¹ J. R. Fears, »Theology of Victory at Rome: Approaches and Problems«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 17, 2, Berlin – New York 1981., 736-826. Viktorija je bila integralni dio već od Augustove ideologije i ključna tema carske promidžbe. Principat je ovisio o mitologiji pobjede, vojni uspjesi bili su shvaćeni kao dokaz božanske dobrote

Izgradnjom svoje palače u Splitu Dioklecijan je sebi želio osigurati ne samo mjesto u kojem će boraviti u vrijeme svoga umirovljenja nego i trajno, vječno počivalište. Kada se car Dioklecijan povukao, simbolično je vratio svoje staro ime *Diocles*, pokazujući time da je opet postao ono što je bio i prije uspona na prijestolje, to jest običan čovjek. No, epigrafski ostaci pokazuju da se Dioklecijan⁴² i Maksimijan nisu posve povukli, već su ostali *seniores augusti* (tako se nazivaju na novcima i natpisima) te su svojim značenjem bili jamstvo za funkcioniranje tetrahije. Stoga su zadržali neke karakteristike careva i time bili različiti od običnih ljudi. Njegov kult carske ličnosti u njoj je i dalje štovan, jer je car i poslije abdikacije ostao *Jovius*, sin Jupiterov i, kao takav, po rangu viši od careva na vlasti. On je i dalje bio *dominus et deus* kojemu su nuđene najviše božanske počasti i rituali.

To potvrđuje i činjenica da je caru Dioklecijanu unutar palače u Splitu sagrađen mauzolej,⁴³ a poslije smrti car je diviniziran i uvršten među bogove,⁴⁴ što nije bilo moguće onome tko još uvijek nije bio car. Sagrađio je sebi veličanstveni mauzolej oktogonalna oblika okruženog s trijemom.

Njegov unutrašnji prostor raščlanjen je naizmjenično pravokutnim i polukružnim nišama, dvama vertikalnih redova stupova koji nose kupolu. O carskom kultu Dioklecijana svjedoče medaljoni u frizu njegova mauzoleja s prikazom cara i njegove žene Priske.⁴⁵ Dioklecijan na glavi nosi vijenac od hrastova lišća (*corona civica*),⁴⁶ dok je carica prikazana kao božanstvo ili personifikacija s raspletenom kosom.⁴⁷ Riječ je o prikazima božanskog cara i carice, koji ukrašavaju friz u svojem posljednjem prebivalištu. Na frizu se među spomenutim carskim prikazima nalaze i eroti koji nose girlandu iznad koje je prikazana teatarska maska, te maska Hermesa Psihopompa odnosno, prema najnovijoj interpretaciji,

i upravljanja.

⁴² Kad se povukao u svoju palaču u Splitu imao je između 60 i 65 godina (N. Cambi, *op. cit.* (13), 108).

⁴³ D. Kečkemet, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split 1993., 122. Vicko Andrić smatrao je da je riječ o mauzoleju ili Dioklecijanovoj grobnjoj celi.

⁴⁴ Eutropije, 9, 28.

⁴⁵ Vrijeme izgradnje Dioklecijanova mauzoleja i njegova dekorativnog unutrašnjeg friza s prikazom cara i njegove žene Priske i dalje je predmet rasprave. Je li to bilo u vrijeme njegova vladanja, a dekoracija je doradivana nakon njegove smrti ili je izgradnja započela nakon njegove abdikacije, još uvijek je otvoreno pitanje. No, kako je carica izjednačena s nekim božanstvom, takva se identifikacija mogla dogoditi tek poslije njezine smrti, te je moguće da je taj dio zida tek tada bio i dovršen.

⁴⁶ Ovo je jedini samostalni kameni portret koji se sa sigurnošću može pripisati caru Dioklecijanu. Prikazan je također u dvije porfirne grupe tetrahije koje se nalaze u Vatikanskoj knjižnici i na uglu pročelja Sv. Marka u Veneciji: H. P. L'orange, *Das spatantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984., 99, 103.

⁴⁷ N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria Antiqua*, 4, Pula 1998., 52; N. Cambi, *op. cit.* (35), 199; N. Cambi, *op. cit.* (38), 80-81; N. Cambi, »Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valeria na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu«, *Spalatumque dedit ortum*, Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split 2014., 135-147. Glava Priske naknadno je prerađena u prikaz gradske Tihe. Prema mišljenju N. Cambija, izvorno je zamišljena kao portret, pandan muževu, koji je nakon smrti bio transformiran (diviniziran).

Mauzolej cara Dioklecijana u Splitu

maska božanstva – personifikacija vjetrova.⁴⁸ Također su na deset ploča izvedeni prikazi lova erota na divljač, te iznad zapadnih vrata prikazi erota u trkaćim dvokolicama. Riječ je o motivima koji su uobičajeni na nadgrobnim spomenicima pa, promatrajući friz u cjelini, možemo reći da su carski portreti imali također i sepulkralnu namjenu. U središnjem dijelu friza, koji danas nedostaje,⁴⁹ Duje Rendić-Miočević pretpostavio je prikaz apoteoze vladara.⁵⁰ N. Cambi smatra da je to i logično jer je pokojnik bio diviniziran,⁵¹ te je reljef bio anticipacija prije stvarne careve smrti. Kako se palača nalazi na području Carstva kojim je upravljao njegov odani zet Galerije, i sam se car nadao svojoj božanskoj deifikaciji. Godine 316.⁵² Dioklecijan je sahranjen u mauzoleju, vjerojatno u porfirnom sarkofagu⁵³

⁴⁸ N. Cambi, *op. cit.* (37), 141-142. Prikazan je stariji čovjek s krilcima na čelu, a kako Hermes posjeduje krilca na petama ili petasu, riječ je o božanstvu-personifikaciji vjetrova, koji također spadaju u sepulkralni kult.

⁴⁹ Polje je uništeno početkom 17. stoljeća otvaranjem prozora iznad glavnog oltara katedrale.

⁵⁰ D. Rendić-Miočević, »O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu«, *Prijatelj zbornik I (PPUD 32)*, Split 1992., 99. Apoteoza Dioklecijana trebala je uslijediti nakon njegove smrti, a vjerojatno je bila prikazana u liku orla, Jupiterova simbola, koji se ovdje poistovjećuje sa samim Dioklecijanom, koji se smatrao Jupiterovim sinom (*Iovius*).

⁵¹ N. Cambi, *op. cit.* (8), 169.

⁵² Zosim, *Historia Nova*, 2,8, 1., *Consularia Constantinopolitana (Chron. Min., I, 231)*. Egipatski papirus *Papyrus Berliniensis 13296* donosi i datum smrti 3. prosinca 316. g.

⁵³ Sjeveroistočno od mauzoleja u zgradi stare biskupije pronađeni su brojni ulomci porfirnog sarkofaga.

koji je možda bio postavljen u četvrtastoj niši na istočnoj strani, dok su u preostale četiri goleme niše morali stajati monumentalni kipovi.⁵⁴ Trijem uokolo mauzoleja u ulaznome dijelu imao je frizove kasetona s prikazima Gorgone, teatarske maske, to jest tematiku koja se vezuje uz sepulkralni kult. Mauzolej je s tri strane bio okružen zidom u kojem se nalazilo 25 niša u kojima su se vjerojatno nalazili kipovi, koji nisu ostali sačuvani. Sustavno uništavanje skulptura od strane kršćana početkom 4. st. vjerojatno je dovelo i do uništavanja prikaza cara Dioklecijana i ostalih tetrahra.

Što se tiče interpretacije same građevine, postoje različita razmišljanja. Tako Henner von Hesberg pravom grobnicom podrazumijeva samo Dioklecijanovu kriptu iznad koje je hram.⁵⁵ N. Cambi smatra da je mauzolej bio ne samo mjesto njegova pokopa nego i sepulkralni hram, *templum Divi Diocletiani*.⁵⁶ Suprotno ovim razmišljanjima kako je riječ o mauzoleju-hramu, Mladen Pejaković donosi da je mauzolej bio Jupiterov hram,⁵⁷ a Ivo Babić smatra da je riječ o Izeumu, hramu posvećenom Izidi i Ozirisu, gdje analogiju pronalazi u *Iseo capense* u Rimu u kojem su se također nalazile sfinge i faraonova glava.⁵⁸

Iznesena mišljenja pokazuju da kod interpretacije oktogonalne građevine u kojoj je danas smještena splitska katedrala još uvijek postoje razmimoilaženja, pa stoga valja usmjeriti razmišljanje u tom smjeru i pokušati naći odgovor na to. Za početak valja postaviti pitanje koje je općenito značenje termina mauzolej. To je veliki i impresivni grob koji je uobičajeno izgrađen za preminulog vođu ili neku drugu značajniju osobu u obliku neke monumentalne građevine. Iz rimskog doba najznačajniji njegovi rani primjeri su mauzolej Cecilije Metele⁵⁹ te Augustov i Hadrijanov mauzolej u Rimu.⁶⁰ Riječ je o grobnicama kružna tlocrta, cilindrična oblika, vrlo velikih dimenzija.⁶¹ Usporedimo li sada značenje i poznate primjere mauzoleja s oktogonalnom građevinom u Dioklecijanovoj palači, možemo reći da je također riječ o građevini velikih dimenzija, centralna tlocrta, oktogonalna oblika nadsvođena kupolom. Dakle, ona svojim arhitektonskim oblikom i monumentalnošću savršeno odgovara građevini čija je funkcija bila vječno počivalište

⁵⁴ N. Cambi, *op. cit.* (8), 171.

⁵⁵ H. von Hesberg, »Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2, 16, 2, Berlin – New York 1978., 967.

⁵⁶ N. Cambi, *op. cit.* (38), 97; N. Cambi, *op. cit.* (8), 169. Njegova dekoracija nosi sepulkralnu simboliku.

⁵⁷ M. Pejaković, *Dioklecijanova palača sunca*, Split 2006. U vrijeme cara Aurelijana (270. – 275. g.) štovanje Nepobjedivog Sunca *Sol Invictus* postalo je najvažniji kult koji je čak nadvisio službeni kult Jupitera. U 3. st. štovanje boga Mitre bilo je povezano sa Solom.

⁵⁸ I. Babić, »The tower of Split cathedral as a stone monument collection«, *Zbornik radova Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009., 181-196. Time i portret carice Priske, izveden na medaljonu unutar Dioklecijanovog mauzoleja prikazuje ustvari božicu Tihu-Izidu. Nadalje smatra da je jedan tip kapitela unutar Dioklecijanove palače izveden u obliku stiliziranih palminih grana, što opet može upućivati na štovanje kulta Izide i Ozirisa.

⁵⁹ F. Coarelli, *Roma*, Guide Archaeologiche, Milano 2004., 351, 356-357.

⁶⁰ F. Coarelli, *op. cit.* (59), 299-301, 346-349.

⁶¹ J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimor and London 1996., 73-101.

jednoga cara. Njegova unutrašnjost ukrašena je simbolima nadgrobna karaktera (eroti, teatarske maske, maska božanstva-personifikacije vjetrova, motivi lova erota na divljač) među kojima su bili prikazi cara i njegove žene Priske koji ukrašavaju friz u svojem posljednjem prebivalištu. U središnjem dijelu friza koji danas nedostaje vjerojatno se nalazio prikaz apoteoze vladara. Trijem uokolo mauzoleja u ulaznome dijelu imao je frizove kasetona s prikazima Gorgone, teatarske maske, to jest tematiku koja se vezuje uz sepulkralni kult. To su sve potvrdni argumenti da se radi o građevini koja je imala sepulkralni karakter, to jest o mauzoleju i sepulkralnom hramu cara u kojem je on pokopan i štovan kao Jupiterov sin, *Diocletianus Jovius*.

U Dioklecijanovoj palači carska simbolika vidljiva je i na tzv. malom prostilnom hramu smještenom zapadno od mauzoleja. Po mišljenju M. Pejakovića, hram je služio za vjerske potrebe cara i njegove obitelji i dvorske svite, s obzirom na to da se nalazio u neposrednoj blizini carskih odaja.⁶² Istaknuti arhitekt i konzervator Vicko Andrić smatrao je da je riječ o mauzoleju ili Dioklecijanovoj grobnoj celi.⁶³ Njegovom se mišljenju priklanjaju noviji autori koji smatraju da je riječ o kultnoj građevini tipa hram-grobnica.⁶⁴ N. Cambi ga naziva tzv. mali hram jer smatra da je teško precizno odrediti kome je bio posvećen.⁶⁵ Kutne konzole iznad vrata nose reljefe dviju Viktorija s tropejem u rukama i vijencem. Riječ je o simbolici koju često nalazimo u carskoj ikonografiji.⁶⁶ Ostale konzole imaju prikaze poprsja božanstva, lisnate maskerone,⁶⁷ figure giganta i orla s munjom u pandžama. U središtu je poprsje Sola,⁶⁸ a sa strane poprsje starijeg božanstva za koje se uvriježilo mišljenje da prikazuje Jupitera.⁶⁹ No, kako je Jupiter bio zaštitnik Dioklecijana i utemeljitelj tetrahije, zbog svoje ključne važnosti on bi se trebao nalaziti u središtu nadvratnika, a ne postrance. N. Cambi objašnjava da je ono odrezano prigodom ugradnje, te se nalazilo u središnjem polju.⁷⁰ Na jednoj

⁶² M. Pejaković, *op. cit.* (57). Imajući u vidu njegove dimenzije i blizinu careva dvora. Nadalje smatra da je čitava palača izborom mjesta, orijentacijom zidova, rasporedom i funkcijom objekata u njoj bila i spomenik Suncu, *Sol Invictus*.

⁶³ D. Kečkemet, *op. cit.* (43), 122.

⁶⁴ S. Perojević, K. Marasović, J. Marasović, *op. cit.* (2), 73-74. Potvrdu tome pružaju im elementi dekora sepulkralnog karaktera (tragična maska, ukras loze, grifon s kantarosom, lovorov vijenac i teatarske maske), postojanje kripe i nadsvodene grobne dvorane (cele) nad njom koji su tipični za grobnicu-hram, te smještaj unutar ograđenog prostora *temenosa*. Za njih je postojanje kripe u mauzoleju bio ključan pokazatelj da je gornji kat hram.

⁶⁵ N. Cambi, *op. cit.* (38), 17. Stariji autori smatraju da je riječ ili o Janovu (Š. Ljubić), ili Eskulapovu (R. Adam), ili Jupiterovu hramu (F. Bulić, Lj. Karaman).

⁶⁶ Viktorije ponekad stavljaju vijenac na glavu rimskih careva.

⁶⁷ N. Cambi, *op. cit.* (47), 33. Prikazane su glave čija kosa, brada i brkovi završavaju poput listova.

⁶⁸ Gaston H. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972. Pod carem Aurelijanom Sol postaje glavno božanstvo službene religije, te od tada igra znatnu ulogu u carskom kultu. Rimski carevi (Karakala, Heliogabal, Aurelijan) posudili su sunčevu simboliku i uzeli radijalnu krunu kao svoj carski simbol. Prikazivali su se kao Sunčeva emanacija i utopijska vizija boljih vremena.

⁶⁹ No, budući kako ono nema atributa, može se raditi i o nekom drugom božanstvu.

⁷⁰ N. Cambi, *op. cit.* (8), 172-173.

Mali prostilni hram Dioklecijanove palače

od konzola prepoznaje se i Heraklo, Jupiterov sin koji je bio božanski pokrovitelj tetrarhijskih vladara-cezara. Osim prikaza božanstva, hram je ukrašen i frizom s prikazima grifona sa strana kantara. Na podu su izvedeni jeleni koji love grifone. Motivi grifona upućuju na apolonsku i dionizijsku simboliku.⁷¹ Kako se i na dovratnicima i nadvratnicima javlja dionizijska berba erota, te erot sa strane kantarosa, možemo reći da svi ovi motivi sepulkralna značenja imaju također jedan simbolični smisao. Time možemo zaključiti da svi izvedeni dekorativni motivi unutar i izvan hrama odražavaju religijski sadržaj tetrarhijske koncepcije koja se vratila štovanju starijih rimskih božanstva, te je hram vjerojatno imao panteistički karakter. Poznato je da je car Dioklecijan nastojao ožviti tradicionalnu rimsku religiju, u kojoj je najvažnije mjesto imao Jupiter kao vrhovno božanstvo tetrahije.

Iz svega prethodno iznesenoga možemo zaključiti kako je Dioklecijanova palača sagrađena kao trajna uspomena na Dioklecijanovu zemaljsku i božansku veličinu. Broj i razmještaj njezinih kulturnih građevina, njezina dekorativna skulptura upravo su odgovarali simbolizmu novoga tetrarhijskog duha. Iako je palaču sagrađio da bi boravio u njoj nakon umirovljenja, njegov kult carske ličnosti u

⁷¹ N. Cambi, *op. cit.* (47), 27-39; N. Cambi, *op. cit.* (8), 174; N. Cambi, *op. cit.* (20), 67-68.

njoj je i dalje štovan, jer je car i poslije abdikacije ostao *Jovius*, sin Jupiterov i, kao takav, po rangu viši od careva na vlasti. On je i dalje bio *dominus et deus* kojemu su nuđene najviše božanske počasti i rituali. Time je ona bila vrhunski spomenik čitave tetrarhije, ali i bogova koji su je štitili.

DIOCLETIAN'S PALACE IN SPLIT:
– A MONUMENT OF THE TETRARCHY

Ivana Jadrić-Kučan

From the time of Diocletian, an emperor would become a god from the moment he took power, and everything connected with him was sacred, even the duties of members of the imperial court, the imperial palace, which from then on was called *palatium sacrum*. Then, closely connected with the imperial cult and the tetrarchic ceremonies, was the whole iconographic concept of spatial disposition. Inside Diocletian's Palace there was a space laid out where the subjects would express their respect for the imperial person, the Vestibule and the Peristyle, with the Protiron on one hand, and the imperial mausoleum and the so called small prostyle temple on the other, which reflect the religious programme of the time. The tetrarchic character is visible on all the doors of the palace, which, probably because of the shortage of time, are devoid of any architectural or sculptural decoration.

HRAMOVİ U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI I ŠTOVANJE EGIPATSKIH BOŽANSTAVA

I v o B a b i ć

UDK:728.81:726.1>(497.583Split)

Izvorni znanstveni rad

Ivo Babić

Trogir

Sva četiri hrama u Dioklecijanovoj palači imala su krippte. Krippte pod Malim hramom (krstionica), Kibelinim hramom i pod onim poligonalnim (katedrala) također su u svezi s vodom. Osobito je zanimljiva krippta ispod poligonalnog hrama (katedrala) u kojoj je bunar. Pristup u tu kriptu, koja je naknadno posvećena sv. Luciji, ne nalazi se u osovini hrama, već bočno, a stepenište i hodnik, valja naglasiti, spajaju se pod pravim kutom, što onemogućuje prodor svjetla, kao što je to slučaj i kod drugih krippta u hramovima posvećenima egipatskim (aleksandrijskim) božanstvima. Krippte s vodom u hramovima u Dioklecijanovoj palači u Splitu, zajedno sa sfingama upućuje na pretpostavku o štovanju egipatskih božanstava. Njima je bilo posvećeno i poligonalno zdanje koje se inače smatra da je bilo Dioklecijanov mauzolej.

Dioklecijan je bio, kako je to poznato, veoma povezan s Egiptom. Uspješno je smirivao turbulencije koje su krajem 3. stoljeća potresale Carstvo zahvaćeno centrifugalnim procesima; gušio je i pobune, izazvane visokim porezima, koje su buknule i u Egiptu. Godine 297./298. u Aleksandriji je nakon osam mjeseci opsade skršio bunu koju je potaknuo uzurpator Domitius Domitianus. U Aleksandriji, na platou hramskoga kompleksa Serapeuma još uvijek strši Dioklecijanov stup uz koji bdiju sfinge.¹ Između 296. i 298. godine Dioklecijan je izvojevao pobjedu nad Etiopljanima. Na jugu Egipta, pred prvim vodopadima Nila, kod Elefantine, rješavao je pogranične sporove s Nobadima i Blemima kojima je dopustio da i

¹ J. S. McKenzie, »Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the archaeological evidence«, *Journal of Roman Studies*, vol. 94, 2004., 99-100. Stup je bio dio tetrastilona – v. N. Cambi, *Dioklecijanov lik, Između realnosti i transcencije*, Split 2017., sl. 95, 96 i 97.

dalje obavljaju obrede na otočiću File posvećenome Izidi (obližnji granitni otočić Bigeh bio je posvećen Ozirisu). Kod Elefantine dao je utvrditi otočić i na njemu sagraditi svetišta i žrtvenike za Rimljane i domoroce.² Na otočiću File preživio je Dioklecijanov slavoluk, svojevrsna gradska vrata na zidinama.³ U Tebi je dao sagraditi vojni logor čiji najveći, središnji dio zauzima ogroman, prastari Amonov hram. No, taj logor imao je namjene koje su, očito je, nadilazile one vojne naravi, te je vjerojatno trebao simbolizirati kontinuitet sakralne funkcije koja podržava vlast vladara; kako je to uočeno, bila je to svojevrsna poveznica između faraonske prošlosti i rimske sadašnjosti. U istom je hramu prostorija u kojoj su se nekoć slavili faraoni preinačena u svetište, u kojem su na fresci prikazani Dioklecijan, njegovi suvladari i njihova svita.⁴ Vrata logora, ujedno ulazi u hramski kompleks, branjena su s vanjske strane s po dvije kule, dok su s unutrašnje propugnakuli, kao i u Dioklecijanovoj palači u Splitu. U samom Rimu, kako to navodi Kronograf iz 354. godine, Dioklecijan je dao, među ostalim, sagraditi svetišta Izide i Serapisa (*templa II Iseum et Serapeum*).⁵ Na steli s natpisom pisanim hijeroglifima Dioklecijan je prikazan kao faraon koji prinosi žrtvu svetome biku Buhisu (British museum, kat. Br. EA1696).⁶ Nakon gotovo pola stoljeća Dioklecijan je oživio kult egipatskih (aleksandrijskih) božanstava koje su zanemarili njegovi prethodnici, pa je na novcima, dao otiskivati lik Serapisa i Izide. Na velikom slavoluku u Solunu što ga je podigao Galerije, njegov suvladar i zet, prikazani su kao zaštitnici tetrahra Izida, Serapis i Dioskuri.⁷

U svojoj palači u blizini Salone, u koju se povukao, dao je iz Egipta dopremiti ne samo građevinski materijal – granitne i porfirne stupove (neki su spoliji), arhitektonsku epidermu, oplata od raznih vrsta mramora, od zelenog porfira, oniksa, alabastra...,⁸ već i 12, odnosno 13 sfinga. Samo je jedna sfinga u potpunosti sačuvana, dok su druge bez glave ili tek preživjele u većim i manjim ulomcima; nije izvjesno jesu li neke granitne glave ulomci sfinga ili možda kipova s prikazom faraona.⁹ Usporedbe radi, u Iseumu u Beneventu, osim sfinga otkriven je

² J. H. F. Dijkstra, »Philae and the End of Ancient Egyptian Religion, A Regional Study of Religious Transformation (298-642 CE)«, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 173, 2008., *passim*.

³ L. Török, *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, between Ancient Nubia and Egypt, 3700 BC-AD 500*, Leiden 2009., 100.

⁴ M. el-Saghir et al., »Le camp romain de Louqsor (avec une étude des graffites gréco-romains du temple d'Amon)«, *Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire* 83, Cairo, 1986.; M. Jones and S. McFadden, *Art of Empire. The Roman Frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple*, Yale University Press, 2015., 33..

⁵ *Chronica Minora*, in *Monumenta Germaniae Historica I* (1892.), 143-148.

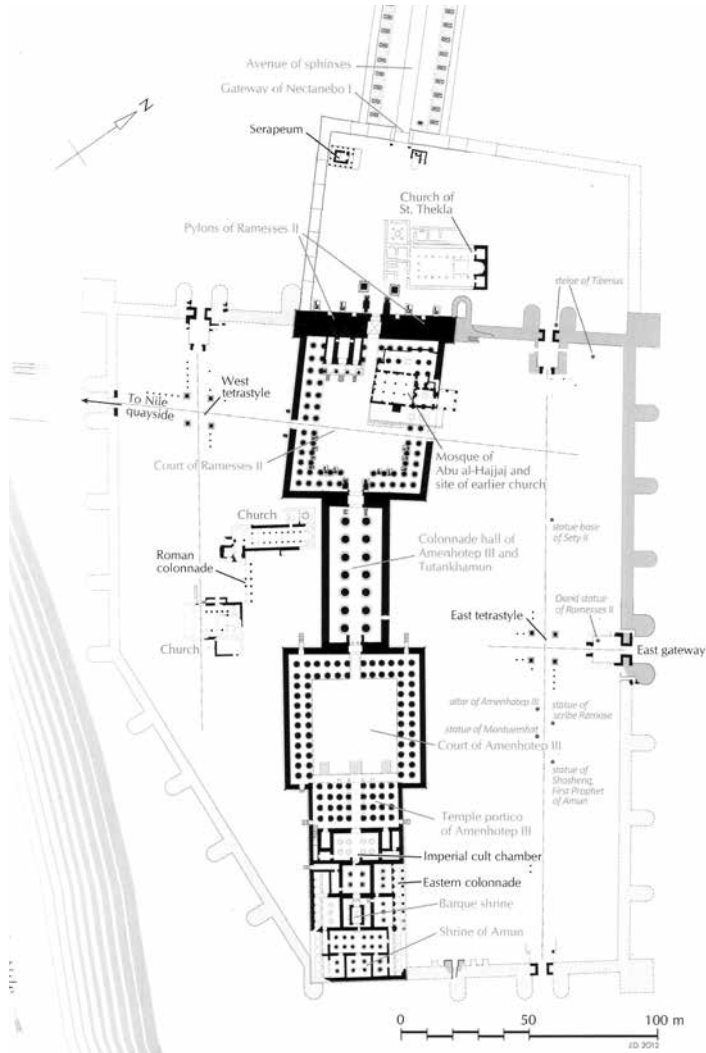
⁶ V. sliku s popisom literature na adresi: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=123810&partId=1&searchText=bull*&images=true&place=42209&page=3

⁷ R. E. Witt, *Isis in the Ancient World*, JHU Press 1997., 239.

⁸ K. Marasović, D. Matetić-Poljak, »Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu«, *Histria antiqua* 19, Zagreb 2010., 89-100.

⁹ P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997., 97-106; I. Tadinac, »Sfinge iz Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština* 37, Split 2011, 371-400; S. Piplović, »Sfinge u Dioklecijanovoj

Amonov hram (ipet resyt) unutar Dioklecijanovog logora u Luxoru
(preuzeto iz M. Jones and S. McFadden)

među ostalim i kip Domicijana prikazanog kao faraona. Važno je napomenuti da su sfinge različitih dimenzija pa se može pretpostaviti da ih je bilo još više, s obzirom na mogući raspored u simetričnim parovima kipova jednakih dimenzija. Uočeni su i elementi egipatskih utjecaja u palači, poput osebnog tipa kapitela sa zadebljanim liščem, karakterističnih profilacija vijenaca. Poneki likovi, izvedeni u reljefima, pokušavaju se također tumačiti u egipatskome ključu; jedan reljef na

palači u Splitu. Jedinствена појава u rimskoj skulpturi Ilirika», *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, Klanjec 2010., 28-29, 379-393; J. Belamarić, *Sfinga na splitskom Peristilu*, Zagreb 2016.

kazeti s periptera poligonalnog hrama (katedrala) prepoznaje se kao bista Serapisa, a kazete s glavama ovnova moguće aludiraju na štovanje Amona.¹⁰

Splitska *aegyptica* odavno privlači pažnju.¹¹ Različito se tumači, uglavnom carevim nagnućem prema Egiptu, njegovim religijama, a i sklonošću prema egip-tomaniji.¹² Koliko mi je poznato, splitska *aegyptica* do sada nije interpretirana, tako bi upućivala na mogućnost da su neki, ili možda čak svi hramovi u palači bili u svezi s kultom egipatskih božanstava.¹³ Sfinge u palači, pokušat ću to pokazati, ukazuju na kultove egipatskih božanstva. Naime, u Rimu i drugdje, sfinge iz doba faraona, kao i one iz razdoblja Ptolomejevića ali i njihove rimske imitacije, u svezi su sa štovanjem egipatskih (aleksandrijskih) božanstava, prvenstveno Izide i Serapisa. Uz prostrane sakralne komplekse, od Serapeuma u Tivoliju, Iseuma u Beneventu, pa do sklopa *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu, raspoređene su sfinge i druge egipatske starine koje su trebale evocirati egzotični i tajanstveni Egipat.¹⁴ Sfinge bdiju, čak i uz manje hramske komplekse kao što je onaj na De-losu, posvećen Serapisu.¹⁵ Smatram stoga da je sasvim pogrešno dovoditi egipat-

¹⁰ I. Mirnik, »On some Arhitectural Fragments from Diocletians Palace at Split«, *Archaeologica Jugoslavica*, XVIII, Beograd 1977., 1-72; I. Babić, »Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 96, Split 2003., 719-744; V. Marinković, »Nekoliko novih figuralnih prikaza u Dioklecijanovoj palači«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 107, 2014., 291-308.

¹¹ Popis literature kod A. Bugarški-Mesdjian, »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir Source«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14, 2005, Vol. 159 of Religions in the Graeco-Roman world, Brill, Leiden 2007., 289-328. Prema ovoj autorici, Dioklecijan nije imao nikakav afinitet prema egipatskim božanstvima već su egipatske starine, uključujući sfinge, imale dekorativnu i simboličku funkciju u skladu s njegovim političkim konceptom carskoga kulta.

¹² M. Malaise smatra: *Après avoir renoncé au pouvoir; Dioclétien se retira en Dalmatie dans son palais de Salona ou il s'entoura d'antiquités égyptiennes qui reflètent, en dehors de son penchant pour les dieux alexandrins, une tendance à l'égyptomanie*. Usp. M. Malaise, »Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie«, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden 1972., 449. Slično mišljenje iznose B. de Rachewiltz i A. M. Partini. *Roma egizia: culti, templi e divinità egizie nella Roma imperiale*, Roma: Ed. Mediterranee, 1999., 148, prema kojima egipatske starine u Splitu ukazuju na Dioklecijanove interese za egipatska božanstva.

¹³ Mletački sindik Giovanni Battista Giustinian godine 1553. spominje kip Kibebe koji je navodno ranije stajao u Jupiterovu hramu (katedrali), no prema opisu očito je da je taj kip u stvari sfinga. Usp. *Dalmacija godine Gospodnje 1553.: putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine / zapisao Zan Battista Giustinian*, prema transkripciji Šime Ljubića prevela i priredila Ljerka Šimunković, Split 2011., 53. Dovođenje sfinge u svezu s Kibelom pobija se u knjizi J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, vol. I, Lyon 1678., 103. O domišljanjima o sfingi v. također D. Farlati *Illyricum sacrum*, Tom. I, Venezia 1751., 490.

¹⁴ M. Malaise. *Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, vol. 21), Leiden 1972., 101-111, 187-214, 294-305.

¹⁵ H. Siard, »L'Hydreion du Sarapieion C de Délos: la divinisation de l'eau dans un sanctuaire isiaque«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World: Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, Leiden, May 11-14, 2005 (Religions in the Graeco-Roman World), 2006., 426.

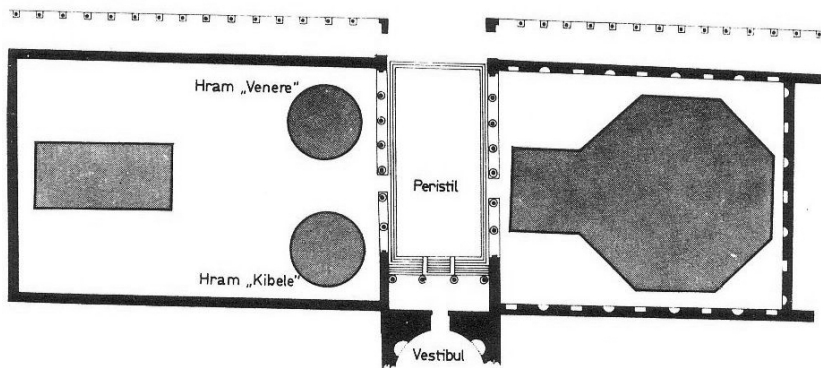
Stela s prikazom Dioklecijana pred mumijom bika Buchisa (slika preuzeta iz:http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=123810&partId=1&searchText=bull*&images=true&place=42209&page=3)

ske starine u Splitu u bilo kakav kontekst s Dioklecijanovim gušenjem pobune u Aleksandriji. U to vrijeme Egipat je već više od tri stoljeća u sastavu rimskoga imperija, stoga se ne može u njemu vršiti otimačina kao nekakav trijumfalni plijen.

S obzirom na mišljenje, uvriježeno od početka 20. stoljeća, da je poligonalno zdanje poput osmerostrane prizme (u kojem je splitska katedrala) Dioklecijanov mauzolej, tako se splitskim sfigama pridaje funeralni karakter. No, u grčko-rimsko doba, kako to tumače Plutarh (*De Iside...*, IX) i Klement Aleksandrijski (*Strom.* V,5), sfinge bdiju pred hramovima (najčuvenija je aleja sfinga pred hramom Amona u Luxoru). One su čuvarice i ujedno simboli mudrosti i tajnih znanja.¹⁶ To je jedan od argumenata da hramove u palači dovedemo u svezu sa štovanjem Izide i Serapisa. Možda je preciznije govoriti, posebno u slučaju Izide, o grčko-rimskoj interpretaciji egipatskih vjerovanja.¹⁷ Serapis, izvorno aleksan-

¹⁶ J. Herrmann – A. van den Hoek, *The Sphinx: Sculpture as a theological Symbol in Plutarch and Clement of Alexandria* – dostupno na adresi: <https://www.academia.edu/8398933>.

¹⁷ Usp. B. Bøgh, *The Graeco-roman Cult of Isis*, u: *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. European history of religions. Durham; Bristol, 2013., 228-241.

Položaj hramova u Dioklecijanovoj palači (preuzeto iz T. Marasović)

drijsko božanstvo, čiji je sinkretistički kult kao religijski konstrukt uveo (izmislio) Ptolomej I. Soter (305. – 284.), ima gotovo sva obilježja Ozirisa, pa tako i on postaje muž i brat Izide.

U Dioklecijanovoj palači hramovi se nalaze s istočne i zapadne strane Peristila, središnjeg otvorenog prostora.¹⁸ Na istočnoj je strani poligonalno zdanje, preinačeno u splitsku katedralu.

Zapadno od Peristila nalaze se tri hrama. Jedan od njih, velikim dijelom sačuvan, preinačen je u krstionicu grada Splita, kolokvijalno Mali hram, pred kojim su na sjevernoj i južnoj strani stajala dva mala hrama cilindričnog oblika.¹⁹ Dva hrama okruglog oblika u tlocrtu, otkrivena 1957. godine, sačuvana su tek na razini podnice. Sva tri hrama imala su kriptu.²⁰ Ove hramove spominje kancelar splitske općine Antonio Prokulijan 1558. g. u svom govoru tiskanom 1567. g. koji donosi i njihove navodne posvete.²¹ Oko sakralnog kompleksa s tri hrama nalazio se ograđeni, posvećeni prostor temenos koji je s istočne strane bio omeđen kolonadom Peristila.

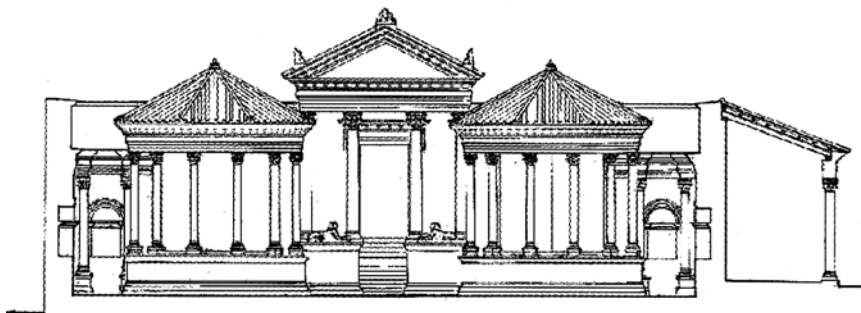
Hram, preinačen u splitsku krstionicu, Mali hram, prostilnog je tipa, uobičajenog u rimskoj sakralnoj arhitekturi. Naos i pronaos nalaze se na visokom podiju kojemu se pristupa stepenicama. Stupovi, krovšte naosa i zabat predvorja

¹⁸ T. Marasović, *Dioklecijanova palača, Svjetska kulturna baština, Split – Hrvatska*, Zagreb, Split 1994., 106-133. Pregled literature v. kod T. Marasović, »O hramovima Dioklecijanove palače«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (PPUD)* 35, Split 1995., 89-101; J. Marasović, K. Marasović, S. Perojević, »Kultne građevine Dioklecijanove palače u Splitu«, *Histria Antiqua* 13, 2005., 433-434; J. Jeličić Radonić, »Hram Dioklecijanove doba kod Porta Andetria u Salonici«, *PPUD* 42, 2011., 19-23; R. Bužančić, »Svetište Dioklecijanove palače«, Okrugli stol »Duklja (Doclea) – Mogućnost istraživanja i prezentacije« (Podgorica, 09.12.2013.), *Historijski zapisi* LXXXVII, 1-2, Podgorica 2014., 107-124.

¹⁹ S. Buble, »Spoznaje o građevinama zapadnog temenosa Dioklecijanove palače u Splitu – kronologija«, *Kulturna baština* 39, Split 2013., 263-294.

²⁰ T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Beograd 1982., 116-122; Isti, *op. cit.* (1994.), 106-133.

²¹ A. Prokulijan, *Govor u pohvalu Splita, Prokuljanov*, tekst objavljen 1567. godine prevela i priredila Ljerka Šimunković, Split 2015., 59; J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (16), 19-22.

Pokušaj rekonstrukcije izgleda hramova u zapadnom temenosu
Dioklecijanove palače (J. Marasović)

– pronaosa nisu sačuvani, no ipak se sa sigurnošću može rekonstruirati izvorni izgled hrama.²² Pod hramom je kripta na koju se nastavlja dugačko i usko okno pod pronaosom, a koje je vjerojatno služilo za provjetranje.²³ Ulaz u kriptu na začelju hrama veoma je malen i uzan, sličniji prozoru negoli vratima, tim više što je u odnosu na postojeći pod kriptu postavljen visoko; kako nema stepenica, teško se spustiti u kriptu. Možda je taj otvor izvorno služio tek za grabljenje vode u kriptu koja tijekom godine često poplavi. Nije ustanovljena izvorna podnica kripe (ako ju je ikad bilo), no kripta je izvorno morala biti znatno dublja. Hram je u kasnoantičko doba (?) bio preinačen u crkvu, ujedno i krstionicu, sv. Ivana od izvora (*S. Iohannes de fonte*; njegova kripta bila je posvećena sv. Tomi, a poslužila je i kao zatvor.²⁴ Pojedini dijelovi hrama ukrašeni su reljefima s prikazom različitih likova, no nema dovoljno elemenata da bi se sa sigurnošću odredila posveta. Ipak, prema identifikaciji figura na reljefima, vjerojatno se u hramu štovalo više božanstava.²⁵

²² Rekonstrukciju v. kod G. Niemann, *Dioklecijanova palača u Splitu* (prijevod na hrvatski knjige G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1912.), Split 2005., p. 84, fig. 108; G. Nikšić, »Krstionica sv. Ivana – Jupiterov hram (krstionica sv. Ivana) u Splitu«, *Klesarstvo i graditeljstvo*, br. 1-2, god. XI, Pučišća, 2000., 11-19; S. Buble, *op. cit.* (19), 277-278; J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (16) 13.

²³ G. Niemann, *op. cit.* (22), 81.

²⁴ P. Petrić, »Sakralna topografija u staroj gradskoj jezgri«, *Kulturna baština* 19, Split 1989., 275; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3 korpus arhitekture, Srednja Dalmacija*, Split-Zagreb 2011., 275-280.

²⁵ N. Cambi, »Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu«, *Kulturna baština* 19, Split 1989., 12 i d.; isti, »On the Dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split«, in: *Orbis romanus christianusque. Travaux sur 'antiquité tardive rassembles autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995., 255-264; isti, »Posveta prostilnoga hrama u Dioklecijanovoj palači«, *Radovi Filozofskoga fakulteta Zadar* 36, Razdio povijesnih znanosti (24), 1998., Zadar 1999., 27-39; isti, »Bilješke o tetrahijskoj religijskoj politici«, *Znakovi i riječi* (Signa et litterae), 4 Zagreb 2013., 133-153.

Dva hrama centralnog oblika zapadno od Peristila

Oba hrama centralnog oblika u tlocrtu, otprilike istih dimenzija u promjeru (nešto manje od 9,5 m), imala su, pretpostavlja se, stupove – trijem, oko naosa pod kojim je kripta (bunar?).²⁶

Od hrama na jugoistočnoj strani temenosa (prema Prukulijanu, navodno Kibelin) preostao je djelomično sačuvani stilobat s višestrukom profilacijom, vidljiv u prizemlju palače Luccari (palača s pročeljem na jugozapadnoj strani Peristila). Od hrama je sačuvan i veći ulomak vijenca ukrašen biljnim i životinjskim motivima, te dvije kazete sa svoda. Možda je i ovaj hram bio preinačen u crkvu s obzirom na činjenicu da je u njegovoj kripti (bunaru?) pronađen ulomak zabata oltarne ograde.²⁷

Hram na sjeveroistočnoj strani (prema Prokulijanu Venerin) sačuvan je tek na razini podnice naznačene u prizemlju palače Grisogono-Cipci (kavana Luxor). Prema Prokulijanu, naos ovoga hrama bio je šesterostranog oblika (*angulare hessagona*). U ostacima hrama nađen je ulomak šape lava ili pantere, životinja koje se prikazuju uz Kibelu (Magna Mater), pa je stoga ovaj hram, koji spominje Prouklijan kao Venerin, ustvari Kibelin. Važno je naglasiti da je u kripti hrama prilikom iskapanja izbijala voda.²⁸

Mali, uski hramovi cilindričnog oblika – tolosi prikazani su na pompejskim freskama. Neki od tih tolosa bili su bez zida naosa, poput kružnih trijemova s kipom u sredini, slični baldahinima koje se moglo zatvoriti zastorima. Takav je tolos u Tivoliju u kojem je kopija Praksitelova kipa Afrodite Knidske.²⁹ Praksitelov kip bio je postavljen u otvorenom hramu tako da se nagu Veneru moglo gledati sa svih strana (*Plin. Hist. nat. XXXVI, 21*). Na fresci iz ekklesiasteriona uz hram Izide u Pompejima prikazan je krajolik s djelomično zatvorenim tolosom uz koji sjedi žena sa sistrumom u ruci (Izida ili njena sljedbenica); u blizini su ograde stepeništa na kojima je sa svake strane ispružena po jedna pozlaćena sfin-ga.³⁰ Slični tolosi, unutar prekinutog zabata (tzv. *broken pediment*) dižu se na pročeljima grobnica-hramova u Petri, na primjer onaj na pročelju grobnice tzv. *Al-Khazneh*. Smatra se da ovaj tip vitkih zdanja cilindričnog oblika, prikazanih na pompejskim freskama i podignutih na pročeljima u Petri, ima ishodište u he-lenističkoj arhitekturi u Aleksandriji.³¹ Na tolosu na *Al-Khaznehu* isklesan je reljef

²⁶ T. Marasović, *op. cit.* (20), 122.

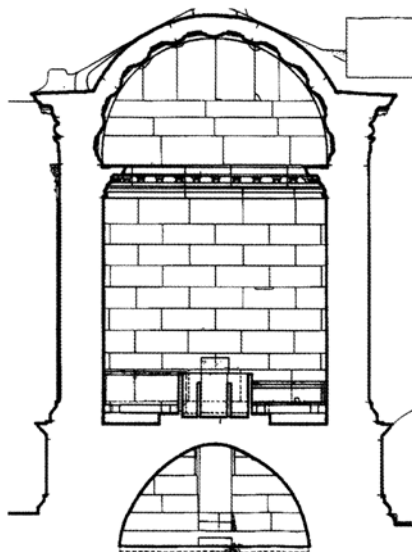
²⁷ T. Marasović, *op. cit.* (24), 285.

²⁸ S. Živkov, »Varia Diocletiana«, u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Književni krug Split, Split 2005., 517; S. Buble, *op. cit.* (19), 281.

²⁹ http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/greece/hetairai/tivoli.html

³⁰ [https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archaeologico_di_Napoli_\(inventory_MANN\)/#media/File:Paisaje_Isis_Pompeya_11.JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archaeologico_di_Napoli_(inventory_MANN)/#media/File:Paisaje_Isis_Pompeya_11.JPG)

³¹ J. S. McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt, C. 300 B.C. to A.D. 700*, Yale University Press. 2007., 350, sl. 558. Mnogo ranije je na sličnost prikaza arhitekture na freskama u Pompejima i hramovima/grobnicama u Petri upozorio F. Bulić – v. F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 164.

Presjek takozvanog Malog hrama (T. Marasović)

koji prikazuje krnje sačuvanu žensku figuru za koju se pretpostavlja da se radi o Izidi, no vjerojatno je prikazana Afrodita Tyche s rogom obilja i kormilom.³²

Kao analogiju za šesterokutni (Kibelin) hram možemo navesti manji hram centralnog oblika (*Minerva Calcidica*) koji se nalazio uz sakralni kompleks *Iseum/Serapeum Campense* naznačen na Forma Urbis Romae.³³

Analogiju za prostornu dispoziciju od tri hrama, od kojih je jedan pravokutnog a dva kružnog oblika u tlocrtu, pruža kompleks tzv. Crvene bazilike (*Kızıl Avlu*) u Pergamonu (Bergama). Za razliku od hramova u Dioklecijanovoj palači, oni u Pergamonu su kolosalnih dimenzija (temenos 270 x 100 m). Pod temenosom protječe kanalizirana rijeka Selinus. Uz hram pravokutnog oblika u tlocrtu, tzv. Crvena bazilika, dižu se dva hrama cilindričnog oblika, slična kulama. Građevinski elementi, granitni stupovi i mramorne obloge hramova importirani su iz Egipta. Sva tri hrama u Pergamonu povezana su hodnicima, a pod njima su bazeni s vodom. Bazeni i kanali nalaze se također pred hramovima, ali i u njihovoj unutrašnjosti. Nalazi skulptura i natpisa ukazuju na to da su se u tom hramskom kompleksu štovala egipatska božanstva: Izida, Serapis/Oziris, Harpokrat, Anubis... Jedan od tzv. *Oxyrhynchus papyrusa* spominje Izidu kao vladaricu Pergamona.³⁴

³² V. Vaelske, »Isis in Petra: chronological and topographical aspects«, u: M. Mouton – S. G. Schmid (eds), *Men on the rocks: the formation of Nabataean Petra*. Proceedings of a conference held in Berlin, 2-4 December 2011 (2013), 351, n. 2.

³³ M. Malaise, *op. cit.* (14), 91.

³⁴ R. A. Wild, *Water in the worship of Isis and Sarapis* (EPRO 87), Leiden, 1981., 57; R. Salditt-Trappmann, *Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasiens*. Brill, Leiden 1970., 1-24; J. Mylonopoulos, »The Dynamics of Ritual Space in the Hellenistic and Roman East«, *Kernos*, vol. 21, 2008., 64-65.

Kripe i voda u splitskim hramovima u Dioklecijanovoj palači naznake su da su se u njima štovala egipatska božanstva. Štovanje svete vode Nila središnji je element u kultu Izide i Ozirisa/Serapisa.³⁵ Plutarh u svojoj u biti filozofskoj raspravi o Izidi i Ozirisu dovodi u svezu štovanje vode s elementom vode onako kako ga shvaćahu pred Sokratovci, konkretno Tales koji je navodno svoja naučavanja preuzeo od Egipćana (*De Iside.*, XXXIV), Voda općenito, sve što je vlažno, u svezi je s Ozirisom. Njegovi štovatelji nisu smjeli zatupati ni jedan izvor (*De Iside.*..., XXXV). Dapače, sam se Oziris izjednačavao s Nilom. S tom rijekom – fizičkom i duhovnom okosnicom Egipta – povezana je, naravno, i Izida; jedan od njenih brojnih epiteta jest *dea Nilotis*.³⁶ Nil nabuja od Izidinih suza dok oplakuje Ozirisa (*Pauzan.* X, 32, 18). U kršćanskim je imaginacijama Nil jedna od rajskih rijeka.³⁷

Voda je osnovni element u egipatskom bogoslužju, u kupanju, škropljenju, u žrtvama ljevanicama... Pred procesijama, piše Plutarh, išao je svećenik s posudom svete vode Nila (*De Iside.*..., XXXVI). Pred hramom, uz koji su dvije sfinge, svećenik je ukazivao vjernicima posudu sa svetom vodom kako je to prikazano na poznatoj fresci iz Herkulanuma (u Arheološkom muzeju u Napulju, *kat. br.* 8924). I Vitruvije, raspravljajući o značaju i vrijednosti vode, spominje egipatske svećenike koji ceremonijalno nose vazu s vodom pred kojom dižu ruke prema nebu i padaju ničice i tako zahvaljuju božjoj milosti za taj dar koji im je udijeljen (*De arch.*, VIII,4). Voda Nila je slatka, od nje se deblja. I mrtvi žedaju; na više nadgrobnih natpisa iz Aleksandrije umoljava se Oziris da dodijeli pokojnicima hladnu vodu Nila.³⁸

U grčko-rimsko doba većina hramova Izide i Ozirisa nije se bitno razlikovala od ostalih grčko-rimskih hramova posvećenih tradicionalnim bogovima. Jednostavnog su prostilnog oblika, na visokim podijima sa stupovima u dubokom pronaosu koji je funkcionirao poput pozornice.³⁹ Većina je hramova bila ograđena zidom koji je zatvarao temenos, što je, pretpostavlja se, egipatska tradicija. Oko hrama Izide u Pompejima s tri se strane pruža trijem s pomoćnim prostorijama. Egipatske starine, posebno sfinge ili njihove imitacije, raspoređene oko hramova, prinosile su egipatskom, egzotičnom ugođaju.⁴⁰ Pred monumentalnim hramovima, zapravo pred hramskim kompleksima, kao u Serapemu u Hadrijanovoj vili u Tivoliju, uz tzv. *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu nalazili su se bazeni i kanali s vodom. U hramovima Izide i Serapisa/Ozirisa česte su kripe s vodom

³⁵ M-A. Bonhême, »Les eaux rituelles en Égypte pharaonique«, *Archéo-Nil* 05 – Mai 1995, 129-139.

³⁶ M. Malaise, *op. cit.* (12), 188.

³⁷ H. Maguire, »The Nile and the Rivers of Paradise«, u: *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999., 179-184.

³⁸ R. A. Wild, *op. cit.* (34), 123; A. Łukaszewicz, »An Osiris “Cool Water” Inscription from Alexandria«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 77 (1989.), 195-196.

³⁹ V. Gasparini, »Santuari isiaci in Italia: criteri e contesti di diffusione«, u: *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico*, Laveno di Menaggio, *Mediterranea*, IV, 2007., 86.

⁴⁰ M. Malaise, *op. cit.* (12), 239-241.

Detalj freske iz ekklesiasteriona uz hram Izide u Pompejima: krajolik s djelomično zatvorenim tolosom uz koji sjedi žena sa sistrumom u ruci (Izida ili njena sljedbenica):
preuzeto iz <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=37429389>

koja simbolizira svetu vodu Nila. Na Delosu, dva svetišta Serapisa imaju kripte s vodom pod naosom, a u trećem (tzv. Sarapieion C) cijeli je naos ustvari bazen s vodom.⁴¹ Rezervoar s vodom nalazio se na primjer pored malog hrama posvećenog Serapisu (u hramu je kip Izide), nedaleko pročelja velikog Amonovog hrama u Luxoru.⁴² U kontekstu instalacija s vodom, kanaliziranih rijeka, kanala i bazena u Pergamonu, u Tivoliju i u tzv. *Iseum/Serapeum Campense* u Rimu. Možda nije slučajno da je jedna glava od ružičastog granita (ulomak kipa faraona ili možda sfinge?) nađena pred Dioklecijanovom palačom tamo gdje se računaju kanali vodovoda.⁴³ Niz podzemnih hodnika i vodospremnika otkriveni su u čuvenom

⁴¹ H. Siard, »L'Hydreion du Sarapieion C de Délos: la divinisation de l'eau dans un sanctuaire isiaque«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005 (Religions in the Graeco-Roman World), 2006., 417-447.

⁴² R. A. Wild, *op. cit.* (38), 12, 132, 178. Sliku hrama v. kod M. Jones and S. McFadden *op. cit.* (4), 26, sl. 22.

⁴³ J. Marasović, K. Marasović, S. Perojević, T. Rismondo, u: *Dioklecijanov akvedukt*, Mini-

Serapeumu u Aleksandriji; veliki bazen s vodom, tzv. Piscina, i niz manjih za kupanje nalazili su se u neposrednoj blizini Dioklecijanova stupa kod pristupa u hramski kompleks.⁴⁴ Voda u kriptama smatrala se svetom i služila je, pretpostavlja se, samo u obredne svrhe; međutim, pranje tijela, koje je bilo uobičajeno prije pristupa u hram i prije posvećenja u misterije, obavljalo se u obližnjem kupatilu.⁴⁵

Stepenište i hodnik kojima se pristupa u kripe grčko-rimskih hramova u kojima se štiju egipatska božanstva često se spajaju pod pravim kutom. Na primjer u tzv. Malom hramu, posvećenom Izidi i Ozirisu u Solunu, ispod naosa vodi hodnik koji se pod pravim kutom lomi pred kriptom pod pronaosom.⁴⁶

Sva četiri hrama u Dioklecijanovoj palači imala su kripe. Kripe pod Malim hramom (krstionica), Kibelinim hramom i pod onim poligonalnim (katedrala) također su u svezi s vodom. Osobito je zanimljiva kripa ispod poligonalnog hrama (katedrala) u kojoj je bunar. Kripa je posvećena sv. Luciji.⁴⁷ No, pored postojećeg bunara koji je novijeg datuma,⁴⁸ postojao je još i jedan manji bunar uz nekadašnji oltar u kripti pored kojega se u tlu nalazila četverokutna keramička cijev iz rimskog doba (*ciev rimska od opeke*).⁴⁹ Prokulijan uspoređuje kriptu sv. Lucije s lijevom pećinom, a za vodu piše da je nepresušna i ljekovita.

Signifikantan je pristup u kriptu sv. Lucije koji se ne nalazi u osi hrama, već bočno; stepenište i hodnik, valja naglasiti, spajaju se pod pravim kutom⁵⁰ što onemogućuje prodor svjetla, kao što je to slučaj i kod drugih kripta u hramovima posvećenima egipatskim (aleksandrijskim) božanstvima. Papinski izaslanik A. Valier zabilježio je 1579. g. da se na blagdan sv. Lucije služi mnogo misa, uz sudjelovanje brojnog puka. Kult je bio zamro no obnovljen je 1939. godine.⁵¹ I danas se vjernicima 13. prosinca na blagdan sv. Lucije otvara kripa. Zavjetni darovi, srebrne pločice u obliku očiju, čuvaju se u katedrali.⁵²

Činjenica da je Mali hram preinačen u krstionicu, u crkvu zvanu sv. Ivan od izvora (*S. Iohannes de fonte*), upućuje na moguće održavanje tradicije kultova ve-

starstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel Split, Split 1999., 74.

⁴⁴ R. A. Wild, n. d. str. 138, fig. 26.

⁴⁵ K. Kleibl, »Water-crypts in Sanctuaries of Graeco-Egyptian Deities of the Graeco-Roman Period in the Mediterranean«, u: Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists – Budapest 31 Aug – 2 Sep 2006, *Hungarian Studia Aegyptiaca* XVIII (2007), 207-223.

⁴⁶ R. A. Wild, *op. cit.* (38), 26, 59, 192.

⁴⁷ O kripti v. A. Duplančić, »Arhivsko-bibliografski podaci o nekim splitskim spomenicima iz Arheološkog muzeja«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (VAPD)*, vol. 100, 2007., 189-193; T. Marasović, *op. cit.* (24), 66.

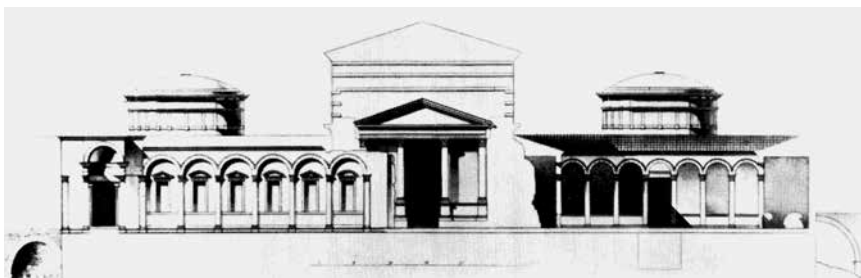
⁴⁸ Arhitekt i konzervator Vicko Andrić zabilježio je u legendi uz tlocrt kripte da je postojeći bunar iskopan tek 1825. g. zbog uzemljenja gromobrana, no postojeći bunar je isuviše širok da bi poslužio tek za uzemljenje gromobrana – v. D. Kečkemet, *Vicko Andrić arhitekt i konzervator 1793-1866*, tab. II, Split 1993.

⁴⁹ Te podatke donosi 1892. arheolog L. Jelić – v. crtež oltara kod A. Duplančić, *op. cit.* (47), 191, bilj. 93.

⁵⁰ U knjizi E. Hébrard, J. Zeiller, *Spalato, le palais de Dioclétien*, Paris 1912., 96, za ovaj hodnik upotrebljava se izraz *couloir coudé*.

⁵¹ A. Duplančić, *op. cit.* (47), 189, 190.

⁵² M. Alujević, »O blagdanu svete Lucije«, *Ethnologica Dalmatica* 15, Split 2006., 111.

Rekonstrukcija izvornog izgleda svetišta u Pergamonu (prema P. Schazmann)

zanih uz vodu. To tim više ako je točno nagađanje (tradicija?) da je Mali hram bio posvećen Asklepiju (Eskulapu).⁵³ Mnogi bi htjeli, kako piše Tacit (*Hist. IV,84*), da je Serapis/Oziris ustvari Eskulap, Dis, čak Jupiter. Serapis i Asklepije (Eskulap) povezuju se; jedan i drugi pomažu ozdravljenju.⁵⁴ Tijekom spavanja u hramovima, Serapis je usulim bolesnicima davao upute za izlječenje. U Jeruzalemu bolesnici su se liječili vodom koja je izbijala u ribnjaku, u bazenu zvanom *Bethesda*, spomenutom u Evanđelju (*Iv., 5:2*); u njegovoj blizini je u doba Hadrijana bio sagrađen hram Eskulapa i Serapisa.⁵⁵ Naravno, Izida, velika dobročiniteljica ljudskoga roda,⁵⁶ također je pomagala napucima koje je u snu slala oboljelima; ozdravila je mnoge bogalje i slijepce koji su joj se utjecali (usp. *Diodor Sicilski, Hist. I,25*). U Beji (Bea, Lakonija) nalazio se hram posvećen iscjeliteljima Asklepiju, Serapisu i Izidi (*Pauz, III, 22*). Je li tek puka slučajnost da se u poligonalnom hramu (naknadno u katedrali posvećenoj Bogorodici), u kripti s čudotvornom vodom štuje sv. Lucija, zaštitnica očiju?

Kripte pod hramovima posvećenih Izidi i Serapisu/Ozirisu tiješne su, mračne, bez prozora.⁵⁷ Takvi tamni prostori pristaju kultu Serapisa koji se poistovjećuje s Disom, Hadom (Plutonom) pa ga prikazuju, npr. u Serapeumu u Aleksandriji, zajedno s troglavim psom Kerberom, čuvarom svijeta mrtvih.⁵⁸ Sasvim je vlažna, mračna i hladna kripta ispod poligonalnog hrama (katedrale) – tako je 1533. g. opisuje i mletački sindik Giovanni Battista Giustinian.⁵⁹

⁵³ U 13. st. Toma Arhidakon nabroja hramove u palači, među kojima i jedan posvećen Eskulapu, no ne navodi koji je to hram (*Hist. salon. IV*). Petar Nicolini 1701. g. bilježi da je hram posvećen Eskulapu; pod njim je zatvor posvećen sv. Tomi – v. C. Fisković, »Nicolinijev opis Dioklecijanove palače«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 18, Zagreb 1994., 29, 30. Pregled mišljenja v. kod T. Marasović, *op. cit.* (18), 89-103.

⁵⁴ M. Malaise, *op. cit.* (12), 192-193; P. Selem, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, VII, Sarajevo, 1972., 56-57, 86.

⁵⁵ *Pool of Bethesda*, Wikipedia. V. također *Was Bethesda Pool in Jerusalem a shrine of Asclepius?* <https://blog.israelbiblicalstudies.com › Jewish Studies>

⁵⁶ A. J. Festugière, »À Propos des Aréologies d'Isis«, *The Harvard Theological Review*, Vol. 42, No. 4 (Oct. 1949.), 209-234.

⁵⁷ K. Kleibl, *op. cit.* (45), 10.

⁵⁸ M. Malaise, *op. cit.* (12). 193.

⁵⁹ Lj. Šimunković, *op. cit.* (13), 54. Kroz zidove na tri su mjesta izvedeni otvori za provjetranje, probijeni kroz debelu zidnu masu; pri ulazu se sužavaju na svega 18 x 18 cm tako da kroz njih ne može prodrjeti svjetlo – usp. G. Niemann, *op. cit.* (22), 65.

Apulej u romanu *Zlatni magarac* ili *Metamorfoze* opisuje inicijaciju u Izidine misterije, obred s molitvama i lijevanjem vode koja je izvirala u samomu hramu – *de penetrati fontem petitum spondeo libat* (*Metam.*, XI, 20, 4) što je, smatra se, egiptaska tradicija. Takvu vodu (izvor, bunar) u samom hramu, u kripti ima, spomenuli smo, poligonalni hram (katedrala) i onaj kružnog oblika, navodno Kibelin. U Malom hramu (krstionica), u kriptu prodiere voda (pod palačom se naime granaju žile podzemnih voda).

Tamni podzemni dijelovi hramova podsjećaju Plutarha na grobove (*De Izide. XX*). Kripte onako mračne, ustajale atmosfere idealna su mjesta za misterijske obrede u kojima voda ima bitnu ulogu. Pri iniciranju u misterije može se doživjeti iskustva katabaze, silaska u podzemni svijet, ustravljenost, zapanjenost, obamrlost...⁶⁰ Lucije, lik iz Apulejeva romana *Zlatni magarac ili Metamorfoze* tijekom inicijacije približio se granici između života i smrti; dapače, već je bio prešao Prozerpinin prag;⁶¹ sred noći vidio je sunce (*Metam.*, XI, 23, 7).⁶² Međutim, nakon upućivanja u misterije, Lucije se osjećao preporođenim ostavivši iza sebe raniji život koji je proživio kao magarac.

U hramovima Izide i Ozirisa/Serapisa u pravilu se štovalo više božanstava. Lucije je prilikom inicijacije prišao bogovima (valjda kipovima?) donjega i gornjega svijeta, gledao ih je licem u lice i divio im se izbliza (*Apul. Metam.*, XI, 23). Nadzemna prostorija, naos poligonalnog hrama (katedrala), i ona ispod, kripta, raščlanjene su nišama u kojima su vjerojatno, kako se to običavalo, stajale skulpture s likovima bogova. Rufin iz Akvileje u crkvenoj povijesti (*Hist. eccl.*, XXVIII) piše kako je biskup Teofil, onaj isti koji je dao razoriti Serapeum u Aleksandriji, naložio da se u istom gradu iz Bakhova hrama, iz skrovitih prostorija (*adita*) odstrani »infamne« kipove koje Grci nazivaju *Phallous*. Na mjestu Serapeuma u Aleksandriji sagrađena je crkva posvećena sv. Ivanu Krstitelju (*Ruf. Hist., eccl.*, XXIX). Toma Arhiđakon pripisuje legendarnom Ivanu iz Ravene, prvom splitskom biskupu, »čišćenje lažnih idola« iz Jupiterova hrama (prema lokalnoj tradiciji ili tek po imaginacijama i učenim domišljanjima poligonalni hram bio je posvećen Jupiteru (*Hist. salonit. XI*).

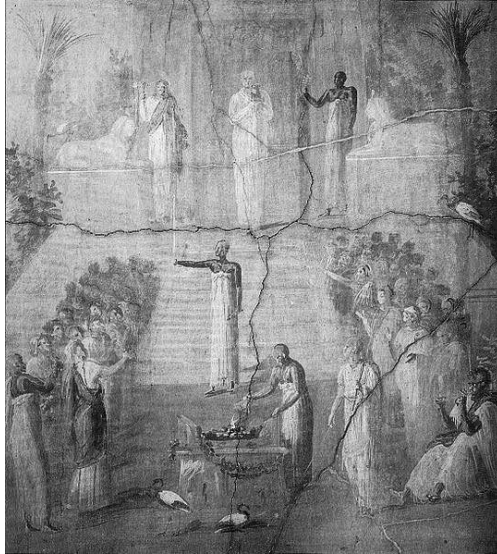
Temensosi

Temensosi uz zapadne hramove i onaj uz istočni, poligonalni, bili su ograđeni visokim zidovima raščlanjenima pravokutnim i polukružnim nišama (za kipove?). Južni zid temensa oko poligonalnog hrama mjestimično je sačuvan do visine od

⁶⁰ L. Kákosy, »Iniziatici e misteri nel culto isiaco«, u: *Iside. Il mito, il mistero, la magia*, A cura di Ermanno A. Arslan; coll. di F. Tiradritti, M. Abbiati Brida e A. Magni, Milano, Electa, 1997., 148-150.

⁶¹ S. A. Takács, »Initiations and mysteries in Apuleius« *Metamorphoses*«, *Electronic Antiquity*, 12.1 (Nov. 2008), 73-87.

⁶² Noćno sunce vjerojatno se odnosi na noćno putovanje sunčeve barke; usp. J. Gwyn Griffiths, *Isis-book (Metamorphoses, Book XI)* Edited with an Introduction, Translation and Commentary by J. Gwyn Griffiths (ÉPRO, 39), Leiden 1975., 393.

Freska iz Herkulaniuma s prikazom bogoslužja pred Izidinim hramom; na podijumu se nalaze dvije sfinge (slika preuzeta iz [https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archeologico_di_Napoli_\(inventory_MANN\)#/media/File:R%C3%B6mischer_Gottesdienst_zur_Ehre_Isis.jp](https://commons.wikimedia.org/wiki/Catalogue_of_the_Museo_Archeologico_di_Napoli_(inventory_MANN)#/media/File:R%C3%B6mischer_Gottesdienst_zur_Ehre_Isis.jp) (Public Domain <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=904317>) (Miguel Hermoso Cuesta - Own work, CC BY-SA 4.0.)

6,36 m.⁶³ To zatvaranje, s kojim se sprečavalo poglede nepozvanih, također spada u tradiciju egipatskih hramova koji su u pravilu ograđeni. Obredi su se odvijali pred hramovima, u pronaosu se pojavljivao svećenik; unutrašnjost je dotle bila rezerviran za kip/kipove božanstava. Pauzanija (*X*, 32), donosi opsežan opis najglednijeg svetišta Izide u Grčkoj, onog kod Titoreje. U hram su smjeli ući samo oni koje je boginja pozvala u snu, u najskrovitije dijelove hrama odabrani donose žrtve, a jedna nepozvana osoba koja je tamo ušla i ugledala duhove, preminula je nakon što je ispričala što je vidjela. U nekima ritualima, posebno u ophodnjama i prigodnim sajmovima, sudjelovalo je mnoštvo svijeta. Temenosi oko hramova bili su pogodni za svakovrsne vjerske svečanosti s pjesmama, plesovima i obrednim prikazanjima poput Ozirisovih stradanja. Ambijenti sa sfingama i kipovima bili su upravo idealne inscenacije za egipatske kultove, s obredima izrazito teatarskih obilježja, s maskiranim svećenicima, s vjernicima različitog klasnog i rasnog porijekla okićenima cvjetnim vijencima, granjem procvjetalih maslina... (*Apul. Metam. XI, 16, 1-10, XI, 17,5*).⁶⁴ Za masovnih svečanosti u Dioklecijanovoj palači mogao se koristiti i Peristil.⁶⁵

⁶³ G. Niemann, *op. cit.* (22), 76.

⁶⁴ Usp. M. Malaise, *op. cit.* (12), 217-230.

⁶⁵ Ovu sam temu našeo u članku, u feljtonu pod naslovom Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači u Splitu, tiskanome u Slobodnoj Dalmaciji, v. Sl. Dal. od 6. IV. 2004.

Činjenica da se uz same temenose hramova nalaze tzv. Istočne i Zapadne terme također upućuje na egipatske kultove.⁶⁶ Uz egipatske hramove nalazila su se umjetna jezera. Kako to bilježi Herodot, svećenici su se svakodnevno kupali u hladnoj vodi, dvaput danju i dvaput noću (*Hist. II, 37*). Smatra se da se voda u kultu Izide i Ozirisa/Serapisa koristila u ritualima sličnima krštenju kod kršćana.⁶⁷ Kupanja i namirisana kovrčava kosa bili su obavezni svećenicama Izide.⁶⁸ Pjesnik Tibul ojađen je zbog svoje ljubavnice Delije, odveć revne u štovanju Izide – ona ispunjava sve vjerske propise, kupa se, odjevena je lanom, raspletene kose sjedi dvaput dnevno pred hramom, pjeva hvale, zvekeće sistrumom, no zaboravlja na svoje ljubavne obaveze... (usp. *Elegiae 1.3.1*).⁶⁹ Lucije je prije nego je pristupio posvećenju u kult Izide (naknadno je bio posvećen i u kult Ozirisa) morao najprije u svečanoj pratnji otići u obližnje kupatilo – *ad proximas balneas*, gdje ga je svećenik, prizvavši milost bogova, cijeloga okupao (*Apul. Metam. XI, 23,1*).⁷⁰ Dakle, dio obreda – predradnja inicijacije – pranje cijeloga tijela, odvijalo se izvan hrama, u kupalištu. Vjerojatno se ne radi o pukome pranju, već o simboličkom utapanju: pristupnik je prije same inicijacije morao umrijeti za ovaj svijet; oni koji su se udavili u Nilu smatrali su se posvećenima (usp. *Herodot, Hist, II 90*).⁷¹ Dok je još bio pretvoren u magarca, Lucije se pri mjesecini okupao u moru nakon čega mu se u snu ukazala Izida otkrivši mu tajne svoje tako složene ženske naravi (*Apul. Metam. XI,1*).

U antičko su doba kupatila, posebno ona termalna, ali i obični izvori, bili često religiozno obilježeni zbog svojih ljekovitih svojstava.⁷² Voda djeluje blagotvorno i na bogove. Hera bi, nakon kupanja u vrelu Kanathos, ponovno posta-

⁶⁶ O termama v. T. Marasović, »Zapadne i istočne terme Dioklecijanove palače u Splitu«, *Materijali*, XII, Zadar 1976., 225 i d.; T. Rizmondo, »Unutrašnja dekoracija istočnih termi Dioklecijanove palače u Splitu, Arheološka istraživanja 2002. godine«, *VAPD* 99, 2005., 151-155. Izgleda da su zapadne terme naknadno građene; usp. S. Piplović, »Dioklecijanov palača u Splitu nakon Careve smrti«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD)* 109, Split 2016., 259-290.

⁶⁷ Usp. B. W. R. Pearson, »The New Testament. Baptism and initiation in the cult of Isis and Sarapis«, u: *Baptism, the New Testament and the Church: Historical and Contemporary, Studies in Honour of R. E.O. White*, ed. by S. E. Porter and A.R. Cross, Sheffield Academic Press, 1999., 42-62.

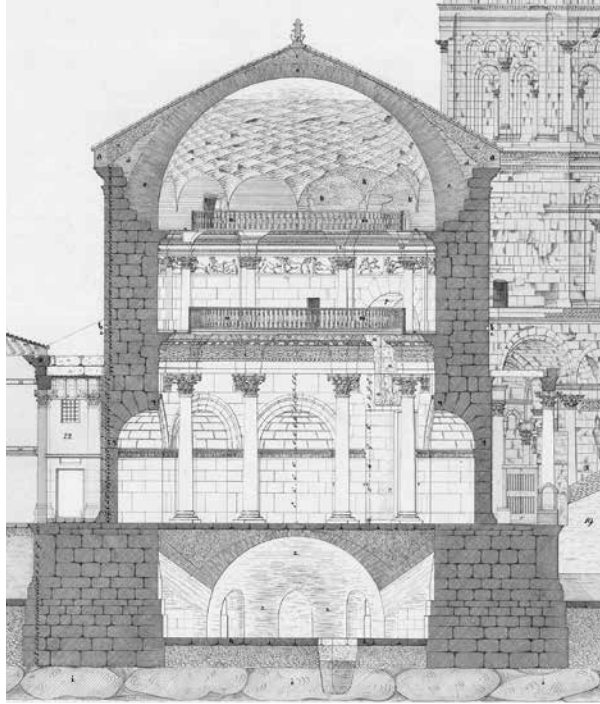
⁶⁸ G. Nachtergaele, »La chevelure d'Isis«, *L'antiquité classique*, Année 1981, Vol. 50, No. 1, 590.

⁶⁹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 123; B. Bøgh, *op. cit.* (17), 233.

⁷⁰ Usp. komentare kod J. Gwyn Griffiths, *op. cit.* (62), 287-357; M. Malaise, *op. cit.* (12), 232-233.

⁷¹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 232-233.

⁷² *Les eaux thermalles, cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines*, Actes du colloque 28-30 septembre 1990, Aix-les-Bains, Édité par R. Chevallier, Centre de recherches Piganiol Tours, Antropologia Alpina Turin, 1992; R. Ginouvès, »Dieux guérisseurs et sanctuaires de sources dans la Grèce antique«, u: *Dieux guérisseurs en Gaule romaine* (Chr. Landes éd.), Lattes 1992., 97-105.

V. Andrić, Presjek poligonalnog hrama (Splitska katedrala), 1852., T. XI (detalj),
Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu

la djevica, kako to navodi Pauzanija (II, 38).⁷³ U Karakalnim termama u Rimu postojalo je svetište Serapisa odnosno Mitre.⁷⁴ Nedaleko Karakalinih terma nalazio se hram posvećen Izidi.⁷⁵ Prema pisanju *Passio ss. quattuor coronatorum*, Dioklecijan je dao u Trajanovim termama sagraditi (vjerojatnije obnoviti) hram Eskulapa.⁷⁶ Svetište Serapisa u Ostiji smješteno je u istome bloku u kojem se nalaze tzv. *Terme sedam mudraca*.⁷⁷ U termalnom kompleksu u *Aquae Iasae* (kod Varaždina), osim onih tradicionalnih grčko-rimskih božanstava poput Eskulapa, štovali su Izidu i Serapisa.⁷⁸

⁷³ Interpretacije u duhu dubinske psihologije v. kod C. G. Jung, Ch. Kerény, Introduction a l'essence de la mythologie, Paris 1968., 171.

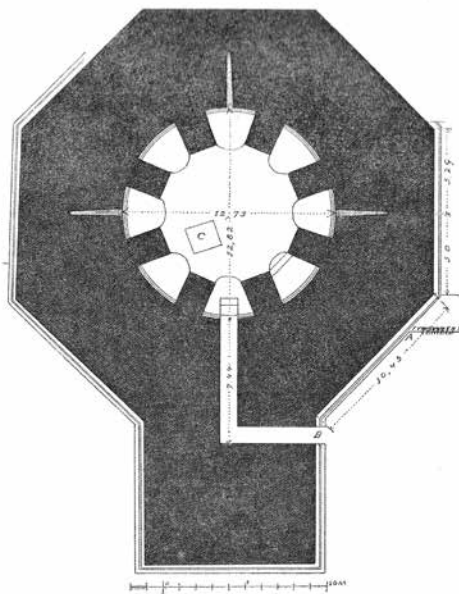
⁷⁴ M. Malaise, *op. cit.* (12), 34, 442, 465.

⁷⁵ S. Ensoli, »Diffusione del culto isiaco in Italia«, u: *Iside. Il mito, il mistero, la magia*, A cura di E. A. Arslan; coll. di F. Tiradritti, M. Abbiati Bida e A. Magni, Milano, Electa, 1997., 316.

⁷⁶ G. H. Renberg, »Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome«, *Memoirs of the American Academy in Rome* 51/52, 2006./2007., 105.

⁷⁷ <http://www.ostia-antica.org/regio3/10/10-3.htm>

⁷⁸ D. Kušan Špalj, *AQUAE IASAE – lječilišni, kulni i proročki centar*, u katalogu *AQUAE IASAE*, Zagreb 2015., 56-78.

Tlocrt kripe u poligonalnom hramu s hodnikom koji se lomi pod pravi kutom prema
(G. Niemannu)

Prijedlog za identifikaciju posveta hramova

Ne znamo odakle Prokulijanu navodi (domišljanja?) o posvetama hramova kružnoga oblika u tlocrtu da je jedan bio posvećen Kibeli a drugi Veneri. Njegovi navodi izgledaju uvjerljivi. Naime, Izida se izjednačavala s Kibelom; ona je majka bogova, *deum matrem*, kako je nazivaju Frigijci (*Apul. Metam. XI, 5.2*).⁷⁹ Ulomak lavlje ili panterine šape vjerojatno je bio dio kipa Magne Metar koji se nalazio u njenom hramu u Dioklecijanovoj palači.⁸⁰ U termalnom kompleksu u Aachenu (*Aquae Granni*) nađen je natpis koji spominje svetišta Magne Mater i Izide; svetišta Magne Mater i Izide (*Isis Panthea*), međusobno povezana, otkrivena su u Mainzu (*Mogontiacum*).⁸¹ U Saloni, u blizini istočnih zidina i gradskih vrata, tamo gdje je prolazio vodovod, nedaleko od hrama iz Dioklecijanova vremena (ondje je nađena glava sfinge ili faraona) nalazilo se i svetište Magne Mater.⁸² U istočnom dijelu Salone krak rijeke Jadra (*Salon*) i prateći kanali mogli su funkcionirati u simboličkom i religijskom smislu poput vodenog korita zvanog Euripus u Rimu. U Malom hramu na svodu, u jednoj kazeti prikazana

⁷⁹ M. Malaise, *op. cit.* (12), 476. Za vezu Izide i Kibele v. P. Selem, *op. cit.* (54), 70-71.

⁸⁰ I. Mirnik, *op. cit.* (10), 11.

⁸¹ L. Bricault, »Mater Deum et Isis«, *Pallas*, No. 84 (2010), 265-284.

⁸² J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (18), 5-28; S. Bekavac, »Uloga metroačkih kognacija u Saloni«, *VAPD*, 106, 2013., 194. S obzirom na arheološke nalaze iz Salone (npr. bronzana poprsja Izide i Serapisa) i brojne natpise u svezi s kultom Izide i Serapisa, mogli bismo pretpostaviti da je upravo njima bio posvećen ovaj hram iz Dioklecijanova vremena.

je mladenačka glava s frigijskom kapom na glavi;⁸³ je li to možda mladáhni Atis čijim čarima nije odoljela majka i baka tolikih bogova? No, frigijsku kapu nosi i Mitra čiji se kult također povezuje s onim Serapisa.⁸⁴ Izida, zvijezda mora, nebeska kraljica, gospodarica svih elemenata, božica s tisuću imena, s toliko epiteta, ukazala se Luciju otkrivši mu da je nazivaju i Venerom Pafskom (*Metam. XI, 5, 2*). Lucije se s udivljenjem i strahopoštovanjem obraća Veneri tj. Izidi kao nebeskoj Veneri – *tu caelestis Venus* (*Metam. XI., 2, 1*). Niz je potvrda za povezivanje Izide i Venere (Afrodite). Njen je kip stajao u Izidinom hramu u Pompejima,⁸⁵ a u Dionu (Makedonija, Grčka) hramovi Izide i Afrodite nalaze se u istom sakralnom kompleksu u kojem se pružaju kanali s vodom.⁸⁶ Unutar Dioklecijanove palače nađen je ulomak Venerina kipa, s dupinom i erotom, porijeklom i valjda iz njenog hrama, onog centralnog oblika, u temenosu zapadno od Peristila.⁸⁷

Serapisu/Eskulapu (Asklepiju) bio je, pretpostavljamo, posvećen Mali hram u kojem se moglo štovati više božanstava; u tolosima su se valjda štovale Izidi srodne božice Venera i Kibela (Magna Mater).

Izida se štuje kao Panteja koja, u duhu henotizma, supsumira mnogobrojna božanstva. Kako se očitovala Luciju, u njoj su sjedinjeni likovi svih bogova i božica (*Metam. XI. 5. 1*). *Fortuna, Tyche*, asimilira se s Izidom pa se u hramu Fortune Primigenie u Palestrini (*Praeneste*) štovala kao *Isistychē*.⁸⁸ Pretpostavljam da je najveći hram u Dioklecijanovoj palači, onaj poligonalni (katedrala), bio posvećen Izidi Panteji zajedno s drugim bogovima čiji su kipovi valjda stajali u nišama. Niše s kipovima, sa stupovima sa strane, nalazile su se u Tychaionu u Aleksandriji, u hramu posvećenome božici sreće, poznatom tek po opisima. Tychaion je imao, pretpostavlja se, utjecaja na koncept Panteona u Rimu.⁸⁹ Moguće je bio uzor i za poligonalni hram u Dioklecijanovoj palači?

⁸³ T. Marasović, *op. cit.* (1994.), 111.

⁸⁴ Usp. P. Selem, *op. cit.* (54), 70.

⁸⁵ M. Malaise, *op. cit.* (12), 180.; E. M. Moorman, *The Temple of Isis at Pompeii*, u: Nile into Tiber: Egypt in the Roman World. Proceedings of the 3rd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005, 154.

⁸⁶ J. Mylonopoulos, *op. cit.* (34), 66.

⁸⁷ J. Jeličić Radonić, *op. cit.* (18), 19.

⁸⁸ D. A. Arya, *The Goddess Fortuna in Imperial Rome: Cult, Art, Text*. Theses and Dissertations from The University of Texas at Austin (January 27, 2006) [2002.], 247.

⁸⁹ J. S. McKenzie, *op. cit.* (1), 39, 187, 448; J. S. McKenzie and A. T. Reyes, »The Alexandrian Tychaion: a Pantheon?«, *Journal of Roman Archaeology* 26 (2013), 227-230.

TEMPLES IN DIOCLETIAN'S PALACE AND THE VENERATION OF EGYPTIAN DEITIES

Ivo Babić

The Egyptian artefacts in Split have long drawn attention. They have been variously interpreted, mainly through Diocletian's inclination for Egypt and its religions and his tendency towards Egyptomania. As far as I know, the Egyptian element in Split has not yet been interpreted to suggest the possibility that some, or perhaps all, of the temples in the palace were connected with Egyptian deities.

The sphinxes in the palace indicate the cults of Egyptian deities. Because of the opinion prevalent since the beginning of the 20th century that the polygonal building like an eight-sided prism (in which Split Cathedral is housed) was Diocletian's mausoleum, the Split sphinxes are also attributed a funereal character. But in the Graeco-Roman era, as Plutarch explains (*De Iside*...IX), as does Clement of Alexandria (*Strom. VI, 5*), sphinxes watch over temples. This is one of the arguments supporting the idea of connecting the temples in the palace with the cult of the Egyptian (and Alexandrian) deities Isis and Serapis.

In Diocletian's Palace there are temples at the eastern and western sides of the Peristyle, the central open space. The temple on the eastern side is a polygonal building that has been repurposed as Split Cathedral.

To the west of the Peristyle are three temples: one, mainly well preserved, was remodelled into the baptistery of the city of Split, in colloquial terms, the Little Temple, in front of which, on the northern and southern sides, were two small temples shaped like cylinders.

The temple transformed into the baptistery of Split, the Little Temple, is of the prostyle type, common in Roman religious architecture. The naos and pronaos are on a high stylobate which is accessed by steps. The entry into the crypt at the rear of the temple is small and narrow, more like a window than a door.

Both temples, in their ground plan of the central type, with about the same dimensions across, had, it is hypothesised, pillars – a portico, around the naos, under which is a crypt (a well?).

From the temple on the south east side of the temenos a partially preserved stylobate has remained, with multiple mouldings, visible in the ground floor of the Luccari Palace (a palace with a façade on the SW side of the Peristyle).

The temple on the NE side is in existence only at the level of the floor adumbrated in the ground floor of the Grisogono-Cipci Palace (today the Luxor Café). It is important to point out that in the crypt of this temple, water welled up during the excavations.

An analogy to the spatial disposition of three temples, one of which has a rectangular and the other two circular ground plans, is provided by the complex of the Red Basilica, so called (Kizul Avlu) in Pergamon (Bergama) dedicated to the Egyptian gods. Unlike the temples in Diocletian's Palace, those in Pergamon are of colossal sizes.

The crypts and the water in the Split temples in Diocletian's Palace are indications that the Egyptian gods were probably worshipped in them. The veneration of the holy water of the Nile is the central element in the cult of Isis and Osiris/Serapis.

A head of pink granite (fragment of a statue of a pharaoh or perhaps a sphinx) was found in front of Diocletian's Palace where the channels of the aqueduct branch out.

All four temples in Diocletian's Palace had crypts. The crypts below the Little Temple (baptistery), Temple of Cybele and the octagonal one (i.e. the cathedral) are also connected with water. Particularly interesting is the crypt below the polygonal temple (the cathedral) in which there is a well. The crypt is dedicated to St Lucy. But as well as the existing well there was another, smaller, well alongside a former altar in the crypt, by which in the ground there was a rectangular clay pipe from Roman times. The steps and the corridor that give access to the crypts of the Greek and Roman temples in which Egyptian deities were venerated are often joined at right angles.

Access into the crypt of St Lucy does not lie in the axis of the temple, rather laterally; the stairs and corridor, it has to be emphasised, are joined at a right angle, which makes the ingress of light impossible, as is the case in other crypts in temples dedicated to Egyptian (Alexandrian) deities. Today too on the Feast of St Lucy the crypt with the water that is considered miracle-working is opened for the congregation.

PROFANACIJA DIOKLECIJANOVA GROBA PO AMIJANU MARCELINU (XVI, VIII, 3–7)

Joško Belamarić

UDK: 726.822(487.583Split)

Izvorni znanstveni rad

Joško Belamarić

Institut za povijest umjetnosti – Centar Cvito Fisković

Split

U članku se analiziraju povijesne okolnosti biznarnne priče Amijana Marcelina, čiji su se navodi uzimali samo kao dokaz da je Dioklecijan oktogonalni hram usred splitske građevine podigao kao mjesto svog trajnog počivališta i da je u njemu stvarno i pokopan. Amijan nam je, zapravo, opisao prvi sudski proces koji se 356. godine vodio u »Aspalatu«, koji je u to doba bio još uvijek neobična kombinacija imperijalne palače i državne tekstilne tvornice, te nam je dao izravan uvid u proces profanacije Dioklecijanovih uspomena u njegovoj palači i početke njene kristijanizacije.

U jednom koptskom tekstu iz 5. st. sačuvana je legenda koja sažima uzročno-posljedičnu vezu između neuspjeha tetrahijske vladavine Carstvom i još manje uspješnih persekucija kršćana, te Dioklecijanove abdikacije i Božje kazne koja je cara potom snašla. Scena je postavljena u njegovoj palači u Antiohiji, u koju provaljuje arkandeo Mihovil s vojskom anđela da ga sunovrate s trona:

»Njegova ga garda podigne, a Dioklecijan tada u velikoj jarosti prozbori: *Uz pomoć moga višnjeg boga Apolona, zatrt ću sav kršćanski rod... Misle oni da ću se zbog njihovih čarolija prepasti njihovog Boga i da ću ih prestati progoniti. Ne znaju da nema boga moćnijeg od Apolona ili Zeusa ili ostalih naših bogova, i to svakoga od njih...* Ali dok je ovo govorio, veoma se bahateći, Mihovil stavi po drugi put ruku na njegovo lice i preokrenu prijestol na nj. (...) Potom ga i oslijepi. Plemići i svi njihovi ridahu govoreći: *Što ti se dogodilo, o naš gospodine kralju.* Ali on je drhtao cijelim tijelom, pa krikne snažnim glasom: *Dozovite mi brzo Konstantina, jer mu je Kralj kršćana već predao kraljevstvo.* (...)

»Bestidni Dioklecijan« moli Konstantina, »kralja pravednika«, da mu oprosti što ga nije slušao kada ga je upozoravao da se kloni idola kako bi mu Bog kršćana mogao oprostiti. Generali i sluge iznesoše ga na koncu iz palače i odvedoše do vrata Antiohije, gdje ga ostaviše da prosi milostinju od prolaznika »do kraja svojih dana«. A na kraju svog života podigne oči nebu govoreći: *Jedan je bog kršćana!*¹

Legenda je nastala u koptskom ambijentu, u kojemu se i danas godine službeno broje unutar Ere mučenika koja počinje 20. XI. 284., dakle Dioklecijanovim ustoličenjem. Rječito nam priča o stavu koji su prema caru imali kasnoantička crkva i društvo. Spomenimo i da niz srednjovjekovnih gruzijskih reljefa sa sv. Jurjom na konju, ima prikaz Dioklecijana probodena svečevim kopljem namjesto azdaje. Ne čudi, dakle, što se u srednjovjekovnom Splitu htjelo zaboraviti da je car zadnje godine svog života proveo u svojoj splitskoj palači i da su njegovi zemni ostaci bili izloženi u mauzoleju, kasnijoj splitskoj katedrali.² Za lokalnu percepciju Dioklecijana, ništa ne govori jasnije od Tomina IV. poglavlja (*O zidanju građevine koja se zove Split*) koje počinje s uvjerenom konstatacijom kako je Dioklecijan »od svih svojih prethodnika bio najžešći progonitelj kršćana. Progonio je bez prestanka vjerne Kristu zvjerskom okrutnošću po čitavom svijetu i poput razjarenoga lava nije mogao krvlju kršćana zadovoljiti žeđ svoje pokvarenosti. Zbog njegovih pogubnih edikata svakodnevno su se ubijale tisuće kršćana, tako da se činilo da čitavom ljudskom rodu prijeti propast. Stoga su dvorjani savjetovali tiraninu povući tako okrutnu uredbu, kojom se svakodnevno ubija toliko ljudi, jer se treba bojati da neće imati komu vladati ako istrijebi čitav svijet.«³

Ranija povijest Splita čita se, prije svega, kao dijalog s njegovim antičkim supstratom, dijalog kršćanstva i poganstva, dijalog njegovih svetaca zaštitnika s poganskim idolima, razgovor koji se vodi u punoj svijesti i s fascinacijom, pa i onda kada se antika svjesno negira i radira. Obračun s Dioklecijanovim uspomenama bio je rezolutan. Za oltar sv. Dujma, zaštitnika grada Splita, u katedrali je postavljen kasnoantički sarkofag s prikazom Dobrog pastira. U njemu je pronađen drugi, manji sarkofag, iz 13. st., koji za donju stranu ima mramornu ploču s

¹ H. A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*. Johns Hopkins Un. Press, Baltimore and London 2000., 162-163. Za nekoliko još bizarnijih priča po kojima je Dioklecijan čak rodod Egiptanin (koji, na primjer, svojom frulicom čini da plešu koze koje čuva...) vidi: E. O. Winstedt, »Some Coptic Legends about Roman Emperors«, *The Classical Quarterly* 3, 1909., 218-222.

² Najstariji poznati pisac koji izravno spominje splitsku katedralu i baš kao grobnicu Dioklecijanovu bio je Konstantin Porfirogenet (949.). On među sačuvanim građevinama u nekadašnjoj carskoj palači navodi »hram svetoga Dujma, u kome leži sam sv. Dujam, gdje je ležao car Dioklecijan« (DAI 29). Adam Parižanin koji je koncem 11. st. sastavio život sv. Dujma nazvao ju je: *templum olim Iovi dicatum*, što će opetovati hagiografi i kasniji pisci (kod Tome kroničara – *templum Iovis*, u pjesnika Marulića – *templum Iovi quondam sacrum*).

³ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prosvjećenika*; predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija »Toma Arhidakon i njegovo djelo«, Radoslav Katičić, Split 2003., 17. Vidi i: N. Cambi, »Toma Arhidakon, Dioklecijan, tetrarsi, Dioklecijanova palača«, *Starohrvatska prosvjeta* 30, 103-112.

jedva čitljivim ostacima antičkog reljefa koji je prikazivao tauroboliju.⁴ Rimski reljef s prikazom ritualnog žrtvovanja bika očito je savjesno otučen (jer se smatralo da je vezan uz Dioklecijana) i posve svjesno stavljen pod relikvije tijela lokalnog mučenika, da na taj način svjedoči trijumfu sveca nad poganskim carem i pobjedu kršćanske vjere nad rimskim ritualima.

Još za života, 311. godine, kada su careva žena Priska i kći Valerija iz ni-komedijske palače poslani u egzil, Dioklecijan je doživio *damnatio memoriae*. Konstantin je mnoge od njegovih kipova dao uništiti zajedno s likovima Maksimijana, njegova brata u oružju i carskoj časti, koji je na kraju u srpnju 310. morao počiniti samoubojstvo u Marseillesu. Galerije, Dioklecijanov zet, kojeg je ostavio za nasljednika, umire u strašnim mukama. Svi ti, za njega toliko uznemiravajući događaji mogli bi eventualno potvrditi Laktancijevu tvrdnju (u *De mortibus persecutorum*, djelu pisanom oko 314./315.), da se car ubio – smatra se 3. prosinca te iste 311., 312. ili 313. godine, makar toj vijesti proturječe neki drugi izvori koji upućuju istom na 316. godinu.⁵

Kao i kod tolikih pitanja vezanih uz Dioklecijanovo rođenje, ime, podrijetlo, obrazovanje, djelo, abdikaciju i status koji je imao nakon povlačenja s trona, vijesti o njemu i kad dolaze od suvremenika i svjedoka posve su kontradiktorne, jer su u pravilu obojene pristranošću. O okolnostima Dioklecijanova povlačenja i njegova kraja možda najviše govori činjenica da je zadnjih desetak godina života u Splitu proveo bez svoje supruge Priske i jedine kćerke Valerije. Na koncu života piše očajnička a uzaludna pisma nasljednicima, u nadi da će ženi i kćerki spasiti život, podsjećanjem na svoj davni autoritet. Laktancije (M. P. 15. I) veli da je Dioklecijan na početku Velike Persekucije tražio od žene i kćerke da prinesu žrtvu bogovima, što se često uzimalo za dokaz njihovog kriptokršćanstva, zbog čega bi bile na kraju i pogubljene.⁶ Sam Dioklecijan izvršio bi, progonjen savješću, samoubojstvo. Mogla bi to, međutim, biti karakteristična kršćanska konstrukcija. Maksencije bi, po sličnom stereotipu, nakon poraza na Milvijskom mostu ujahao u Tiber pod oklopom i sam se utopio.

⁴ I. Fisković, »O primjerima „damnatio memoriae“ iz hrvatske baštine«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24, Zagreb, 2008., 483-484.

⁵ Laktancije Dioklecijanovu smrt smatra izravnom posljedicom *damnatio memoriae* kojom je udaren Maksimijan. Njegove su statue i ikone maknute s počasnih mjesta, a gdje god su ih pratile Dioklecijanove, slijedile su istu sudbinu. Dogodilo se to 311./312., malo prije Maksencijeva poraza na Milvijskom mostu 28. X. 312., pa T. D. Barnes pretpostavlja da je Dioklecijan umro na 3. XII. 311. ili još vjerojatnije 3. XII. 312. godine (T. D. Barnes, *Early Christianity and the Roman Empire* [Variorum Reprints], London. 1984., 35). Vidi, međutim, i novo, zaista uvjerljivo tumačenje datuma smrti koju N. Cambi fiksira u 316. godinu. To mišljenje potkrepljuju interpretacija »konca životnog romana« Priske i Valerije, kao i pronalazak papirusa koji Dioklecijanov kraj stavlja na 3. XII. 316. godine. (N. Cambi u komentarima na Laktancija: Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtna progonitelja* (predgovor i bilješke N. Cambi, prev. N. Cambi i B. Lučin), Književni krug Split. 2005., 17-18, 178. Konsekvencije su dalekosežne: Laktancijev rukopis ne bi mogao biti objavljen prije tog datuma. Teško bi, naime, bilo vjerovati – bez obzira na sve stilske efekte koje je, poznato je, tražio – da bi pokopao živa čovjeka, ili da bi Dioklecijanova smrt prošla nezapaženo na Konstantinovu dvoru, gdje je Laktancije djelovao.

⁶ R. Lane Fox je oprezniji, veleći da se od njih kao od najprominentnijih žena poganskog društva tražio primjer. Vidi: R. L. Fox, *Pagan and Christians*, London 1989., 609.

Rijetki su oni koji poput Eutropija misle da je starost proveo u slatkoj dokolici ili da je umro naravnom smrću. Laktancije, živeći u ambijentu Dioklecijanova i potom Konstantinova dvora, najbliži događajima a najdalji po empatiji prema Dioklecijanu, pripovijeda da je car umro od gladi i žalosti sit života: ... *uz provale plaća bacao se čas na ležaj čas na zemlju. Tako ga je, nakon što je dvadeset godina bio najsretniji vladar* (zbraja mu, dakle, godine do progona), *Bog ponizio kukavnim životom, udarivši ga nevoljama, te je zamrzio život i konačno izdahnuo od gladi i tjeskobe*. Euzebij, biskup u Cezareji (265. – 340.), na jednom mjestu veli da je Dioklecijan poludio, drugdje da je umro rastočen od dugotrajne bolesti i od tjelesne slabosti. Anonimni autor *Sažetka o carevima (Epitome de Caesaribus)* s konca 4. st., pripovijeda da se otrovao u 68. godini života i da je gotovo devet godina proveo u svojstvu privatne osobe, što bi govorilo da je umro prije svibnja 314., dakle vjerojatno u prosincu 313. godine. Gelazije iz Cezareje (oko 395.) piše u prilično konfuznoj formi da je Senat, kada su se Dioklecijan i Maksimijan odlučili vratiti na prijestolje, osudio obojicu na smrt! (Ivan iz Nikeje čak pretpostavlja da je Senat prognao Dioklecijana nakon abdikacije!). Teofan (566. – 581.) pak piše: *Te godine ozlovoljeni povukoše se u privatni život i odrekoše se prijestolja Dioklecijan i Maksimijan Herkulije. A Dioklecijan je kao privatni čovjek živio u svom rodnom gradu Saloni u Dalmaciji*, a Uskrsna kronika (*Chronicon Paschale*), 629. g., da je umro od hidropizije – vodene bolesti – što bi eventualno moglo odgovarati crtama njegova splitskog portreta, isklesana možda pri dovršetku rada na mauzoleju, kada je car već bio u Splitu.⁷ Leon Gramatik (10. st.) veli da je umro od grozne, ali naravne smrti, Suida (10. st.) da se objesio, a Cedren (12. st.) pripovijeda da mu sagnjiše grlo i jezik, te da je dušu izbacio zajedno s jezikom i velikom množinom crvi i krvi (što će se, vjerojatno, prije odnositi na Galerija).⁸

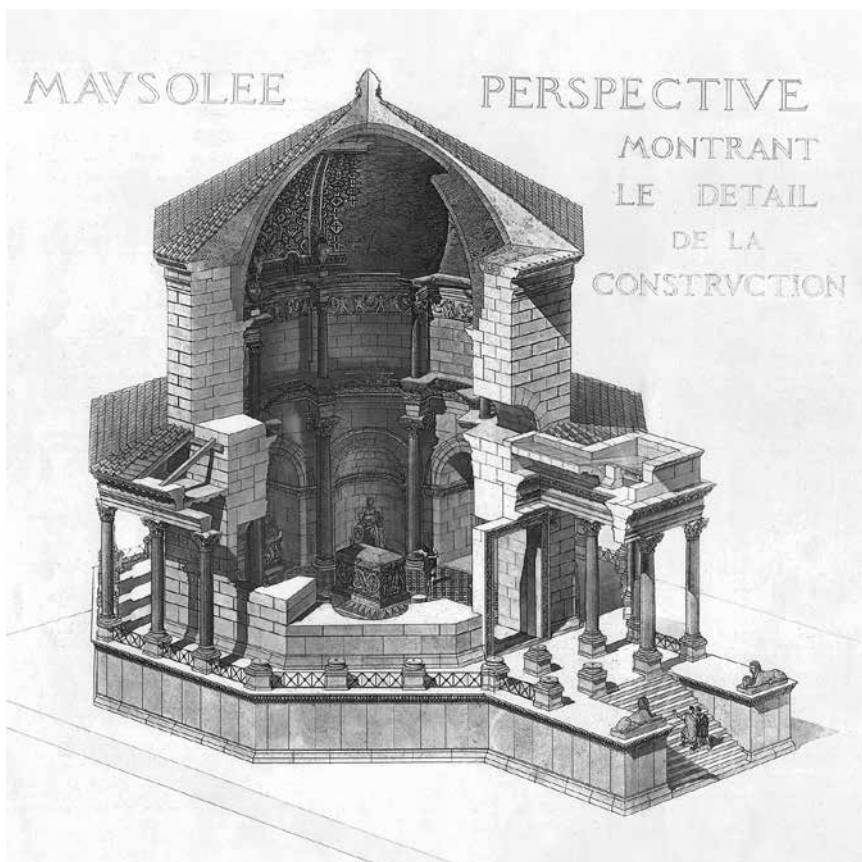
Samoubojstvo kojemu je navodno pribjegao na prvi pogled ne bi bilo u suglasju s glasovitim *bon motom* koji ga prikazuje kao cara-vrtlara, u idiličnoj slici filozofa koji bi se vlastitom voljom izvukao iz konfuzije dnevnih političkih poslova. No previše je vanjskih zlokobnih znakova do njega dolazilo da bi ih oronuli starac, jednom nogom već gotovo s onu stranu groba, mogao pretrpjeti. Bilo bi posve u duhu Marka Aurelija, kojega je želio nasljedovati, pa i u duhu njegove navodno svojevjerne abdikacije, da se sam svojom voljom ukloni sa scene.

Ma koliko bile nepouzdana te vijesti, govore nam o stavu kršćanskih pisaca i kršćanskog javnog mnijenja, posve na liniji Laktancijeve teze o neumitnosti Božje osvete nad bezbožnim progoniteljima. A kršćanstvo je od prvog dana živjelo u Palači. Uspomene na Dioklecijana u Saloni i samoj palači, netom poslije careve smrti, morale su biti jarko obojene događajima iz godina persekucija, pa i iz okolnosti same gradnje. Dovoljno je samo promisliti o toj planini kamena,

⁷ N. Cambi upozorava da su radovi u Mauzoleju mogli trajati i u drugom desetljeću 4. st. Usp. N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 180-181.

⁸ Detaljnije o svim tim vijestima, F. Bulić, *Izabrani spisi* (ur. N. Cambi), Split, 1984., 219-221. O uobičajenoj negativnoj shemi po kojoj se u legendama kršćanskih mučenika iznosi životopis njihovih progonitelja detaljno razglaba magistarski rad V. Lalošević, *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama*, Split 2018.

Ernest Hébrard, *Idealna rekonstrukcija Dioklecijanova mauzoleja u Splitu*, 1912.

ugrađenoj u strukturu Palače, ubranoj u bračkim i trogirskim kamenolomima. Za Dioklecijana su se još povećale muke osuđenika u kamenolomima, kojima se usijanijem željezom utiskivao žig u čelo, o čemu nas izvješćuje glasovito Ciprijanovo pismo. Euzebije, očevidac progonstava, kaže, naravno s mnogo pretjerivanja, da se »mnogim kršćanima vadilo desno oko i presijecala žila na lijevoj nozi i tako hrome, na pol slijepa i izranjene slalo *ad metalla*, da budu mučeni teškim radnjama za koje naumice i nečuvenom okrutnošću bijahu učinjeni nesposobnim«.⁹

Vijesti o životu u Palači nakon careve smrti nisu obilne, a arheološka evidencija nije ni izdaleka još potpuna. No, više činjenica nudi se za reinterpretaciju dosadašnje slike o razvoju tog spomenika u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba. U literaturi se tako više puta navodila bizarna priča Amijana Marcelina o tome kako je 356. godine, za cara Konstancija II., stanovita žena prijavila pred-

⁹ J. Bervaldi, »Progonstvo kršćana«, u: *Spomen-knjiga u prigodi šesnaeste stogodišnjice Milanskog edikta koji se je slavio u Solinu – Spljetu dne 26 – 28 listopada 1913.*, Split 1913.

stojniku službe prefekta pretorija Ilirika Rufinu svoga supruga Dana (Danus) i s njime »skupinu urotnika« za krađu purpurnog pokrova (*uelamen purpureum*) s carevog sarkofaga u njegovu mauzoleju. Uvijek samo u uzgrednom spominjanju, navod se uzimao kao dokaz da je Dioklecijan oktogonalni hram gradio kao mjesto svog trajnog počivališta i da je u njemu stvarno i pokopan.¹⁰

Amijan je najbolji, gotovo šekspirijanski izvor za rimsku povijest od 353./4. do 378. godine – ono što je, na primjer, Tukidid za Peloponeski rat ili Polibije za objašnjenje odnosa Rima s grčkim svijetom od 220. do 146. godine prije Krista. Ali, Amijan je, bez cinizma, pisac neusporedive ljudske znatiželje i, po nekima, uz ponešto pretjerivanja, najveći literarni genij između Tacita i Dantea, pa je upravo tragičan gubitak prvih trinaest knjiga njegove Povijesti (*Res gestae*) u kojima je baš Dioklecijan morao imati itekako žive ocjene.¹¹

No, pročitajmo rečenice o krađi grimiza s Dioklecijanova groba u dijelu Amijanovih Historija gdje se opisuju dostave i klevete u logoru augusta Konstancija i gramzivost dvorjana. Splitska epizoda navodi se kao prvi u kratkom nizu dokaza da je Konstancije II. nadmašio surovost Kaligule, Domicijana i Komoda u procesima ispitivanja optuženih za koje bi posumnjao da ugrožavaju njegovu vlast ili attribute njegova dostojanstva.¹² Sâm Amijan veli (XXI, XVI, 9–10): *Konstancije je izmišljene ili sumnjive zločine nastojao strašnim mučenjima prikazati kao sasvim sigurne [...] imenovao bi nemilosrdne ispitivače [...] onima osuđenim na smrt nastojao je produžiti samrtne muke, ako je to priroda dozvoljavala, a u ponekim dijelovima istrage bio je suroviji i od samog Galijena...* Evo dakle te priče:¹³

XVI, VIII, 3: *U to doba je nekog [...] imenom Dan žena optužila zbog lakših prestupa, kako bi ga zaplašila. Nju je Rufin, koji ju je odnekud poznao, upleo u svoju mrežu; a on je bio taj koji je, uz pomoć podataka dobivenih od državnog opunomoćenika (agens in rebus) Gaudencija, prokazao Afrikana, tadašnjeg na-*

¹⁰ F. Bulić i Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927., 70-71.

¹¹ N. Ivić, *Textus. Istraživanja o Amijanu Marcelinu*, Zagreb 2001., 18. Izvrstan pregled stanja proučavanja Amijanova djela do 1990. godine vidi u recenziji G. W. Bowersocka na knjigu J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus* u kojoj se veli da ta golema knjiga »brings this activity to a triumphant summation and, one might dare to hope, pause for digestion« (G. W. Bowersock, »Review of John Matthews, *The Roman Empire of Ammianus Marcelinus*«, *The Journal of Roman Studies* 80, 1990., 244-250). Čini se, međutim, da su se u međuvremenu Amijanovi proučavatelji samo umnožili.

¹² Vidi, npr.: R. C. Blockley, *Ammianus Marcellinus. A Study of his Historiography and Political Thought*, Bruxelles, 1975., 39-41, 112-113; N. Baglivi, *Ammianea*, Catania 1995., 125, 140-141.

¹³ Amijanovu povijest pronašao je i prepisao (pored rukopisa Apicijeva djela o kuhanju i Lukrecijeva *De rerum natura*) firentinski humanist Poggio Bracciolini u benediktinskom samostanu St Gallen početkom 15. st. Pasusi koji nas ovdje zanimaju imaju više lakuna (prva je, vidjet ćemo, najproblematičnija), pa se od prvih izdanja njihove lekcije u bitnome razlikuju. Stoga smo se odlučili slijediti autoritativno Teubnerovo izdanje Wolfganga Seyfartha (Leipzig, 1978.), koje s najviše opreza spomenute lakune popunjava. Bruna Kuntić-Makvić, kojoj od srca zahvaljujem na prijevodu i dragocjenim komentarima, u značajnoj je mjeri, između ostaloga, popravila uvriježeno čitanje smisla, osobito važne preve rečenice.

mjesnika Panonije, koji je – kako smo ispričali – ubijen zajedno sa svojim gostima. Za nagradu pokazane gorljivosti Rufin je tada bio predstojnik službe prefekta pretorija.

4. Kako je razmetljivo govorio, nakon sramotne obljube nagovorio je lakoumnu ženu na pogubnu varku. Uvjerio ju neka nagomila laži i optuži nevinog muža za uvredu veličanstva i neka izmisli da je ukrao grimizni pokrov s Dioklecijanova groba uz znanje nekolicine, i krio ga.

5. Smislivši to na propast mnogih, u nadi veće nagrade odleti do carevog logora, da bi potakao uobičajene progone. Kad je slučaj objavljen, naređeno je Mavorciju, u to vrijeme pretorijanskom prefektu, čovjeku uzvišene postojanosti, neka zločin ispita strogom istragom. Kao sudrug za saslušanja pridodan mu je Ursul, komes financija, također prokušane strogosti.

6. Kako se u cijelom ovom postupku, već prema običaju vremena, pretjeralo, a budući da se ništa – i pored mučenja mnogih – nije otkrilo, suci su u nedoumici oklijevali, potiskivana istina je najzad izbila na vidjelo. Stjerana u škripac, žena prizna – ne tajeći čak ni sramni preljub – da je Rufin tvorac cijele spletke. Proučivši smjesta zakone [...] složno i pravedno osude oboje na smrtnu kaznu.

7. Na vijest o tome, Konstancije je pobjesnio i, kao da žali smrt zaštitnika svoga života, prijeteći poslao brze konjanike neka se Ursul vrati na dvor, da bi mogao posvjedočiti istinu. On je pak prezreo one koji su ga odgovarali, neustrašivo se probio i ušao u konzistorij, te je slobodna govora i srca rekao što se zbilo. Takvim samopouzdanjem začepio je usta laskavcima i izbavio prefekta i sebe iz teške opasnosti.¹⁴

Prije nego pokušamo podrobnije analizirati priču, pogledajmo tko su *dramatis personae* na sceni. Konstancije II., car koji je vlastoručno pisana pisma potpisivao s »Moja Vječitost«, dobio je upravo u Amijana antologijski portret u često navođenom opisu njegova trijumfalnog ulaska 357. u Rim.¹⁵ Taj posjet Rimu no-

¹⁴ Konstancijevu reakciju možemo predočiti prema više Amijanovih navoda s drugih mjesta, npr. u sceni kad su mu neki poslanici pružili pisma čiji mu se sadržaj nije svidio: »imperator je planuo neuobičajenim gnjevom i, gledajući ih poprijeko, tako da su na smrt bili preplašeni...« (Amm. XX. 9, 2-3).

Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui svpersvnt, (ed. Wolfgang Seyfart), vol I (libri XIV–XXV), Leipzig 1978. Ammianus Marcellinus with an English translation by John C. Rolfe, Vol. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1935.-1939.

¹⁵ Za klasičnu interpretaciju tog opisa usp.: E. Auerbah, *Mimezis*, Beograd, 1976. Amijan priča: »Konstancije, kao da je Janov hram zatvoren a svi neprijatelji hametice poraženi, žarko poželi posjetiti Rim da nakon Magnencijeve propasti nad rimskom krvlju proslavi trijumf bez ikakva naslova. Nikad nije pobijedio nijedan strani narod sam ili hrabrošću svojih vojskovođa; nije ništa dodao carstvu niti je u pogibelji viđen u prvim redovima. Htio je tek puku koji je živio mirno i nije ni želio ni očekivao išta slična pokazati golemi mimohod, stjegove otežale od zlata i sjaj svoje pratnje.« (Amm. XVI.10.1-2) I dalje: »Dok je glasovima sretnog znamenja bio nazvan augustom, nije se zgrozio od gromovite buke kojom su odjekivala brda i obale već se držao nepomično, onako kako se volio pokazivati u provincijama. Svoje je majušno tijelo sagibao prolazeći kroz visoka vrata; kao da mu je vrat u škripu, gledao je ravno ispred sebe, poput kipa, ne okrećući glavu ni lijevo ni desno; nije kimao kad bi se kola zatrešala; nije viđen kako pljuje ni otire ili češka nos ili lice niti kako maše rukom. Usprkos pretvaranju, bijahu to, uz ponašanje u

sio je u sebi i simbolički čin koji je predskazao propast starog svijeta: po njegovoj naredbi je iz dvorane rimskog Senata iznijet žrtvenik boginje Pobjede. Dvor je instalirao 355. i 356. u Milanu, a potom je prešao u Sirmij (*urbium mater populosa et celebris*, mnogoljudna i slavna metropola, kako ga zove Amijan, XXI.10). Njegova pobjeda nad Magnencijem bijaše ujedno trijumf arijanstva koje je 359. na koncilima u Sirmiju i Riminiju proglašeno za državnu religiju.

Dana se obično drži robom, slijedom razrješenja lakune od 11–14 slova u prvoj rečenici pasusa koji analiziramo. Međutim, mnogo logičnijom se čini Pighijeva popuna iste lakune, iz koje se naslućuje da bi Dan mogao biti nekakav dužnosnik – *palatinus* ili *praefectianus*.¹⁶ On bi, dakle, mogao obnašati stanovitu činovničku funkciju u »Aspalatu«, pa bi upravo Amijanova priča mogla biti prva posredna potvrda djelovanja gineceja u »Aspalatu« (*Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho*, kako mjesto, posve službeno, zove *Notitia Dignitatum* 5. st.).¹⁷ Ovo novo rješenje, po kojemu nemamo posla s robom, kako se u pravilu mislilo, nego, po svoj prilici, s nekim od činovnika u rukovodećem aparatu carske tekstilane u Splitu, elegantno razrješuje i prividno proturječje veze između Rufina i Danove žene.

Sam Dan bi, dakle, mogao biti jedan od kršćana, nervoznih zbog sarkofaga cara-persekutora, u salonitansko-splitskom ambijentu koji je sredinom 4. st. morao biti već temeljito kristijaniziran. Osobno ime *Danus* – po riječima Amijanova najautoritativnijeg komentatora P. de Jongea – pripada etnološkom imenu Dani. Mogao bi čak biti Got.¹⁸

Rufin je naročito pitoreskan lik. On je *princeps clarissimus*, u najvećem stupnju državnih činovnika (*agentes ducentarii*), od kojih su se birali predstojnici službi (*officia*) prefekta i najvažnijih civilnih namjesnika za Zapadu i Istoku, odnosno vojnih na Istoku. Preko tih *principes* dvor je čvrsto nadzirao djelovanje provincijskih namjesnika, odnosno u njima imao službene uhode (ako to tako možemo kazati). Rufina poznajemo dobro iz druge Amijanove priče: porastao je u carevim očima nakon što je na gozbi Afrikana, namjesnika Druge Panonije u Sirmiju, preko jednog od svojih ubačenih žbira (znamo mu i ime – Gaudencije), »snimio« neke od gostiju i samog domaćina kada su u pripitom stanju slobodno kritizirali vlast i najavljivali skore promjene. *Uvijek žedan poduzimanja krajnjih*

privatnom životu, biljezi nemalog strpljenja, danog, kako se činilo, jedino njemu.« (Amm. XVI.10.10-11)

¹⁶ Tako prema zapravo proizvoljnom Heraeusovom popunjavanju lakune [*Per id tempus fer.....num quendam nomine Danum* → *Per id tempus fere servum quendam nomine Danum*]. Seyfarth je vodio više računa o veličini lakune i akuzativnom dočetu –num, ali njegovo popunjavanje ostaje jednako problematično: *Per id tempus fere Salonitanum quendam nomine Danum*... Međutim, Pighijeva popuna: ... *palatinum vel praefectianum*, čini se mnogo uvjerljivijom. Za ostale lekcije vidi: *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui svpersvnt*, (ed. Wolfgang Seyfarth), vol I (libri XIV-XXV), Leipzig 1978., 79.

¹⁷ J. Belamarić, »Gynaecium Iovense Aspalathos Dalmatie«, *PPUD* 40, 2004., 5-42. *Notitia Dignitatum Occidentis* dopunjavala se do početka vladavine Valentinijana III. (425. – 455.).

¹⁸ P. De Jonge, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVI*, Groningen 1972., 85.

mjera, i poznat po urođenoj zloći, Rufin je kao na krilima odmah odletio na dvor i vladara, spremnog i otvorenog za sumnje svake vrste, toliko raspalio da su, bez ikakva oklijevanja, na njegovu zapovijest zatvoreni i Afrikan i svi visoki gosti smrtonosne gozbe. Nakon dvije godine zatvora u Sirmiju, sprovedeni su u lancima, pješice, u Mediolan, gdje su mučeni na spravama i na koncu svi smaknuti.¹⁹

Kakve je naravi bila veza Rufina i Danove žene mogao bi riješiti tek filmski scenarij ovog kasnoantičkog splitskog trilera.²⁰ Ne znamo otkud je hvastun Rufin poznao tu lakoumnu ženu. Možda ju je upoznao tijekom istrage o krađi u splitskom mauzoleju, koja se bez ikakve sumnje stvarno dogodila. Zaveo ju je (*post nefandum concubitum*) lijepim riječima i obećanjima (*ut loquebatur iactantius*).

Rufin se očito pokušao pred očima javnosti i vlasti, čiji je organ bio, pokazati valjanim istražiteljem. U nadi promaknuća želio je, neovisno o pravim krivcima (uostalom kao i mnogi »policajci« kroz povijest), čim prije formalno zatvoriti itekako neugodan slučaj. Ovdje, naravno, ne možemo podrobnije ulaziti u metode tortura koje su se primjenjivale u to doba. Amijan veli, »stvari su se (na propast mnogih) pretjerale prema običajima vremena«. Možda uspomenu na njih čuva navod u Konstantina Porfirogeneta o mučenju kršćana u podrumima i kriptama Palače, premda to može biti i odjek topike persekucija kršćana za Dioklecijana.²¹

Lolijan Mavorcije, kojemu je povjerena istraga o splitskom slučaju nakon što je Rufin »mučenjem mnogih« dovršio svoj dio dokaznog postupka, bio je *praefectus praetorio* (u Iliriku) od 22. srpnja 355. (*CTh* VI 29. Ia) do zime 356., pa time imamo posve precizne vremenske koordinate barem drugog čina drame:

¹⁹ Ammianus XV, III, 7-11. – Amijan je, prošavši Balkanom, osobito dobro upoznao ambijent sirmijske Panonije. U jednoj pak frazi – *Delmata crudus*, »sirov Dalmatinac«, bijesan i okrutan čovjek (odnoseći se na karakter Ursacija koji je 364. postao *magister officiorum*) – prenosi kulturni stereotip koji je prevladavao u Rimu. Vidi: T. D. Barnes, *Representation and Reality in Ammianus Marcellinus*, Cornell U. P. 1998., 111; A. Alföldi, »The Late Classical Ideal of Culture in Conflict with the Illyrian Military Spirit«, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire: The Clash between the Senate and Valentinian I.* (Tr. H. Mattingly), Oxford, 1952., 96-124.

²⁰ Prva rečenica Amijanova diskursa – *U to doba je nekog [...] imenom Dan žena optužila zbog lakših prestupa, kako bi ga zaplašila* – sigurno upućuje na pretpostavku da su to dvoje imali nataloženih bračnih problema. U komentaru gore navedenih pasusa (prema uvriježenoj lekciji koja je Dana smatrala – robom) De Jonge drži teškim progutati pripovijest da bi *Rufinus, princeps apparitionis praefecturae praetoriana*, započeo vezu sa ženom jednog roba, kolikogod ta gospođa bila šarmantna i frivolna (*versabilis*), i da bi je onda nakon preljuba naveo da optuži svog muža (ponovimo: jednog roba) za *laesa maiestas*. O bračnim vezama između robova i osoba visokog položaja cf. Cod. Theod. 4.6.3; 12.1.6; Nov. Theod. 18.1; Nov. Marc. 4.1; Nov. Maj. 7.1; Nov. Anth. 1.1. Ti se zakoni u pravilu odnose na vjenčanja s osobama ropskog statusa: muž neke robinje postaje i sam rob! Proturječje nestaje kada se uvidi da je Danov status bio određen samo netočnim popunjavanjem jedne lakune u jedinom sačuvanom rukopisu Amijanovih Historija.

²¹ Jedan komentar u samom Splitu, iz doba prosvjetiteljstva, čujemo u: J. Bajamonti, *Zapisi o gradu Splitu* (prev. Duško Kečkemet), Split, 1975., 128. Podrumi Dioklecijanove palače morali su izvorno biti »kuhinje, podrumi, ostave, sobe sluga... a ne, kao što naši pobožni starinari vjeruju, da je Dioklecijan u podzemlje zatvarao kršćane i davao da ih rastrgaju zvijeri ili mučio na drugi način. Ali, ja se nadam da će moji čitatelji dopustiti da ne vjerujem sličnim bajkama.«

kasno ljeto i jesen te godine! To je isti Mavorcije kojemu je Julije Firmicije Materno s iskazima pohvala posvetio svoj glasoviti traktat o astrologiji (*Matheseos libri VIII*).²² Valja odmah kazati da je njegovo imenovanje na mjesto istražitelja splitskog slučaja posve logično i to ne samo stoga što on, kao i komes Ursul, pripada carskom konzistoriju, nego i zato što u to vrijeme pravdu u Prizivnom sudu provodi upravo pretorijanski prefekt (i iznimno u prvom stupnju).²³

Mavorciju je za suradnika određen Ursul, zapravo središnji lik čitave priče – jedan od iznimno rijetkih pozitivnih likova Amijanova svijeta. On je *comes sacrarum largitionum*, »nadglednik carske riznice«. ²⁴ Pod njim je bio niz specijalnih financijskih organa: u Iliriku, na primjer, *Rationalis summarum Pannoniae secundae, Dalmatiae et Saviae*, kao i *Comes largitionum per Illyricum* (Not. dig., 188), koji je po rangu bio skoro jednak namjesniku. O komesu *largitionum per Illyricum* bili su ovisni prepoziti (npr. *Praepositus thesaurorum Salonitanorum*), upravitelji državnih radionica, prokurator, kojih je u Iliriku bio priličan broj (primjerice *Procurator monetae Siscianae*), također i *Comes metallorum per Illyricum* (koji je nadzirao rudnike zlata u unutrašnjosti). U Saloni je, vidjeli smo, postojao i zasebni ginecej, sigurno povezan s onim u Aspalatu, a ondje se nalazila još i posebna radionica za bojadisanje svile i vune grimiznom bojom – *bañum*, kao i tvornica oružja – *fabrica Salonitana armorum*, gdje su se proizvodile kacige, oklopi, rukavice itd., pod neposrednom upravom magistra *officiorum*.

To što pravu istragu o krađi grimiza s Dioklecijanova groba provodi baš *comes sacrarum largitionum* ukazuje, želim to podcrtati, ne toliko na carevu želju

²² *Quintus Flavius Maesius Egnatius Lollianus, signo Mavortius* bijaše namjesnik Kampnije (328. – 335.), *comes Orientis* od 330. do 336., prokonzul Afrike od 334. do 337., *praefectus urbi* 342., konzul 355. i pretorijanski prefekt 355. – 356. godine pod Konstancijem (u Iliriku), što sve je posvjedočeno sa sedam sačuvanih natpisa i više isprava. (Bio je i uvjereni poganin.) Vidi: A. H. M. Jones, J. R. Martingale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I (A.D. 260–395), Cambridge, 1971., 512-514; E. J. Kenney, *The Cambridge History of Classical Literature*, Cambridge University Press 1983., 88.

²³ O nadležnostima divovskog ministarstva koje je pokrивao Pretorijanski prefekt vidi: A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, the English Un. Press, London 1948., 20-23. PP bijaše vrhovni sudac, koordiniran s imperatorom koji nije primao priziva sa suda, s jurisdikcijom nad svim parnicama. Konačno, budući da je kroz svoje vojne, financijske i sudske dužnosti bio u stalnom doticaju s provincijskom administracijom, imao je potpunu kontrolu nad njom, pa je preko njega car odašiljao instrukcije prema provincijskim namjesnicima. Pored svega ostaloga, angažman obojice bio je u splitskom slučaju itekako logičan: CSL je izravno pod sobom imao ginecej, ali je PP bio zadužen za distribuciju odjeće. – O genezi i prirodi pretorijanske prefekture u doba Konstantina i njegovih sinova vidi: T. D. Barnes, »Praetorian Prefects, 337–361«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94, 1992., 249-260.

²⁴ Za Ursulovu biografiju vidi: A. H. M. Jones, J. R. Martingale & J. Morris, *op. cit.* (22), 988; R. Delmaire, *Largesse sacrées et Res privata. L'Ararium impérial et son administration du IVe au VIe siècle.*, Rome, 1989., 34-35. O funkcijama koje je obnašao *comes sacrarum largitionum*: R. MacMullen, »The Emperor's Largesses«, *Latomus* XXI, 1962., 159-166; R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire romain, de Constantin à Justinien. I. Les institutions civiles palatines*, Paris 1995., 119-140, a za njegove ingerencije nad tkalačkim atelierima (*gynaecea, textrina, linificia*) poput splitskog, usp. spec.: 135-136.

da stvar na čistac istjera jedna, po Amijan, zaista pravična i stroga osoba, koliko na činjenicu da se zločin dogodio u prostoru koji je pod izravnom jurisdikcijom najvišeg financijskog organa u carstvu. Proces, dakle, ne vodi nitko s razine provincijskog politburoa, nijedan od organa u Saloni. *Comes sacrarum largitionum* izravno je nadzirao rad gineceja poput Jupiterova u Aspalatu. Slika Ursula koji se probija između oblaka dvorjana, čankolizaca i eunuha, kojima se Konstancije okružio, a koji ga odgovaraju da pristupi gnjevnome caru, govori rječito o njegovu značaju kao i o autoritetu njegove funkcije.²⁵

Na sceni su još *agentes in rebus* (koje je uveo baš Dioklecijan), povjerenici, poklisari koji su, osim policijskih zadaća, prenosili poruke i zapovijedi viših instancija, nadzirali državnu poštu i državne pogone, bavili se stranim poslanicima itd. Oni caru javljaju vijest o egzekuciji Rufina i Danove žene.²⁶

Crimen laesae maiestatis, zbog kojeg se vodio čitav proces, izvorno je koncipiran kao uvreda rimskog naroda, pa August i Tiberije kao pučki tribuni mogu tu premisu u punoj mjeri primijeniti na vlastite osobe.²⁷ Paulove Sentencije imaju zakon: kad netko izbriše natpis na grobnici, poruši kip ili nešto odatle skine, odnese kamen ili stup premisu u punoj mjeri primijeniti smatra se da je oskvrnuo grob. No, tek početkom 3. st. čujemo o violaciji groba kao povredi pod krivičnim zakonom!²⁸ Ipak, u očima Konstancijevih istražitelja, mnogo veći grijeh od oskvrnuća Dioklecijanova groba bio je u činu krađe samog grimiza.²⁹ Purpur je

²⁵ Poštenu komes Ursul zadužit će poslije cezara Julijana koji se našao u financijskom škripcu spram legija u Galiji. Ipak, taj će ga poslije, kao august, dati smaknuti u zimu 361./362. – piše opet Amijan – ugađajući bijesu vojnika u Kalcedonu.

²⁶ Dioklecijan se osjećao toliko sigurnim da nije trebao političku špijunažu koja je s vremenom, od Konstantina, upala u ruke korporaciji *agentes in rebus*. Ona je uskoro postala opasnom po sam režim, degenerirajući u kliku koja, osobito u udaljenim provincijama, manipulirala lažnim optužbama oko imaginarnih zavjera, čega su se užasavale stare i respektabilne familije u Galiji, Hispaniji, Siriji i drugdje, prisiljene da štošta žrtvuju strahu od takvih denuncijacija. (Usp.: J. Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (prev. Moses Hadas), Routledge & Kegan Paul td., London 1949. (ed. 1952.), 69; R. Delmaire, 1995., 98 i d.)

²⁷ O notorno kompliciranom konceptu *laesae crimina maiestatis*, formuliranom već u republikansko doba, i o pažnji koju Amijanove *Res Gestae* pridaju *maiestas* procesima, vidi: H. Funke, »Majestäts- und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus«, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 10, 1967., 145-175; R. A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967. (ali, usp. i recenziju: R. MacMullen, 1970., 117-118); J. Den Boeft, D. Den Hengst, H.C. Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXI*, Groningen, 1991., 175-176. Za *crimen laesae maiestatis* vidi: XV.2.1, XVI.8.4, XIX.12.1, XXII.9.8, XXVI.10.13 ili pak za *maiestatis imminutae* (XXVIII.1.11, XXVIII.1.44, cf. 29.2.2 *imminuendae consocios maiestatis*, XXI.16.9 *maiestatis imminutae vel laesae* i XIV.7.7 *pulsatae maiestatis imperii reus*).

²⁸ Paulo, *Sentencije* (priredio i preveo Ante Romac), *Latina et Graeca*, Zagreb 1989., 73; A. Momigliano, *Claudius. The Emperor and his Achievement.*, Cambridge., 1934. (reprint 1961.), 101, n. 36.

²⁹ God. 14., Augustova mrtvačka nosila bijahu prekrivena purpustom (ako je vjerovati Dionu Kasiju 56. 34.). No njegov navod vjerojatnije zrcali praksu 3. st., čime smo još bliži Dioklecijanu i problemu značenja *veluma* nad njegovim grobom. M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity* (Latomus coll. vol. 16), Bruxelles, 1970.

postupno povezan s carem kao posebna insignija, osobito kao *toga picta*, njegova trijumfalna odjeća, ili kao generalski plašt – *paludamentum*, koji je nosio u ceremoniji investiture. Uvedena je i institucija *adoratio purpurae*, ceremonijal »ljubljenja purpura«, pri audijencijama. Čitav je proces za Dioklecijana, u vrijeme njegove revizije dvorske etikete, doživio preokret: otada purpur dobiva razrađene simboličke valere apsolutističke vlasti. Porfir kao kamen (mahom egipatski), dobiva sada ekskluzivne prerogative cara, što se najbolje vidi iz činjenice da je porfir uglavnom jedini mramor koji se upotrebljavao za portrete Dioklecijana i sucareva, odnosno da su se oni odsad pokapali isključivo u porfirnim sarkofazima. Maksimijan je bio sahranjen u sarkofagu od porfira, kao i Valentinijan, a uočeni su fragmenti porfira koji su po svemu sudeći pripadali smrskanom Dioklecijanovu sarkofagu.³⁰

Purpur prati cara u kasnom Carstvu »od kolijevke do groba«. Carevi se »rađaju u purpuru«, tj. u sobi (*Porphyra*) od porfirnih zidova u palači. Nose purpurnu dijademu i komplet svilene odjeće obojane purpurom, poput susjednih perzijskih vladara. Otud termini *purpuram sumere* (uzići na tron), *natales purpurae* (dan komemoracije investiture s carskom purpurnom odjećom), te *divina purpura* (od 6. st.).³¹

Amijan (XIV, VII, 20 i XIV, IX, 7) donosi još jednu kafkijansku priču, analognu splitskoj, koja se zbila dvije godine ranije. Konstancije će 354. otkriti da se u Tiru (u još jednom velikom carskom gineceju) potajno proizvodi purpurna odjeća. Nije se znalo tko ju je naručio, niti čemu služi. Istraga se proširila na mnoge ljude različita položaja.³² Premda je potom utvrđeno da su se izrađivale tek purpurne tunike bez rukava (najvjerojatnije *blatta* – za privatno pokazivanje), Konstancije je posumnjao na urotu. Namjesnik i njegov sin (obojska se zovu Apolinar – Appollinaris), bijahu uhićeni i optuženi, a radnici podvrgnuti torturi (mnogi u istrazi i ubijeni) umiješali su i đakona po imenu Maras, koji ni pod mukama ništa nije priznao. S jedne strane se dokazivala potkupljenost aparata koji je u carskim radionicama uspio proizvoditi za svoj račun; s druge se vidi da su postojali strogi propisi kojima su se – u vječitom strahu od uzurpatora – specifične carske insignije čuvala od krivotvorenja, odnosno dupliciranja. U isto doba jedan se bogataš u provinciji Akvitaniji upropastio jer je platno kojim je pokriva stol imalo široke purpurne obrube! (Amm., XVI.8.8)³³ Karakteristično je, međutim,

³⁰ Frane Bulić, *Izabrani spisi* (ur. N. Cambi), Split 1984., 486; H. Kähler, »Split i Piazza Armerina. Rezidencije dvaju Careva-tetrarha«, *Urbs*, 4, 1961.-1962., 207; M. Reinhold, *op. cit.* (29), 59. Nove pogleda o izvornom izgledu tog sarkofaga donosi: E. Marin, »La tomba di Diocleziano«, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, vol. LXXVIII, 2006., 499-526; isto na hrvatskom: »Dioklecijanova grobnica«, *Folia archaeologica balcanica*, 1, 371-390. Najnovije pronađeni fragmenti porfira pronađeni prilikom radova Konzervatorskog odjela u Splitu na obnovi pločnika katedrale 2017. godine izloženi su u Muzeju sakralne umjetnosti u Splitu na Peristilu.

³¹ M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity* (Latomus coll. vol. 16), Bruxelles, 1970., 62, 68.

³² Kako je u to doba tekla procedura optužbe, ispitivanja, torture izlaže: J. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge Un. Press, 1999., 118-129.

³³ (Amm., XVI.8.8.) *Neki stari prevejanke bio je pozvan na sjajnu gozbu u uglednom društvu, kakve su česte u ovim krajevima. Kad je vidio purpurne obrube na prekrivačima*

Fragmenti porfira pronađeni prilikom istraživanja pločnika katedrale 2017.

da jedan Julijan (360. – 363.) ležernije mari za te regule: kada je neki građanin Ankire bio optužen da je načinio odjeću od svile obojane purpurom, doznajući da se time taj prikazuje samome sebi u intimi doma, još mu je i purpurne papuče poslao, da kompletira carsku odoru, odnosno, »da pokaže što vrijede tričave krpe bez najviše moći« (Amm. 22.9.11.).³⁴

Imamo, međutim, niz dokaza moralizatorske kritike i ismijavanja pažnje koja se pridavala grimizu. Rimski tradicija pamti da je u bitki kod Akcija Kleopatrin zastavni brod jedrio pod purpurnim jedrima (Plinije, HN, 9.22) što je cliché po mjeri rimskog poimanja ispraznog iskazivanja raskoši na Orijentu. Ludovanje za purpurom odražavali su i snovi. Artemidor u Sanjarici nudi objašnjenje: san s purpurnom odjećom predskazuje nadolazeću službu i prestiž. Kvintilijan moralizira o neprikladnosti purpura za starce i dječicu: »Što neće željeti kad porastu djeca koja pužu po grimizu?«. Ima mnogo dokaza za kolebanje kršćana u odnosu prema purpurnom ruhu koje je, ipak, ubrzo ušlo u standardnu ikonografiju Krista, Marije, anđela. Grimiz se, istodobno, doživljavao (kao i u ranih muslimana) kao boja-simbol dekadentnog luksuza.³⁵ Kao ranije Atenjani, stoici i cinici, tako i ra-

(toliko široke da ih je vješta posluga namjestila tako da se s obje strane stapaju u jedan obrub), zatim stol zastri sličnim stolnjacima, povukao je obim rukama vanjski dio svoje hlamide i namjestio je kao da je carski ogrtač. I to je upropastilo jednu bogatu kuću.

³⁴ God. 396. uočena je rupa u zakonu pa Teodozije, Arkadije i Honorije zabranjuju proizvodnju imitacija dviju *sacrae murices* (carskih purpura) pod prijetnjom smrtno kazne. (Cod. Just., 11.9.3) Uskoro će pak svi purpurni plaševi i tunike obojani visokokvalitetnim morskim purpurom biti uklonjeni iz privatne uporabe i postati isključivo carskim prerogativom. Usp. M. Reinhold, *op. cit.* (31), 66.

³⁵ Unatoč svemu, na tržištu će (dokazuje Edikt) još uvijek ostati i široka ponuda purpurnih odjevnih predmeta pa i najkvalitetnije dvostruko obojene grimizne svile (*blatta serica* ili *sericoblatta*): za funtu se plaćalo čak 150.000 denara, koliko je u Dioklecijanovu Ediktu o cijenama koštao najskuplji pojedinačni objekt – lav prve klase. Funta sirove neobojane svile koštala je samo 12.000 denara. (Za usporedbu: jedan uvježbani rob može koštati 70.000 denara (ili gotovo funtu zlata), ostarjela robinja 10.000; prosječna cijena muškog roba [16 – 40 god.] iznosi 35.000 denara.) Usp.: S. J. J. Corcoran, *The Empire of*

no kršćanski očevi, primjerice Tertulijan, osuđuju uporabu purpura kod kršćana, smatrajući je »đavolskom pompom«, jer su se grimizom zaodijevali poganski svećenici i njihovi bogovi. Nismo li tu izravno došli do motiva nepoznatih splitskih konspiratora?

Bit će, dakle, da se, u Danovu slučaju, radilo o činu posve svjesnog oskvrnuća, o pothvatu svojevrsne kršćanske odmazde nad sarkofagom cara koji će kao najgorljiviji persektor kršćana ostati u dubokom sjećanju stoljeća koja su dolazila. Bez obzira na to tko je na kraju ukrao pokrivač s Dioklecijanova groba, očito je da mu taj grimiz nije mogao služiti ni za kakvu stvarnu svrhu. Amijanov zapis mogao bi zapravo biti znakovit dokaz početka obračuna kršćanstva s relikvijama poganstva u samoj Palači. Indikativna je još jedna neuočena činjenica: baš te 356. godine, Konstancijevim ediktom zatvoreni su svi poganski hramovi u Rimu i, osobito, u većim središtima, pa je vjerojatno tako bilo i u Splitu koji se nalazio pod izravnom carskom paskom.³⁶ Dana, odnosno one koji su se već usudili oskvrnuti Dioklecijanovu grobnicu, to je zacijelo moglo okuražiti na korak dalje u makar simboličkom obračunu s uspomenom na cara-persekutora. Valja reći da bi se iz rekonstrukcije čitave priče moglo zaključiti da Dan sâm nije bio među urotnicima. Ali, i tu ostajemo u nedoumici. Naime, brzina kojom su Rufin i Danova žena bili osuđeni i smaknuti (umjesto da su sprovedeni, kao što bi se očekivalo, na suđenje u carev logor) mogla bi upućivati na to da su Ursul i Mavorcije, poslani suci, nastojali čim prije ukloniti neugodnog aspiranta »na veće nagrade« (kako za Rufina veli Amijan), pa su oni i sami mogli istragu provesti linijom nekih svojih ideja. Bilo kako bilo, zamisao profanacije Dioklecijanove grobnice morala je biti rođena u privatnim, nikako ne i u nekim službenim planovima, jer su čuvanje i poštovanje sakrosantnih carskih relikvija svakako i dalje imali nužnu državotvornu dimenziju, a sam Dioklecijan ostao je, unatoč fami persekutora, jednim od legitimnih predšasnika linije careva koja mu je slijedila.

the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284–324, Claredon Press Oxford., Oxford, 1996., 226/n.124; M. Reinhold, *op. cit.* (31), 48-49, 59-60.

³⁶ Cod. Theodos. I. xvi. tit. x. leg. 4. *Placuit omnibus locis atque urbibus universis claudi protinus templa, et accessu vetitis [treba: vetito] omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos a sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte hujusmodi perpetraverit, gladio sternatur: facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari: et similiter adfligi rectores provinciarum si facinora vindicare neglexerint.* (»Određuje se svim mjestima i svekolikim gradovima da smjesta zatvore hramove te da se zabranom pristupa uskrati svim izopačenima dozvola da vrijeđaju. Želimo također da se svi suzdrže od žrtvovanja. Ako bi se našao itko kriv za to, neka ga posiječe mač; određujemo da se i imovina smaknutog prisvoji za riznicu. Isto neka snađe upravitelje pokrajina ako su propustili kazniti zločine.«) Više sličnih zakona promulgiranih tijekom stotinjak godina 4. i 5. st. pokazuje, međutim, da nisu bili posvuda rezolutno provedeni. Charles Picard smatra da je rušenje tuniških hramova u Mactaru i Cuiculu (Djemila) moglo predstavljati odjek tog Zakona, ali i u tom slučaju – »takve mjere su izgleda bile iznimne« (Ch. G. Picard, *La Carthage de Saint Augustin*, Paris, 1965., 104). Znamo da u to isto vrijeme gradski prefekt u Rimu nije samo poganin nego i energična javna osoba koja posvećuje hram Apolonu 357., a uz to je – tada ili malo poslije – glavni svećenik Veste i Sola! R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, Yale Un. Press, New Haven and London, 1984., 97, 162/n. 32.

Logika da se radilo o činu svjesne profanacije careva groba bila bi potvrđena, ako bismo utvrdili sa sigurnošću da su salonitanski, naronitanski, ninski hramovi, a vjerojatno i hramovi u ostalim većim gradovima u provinciji, upravo sredinom 4. st., ili u njegovoj drugoj polovici, bili zatvoreni, zapušteni ili čak srušeni – a u dokaze ne sumnjam s obzirom na uvjerljivu, makar dosad nesistemiziranu arheološku evidenciju. To pitanje ću otvoriti na drugom mjestu, gdje ću iznijeti niz argumenata u dokazivanju da je Dioklecijanov mauzolej, kao i Mali hram, bio konvertiran u kršćansku crkvu već početkom ili tijekom 5. st., a ne tek sredinom sedmoga kao što izvještava srednjovjekovni splitski kroničar Toma Arhidakon! Tu kanim proširiti sliku o zamahu ranokršćanske gradnje u Splitu (eklatantan primjer je morala biti gradnja crkve sv. Eufemije u prvoj polovici 5. st. pred tada još otvorenim Zlatnim vratima), koju sam u osnovama ocrtao već prije više od 20 godina. Sve to, vjerujem, govori o mnogo kompleksnijoj slici povijesnog razvoja tzv. Dioklecijanove palače³⁷, od prvog dana njezina nastanka do konca kasne antike. Palača, dakle, nije bila *shuttle* – (kako se to najčešće čini kad čitamo većinu onoga što se donedavna o njoj pisalo) – koji čeka da padne Salona i život u njemu krene dalje.

Ne možemo, naravno, pratiti sve fasete događaja u kasno ljeto i zimu 356. godine, analizirati kako je splitski proces bio pokrenut i prema analogijama iz vremena izračunavati broj ljudi podvrgnutih torturi i smaknutih. Ne treba ovdje razglabati ni o sudskim kompetencijama ili o preciznijem pravnom položaju splitske građevine u to doba. Amijanov ekskurs dosad je u literaturi prošao gotovo bez analize. Don Frani Buliću služio je kao potvrda postojanja Dioklecijanova groba u Splitu, a kritički komentari tog poglavlja svedeni su tek na filološku analizu, pa je De Jonge čak bio u nedoumici gdje je uopće bilo Danovo obitavalište (u Panoniji ili Iliriku) i gdje se vodio proces (po njemu u imperijalnom komitatu u Milanu).³⁸

³⁷ J. Belamarić, *The First Centuries of Christianity in Diocletian's Palace in Split*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III), Città del Vaticano – Split, 87-89, 1998., 55-68.

³⁸ F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.* (10), 24, 70–2; P. De Jonge, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVI*, Groningen, 1972., 89-90. Izolirano je novo mišljenje Ž. Rapanića koji Amijanov navod smatra samo anegdotom bez povijesne osnove, uvjeren da je carev porfirni sarkofag bio razbijen ubrzo nakon 313. godine, »kada je uslijedila kršćanska represija«. (Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., 70-71) Takvo mišljenje, bez ikakve sumnje, simplificira problem kršćansko-poganske ne/tolerancije koja nije mogla biti instantne naravi, nego nimalo kratak proces. Proturječi mu i poznati spomen Dioklecijanova groba u Sidonija Apolinara (oko 430. – 488.), ma kako ga interpretirali. Uostalom, malo je važnih faktografskih grešaka dosad pronađeno u Amijanovu djelu, čak i kad rekonstruirao događaje kojima nije osobno nazočio. Za dokaze da je dobro poznao »documents préfectoraux« vidi: G. Sabbath, *La méthode d' Ammien Marcellin*, Paris, 1978., 183–4, kao i: E. D. Hunt, »The Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus«, *The Classical Quarterly*, 35, 1985., 189. Ipak, premda se od Gibbona, koji je držao da je Amijan »an accurate and faithful guide«, uvijek ističe njegova pouzdanost, ima recentnih analiza koje spominju i nekoliko primjera distorzija povijesnih činjenica, o čemu vidi: T. D. Barnes, *op. cit.* (19), 18-19.

Bilo kako bilo, prvi sudski proces što se vodio u ovom gradu koji je u to doba još uvijek neobična kombinacija imperijalne palače i vojničke tekstilne radionice, proces u kojemu se otkriva *love affair* predstojnika službe pretorijanskog prefekta sa ženom čovjeka optuženog da je ukrao grimiz s carskog groba, istraga u kojoj na sceni nalazimo istražitelje ranga ministra financija, te guvernera jedne od najvažnijih carskih provincija, pa dvorske špijune i dvorske intrige, strahove dužnosnika carskog konzistorija, najstrašnije torture, lažna obećanja i nadanja – nije li sve to dostojno jednog prvog filmskog scenarija, smještenog u piranesijevskom *settingu* carskih kripti i podruma? Zamislimo samo sudsku inspekciju hramova oko Peristila, možda među zadnjim poganskim hramovima podignutim u Carstvu!

Amijanova Povijest (*Res gestae*) preživjela je samo u jednom rukopisu iz 9. st. (u Bonifacijevoj Fuldi), kopiranim vjerojatno samo stoga što se tekst dobrim dijelom bavi Germanijom četvrtog stoljeća (Pitanje je što bismo bez tog teksta znali o »barbarskim invazijama«.). Kratka splitska priča od samo 15 rečenica, ispisana Amijanovom majstorskom rukom, rafiniranim književnim izričajem crta čulni uzorak opore teksture kasnoantičkog života. Najljepše je kada stvarna istina izgleda kao da ju je zapleo romanopisac. Ali, ne zaboravimo, Amijanov stil odgovara onome što jedan povjesničar zove *Farbenpracht* i *Farbenliebe* toga vremena (nastao vjerojatno kao refleks izmještanja središta Carstva na istok). Ta priča nas također upozorava koliko malo znamo o tom vremenu u Palači-radionici, vremenu u kojemu su dokumenti mračno zašutjeli, o svijetu opijenom krvlju, umornom od straha. Amijanova Povijest može za *motto*, veli A. Momigliano, imati njegove vlastite riječi: *quisquis igitur dicta considerat, perpendat etiam cetera quae tacentur* (XXIX. III. I) – tkogod dakle razmatra ono što je rečeno, neka uvaži i ono o čemu se šuti. U posvemašnjoj oskudici pisanih izvora o životu Palače u stoljeću kada je izgrađena – a ovdje smo dobili i nekoliko imena prvih njenih posjetilaca nakon Dioklecijanove smrti – rečenice koje je mogao temeljiti na izravnom uvidu dosjea rimske prefekture, traže iscrpnu analizu i, koliko god je moguće, dopunu.

Kad je s careva groba dignut grimizni pokrov, Dan je zacijelo mislio da će se otvoriti scena jednog novog, pravednijeg kršćanskog doba. Umjesto toga, samo koje desetljeće poslije, veliki salonitanski biskup Hesihije morat će pitati hiponškog oca Augustina bliži li se to kraj svijeta, a on ga razuvjerava: »rimski svijet iskusio je ranije i težih stradanja«, zacijelo misleći na Vergilijev stih – *forsan et haec olim meminisse iuvabit*.³⁹ Dioclecijanova građevina omogućila je da taj svijet preživi, da se pretopi u novo doba i u nove povijesne vrijednosti, a njegov mauzolej, ironijom sudbine, postat će već početkom 5. st. – crkva!⁴⁰

³⁹ Za sjajno pismo sv. Augustina biskupu Hesihiju, *De fine Saeculi* (Epist. cxcix) vidi: P. Brown, *The Rise of Western Christianity*, Cambridge, MA, 1996, 54-56. Također: D. Farlati, *Illyricum sacrum* II, Ecclesia salonitana, Venetiis 1753, 80, 83; F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1912-13, 29.

⁴⁰ Ovaj članak – koji je sadržajem blizu trajnih znanstvenih preokupacija Profesora Nenada Cambija – bio je napisan davne 2005. za zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog iste godine u Splitu: *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja* (ur. N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split: Književni krug,

THE PROFANATION OF DIOCLETIAN'S GRAVE ACCORDING TO AMMIANUS MARCELLINUS (XVI, VIII, 3-7)

Joško Belamarić

The article analyses the historical circumstances behind the story of Ammianus Marcellinus (XVI, VIII, 3-7), according to which a certain woman, in the year 356, during the reign of Constantius II, made a report to Rufinus, the chief steward of the praetorian prefecture of Illyricum, accusing her husband Danus and »a gang of plotters« of the theft of the purple robe (*uelamen purpureum*) from the sarcophagus of the emperor in his mausoleum in Split, of the crime, then, of lèse-majesté, of the most serious affront to the imperial majesty. In the subsequent inquiry, it later turned out that Rufinus had persuaded this woman by a tissue of lies to charge her guiltless husband.

Always only in a passing comment, the story is taken as a proof that Diocletian built his octagonal temple as a place for his eternal resting place and that he was in fact entombed there. Ammianus, with his acute and impassioned evaluations of contemporary real politics and characters, described the trial that was conducted in the city, at that time still an uncommon combination of imperial palace and factory for army textiles (*Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho* as the place is called, in entirely official terms, in *Notitia Dignitatum* at the beginning of the 5th century). The Split episode is mentioned as the first in a series of proofs that Constantius II exceeded the severity of Caligula, Domitian and Commodus in the processes of interrogating accused persons who were in any way suspected of having threatened his rule or the attributes of his dignity.

The many people put to torture during the investigation must have been working people and officials in Diocletian's *gynaecium*. The investigation was conducted, highly logically, by Ursulus, count of the largesses, that is, the head of the sacred state treasury, under whose direct jurisdiction the *gynaecium Io-*

2009.). Nije, međutim, nikad tiskan, jer je prije objavljivanja zbornika postao poglavlje autorove disertacije (*Dioklecijanova palača. Razmatranja o okolnostima utemeljenja i izvornoj funkciji*), a u njoj se po tadašnjim propisima zagrebačkog Sveučilišta nije smio naći rad koji je u tisku. Ovdje se donosi tek s novim recenzentskim sugestijama Hrvoja Gračanina, kojemu kolegijalno i prijateljski zahvaljujem. – Poznavajući literaturu koja je u međuvremenu tangirala problem ovdje analiziranog Amijanovog pasusa, vjerujem da čitatelj neće biti zakinut za nekoliko ispuštenih bibliografskih jedinica u kojima se naša priča usputno spomenula. Upućujem ga tek na studiju Ivana Basića, »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016.), 165-198, u kojoj je autor u potpunosti prihvatio stajališta koja sam iznio u poglavlju spomenute disertacije, za razliku od Željka Rapanića, koji je svoj raniji stav (2007., 70-71), da je riječ o pukoj anegdoti, dodatno »pojačao« u članku »Tri ljubavne anegdote kao povijesni izvor«, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*. Trilj, 2010., 207-212. Nakon što sam u travnju 2019. predao ovaj tekst u tisak, ugodno sam se uznenadio dobivši u ruke "povijesni krimić" u kojemu je moj prijatelj Dino Milinović priču o Danusu i Dioklecijanovom sarkofagu vješto upleo u roman pod naslovom *Marulov san*. Na tome sam mu zahvalan koliko i na činjenici što je bio veoma blagonaklon u svojstvu jednog od ocjenjivača moje disertacije, u kojoj je ovaj tekst činio kodu.

vense in Aspalathos lay, and by *Lollianus Mavortius – praefectus praetorio per Illyricum*, known to us as the dedicatee of an important book about astrology by the Late Antique writer Julius Firmicius Maternus, lavishing on him numerous encomiums.

It is worth pointing out at once that appointment of Lollianus Mavortius to the position of examining magistrate in the Split case was very logic, not only because he, like count Ursulus, belonged to the imperial consistory, but because at that time justice in the appeal court was carried out by the praetorian prefect, as it was on occasions in the court of first instance.

Ursulus was appointed Mavortius' collaborator; in fact, he is the central character in the whole story, one of the exceptionally rare positive characters in the world of Ammianus. He was count of the sacred largesses. A number of special financial bodies were underneath him: in Illyria, for example *Rationalis summarum Pannoniae secundae, Dalmatiae et Saviae*, as well as *comes largitionum per Illyricum*. (Not. dig., 188), in rank almost equal to the governor. Dependent on the counts *largitionum per Illyricum* were the *prepositi* (for example, *Prepositus thesaurorum Salonitanorum*), managers of the state workshops, procurators, of which there was a fair number in Illyria (for example, *Procurator monetae Siscianae*) and also the *Comes metallorum per Illyricum* (who controlled the gold mines in the interior). In Salona there was also a separate gynaecium, certainly connected with that in Aspalato; also there was a separate workshop for dyeing silk and wool with scarlet – *bafium*, as well as a weapons factory – *fabrica Salonitana armorum*, where helmets, gauntlets, breastplates and so on were produced, under the direct control of the *magister officiorum*.

The real investigation into the theft of the purple from Diocletian's tomb was carried out precisely by the *comes sacrarum largitionum*; this shows, it should be underlined, not so much the emperor's wish to get things into the open by a really righteous and strict person, as Ammianus would have it, rather the fact that the crime happened in the premises that were under the direct jurisdiction of the highest financial officer of the empire. The procedure was not conducted by anyone from the level of the provincial politburo, not by any of the officers in Salona, which at that time was the head of the diocese of western Illyria, the prefecture of Italia (composed of seven provinces). Ursulus' authority in the case of this enquiry is thus extremely significant. The *comes sacrarum largitionum* directly oversaw the work of the gynaecia, like that called after Jupiter in Aspalato.

Rufinus is a particularly picturesque character. He was *princeps clarissimus*, in the highest rank of state officials (*agentes ducenarii*), from whom the heads of the *officia* of the prefects and the most important civil governors for West and East were chosen, or for the military in the East. Via these *principes*, the court was able to keep a close eye on the working of the provincial governors, that is, they had official spies (if we can really say that). We recognise Rufinus from a second Ammianus story (XV, III, 7-11).

Danus is usually considered to have been a slave, according to an actually rather arbitrary repair by Heraeus of a lacuna of some 11 to 14 letters in the first sentence [*Per id tempus fer.....num quendam nomine Danum* → *Per id tem-*

pus fere servum quendam nomine Danum]. But Pighi fills this same lacuna by venturing that Danus might have been some official – a *palatinus* or *praefectianus* (in his supplement: *palatinum vel praefactianum*), which does seem a more logical solution. He might, then, have had some official standing in Aspalathos, and Ammianus' story could well be an indirect confirmation of the operations of the *gynaecium* in Aspalathos. This new approach, in which we are no longer dealing with a slave, as has been commonly thought, but, probably, with one of the officials in the management of the imperial textile factory in Split, elegantly explains the apparent contradiction of the affair between Rufinus and Danus' wife. We have no knowledge of how the cunning Rufinus became acquainted with this thoughtless woman. Perhaps he met her during an investigation into the theft in the Split mausoleum, which without any doubt really did happen. He seduced her (*post nefandum concubitum*) with fine words and promises (*ut loquebatur iactantius*).

Ammianus' account might have been a significant proof of the beginnings of Christianity's squaring of accounts with the reliquaries of paganism within the Palace. It was in that same year, 356, that by the edict of Constantius all the pagan temples in Rome and elsewhere in major centres (which would have included Split, which was under direct imperial control) were closed down. This could well have emboldened the Split conspirators to take steps in squaring accounts with the irritating presence of the mortal remains of the emperor-persecutor in the midst of the Split palace-factory, which at that time was already certainly in the process of Christianisation.

The sentences that Ammianus might have based on a direct inspection of the dossier of the Roman prefecture certainly demand to be analysed in detail and, as far as is possible, supplemented. The short Split story penned in 15 sentences of Ammianus' masterly hand, in refined literary expression, sets forth a poignant sample of the harsh texture of life in later antiquity. It is also an important historical source, in the context of the great paucity of written sources about the life of the Palace in the century in which it was built, and provides us with some of the names of its first visitors after the death of Diocletian.

DIOKLECIJANOV PORFIRNI SARKOFAG (?)

Zrinka Buljević

UDK: 04:726.829(497.583Split)“3”

Izvorni znanstveni rad

Zrinka Buljević

Arheološki muzej u Splitu

Dioklecijan je umro između 313. i 316. g. Bio je sahranjen, po svoj prilici, u porfirnom sarkofagu, u mauzoleju svoje splitske rezidencije. Iz izvora je razvidno da je njegov sarkofag bio na svom mjestu sredinom 4. st. (Amijan Marcellin, *Res gestae XVI*, 8, 3-7) odnosno do kasnog 5. st. (Sidonije Apolinar, *Carmen XXIII*, 495-499). Taj je sarkofag uklonjen, dezintegriran po kristijanizaciji mauzoleja, vjerojatno sredinom 6. st. Porfirni se ulomci pronađeni u blizini mauzoleja u 20. st., njih šezdeset, čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu gdje su sustavno obrađeni 2011. g. ne bi li se utvrdila njihova pripadnost. Snimljeni su 3D optičkim skenerom visoke preciznosti u trodimenzionalne modele kako bi se mogli volumno sastavljati u moguću cjelinu.

Dioklecijan se, car od 284. do 305. g., po abdikaciji povukao u privatnost svoje splitske rezidencije u kojoj je umro između 313. i 316. g.¹ Prema Laktanciju, nesklonu carevu suvremeniku, Dioklecijan je – pogođen Konstantinovim nalogom o uklanjanju slika i kipova njegova suvladara Maksimijana, a time, s obzirom na to da su zajedno prikazivani, i njegovima, kao i sudbinom žene i kćeri koje je prognao Maksimin Daja, a on ih, uzalud, nastojao vratiti – umro

¹ Čestitke akademiku Nenadu Cambiju na obljetnici, uz zahvalnost što me je, tijekom nedavnog susreta s prof. dr. Marianne Bergmann i razgledavanja porfirnih ulomaka i dokumentacije, unatoč mojoj nevoljkosti motivirao na objavljivanje novih/starih spoznaja o toj građi.

N. Cambi, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme; Diocletian. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Historical controversies and current dilemmas*, Split 2016., 27-33, 33, bilj. 57, 58.

izgladnjivanjem, i to prije negoli je Licinije naložio pogubljenje žene mu Priske i kćerke Valerije 314. ili 315. g. u Solunu.² Prema drugim izvorima, osobito prema Berlinskom papirusu iz kojega doznajemo cjeloviti nadnevak, umro je 3. XII. 316. g., vjerojatno skrhan tugom zbog ženine i kćerine smrti.³

Po smrti diviniziran, bio je sahranjen u mauzoleju svoje rezidencije u Splitu (*Spalatum*).⁴ Od vjerodostojnog rimskog povjesničara Amijana Marcelina, iz njegova opisa spletke koja je uključivala preljub, lažnu optužbu za krađu purpurnog zastora s Dioklecijanove grobnice i pogubljenje, saznajemo da je njegov grob neoskrvnut u mauzoleju 356. g., u vrijeme cara Konstancija II.⁵ Konstancije II. 356. g. izdaje dva zakona protiv poganstva kojima se uz prijetnju smrću zabranjuju žrtvovanje i kult u hramovima.⁶ Iste godine, međutim, izdaje zakon kojim strogo zabranjuje povredu grobova.⁷

N. Cambi pretpostavlja, slijedeći H. Kählera,⁸ da je njegov grob porfirni sarkofag, s pokrovom u obliku krova kuće na dvije vode, smješten u istočnoj pravokutnoj niši cele, odstranjen, dezintegriran u 5. ili 6. st., po kristijanizaciji mauzoleja.¹⁰

Prema I. Basiću je mauzolej, u kojem je carev grob smješten u celi ili u kripti,¹¹ opstao bez znatnijih modifikacija sve do 6. st. kada je konvertiran u crkvu.¹² Premda se ne može pouzdano zaključiti kada se u njemu prestao štovati pokojni

² *Ibid.*, 17-20; 110-119: Laktancije, De mortibus persecutorum.

³ *Ibid.*, 118-120, bilj. 385 i 386, 395: Zosim, Historia nova 2, 8, 1, Hieronimi Chronicon ad ann. 316, Consularia Constantinopolitana (Chronica Minora I, 231), te Papyrus Beroliniensis 13296.

⁴ *Ibid.*, 33, 119-121, bilj. 57 (Eutropije IX, 28), 397 (Eutropije, X, XXVIII), 389; cfr. I. Basić, »Nova razmatranja o kristijanizaciji Dioklecijanova mauzoleja«, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija – svezak 43, Split 2016., 165-198, 169.

⁵ *Ibid.*, 121-123, bilj. 403 (Amijan Marcelin, Res gestae XVI, 8, 3-7), 405; I. Basić, *op. cit.* (4), 172, 173, bilj. 20.

⁶ I. Basić, *op. cit.* (4), 173, bilj. 23.

⁷ *Ibid.*, 173, bilj. 24.

⁸ N. Cambi, »Kiparstvo«, u: *Longae Salonae*, Split 2002., 115-174, 142, bilj. 381; H. Kähler, »Domkirche«, Mansel'e armaan. Mélanges Mansel II, Ankara 1974., 809-820, 816.

⁹ Porfir je vulkanska stijena crvene ili purpurne boje, brao se u u kamenolomima Mons Porphyrites ili Mons Porphyreticus, danas Djebel Dukhan, u egipatskoj Istočnoj pustinji, između Nila i Crvenog mora od 1. do 5. st.; osobito su ga cijenili carevi 4.-5. st. i srednjovjekovni vladari: A. A. Vasiliev, »Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople«, *Dumbarton Oaks Papers* 4, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1948., 1-27; R. Tomber, »Living in the desert: mess kits from Mons Porphyrites, Egypt«, u: N. Crummy (ed.), *Image, Craft and the Classical World. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns, Monographies Instrumentum* 29, Montagnac 2005., 55-60, 55; V. A. Maxfield & D.P.S. Peacock, *The Roman Imperial quarries Survey and excavation at Mons Porphyrites 1994-1998. Volume 1: Topography and quarries*, Egyptian Exploration Society Sixty-Seventh Excavation Memoir, London 2001.

¹⁰ N. Cambi, *op. cit.* (1), 121, 123, bilj. 398, 406, sl. 41.

¹¹ I. Basić, *op. cit.* (4), 168, bilj. 5.

¹² *Ibid.*, 168, 181-188, 193; cfr. E. Marin, »Dioklecijanova grobnica«, *Folia archaeologica Balkanica* I. In honorem Verae Bitrakova Grozdanova, Skopje 2006., 371-390, 386-389; drugačije J. Belamarić, *Split – od carske palače do grada*, Split 1997., 29.

car, moguće već od 356. g.¹³ I. Basić drži da su njegovi posmrtni ostaci uklonjeni tek kada je mauzolej kristijaniziran, možda između 469. g. kada ga najkasnije spominje galski biskup i pisac Sidonije Apolinar i sredine 6. st. kada je opremljen kršćanskim namještajem, a najvjerojatnije sredinom 6. st., u vrijeme cara Justinijana, kada je posvećen u kršćanski kulturni objekt namijenjen svetkovanju sv. Kuzme i Damjana; poslije je, po pretvorbi u katedralu, u crkvu unesen kult Bogorodice, sv. Dujma i Anastazija.¹⁴ E. Marin drži da se prenamjena iz mauzoleja u kršćansku crkvu odnosno katedralu dogodila istovremeno, u 1. pol. 7. st., a da joj je prethodilo uklanjanje groba.¹⁵ Pretpostavlja, naime, da je sarkofag bio uništen tijekom Totilina razaranja splitske palače 549. god., nakon čega je mauzolej zatvoren do prenamjene u 1. pol. 7. st.¹⁶ Još je F. Bulić držao, na temelju stihova Sidonija Apolinara, da je Dioklecijanov grob ostao u mauzoleju do kraja 5. st.¹⁷

F. Bulić je pretpostavljao da je Dioklecijan bio pokopan u porfirnom sarkofagu smještenom u središtu cele mauzoleja,¹⁸ dok su u istočnim polukružnim nišama vjerojatno bili predviđeni sarkofazi njegove žene i kćeri.¹⁹ U porfirnim je ulomcima nađenima oko mauzoleja vidio arhitektonske dijelove palače, ulomke stupova²⁰ i podnožja, ne i sarkofaga.²¹ H. Kähler je držao da je car bio pokopan u nefiguralnom porfirnom sarkofagu razbijenom u pretvorbi mauzoleja u kršćansku crkvu, čiji se ostaci čuvaju među drugim porfirnim ulomcima u dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu. Dio je ulomaka otkriven poslije požara stare zgrade splitske biskupije 1924. g. sjeverno od mauzoleja odnosno katedrale.²² Uz ograde, zbog fragmentiranosti, pretpostavlja se da je bio oblika kakvog su konstan-

¹³ I. Basić, *op. cit.* (4), 174-175.

¹⁴ *Ibid.*, 178, 194-196, bilj. 44 i 45: Sidonije Apolinar, Carmen XXIII, 495-499.

¹⁵ E. Marin, *op. cit.* (12), 387-389.

¹⁶ *Ibid.*, 375, 377, 387-388, bilj. 31, 82, 83; V. Delonga i M. Bonačić Mandinić, »Faza I.A Razdoblje prvih preinaka«, u: Vedrana Delonga i suradnici, *Prije sjećanja. Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, I. dio*, Split 2014., 147-151, 149, bilj. 119, sl. 151, 152.

¹⁷ F. Bulić, Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 24, 71-72, 89-90, bilj. 75.

¹⁸ *Ibid.*, 88-92, 89, bilj. 130.

¹⁹ *Ibid.*, 91-92.

²⁰ Napomenimo ovdje da je ulomak stupa pod inv. br. 70581/7 možda ulomak pronađen sjeverno od Mauzoleja 1906. g., evidentiran pod inv. br. D-423, ulomak je stupa pod inv. br. 70581/8 možda ulomak nađen ispod Vestibula 1906. g. evidentiran pod inv. br. D-422, 70581/9 možda ulomak nađen ispod Vestibula 1906. g. evidentiran pod inv. br. D-421: F. Bulić, »Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonche delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 31, Split 1908., 86-110, 102, br. 421, 422, 423; stare su signature, ako i upisane, iščezle, a to su ujedno i jedina tri porfirna ulomka unesena u staru E inventarnu knjigu Arheološkog muzeja u Splitu u koju su upisivani arhitektonski ulomci. Od porfira su u Palači *in situ* sačuvani samo četiri stupa drugog reda u unutrašnjosti mauzoleja.

²¹ F. Bulić, »Il sepolcro di Diocleziano a Split (Spalato)«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 46, Split 1923., 3-9, 9; F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.* (17), 90, bilj. 133.

²² F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.* (17), 17; E. Marin, *op. cit.* (12), 377; isto s dodatkom jedne, prve bilješke: E. Marin, »La tomba di Diocleziano«, *Rendiconti. Atti della Pontificia accademia romana di archeologia LXXVIII/2005-2006*, Roma 2006., 499-526.

Porfirni sarkofag u Arheološkom muzeju u Istanbulu, inv. br. 3154, fotograf: Hans R. Goette

tinopolski sarkofazi.²³ E. Marin je zadnji objavio porfirne ulomke koji bi mogli biti dijelovi sarkofaga, prenesene iz izgorjene Stare biskupije, držeći da je riječ o istima koje je našao Bulić.²⁴ Tri su moguća ulomka vrha pokrova, od kojih jedan moguće akroterija, s uglačanim površinama pod pravim kutom, jedan je ulomak vrha pokrova s uglačanim površinama pod tupim kutom i dva su profilirana ulomka moguće donjeg dijela sanduka.²⁵ Ključni je ulomak onaj čije se površine sijeku pod tupim kutom od 110° prema E. Marinu,²⁶ odnosno 108° prema H. Kähleru.²⁷ I Marin prihvaća Kählerovu interpretaciju oblika sarkofaga s pokrovom u obliku krova kuće na dvije vode kakvi su uobičajeni u konstantinovsko doba i sačuvani u Konstantinopolu;²⁸ i M. Klein drži da je riječ o ulomku pokrova vjerojatno

²³ H. Kähler, »Split i Piazza Armerina – rezidencije dvaju careva – tetraha«, *URBS 4*, 1961-62, Split 1965., 97-109, 107, bilj. 33.

²⁴ E. Marin, *op. cit.* (12), 377-381.

²⁵ *Ibid.*, 377, sl. 1-3.

²⁶ *Ibid.*, 377, 381, sl. 3.

²⁷ H. Kähler, *op. cit.* (8), 810-811; Z. Buljević, u: Z. Buljević, M. Bonačić Mandinić, A. Duplančić, S. Ivčević, D. Kliškić, A. Piteša, *Split u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split 2007, 25, kat. br. 26; E. Marin, *op. cit.* (12), 382, bilj. 41-43; V. Delonga, M. Bonačić Mandinić *op. cit.* (16), sl. 151, 152.

²⁸ A. A. Vasiliev, *op. cit.* (9), 12-14, sl. 5-9, 11; E. Marin, *op. cit.* (12), 381-382, bilj. 40; N.

Porfirni sarkofag u Arheološkom muzeju u Istanbulu, inv. br. 3156, fotograf: Hans R. Goette

Dioklecijanova sarkofaga, a G. Koch da je riječ o glatkom sanduku sarkofaga s pokrovom u obliku krova importiranom iz Aleksandrije.²⁹ Ukoliko je riječ o ulomcima sarkofaga, E. Marin u tri ulomka čije se uglačane površine sijeku pod pravim kutom vidi dijelove drugog, sličnog sarkofaga; u dva profilirana ulomka vidi podnožje jednog od dva sarkofaga – Dioklecijanova ili, moguće, Priskinog.³⁰ Prihvatljive su mu obje hipoteze o smještaju Dioklecijanova sarkofaga, Buličeva u središtu cele i Kählerova u istočnoj niši, te Priskinog u desnoj bočnoj niši.³¹

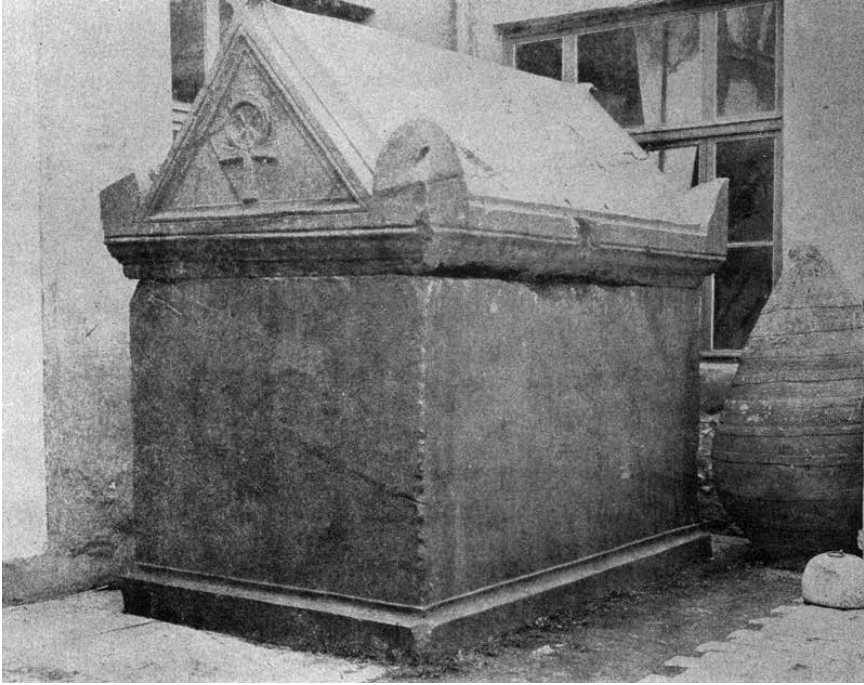
Ti se porfirni ulomci, među njih šezdeset, čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu gdje su sustavno obrađeni 2011. g. ne bi li se utvrdila njihova pripadnost. Svaki je ulomak fotografiran i trodimenzionalno snimljen skenerom viso-

Asutay – Effenberger, A. Effenberger, *Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser*, Reichert Verlag Wiesbaden 2006., inv. br. 3154, sl. 6; inv. br. 608, sl. 7, 9; inv. br. 3156, sl. 12, 13.

²⁹ M. J. Klein, *Untersuchungen zu den kaiserlichen Steinebrüchen an Mons Porphyrites und Mons Claudianus in der östlichen Wüste Ägyptens*, Bonn 1988., 87, Nr. E 1; G. Koch, »Sarkophage des 5. und 6. Jahrhunderts im Osten des Römischen Reiches«, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, II*, Città del Vaticano – Split 1998., 439-478, 448, bilj. 75; G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, München 2000., 546, 557; E. Marin, *op. cit.* (12), 382, bilj. 44, 46, 47.

³⁰ E. Marin, *op. cit.* (12), 375.

³¹ *Ibid.*, 383-384, bilj. 48, 49.

Porfirni sarkofag u Arheološkom muzeju u Istanbulu, inv. br. 608.

ke točnosti (0,2 mm) Konica Minolta VI-910.³² Skeniranje je izvršeno kako bi se porfirni ulomci mogli volumno sastavljati da ukažu na moguću cjelinu kojoj pripadaju. Trodimenzionalni model svakog ulomka može se tako spajati po bilo kojoj površini s kompatibilnim idućim dijelom. Svi su ulomci prvi put inventarizirani i signirani, imaju svoj identifikacijski karton, što je ujedno i njihova prva muzeološka obrada, temeljna za sagledavanje nalaza u osnovnim pogledima, kao i prema boji, strukturi, vrsti obrade i prema obliku, u prepoznatljivoj crtačoj nomenklaturi. Ulomci su grupirani prema boji i teksturi na tip 1 – 3. Tipu 1 pripadaju ulomci od svjetlijeg porfira sa sitnim bijelim zrnima u strukturi materijala,³³ tipu 2 pripadaju ulomci od svjetlijeg porfira s krupnijim bijelim zrnima u strukturi materijala,³⁴ a tipu 3 pripadaju ulomci od tamnijeg porfira s krupnijim bijelim zrnima u strukturi materijala.³⁵ Manipuliranjem ulomcima nije se dobio

³² Izrada i snimanje: Geodata d.o.o. Split: Darije Jakaša, dipl. ing. geod., Ankica Sučić-Marčić, dipl. pov. umj., Danijela Štefanić, dipl. ing. građ., Vlatka Ivanišević, građ. tehn. i IGA-plan d.o.o. Ilijaš: Alija Botić, ing. geod.; Arheološki muzej u Splitu: Branko Pender, voditelj odjela tehničkih poslova, restauratorice Helena Tresić Pavičić i Ivana-Zrinka Bajjić Franković: *Kataloški prikaz 3D skeniranih ulomaka porfira i Modeliranje i možebitno spajanje ulomaka porfira*.

³³ Inv. br. AMS-38373/1-25, 27-29, 31-47.

³⁴ Inv. br. AMS-38373/26, 30, inv. br. AMS-70581/7, 13.

³⁵ Inv. br. AMS-70581/1-6, 8-12.

spoj, pa tako ni debljina.³⁶ Karakter lomova upućuje na namjerno razbijanje.³⁷ Stoga ne možemo znati kojim dijelovima sepulkralne ili kakve druge arhitekture pripadaju. Ovdje su izdvojeni ulomci s obrađenim odnosno fino uglačanim površinama od porfira sa sitnim bijelim zrnima u strukturi materijala, od porfira tipa 1, i to oni kojima se površine sijeku pod pravim ili tupim kutom i profilirani ulomci.³⁸ Ulomci su s jednom,³⁹ dvije ili nijednom uglačanom površinom, dakle komadi bez tragova obrade, ali s tragovima loma.⁴⁰ Ulomak bi, pod inv. br. AMS-38373/2, prethodno signiran s P2, kojemu se površine sijeku pod tupim kutom, mogao biti dio vrha pokrova sarkofaga. Ulomci bi, pod inv. br. AMS-38373/42, AMS-38373/43, AMS-38373/44 prethodno signirani s P 42, P43, P44, kojima se površine sijeku pod pravim kutom, možda mogli biti ulomci sarkofaga. Kada bi to bili dijelovi sarkofaga, onda bi se dva profilirana ulomka, pod inv. br. AMS-38373/1 i AMS-38373/32, prethodno signirani s P1 i P32, mogli uklopiti u njegovu podnožje. Napomenimo ipak da ti ulomci nisu dobro uglačani za razliku od gore navedenih. S obzirom na veličinu ulomaka može se pomišljati i na neku drugu arhitekturu, premda su porfirni sarkofazi bili velikih dimenzija. Površine se ključnog ulomka – onog na temelju kojega je H. Kähler pretpostavio da je riječ o ulomku Dioklecijanova sarkofaga, što slijede svi kasniji istraživači, a koji smo izložili u lapidariju (inv. br. AMS-38373/2, prethodno signiran s P2) – sijeku pod tupim kutom od 110° do 106° 53',⁴¹ te možda najbolje odgovara blago zaobljenu pokrovu sarkofaga u Arheološkom muzeju u Istanbulu pod inv. br. 3154.⁴² Ovim snimanjima, dakle, nije otkriveno ništa bitno novo, ulomci se mogućeg sarkofaga ne spajaju ni po jednoj površini, jedino što su dokumentirani. Za očekivati je da je Dioklecijan bio pokopan upravo u porfirnom sarkofagu. Samo ulomak čije se površine sijeku pod tupim kutom upućuje na tu mogućnost jer je teško zamisliti neki drugi arhitektonski oblik čije se površine sijeku pod tim kutom. S obzirom na izneseno, ne možemo, nažalost, potvrditi pretpostavku o drugim porfirnim ulomcima u Arheološkom muzeju u Splitu kao o dijelovima jednog ili dva sarkofaga, kao što ne možemo zaključiti niti kojem bi drugom arhitektonskom obliku ti ulomci mogli pripadati.

³⁶ Spoj je moguć tek kod nekih ulomaka stupova od porfira tipa 3.

³⁷ N. Cambi, *op. cit.* (1), 121, bilj. 401.

³⁸ Ulomci s više ili manje uglačanim ravnim površinama koje se sijeku pod pravim kutom su AMS-38373/42, AMS-38373/43, AMS-38373/44, prethodno signirani s P 42, P43, P44, te: inv. br. AMS-38373/9 (grubo obrađene površine), inv. br. AMS-38373/13 (fino uglačane površine kojima nedostaje brid sjecišta, inv. br. AMS-38373/28 (jedna grublje, jedna finije obrađena površina), inv. br. AMS-38373/45 (grublje obrađene površine).

³⁹ Ulomci s više ili manje uglačanom jednom ravnom površinom: tip 1: inv. br. AMS-38373/3, 10, 11, 14, 19, 21, 22, 24, 25, 31, 33, 34, 37, 39, 41, 46, 47, tip 2: inv. br. AMS-38373/30, inv. br. AMS-70581/7, 13 (stup), te tip 3 (stup).

⁴⁰ Inv. br. AMS-38373/4-8, 12, 15-18, 20, 23, 26, 27, 29, 35, 36, 38, 40.

⁴¹ I Kähler i Marin točno su izmjerili kut. Naime, stupanj kuta je i 110° i 108° i 106° 53', ovisno o tome gdje se mjeri.

⁴² N. Asutay – Effenberger, A. Effenberger, *op. cit.* (28), sl. 6.

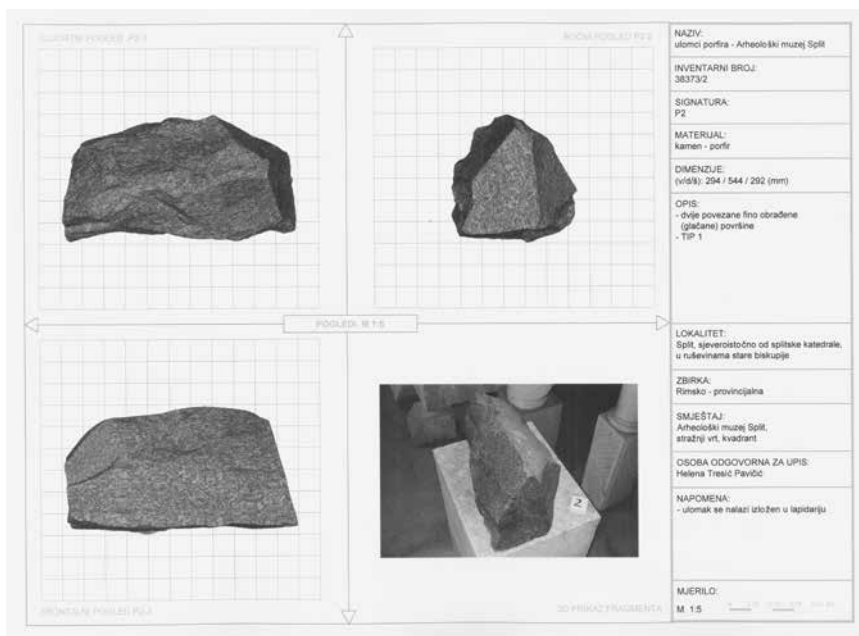
U Palači je nađeno još ulomaka porfira,⁴³ stupova,⁴⁴ zidnih oplata ili dijelova podnog *opus sectile* iz Dioklecijanova vremena, koji se dijelom koristio u kasnijim razdobljima.⁴⁵ Čini se da obrada ulomaka iz najnovijih istraživanja Katedrale neće dati odgovor na pitanje o izgledu Dioklecijanova sarkofaga, ali možda hoće, decidirano, na ono o njegovu smještaju unutar mauzoleja i vremenu njegova uklanjanja.

⁴³ Prema obavijesti dr. sc. Vanje Kovačić, u najnovijim su istraživanjima katedrale 2017. g. nađeni ulomci porfira, od kojih ni jedan s bridom, u prostoru između kupole kripte i gornjeg poda. Dijelom su bili izloženi u palači Skočibučić Lukaris na izložbi *Nova istraživanja splitske katedrale*, 2017. g., u organizaciji Konzervatorskog odjela u Splitu i Splitsko-makarske nadbiskupije.

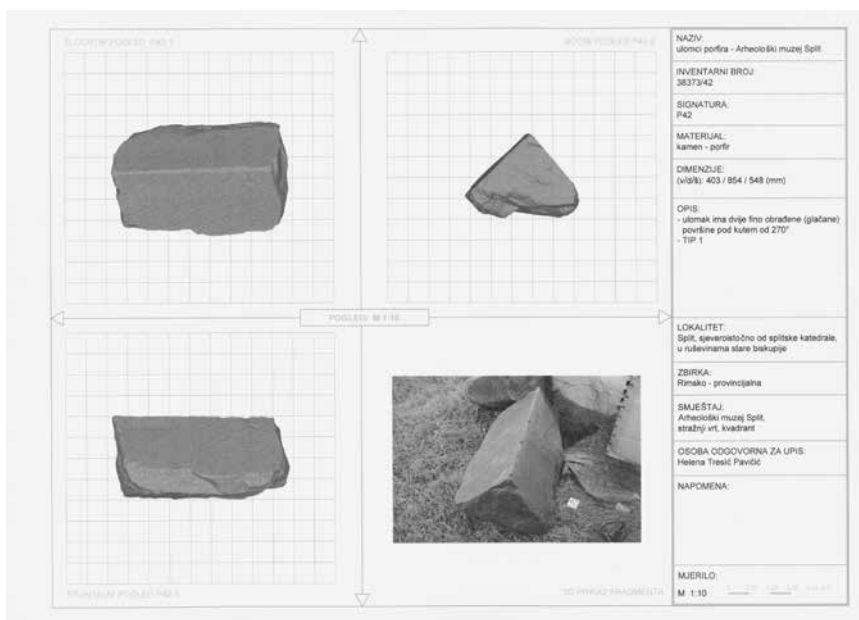
⁴⁴ I. Mirnik, »Roman Architectural Fragments«, *Diocletian's Palace. American-Yugoslav Joint Excavations* 6, Dubuque 1990., 5-56, 11, X.70.X.A1, X.70.VI.106; K. Marasović, D. Matetić Poljak, »Upotreba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu«, *Histria Antiqua* 19, Pula 2010., 89-100, 91, bilj. 18, 19.

⁴⁵ J. Marasović, T. Marasović, S. McNally, J. Wilkes, *Diocletian's Palace. Joint Excavations in Southeast Quarter* 1, Split 1972., 26, T. 15a; I. Mirnik, *op. cit.* (44), 6, 22-24, sl. 3; S. McNally, »Joint American-Croatian Excavations in Split (1965-1974)«, *Antiquité tardive* 2, Paris 1994., 107-121, 110-111, 114-115, bilj. 13, 19, 30, 38; J. Belamarić, *op. cit.* (12), 42; D. Čerina, »Unutrašnja dekoracija«, u: F. Oreb, ed., *Ad basilicas pictas*, Split 1999., 35-40, 38, sl. 16; K. Marasović, D. Matetić Poljak, *op. cit.* (44), 95, 97, sl. 10, 11; V. Delonga i M. Bonačić Mandinić, »Faza I. Izvorno stanje«, u: Vedrana Delonga i suradnici, *Prije sjećanja. Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, I. dio*, Split 2014., 133-139, 136, sl. 139a, b; V. Delonga, M. Bonačić Mandinić, *op. cit.* (16), 148, bilj. 116; A. Sunko Katavić, »Antički kameni spomenici (arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine)«, u: Vedrana Delonga i suradnici, *Prije sjećanja. Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, I. dio*, Split 2014., 237-244, 241-242, sl. 11, 13; A. Sunko Katavić, »Kamen«, u: Vedrana Delonga i suradnici, *Prije sjećanja. Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu, 1992. godine, II. dio*, Split 2014., 7-26, T. IV, 17, 18.

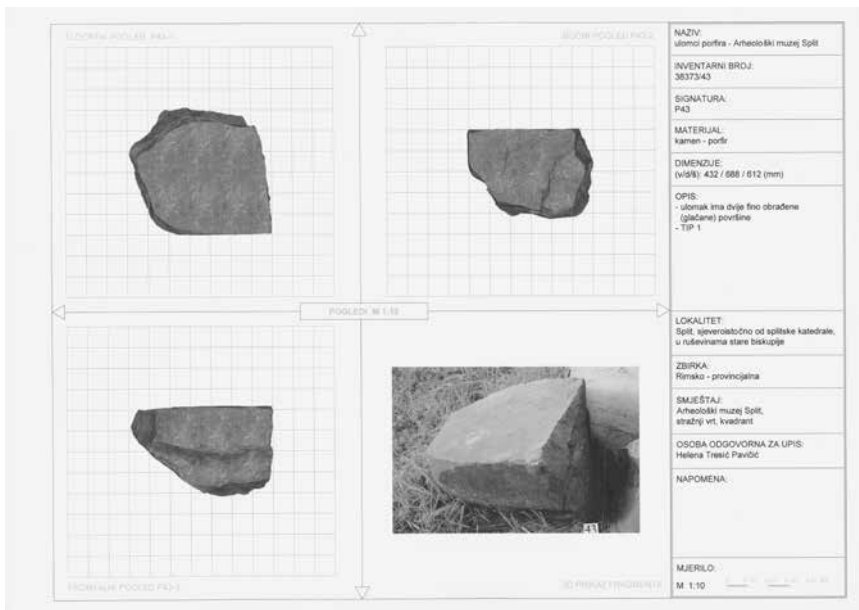

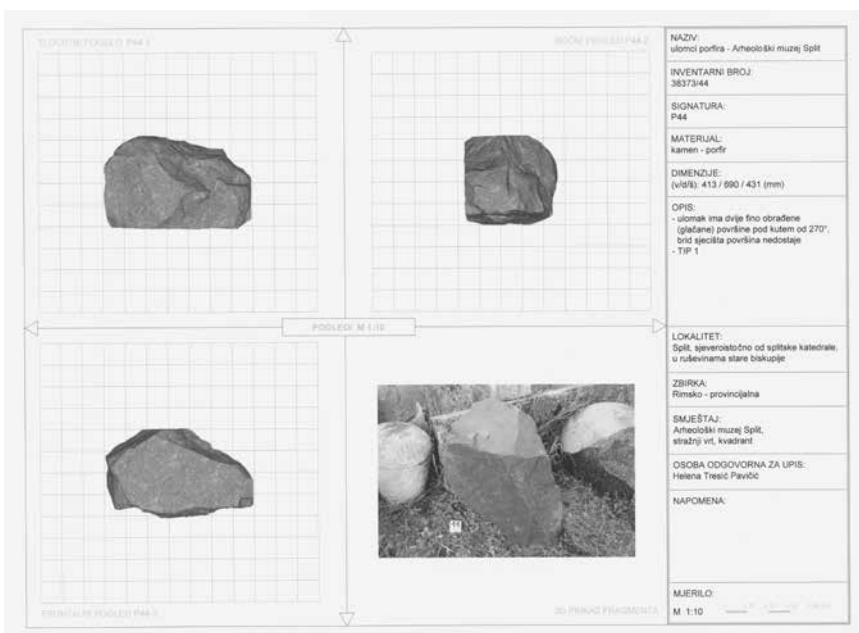
Katalogski prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/2, vjerojatno vrh pokrova Dioklecijanova sarkofaga

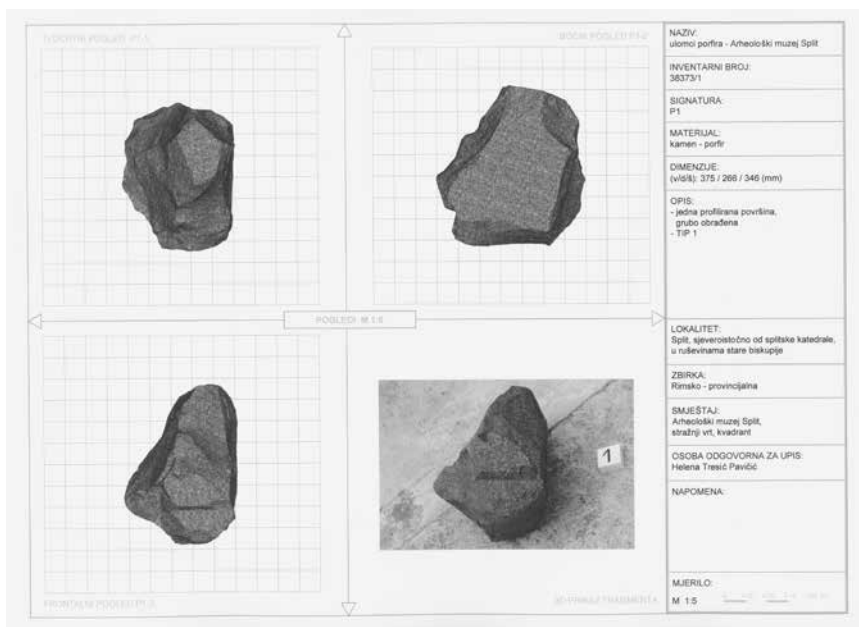
Katalogski prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/42, ulomak čije se uglačane površine sijeku pod pravim kutom

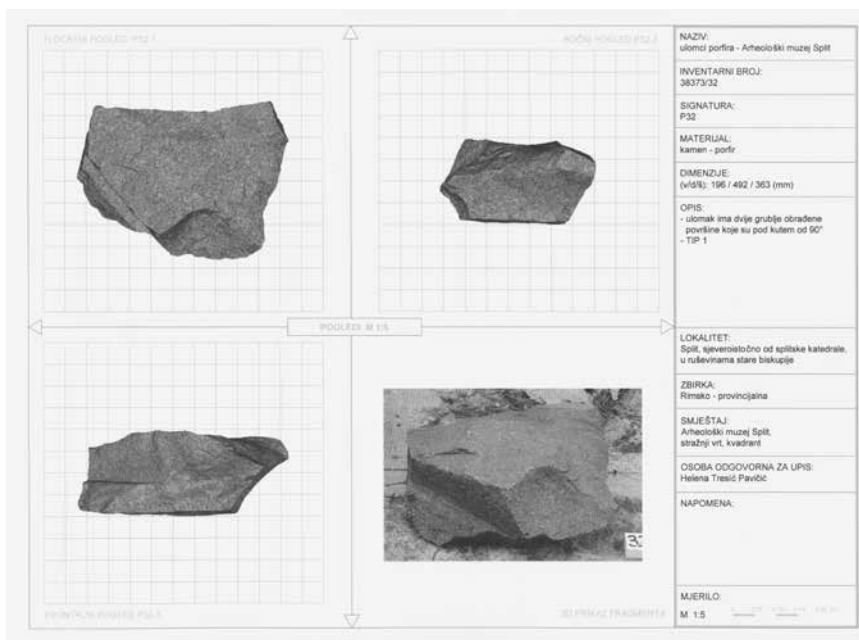
Kataloški prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/43, ulomak čije se uglačane površine sijeku pod pravim kutom

Kataloški prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/44, ulomak čije se uglačane površine sijeku pod pravim kutom

Kataloški prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/1, ulomak s profiliranom površinom

Kataloški prikaz 3D-skeniranih ulomaka porfira, Arheološki muzej u Splitu, 2011; inv. br. AMS-38373/32, ulomak s profiliranom površinom

DIOCLETIAN'S PORPHYRY SARCOPHAGUS (?)

Zrinka Buljević

Diocletian was divinised after his death, which took place between 313 and 316, and was buried in the mausoleum of his Split residence. From the credible Roman historian Ammianus Marcellinus (*Res gestae* XVI, 8, 3-7), from his description of a plot that included fornication, false accusations of theft of the purple curtain from Diocletian's grave and an execution, we learn that his tomb was still not desecrated in the mausoleum in 356, at the time of Emperor Constantius II. In 356 Constantius II promulgated two laws against paganism in which the making of sacrifices and using the temples for cult purposes were banned under pain of death. In the same year, however, he also issued a law strictly forbidding the desecration of graves. Nenad Cambi, following Kähler, hypothesises that his tomb was a porphyry sarcophagus, with a lid in the form of a roof with two pitches, located in the eastern rectangular niche of the cella, removed, and smashed to pieces in the 5th or 6th century after the mausoleum was converted to Christian use.

According to I. Basić the mausoleum in which the emperor's grave was housed in a cell or in a crypt, survived until the 6th century, without any important modifications, at which time it was converted into a church. He thinks that the emperor's mortal remains were removed only when the Christians took over the mausoleum, probably in the mid-6th century, at the time of the Emperor Justinian, when it was consecrated as a Christian cult structure meant for the celebration of SS. Cosmas and Damian. E. Marin believes that the sarcophagus was destroyed during the destruction of the Split Palace by Totila the Ostrogoth in 549, after which the mausoleum was closed until it was repurposed as church, or cathedral, in the 1st half of the 7th century.

F. Bulić hypothesised that Diocletian was buried in a porphyry sarcophagus located in the centre of the cella of the mausoleum, while the eastern semicircular niches had probably been intended for the sarcophagi of his wife and daughter. In the porphyry fragments found around the mausoleum were parts of the architecture of the palace, not bits of a sarcophagus. H. Kähler held that the emperor was buried in a non-figural porphyry sarcophagus smashed when the mausoleum was being converted to a church, the remains of it being kept among other porphyry fragments in the yard of the Archaeological Museum in Split. He supposed that it was of the same shape as sarcophagi from Constantinople. E. Marin last published descriptions of porphyry fragments that might have been parts of a sarcophagus transported from the burned-down Old Bishop's Place, in the opinion that these were the same parts that Bulić had found. Three fragments might have been at the top of the lid, one of which is a possible acroterium, with smoothed surfaces at a right angle; one is a fragment of the top of a roof with smoothed surfaces at an obtuse angle; and two are moulded fragments of the possible lower part of the chest. The key fragment is that the surfaces of which intersect at an obtuse angle. Marin too accepts Kähler's interpretation of the shape of the sarcophagus with a lid shaped like a dual pitched roof, of the kind that were common in the Constanti-

ne period and are kept in Constantinople; M. Klein holds that this is the fragment of the lid of probably Diocletian's sarcophagus, while G. Koch says it is to do with a smooth chest of a sarcophagus with a lid in the shape of a roof imported from Alexandria. If these are indeed fragments of a sarcophagus, Marin sees in the three fragments the smoothed surfaces of which meet at a right angle parts of a different, similar sarcophagus; in the two fragments with mouldings, he sees the foot of one of two sarcophagi – Diocletian's or, perhaps, Prisca's. He is willing to accept both hypotheses concerning the location of Diocletian's sarcophagus, that of Bulić, in the centre of the cella, and Kähler's, in the eastern niche, with Prisca's in the right lateral niche.

These porphyry fragments, from among some sixty, are kept in the Archaeological Museum in Split, where they were systematically processed in 2011 to determine what they belonged to. All the fragments were photographed and 3D-scanned with a high precision scanner (0.2 mm), a Konica Minolta VI-910, in order for us to be able to put the volumes together to show the unit that they might have belonged to. But by manipulation of the fragments, no fit was obtained. The character of the fractures indicates deliberate smashing. According to the colour and texture of the fragments, three types of porphyry can be distinguished. Here the fragments with worked or smoothly polished surfaces of light porphyry with small white grains in the structure of the material, type 1 porphyry, the surfaces of which intersect at right or obtuse angles are distinguished from the profiled fragments. Fragment inv. no. AMS-38373/2, the surfaces of which intersect at an obtuse angle, might be a part of the lid of a sarcophagus. Fragments inv. no. AMS-38373/42, AMS-38373/43, AMS-38373/44 the surfaces of which intersect at a right angle might be fragments of a sarcophagus. If they were parts of a sarcophagus, then two profiled fragments, inv. no. AMS 38373/1 and AMS-38373/32 and might be fitted into its base. But we would remark that these fragments are not well polished, unlike those mentioned above. The surfaces of the key fragment, that which Kähler hypothesised to have been a fragment of Diocletian's sarcophagus, which later researchers have followed, which we have exhibited in the lapidarium (inv. no. AMS-38373/2) intersect at an obtuse angle of 110° to $106^{\circ} 53'$. This imaging revealed nothing essentially new, the fragments of the possible sarcophagus do not join on any single surface, the only thing is that they have been documented. It is to be expected that Diocletian was after all buried in a porphyry sarcophagus. Only the fragment the surfaces of which cut at an obtuse angle suggests the possibility, for it is impossible to imagine any other architectural form the surfaces of which cut at this angle. Considering all that is said, we cannot, alas, confirm the hypothesis that the other porphyry fragments in the Archaeological Museum in Split are parts of a sarcophagus, and cannot conclude even which other architectural form these fragments might belong to.

IMPERIAL BUSTS ON A GLOBE AND THEIR ROLE IN THE TETRARCHIC IDEOLOGY*

I v a n a P o p o v i ć

UDK:904(497.113Sremska Mitrovica):73.041.2>”652”

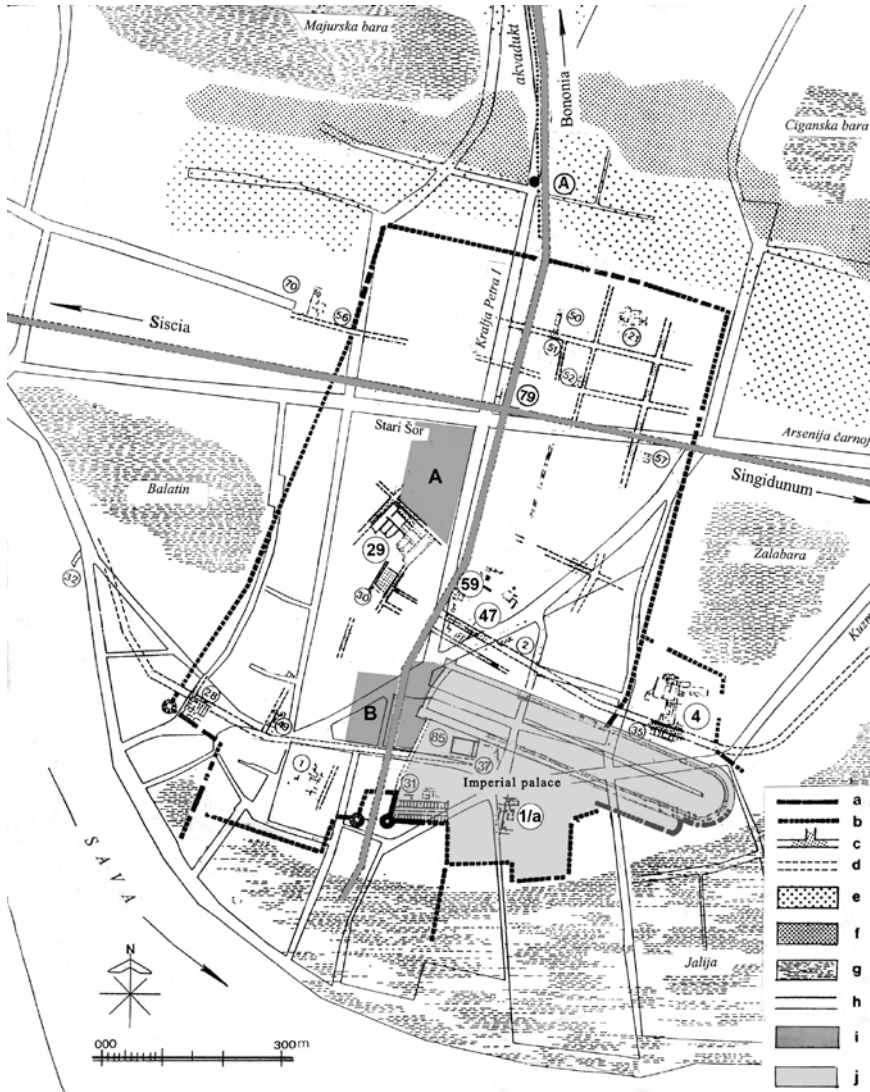
Izvorni znanstveni rad

Ivana Popović

Arheološki institut Beograd

Porforna bista cara na kugli, otkrivena u sjevernom dijelu rezidencijalnog kompleksa u Sirmiju, skrenula je ponovo pozornost na dva porfirna stupa sa bistama Nerve i Trajana na kugli iz muzeja Louvre u Parizu, a porijeklom su iz stare bazilike sv. Petra u Rimu. Polemika koja se vodi u znanstvenoj literaturi o vremenu nastanka ovih stupova još je uvijek aktuelna. Moguće rješenje dileme o kronologiji porfirne biste cara na kugli iz Sirmija i porfirnih stupova sa bistama Nerve i Trajana iz Louvra pruža medaljon sa pilastra A iz Gamzigrada (*Felix Romuliana*). Obraden u vidu niza vojnih znakovlja (*signa*), pilastar je sadržavao tri medaljona sa po dvije carske biste od kojih je sačuvana samo donja, sa prikazom *seniores augusti*, Dioklecijana i Maksimijana na kugli. Budući da je pilastar podignut poslije abdikacije ova dva augusta, 1. svibnja 305. godine, a prije smrti tadašnjeg augusta Konstancija Klora u lipnju 306. godine, nastanak prikaza carskih bisti na kugli na ovom spomeniku se može relativno precizno datirati. Stoga smatramo da su i porfirne biste careva na kugli iz Sirmija, kao i stupovi sa bistama Nerve i Trajana iz Louvra, nastali u doba prve ili druge tetrarhije.

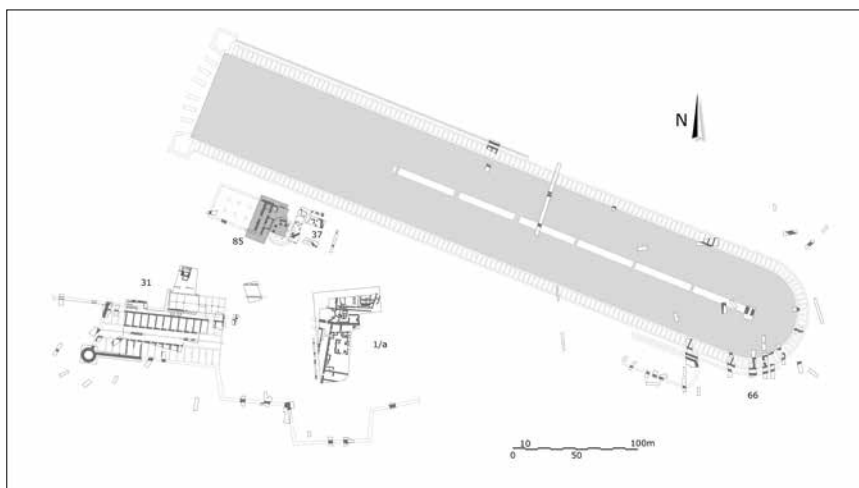
* This article is the result of the project *Romanisation, urbanisation and transformation of urban centres of civil, military and residential character in Roman provinces in the territory of Serbia* (no 177007) founded by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Sirmium in the 4th century: a) city rampart; b) supposed location of the rampart; c-d) main streets and roads; e-f) necropolises; g) marshland and ponds; h) modern day streets; i) forum (A - original forum, B - supposed location of the second forum); j) palatial complex; 1/a, 37, 85) palace; 31) *horreum*; 1) *villa*; 28) craftsmen's quarter; 29) *thermae*; 30) *horreum*; 59) city basilica; 47) pagan temple (?); 35) *villa urbana*; 79) intersection of main thoroughfares *cardo* and *decumanus* (after Jeremić 2009.)

Although decades-long excavations of *Sirmium* yielded numerous facts about its urban structures during the Late Antique period, it was only the excavations at the beginning of the 21th century that provided data about the architectural layer from the period of the First Tetrarchy and about one religious structure from

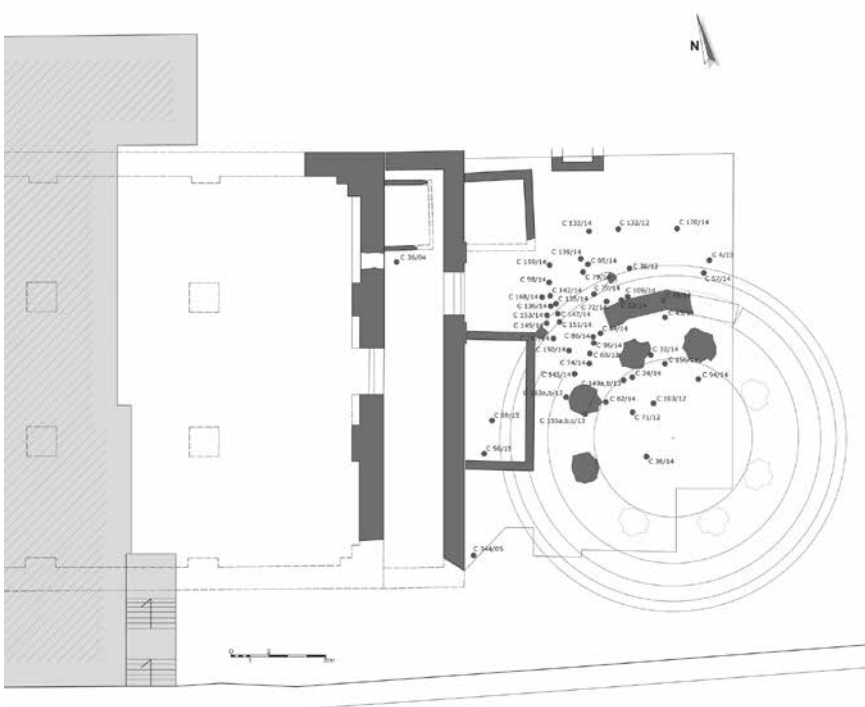

Explored sites within the palatial complex (plan by B. Popović)

this time. During the archaeological excavations of the northern part of the palatial complex in Sirmium at site 85), which was begun in 2002, fragments of porphyry were sporadically registered as early as in 2004 and 2005. In 2012, it became clear, with the find of a part of a head with an external ear, that a porphyry sculpture or a figural composition was in question. The exceptional finds of the head and of a bust on a globe, registered in 2014, have confirmed that they are fragments of a complex porphyry composition. Of the 50 porphyry finds made to date, 48 of them, discovered in 2015, were found in a rubble layer, together with mortar, fragments of bricks, parts of frescoes and architectural decorations. This layer was registered above floor g, and the porphyry finds were registered at absolute depths from 79.71 to 80.86 m. Their greatest concentration was registered to the east and north-east of the south annex of the Late Antique building (horreum ?), partly excavated during earlier campaigns of research. Floor g was first registered in 2002 and it was assigned to the earliest Late Antique horizon, built above the earlier Roman structures. Chronologically, it was defined by finds of coins of Galerius from 297-311 and of Maximianus Herculius from 300-303 above the floor, at an absolute depth of 79.51 m. This level was also confirmed at the eastern part of the site by finds of coins of Constantius Chlorus from 293-306 in the rubble under floor g. The beginning of the building of the octagonal structure, whose four column bases were discovered, and around and in which the greatest number of porphyry fragments were found, was delimited by the coins of Maximianus Herculius from 301, found in the soot next to the a column of the structure, on the very floor, at an absolute depth of 79.80 m. In addition, the coins of Constantius Chlorus of 298/299, of Diocletian of 300/303 and of Maximinus Daia of 308/310 discovered in the rubble above the floor corresponded to the period in which this structure was built. Later, the structure was transformed by building or adding the circular supporting wall. Found in the fill of the negative of

Impressions of the column bases in the octagonal structure from the time of the first Tetrarchy, *Sirmium*

Octagonal building and finds of porphyry fragments (plan by B. Popović)

that wall were minted by Constantius II, belonging to the »fallen rider« type and dated to the period between 348 and 361.¹

After the conservation of the 50 porphyry fragments, it was concluded that parts of three heads were involved, of one bust on a globe and of another, probably identical but fragmented, parts of a sculpture and of the architectural composition. Two of the fragmented heads were imperial portraits while one belongs to an Egyptian priest.² The analysis of the fragments of porphyry sculptures from Sirmium showed that they were made in different periods, representing at least two archaeological horizons. The first one is connected to the period from the end of the 3rd to the first years of the 4th century, i.e. with the rule of Diocletian and his Caesar Galerius (fragmented head of the emperor), while the other one, from the middle of the 4th century, belongs to the period of rule of Constantius II (fragmented head with a diadem in the hair). It is hard to come to any conclusion concerning the date when the head of the Egyptian priest was made.³ The dating of the most interesting sculptures from this find, the imperial busts on a globe, is also conjectural.

Of the two imperial busts, one was clearly defined at the time of the discovery, while only fragments that could be placed in an appropriate position on the basis of the design and dimensions of the first example found were preserved from the other. The preserved bust of the emperor on a globe (height 31 cm, width 40 cm) was placed on an ellipsoid pedestal with a protrusion for fixing the globe to it, in a square opening at the bottom of the globe. The bust is represented in armour, with a cloak cast over it, folded around the neck and clasped on the right shoulder with a fibula. Only one bulb of the fibula is preserved. On the basis of this we can draw the conclusion that it belongs to the early variant with bulbous fibulae with a poorly developed bulb, of the Keller 1 / Pröttel 1 A type dated to the end of the 3rd or the very beginning of the 4th century.⁴ According to the finds from Serbia, golden and silver specimens of this type were characteristic of the period of the First Tetrarchy (293-305).⁵ The cloak is represented around the neck by four deep folds in the form of arcs, while one of them, shallower than the others, is placed diagonally over the chest. From the right shoulder the cloak drops vertically down, creating four deep folds. The part of the cloak under the shoulder is missing. According to the way of modelling, the closest analogy to it is the cloak on the porphyry bust from Athribis in Egypt, which is supposed variously to

¹ E. Keller 1971, »Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern«, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 14, München 1971, 32-35, fig. 11; P. M. Pröttel, »Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln«, *Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35 (1988), Mainz 1991, 349-353, Fig. 1 A.

² I. Popović 2016, 374-377, no 1-3; I. Popović 2017, 114-119, cat. 1-3.

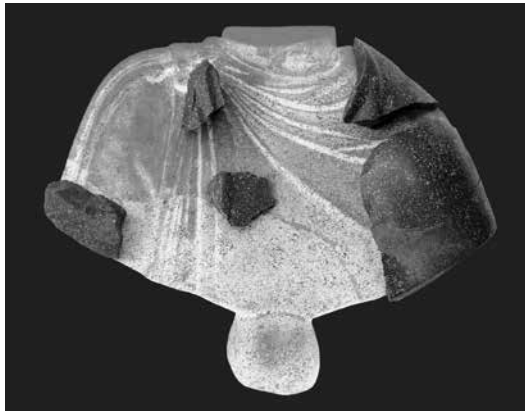
³ I. Popović 2016, 387-388; I. Popović 2017, 65-67.

⁴ E. Keller 1971, »Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern« *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 14, München 1971., 32-35, fig. 11; P. M. Pröttel, »Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln«, *Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35 (1988), Mainz 1991, 349-353, Fig. 1 A.

⁵ S. Petković, »Crossbow fibulae from Gamzigrad (Romuliana)«, *Starinar* LX (2010), 2011, 121.

Porphyry bust of the emperor on a globe at the moment of finding, *Sirmium*.
(documentation of the Institute of Archeology, Belgrade)

Porphyry bust of the emperor, fragmented, *Sirmium*.
(documentation of the Institute of Archeology, Belgrade)

represent Galerius,⁶ Diocletian,⁷ Licinius⁸ or Maximinus Daia.⁹ The cloak on the shoulder of this bust also has a bulbous fibula belonging to the Keller 1 / Pröttel 1 type. The similarities of the representations of the cloaks on the busts from

⁶ R. Bianchi Bandinelli, *Roma. La fine dell'arte antica*, Milano 1970, 282, fig. 258; R. Calza, *Iconografia romana imperiale. Da Carausio a Giuliano (287/363 d. C.)*, Roma 1972, 144-145, fig. 104-105; Zs. Kiss, *Études sur le portrait impérial romain en Egypte*, Warszawa 1984, 95, figs. 238-239; H.P. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984, 27-28, Pl. 7.

⁷ D. Del Bufalo, *Porphyry. Red Imperial Porphyry. Power and Religion*, Turin 2012, 124, no B 16.

⁸ R. Delbrueck, *Antike Porphyrwerke. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte*, vol. 6, Berlin-Leipzig 1932, 94-96; D. Srejović, »The Representations of Tetrarchs in Romuliana«, *Antiquité Tardive* 2, 1994, 262.

⁹ F. H. Volbach, G. Salls, G. Duthmit, *L'art byzantin*, Paris 1931, 36, fig. 5.

Porphyry bust of the emperor on a globe with a pedestal, *Sirmium*.
(documentation of the Institute of Archeology, Belgrade)

Sirmium and from Athribis, point to the conclusion that busts of this type were produced in series, in the same workshop and that the heads were added later.¹⁰

The finding of the imperial busts on a globe in Sirmium drew the attention again to the two porphyry columns with imperial busts on a globe. These are the porphyry busts of Nerva and Trajan on a globe fixed to porphyry columns originating from Rome, today in the Louvre Museum in Paris. Although the busts have the portrait characteristics of these emperors, there are still heated scholarly discussions about their chronological determination. There are opinions that they originate from the time of these emperors,¹¹ then that their dating can be expanded to the period between the 2nd and the 4th century, but that their later production can not be excluded,¹² as well as that they were made at the time of Tetrarchy.¹³ On the basis of a manuscript from the 8th century and from a Renaissance drawing kept in the Uffizi Gallery it can be supposed that two columns with the busts on a globe belonged to the construction of the fountain (*Cantharos*) in the atrium of

¹⁰ I. Popović 2016, 384.

¹¹ Ph. Malgouyres, ed., *Porphyre. La pierre pourpre, des Ptolémées aux Bonaparte*, Paris 2003, 51-54, no 7-8; D. Del Bufalo, *op. cit.* (7), 123, no B11; 178, no C 4.

¹² H. P. Laubscher, »Beobachtungen zu tetrarchischen Kaiserbildnissen aus Porphyre«, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 114 (1999), 2000, 219.

¹³ R. Falkiner, »Mystery Red Head Identified«, *Minerva* 2012, November/December, In the news, 6.

Porphry columns with the busts of Nerva and Trajan on a globe, Louvre Museum, Paris (documentation of D. Del Bufalo)

Saint Peter's Basilica in Rome, whose bronze roof in the shape of a canopy was supported with eight columns, one of them decorated with a bust on a globe.¹⁴ Although the Sirmium bust of the emperor on a globe was not fixed to a column, but to a cylindrical pedestal, it is clear that it follows the same iconographic principle as the busts of Nerva and Trajan from the Louvre.

The head of the bust on a globe from Sirmium is not preserved, and thus its identification and the time of its emergence can only be spoken of on the basis of similarity with the bust from Athribis and the bulbous fibula on its shoulder, dated to the end of the 3rd and the beginning of the 4th century. But for the chronological determination and possible identification of the busts from Sirmium there could be great importance in the representation on the single preserved medallion on pilaster A,¹⁵ the architectural ornament of the eastern gate of the later fortress in Gamzigrad (*Romuliana*), handled in the form of a military standard (*signum*). In three out of the five round medallions that form this military standard there are two busts in each: of two augusti – Galerius and Constantius Chlorus, two caesars – Severus and Maximinus Daia, and of two older augusti – Diocletian and Maximianus Herculus. The two last tetrarchs withdrew from power in 305, but they had the titles *seniores augusti*. This places the raising of pilasters in Gamzigrad in the period between their abdication on the Calendae of May 305 and the

¹⁴ H. P. Laubscher, *op. cit.* (12), 219-221, fig. 14; D. Del Bufalo, *op. cit.* (7), no B 11e.

¹⁵ I. Popović 2017, 55-56, fig. 13.

Diocletian's and Maximianus Herculeus' busts on a globe,
pilaster A, Gamzigrad (*Romuliana*)

death of Constantius Chlorus in July 306.¹⁶ Their busts, represented in the lower medallion of this pilaster, were placed on globes, which testifies to the fact that even the porphyry busts solved in this way had a strong dynastic message. They are the best testimony of the tetrarchic idea that the Emperors are representatives of Jupiter and Hercules on Earth, that is the rulers of the Universe, upon which, represented in the form of globe, their busts were posted. However, while the busts of emperors on the globes on pilaster A from Gamzigrad could be relatively precisely dated and identified as those of Diocletian and Maximianus Herculeus represented as *seniores augusti*, the determination of the busts on the globes from Sirmium remains uncertain. It is possible that they originated in the same period, with the aim of continuing the idea of the tetrarchs' authority after the abdication of August 2, 305, but the historical circumstances are more in favour of their having been made during the First Tetrarchy, when Sirmium was Diocletian's military base during the conflicts with the barbarians from the left banks of the Danube and the Sava. Diocletian had already faced the intrusions of the Sarmatians and Quadi over the northern border of the Empire in the beginning of his rule, and, using Sirmium as a military base, he started military resistance. During his wars with the Sarmatians at the end of the ninth and in the beginning of the tenth decade of the 3rd century, Diocletian stayed on several occasions in

¹⁶ D. Srejšović, *op. cit.* (8), 145, fig. 2.

Sirmium, and according to the imperial constitutions we know that he stayed in this city in 289/90, from February 26th to 29th 293 and in 294.¹⁷ Although there is also a scholarly opinion that Sirmium was his imperial residence in the period from 290 to 294,¹⁸ there are no records in written sources in confirmation. After the establishment of the tetrarchical system of rule in the spring of 293, the defence of territories to the south of the Danube, from the Alps to the Black Sea, was entrusted to Diocletian's Caesar, Galerius; his seat was in Sirmium.¹⁹ Although there is an opinion in academic literature that Galerius' official residence was in this Pannonian metropolis, where he also had the imperial office in which laws were enacted,²⁰ the ancient writers do not mention this.²¹ But, some information can be gleaned from the list of consuls that Diocletian and Galerius received in Sirmium the consulate for 294.²² In the same year the fortification *Onagrinum*, opposite Banoštor (*Bononia*)²³ was built and the Sarmatians, with whom Galerius waged a war that was commenced from Sirmium, were defeated. On this occasion Diocletian and his co-rulers received the title *Sarmaticus Maximus*.²⁴ The later fights with the barbarians on the Danube were sporadic, but Lactantius mentions that Galerius spent 15 years in Illyricum carrying out Diocletian's orders.²⁵ The same author wrote that Diocletian intended to build Nicomedia in such way that it would become another Rome.²⁶ The idea of *imitatio Romae* was also a part of Diocletian's building program in Sirmium.²⁷ Guided by this idea, he could have built an octagonal religious object with porphyry sculptures inside this city, either on the occasion of obtaining the consulship in 294, or on the occasion of the 10th anniversary of the Tetrarchy, held in Rome in 303. Porphyry imperial busts would symbolize the significance of these anniversaries and the steadiness of the rule of tetrarchs.

The idea that tetrarchic rule is eternal and that it is demonstrated by cosmic analogies, that is the division of the Earth's sphere into four parts, is symbolically represented in the panegyric of Constantius Chlorus from 297 in the words of an unknown author *orbis quadrifariam duplici discretus Oceano*. The significance of the Earthly globe in the ideology of the Emperors of the First Tetrarchy is

¹⁷ *Cod. Iust.* IV, 9,1; 34,8.

¹⁸ A. Madgearu, *Împăratul Galerius*, Târgoviște 2012, 48.

¹⁹ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* I. Amsterdam, 1968, 68.

²⁰ O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* II, Stuttgart 1905, col. 2519-2520.

²¹ M. Mirković, »Sirmium - its History from the I Century A.D. to 582 A.D.«, in: *Sirmium I*, ed. V. Popović, Beograd, 1971, 36.

²² *Consularia Constantinopolitana, Chronica Minora saec. IV. V. VI. VII.*, ed. Th. Mommsen, vol. I, Berolini 1892, 230 (a. 294).

²³ *Ibidem*.

²⁴ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London and Boston 1974, 268.

²⁵ W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, Paris 1946, 131-136.

²⁶ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, edited and translated by J.L. Creed, Oxford, 1984, 7. 8-10.

²⁷ S. Dušanić, »Diocletian's Visits to Quarries and Mines in the Danubian Provinces«, *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275/602 N. Chr., Kolloquium in Drobot-Turnu Severin (2.-5. November 2001)*, București 2003, 9.

Pophyry figures of the augusti and caesari of First Tetrarchy,
Vatican Library (documentation of D. Del Bufalo)

evident in both works of art and numismatics. The tetrarchs from the Vatican group have in their left hands an earthly globe, while with their right arms they are embracing their co-ruler. The earthly globe in the hand, on which Victory is due to descend, represents the Emperor as Jupiter, the ruler and the liberator of the Universe, the *cosmocrator*. The representations of Diocletian and Maximian Herculus together with a globe and Victory are accompanied on the coins by the legend *CONCORDIA AUGG*, which confirms the concord of the ruling pair.²⁸ These aureii were minted in Cyzicus in 290/92²⁹ and the antoniniani with the reverse representation of Diocletian and Maximian Herculus holding a globe with Victory at the top, accompanied by the legend *VICTORIA AUG*, was issued in the Siscia mint in 292.³⁰ Approximately at this time, in 290, the mint of Cyzicus issued aureii of Diocletian with reverses showing this Emperor holding a globe in his right hand³¹. On the occasions of some of Diocletian's visits to Egypt, the *sacellum* of the Great Temple of Amun, located in the city of Thebes (Luxor), was frescoed with a representation of the Tetrarchs. The two augusti, Diocletian, holding a globe his left hand and Maximian Herculus, holding an olive branch - a symbol of peace - in his right hand, are depicted in the centre with the two ca-

²⁸ H. P. Laubscher, *op. cit.* (12), 209-216.

²⁹ P. H. Weeb, *The Roman Imperial Coinage* (RIC), Vol. V, Part 2, ed. H. Mattingly, E. A. Sydenham, London 1968, 250, nr. 290.

³⁰ *Ibidem*, 249, nr. 277.

³¹ *Ibidem*, 250, nr. 285.

Aureus of Diocletian issued AD 290 in the Cyzicus mint; place of finding: vicinity of Stari Slankamen (*Acumincum*), Serbia (documentation of the National Museum in Belgrade)

esars, Constantius and Galerius, beside them.³² A colossal statue of Galerius from Gamzigrad (*Romuliana*), which has preserved the Emperor's head with an insignia symbolizing the triumphal crown and the crown of imperial priests, could be connected to these artistic representations from the time of diarchy of Diocletian and Maximian Herculeus and from the time of the First Tetrarchy. Based on the dimensions of this head and the dimensions of the earlier discovered porphyry hand of the left arm with the globe, it is considered that this sculpture is the colossal figure of Galerius represented as the *cosmocrator* crowned by Victory, erected in 303,³³ or in 298.³⁴ From the written sources we learn that the bronze statue with the same iconography was erected in the honour of Galerius in the vestibule of the palace in Antioch.³⁵ Although there is an opinion that this sculpture was put in place after 305,³⁶ this is based on the assumption that only an augustus, and not a caesar, was permitted to be represented as *cosmocrator*. According to a recently published opinion, Galerius is carrying its representation on his suit of armour in the scene of sacrifice on frieze B I 17 from the triumphal arch in Thessalonica.³⁷ In any case, the dating of the sculpture from Gamzigrad (*Romuliana*) and its interpretation are subject to different interpretations. According to one of the theories, this porphyry group, consisting of two Augusti and two Victories, placed in the period between 306 and 311, represents Galerius to the right, and Severus or Licinius to the left of Victory.³⁸ But, because only the wing, the right foot and the part of the right arm holding the back part of the crown on Galerius' head in

³² A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs. 332 BC-AD 642 from Alexander to the Arab Conquest*, London 1986, 44-46, 54; D. Del Bufalo, *op. cit.* (7), 73, figs. 79-81, 96-97.

³³ D. Srejšović, *op. cit.* (8), 150.

³⁴ I. Popović, »Insignia on Galerius' Porphyry Head from Felix Romuliana (Gamzigrad), East Serbia«, *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC-VI C AD)*, Sofia 2007, 291.

³⁵ *Ammianus Marcellinus in Three Volumes*, with an English Translation by J.C. Rolfe, London - Cambridge Mass., 1964, XXV, 10, 13.

³⁶ W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, Paris 1946, 182, note 4.

³⁷ S. Dušanić, »Imitator Alexandri and Redditor Libertatis. Two Controversial Themes of Galerius' Political Propaganda«, in: *The Age of Tetrarchs*, ed. D. Srejšović, Belgrade 1995, 85.

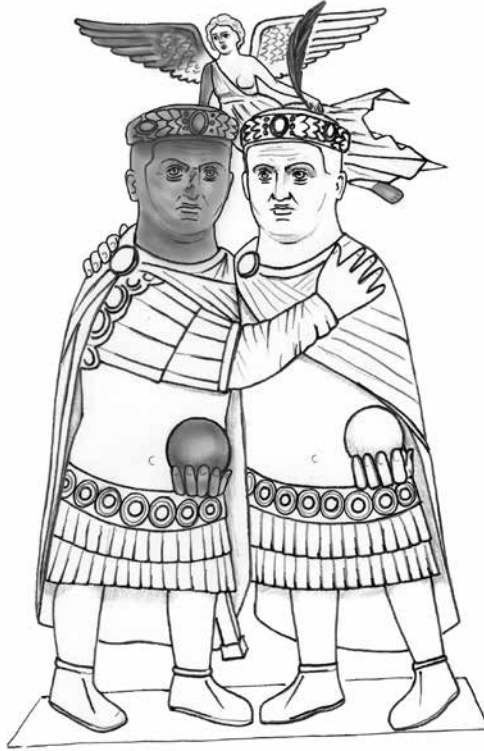
³⁸ H. P. Laubscher, *op. cit.* (12), 242-250.

Drawing of the fresco with the representation of tetrarchs, temple of Amun, Luxor
(after Del Bufalo 2012, fig. 97)

Porphyry left hand with globe, Gamzigrad (*Romuliana*)
(documentation of the National Museum, Zaječar)

Possible view of the scene *Victory crowning Galerius and Severus or Licinius*
(drawing B. Popović)

his hand are preserved from the figure of Victory in Gamzigrad, the position of her left arm cannot be determined with certainty, especially because no remains of another wreath and/or of an imperial head have been found.

Regardless of the existing dilemmas about the precise dating of certain monuments, it is clear that in the art of the diarchy, the First and Second Tetrarchies, the representations of the globe and of Victory played a very important role. The imperial busts on a globe carved in porphyry that were found in Sirmium, as well as the imperial busts on a globe shown in the lower medallion of limestone pilaster A from Gamzigrad (*Romuliana*), combine these two themes. The augusti depicted on these two monuments, Diocletian and Maximian Hercules, are not only *cosmocratores*, but, placed upon the globe, they take on the role of Victory, becoming also the *liberatores*. The globe is beneath them, and not in their hand, which gives effect to the scene shown and supports the idea that *augusti* are the earthly representatives of Jupiter and Hercules. As the numismatic material shows, iconographic solutions where the globe is placed between the two augusti, Diocletian and Maximian Hercules, or the Diocletian with the globe in his hand, appeared in 290-292, that is before the naming of the caesars and the formation of the First Tetrarchy. Did the scene with a presentation of the augusti on a globe

originate from that period, or did it have to wait for the formation of the tetrarchic ideology, immediately after 293? Although there are no representations of the Emperor on a globe in the reverse presentations of the coins from that period, we think that this type of bust from Sirmium would probably represent a testimony to Diocletian's efforts to formulate new ideological propaganda through porphyry sculptures that, like the coinage, had a strong propaganda function. And as it can be seen from the numismatic material, Diocletian had already formed his state policy, that is, the main topics of the future ideological propaganda, during his co-rule with Maximian Herculius as the second augustus, before his naming of the caesars and the formation of the Tetrarchy.

If we accept the proposed interpretation of the identification and significance of the imperial busts on globes from Sirmium and Gamzigrad, it is also possible to see more precisely the chronological framework in which some of the porphyry busts and portraits now preserved in European museums but unreliably dated were created. Previously, the dilemmas about the dating of the busts of Nerva and Trajan from the porphyry columns kept in the Louvre Museum were already discussed. Just the same, the identification, dating, and even the authenticity of a porphyry bust of a young man, 69 cm high, kept in the Vatican in the Pio Clementini Museum, have caused numerous controversies in scholarly writing. Today, it is mostly accepted that the bust was made in the 4th century, maybe at the time of Constantius II.³⁹ It can be linked with Nerva's and Trajan's bust, because only a small part of the globe on which the bust is leaning is saved, but it can not be stated with certainty if the bust was fixed to the column, or if that column was a part of the construction of the *Cantharos* fountain in the atrium of the old Saint Peter's Basilica in Rome.⁴⁰ Recently, the porphyry head from the Temple Gallery in London was identified as a portrait of a Tetrarch and it was linked, stylistically, with the above-mentioned bust from Vatican. The head from London and the head of the bust from Vatican differ from the porphyry representations of tetrarchs made in the hard style, and the sleepy expression of the eyes points toward the idealistic style of the representations of Constantine as Alexander the Great, also cultivated in the art at the time of his sons. It was supposed that the head from the Temple Gallery also belongs to a bust and that it was, like the Vatican specimen, fixed to a column, which, together with the columns from Louvre, created an architectural unit with the representations of the four tetrarchs. The heads of the porphyry sculptures from London and the Vatican have hairstyles characteristic of the Julio-Claudian dynasty, while the busts of Nerva and Trajan on the columns from Louvre have the hairstyles and facial features typical of these emperors. This phenomenon has been explained by the need of the later emperors to establish their legitimacy by referring to the »good rulers« from the previous periods.⁴¹

³⁹ R. Delbrueck, *op. cit.* (8), 27, 103-104, Taf. 45-46.

⁴⁰ M. Bergmann, P. Liverani, »Busto con ritratto imperiale non pertinente«, nr. 220, in: *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, eds. S. Ensoli, E. La Rocca, Roma 2000, 563-564; P. Liverani, Busto con ritratto imperiale non pertinente, nr. 123, in: *Constantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*, eds. A. Donati, G. Gentili, Milano 2005, 285; D. Del Bufalo, *op. cit.* (7), 124, no B 17.

⁴¹ R. Falkiner, *op. cit.* (13), 6.

If we accept the dating of the porphyry sculptures from Louvre, Vatican and Temple Gallery to the 4th century, there is a small possibility that they can be determined to the period of the First Tetrarchy, considering the ideological-political concept of that time. On the other hand, during the period of conflicts between the co-rulers, it is hard to believe that four imperial busts were erected. But, regarding Constantine's insistence on legitimacy and respect to the »good emperors«, which was also cherished by his successors, it is possible that the four busts represent Constantine and his three sons and that they were made around the middle of the 4th century.⁴² The questions of dating and identifying these sculptural works still remains open, but the imperial busts on a globe from Sirmium and *Romuliana*, sculpted in the time of the First and/or Second Tetrarchy, are works of a robust imperial propaganda conveying the message that tetrarchs are *cosmocratores* and *liberatores*.

The idea implicit in the porphyry busts on a globe from Sirmium, in all likelihood of Diocletian and Maximian Herculus, probably made during the Diocletian's active mandate during the First Tetrarchy, and, as demonstrated by the representation of busts from Pilaster A in Gamzigrad (*Romuliana*), was of continued vitality at the time following their withdrawal from power in 305, when Diocletian and Maximian Herculus received the title *seniores augusti*. Judging by the porphyry bust from the Vatican, the porphyry portrait from the Temple Gallery in London and the busts of Nerva and Trajan from the porphyry pillars in the Louvre, this idea, in a somewhat changed form, is also present in the imperial ideology of the Constantinian era. Namely, the idea of the Tetrarchs as liberators and rulers of the Universe was transformed into the idea of giving legitimacy to the rule of a hereditary dynasty.

⁴² I. Popović 2016, 307; I. Popović 2017, 63-65.

PRIKAZI CARSKIH BISTA NA KUGLI I NJIHOVA ULOGA U TETRARHIJSKOJ IDEOLOGIJI

Ivana Popović

Tijekom arheoloških iskopavanja sjevernog dijela rezidencijalnog kompleksa u Sirmiju od 2012.-2015. godine, otkriveno je 50 fragmenta skulptura od porfira. One su nađene unutar ili oko oktogonalnog objekta, čije su baze četiri masivna stupa registrirana i dokumentirana. Na razini poda ove konstrukcije pronađen je novac Maksimijana Herkulija iz 301. godine. Poslije konzervacije porfirnih fragmenata ustanovljeno je da se radi o jednoj djelomično sačuvanoj glavi cara iz doba tetrahrije, o jednoj djelomično sačuvanoj glavi cara iz postkonstantinovskog perioda, o glavi jednog egipatskog svećenika i o dvije carske biste na kugli, od kojih je jedna relativno dobro sačuvana, a druga fragmentarno. Nalaz carske biste na kugli ponovo je skrenuo pozornost na dva porfirna stupa sa bistama Nerve i Trajana na kugli, danas u muzeju Louvre u Parizu, a porijeklom iz stare bazilike sv. Petra u Rimu. Polemika koja se vodi u znanstvenoj literaturi o vremenu nastanka ovih stupova još je uvek aktualna. Dok su po mišljenju pojedinih znanstvenika oni izrađeni početkom 2. stoljeća, druga grupa stručnjaka smatra da su ovi porfirni stupovi izrađeni tijekom kasnoantičkog perioda i da su biste Nerve i Trajana izvedeni kao likovi »dobrih careva«, što je tijekom vladavine careva kasne antike bio običaj u cilju davanja legitimiteta osobne vlasti. Moguće rešenje dileme o kronologiji sirmijumske porfirne biste cara na kugli i porfirnih stupova sa bistama Nerve i Trajana iz Louvra pruža medaljon sa pilastra A izrađen od vapnenca iz Gamzigrada (*Felix Romuliana*). Obrađen u vidu niza vojnih znamenja (*signa*), pilastar je sadržavao tri medaljona sa po dvije carske biste od kojih je sačuvana samo donja, sa prikazom *seniores augusti*, Dioklecijana i Maksimijana na kugli. Budući da je pilastar podignut poslije abdikacije ova dva avgusta, 1. svibnja 305. godine, a prije smrti tadašnjeg avgusta Konstancija Klora u lipnju 306. godine, nastanak predstave carskih bisti na kugli na ovom spomeniku se može relativno precizno datirati. Stoga smatramo da su i porfirne biste careva na kugli iz Sirmija nastale bilo za vrijeme prve tetrahrije, a povodom proslave desetogodišnjice vlasti četvorice careva 303. godine, bilo povodom povlačenja avgusta i uspostavljanja druge tetrahrije 305. godine. Ovo bi mogao biti i kronološki okvir za izradu porfirnih stupova sa bistama Nerve i Trajana na kugli, podignutih u atriju stare bazilike sv. Petra u Rimu. Inače, zemaljska kugla ima značajnu ulogu u ideološko-religijskom sistemu uspostavljenom tijekom tetrahrije. To je uočljivo već na skulptorskoj grupi koja se čuva u Vatikanskoj biblioteci u Rimu. Dva avgusta i dva cezara, prikazana u okviru ove kompozicije, u lijevoj ruci drže kuglu, dok desnom grle svog suvladara. U Gamzigradu (*Felix Romuliana*) otkrivena je i šaka lijeve ruke u kojoj je kugla, a koja pripada monumentalnoj carskoj skulpturi. Zemaljska kugla u ruci, na koju treba sletjeti Viktorija, predstavlja cara kao Jupitera, vladara i oslobodioca svemira, odnosno kozmokratora. Biste careva na kugli sublimiraju ovu ideju, potencirajući dinastičke poruke tetrahrijske ideologije, po kojoj su carevi bili zemaljski zastupnici Jupitera i Herkula.

ITINERARIUM BURDIGALENSE. RAZMIŠLJANJA O UBIKACIJI PUTNIH POSTAJA I JEDAN PRIJEDLOG*

Mirjana Sanader

UDK:904:625.7>(497.5)''652''

Izvorni znanstveni rad

Mirjana Sanader

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Efikasna i dobro razgranata cestovna mreža bila je jedan od glavnih elemenata na kojima je počivalo i funkcioniralo Rimsko Carstvo, ona je bila temelj mobilnosti karakteristične za njegovo širenje i održavanje imperijalne moći. A današnja znanost svoj stupanj poznavanja brojnih rimskih cestovnih ruta zahvaljuje ne samo zapisima antičkih geografa i velikom broju sačuvanih miljokaza nego i antičkim vodičima. Na temelju podataka iz navedenih izvora ne samo da se izrađivala topografija rimskih naselja nego su istraživači istodobno pokušavali te antičke lokalitete identificirati na suvremenim, postojećim mjestima odnosno lokalitetima. A budući da Burdigalski itinerer sustavnije od drugih izvora navodi sve postaje na svome putu, to se odnosi i na onaj dio postaja koje se nalaze u današnjim hrvatskim krajevima. O burdigalskom se itinereru kod nas malo pisalo, pa smo kao cilj ovoga rada, od nekoliko mogućih, odabrali pregled i analizu današnjeg, aktualnog stanja u istraživanju onih lokaliteta u našoj zemlji koji su zabilježeni u tom slavnom itinereru.

Putni vodič iz Bordeauxa, *Itinerarium Burdigalense*, zabilježio je putovanje u Svetu Zemlju jednog hodočasnika s početka 4. st. Na svom je putovanju taj nepoznati putnik prošao i kroz područja današnje Hrvatske, točnije njezinim sjevernim dijelom. A budući da Burdigalski itinerer sustavnije od drugih izvora

* Ovaj rad koji je nastao u sklopu projekta RoMiCRO br. 6505 Hrvatske zaklade za znanost posvećujem akademiku Nenadu Cambiju, uglednom znanstveniku i prvaku naše arheološke znanosti.

navodi sve postaje na svome putu, to se odnosi i na onaj dio postaja koje se nalaze u današnjim hrvatskim krajevima. O tom se antičkom djelu kod nas i inače malo pisalo, pa smo kao cilj ovoga rada od nekoliko mogućih odabrali pregled i analizu današnjeg, aktualnog stanja u istraživanju onih lokaliteta u našoj zemlji koji su zabilježeni u tom slavnom itinereru. Na početku se činilo da je riječ o laganoj zadaći koja bi podrazumijevala sakupljanje, čitanje i raščlambu podataka o arheološkim istraživanjima dotičnih lokaliteta. No pokazalo se da je situacija s istraživanjima tih putnih postaja daleko složenija od pretpostavljene. Ako se uvodno, na primjer, samo navede to da se istraživači još uvijek ne slažu ni glede imena putnih postaja na hrvatskom području, ni onih antičkih ni njihovih modernih inačica, kao niti u pogledu njihove ubikacije, držimo da smo dovoljno oslikali stanje istraživanja.

O antičkim hodočašćima

Ljudi su hodočastili nekoć, kao što to uostalom čine i danas, u mjesta u kojima su očekivali dobiti milost, posebno nadahnuće i nadu te novi polet na životnom putu.¹ Iako se pod pojmom hodočašće uglavnom podrazumijeva posjećivanje mjesta vezanih uz religiju, hodočašća ne moraju biti isključivo religioznog karaktera. Podsjetimo samo na to da se danas u Hrvatskoj hodočasti ne samo, na primjer, u Mariju Bisticu, Sinj ili Trsat nego i u Vukovar pa čak i u Kumrovec. Nas ovdje zanima, međutim, fenomen hodočašća u sveta mjesta, *peregrinatio ad loca sancta*, u antičkom svijetu, budući da je autor burdigalskog putopisa, kako se misli, bio kršćanin koji je hodočastio u Jeruzalem.²

O hodočašćima u antičkom svijetu opširno je pisao B. Kötting koji je 1950. g. objavio prvo izdanje svoje utjecajne knjige *Peregrinatio religiosa* koja se i danas citira kao važno djelo te tematike.³ Opisujući hodočašća u antičkoj epohi *Kötting izdvaja posjete svetištima* boga Asklepija diljem antičkoga svijeta. U njegovim su se svetištima tako posjetitelji nadali izlječenju, dok su se, primjerice, u svetištu boga Apolona u Delfima, u kojem je djelovala proročica, nadali i pozitivnom proricanju njihove budućnosti. Blagonaklonost sudbine očekivala se i nakon posjeta slavnom hramu boginje Artemide u Efezu.⁴ Židovi su isto tako u velikom broju hodočastili jeruzalemskom Hramu.⁵ I rani su kršćani, među ostalim, i slijedom tih tradicija uspostavili hodočašća mjestima važnim za njihovu vjeru. To je u prvom

¹ U američkom College of William & Mary u gradu Williamsburgu, Virginia, djeluje institut (*Institute for Pilgrimage Studies*) koji proučava fenomen hodočašća i organizira godišnje skupove na kojima se raspravlja problematika vezana uz njih.

² Ovo je prigoda podsjetiti i na prvi hrvatski putopis *Putovanje k Jeruzolimu* koji je 1752. napisao fra Jakov Pletikosa. Vidi: C. Pavlović, »Putovanje k Jeruzolimu god. 1752. – Uspostava putopisnog žanra u hrvatskoj književnosti«, *Dani hrvatskog kazališta* 36/1, 2010., 139-158.

³ B. Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster 1980

⁴ *Ibid.*, 13 – 57.

⁵ P. Bloch *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980, 184 – 186; R. Hachliti *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Leiden – Boston Köln 1998, 11.

redu bio Jeruzalem, grad u kojem je djelovao i umro Isus Krist.⁶ Pretpostavlja se da su putovanja u Svetu Zemlju započela neposredno nakon Milanskog edikta, premda se ne može isključiti ni mogućnost da se hodočastilo i prije 313. godine. Ako je suditi po sadržaju sačuvanih putopisa, hodočasnici su u to najranije doba na put kretali sami, nisu putovali u grupama.⁷ Podsjetimo i na to da su hodočašća poduzimale i žene, a jedna od njih je svoje putovanje i zabilježila u djelu koje je danas poznato pod imenom Egerijin putopis.⁸

O putnom vodiču

Itinerarium Burdigalense najstariji je sačuvani putni vodič u Svetu zemlju.⁹ U njemu se uz popise gradova, putnih postaja i prenočišta s međusobnim udaljenostima u luegama i rimskim miljama nalaze i povremeni opisi određenih lokaliteta.¹⁰ Sastavio ga je jedan, za sada još nepoznati, hodočasnik koji je svoje putovanje započeo u Bordeauxu zbog čega je vodič i dobio ime.¹¹ Na svom je putu prolazio i kroz više antičkih lokaliteta koji se danas nalaze na području Republike Hrvatske i to na važnom dijelu rute koja je spajala zapadne i istočne dijelove europskog dijela Carstva, koja je zabilježena u sačuvanim antičkim vodičima pa tako i ovom burdigalskom. Stoga smo u ovom radu pokušali sintetizirati i povezati današnja arheološka saznanja o hrvatskim antičkim lokalitetima koje spominje Burdigalski itinerer (*IB*, 561.5-6 i 562.8).¹² U odjeljku 7, u kojem se opisuje ruta

⁶ Hodočasnička su se mjesta vrlo brzo množila jer su rani kršćani vjerovali da se za pomoć mogu utjecati i mučenicima, a kasnije i svecima. Među ranokršćanskim svetištima svako treba izdvojiti ono svetoga Menasa u Abu Mini, u Sjevernoj Africi, na koje nas podsjećaju brojne tzv. Menasove ampule koje se čuvaju se u gotovo svakom muzeju orijentiranom na antičke artefakte. Vidi: P. Grossmann, »The Pilgrimage Center in Abu Mena«, David Frankfurter (ur.) *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998., 281 – 302. Tako je i u Arheološkom muzeju u Splitu, u Franjevačkoj zbirci u Sinju i u Franjevačkom samostanu u Makarskoj, da nabrojimo samo neke, pohranjeno je po nekoliko Menasovih ampula. Vidi: S. Ivčević, »Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu«, u: M. Sanader - D. Tončinić - I. Kaić - V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb, 15.-17. ožujka 2018. Zbornik radova, Zagreb 2020, str. 145-168.

⁷ P. Geyer, *Itinera hierosolymitana saecvli III-VIII*, Wien 1848. Vidi: <https://archive.org/details/itinerahierosoly00geye>

⁸ U prijepisu iz 11. st. (*Codex Arentinus*) početak i kraj ovog putopisa nisu sačuvani. M. C. Martins, *Peregrinação de Etería uma narrativa de viagem aos Lugares Santos*, Uberlândia 2017.

⁹ Itinerer se sačuvao u četiri manuskripta koja su prepisana u razdoblju između 8. i 10. stoljeća. U ovom smo se radu koristili verzijom iz djela: *Itineraria Romana, Vol 1, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, Accedit tabula geographica*, O. Cuntz - G. Wirth (ur.), Berlin 1990.

¹⁰ Jedna leuga iznosi oko 2.222 m, a jedna rimska milja oko 1.480 m.

¹¹ Ovaj putni vodič nazivaju i *Itinerarium Hierosolymitanum* po Jeruzalemu koji je bio cilj putovanja.

¹² Autor putnog vodiča u nekoliko navrata navodi i udaljenosti između većih gradova (563.8-9) pa je tako na dio puta između Akvileje i Sirmija, a na kojem se nalaze lokaliteti koji nas zanimaju, zapisao da je dugačak 412 milja, ima 17 zaustavljanja i 39 zamjena:
Fit ab Aquileia Sirmium

(put) između Istanbula (*Constantinopolis*) i Ankare (*Anchira Galaciae*), zapisano je: *Item ambulauimus Dalmatico et Zenofilo cons. III. kal. Iun. a Calcidonia et reuersi sumus Constantinopolim VII. kal. Ian. consule suprascripto*. Taj je zapis omogućio datiranje itinerera u 333. godinu.¹³

Budući da je car Konstantin zajedno s carem Licinijem 313. g. potpisao Milanski edikt, čime je kršćanima omogućena sloboda vjeroispovijesti, a da je autor ovog vodiča na put prema Jeruzalemu iz Burdigale krenuo je 333. g., punih dvadeset godina nakon tog povijesnog događaja, bilo je to još za vladavine cara Konstantina.¹⁴ Razlog njegova putovanja nije poznat ali sudeći po tekstu (npr. 588.2-5) autor je zacijelo bio kršćanin.¹⁵ Burdigale je bilo antičko ime današnjeg francuskoga grada Bordeauxa smještenog u estuariju rijeke Garonne. Kako se smatra bilo je to važno naselje keltskog plemena Bituriga Viviska.¹⁶ Na svojoj važnosti grad nije izgubio ni nakon što su tim područjem zavladao Rimljani, pa je postao i glavni grad provincije Akvitanije, a u kasnoj antici i Druge Akvitanije kao i sjedište dijecezanskog vikara.¹⁷

Iako se o ovom putnom vodiču u svijetu relativno često pisalo, i još piše, što se odnosi i na analizu antičkih puteva i putovanja, ipak je više pozornosti usmjereno na analize jeruzalemske arhitekture koju i nepoznati hodočasnik opisuje u svom djelu.¹⁸ Razlog tomu leži u činjenici da je iz tog razdoblja, dakle razdoblja vladavine cara Konstantina I., sačuvano vrlo malo građevinskih ostataka. Zahvaljujući opisima pojedinih dijelova Jeruzalema, a koji se u to vrijeme zvao *Aelia Capitolina*, možemo danas pretpostaviti ne samo nekadašnju topografiju pa

*usque milia CCCCXII,
mansiones XIII,
mutationes XXXVIII.*

¹³ *Putovasko za konzulata Dalmacija i Zenofila, napuštajući Kalcedoniju 30. svibnja i vraćajući se u Konstantinopol 26. prosinca (571, 6-8).*

¹⁴ Flavije Dalmacije je bio Konstantinov polubrat i u to vrijeme sukonzul Marka Aurelija Zenofila. Vidi: *P. Oxy. XIV 1716* <http://papyri.info/ddbdp/p.oxy;14;1716>

¹⁵ *Inde passus
mille locus est, cui nomen
Sichar, unde descendit mulier
Samaritana ad eundem
locum, ibi Iacob puteum
fodit, ut de eo aqua impleret,
et dominus noster Ihesus
Christus cum ea locutus est;
ubi sunt arbores plantani,
quas plantauit Iacob, et
balneos, qui deo puteo
lauatur.*

¹⁶ P. Bistaudeau, »Bourg-sur-Gironde premier chef-lieu des Bituriges Vivisques«, *Latomus* 62/2, 2003., 321-351; M. Bats, »Strabon, les Bituriges Vivisques et l'Aquitaine de César et d'Auguste«, *Territoires et paysages*, Hommages à Ph. Leveau, Bordeaux 2005., 13-17.

¹⁷ Pauly-Wissowa III,1, 547-549.

¹⁸ Vidi iscrpnu bibliografiju o Burdigalskom itinereru kod: B. Kötting, *op. cit.*(3); J. Elsner, »The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire«, *The Journal of Roman Studies* 90, 2000., 181-195.

i izgled nekih objekata koji su nestali tijekom najrazličitijih povijesnih zbivanja nego i društvene prilike koje su u gradu vladale u to vrijeme.¹⁹

*O pojmovima cursus publicus, statio, praetorium,
tabernae, mansio i mutatio*

Rimski pravnik, koji je djelovao početkom trećeg stoljeća, Ulpian (*Dig.* 43,8,2,22) zapisao je da se rimske ceste kategoriziraju kao *viae publicae*, *viae privatae* i *viae vicinales* (na javnom zemljištu, na privatnom, kao poveznice između različitih mjesta). On međutim ne spominje *viae militares*.²⁰ Na njima je, naime, (preciznije: na nekima od njih), kako izvješćuje Svetonije (*Aug.* 49, 3), za vladavine cara Augusta, u Italiji i provincijama uređeno prometovanje s ciljem što bržeg protoka roba, putnika, vojske i informacija.²¹ Danas taj cjelokupni sustav prometovanja nazivamo *cursus publicus* premda je on kao pojam zabilježen tek u Latinskim panegiricima iz 4. st. (*Paneg. Lat.* 7, 7, 5).²² Iako još uvijek nemamo odgovore na sva pitanja oko toga, *cursus publicus* se može definirati kao onaj od države osigurani proces transfera ljudi, dobara i informacija vezanih uz državne poslove. Za besprijeckorno funkcioniranje sustava na raspolaganju je bila i logistička podrška (infrastruktura) koja je osim uređene ceste sadržavala mogućnost zamjene životinja (konji, mazge, magarci i volovi), kola i konačno objekata za odmaranje. Ovim pogodnostima sustava *cursus publicus* moglo se koristiti samo uz dozvolu, što je pak značilo da su se za sve ostalo prometovanje morali pobrinuti sami pojedinci koji su, kako se čini, samoinicijativno graditi cestovna odmarališta.²³

U svezi s različitim cestovnim postajama sačuvalo se više naziva kao što su *statio*, *praetorium*, *tabernae*, *mansio* i *mutatio*. Iako većina spomenutih naziva potječe iz kasnoantičkih izvora, poznat je i jedan raniji tekst (*IGBulg III/2 1690*) koji govori o osnivanju trgovišta *Pizus* (danas Dimitrievo) u Trakiji.²⁴ U tom se tekstu spominju odmorišta (σταθμοί), odaje za visoke državne dužnosnike (πραιτώρια) kao i kupatila (βαλανεία).²⁵ Natpis (*CIL III 14428*) iz Prokonzularne

¹⁹ R. Eckhardt, »Das Jerusalem des Pilgers von Bordeaux (333)«, *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins* 29, 1906., str. 72-92; Y. Tsafrir, »Byzantine Jerusalem: the configuration of a holy city«, L. I. Levine (ur.), *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam*, New York 1999., 133-150.

²⁰ Misli da su *viae militares* pripadale pod *viae publicae*. Vidi: J. Šašel, »Viae militares«. D. Haupt (ur.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. Bonner Jahrbücher, Beiheft 38, Köln 1977., 235-244 (br. 12 - 14).

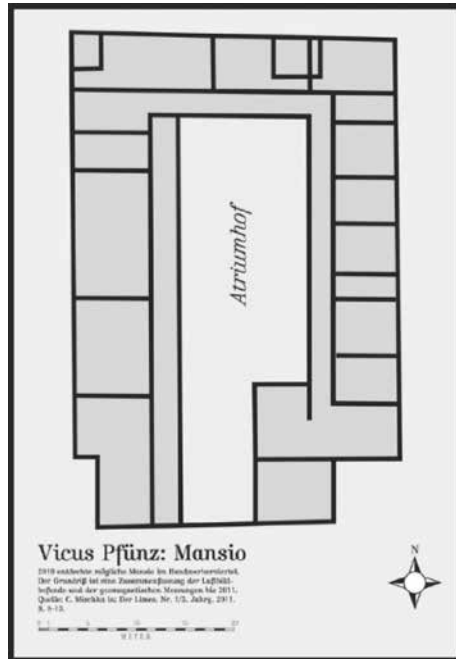
²¹ W. Eck, »Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit«, *Vestigia* 28, München 1979., 25 - 26; A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin 2000.

²² <https://archive.org/details/xiiipanegyricila02baehgoog>
Pretpostavlja se da za sustav *cursus publicus* u početku nije bilo posebnog imena, dok je kasnije preuzet onaj naziv koji se, vjerojatno, upotrebljavalo u narodu. Vidi: A. Kolb, *op. cit.* (2), 50.

²³ A. Kolb, n. d. (22), 210.

²⁴ Tekst je datiran u 202. g. *Ibid.*, 185.

²⁵ <http://epigraphy.packhum.org/text/169786>

Mansio iz vikusa kastela Pfünz kako je 2010. g. očitano nakon geomagnetskog istraživanja (prema *Mischka 2011*)

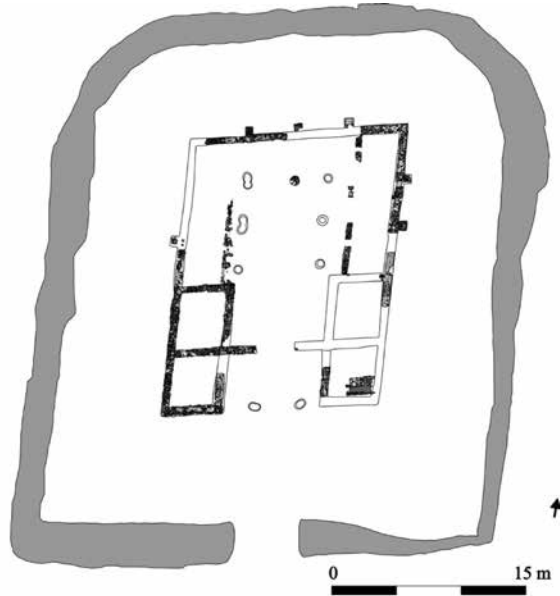
Afrike (Gasr Mezuar) govori o odmorištima za službene osobe – *tabernae*. To bi značilo da i *taberna* i *praetorium* u kontekstu prometnog sustava *cursus publicus* imaju sličnu funkciju. Kako se misli, specifična terminologija za odmorišta nije bila ujednačena. Tako se npr. izraz *statio* rabio za objekt uz cestu u kojem se moglo odmoriti i promijeniti životinju, ali i za carinske postaje i promatračnice.²⁶

Od kraja 3. st. rabe se pojmovi *mansio* i *mutatio*. Uz pomoć navedenih udaljenosti iz Burdigalskog itinerera utvrđeno je da su se *mansiones* podizale na svakih 36 km, a *mutationes* na udaljenostima od 9 do 18 km.²⁷ Zamjetno je da se posljednjih desetljeća među istraživačima vode intenzivne rasprave o postajama na rimskim cestama, što je posljedica brojnih arheoloških otkrića tih postaja na različitim lokalitetima nekadašnjeg Carstva.²⁸ Takve su cestovne postaje prona-

²⁶ H. Bender, »Römische Straßen und Straßenstationen«, *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands* 13, Stuttgart 1975., 19.

²⁷ G. Sartin, »Itinerarium Burdigalense uel Hierosolymitanum. (Itinerário de Bordeaux ou de Jerusalém): texto latino, mapas e tradução comentada«, *Scientia Traditionis* 15, 2014., 368 – 373. <http://dx.doi.org/10.5007/1980-4237.2014n15p293>

²⁸ H. Bender, *op. cit.* (26). 1975; Ch. Fleer, »Typisierung und Funktion der Kleinbauten am Limes«, E. Schallmayer (ur.), *Limes Imperii Romani*, Bad Homburg 2004., 75 – 92; G. Fingerlin: »Zwei römische Straßenstationen im südlichen Oberrheintal«, Dieter Planck (ur.), *Die Römer in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 2005., 84 -89; G. Grabherr – B. Kainrath (ur.) *conquiescamus! longum iter fecimus - Römische Raststationen und Straßeninfrastruktur im Ostalpenraum*, Akten des Kolloquiums zur Forschungslage zu römischen Straßenstationen, Innsbruck 4. und 5. Jun 2009. Ikarus, Band 6, Innsbruck 2010.

Mutatio(?) s jarkom iz Gönyü, Nagy-Sáros (prema Biró 2010)

dene i u sjevernom dijelu Panonije, one provincije kroz čije je južne krajeve prolazila cesta kojom je prošao hodočasnik iz Burdigale, a koji su danas u sklopu Hrvatske.²⁹ Iako se istraživači još uvijek spore oko namjena pojedinih objekata, ipak se slažu u tome da je najvažnija funkcija koju je imao jedan *mansio* bilo noćenje, dakle da je riječ o prenoćištu, dok su objekti koje se naziva *mutatio* služili ponajviše za zamjenu životinja.

Arheološka istraživanja kao i raščlamba pokretnih nalaza pokazali su da, premda se njihove dimenzije i opremljenost od slučaja do slučaja razlikuju, *mansiones* karakterizira kompleks objekata koje najčešće čine balneji i središnja zgrada. Zgrada je imala unutrašnje dvorište oko kojeg su grupirane različite prostorije kao što su štale, skladišta, kuhinja, blagovaonice i spavaonice.³⁰ Ove tri posljednje prostorije su mogle biti i na gornjem katu, ako ga je bilo.

²⁹ V. Cserményi - E. Tóth, »Eine römische Straßenstation und die Straßenstrecke zwischen Salla und Arrabone«, *Savaria* 13 - 14, 1979 - 1980., 171 - 201; D. Gabler, »Römische Straßenstation in der Gemarkung von Sarvar«, *Commun. Arch. Hungariae* 1991., 39-84; S. Groh - H. Sedlmayer - C. V. Zalka, *Die Straßenstationen von Nemescsó und Sorok-pólyan an der Bernsteinstrasse (Pannonien, Ungarn). Luftbildauswertungen, geophysikalische Prospektionen und Surveys*, Wien 2017.

³⁰ B. Phillips - B. Walters, »A mansio at Lower Wanborough«, Wiltshire, *Britannia* 8, 1977., 223 - 227; E. Andronico, »La mansio di Capitoniana sulla via Catina-Agrigentum. Una proposta di identificazione«, *Klarchos* 25, 1983., 5-25; I. Caruana, *A forum or mansio in Carlisle?* *Britannia* 27, 1996, 345 - 353; J. González, »Mansio Mons Mariorum (It. Ant. 432.4)«, *Habis* 27, 1996., 83-95; C. Mischka, »Die neu entdeckte „Mansio“ in der Außenbesiedlung des Kastells Pfünz«, *Der Limes* 5/1, 2011., 8-13.

Kako se pokazalo u arheološkim istraživanjima *mutationes* su bili objekti sa središnjim dvorištem oko kojeg su smjestile, za kraći odmor i zamjenu životinja, potrebne prostorije.³¹

Stanje dosadašnjih istraživanja i jedan prijedlog

Efikasna i dobro razgranata cestovna mreža bila je jedan od glavnih elemenata na kojima je počivalo i funkcioniralo Rimsko Carstvo, ona je bila temelj mobilnosti karakteristične za njegovo širenje i održavanje imperijalne moći.³² A današnja znanost svoj stupanj poznavanja brojnih rimskih cestovnih ruta zahvaljuje ne samo zapisima antičkih geografa i velikom broju sačuvanih miljokaza nego i antičkim vodičima, što se prije svega odnosi na Antoninov i Burdigalski itinerer kao i na Peutingerovu kartu. Na temelju podataka iz navedenih izvora izrađivala se topografija rimskih naselja. Istraživači su istodobno pokušavali te antičke lokalitete identificirati na suvremenim, postojećim mjestima odnosno lokalitetima.

Sredinom 19. st. Ivan Kukuljević Sakcinski je lokalitete koji su navedeni u itinererima identificirao s onim modernim mjestima u Hrvatskoj za koje je smatrao da su se na njihovu prostoru nekoć nalazile putne postaje.³³ Pri tome se koristio vlastitim iskustvom sakupljenim na terenskim pregledima, proučavanjem udaljenosti u rimskim miljama, navedenih u itinererima, kao i dotadašnjim saznanjima o antičkim nalazima iz pojedinih mjesta. Njegov je rad imao ogromnog utjecaja na kasnije istraživače, a taj se utjecaj prepoznaje i danas i u novijim radovima koji se bave cestama i cestovnim postajama, a koje smo konzultirali u ovom radu. Oni se javljaju i na najmodernijim bazama podataka koje smo konzultirali pri izradi ovoga rada.³⁴ A. Graf se 1936. godine pri radu na knjizi o antičkoj geografiji Panonije nije složio sa svim Kukuljevićevim prijedlozima, pa je iznio

³¹ A. Cerri, *Una mutatio romana in Lomellina, Duriae-Durnae*, Athenaeum 50, 1972, 36-44; H. D. Neef, »Die mutatio Bethhar. Eine römische Strassenstation zwischen Caesarea und Antipatris«, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 97, 1981, 74-80; H. D. Neef, »Die mutatio in medio. Eine römische Strassenstation zwischen Skythopolis und Neapolis«, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 98, 1982, 163-169; S. Bíró – A. Molnár (ur.), »Fogadó a határon. Római kori útállomás, Gönyűn – Raststation an der Grenze«. *Römerzeitliche Straßenstation in Gönyű*, Győr 2009; S. Bíró, *Eine Straßenstation unter militärischer Überwachung. Anmerkungen zu einer römischen Station in Nordwestpannonien*, G. Grabherr – B. Kainrath (ur.) *conquiescamus! longum iter fecimus - Römische Raststationen und Straßeninfrastruktur im Ostalpenraum*, Akten des Kolloquiums zur Forschungslage zu römischen Straßenstationen, Innsbruck 4. und 5. Jun 2009. Ikarus, Band 6, Innsbruck 2010; F. Colleoni (ur.), *Stations routières en Gaule romaine. Architecture, équipements et fonctions*, Gallia 73/1, 2016.

³² V. W. Von Hagen, *Il grande strade di Roma nel mondo*, Rome 1978.

³³ Ivan Kukuljević Sakcinski, »Panonija rimska«, *Radovi Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti* 23, 1873., 86-157.

³⁴ Koristili smo *Digital Atlas of the Roman Empire* (<http://dare.ht.lu.se>). Bazu je kreirao J. Åhlfeldt s Odjela za arheologiju i antičku povijest Sveučilišta Lund u Švedskoj (<http://imperium.ahlfeldt.se>). Osim toga služili smo se internetskom bazom *Pleiades* (<https://pleiades.stoa.org>). Isto tako smo koristili baze podataka *Trismegistos* (<http://www.trismegistos.org>) i *Vici* (<https://vici.org>). Koristili smo i pisanu kartu *Map 20 Pannonia-Dalmatia*, izrađenu 1995.

i neke nove ideje.³⁵ O toga je vremena objavljeno više radova koji su tematizirali rimske ceste sjeverne Hrvatske.³⁶ Autori u njima uglavnom raspravljaju o Kukuljevićevim ili Grafovim ubikacijama u kontekstu nekog novog arheološkog nalaza, no rijetko donose neki treći prijedlog. Smatramo da među tim radovima treba izdvojiti onaj M. Bulata iz 1983. On je u svome članku rekonstruirao bilješke inženjera R. Franjetića (1881. – 1959.) koji je radio u Osijeku na poslovima melioracije, vodogradnje i regulacije rijeke.³⁷ Franjetićeve bilješke se danas čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku, a posvećene su hidrografiji rijeke Drave koje je on bio izvanredan poznavalac. Franjetić je naime smatrao da Rimljani ne bi nikad sagradili cestu močvarnim nizinskim dijelom uz rijeku nego da bi se ona protezala obroncima južnih planina. Evo kako je on to vidio (prema Bulatu):

A sada da vidimo kako je mogao izgledati ovaj kraj u ono davno doba, prije 2000 godina, i to specijalno dio nizvodno od Ptuja..... da bi dobili to stanje u mislima moramo eliminirati sve nasipe duž Drave i sve druge vodograđevine.... prekope,...naplavine drva, granja, šljunka, pijeska... dakle, odonda do danas, tu su nastale veoma velike terenske promjene. Tako možemo sa sigurnošću reći da su kulturne i hidrografske prilike u rimsko doba bile daleko gore nego današnje. Možemo pretpostaviti da su viši predjeli, izvan dohvata poplava, skoro isti kakovi su bili u rimsko doba. Na dijelu od Ptuja nizvodno do ispod Pitomače Drava ima karakter posve divlje rijeke.... tako držim da je cijeli onaj kraj gdje se danas nalaze sela Družbinec, Petrijanec, Majerje pa i sam grad Varaždin bio u rimsko i predrimsko doba mnogo niži od današnjega... na tom platou nije bilo naselja; nadmorska visina je bila manja od današnje. a izgradnja ceste ne samo da ovuda nije mogla imati nikakve svrhe, jer bi je ugrozila velika voda, nego nije bila ni od potrebe... samo malo dalje južnije sve to otpada. Cesta, mostovi i sve drugo može se izgraditi prvoklasno, nije mnogo duža, vojnički je sigurnija, dominirajuća, nad ovim krajem sve do Dravinih nizina.³⁸

³⁵ G. Andreas, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien* (Dissertationes Pannonicae i, 5). Budapest 1936.

³⁶ J. Klemenc - B. Saria: *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Beograd-Zagreb, 1936., 25-26, 81; S. Pahić, »K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem«, *Arheološki vestnik* 15–16, 1964 – 1965., 283–320; M. Fulir, »Topografska istraživanja rimskih cesta na Varaždinskom i Medjimurskom području«, *Razprave* (Slovenska akademija znanosti, 1. razred) 6, 1969., 391-401; B. Vikić - M. Gorenc, *Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u SZ Hrvatskoj*, Zagreb, 1969.; Z. Lovrenčević, »Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji (II)«, *Arheološki Pregled* 22, 1980 - 1981., 195-208; M. Bulat, »Dio rimske ceste Poetovio – Mursa u Podravini«, *Podravski Zbornik* 83, 1983., 263-270; B. Begović, »Prilog poznavanju starih putova i naselja u Podravini. Antička magistralna cesta Poetovio - Mursa i antičke postaje na njemu u području đurđevačke Podravine«, *Podravski Zbornik* 12, 1986., 142-151; I. Bojanovski, »Neki problemi prometne infrastrukture Brodskog Posavlja i Slavonije u antici«, *Arheološka istraživanja u Slavenskom Brodu i brodskom Posavlju*. Izdanja HAD-a 16, 1993., 59-70; H. Petrić, »Antičke ceste i naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj«, *Obavijesti HAD-a* 26/1, Zagreb 1994., 32-39; H. Gračanin, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, 2010., 6-69.

³⁷ M. Bulat, *op. cit.* (36), 263-270.

³⁸ *Ibid.*, 237 – 240.

Po našem mišljenju ova Franjetećeva razmišljanja o povijesti okoliša rijeke Drave su pravo pionirsko djelo jer su, po Bulatu, napisana oko 1950. g. dakle prije više od sedam desetljeća, te ga pozicioniraju među prethodnike jedne znanstvene grane koja se rapidno razvija posljednjeg desetljeća i koju historičari nazivaju povijest okoliša, a arheolozi arheologijom krajolika.³⁹

Prva mjesta u Burdigalskom itinereru koja se nalaze na području Hrvatske pojavljuju se nakon slovenskog lokaliteta *Ramista* (Formin – Gorišnica), što je ovako opisano: *Transis pontem, intras Pannoniam inferiorem - Mutatio Ramista mil VIII.*⁴⁰ Na hrvatskom dijelu puta nabraja se dvadeset lokaliteta, od kojih se šest označava kao *mansio*, jedanaest kao *mutatio* i tri kao *civitas*, koji su se, početkom 4. st., kad je sastavljen itinerer, nalazili na putu što je od Poetovija vodio prema Sirmiju.

Već pri prvom pregledu hrvatske stručne literature koja je tematizirala rimsku cestovnu mrežu na sjeveru Hrvatske, posebice one koju je zanimala ruta Poetovio – Sirmij, izlazi jasno na vidjelo da toj cesti i njenim putnim postajama, koje su nepobitno postojale, nisu posvećena adekvatna, a još manje dostatna, arheološka istraživanja. Ono što za sada imamo kao svjedočanstva o tim postajama samo su izvješća o rimskim pokretnim nalazima ili ostacima rimskih zidova neke građevine čiji tlocrt nije utvrđen. Paradigmatski je slučaj već prvo mjesto u Hrvatskoj koje se pojavljuje na starim itinererima kao *Mansio Aqua Viva*. Taj *mansio* je odavno smješten u gradić Petrijanec, oko 30 km zapadno od grada Varaždina. Petrijanec je dospio u fokus stručne javnosti, prije svega, slučajnim ali fascinantnim nalazom zlatnog nakita i novca koji se dogodio početkom 19. st., točnije 1805. godine.⁴¹ Nakon toga su uslijedili i drugi slučajni bogati nalazi o kojima je napisano više vrlo zanimljivih radova, kako hrvatskih tako i inozemnih stručnjaka.⁴²

³⁹ O razvoju znanstvene grane povijest okoliša u Hrvatskoj vidi: B. Fuerst Bjeliš - M. Cvitanović - H. Petrić, »Što je povijest okoliša u Hrvatskoj?«, J.D. Hughes, *Što je povijest okoliša*, Zagreb 2011., 175 – 198. O metodama arheologije krajolika vidi: M. Doneus, *Die hinterlassene Landschaft. Prospektion und Interpretation in der Landschaftsarchäologie*, Wien 2013.

⁴⁰ Autor itinerera razlikuje Gornju i Donju Panoniju ali mu se (ili prepisivaču) potkrala pogreška jer je zamijenio njihove zemljopisne pozicije. On naravno najprije ulazi u Donju Panoniju.

⁴¹ E. Künzil u radu »Hortfundhorizonte«, G. Brands – J. N. Andrikopoulou Strack — D. Dexheimer – G. Bauchhenß (ur.), *Rom und seine Provinzen*, Mainz 2001., 215 – 220., razlikuje nekoliko vrsta skrivanog blaga. Prvo je ono koji se skriva pred nekom nadirućom opasnošću (a radi se o vrijednim stvarima, novcu ili metalnim predmetima). Drugo je ono sa sakralnim sadržajem, a to su objekti iz hramova ili sakralni inventar. Takvi su nalazi nađeni *in situ*, npr. uz izvore ili vodena svetišta, u lararijima, kao *favissae* tj. predmeti iz hramova koji se više ne rabe pa se zakopavaju jer se ne smiju prodati. Treće su pokradena blaga koje su sami pljačkaši zakopali.

⁴² A. Steinbüchel, *Trésor de Petrianez détérré en 1805. Notice sur les médaillons Romains en or du musée imperial et royal de Vienne. Trouvés en Hongrie dans les années 1797 et 1805*, Wien 1826., 27-30 i 4 table; J. Arneth, *Monumente des K.K. Münz- und Antiken – Cabinettes in Wien*, 1850., 35; Š. Ljubić, »Arheološki crtice iz moga putovanja po nje-koih predjelih Podravine i Zagorja god. 1879«, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 4, Zagreb 1880, 111–113; Ž. Tomičić, »Petrijanec, Varaždin - antičko nalazište«, *Arheološki pregled* 11, 1969, 176-178; I. Šarić, »Antičko naselje u Petrijancu«, *Arheološka istra-*

No usprkos tome sigurna ubikacija Petrijanca u *mansio Aqua Viva* nije do danas dokazana. Da bi se dokazala bilo koja rimska putna postaja potrebne su dodatne obavijesti (na temelju novih, dodatnih arheoloških podataka) koje će voditi do novih spoznaja i saznanja. Iz istraživanja kojeg smo proveli pri pisanju ovoga rada proizlazi da to vrijedi ne samo za Petrijanec nego i za sve druge lokalitete, koji su ubicirani bilo kao *mansio* bilo kao *mutatio*. To, dakako, ne znači da postojeće ubikacije neće biti potvrđene, ali nipošto nije isključena ni mogućnost da će ta nova arheološka kampanja promijeniti neke među njima. U tim naporima koje valja poduzeti, trebat će se poslužiti interdisciplinarnim metodama i tehnikama kojima se koristi arheologija krajolika. I koliko god nam se s pravom činilo da trenutno u Hrvatskoj iz financijskih razloga nije moguće organizirati i provoditi takva istraživanja, za početak bi bilo dovoljno pročitati izvješća o arheološkim nalazima putnih postaja u drugim provincijama ili barem Franjetičeve opaske o hidrografiji rijeke Drave. To bi bio prvi korak i solidna priprema za onaj drugi koji kad-tad mora uslijediti, i koji će biti daleko zahtjevniji, u financijskom i znanstvenom pogledu.

živanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2, Zagreb 1975., 177–197; I. Mirmik: *Coin Hoards in Yugoslavia* (British Archaeological Reports International Series 95), Oxford 1981; M. Šiša Vivek, »Petrijanec – Ulica V. Nazora 98«, *Hrvatski Arheološki Godišnjak* 2/2005, Zagreb 2006., 132-133; M. Šiša – Vivek – T. Leleković – H. Kalafatić, »Hoard of Roman Coins and Silver Dishware from Petrijanec«, *Opuscula Arheologica* 29, 2005., 231-245; D. Margetić, »Važnost ostave iz Petrijanca za proučavanje novca cara Proba i njegova optjecaja u Panoniji«, *Obol: glasilo Hrvatskog numizmatičkog društva* 46/60, Zagreb 2008., 5-7; T. Bilić, »Coin Circulation 3rd Century BC-AD 193«, B Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (BAR International Series 2393), Oxford 2012., 359-388.

ITINERARIUM BURDIGALENSE
THOUGHTS ABOUT THE LOCATION OF THE WAY STATIONS
AND ONE SUGGESTION

Mirjana Sanader

An effective and highly ramified network of roads was one of the main elements on which the Roman Empire was based and on which it functioned. It underpinned the mobility characteristic of imperial expansion and of the maintenance of imperial power. Scholarship today owes its degree of knowledge of the main Roman road routes not only to the records of ancient geographers and the large number of extant milestones but also to the ancient itineraries. From information found in these sources, not only has a topography of Roman settlements been worked out, but researchers have at the same time endeavoured to identify Roman sites at contemporary existing places or localities. Since the *Itinerarium Burdigalense* lists all the way stations on the route more systematically than other such guides, this also refers to those stations that were to be found in what is today Croatian territory. Little has been written about the *Itinerarium Burdigalense* in this country, and for the purpose of this paper, from among several possible objectives, we have chosen a survey and analysis of the current, present-day situation in the research into these localities in our country recorded in this famous itinerary.

The first places in the *Bordeaux Itinerary* in the area of today's Croatia appear after the Slovene site of Ramista (Formin – Gorišnica), described as follows: *Transis pontem, intras Pannoniam inferiorem - Mutatio Ramista mil VIII*. In the Croatian part of the route, some twenty sites are listed, six being designated as *mansio*, eleven as *mutatio* and three as *civitas*, which at the beginning of the 4th century, when the itinerary was composed, were strung out along the road that led from Poetovium to Sirmium.

From even the first review of the Croatian scholarly literature that has discussed the Roman road network in the north of Croatia, particularly that part of it interested in the Poetovio to Sirmium route, it is clear that on this road, no proper attention, let alone adequate archaeological research, has been devoted to the way stations that must have existed along it. What we have for the moment as testimonies to these stations are reports of Roman portable finds or remains of Roman walls of some building the ground plan of which has never been ascertained. A paradigmatic case is the first place that appears on the old itineraries under the name *Mansio Aqua Viva*. This *mansio* was long ago identified as being located in the little town of Petrijanec, about 30 km west of Varaždin. Petrijanec attracted the close attention of the professional public above all because of the fortuitous and fascinating find of gold jewellery and coins at the beginning of the 19th century, in 1805, in fact. After that came other accidental rich finds concerning which some very interesting papers were written, of both Croatian and foreign scholars. In spite of that, the certain siting of Petrijanec in *mansio Aqua Viva* has never been proven. In order for it to be shown to be any Roman way station, additional infor-

mation is necessary (founded on additional new archaeological data) that might produce new knowledge and comprehension. From the research that we carried out for the writing of this report, it follows that this holds true for Petrijanec and for all other sites that have been identified as either *mansio* or as *mutatio*. This, of course, does not mean that the existing locations will not be confirmed, but it is also not to be ruled out that new archaeological campaigns might not change some of them. In these efforts that need to be made, interdisciplinary methods and techniques used by landscape archaeology will have to be employed, particularly the hydrography of the Drava River as well as reports about archaeological finds of way stations in other provinces. This would be the first step towards a sound preparation for that other step that will have to follow sooner or later, and which will be much more demanding, in both scholarly and financial terms.

PASTIR U STAROKRŠĆANSKOJ UMJETNOSTI

Branko Jozić

UDK:7.046:27-31
Izvorni znanstveni rad
Branko Jozić
Marulianum, Split

U starokršćanskoj umjetnosti brojni su prikazi pastira. Osim biblijskoj, motiv pastira pripada i poganskoj tradiciji i primjer je kako su simbolički elementi iz poganskog imaginarija integrirani u scenama kršćanske umjetnosti, omiljenima pučkoj duhovnosti. Konotacije lika pastira (*pietas*, *filantropija*, san / umiranje i ponovno rođenje / vječnost, idila zamišljenoga zlatnog doba...) vezane su uz Krista. On nije samo Dobri pastir iz parabole, koji traži izgublenu i povija ranjenu ovcu, nego i božanski glasnik, Očev *Logos*, brižni pedagog... U radu se ukazuje na neke čimbenike važne za razvoj kršćanske ikonografije – od potpune zabrane do brojnih scena koje sadržavaju srž kateheze. Također se iznosi kako se lik pastira pokazao prikladnim za navještenje evanđelja – tj. spasenja u Kristu i blaženstva u Kraljevstvu Božjem – i židovima, ali i poganima.

Lik pastira jedan je od najčešćih motiva starokršćanske umjetnosti,¹ od koje su prvi tragovi sačuvani u sepulkralnom, a ujedno i kulturnom okruženju, kakav su primjerice rimske katakombe. Kad su 1578. katakombe ponovno otkrivene, veliki crkveni povjesničar Cesare Baronio napisao je da je to otkriće iznijelo na vidjelo *subterranea civitas ampliora spatia sanctorum imaginibus ornata*.² Boga-

¹ Prema Schumacheru, postoji oko devetsto prikaza: W. N. Schumacher, »Hirt und 'Guter Hirt': Studien zum Hirtenbild in der römischen Kunst vom zweiten bis zum Anfang des vierten Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Mosaiken in der Südhalle von Aquileja«, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte: Supplementheft*, 34, Herder, Rom-Freiburg-Wien 1977., 21 sl.

² F. Bisconti, »Il messaggio delle immagini«, *Aurea Roma: dalla città pagana alla città cristiana*, L'Erma di Bretschneider, Roma 2000., 309.

ti likovni *fundus*, koji se otkriva diljem negdašnjega Rimskoga Carstva, predstavlja dragocjeno katehetsko nasljeđe i izazov je za nova izučavanja starokršćanske umjetnosti općenito, kao i interpretacije pojedinih tema. Već postoji nepregledna literatura o toj baštini pa i o samom motivu pastira, s kojim se akademik Cambi, kako sam veli, susretao tijekom cijele znanstvene karijere.³ Ovim se radom želi dati još jedan prinos razumijevanju okruženja u kojem se lik pastira pojavljuje, a onda i spleta njegovih simboličkih značenja.

Naime, razumijevanje motiva pastira ne smije ostati na redukcionističkom povezivanju s evanđeoskom prisposobom o Dobrom pastiru nego ga treba smjestiti u širi kontekst antičkoga duhovnog svijeta i njegovih manifestacija. Pogotovo se ne bi smjelo njegovo pojavljivanje olako koristiti za klasificiranje je li neki spomenik kršćanski ili poganski. To pak zahtijeva barem sumaran uvid u razvoj kršćanskoga likovnog govora i izbor preferiranih tema te barem donekle i u onodobno društveno i duhovno ozračje.

1.

Starokršćanska umjetnost i nije tako stara kako se nekad stvara dojam. Ona se razvija relativno kasno (tek u trećem stoljeću) i to ponajprije upotrebom grafičkih simbola. Tome je više razloga. Jedan, svakako utjecajan, bila je bojazan od idolopoklonstva, svijest da se božanske stvarnosti ne mogu i ne smiju materijalno izražavati. U pozadini je bila stroga i nedvosmislena starozavjetna zabrana Svetog pisma koje i kršćani priznaju kao Božju riječ: »Ne pravi sebi urezana lika niti kakve slike onoga što je gore na nebu, ili dolje na zemlji ili u vodama pod zemljom. Ne klanjaj im se niti im služi, jer ja Bog tvoj ljubomorani sam Bog koji kažnjavam do trećeg i četvrtog koljena« (Izl 20, 4-5; Pnz 5, 8-9). U polemici s poganskim okruženjem, s kojim u pitanju bogoštovlja ne prihvaćaju kompromis, starokršćanski pisci apologeti na tragu proročkih opomena (usp. npr. Iz 44, 9 sl.) izruguju božanstva, njihove prikaze i uopće religijske prakse svojih sugrađana kao izmišljotine i posljedice demonskog djelovanja.⁴ Drugi razlog relativno kasne pojave kršćanskih likovnih prikaza bilo je uvjerenje u skori Kristov dolazak u slavi, dakle u skori kraj svijeta i konačni sud.

Stav prema likovnom prikazivanju s vremenom se radikalno promijenio, ali to je bio dugotrajan proces pun napetosti i unutarnjih borba. Da bi se izvršilo Isusovu zapovijed: »Pođite po svem svijetu, propovijedajte evanđelje...« (Mk 16, 15), bilo je nužno izići iz okvira židovstva i odreći se nekih otačkih predaja. To nije išlo bez oporbe, no ipak apostoli su na saboru u Jeruzalemu odlučili poći i među »pogane« (usp. Dj 15). Nadalje, da bi poruku o spasenju prenijeli drugim

³ M. Jarak, N. Cambi, »O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD)* 109, 2016, 316. Dobrom Pastiru je posvetio i zasebnu publikaciju: N. Cambi, *Sarkofag Dobrog Pastira iz Salone i njegova grupa*, Split, Arheološki muzej, 1994.

⁴ Usp. npr. Aristid, *Apologija* 13; 15-16; Atenagora Atenjanin, *Molba za kršćane* 18; 22-23; 26-27; Justin, *Prva apologija kršćana* 43, 6; *Druga apologija kršćana* 12, 5; Teofil, *Autoliku* 1; 10; 34-36.

Hermes kriofor (Museo Barracco, Rim)

narodima, bilo je nužno pretočiti je u njihov »jezik«, u njihove mentalne kategorije i govoriti njihovim izričajnim sredstvima. Zoran primjer takve prilagodbe Pavlova je besjeda na Areopagu (Dj 17, 22). Nadalje, iskustvo je ukazivalo na to da su priča i slika moćna didaktička sredstva. Uostalom, sam Isus se služio prisposodobama – slikovitim pričama – kako bi dočarao stvarnost Božjeg Kraljevstva pa se i u Crkvi razvijala svijest o njihovoj važnosti za privođenje vjeri i Bogu. Zapravo, opće je mjesto da se preko vidljivog svijeta dolazi do određene spoznaje božanskog (usp. Rim 1, 19-20);⁵ sama je priroda, kao i sveta povijest, viđena kao kriptogram u kojem se Bog očituje. Tako je onda likovno predočavanje prirode i povijesnih zgoda poslužilo kao govor o Bogu i njegovu djelovanju, kao sredstvo kršćanske propagande. Slike su bile nositeljice poruke nepismenima, s tim da je motrenje svetih prizora podrazumijevalo dodatnu pouku.

K tome valja spomenuti da se u 3. stoljeću iz perzijskih krajeva prema Zapadu silovito širila nova, Manijeva religija koja je kršćanstvu bila opasan takmac. Njezinu uspjehu pridonijelo je i to što su se manijejci u svojoj propagandi služili ne samo govorom, nego i slikama. Prizorima Posljednjeg suda i Boga suca, te dobrih koji su nagrađeni i zlih koji su kažnjeni kod slušatelja su stvarali snažan dojam i pridobivali mnoge pristaše.⁶

⁵ »Ovo treba misliti o Bogu: ... premda svakom smrtnom biću ostaje nevidljiv, može ga se vidjeti polazeći od njegovih djela« (Pseudo-Aristotel, *De mundo*, 399 b 19-22).

⁶ Usp. A. Grabar, *Le vie della creazione nell'iconografia cristiana; antichità e medioevo*, Jaca Book, Milano 1983., 47.

Također valja ukazati na to da je s vladavinom cara Konstantina položaj kršćana doživio radikalne promjene: prije zabranjena i progonjena religija postala je ne samo slobodna, nego i favorizirana. To valja imati na umu jer su nove okolnosti silno utjecale na razvoj kršćanstva, a onda i njegova likovnog izražavanja. Naime, Konstantin je u kršćanstvu vidio kohezijsku snagu sposobnu povezati heterogene dijelove carstva pa je raznim mjerama i povlasticama u prilog Crkvi stvorio ozračje u kojem je bilo oportuno biti kršćanin. Usljed toga dolazilo je do neiskrenih obraćenja i pokrštavanja iz pragmatičnih razloga. To je pridonijelo nastavljanju raširene prakse da osobe budu inicirane u više kultova, da pripadaju raznim religijskim sustavima. Drugim riječima, bilo je sve više onih koji su se krstili, a da se nisu posve odrekli svojih prijašnjih vjerovanja i praksa. Na taj je način oslabljena beskompromisnost i isključivost kršćanstva, što se odražavalo u svakodnevnom životu, u verbalnom diskursu pa onda i u likovnom izražavanju. Konkretno, mada pokršteni, neki su građani carstva ostali u svom prijašnjem duhovnom svijetu; nisu se potpuno odrekli dotadašnjeg svjetonazora, običaja pa ni likovnih ukrasa npr. u svom domu. I dalje im je bilo blisko ono u čemu se odražavala poganska tradicija, a eventualno se tome dodavalo i kršćansku interpretaciju, tj. te se pojave kristijaniziralo.

Ukratko, razvoj kršćanske ikonografije uvjetovan je općenito potrebom za slikom, a posebno kao didaktičkim sredstvom za prenošenje poruke o nadiskustvenim, božanskim stvarnostima. K tome, dijelom je bio odgovor i na iznimno učinkovitu manihejsku propagandu na Zapadu, a dijelom posljedica zadržavanja usvojenih mentalnih obrazaca.

2.

Kao što je rečeno, prve kršćanske slike, kao i najstarije skulpture na sarkofazima potječu tek s početka 3. st.⁷ Nalazi ih se u katakombama i u rijetkim kulturnim objektima koji su služili kao *domus ecclesiae* (primjerice baptisterij u gradu Dura Europos, srušen oko 260. g.). U ikonografskoj se artikulaciji pojavljuju prizori nadahnuti Biblijom, prvenstveno prizori čudesa, zgoda iz božanskoga spasenjskog plana (Noa, Abraham, Mojsije, Jona, trojica mladića u peći, Lazar, Samarijanka...). Kao takvi, oni ukazuju na Božju svemoć, na njegovu naklonost prema ljudima i upućuju na konačno spasenje ostvareno u Isusu Kristu. Same događaje uglavnom ne prikazuju, nego se ograničavaju na osnovne elemente koji će ih naznačiti, no njihova snažna evokativna, simbolička i katehetska funkcija je očita.

U interpretaciji ranokršćanskih prikaza do radova Theododa Klausera⁸ polovicom prošlog stoljeća uglavnom se isticalo biblijske / soteriološke korespondencije, a manje očite korespondencije s postojećim obrascima nebiblijske, dakle, poganske tradicije, kojima se kršćanska ikonografija poslužila.⁹ Tada se počelo

⁷ Usp. A. Grabar, *op. cit.*, 23.

⁸ Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 1 (1958), 20 sl.; 2 (1959), 115 sl.; 7 (1964), 158 sl.

⁹ Usp. A. Marcone, »Alla ricerca di un'identità. Tradizioni chassiche nella prima iconografia cristiana«, u: S. Birk, T. Myrup Kristensen, B. Poulsen, *Using Images in Late Antiquity*, Oxbow Books, Oxford 2014., 259.

Krist – dobri pastir (Vatikanski muzeji)

ukazivati kako u starokršćanskoj umjetnosti pored prizora biblijskog nadahnuća postoje simbolički elementi i likovi preuzeti iz nebiblijske tradicije. Svi oni odražavaju duh vremena i svoj brzi semantički razvoj.

U toj nebiblijskoj tradiciji pored motiva oranta, filozofa i ribara vrlo čest je i lik pastira. On je postao metafora skrbnika kojemu je stalo do blagostanja onih koji su mu podložni. Na najranijim popisima kraljeva drevnog Istoka stari mitski vladari nazivaju se »pastirima«.¹⁰ Krećući od životnog iskustva, predodžba se pretače u apstrakciju pa je pastir u žanrovskoj sceni, alegoriji sreće i spokoja u idilično-pastoralnom okruženju, bio podsjetnik na »zlatno doba«.¹¹ Dakle, s jedne strane ona je izraz zamišljene *felicitas temporum* u bukoličkom okolišu, a ujedno i čežnje za spokojem i blaženstvom. Takvoj su percepciji pridonijele mitske osobe predstavljane kao pastiri. Primjerice Aristej, sin Kirene i Apolona, koji se proslavio brigom oko stoke i voćaka. Bila mu je obećana nebeska slava, ali zbog nesklone sudbine gubio je i zemaljsku. Zato mu je majka savjetovala da Orfeju, koji ga je progonio, prikaže žrtvu.¹² Prikazivan sa žrtvenom životinjom na plećima, Aristej je postao personifikacija vrline *pietas*. S određenim pomakom

¹⁰ P. Maisak, *Arkadien: Genese und Typologie einer idyllischen Wunschwelt*, Lang 1981., 262.

¹¹ Usp. N. Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst*, Opladen, Westdeutscher Verlag 1980., 121.

¹² Usp. Vergilije, *Georg.* 4, 320-sl.

u značenju, u antičkom se imaginariju kao pastir pojavljuje i Endimion. Njega je Zeus obdario vječnom mladošću, ali ga je ujedno uspavao u vječan san. I Adonis, božanstvo koje pogiba i ponovno se rađa, pojavljuje se kao pastir.¹³ No najistaknutiji »pastir« u toj tradiciji bio je Hermes *kriofor* / *moskofor*, s ovnom / teletom na plećima. Inače glasnik bogova, nositelj radosne vijesti, k tome zaštitnik pastira i općenito ljudima dobitvor, Hermes je bio simbol filantropije (*humanitas*); on je ujedno i Hermes *psihopomp*, nositelj ljudi na drugi svijet. Naposljetku, lik pastira, alegorija rajskog spokoja, s povijesnim nastupom cara Augusta i mira koji je nastupio pod njegovom vlašću, postao je i metafora nade u novi politički i kulturni početak.

Slično je i u biblijskoj tradiciji: narodni vođe nazivaju se pastirima (usp. npr. Ez 34; Iz 44, 28). Percepciju o starješinama i njihovoj ulozi na razmeđu dvaju zavjeta zorno dočarava spis kumranske zajednice: »Mnoge će poučiti djelima Božjim, poučit će ih njegovim divnim zahvatima i otvoreno će im pripovijedati vječne događaje. Prema njima će biti pun razumijevanja kao otac prema svojoj djeci i sve će raspršene sabirati kao pastir svoje stado. Pokidat će sve lance koji ih sputavaju, da u njegovoj zajednici više ne bude ni potlačenih ni slomljenih.«¹⁴

K tome, u Starom se zavjetu učestalo izražava svijest da je Jahve – Bog pastir Izraelov (usp. npr. Ez 34; Ps 23; 80, 2; 119, 176). Sve pak spomenute konotacije razabiru se i u novozavjetnim spisima. Brigu za egzistencijalno izgubljena čovjeka Isus zorno dočarava prisposobom o izgubljenoj ovci (Lk 15, 4-7) i sebe predstavlja kao dobrog pastira koji, za razliku od najamnika, svoj život polaže za svoje ovce (Iv 10). Govoreći o njemu, i njegovi se sljedbenici služe tom predodžbom: on je »veliki pastir« (Heb 13, 20), »pastir i čuvar duša« (1 Pt 2, 25), »nadpastir« (1 Pt 5, 4) u odnosu na pastire, starješine zajednica.

Vidljiva je kompatibilnost poganskoga i kršćanskog imaginarija: konotacije lika pastira (*pietas*, *filantropija*, san / umiranje i ponovno rođenje / vječnost, idila zamišljenoga zlatnog doba...) bilo je lako interpretirati u kršćanskom ključu. Odlike pastira poganske i starozavjetne tradicije sad se vezuju uz Krista: on je glasnik, donositelj Božje objave; on je očitovanje Božje dobrostivosti i čovjekoljublja (*filantropija*) (Tit 3,4); on je prinio savršenu žrtvu (*pietas*) (Heb 7, 27); na koncu on će u ulozi suca uspostaviti pravdu te »kao pastir razlučiti ovce od jaraca« (Mt 25, 32) i priskrbiti im vječno blaženstvo (*psihopomp*). Prema Knjizi Otkrivenja on, Jaganjac koji je posred prijestolja, bit će pastir njihov i vodit će ih na izvore voda života. Neće više gladovati ni žeđati, neće ih više paliti sunce nit ikakva žega. I otrt će Bog svaku suzu s očiju njihovih (Otk 7, 15-17).

Očito je, dakle, kako se lik pastira s višestrukim pozitivnim konotacijama pokazao prikladnim za navještenje evanđelja – tj. Krista i blaženstva u Kraljevstvu Božjem – i židovima, ali i poganima. Pretežito promatran kroz prisposobu o Dobrom pastiru, čini se kako dosad nije dovoljno istaknuta uloga pastira kao božanskog glasnika, nositelja objave. Zato ovdje podsjećamo na duh vremena u kojem se lik pastira afirmirao.

¹³ »Krasni Adonis kod potoka pasaše ovce« (Vergilije, *Ecl.* 10, 18).

¹⁴ »Damašćanski dokument«: CD 13, 7-10, u: R. Penna, *Povijesno-kulturno okruženje kršćanskih početaka*, Naklada Bošković, Split 2005., 73.

Krist – dobri pastir (Arheološki muzej, Split)

3.

Vrijeme kad kršćanstvo stupa na povijesnu scenu obilježeno je snažnim osjećajem egzistencijalne ugroženosti te čežnje za sigurnošću i spasenjem tako da ga neki autori nazivaju razdobljem tjeskobe.¹⁵ Dakako, pomoć se očekivala od božanskog svijeta. Pojedinci, obitelji pa i čitave zajednice stavljali su se pod zaštitu božanstava za koje se vjerovalo da su ljudima priskrbili određene blagodati, podizani su im kipovi i svetišta te ih se slavilo posebnim ceremonijama. Sigurnost je bila vezana uz znanje pa je se tražilo u proročistima, a i putem filozofije, koja u razmatranom vremenu sve više označava potragu za Bogom. Ta potraga obilježava sve ljudske aktivnosti i zapravo je kultura u cjelini bila prožeta religijom.¹⁶ Pored afirmiranih škola, bilo je mnogo putujućih filozofa propovjednika, čiji se posjet vlastitom domu ili gradu doživljavalo kao milost i izraz osobite božanske naklonosti.¹⁷ Rezultat čežnje za znanjem, za sigurnošću i spasenjem razni su sinkretistički sustavi s filozofsko-religioznom potkom, općenito obuhvaćeni izrazom gnosticizam (*gnoza* – spoznaja). U osnovi su im »objave«, mješavine filozofskih promišljanja i mitoloških kazivanja.

¹⁵ E. Robertson Dodds, *Epoha tjeskobe: aspekti religioznog iskustva od Marka Aurelija do Konstantina*, Laus, Split 1999.

¹⁶ Usp. *op. cit.*, 104, 113.

¹⁷ O putujućim filozofima usp. R. Penna, *op. cit.*, 62-63; doneseni su primjere iz Lukijana i Filostrata (str. 228 sl.), a sličan je slučaj i Peregrin, čije ime i znači putnik, lualica (usp. E. R. Dodds, *op.cit.*, 71 sl.).

Jednu takvu objavu donosi opsegom nevelik spis koji svojim naslovom *Poimandres*¹⁸ i sadržajem dočarava onodobno poimanje pastira. U njemu se Hermesu Trismegistosu ukazuje Um Uzvišenog kao Pastir ljudi (*Poimandres*) i objavljuje mu sve što ovaj želi znati. U čudesnoj viziji svjetlosti koja u Hermesu izaziva ushićenje, očituje mu se *Nous*, Bog i Svjetlo-Riječ (*Logos*), Božji Sin, zahvaljujući kojemu on shvaća sve stvari. Um (*Nous*), Otac svega, Život i Svjetlo, stvorio je čovjeka jednaka sebi, u njega se zaljubio i njemu udijelio sva svoja stvorenja. Govori se tu i o vlažnoj materiji, o tami, o smrti, o znanju, osjetilima i napastima, o putu prema gore, u Očev dom gdje se postaje besmrtni i jedno s Bogom. Dakle, Um (*Nous*), Čovjek-Pastir (*Poimandres*), Riječ (*Logos*), nadzornik svega objavljuje bit stvarnosti Hermesu, koji stupa na Poljanu Istine i zahvalan »prinosi čistu žrtvu« svog razuma.

U takvu ozračju silne čežnje za znanjem, za sigurnošću i spasenjem te šarolike ponude tradicionalnih i novonastalih kultova, kršćanstvo nastupa kao spašenjska religija *par excellence*, ali i kao posjednik istine dobivene božanskom objavom. Donio ju je sam Božji Sin, koji se sažalio nad narodom vidjevši ga kao ovce bez pastira (Mt 9, 36). Kršćansko viđenje, s obzirom na ovo, sažeto je u Petrovim riječima: »Doista, poput ovaca lutaste, ali se sada obratiste k pastiru i čuvaru duša svojih« (1 Pt 2, 25). Svoj svjetonazor i svoj *etos* kršćani su gradili na Isusovoj objavi i na to su bili iznimno ponosni.

Štoviše, u obračunavanju s poganskim učenjima i praksama,¹⁹ apologeti kršćansko učenje predstavljaju kao filozofiju. Na prigovor i prezir pogana kako su u njihovoj sljedbi samo robovi, žene i djeca, dakle neuki, oni nerazvijenih umnih sposobnosti i lakovjerni,²⁰ apologeti ukazuju kako i među kršćanima ima filozofa.²¹ Pri tome ističu kako i oni koji nisu toliko obrazovani vrijednost »našeg« nauka pokazuju djelima, ako to već nisu u stanju učiniti učenim izlaganjem. Filozofija za njih nije samo znanje, nego stil života u skladu sa znanjem dobivenim božanskom objavom.²² To je nauk istine, jedina prava filozofija, čak beskrajno

¹⁸ Hermes Trismegistos, *Corpus hermeticum*, preveo Jurica Medved, Zagreb, CID-Nova, 2004., 29-40.

¹⁹ Pri tome posebno su žestoki i isključivi bili Tacijan i Hermija. Usp. Justin, *Prva apologija*, 2; *Druga apologija kršćana*, 15, 3; Aristid, *Apologija*, 15-16; Atenagora Atenjanin, *Molba za kršćane*, 7; 24; *Uskrsnuće mrtvih*, 1 sl.; Tacijan, *Govor Grcima*, posebno 25-31; Hermija, *Ismijavanje poganskih filozofa*, 1-10.

²⁰ Usp. Origen, *Contra Celsum*, III, 44.

²¹ Usp. Tacijan, *Govor Grcima*, 32-33; Justin, *Druga apologija*, 10; *Prva apologija*, 60; Atenagora, *Molba za kršćane*, 10.

²² Doduše, neki apologeti izražavaju mišljenje kako sjemenje istine postoji i kod drugih naroda tj. nekršćana. Međutim, pri tom ističu kako je oni nisu ispravno shvatili pa sami sebi protuslove (usp. Justin, *Prva apologija*, 10). »Naime, pjesnici i filozofi u ovom kao i u drugim slučajevima nisu uspjeli drugo nego nagađati, svaki na poticaj vlastite duše i u skladu s božanskim nadahnućem potaknut da traga je li moguće otkriti i spoznati istinu; međutim, uspjeli su doći samo do približne, a ne i točne spoznaje zbilje jer ono što se odnosi na Boga nisu htjeli naučiti od Boga, nego svatko sam od sebe. Zato o Bogu, o materiji, o oblicima i o svijetu jedan tvrdi ovako, a drugi onako« (Atenagora Atenjanin, *Molba za kršćane*, 7). Zapravo prevladavao je stav da je sve što je kod Grka i drugih naroda pametno i hvalevrijedno, sve je plagijat drevne književnosti koja je isključivo kršćanska

Krist – Orfej (Domitiline katakombe, Rim)

više od filozofije, tj. božanska mudrost, a kršćani su više od filozofa, prijatelji Božji.

Prema tome, u liku Krista pastira ne treba vidjeti samo Dobrog pastira iz parabole koji traži izgubljenu i povija ranjenu ovcu (Iv 10, 11; Lk 15, 4-7), nego i donositelja znanja, objavitelja istine, odnosno mudrosti. I u ovom slučaju pretpostaviti je postupak sličan Pavlovu na Areopagu. Naime, vidjevši žrtvenik s natpisom: *Nepoznatom Bogu*, svoj je govor intonirao ovako: »Što dakle ne poznajete, a štujete, to vam ja navješćujem« (Dj 17, 22). S obzirom na pastira, poruka je u osnovi mogla glasiti: »Vaš Hermes, glasnik bogova, zapravo je Krist«. On, Očev *Logos*, brižni je pastir djece, tj. pedagog koji nas dječicu vodi spasenju; on je i jedini zakonodavac.²³ Njegova uloga pastira ukazuje na potrebu za vodstvom onih koji su još slabo obdareni *logosom*.²⁴ Stoga ne čudi što se i jedan ranokršćanski spis, koji je u starini uživao velik ugled, pojavio pod naslovom *Pastir*.²⁵ Po književnoj vrsti spada u apokalipse, sastoji se od tri dijela (viđenja, zapovijedi i poredbe), a u njemu pastir, glasnik pokore, Hermi daje razne pouke, korištene u crkvenoj katehetskoj praksi. Sve ovo pomaže razumijevanju slučajeva gdje se u kršćanskim scenama pojavljuju jukstaponirani prikazi filozofa i pastira.

Zaključiti je kako se lik pastira pojavljuje u umjetnosti i nebiblijskog i biblijskog nadahnuća. Do susreta i prožimanja klasičnoga i kršćanskoga, kako na misaonom, tako s vremenom i na likovnom planu, došlo je relativno rano. Uostalom, ne treba smetnuti s uma da prvi kršćani potječu dijelom iz židovstva, dijelom iz poganstva, a neki od ranokršćanskih mislilaca i pisaca i obrazovani su u poganskim školama. Dvije su tradicije zgodno amalgamirane iz nekoliko razloga.

baština (usp. A. von Harnack, *Missione e propagazione del cristianesimo nei primi tre secoli*, Lionello Giordano Editore, Cosenza 1986., 173, 194).

²³ Usp. Klement Aleksandrijski, *Pedagog* I, 7, 53, 2-3; 9, 83, 3-84, 2; *Stromata* I, 26, 169, 1-2.

²⁴ Usp. Origen, *In Jo* 1, 122, 190, 198; 19, 39; usp. i *Hom 5 in Jer.* 6.

²⁵ Potvrđuju to prijevodi i sačuvani prijepisi u kodeksima koji sadrže svetopisamske i tekstove apostolskih otaca. Jeronim navodi kako ga se u nekim Crkvama Grčke javno čitalo i neki su mu pridavali ugled nadahnute, kanonske knjige (npr. Irenej, Origen i dr.). Opširnije o *Pastiru* usp. Tomislav J. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature: sv. I: patrologija od početaka do sv. Ireneja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1976., 143-184; [Ivan Bodrožić], »Uvod u Hermina Pastira«, u: *Apostolski oci III: Pseudo-Klementova homilija, Pismo Diogenetu, Hermin Pastir*, Verbum, Split 2011., 55-61.

Krist – pastir (Galla Placidia, Ravenna)

S jedne strane, kao što je rečeno, kršćanstvo je svoju poruku moralo izražavati jezikom i spoznajnim kategorijama onih kojima se obraćalo te njome odgovoriti na njihove spoznajne i emocionalne potrebe. S druge strane, simbolička značenja pastira poganske provenijencije nije bilo teško *kristijanizirati* jer su imala uporište u Svetome pismu. Naime, naslanjajući se na ulogu i značenje pastira u svakodnevnom životu, pastir je u umjetnosti postao alegorija s cijelom lepezom značenja. Kao Hermes koji nosi ovna (*kriofofor*) simbolizira filantropiju ili *humanitas*, koja kulminira nošenjem duša u zagrobno blaženstvo (Hermes *psihopomp*); kao Aristej koji na plećima nosi žrtvenu životinju personifikacija je vrline *pietas*. Ujedno kao pastir Adonis podsjetnik je na ponovno rađanje, a kao Endimion na vječnu mladost. Motiv pastira u više ili manje sažetoj pastoralnoj sceni ujedno predstavlja onostranost kao mjesto mira i vedrine; *otium campestre*, idealizacija dokolice podsjeća na iskonsku / eshatološku harmoniju i blagostanje čovjeka i svekolike prirode. Sad su se sva ta značenja vezivala uz Krista; to je i bila srž prvotne *kerigme* – kršćanskog navještaja: smisao svijeta i života, tj. svoj naum i čovjekoljublje Bog je objavio u njemu, svome *Logosu*; u njemu je prinesena savršena žrtva i ostvareno spasenje; u onostranosti on pravednima osigurava vječno blaženstvo. Dakle, simbolički elementi poganskog imaginarija pastira integrirani su u scenama kršćanske umjetnosti, omiljenima pučkoj duhovnosti.

Zato pri klasificiranju određenog spomenika kao kršćanskog, odnosno kao poganskog, valja biti oprezan jer u nekim slučajevima nije moguće povući jasnu razdjelnicu. Doduše, prizore koji sadrže elemente preuzete iz poganske likovne kulture može se vidjeti kao kriptokršćanske, tj. kao one u kojima se vjersku pripadnost nastoji sakriti, ali ne i zanijekati.²⁶ No, nije se uvijek moralo raditi o prikrivanju jer su neki od tih simboličkih elemenata izgubili religijsko, a zadržali samo općenito značenje (primjerice tugujući erot s ugašenom bakljom kao podsjetnik na smrt).

²⁶ Usp. M. Jarak – N. Cambi, *nav. dj.*, 330.

Dapače, u nekim je slučajevima moglo biti i obrnuto. Naime, unatoč načelnoj beskompromisnosti i isključivosti kršćanskog stava, kod mnogih pojedinaца i u društvu općenito razabire se supostojanje »poganskog« i »kršćanskog«. Već smo napomenuli da je od Konstantina nadalje kršćanstvo favorizirano, a sve pogansko potiskivano. Stanje u tom pogledu donekle dočarava reakcije učenog poganina Kvinta Aurelija Simaha 384. godine na carsku zabranu štovanja poganskih božanstava: »Isto je ono što svi časte, svi jedno misle. Iste zvijezde gledamo, nebo nam je zajedničko, isti nas svijet obuhvaća. Zar je važno kojom to mudročću netko traga za istinom. Do tako uzvišene tajne ne možeš doći samo jednim putem.«²⁷ S obzirom na to da je bilo oportuno pristupiti kršćanstvu, mnogi su to i činili iz pragmatičnih razloga (npr. da dobiju ili zadrže određeno namještenje – službu). Intimno su Krista eventualno prihvaćali kao jedno od božanstava, ne zaboravljajući svijet bogova i heroja u kojem su bili odgojeni. Prema tome, neki »hibridni« likovni prizori mogli bi biti i »pseudokršćanski«.

Zapravo umjetnička ostavština iz antičkoga razdoblja između ostalog pokazuje da predodžba o više-manje otvorenom i bespoštednom sukobu pogana i kršćana u rimskom društvu nije posve točna, nego da se radilo o suživotu u procesu sporih i složenih promjena. U tom suživotu repertorij poganskih motiva poslužio je kršćanskoj umjetnosti za izradu brojnih scena bremenitih simboličkim značenjem, koje se moglo dovesti u suglasje sa svetopisamskim tekstovima.

U nedostižnoj jasnoći i sigurnosti glede egzistencijalnih pitanja o svijetu, o božanskom, o zagrobnom životu, lik pastira u ranokršćanskoj umjetnosti bio je sažeti podsjetnik na ono što se poučavalo u katehezi. To je prvenstveno bila poruka o spasenju u Kristu, bez obzira na to što je pojedini likovni izraz isticao jedan ili više njegovih vidova (objava istine, Božja skrb i čovjekoljublje, žrtva, otkupljenje od zla i pristup Bogu, uspostava pravednosti i stanje blaženstva razlučivanjem ovaca od jaraca). Pri tom se nije zaziralo ni od motiva i scena izrazito mitološkog nadahnuća, samo da se prenese srž poruke. Tako se objašnjava i prikaz Krista kao Orfeja: u sepulkralnom prostoru, mjestu krajnje nespasenosti, bio je aluzija na temu spasenja; kao alegorija sreće bio je protulijek žalosti i očaju. Evocirajući pripovijest o Orfeju, tj. stanje sveopćeg sklada u idilično-pastoralnom okruženju, podsjećao je na eshatološko blaženstvo i tako bio izvor pozitivnih emocija i nade. Dakle, u liku pastira sažimaju se općeljudska egzistencijalna pitanja, čežnja za znanjem, sigurnošću i spasenjem, a za sve to kršćani su odgovor nalazili u Kristu, Dobrom pastiru.

²⁷ *Aequum est, quidquid omnes colunt, unum putari. Eadem spectamus astra, commune caelum est, idem nos mundus involvit. Quid interest, qua quisque prudentia verum requirat? Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum* (Q. A. Symmachus, *Relationes*, III,10).

THE SHEPHERD IN EARLY CHRISTIAN ART

Branko Jozić

The gradual development of Early Christian art started only from the 3rd century. Before that, there had been no visual expression, because of the fears of idolatry, the awareness that divine reality could not be expressed materially and because of the unambiguous prohibitions of the Old Testament («You shall not make for yourself an image in the form of anything in heaven above or on the earth beneath or in the waters below», Exodus 20, 4; Deuteronomy 5, 8-9) In this view there were no compromises, as shown by the writings of the Early Christian apologetic writers, following up on the admonitions of the prophets (for example, Isaiah 44, 9 ff.), and mocking deities and depictions of them.

In time the stance of Christians to visual depiction changed radically, but it was a long lasting process, full of tensions and internecine struggles. The foundation for a different approach was consciousness of the mission to extend to other nations the message of salvation, which had to be transformed into their language, i.e., into their mental categories and their means of expression. In addition there was an awareness of the importance of images as didactic aids, for they were effective vehicles of the message, particularly for the illiterate. They were used by the preachers of the Manichaean religion that was in the 3rd century surging westwards, making itself a powerful rival of Christianity. In addition the change in the Christian attitude to visual expression was abetted by the new conditions that arose during the reign of the Emperor Constantine.

In the interpretation of Early Christian depictions until a very short time ago it was on the whole the Biblical and soteriological correspondences were stressed, less so those with the existing patterns of the pagan traditions, among which was the shepherd motif. In a genre scene, in an allegory of fortune and peace in an idyllic pastoral setting, he was a reminder of the Golden Age as well as a metaphor of the guardian. In this light the perceived mythical persons presented in the figure of the shepherd (Aristaeus, Endymion, Hermes *kriophoros* / *moschophoros*). In this case the pagan and Christian imaginaries were compatible; the connotations of the figure of the shepherd (*pietas*, *philanthropia*, sleep / death, rebirth / eternity, the idyll of the imagined Gold Age) could all be interpreted in the Christian key signature. The Christians simply correlated the features of the shepherd of the pagan and the OT traditions with Christ; he was the manifestation of God's goodness and love of man (*philanthropia*) (Titus 3, 4); he made the perfect sacrifice (*pietas*) (Hebrews 7, 27); at the end, in the role of the shepherd he will establish justice and »like a shepherd separate the sheep from the goats« (Matthew 25, 32) and ensure them eternal blessings (*pyschopompos*).

In the figure of Christ the Shepherd, then, one should see not only the Good Shepherd of the parable seeking the lost and tending the wounded sheep (John 10, 11; Luke 15, 4-7). It has in addition connotations with the divine herald, once Hermes, bringer of knowledge, discloser of truth and wisdom. In the words of Clement of Alexandria, he, the Logos of the father, was a loving shepherd

of children, a teacher who leads us children to salvation; he was also the only lawgiver.

In fact the artistic legacy of the ancient period shows, among other things, that the idea that there was a more or less open and no-quarters battle between pagan and Christian in Roman society is not entirely correct. Rather it was a matter of coexistence and permeation, in a process of slow and complex changes. In this coexistence some motifs of the pagan repertoire, those that could be made compliant with the texts of the scriptures, served Christian art for the making of scenes loaded with symbolic meaning. The symbolic elements of the shepherd from the pagan imaginary were integrated into the scenes of Christian art much loved by popular piety. Summed up in the figure of the shepherd were common human existential issues, the longing for knowledge, security and salvation. For all this, Christians found an answer in Christ the Good Shepherd, one of the most frequent motifs of Early Christian art.

Prijevod sažetaka:
Graham McMaster (engleski)

Lektura:
Elizabeta Garber

Fotografije:
Z. Alajbeg 5
Ž. Bačić 403, 421
D. Demicheli 81, 179-181
H. R. Goette 432, 433
O. Harl 187
K. Jelinčić 87, 88, 90
G. Koch 221-228
I. Krajcar 233, 235, 236, 349
D. Maršić 193
E. Pochmarski 251-258
T. Seser 75, 323, 324
A. Šačić 347
S. Vasilj 114
Arheološki institut Beograd 448, 449
Arheološki muzej Narona 356
Arheološki muzej u Zadru 208, 211,
350
Gradski muzej Šibenik 352
Kunsthistorishes Museum Wien 335,
340, 355
Narodni muzej Zaječar 455

Crteži:
Z. Bakić 269
S. Čerkez 114
I. Čondić 197
C. Fisković 79
S. Juraga 124
N. Šimundić Bendić 123, 125
Konzervatorski odjel u Splitu 403

SADRŽAJ – CONTENTS

RADOSLAV BUŽANČIĆ, Zbornik posvećen akademiku Nenadu Cambiju u povodu 80. obljetnice života ..... 7 Academician Nenad Cambi: Miscellanea to Celebrate his Eightieth Birthday	7
TATIJANA PETRIĆ, Bibliografija radova Nenada Cambija (1967. – 2019.) 19	19
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Korijeni i odjeci Plinijeva navoda ... <i>et capris laudata Brattia</i> ... u antičkoj ostavštini Brača ..... 65 Roots and Echoes of Pliny's Observation ... <i>et capris laudata Brattia</i> ... in the Classical Heritage of the Island of Brač	65
NASER FERRI, Otpor Dardanaca rimskom osvajanju i romanizaciji ..... 93 The Resistance of the Dardanians to Roman Conquests and Romanisation	93
SNJEŽANA VASILJ, Prikaz Geriona na brončanom prstenu iz Ošanića kod Stoca ..... 113 The Image of Geryon on a Bronze Ring from Ošanići by Stolac	113
MIROSLAV KATIĆ, Proizvodnja i raširenost amfora Faros 2 na Istočnoj obali Jadrana ..... 121 The Production and Distribution of the Pharos 2 Amphorae on the Eastern Coast of the Adriatic Sea	121
MARINA MILIČEVIĆ BRADAČ, Tam multa in tectis crepitans salit horrida grando (Vergilije, <i>Georgike</i> , 1.449) ..... 133 Tam multa in tectis crepitans salit horrida grando (Virgil, <i>Georgics</i> , 1.449)	133
IVAN MATIJEVIĆ, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije ..... 153 Salonitan Inscriptions of Soldiers and Veterans in Administrative and Religious Posts in Some Cities of Roman Dalmatia	153
DINO DEMICHELI, Dva epigrafska spolija iz Dioklecijanove palače sa spomenom rimskih vitezova ..... 175 Two Epigraphic Spolia from Split Mentioning Members of the Equestrian Rank	175
DRAŽEN MARŠIĆ, Naknadna razmišljanja o ugradbenom reljefu sa sjeverne salonitanske nekropole ..... 191 Second Thoughts about the Built-in Relief from the Northern Necropolis of Salona	191

MIROSLAV GLAVIČIĆ, Natpisi antičkog Argirunta	203
Epigraphy of Ancient Argyruntum	
GUNTRAM KOCH, Ein »attischer« Eroten-Sarkophag in Salona	215
Jedan »atički« sarkophag s erotima iz Salone	
BRANKA MIGOTTI, Jadranski utjecaj na proizvodnju južnopanonskih stela: Dalmacija ili sjeverni Jadran?	231
Adriatic Influence on the Production of South-Pannonian <i>stelae</i> : Dalmatia or the North Adriatic?	
ERWIN POCHMARSKI, Beobachtungen zu den Sarkofagen aus Mursa und Cibalae Zapažanja o sarkofazima iz Murse i Cibalae	247
IGOR BORZIĆ, Ulomak sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne na otoku Korčuli	261
A Fragment of a Sarcophagus of Proconnesian Marble from Potirna on the Island of Korčula	
JOHN MATTEWS, King Arthur of the Romans: Lucius Artorius Castus and the Sarmatians in Britain	273
Rimski kralj Artur: Lucije Artorije Kast i Sarmačani u Britaniji	
SANJA IVČEVIĆ, Nalazi rimske vojne opreme iz Augusteuma u Naroni	297
Finds of Roman Military Equipment from the Augusteum in Narona	
JASNA JELIČIĆ RADONIĆ, Namjesnikova palača u Saloni	313
The Governor's Palace in Salona	
ANA TORLAK, Hekata Trivia iz Salone	331
Hekata Trivia from Salona	
INGA VILOGORAC BRČIĆ, Cults of Isis in Dalmatia	345
Izidini kultovi u Dalmaciji	
ADNAN BUSULADŽIĆ, Nedovoljno poznate brončane figure Merkura iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine	359
Insufficiently Well-Known Bronze Figurines of Mercury from the Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina	
IVANA JADRIĆ-KUČAN, Palača cara Dioklecijana u Splitu - tetrarhijski spomenik	371
Diocletian's Palace in Split - A Monument of the Tetrarchy	
IVO BABIĆ, Hramovi u Dioklecijanovoj palači i štovanje egipatskih božanstava	387
Temples in Diocletian's Palace and the Veneration of Egyptian Deities	

JOŠKO BELAMARIĆ, Profanacija Dioklecijanova groba po Amijanu Marcelinu (XVI, VIII, 3-7)	409
The Profanation of Diocletian's Grave According to Ammianus Marcellinus (XVI, VIII, 3-7)	
ZRINKA BULJEVIĆ, Dioklecijanov porfirni sarkofag (?)	429
Diocletian's Porphyry Sarcophagus (?)	
IVANA POPOVIĆ, Imperial Busts on a Globe and their Role in the Tetrarhic Ideology	443
Prikazi carskih bista na kugli i njihova uloga u tetrahijskoj ideologiji	
MIRJANA SANADER, <i>Itinerarium Burdigalense</i> . Razmišljanja o ubicaciji putnih postaja i jedan prijedlog	461
<i>Itinerarium Burdigalense</i> : Thoughts about the Location of the Way Stations and One Suggestion	
BRANKO JOZIĆ, Pastir u starokršćanskoj umjetnosti	476
The Shepherd in Early Christian Art	

Tisak: Dalmacija papir d.o.o. Split, 2019.
Naklada: 350 primjeraka

Tiskanje ovog broja novčano su pomogli:
Župni ured Uznesenja BDM, Katedrala Split
Društvo prijatelja dubrovačke starine, Dubrovnik
Nacionalni park »Krka«

Tisak dovršen u svibnju 2020.

Adresa uredništva:
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine,
Konzervatorski odjel – Split,
Porinova 2, 21000 Split, Hrvatska (CROATIA)